స్వీయచరిత్రము

చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహము

ప్రాచీ పబ్లికేషన్స్

స్వీయచరిత్రము

(పదసూచికతో)

చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహము

ప్రాచీ పబ్లికేషన్స్
హైదరాబాదు.

Sveeyacharitramu
Chilakamarthi Lakshminarasimhamu

All Rights Reserved

Prachee Edition : Sept., 2007

Price : Rs. 125/-

ISBN : 81-7443-022-9

Title :

Edited & Published by P.P.C. Joshi
for Prachee Publications
3-3-859/1/A, 2nd Floor, Lane opp. Arya Samaj,
Kachiguda, Hyderabad - 500 027.
Phone : 040-2460 2009, <joshippc@yahoo.co.in>

Type-setting : Balaji Graphics
1-8-350, Chikkadapally, Hyderabad - 500 020.

Printed at : Charita Impressions
1-9-1126/B, Azamabad, Hyderabad - 500 020.

విషయసూచిక

ఈ కూర్పుగురించి xi-xii

పీఠిక xiii-xxi

పరిచయం xxii-xxiii

అవతారిక xxiv-xxvii

మరొకమాట xxviii-xxx

1. బాల్యదశ (1867-1881) 1

తాత, పేరయ్య వలస - మొగలితుఱ్ఱులో మేనత్త, సుబ్బమ్మ వివాహం - తాత వీరవాసరంలో స్థిరపడటం, వీరవాసర ప్రశస్తి - తండ్రి, వెంకన్న వివాహం - లక్ష్మీనరసింహం జననం, చిన్నతనంనుంచే దృష్టిలోపం - చిన్న తిరుపతిలో ఉపనయనం - అక్క, సుబ్బమ్మ వివాహం - ప్రాథమిక విద్యాభ్యాసం, పాఠశాలల వ్యవస్థ - మేనత్త మరణం - నాయనమ్మ మరణం - చెల్లెలు, పున్నమ్మ బాల్యవివాహం - తమ్ములు సుబ్బారాయుడు, కృష్ణమూర్తిల జననం - స్త్రీలపాటలపట్ల ఆసక్తి

2. నరసాపురములోని విద్యాభ్యాసము (1882-1884) 31

నరసాపురం మిషనుస్కూలులో విద్యాభ్యాసం, మాధ్యమిక విద్యావ్యవస్థ - కుటుంబ పరిస్థితులు - ఐదవ తరగతి పరీక్ష తప్పి టెయిలరు స్కూలులో చేరే విఫలప్రయత్నం - 1884లో చదువుమాని, చిన్నతరగతి పిల్లలకి చదువు చెప్పటం - మేనమామ, మల్లయ్యశాస్త్రితో రాజమహేంద్రవరం నివాసం

3. రాజమహేంద్రవరములోని విద్యాభ్యాసము (1884-1888) 43

రాజమహేంద్రవరంలో పాఠశాలలు, అధ్యాపకులు - బ్రహ్మసమాజము - గోదావరీపుష్కరము - కళాశాలలో మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో ప్రవేశం - రిప్పను సంస్కరణలు, స్థానిక స్వపరిపాలన - మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో తప్పుట - మూడవచెల్లెలు జననం - మళ్ళీ మెట్రిక్యులేషను తరగతి, పరీక్ష తప్పుట - రెండవచెల్లెలు వివాహం - విక్టోరియా పరిపాలన స్వర్ణోత్సవం - పద్యరచన - రాజమహేంద్రవరంలో ఇంగ్లీషునాటకప్రదర్శన - మిత్రుల మరణములు - మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో కృతార్థత - నాటి మిత్రులు, సహాధ్యాయులు - పట్టుదలలు - నాటకసమాజాలు

4. ఉద్యోగము-గ్రంథరచనము (1889-1891) 62

నాటకరచనకు ఆరంభం - ఆర్యన్ హైస్కూలు స్థాపన - రాజమహేంద్రవరంలో పాఠశాలల పునర్వ్యవస్థీకరణ - కీచకవధ నాటకప్రదర్శన - ద్రౌపదీపరిణయ నాటకరచన, ప్రదర్శన - గయోపాఖ్యానము మొదలైన యితర నాటకాల రచన, ప్రదర్శనలు - పండిత శివనాథశాస్త్రి రాక - నాటకప్రదర్శనలకై సమాజంవారితోబాటు అమలాపురం - ఆర్యను పాఠశాల క్షీణత, న్యూ మిడిల్‌స్కూలుగా పేరుమార్పు, ఉద్యోగవిరమణ

5. నాటకసమాజము (1892-1894) 83

అనారోగ్యము - కాకినాడలో నాటకప్రదర్శనలు, తగవులు - టంగుటూరి ప్రకాశం ప్రతీకారం, వ్యాజ్యం - మళ్ళీ ఉద్యోగం - అష్టావధానములు - వీరేశలింగంగారికి రావుబహదూర్ బిరుదప్రదానాన్ని పురస్కరించుకొని సన్మానం - వీరేశలింగం, ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహం మధ్య పరువునష్టం దావాలు - చెన్నపురి శాసననిర్మాణసభ విస్తరణ, సభ్యులుగా న్యాపతి సుబ్బారావుగారి ఎన్నిక, సన్మానం - 1894లో తమ తొలినవల రామచంద్ర విజయం రచన

6. వివాహము (1893-1895) 102

చిన్న తిరుపతిలో, వెంకాయమ్మతో వివాహము - ఉద్యోగము పోవుట - బోధనాభ్యసన కళాశాల స్థాపన - పాఠశాలల పునర్వ్యస్థీకరణ - వీరవాసరంలో యిల్లు కాలిపోవుట - జాతీయమహాసభ, నేత్రపరీక్షలనిమిత్తం చెన్నపురి ప్రయాణం - కాకినాడలో మొదటి గోదావరిమండలసభ

7. పితృమరణము (1895-1897) 120

తండ్రిమరణము - ప్రార్థనసమాజ వార్షికోత్సవములు - హేమలత నవల రచన - గోదావరిమండలసభ - గోదావరి పుష్కరములు - మెట్కాఫ్‌కు వీడ్కోలు సన్మానం - పెద్దచెల్లెలికి భర్తృవియోగం - పృథ్వీరాజీయము పద్యకావ్యరచన, నష్టపోవుట - అహల్యాబాయి నవల రచన - నాచనసోముని ఉత్తరహరివంశకావ్య ప్రచురణ - వేణీసంహారనాటక ప్రచురణ - విక్టోరియారాణిపాలన వజ్రోత్సవము - చెన్నపట్టణంలో వితంతు శరణాలయ స్థాపనకొరకు రాజమహేంద్రవరము విడిచివెడుతున్న వీరేశలింగంగారికి సన్మానం - పోలవరము జమీందారుతో సాన్నిహిత్యం, సరస్వతి మాసపత్రిక ప్రారంభించుటకు నిర్ణయం

8. మండలసభాయాత్రలు (1898) 149

గుంటూరులో కృష్ణామండలసభ - గ్లాడ్‌స్టన్ మృతి - విజయనగరములో విశాఖ పట్టణమండలసభ - రాజావిక్రమదేవవర్మ, గురజాడ అప్పారావు మొదలైనవారితో పరిచయం - పసలపూడిలో గోదావరీమండలసభ - ఉపాధ్యాయపదవినుండి విడుదల - సరస్వతి మాసపత్రిక ప్రారంభం, పోలవరము జమీందారుకి దూరంగా ఉండే ప్రయత్నం - చెన్నపురిలో జాతీయమహాసభకు ప్రయాణం

9. పాఠశాలాస్థాపనము (1899-1901) 159

ప్రాథమికపాఠశాలాస్థాపన - సౌందర్యతిలక నవల రచన - పోలవరము జమీందారుతో శాశ్వతంగా చెడిన సంబంధము - పాఠశాలను మధ్యమ పాఠశాలగా మార్చు ప్రయత్నం - ఒడుదుడుకులు - గోదావరిపై రైలువంతెన నిర్మాణం - తమ్ముని వివాహం - అమలాపురంలో గోదావరి మండలసభ

10. నాటకసమాజ పునరుద్ధరణము (1902) 173

నాటకసమాజ అధ్యక్షబాధ్యత - నరసాపురంలో నాటకప్రదర్శనలు - బిపిన్ చంద్ర పాలు రాక - నాటకప్రదర్శనలనిమిత్తం పెంకుటి నాటకశాల నిర్మాణం, యితర కార్యకలాపాలు - హిందూ లోవరు సెకండరీ స్కూలు స్థాపన, ఒడుదుడుకులు - కాకినాడలో చెన్నరాష్ట్ర మహాసభ, వీరేశలింగం గారి గౌరవార్థం విందు - కాకినాడలో నాటకప్రదర్శనలకై సమాజమువారి విఫలప్రయత్నం - లక్ష్మీనరసింహంగారికి పోలవరం జమీందారునుండి లాయరు నోటీసు - వీరేశలింగంగారు చెన్నపురిలోవున్నకాలంలో రాజమహేంద్రవరంలో వితంతు వివాహాలు

11. ఉన్నతపాఠశాలాస్థాపనము (1902-1904) 187

హిందూ లోవరు సెకండరీ స్కూలును ఉన్నత పాఠశాలగా మార్చే ప్రయత్నం - గుంటూరులో వితంతువివాహములగూర్చి ఉపన్యాసము - పెనుమంట్రలో ఆరవ గోదావరీమండలసభ - కాదంబరి అనువాద ప్రయత్నం, వీరేశలింగంగారి సలహాపై విరమణ - మదరాసులో జాతీయ మహాసభ - ఉన్నత పాఠశాలకు ప్రభుత్వ అనుమతికై ఆఖరి ప్రయత్నవైఫల్యం - యావద్భారతవర్షసంఘసంస్కరణ మహాసభ, పాఠశాలలో మతవిద్యగురించిన వాగ్వాదాలు - హిందూమతోద్ధరణకై హిందూసంఘం ఏర్పాటుకై మహాసభ - రాజమహేంద్రవరంలోని ఉన్నత పాఠశాల మూసివేత, భీమవరములో ఉన్నతపాఠశాల స్థాపన, మూసివేత

12. స్వగృహకష్టములు (1904-1905) 200

మధునాపంతుల రామస్వామి మరణం - చెన్నపురినుండి వీరేశలింగంగారి పునరాగమనం, సత్యవాదిని వారపత్రిక స్థాపన, వితంతు శరణాలయ స్థాపన, పత్రికల విమర్శ ప్రతివిమర్శలు - మేనల్లుని మరణం

13. ప్రకాశముగారి సీమప్రయాణము (1905-1906) 208

సీమనుండి తిరిగివచ్చిన ప్రకాశముగారికి విందు - విందు తర్వాత ప్రకాశముగారిని సమాజములో కలుపుకొనుటకు వ్యతిరేకించుతూ సభ - శంకరాచార్యులవారినుండి ఆంక్షపత్రికలు, శ్రీముఖాలు - నాటకముల ప్రచురణగురించి ఒప్పందం - నాటకసమాజముపై కోర్టుకేసు - మనోరమ పత్రిక స్థాపన - ఆంక్షపత్రికలను ఉపసంహరింపుమని శంకరాచార్యులను కోరుటకు పౌరసభ, రగడ - మళ్ళీ ప్రకాశముగారి సీమప్రయాణం - దేశరాజు పెదబాపయ్య, వీరేశలింగముగారు

అనుష్ఠానిక బ్రహ్మసామాజికు లగుట - మాతృవియోగం - హిందూ లోవరు సెకండరీ పాఠశాలనిమ్మని వీరేశలింగంగారి అభ్యర్థన

14. హితకారిణీసమాజ స్థాపనము (1906-1908) 223

బ్రాహ్మమతవిధులతో జరిగిన శ్రాద్ధకర్మ, అన్నిమతములవారికి సహపంక్తి భోజనం, పర్యవసానం - పిఠాపురంరాజా పట్టాభిషేకం - కాకినాడలో సంఘసంస్కరణసభ, మతసంస్కరణసభ, పండిత శివనాథశాస్త్రి ప్రసంగం - బెంగాలు విభజనను నిరసించుతూ బిపినుచంద్ర పాలు ప్రసంగాలు - విశాఖపట్టణంలో చెన్నరాష్ట్ర రాజకీయసభ, లాలా లజపతి రాయికి విధించిన ప్రవాసశిక్ష ఖండన, సంఘసంస్కరణసభ - హితకారిణీసమాజమునకు పాఠశాల అప్పగింత - నాటకసమాజపు చివరి అంకం - రాజమహేంద్ర వరంలో జాతీయపాఠశాల స్థాపన

15. ముద్రాయంత్రస్థాపన (1906-1909) 237

మనోరమా ముద్రాక్షరశాల స్థాపన - మేనకోడలి వివాహం - వీరేశలింగంగారి షష్ఠిపూర్తి - బందరులో ప్రార్థనాసమాజమందిర ప్రారంభోత్సవము - తెనాలిలో కృష్ణామండలసభలు - రసికాభిలాషకావ్యకర్తృత్వ నిరూపణ - సుధాశరచ్చంద్ర అనువాదనవల - అనుష్ఠాన బ్రహ్మసామాజికులైనతరువాత వీరేశలింగంగారు జరిపిన వితంతువివాహములు - దేశరాజు పెద్దబాపయ్యగారి మృతి - హితకారిణీ సమాజమునకు ధర్మకర్తల నియామకం - హితకారిణీ హైస్కూలు పాలకసంఘంలో లక్ష్మీనరసింహంగారు సభ్యులుగా వుండడం విషయమై యేట్సు హెచ్చరిక

16. రామమోహనపాఠశాల (1909-1911) 252

రామమోహనపాఠశాల స్థాపన - భీమవరములో కృష్ణామండల రాజకీయసభ - జాతీయపాఠశాలా పరిపాలకసంఘంలో సభ్యత్వము - గయోపాఖ్యానము ప్రచురణ - మింటో-మార్లే సంస్కరణలు - దేశమాత వారపత్రిక ప్రారంభం - ఆర్యచరిత, భాగవతకథామంజరి, ధర్మవిజయముల రచన - కృష్ణవేణి, మణిమంజరి నవలల రచన - విజయనగరములో విశాఖపట్టణమండల రాజకీయసభ - దేశమాత పత్రికకేర్పడిన చిక్కు

17. నా బరంపుర ప్రయాణము (1911-1914) 269

రాజ్యలక్ష్మమ్మ మరణం - బరంపురంలో సభ - హితకారిణీ పాఠశాలకు భవననిర్మాణము, వీరేశలింగాస్తికోన్నత పాఠశాలగా పేరుమార్పు - నిడదవోలులో కృష్ణామండలసభ - దేశమాతకు ప్రభుత్వ ఆర్థికసహాయ ప్రతిపాదనను కాదనుట - మాక్మిలను కంపెనీకి పాఠ్యపుస్తకాలు రాసిమ్మనిన అభ్యర్థనకు నిరాకరణ - ప్రత్యేకాంధ్ర రాష్ట్రోద్యమ ప్రచారనిమిత్తం కొండా వెంకటప్పయ్య రాక - వీరేశలింగంగారిపై అపనింద - ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్తు స్థాపన, మహాసభలు -

బాపట్లలో ఆంధ్రమహాసభ - గోదావరి మండలసభల పునరుద్ధరణ - టంగుటూరి శ్రీరాములు, వీరేశలింగంగార్ల మధ్య పరువునష్టపుదావాలు - బెజవాడలో సకలాంధ్రమండల గ్రంథాలయ మహాసభ - గ్రాంథికభాషావాదము కనుకూలంగా విశాఖపట్టణంలో ప్రసంగం

18. దేశీయ మహాసభనిమిత్తము చెన్నపురి ప్రయాణము (1914-1916) 283

చెన్నపురిలో జాతీయ మహాసభ, యావద్భారతఖండాస్తిక మహాసభ, నిమ్నజాతుల ఉద్ధరణగురించిన సభ, గవర్నరుతో సమావేశము - బళ్ళారిలో ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్సభ, ధర్మవరము కృష్ణమాచార్యుల పేరకట్టిన భవన ప్రారంభము - హంపీ విజయనగర సందర్శనము - విశాఖపట్టణంలో ఆంధ్రమహాసభ, బారువాలో గ్రంథాలయసభ - బరంపురంలో గంజాము మండలసభలు - నందియాలలో కర్నూలుజిల్లా సభలు - హైదరాబాదులో శ్రీకృష్ణదేవరాయాంధ్రగ్రంథాలయ వార్షికోత్సవసభ - వీరేశలింగంగారిపై కొందరి కక్షసాధింపు ప్రయత్నాలు - వీరేశలింగం రచనల సంపుటాల ముద్రణ

19. దేశమాత పత్రికకు చిక్కు (1916-1925) 299

అనిబిసెంటు, కార్వే మొదలైనవారి రాక సందర్భాలలో సభలు - జాతీయ పాఠశాలకు స్థిరవసతి ఏర్పాటు - రాత్రి పాఠశాలగా వివేకానంద పాఠశాల స్థాపన - నెల్లూరులో ఆంధ్రమహాసభ - హోంరూలు ఉద్యమం, అనిబిసెంటు గృహనిర్బంధం, విధవరాలైన మేనకోడలికి విద్యాభ్యాసం - రవీంద్రనాథ టాగూరుతో పరిచయం - ఉత్తరాంధ్ర పర్యటన - దేశమాత నిలిపివేత - గోదావరిమండలసభలు - వీరేశలింగం మరణం - సహాయనిరాకరణో ద్యమము - పిఠాపురములో ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభ - రామమోహన, వివేకానంద పాఠశాలలను మరొకరికి అప్పగించుట - ఋగ్వేద అనువాద ప్రయత్నం - కాకినాడలో జాతీయమహాసభ

20. షష్ఠిపూర్తి (1926-1929) 320

షష్ఠిపూర్తి వేడుకల సందర్భంగా నాటివరకు రాసిన రచనలు 10 సంపుటాలుగా ప్రచురణ - కాకినాడలో ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభాధ్యక్షత - కాకినాడలో బ్రహ్మసమాజ శతవార్షికోత్సవము, బిపినుచంద్ర పాలు రాక

21. భార్యావియోగము (1930-1942) 330

భార్య మరణం - వివిధ ప్రచురణసంస్థలతో పాఠ్యపుస్తకాలు రాసి యిచ్చుటకు ఒప్పందములు - ఆంధ్ర ఆస్తిక మహాసభలు - జీవకారుణ్య మహాసభ - ఉత్తరాంధ్రలో ప్రయాణములు - శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రితో వైమనస్యములు - ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభలు - కొన్ని రచనల ప్రచురణ - హితకారిణీ సమాజమునకు రాజీనామా - మిత్రుల మరణములు - యుద్ధభీతివల్ల

రాజమహేంద్రవరమును విడిచి కాకరపఱ్ఱు చేరుట

కృతజ్ఞత 355

సింహావలోకనము 357

మతస్థితి - నిమ్నజాత్యుద్ధరణము - స్త్రీవిద్య - లలితకళలు - భాషాసంస్కరణము - రాజకీయసంస్కరణము

అనుబంధం-1 371

అనుబంధం-2 373

అనుబంధం-3 376

పదసూచిక 383

పుస్తకాల ప్రచురణలు 405

ఈ కూర్పుగురించి

చిలకమర్తి 'స్వీయచరిత్రము' 1944 డిసెంబరునెలలో ఆంధ్రరాష్ట్ర అభ్యుదయ రచయితల సంఘం సంపాదకత్వంలో, ఆనాటి ప్రజాశక్తి ప్రచురణాలయం, బెజవాడవారి 94వ ప్రచురణగా వెలువడింది. ఆ తర్వాత 1957లో పి.వి. దీక్షితులు & సన్, కాకినాడవారు ప్రచురించారు.

మహీధర జగన్మోహనరావు 8-8-1967న క్రయపత్రంద్వారా హక్కులు కొని, కాలచక్రం ప్రచురణలు, నత్తారామేశ్వరంవారికి ఒక కూర్పును ప్రచురించేందుకు అనుమతినిచ్చారు. దానికి విస్తృతమైన పదానుక్రమణికను సమకూర్చి, చిలకమర్తి రచనల వివరాలను పొందుపరిచీ సహకరించారు.

ఆ దరిమిలా, 1985 ప్రాంతంలో కాబోలు, యం.యస్.ఆర్. మూర్తి & కో, విశాఖపట్నంవారు 'సర్వహక్కులు పి.వి. దీక్షితులు అండ్ సన్ వారివి' అని పేర్కొంటూ ప్రచురించారు.

సహజంగానే, ఈ కూర్పులన్నిటికీ 1944 నాటి తొలికూర్పే ఆధారం - ఆ కూర్పును ప్రస్తావించినా ప్రస్తావించకపోయినా; 'పరిచయం', 'మరొకమాట'లను చేర్చినా చేర్చకపోయినా. ఏ కూర్పులో చేసారో తెలియదుకాని చివరికూర్పునాటికి విక్టోరియారాణి పరిపాలన వజ్రోత్సవసందర్భంగా రాజమహేంద్రవరంలో జరిగిన సభలో చిలకమర్తి రచించి చదివిన పద్యాలను సంపాదించి చేర్చారు (చూ.పే. 137). అలాగే, మరీ పెద్దవిగా కలగలుపుగావున్న కొన్ని పేరాలను తగినవిధంగా విభజించారు.

2006 సంవత్సరారంభంలో తొలికూర్పును సంపాదించ ప్రయత్నిస్తుండగా మిత్రులు రామమోహనరావు (నవోదయ) యం.యస్.ఆర్. మూర్తి & కో కూర్పు ప్రతి నందించారు. ఆ తర్వాత శ్రీ పరకాల పట్టాభిరామారావు గారిద్వారా తొలికూర్పు ప్రతి లభించింది. వనరులు విధించే పరిమితులవల్లనైతేనేమి, ప్రయత్నలోపంవల్లనైతేనేమి నడిమి రెండు కూర్పుల కాపీలనీ సంపాదించ లేకపోయాను. ఈ మార్చి నెలలో సుందరయ్య విజ్ఞానకేంద్ర గ్రంథాలయంలో కాలచక్రం ప్రచురణల కూర్పు కాపీ ఉన్నట్లు తెలిసి చూడగలిగాను.

అప్పటికే నిర్ధారించుకొనివున్న అనుబంధాల, పదసూచికల రూపురేఖలు మార్పు చెయ్యవలసిన అవసరం కనిపించలేదు. విషయసూచికలో ఆయా ప్రకరణాల్లోని ప్రధానాంశాల్ని పొందుపరిచాం.

ఈ 'స్వీయచరిత్రము' మాత్రమే ఆధారంగా బంధువులు-బంధుత్వాలు,

రచనావ్యాసంగ ప్రస్తావనలు, సంఘటనల క్రమం అనుబంధాలుగా చేర్చాం. ఇందువల్ల, అనుబంధాలకు స్వీయచరిత్రములోవున్న సమాచారం హద్దు లేర్పర్చుతుంది. ఉదాహరణకి వీరి ప్రఖ్యాత నవల 'గణపతి' రచనా వ్యాసంగం అనుబంధంలో చోటు చేసుకోలేదు.

ఊళ్లు, పట్టణాలపేర్లు మొదలగువాటిని విడగొట్టి ప్రధాన పదసూచిక చివరన యిచ్చాం. పదసూచికలో నాటకములు, నాటకసమాజములు, పత్రికలు వంటి ప్రధాన ఆరోపాలక్రింద సంబంధిత ఉపఆరోపాలనిచ్చాం. సాధారణంగా బంధువులగురించి రాసేటప్పుడు పేరుకాక బంధుత్వమే పేర్కొన్నప్పుడు తగినంత అవసరం అనిపించితే తప్ప ఆయాపేర్ల దగ్గర పేజీ సంఖ్యలిచ్చేందుకు పరిగణనలోకి తీసుకోలేదు.

వ్యక్తులపేర్లు మళ్ళీమళ్ళీ వచ్చినప్పుడు ఒకే వ్యక్తి ఇంటిపేరు, పేరు వర్ణక్రమంలో వైవిధ్యాలను (నిర్ధారణ వీలయిన సందర్భాలలో) తగ్గించేందుకు ప్రయత్నంచాము. అప్పటికే 'థ' చోటుని 'ధ' ఆక్రమించడం మొదలయినట్లు యిందులో చూస్తాం. వీటిని కొంతవరకే సరిచేశాం. 'సీతకాలపు శలవులు' (పే37) వంటి లేఖక/ముద్రణాదోషాల్ని సరిచేసేందుకు ప్రయత్నించాం. ఈ ప్రయత్నంలో లోటుపాట్లను సహృదయులైన పాఠకులు మన్నించి, మా దృష్టికి తేగలరని ఆసిస్తున్నాం.

ఈ చిన్నచిన్న మార్పులు, చేర్పులు యీ పుస్తకాన్ని మళ్ళీమళ్ళీ పరామర్శించడానికి సహాయపడగలవని ఆసిస్తున్నాం.

ఈనాటితరానికి యీ స్వీయచరిత్రను పరిచయం చెయ్యమని కోరిన వెంటనే 'పీఠిక' రాసి యిచ్చిన ఆచార్య వకుళాభరణం రామకృష్ణగారికీ, వివిధ దశల్లో సహకరించిన మిత్రులందరికీ హృదయపూర్వక కృతజ్ఞతలు.

పీఠిక

- వకుళాభరణం రామకృష్ణ

సమగ్రరూపంలో, యివ్వాళ మనం అర్థంచేసుకొంటున్న పద్ధతిలో స్వీయ చరిత్రలు 19వ శతాబ్దానికిపూర్వం లేవు. భారతీయసాహిత్యంలో ఆధునికపూర్వ ధోరణులు, 16, 17 శతాబ్దాలనుండి చోటుచేసుకుంటున్నా, స్వీయచరిత్ర ప్రక్రియ వలసపాలనలో పాశ్చాత్య ప్రభావంవల్లే రూపొందింది. స్వీయరచనలపై యీ ప్రభావం సమాజంలోని భిన్న వర్గాల్లో వేరువేరుగా వుంది. ఆంగ్లవిద్యాభ్యాసంతో పాలనాయంత్రాంగంలో భాగస్వాములైనవారిపై ఒక విధంగా, యితరులపై, వలసపాలనకు దూరంగా వున్నవారిపై, ఉదాహరణకు స్త్రీలపై, మరో విధంగానూ యీ ప్రభావం వుండింది. ఆంగ్లంలో స్వీయచరిత్ర రచన చేసిన మొదటి భారతీయుడు డీన్ మహమ్మద్ (1759-1851) అని చరిత్రకారులు చెప్తున్నారు. ఇతడు తూర్పు ఇండియా కంపెనీవారి బెంగాల్ సైన్యంలో చిన్న ఉద్యోగి. ఇది యాత్రావృత్తాంత రూపంలో వుంది. దక్షిణ భారతదేశంలో, మద్రాసులో కంపెనీ వుద్యోగిగా పనిచేసిన ఆంధ్రుడు, వెన్నెలకంటి సుబ్బారావు తన ఆత్మకథను ఆంగ్లంలో 1838లో రాసుకొన్నట్టు దాఖలాలున్నాయి. వివరణాత్మకంగా, పూర్తిస్థాయిలో వున్న యీ గ్రంథం 1870 దాకా అచ్చుకాలేదు. బెంగాలీభాషలో మొదటి ఆత్మకథ రాష్ సుందరిదేవి రాయడం విశేషం. ఇది 1868లో ప్రచురితమైంది. తెలుగులో అందరూ అంగీకరించినట్లు కందుకూరి వీరేశలింగం స్వీయచరిత్ర (1911) మొదటిదైనా, 1898లో మండపాక పార్వతీశ్వరశాస్త్రి శతకప్రక్రియలో, దినచర్య రూపంలో రాసిన జీవితసంఘటనలు, 'హరిహరేశ్వరశతకము' లేక 'ఆత్మపర్యాయ- కార్య సపర్య' బహుశా మొదటి ఆత్మచరిత్రగా చెప్పుకోవచ్చునని కొందరి అభిప్రాయం.

ఇరవయ్యో శతాబ్దపు మొదటిభాగంలో భారతీయభాషలన్నిటితోపాటు ఆంగ్లంలో కూడా అనేక స్వీయచరిత్రలు వెలువడ్డాయి. ఆంధ్రదేశానికి సంబంధించినంతవరకు ఈ కాలంలో జీవించి, సాంఘిక సాహిత్య రాజకీయ సేవారంగాల్లో పాల్గొన్న అనేకులు రాసిన స్వీయచరిత్రలు మనకు లభ్యమయ్యాయి. మచ్చుకు కొన్ని ఈ సందర్భంలో పేర్కొనాలి. టంగుటూరి ప్రకాశం, అయ్యదేవర కాళేశ్వరరావు, దరిశి చెంచయ్యలాంటి రాజకీయనాయకులతోపాటు రాయసం వెంకటశివుడు, వల్లూరి సూర్యనారాయణ మొదలగు సంఘసంస్కర్తలు, చలం, కనపర్తి వరలక్ష్మమ్మ మొదలగు సాహితీవేత్తలు, ఇంకా మరెందరో వెలువరించిన ఆత్మకథలు ఆధునిక ఆంధ్రదేశచరిత్ర రచనకు బహుళంగా ఉపకరిస్తాయి. ఇవి కేవలం వారి జీవితగాథలుమాత్రమే కాక, ఆనాటి సమాజప్రతిబింబాలు కూడా.

ఈ కోవకు చెంది ఉన్నతప్రమాణాలు సాధించిన చిలకమర్తివారి 'స్వీయచరిత్రము' గూర్చి చర్చించుకునేముందు, చిలకమర్తి, వీరేశలింగంలాంటి మహనీయుల నెందరినో సృష్టించి, వారి వ్యక్తిత్వాలను తీర్చిదిద్దిన అప్పటి ఆంధ్రదేశపరిస్థితులగూర్చి తెలుసుకోవాలి. భారతదేశంలో భాగంగా, 19వ శతాబ్దంలో ఆంధ్రదేశం చరిత్రలో అత్యంతప్రాముఖ్యాన్ని పొందింది. ఆర్థిక, రాజకీయ, సామాజిక మార్పులు సంభవించిన చారిత్రకదశ అది. ఈ మార్పులకు మూలాలు ఆంగ్లేయుల వలస పాలనలో మనం చూడాల్సి ఉంటుంది. 19వ శతాబ్దం ప్రారంభమయ్యేనాటికి వలసపాలన పెనుమార్పుకు గురైంది. దీన్నే చరిత్రకారులు వాణిజ్యదశనుండి ఆంగ్లేయపాలన పారిశ్రామిక పెట్టుబడిదారీదశకు రూపాంతరం చెందిందని సిద్ధాంతీకరించారు. ఈ విధానంవల్ల ఇక్కడి సరుకులు చవగ్గా కొని, వారిదేశంలో ప్రియంగా అమ్ముకునేదానికి బదులుగా, పారిశ్రామికవిప్లవంవల్ల గణనీయంగా పెరిగిన ఉత్పత్తులను ఇక్కడికి దిగుమతి చేయడం ఈ దశలో మొదలైంది. ఇప్పుడు ఆంగ్లపాలకులకు విస్తృతమైన మార్కెట్లు అవసర మయ్యాయి. వస్తువినిమయం పెరిగి మరిన్ని లాభాలు వాళ్ళకు చేకూరాలి. దానికోసం వారిపాలనలో వలసగా ఉన్న భారతదేశంలో మార్పులు రావాలి. ఆధునికీకరణ జరగాలి. మధ్యయుగ మతమౌఢ్య, భూస్వామ్యభావజాలానికి బదులుగా ఆధునిక హేతుబద్ధ, శాస్త్రీయ మానవతావిలువలతోకూడిన వ్యక్తికేంద్ర సిద్ధాంతాలు ముగ్గులోకొచ్చాయి. దీనితో దేశంలో ఆంగ్లేయపాలన అనేకానేక సాంఘిక సంస్కరణలను ప్రవేశపెట్టింది. ఈ సంస్కరణలకాలంలో ఆంగ్లపాలననుండి పుట్టుకొచ్చిన నూతన సాంఘికశక్తులు, సంస్కర్తలు, మేధావులు వీటిని ముందుకు తీసుకుపోవాలని కాంక్షించారు. 1850 దశకం తరువాత వలసపాలనస్వభావంలో వేరొకమార్పు సంభవించి పారిశ్రామిక పెట్టుబడిదారీ విధానం స్థానే ఆర్థిక పెట్టుబడిదారీవిధానం (Finance Capitalism) మొదలై, అది సామ్రాజ్యవాదంగా మార్పుచెందాక, వారి రాజకీయప్రయోజనాల దృష్ట్యా సంస్కరణాభిలాష ఆంగ్లపాలనలో మందగించినా, భారతీయుల్లోమాత్రం ఇది కొనసాగింది. అప్పటి సంస్కర్తలు రెండు విధాలైన కార్యక్రమాలను చేపట్టారు. ఒకవైపు భారతీయ సమాజంలో చోటుచేసుకున్న లొసుగులను తొలగించి మార్పులకు కృషిచేయడం. వారి దృష్టిలో ఇది విధిగా ఆచరించాల్సిన కార్యక్రమం. రెండోది, విస్తరిస్తున్న వలససంస్కృతి ఆధిపత్యాన్ని నిలువరించడం.

జాతీయస్థాయిలో నెలకొన్న పైచెప్పిన నేపథ్యంలో, ఆంధ్రదేశంలో కూడా 19వ శతాబ్దం సగంపూర్తయ్యేనాటికి అనేకమార్పులు సంభవించాయి. సాపేక్ష స్థాయిలో విద్యావకాశాలు పెరగడం, కోస్తాప్రాంతంలో కృష్ణాగోదావరులపై నిర్మించిన

ఆనకట్టల ఫలితంగా ఒక సంపన్న నడిమితరగతి రైతాంగం పుట్టుకు రావడం, కొద్దో గొప్పో చదువుకున్న అగ్రవర్ణాలవారికి ఆంగ్లేయుల కొలువులో ఉద్యోగాలు రావడం, రోడ్లు, రైలు, సమాచార సౌకర్యాలు పెరిగి పట్టణీకరణ (Urbanisation) వృద్ధిచెందడం ఈ మార్పుల్లో ముఖ్యమైనవి. వీటి వెలుగులో, కొత్తగా ముందుకొచ్చిన విద్యాధిక మధ్యతరగతివర్గం పైనవివరించిన రీతిలో సాంఘికసంస్కరణలకు దోహదం చేశారు, ఉద్యమాలు నిర్వహించారు.

ఆంధ్రదేశంలో నెలకొన్న ఈ పరిస్థితులనుండి వచ్చినవాడే చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహం (1867). ఆయనకంటే ముందే, దాదాపు ఇరవై సంవత్సరాల పూర్వం, 1848లో కందుకూరి వీరేశలింగం జన్మించాడు. అదే సంవత్సరంలోనే త్యాగరాజు కాలంచేశాడు. 1862లో రఘుపతి వెంకటరత్నం, గురజాడ అప్పారావులు జన్మించారు. 1877లో కొమర్రాజు వెంకటలక్ష్మణరావు రాగా, 1883లో గిడుగు వేంకటరామమూర్తి జన్మించాడు. అది నిజంగా తెలుగుభాషా సాహిత్యాలకు, చరిత్ర, సంస్కృతి, సంస్కరణయుగాలకు బంగారుకాలం. వీరిలో కొందరికి చిన్నవాడుగా, మరికొందరికంటే పెద్దవాడుగా చిలకమర్తి ఆనాడు తెలుగు సమాజంలో నెలకొన్న సాంస్కృతిక జాతీయపునరుజ్జీవనానికి ప్రతీకగా నిలిచాడు. ఆయనకు ముందున్న పథనిర్దేశకుల్లో ఆయనపై బలమైన ప్రభావం కలిగించింది కందుకూరి వీరేశలింగం. అన్నివిధాలా చిలకమర్తికి ఆయన మార్గదర్శకుడు. వీరేశలింగానికి తాను ప్రియశిష్యుడినని చిలకమర్తే చెప్పుకున్నాడు.

19వ శతాబ్దంలో భారతీయమేధావుల్లో మూడు భావధారలుండేవి. ఒకటి, పూర్తిగా పాశ్చాత్యసంస్కృతి ప్రభావానికి లోనైనవారు. రెండు, పూర్తిగా భారతీయతను సంతరించుకున్నవారు. మూడు, కొందరు, తాము ఎంపికచేసుకున్న సామాజి కాంశాల్లో పాశ్చాత్యప్రభావాన్ని స్వీకరించినా, వారి మూలాలను కదలకుండా భారతీయసంస్కతిలోనే ఉంచుకుని, దాన్ని సంస్కరింప పూనుకొన్నవాళ్ళు. మనకు సంబంధించినంతవరకు ఆంధ్రదేశంలోని అప్పటి సంఘసంస్కర్తలు చిలకమర్తితో సహా ఈ మూడో తరహాకు చెందినవారని స్థూలంగా చెప్పుకోవచ్చు. ఈ మేధావులు, సంస్కర్తలు వారు జీవించిననాటి పరిస్థితుల, సందర్భాల (contexts) వల్ల, సమకాలీన భావజాలంతో స్పందించి, ఆ ప్రభావంతో మార్పుకు గురయ్యారు. రచనలు చేశారు. వీరిలో కొందరు రాసిన స్వీయచరిత్రలను, ఈ క్రమంలో చూసినప్పుడు అప్పటి సాంఘికచరిత్రకు ప్రతిబింబాలవుతాయి. కేవలం ఆత్మకథల ఆధారంగా సాంఘికచరిత్రలను రాయడం సాధ్యం కాదన్న విషయాన్ని మనం గుర్తుంచుకోవాలి. అదొక ప్రధాన ఆధారం మాత్రమే. ఆత్మకథలు ఆయా రచయితల జీవితవిశేషాలనే కాక, వాటితో కలగలిసిన సామాజికవాస్తవాలను వెల్లడిచేస్తాయి. స్వీయచరిత్రకారుల జీవితానుభవాలను సామాజికానుభవంతో జతపరచి మన

ముందుంచుతాయి. తద్వారా గతంతో మనకు ఒక సజీవమైన లంకె ఏర్పడ్డానికి అవకాశం ఉంటుంది. మరొక విషయం కూడా ఇక్కడ చెప్పుకోవాలి. వలసాధిపత్యంలో ఉన్న ఆసియాదేశాల్లో వచ్చిన ఈ ఆత్మకథలు సహజంగానే జాతీయభావాలతో ప్రభావితమై ఉంటాయి. అందువల్ల అప్పటి జాతీయసంప్రదాయాలను, వాటితో ముడిపడిన జాతీయరాజకీయాలను కూడా మనం చదివినట్లవుతుంది. భారతదేశంలో ఈ కాలంలో వచ్చిన స్వీయచరిత్రలు చదవడంద్వారా భారతజాతి పెంపొందిన తీరుతెన్నులగూర్చి తెలుసుకునే అవకాశం కలుగుతుంది.

19వ శతాబ్దాంతానికి ఆంధ్రదేశంలో రెండు విధాలైన భావవైరుధ్యాలను మనం గమనిస్తాం. ఒకటి, సంప్రదాయం దానికివ్యతిరేకంగా సంస్కరణ. రెండు, ఆంగ్లేయాభిమానం దానికివ్యతిరేకంగా జాతీయతాభావం. అప్పటి సంస్కర్తల్లో ఈ విరుద్ధభావాల సంఘర్షణ, ఏ కొద్దిమందిలోనో మినహా, అందరిలోను కనిపిస్తుంది. అదొక సంధియుగం. పాతకొత్తల మేలుకలయిక. తూర్పున యింకా పూర్తి సూర్యోదయం కాలేదు. యుగసంధ్య. సంస్కర్తలనుకున్నవాళ్ళందరూ జాతీయ వాదులు కారు. జాతీయవాదుల్లోను సంస్కర్తలుకానివారున్నారు. ఈ రెంటినీ పుక్కిటబట్టిన మహానుభావులూ ఉన్నారు. చిలకమర్తి అలాంటివారు. పైనచెప్పిన వైరుధ్యాలు ఆయనలో బీజరూపంలో ఉంటూవచ్చినా, క్రమేపీ మార్పుకులోనవుతూ శతాబ్దాంతానికి సామాజికదృష్టి చిక్కబడి, స్పష్టత చెంది, అటు సంస్కరణ - ఇటు జాతీయోద్యమం, రెంటిలోను మొనగాడనిపించుకున్నాడు. ఈ మార్పుకు దోహదం చేసింది ప్రధానంగా వీరేశలింగమే. ఆయనతో విడదీయరాని సాహచర్యం, సంస్కరణలకు కట్టుబడేట్టుగా చేసినా, వీరేశలింగంలో జాతీయతాభావాలు ఉండాల్సినంతగా లేకపోవడంవల్లనే, వాటి ఫలితాలను నిశితంగా గమనించిన చిలకమర్తి, కందుకూరి కంటే ముందుకువెళ్ళి జాతీయోద్యమం వైపు మొగ్గాడు. వీరేశలింగాన్ని ఆంగ్లపక్షపాతి అనడం సులభమే. కానీ, 1905కు పూర్వం, ముఖ్యంగా ఆనాటి జాతీయోద్యమ మితవాదదశలో ఆంగ్లపక్షపాతులుకానివారు, 'వీర' జాతీయవాదులు ఎందరున్నారన్నది ప్రశ్నార్థకం. వీరేశలింగాన్ని సమర్థించడం కాదు గానీ, వాస్తవంలో ఆయన కార్యరంగం వేరు. ఆయనొక కర్మవీరుడు. సమాజ అభ్యున్నతినే పరమావధిగా తలిచి, ఆ ధ్యేయంతో తన దృష్టిని యితరత్రా వేటిపైకీ పోనీయకుండా కేంద్రీకరించిన సాంఘికసంస్కర్త. తన కృషిలో ప్రభుత్వంతో సహా అందరి సహాయం తనకు కావాలి. అన్నిటికంటే ముఖ్యంగా దేశంలో రాజకీయమార్పులకు ముందు సాంఘికమార్పురానిదే, సమాజప్రక్షాళనం జరగనిదే, రాజకీయ స్వాతంత్ర్యానికి సార్థకత చేకూరదని బలంగా నమ్మాడు. మహారాష్ట్రలోని ముఖ్యసంస్కర్తల్లో ఒకరైన మహాదేవ గోవింద రనడే అభిప్రాయం కూడా ఇదే. రనడే తక్కువ జాతీయవాది కానే కాదు. కాకుంటే వీరేశలింగం రనడే నడిచినంత

దూరం జాతీయోద్యమ బాటలో నడవలేక పోయాడు. మితవాదుల్లో మితవాది అనిపించుకొన్న వీరేశలింగంపై, అప్పటి స్థానికపరిస్థితుల ప్రభావం కూడ వుండింది. రాజకీయంగా అభివృద్ధికాముకు లనిపించుకొన్నవారిలో, న్యాపతి సుబ్బారావు తదితరులు చాలమంది సాంఘికవిషయాల్లో ముందుకు కలిసిరాకపోవడం వీరేశలింగాన్ని మనోవ్యథకు గురిచేసి జాతీయోద్యమానికి దూరంచేసివుండవచ్చు.

ఈ విషయంలో చిలకమర్తి సాంఘిక, రాజకీయాంశాలు రెంటినీ సమన్వయపర్చుకొన్నాడని పైన చెప్పుకొన్నాం. విస్సా అప్పారావు రాసినట్లు, చిలకమర్తిపై పాశ్చాత్యసంస్కృతిప్రభావం హెచ్చు అనుకోవాలా? నిత్య అధ్యయనంతో, బయటి సమాజంతో విస్తృతమైన సంపర్కంతో, ప్రజాజీవితంలో చురుగ్గా భాగస్వామి కావడంద్వారా, చిలకమర్తి కాలంతోపాటు మారుతూ వచ్చాడు. ఉద్యమభాగస్వామేగాని, ఉద్యమకర్త, నాయకుడు కానందువల్లే, చిలకమర్తి రాజకీయభావాల్లో వెసులుబాటు చూపగల్గాడు. పైగా, జాతీయోద్యమం మలుపుతిరిగి, 1905లో అతివాదదశకు చేరుకొనేనాటికి, వీరేశలింగం అనుష్ఠాన బ్రాహ్మసమాజికుడై, సమాజజీవనప్రధానస్రవంతికి మరింత దూరమయ్యాడు. దీనివల్ల, హిందూమతపరిధిలోనేవుంటూ, ఆచారవ్యవహారాల్లో మతపొలిమేరలు దాటకుండానే, సంఘసంస్కరణలను సమర్థిస్తున్న అనేకులు వీరేశలింగానికి, ఆయన ఉద్యమాలకి, ముందులాగ సాయపడ్డం మానేశారు. దీనితో వీరేశలింగం మరింతగా ఏకాకయ్యాడు. ఇదంతా సూక్ష్మంగా గమనిస్తున్న చిలకమర్తి, తాను ప్రధానస్రవంతికి దూరంకాదల్చుకోలేదు. ఇది తరాల అంతరంలో తలెత్తిన భావసంఘర్షణమాత్రమే కాదు. భారతీయసమాజంలో రోజురోజుకు బలపడుతున్న జాతీయశక్తుల ప్రభావం గూడ వుంది. సంస్కరణలకు, జాతీయభావాలకు మధ్య విధిగా వైరుధ్యం వుందనీ, ఒకటిముందూ, మరొకటీ వెనకా అన్న ప్రాధాన్యతా అప్రాధాన్యతలను, చిలకమర్తి పట్టించుకోలేదు. రెంటినీ సమన్వయపర్చుకొన్నాడు. జాతీయోద్యమంతో తాను సంబంధం పెట్టుకొన్నాడు కాబట్టే మండలసభల్లో, జాతీయకాంగ్రెస్ సభల్లో విరివిగా పాల్గొన్నాడు. ధాటిగా వుపన్యాసాలిచ్చాడు. ఆశువుగా పద్యాలు చెప్పాడు. ఎన్నో ఆసక్తికరమైన పద్యాలు రాసి చదివాడు. రాజకీయస్వాతంత్రం రానిదే, సామాజికమార్పు తేవడం సాధ్యంకాదని గూడ భావించివుంటాడు. అందుకే, వీరేశలింగానికి అనుంగుశిష్యుడయినా, ధైర్యంగా రాజకీయవిషయాల్లో ఆయనతో విభేదించాడు. సైద్ధాంతికంగా తాను సమాధానపడి, రాజకీయమార్పులను అంగీకరించందే, యిది సాధ్యమయ్యేది కాదు. వీటి మూలంగా చిలకమర్తికీ, కందుకూరికీ మధ్య అంతరాలు వచ్చినట్లు దాఖలాలు లేకపోవడమే గాకుండా, కందుకూరి 1919లో చనిపోయేదాకా, సాంఘికకార్యక్రమాల్లో ఆయనకు చేదోడువాదోడుగా వున్నాడు. ముఖ్యంగా వీరేశలింగం 'అసహాయదశ'లో

వున్నప్పుడు, ఆయనకు బాసటగా నిలిచాడు. ఇద్దరిమధ్యా సమానస్థాయిలో గౌరవప్రదమైన సాన్నిహిత్యమే వుంటూ వచ్చింది.

చిలకమర్తి తన స్వీయచరిత్రను 1942లో, 75 ఏళ్ళ వార్ధక్యంలో, దాదాపు నాలుగునెలలకాలంలో ఆయన చెప్తూవుండగా, గుమాస్తా రాశారు. అప్పటికి కంటిచూపు పూర్తిగా సన్నగిల్లింది. అంతకుముందే, చిలకమర్తి సాహిత్యవ్యాసంగంలో భాగంగా 'మహాపురుషుల జీవితచరిత్రలు' రాసివున్నాడు. వాటి కొనసాగింపుగానే స్వీయచరిత్ర రచనను భావించాలి. స్వీయచరిత్రను విస్తృతవచనసాహిత్యంలో భాగంగా చూడాలని ఆయన చెప్పడం, యీ సందర్భంలో మనం గుర్తుంచుకోవాలి. చరిత్ర ప్రగతిశీలతను గుర్తించిన చిలకమర్తి, చరిత్రరచనకు జీవితచరిత్రలు తోడ్పడతాయని చెప్పాడు. తద్వారా వాటి ప్రాముఖ్యాన్ని ఉగ్గడించాడు. కానీ, జీవితచరిత్రలు రాసేవారికున్న ఇబ్బందులు, కష్టాలగూర్చి ఏకరువు పెట్టాడు. జీవితచరిత్రలు రాయడాన్కి కావల్సిన వివరాలన్నీ లభించే అవకాశాలు తక్కువ కాబట్టి, ఆత్మకథలే వుపయోగకరం. ఎందుకంటే స్వీయానుభావాలు జ్ఞాపకం పెట్టుకొని స్వయంగా ఆత్మకథకులు తమ జీవితాలగూర్చి రాసుకొంటారు. అయితే, చిలకమర్తి, ఆత్మకథల్లోనూ కొన్ని ఇబ్బందులు గమనించాడు. వీటిలో ఆత్మాశ్రయతకు అవకాశం వుంది. వస్తుగతదృష్టి లోపిస్తుందనీ, యిదొక ముఖ్యపరిమితిగా భావించాడు. గాంధీలాంటి మహనీయుల ఆత్మకథలు వీటికి మినహాయింపుగా చెప్పాడు. మిత్రుల ప్రోద్బలంతో రాస్తున్నాననీ, ఆత్మకథ రాసుకొనే అర్హతలు తనకు నిజంగా లేవనీ, వినయంగా నివేదించుకొన్నాడు. నిజానికి, సాహిత్యంలో, ప్రజాజీవితంలో చిలకమర్తి సాధించింది, తన సమ కాలికులతో పోలిస్తే, తక్కువేమీకాదు. విస్తారంగా సాహిత్యప్రక్రియలన్నింటిలోనూ రాశాడు. కవిత్వం, నవల, నాటకం, జీవితచరిత్రలు, వీటన్నింటిలో అసాధారణప్రజ్ఞ చూపాడు. చారిత్రక నవలలకు ప్రమాణాలు చేకూర్చి, మొదటిసారిగా పత్రికల్లో నవలలను సీరియలైజ్ చేయడమనే పద్ధతి ప్రవేశపెట్టాడు. 'ఆంధ్రా స్కాట్' అనే బిరుదాన్ని పొందాడు. రాజమండ్రిలోని స్థానికనాటకసమాజంతో సన్నిహితసంబంధం కలిగివుండి, వారి ప్రదర్శనకు కావల్సిన నాటకాలను రాసిచ్చాడు. వాటిలో 'గయోపాఖ్యానం' అత్యంత ప్రజాదరణ పొందింది. లక్షప్రతులకు పైగా అమ్ముడుపోయాయి. షేక్స్‌పియర్ నాటకాలను తెలుగులోకి అనువదించి, 'ఆంధ్రా షేక్స్‌పియర్' అనిపించుకొన్నాడు. ఆయన రచనలు మొత్తం పది సంపుటాల్లో వచ్చాయి.

పండితకుటుంబంలో పుట్టిన చిలకమర్తి సంస్కృతాంధ్రాల్లో ప్రావీణ్యం సంపాదించి, రాజమండ్రి కళాశాలలో ఆంగ్లాన్నీ అభ్యసించాడు. రాజమండ్రిలో చదువుకొంటున్నప్పుడే, వీరేశలింగంభావాలవైపు ఆకర్షింపబడి, ఆయన

అనుయాయుల్లో అగ్రగణ్యుడైనాడు. అప్పటికే, రాజమండ్రిలో నెలకొనివున్న సంస్కరణ వాతావరణం, కళాశాల చదువు, అప్పుడప్పుడే రాజుకొంటున్న జాతీయభావజాలం చిలకమర్తిపై తీవ్రప్రభావాన్ని కల్గించాయి. 21 అధ్యాయాల్లో రాసిన 'స్వీయచరిత్రము'లో, ఆయన జీవితకృషి మొత్తం వివరించబడింది. బాల్యం, నర్సాపురంలో చదువు, రాజమండ్రిలో విద్యాభ్యాసం, ఉద్యోగం, గ్రంథరచన, నాటకసమాజం, వివాహం, మండలసభల్లో పాల్గొనడం, రామమోహన పాఠశాల ఏర్పాటు, నిర్వహణ, ఉన్నతపాఠశాల ప్రారంభం, కుటుంబసమస్యలు, కష్టాలు, టంగుటూరి ప్రకాశం ఇంగ్లండ్ యాత్ర, హితకారిణిసమాజస్థాపన, అచ్చుయంత్రాన్ని నెలకొల్పడం, భారతజాతీయకాంగ్రెస్‌సభకు హాజరవడం, పత్రికాసంపాదకత్వం, నిర్వహణ - యివన్నీ సవివరంగా రాశాడు. చిలకమర్తి ఏకసంతగ్రాహి మాత్రమేకాదు, అద్భుతమైన జ్ఞాపకశక్తి కలిగి, స్వీయచరిత్రలో, తన జీవితకాలంలో జరిగిన ఘటనలను, సూక్ష్మాంశాలతోసహా చిత్రించాడు. చారిత్రక ఘటనలను సమతూకంతోనూ, వ్యక్తులగూర్చి రాస్తున్నప్పుడు రాగద్వేషాల కతీతంగా, స్పష్టంగా, క్లుప్తంగానూ రాశాడు. నిత్యనైమిత్తికాలగూర్చి రాస్తున్నా, వాటినొక అంతర్‌దృష్టితో పరికించాడు.

ఆధునికయుగ సంస్కర్తలందరూ నమ్మినట్లుగా, విద్య మానవాళి విముక్తికి ప్రబలసాధనమని చిలకమర్తీ భావించాడు. అందులోనూ, వెనుకబడిన కులాల, జాతుల, తాడిత, పీడితుల, "పంచముల" విద్య పట్ల ప్రత్యేకించి శ్రద్ధచూపడం విశేషం. 1909లో రామమోహన పాఠశాలను పూరిమధ్య సనాతనులు నివసించే ఆర్యాపురంలో స్థాపించి, 1922 దాకా పదమూడేండ్లు నిరాటంకంగా నడిపాడు. అప్పట్లో యిది నిజంగా సాహసకార్యమే! ఉచితవిద్య నందించాడు. తానొకవైపు ఆర్థికపరమైన సమస్యల నెదుర్కొంటున్నా, పాఠశాల నిర్వహణకు 3,4 వేలరూపాయలదాకా ఖర్చుపెట్టాడు. తన గ్రంథాల అమ్మకంపై వచ్చే ఆదాయాన్నుండి ఈ ఖర్చు భరించాడు. ఇది చిలకమర్తి సాంఘికసేవలో అగ్రస్థానాన్ని ఆక్రమిస్తుంది.

ఆంగ్లపాలనలోని ఆర్థికదోపిడిని చిలకమర్తి గ్రహించాడు. 1895లో గోదావరిమండలసభలో ఆయన రాసిన పద్యాలను పరిశీలిస్తే యిది బోధపడుతుంది. "నేలదున్నుదమన్న జాలతరము పన్ను/నీరుగావలెనన్న నీటిపన్ను" అనే సీసపద్యంలో వలసపాలన విధించిన లెక్కకులేని పన్నులను కళ్ళకుగట్టినట్టు చిత్రించి, "గడ్డి మాత్రమే మిగిలించు కాపువాడు/సేద్యమున తాను పసులు భక్షించుకొరకు" అని ఆనాటి రైతుల దయనీయస్థితిని హృదయవిదారకంగా వర్ణించాడు. మండలసభకు అధ్యక్షత వహించిన న్యాపతి సుబ్బారావు అభ్యర్థనపై యీ పద్యమాలికను గురజాడ అప్పారావు ఆంగ్లంలోకి అనువదించాడు.

తెలుగుసాహిత్యంలో జాతీయవాదకవిత్వంలో యివి చిరకాలం వుండిపోతాయి. మండలసభలు జరిగాక, వీటికి విశేషప్రచారం లభించి, ప్రజాదరణపొంది, గోదావరిమండలపు మారుమూలలకు పాకిపోయాయి. ఆంగ్లపాలనలోని ఆర్థికాంశాలపై సరైన అవగాహన వున్నందువల్లే, రాజమండ్రిలో బిపిన్ చంద్ర పాల్ ఉపన్యాసాల అనువాదానంతరం, సభలో చిలకమర్తి ఆశువుగా చెప్పిన "భరతఖండంబు చక్కని పాడియావు" అనే పద్యం సాహిత్యవిమర్శకుల అభిప్రాయంలో, చిలకమర్తిని తెలుగులో జాతీయోద్యమ తొలికవిగా చేసింది. దాదాభాయి నౌరోజి ప్రతిపాదించిన సంపద తరలింపు సిద్ధాంతం (Drain Theory) మొత్తాన్ని క్లుప్తంగా ఒక చిన్న పద్యంలో చెప్పడం, అది బహుళ ప్రాచుర్యాన్ని పొందడం, చివరకు నినాదంలాగ రాజమండ్రి పట్టణంలో, చుట్టుపక్కల గ్రామాల్లో గోడలపై రాయడం, చిలకమర్తిని అమరుణ్ణి చేసింది. దివ్యజ్ఞాన సమాజ నాయకురాలు, హోమ్‌రూలు ఉద్యమనిర్మాత అనిబిసెంట్ రాజమండ్రికి వచ్చి సభ చేసినప్పుడు చిలకమర్తి ఆ సభకు అధ్యక్షత వహించాడు. ఇది నచ్చని జిల్లా కలెక్టర్ హెచ్చరికను చిలకమర్తి ఖాతరు చేయలేదు. ఆంగ్లపాలనలో మొత్తం "భరతఖండంబె యొక పెద్ద బందిఖానా" అనడంలో ఆంగ్లప్రభుత్వ దమననీతిని, నిర్బంధాన్ని సరిగ్గా అర్థంచేసుకొన్న జాతీయవాదిగా కన్పిస్తాడు చిలకమర్తి.

'సింహావలోకనం' అనే శీర్షికతో రాసిన 'స్వీయచరిత్రము'లోని ఆఖరి అధ్యాయంలో 1940 దశకంనాటికి ఆంధ్రదేశంలో నెలకొన్న పరిస్థితులను చిలకమర్తి సమీక్షించాడు. అప్పటికి అర్థశతాబ్దం ముందునుండీ ఆరంభమైన, కందుకూరి వీరేశలింగం చేపట్టిన సంస్కరణల పర్యవసానం ఏమిటన్న విషయాన్ని అంచనావేయడానికి చిలకమర్తి ప్రయత్నం చేశాడు. భోగంమేళాల రద్దు, లంచగొండితనాన్ని రూపుమాపడం, కన్యాశుల్కం స్థానే ప్రవేశించిన వరకట్నసమస్య, భోగంవారిని వుంచుకోడం, వితంతువివాహాలు - మొత్తం సంస్కరణల ఎజెండా ఏమయిందన్నది చిలకమర్తి సమీక్ష లక్ష్యం. ఒక భోగంవారి విషయం మినహా, యితర సమస్యలేవీ నిర్మూలింపబడకపోగా, అవి మరింతగా వృద్ధిచెందాయని వుదాహరణలతోసహా వివరించాడు. మధ్యతరగతి విద్యావంతుల వైఖరిని - వారి నిర్లిప్తతను, స్వార్థపరత్వాన్ని కటువుగానే విమర్శించాడు. జాతికి మార్గదర్శకులు కావడంలో విద్యావంతులు విఫలమయ్యారని చింతించాడు. కట్నాల విషయంలో, కట్నపిశాచం రోజురోజుకు ఆడపిల్లల తల్లిదండ్రులను ఏవిధంగా పలుబాధలకు గురిచేస్తున్నదో చెపుతూ, "పిల్లనమ్ముకొన్నవాని నెంత నీచముగ మనము జూచుచున్నామో, కట్నము పుచ్చుకొన్న తండ్రిని గూడ నంత నీచముగ చూచి నిరసింపవలెను" అంటాడు. సంఘసంస్కరణలు పూర్తికానిదే, దురాచారాలనుండి,

కాలంచెల్లిన భావాలనుండి సమాజం విముక్తంకానిదే, దేశప్రగతి సాధింపబడదనీ అందుకొరకు సంస్కరణలను ప్రోత్సహించి, ప్రజల్లో విస్తారంగా ప్రచారం చేయడాన్కి క్రమంతప్పకుండా సంస్కరణసభలు ప్రాంతాలవారీగా జరపాలని సూచించాడు.

ఈ అధ్యాయంలోనే చిలకమర్తి 'నిమ్నజాత్యుద్ధరణము' అనే అంశంపై వెలిబుచ్చిన భావాలు తీవ్రంగా, నిశితంగా వుండడం గమనించదగింది.

"పంచములు మొదలైన నిమ్నజాతులచేత తమకు గావలసిన సేవ లన్నియు జేయించుకొని, వారిని యిండ్లకు రానీయక, దరికి చేరనీయక, యంటరాని వారనియు, చెప్పరానివారనియు, వారికసహ్యములైన పేళ్ళుపెట్టి, హీనముగ జూచుచున్నారు. పశువులు మన యింటనుండవచ్చును. కుక్క లుండవచ్చును. కానీ పంచములుమట్టుకు మన గృహావరణములోనికి రాగూడదు....వారుండు పల్లెలు గ్రామమునకు వెలుపలనుండి దుర్గంధ భూయిష్టములై, హేయములై, మానవులు వసించుటకు వీలుగనుండవని యెవ్వరెరుంగరు."

1940 దశకంలో వెలిబుచ్చిన పైభావాలు నేటికీ వర్తిస్తాయి. స్వాతంత్ర్యానంతర భారతదేశం యెదుర్కొంటున్నక్లిష్టసమస్యలగూర్చి ఆనాడే ఆలోచించాడు. భవిష్యత్తు ఎలావుంటే బాగుంటుందో, బాగుండాలో, సింహావలోకనంలో చెప్పాడు.

"బ్రాహ్మణ బ్రాహ్మణేతర సమస్య రూపుమాసిపోవలెను. హిందూ-మహమ్మదీయ సమస్యకూడ సమసిపోవలెను. అందరము భారతమాత యొక్క యనుంగుబిడ్డలమే యన్న భావము ప్రబలవలెను....హిందువులు, మహ్మదీయులు, బ్రాహ్మణులు, బ్రాహ్మణేతరులు, నిమ్నజాతులు వేలకొలది యేండ్లనుండి యిక్కడనే పుట్టి యిక్కడనే బెరిగి, యిక్కడ గాలిపీల్చి, యిక్కడ నీరు త్రావి, యిక్కడి పాడిపంటల ననుభవించి, భారతమాతృస్తన్యపానముచేసి, యిచ్చటనే వర్ధిల్లిరి... పేదసాదలను బేధముండగూడదు."

చిలకమర్తిభావాలకు యీనాటికీ ఎంతటి ప్రాసంగికత వుందో పైవాక్యాలు తెలియచేస్తున్నాయి. భారతీయసంస్కృతిలోని బహుళత్వాన్ని, వైవిధ్యాన్ని, సంకీర్ణతను సంతరించుకొన్న ఆధునిక ద్రష్ట చిలకమర్తి.

పరిచయం

"కళాప్రపూర్ణ" చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహంగారు తెలుగుసాహిత్యానికి, సంఘసంస్కరణోద్యమానికి, నాట్యరంగానికి చేసిన సేవ అపారం. ఆంధ్రప్రజల అభ్యుదయానికి తోడ్పడే అనేక గ్రంథాలను వారు రచించారు. "కళాప్రపూర్ణ"నిచే వ్రాయబడిన 'గయోపాఖ్యాన' నాటకం ప్రజారంజకమై మరియేయితర తెలుగు గ్రంథం ఖర్చుకానన్ని యెక్కువప్రతులు - సుమారు లక్షదాకా - ఖర్చుపడింది. వారు రచించిన 'రాజస్థానకథావళి', 'మహాపురుషుల జీవితాలు' వంటి గ్రంథాలు తెలుగునాటి యువకులలో దేశభక్తి, ఉత్సాహాలను రేకెత్తించి, జాతీయోద్యమానికి విశేషంగా దోహదం చేశాయి. కీర్తిశేషులైన కందుకూరి వీరేశలింగంగారు ప్రారంభించిన సంఘసంస్కరణోద్యమానికి, లక్ష్మీనరసింహం గారు సహాయంగా నిలబడి, హితకారిణీసమాజ అధ్యక్షులుగా ఎంతోకాలం సేవచేశారు. గాంధీజీ భారతరాజకీయరంగంలోకి రాకముందే "కళాప్రపూర్ణుడు" హరిజన బాలురకు చదువు చెప్పేందుకు 'రామమోహనపాఠశాలను' నడిపారంటే, వారి సంస్కారాభిమానం ఎంత గాఢమయిందో మనకు విదితమవుతుంది.

ఒకమాటలో చెప్పాలంటే, లక్ష్మీనరసింహంగారు ఆంధ్ర ప్రజాభ్యుదయానికి కృషిచేసిన మహాపురుషులలో ఒకరు. వారి స్వీయచరిత్రమును ప్రకటించడానికి తోడ్పడగలిగినందులకు "ఆంధ్ర అభ్యుదయ రచయితల సంఘము" ఎంతో గర్వపడుతూంది.

కళాప్రపూర్ణుని జీవితగాథ చదువుతూంటే, యీనాడు ప్రజాసేవకు పూనుకొని పనిచేస్తున్నవారందరికి ఉద్వేగం కలుగుతుంది. అర్ధశతాబ్దానికి పూర్వం ఆ రోజులలో, తెలుగుభూమిలో ప్రజల విజ్ఞానాభివృద్ధికి విత్తులు నాటిన మహనీయులు ఎన్నికష్టాల నెదుర్కోవలసి వచ్చిందో మనకు బోధపడుతుంది. వారు ఏర్పరచిన సత్సాంప్రదాయాలను జీర్ణంచేసికొని, తెలుగుసాహిత్య ఉద్యానవనాన్ని పెంపొందించవలసిన బాధ్యత సాహిత్య సేవకు లందరిపైన వుంది. లక్ష్మీనరసింహంగారి 'స్వీయచరిత్రము' గత 50 యేండ్ల ఆంధ్రప్రజావుద్యమాన్ని ప్రతిబింబించుతూంది. చదువుతూంటే, ఆ రోజులలోని సమాజపరిస్థితులు బోధపడతాయి. మనం నేర్చుకోవలసిన గుణపాఠాలు, అనుభవాలు ఎన్నో కన్పించుతాయి.

ఈ సందర్భంలో మే మొక విషయం స్పష్టపరచవలసివుంది. అభ్యుదయ రచయితల సంఘము వ్యవహారికభాషలో గ్రంథరచన జరగాలని నమ్ముతూంది. ప్రజాసామాన్యానికి విద్య సులభంగా నేర్పడానికి వ్యవహారికభాష అవుసరమని

చెప్పిన స్వర్గీయ గిడుగు రామమూర్తిపంతులుగారి ఆశయాన్ని బలపరుస్తూంది. ఆంధ్రాభ్యుదయానికి పునాదివేసిన స్వర్గీయ కందుకూరి వీరేశలింగం పంతులు గారు, శ్రీ చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహంగారు సులభమైన శైలిలో గ్రంథాలువ్రాసి ప్రజలకెంతో సేవ చేశారు. కాని వారు గ్రాంథికభాషావాదాన్ని బలపరచారు. ఆంధ్రవాఙ్మయనిర్మాతలుగా వారికున్న పలుకుబడివల్లనే, విశ్వవిద్యాలయా లలో, పాఠశాలలలో గ్రాంథికభాషనే ఉపయోగించాలనే నిర్ణయానికి రావడానికి కారణమయింది. కాని క్రమంగా వ్యవహారికభాషకే వ్యాప్తి జరిగింది. దాదాపు పత్రికలన్నీ వ్యవహారికభాషనే విశేషంగా వాడుతున్నాయి. తరవాత వీరేశలింగంగారు వ్యవహారికభాషావుద్యమానికి సానుభూతి చూపారు.

ఈ పుస్తకంలోకూడ శ్రీ లక్ష్మీనరసింహంగారు గ్రాంథికభాషావాదనను సమర్థించుతూ వ్రాశారు. శ్రీ లక్ష్మీనరసింహంగారికి వినమ్రులవుతూ, మేము వ్యవహారికభాషావాదులమనీ, వారి గ్రాంథికవాదానితో ఏకీభవించలేమనీ, విన్నవించుకుంటున్నాము. వీరేశలింగంగారి, లక్ష్మీనరసింహంగారి సులభశైలి ప్రజాభ్యుదయానికి ఎలా తోడ్పడిందో గ్రహించుతూ, యింకో అడుగు ముందంజవేసి, ప్రజాసామాన్యానికి సులభంగా విజ్ఞానాభివృద్ధి చేకూర్చడానికి వ్యవహారికభాషావాదాన్ని బలపరుచుతున్నామని స్పష్టపరుస్తున్నాము.

చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహంగారు స్వీయచరిత్రను పూర్తిగా వ్రాశారని, అచ్చు వేయవలసివుందని మాకు తెలియగానే అందుకు కృషిచేయ పూనుకొన్నాము. ఈ యుద్ధపురోజులలో కాగితపుకరువు పుస్తకప్రకటనకు ఎంత ఆటంకంగా ఉన్నదో అందరు ఎరిగిన విషయమే. మేము కోరినంతనే "ప్రజాశక్తి ప్రచురణాలయం" వారు ఈ గ్రంథప్రచురణకు తమ సంసిద్ధత తెలిపారు. తమకున్న కాగితం 'కోటా'లో కొంతభాగం యిందుకు వినియోగించడానికి అంగీకరించారు. వారి సహాయంవలన వెంటనే ప్రకటించడం సాధ్యపడింది. అంతేగాదు, ఆంధ్రరాష్ట్ర అభ్యుదయ రచయితల మహాసభనాటికి ఈ పుస్తకాన్ని అందచేయగలిగారు. ఇలా సాయపడినందులకు ప్రజాశక్తి ప్రచురణాలయం వారికి మా అభివందనాలు.

"స్వీయచరిత్రము" ప్రకటించడానికి మాకు అవకాశమిచ్చిన చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహంగారికి మరొకసారి మా నమస్కృతులు.

బెజవాడ,
28-12-1944.

చదలవాడ పిచ్చయ్య
కార్యదర్శి
ఆంధ్రరాష్ట్ర అభ్యుదయరచయితల సంఘం.

అవతారిక

చరిత్రలు దేశాభ్యుదయమునకు తోడుపడును. కావున దేశచరిత్రలు మిక్కిలి యవశ్యములు. బహుపురుషుల చరిత్రలుగలసి దేశచరిత్రలగును. కాబట్టి జీవితచరిత్రలు మిక్కిలి యవశ్యములు. మహాపురుషుల చరిత్రములు శ్రద్ధతో వ్రాసినవారున్నపక్షమున యవి యువజనులకు నాదర్శములుగా నుండును. ఒకరి చరిత్రము మరియొకరు వ్రాసినపక్షమున వ్రాయవలసిన విషయములు సమగ్రముగా లభింపవు. అందుచేత నెవరి చరితము వారే వ్రాసుకొన్నపక్షమున విషయములన్నియు సంపూర్ణముగా నుదాహరించుట కవకాశముండును.

కాని స్వీయచరిత్రములలో నొక లోపముండవచ్చును. పురుషుడు తన చరిత్రము వ్రాసుకొన్నపుడు తన యుత్తమగుణములనేగాని దుర్గుణములను వెల్లడింపడు. ఒకరిచరిత్ర మరియొకరు నిష్పక్షపాతముగా వ్రాయుట తటస్థించెనేని కథానాయకుని సుగుణములతోపాటు దుర్గుణములనుగూడ జిత్రించును. స్వీయచరిత్రములు వ్రాసుకొన్నవారిలోగూడ కొందరు స్వీయ లోపములను నిశ్శంకముగా వెల్లడింతురు. అట్టి మహనీయులు జగంబున నరుదుగ నుందురు. అట్టి మహనీయుడు గాంధిమహాత్ము డొక్కడే.

ఘనకార్యములుచేసిన మహాపురుషులు పరులకు మార్గదర్శకములుగా నుండుటకై తమ చరిత్రలు తప్పక వ్రాయవలయును. మహాత్మగాంధిగారు, జవహరలాలు నెహ్రూగారు మొదలగువా రుత్తమ జీవితములు జీవించి స్వార్థత్యాగులై లోకోపకారపరాయణులగుటచే నట్టివారి జీవితము లమూల్యములు. మన యాంధ్రదేశమున మొట్టమొదట స్వీయచరిత్రము వ్రాసుకొన్నవారు మహనీయులైన రావుబహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగారు. ఆ మహాపురుషుని చరిత్రమంతయు స్వార్థత్యాగముతోడను, లోకోపకారకమైన ఘనకార్యములతోడను నిండియున్నది. కావున వారి స్వీయచరిత్రము నిశ్చయముగా నాంధ్రసారస్వతమున కలంకారమై యాంధ్రజనులకు మార్గదర్శకమై యున్నది.

శ్రీ వల్లూరి సూర్యనారాయణరావుగారుగూడ స్వీయచరిత్రము వ్రాసుకొనిరి. ఆయన తన యార్జించిన విత్తమంతయు విద్యాసంస్థ కిచ్చి యుండుటచే నాయన చరితముకూడ ప్రశంసనీయమే.

నా మిత్రులైన రాయసము వేంకటశివుడుగారు చిన్ననాటనుండియు బుద్ధిమంతులై సత్ప్రవర్తనము గలిగి నుపాధ్యాయపదవిలో నుండి, కట్టకడపట

నెల్లూరులోని వెంటగిరిమహారాజాగారి కళాశాలకు ప్రధానాచార్యులై, "జనానా" పత్రిక మొదలగు కొన్ని పత్రికలు నడిపి, స్త్రీల కుపయోగించు గ్రంథము లనేకములు రచియించి, గుంటూరులో కొన్నివేల రూపాయలు ఖర్చుపెట్టి, ధర్మార్థముగా నొక మందిరము గట్టించి, ప్రజలకు నప్పగించిన యుదారపురుషు డగుటచే, వారి "యాత్మకథ" గూడ శ్లాఘనీయమై యున్నది.

ఆ స్వీయచరిత్రముల ముందట నావంటివాని స్వీయచరిత్రము దివిటీ ముందరి దీపమువలె నుండునని నే నెరుగుదును. అయినను నేల వ్రాయవలసివచ్చినదన్న, నేతద్వృత్తాంతము వినిపించెద వినుడు.

1928వ సంవత్సరము మార్చినెలలో నా షష్ఠిపూర్త్యుత్సవమునకు రాజమహేంద్రవరము దయచేసినపుడు, మునగాలరాజాగారగు శ్రీ రాజా నాయని వెంకటరంగారావు బహదూరువారు, నా స్వీయచరిత్రము వ్రాయవలసిన దని నాతో నొక్కి చెప్పిరి. పిమ్మట వీరేశలింగోన్నత పాఠశాలలో సహోపాధ్యాయులును నాకుమిత్రులునైన యడవి శంకరరావుగారు నా స్వీయచరిత్రము వ్రాయవలసినదని నా మేనల్లునిచేత పలుమారులు వర్తమానమంపుటయేగాక, వారు నన్ను గలసికొన్నప్పుడెల్లను జెప్పుచువచ్చిరి. ఏ విధమైన ఘనకార్యములు చేసి యెరుగని నావంటి సామాన్యుని చరిత్రము లోకమున కేమి యుపకరించునని, నే నా ప్రయత్నముచేయక చిరకాల మూరకొంటిని. కాని యైదారు మాసముల క్రిందట నాకు బాల్యమిత్రులైన రాయసము వెంకటశివుడుగారును, చిరకాల మిత్రులైన విస్సా అప్పారావుగారును నడుమనడుమ మా యింటికివచ్చి నా స్వీయచరిత్ర వ్రాయుమని హెచ్చరించుచు వచ్చిరి. వారుభయులు నన్ను పలుమారులు గ్రంథమెంతవరకు వ్రాసినారని యడుగుచు వచ్చిరి. నే నారంభించలేదని నాలో నేను సిగ్గుపడుచు పలుమారులు వారికి చెప్పితిని. ఆరంభించకపోవుటకు గారణమేమని వెంకటశివుడుగారు నన్ను నొక్కియడిగిరి. వెంకటశివుడుగారు నాకు సహాధ్యాయులును బాల్యమిత్రులు నగుటచే సందేహము విడిచి యిట్లు చెప్పితిని. "అయ్యా నాకు శ్రీ పిఠాపురముమహారాజావారు పరమదయాళులై నెలకు ముప్పదిరూపాయలు జీతమిచ్చుచున్నారు. నామీద ననేకు లాధారపడి యుండుటచే నా కా సొమ్ము చాలక యెన్నోచిక్కులు పడుచుంటిని. నే నంధుడను; నితర శరీరదౌర్బల్యము గలవాడ నగుటచే నా కన్నపానాదులు సమకూర్చుటకును నన్నావలకు నీవలకు దీసికొనివెళ్లుటకును మనుష్యులు కావలెనుగదా? వారిని నేను పోషింపక తప్పదుగదా? నాకు రాజమహేంద్ర వరములో స్వంతయిల్లు లేకపోవుటచే గాపురమున్న యింటికి నద్దె నీయవలెను గదా? అందుచేత నాకు సొమ్ము చాలక మనస్థిమితము లేదు. నిర్విచారముగా

నిర్మలమైన మనస్సుతో వ్రాయవలసిన గ్రంథము చిక్కులలోబడి మనస్థిమితము లేని నేనెట్లు వ్రాయగలను? నాకు నెల కరువదిరూపాయ లుండినగాని నెల గడువదు. అందుచేతనే వ్రాయజాలను క్షమింపుడు." ఆ పలుకులు విని శ్రీ వేంకటశివుడుగారు "తక్కిన ముప్పది రూపాయలు మీకు వచ్చునట్లు మే మేర్పాటు చేసెదము. గ్రంథమారంభింపుడు" అని చెప్పి వెడలిరి. నేను సంవత్సరాదివెళ్ళిన మరునా డనగా చిత్రభాను సంవత్సర చైత్రశుద్ధ విదియనాడు (18-3-1942) ఉదయమున నా స్వీయచరిత్రమును నా గుమాస్తాచేత వ్రాయింప నారంభించితిని. వెంకటశివుడుగారును, అప్పారావుగారును నా కప్పటినుండియు నెలకు ముప్పది రూపాయలచొప్పున యిచ్చుచున్నారు.

ఆహాహా! వారి దేశాభిమానము నే నేమనివర్ణింతును. వారికి నామీద గల దయయెంతని చెప్పుదును? వారి స్వార్థత్యాగమేమని కొనియాడుదును? నావంటివాని స్వీయచరిత్రలేనిచో లోకమునకేమి లోపమువచ్చును? ఈ యుదారచిత్తులిరువురుగూడ నంత పట్టుపట్టి కష్టార్జితమైన స్వంతసొమ్ము ఖర్చుపెట్టి, నాకు వ్రాయుటకు గావలసిన కాగితముసైతమునిచ్చి, నాచే నీ గ్రంథమేల వ్రాయింపవలెను? మహారాజుగారిచ్చునట్టి ముప్పదిరూపాయలకు తోడుగ నీ పరమాప్తులు బంపినట్టి ముప్పదిరూపాయలతో మనస్థిమితముగలిగి నీ గ్రంథము వ్రాసి పూర్తిచేయగలిగితిని.

నేనయిదవ యేప్రియలువరకు రాజమహేంద్రవరములో నుంటిని. జపానువారిదాడివలన విశాఖపట్టణమునకును, కాకినాడకును బట్టినగతియే, రాజమహేంద్రవరమునకును బట్టుననుభయమున, 6-4-1942 నాడుదయమున రాజమహేంద్రవరము విడిచి పడమటిగోదావరిజిల్లాలో తణుకుతాలూకాలోని కాకరపర్రుగ్రామము వెళ్ళితిని. అక్కడ నా ముఖ్యబంధువులు నాకు బసయిచ్చి, నన్ను నా కుటుంబమును నాదరించుచున్నారు. రాజమహేంద్రవరములో నుండగా నా గుమాస్తాయైన ఐనపర్తి సత్యనారాయణగారిచేత నూటతొంబది యైదు పుటలు వ్రాయించితిని. కాకరపర్రు వెళ్ళిన తరువాత మిగిలిన గ్రంథమంతయు నా మేనల్లుడైన పురాణపండ వెంకటదీక్షితులు వ్రాసిపెట్టెను. మొత్తముమీద గ్రంథము వ్రాతప్రతిలో రమారమి యెనిమిదివందల పుటలైనది. నాచరిత్ర యింతపెద్దదిగ నుండునని నేనారంభమున ననుకొనలేదు.

స్వీయచరిత్రలు వ్రాయువారికి వారివారి దినచర్యాగ్రంథములు (Diary), నితర సహాయములు నుండును. నే నంధుడనగుటచే నట్టి దినచర్యా గ్రంథములు వ్రాయలేకపోతిని. కాబట్టి యీ గ్రంథమువ్రాయుటకు పూర్తిగ పరమేశ్వరుడు నాకిచ్చిన జ్ఞాపకశక్తి యొక్కటే నాధారముగాని, లిఖితపూర్వకమైన

యాధారముగాని మరి యే యితర సహాయముగానిలేదు. జ్ఞాపకశక్తినిబట్టి డెబ్బదిసంవత్సరముల చరిత్ర వ్రాయవలసివచ్చుటచే నచ్చనచ్చట ప్రమాదము లుండిన నుండవచ్చును. కొన్ని విషయములు మరచియుండవచ్చును. తేదీలు నెలలు పొరపాటుగ తప్పులుపడియుండవచ్చును. బుద్ధిపూర్వకముగా నేనేమియు నసత్యములు వ్రాయలేదు. పొరపాటులున్నపక్షమున పాఠక మహాశయులు క్షమింతురుగాక!

ఇంతపెద్దగ్రంథ మచ్చుపడునని ధైర్యము నాకులేదు. ఈశ్వరునే నమ్మి గ్రంథమువ్రాసి పూర్తిచేసితిని. ఈ గ్రంథము 18-3-1942వ తేదీన ప్రారంభించి 12-7-1942వ తేదీన ముగించితిని. మొత్తముమీద నీ గ్రంథము వ్రాయుటకు రమారమి నాలుగుమాసముల యిరువదినాలుగు దినములుపట్టెను. నాకిపుడు డెబ్బదియైదవసంవత్సరము జరుగుచున్నది. ఇంత వార్ధక్యములో నాకు పూర్తియైన జ్ఞాపకశక్తిని, నోపిక, నారోగ్యము నిచ్చి నాచే నీగ్రంథము రచియింప జేసిన పరమేశ్వరునకు నేను శతసహస్రవందనము లాచరించుచున్నాను.

నా స్వీయచరిత్రము వ్రాయుమని నన్ను నిర్బంధించిన నేరమునకు నేను శ్రీ రాయసము వెంకటశివుడుగారికిని, శ్రీ విస్సా అప్పారావుగారికిని ధనదండనము విధించినాను. ఆ జరిమానా వారు నాకు వాయిదాలమీద నెలనెలకు జెల్లించుచున్నారు. గ్రంథము వ్రాయుట ముగిసినను వారు నాకు 1943వ సం॥ అక్టోబరువరకు యీ సహాయము జేసిరి. నేరముజేసినవారికి శిక్ష ననుభవింపక దప్పునా? ఆ యుదారపురుషుల కిరువురకు నా కృతజ్ఞతాపూర్వ కాశీర్వచనములుచేసి గ్రంథము ముగించుచున్నాను. పరమేశ్వరుడు వారికి, వారి కుటుంబములకు దీర్ఘాయురారోగ్యైశ్వర్యముల నిచ్చుగాక.

కాకరపఱ్ఱు, 12-7-1942
చిత్రభాను సం॥ నిజజ్యేష్ఠ
బహుళ అమావాస్య భానువారం.

ఇట్లు
చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహం

మరొకమాట

ఈ స్వీయచరిత్రము వ్రాయుట ముగిసిన పిదప నిదియెట్లు ముద్రింప బడునాయని నేను విచారించుచుంటిని. కాగితము ధర చాల హెచ్చినది. ఆ ధర చూడగ నీ గ్రంథ మింతలో ముద్రింపబడునని తోచదు. నాచే గ్రంథము వ్రాయించిన శ్రీ విస్సా అప్పారావుగారును, శ్రీ రాయసం వెంకటశివుడుగారును దీని ముద్రణమునుగురించి యాలోచించుచునే యుండిరి.

ఇట్లుండగ కొన్నిమాసములక్రిందట, దీని ముద్రణమునకై యొక దారి పొడగట్టినది. అది కేవల మీశ్వరప్రేరితమేయని నా విశ్వాసము. అది యేదన, ఆంధ్రదేశమున నిటీవల "నాంధ్రాభ్యుదయ రచయితల సంఘము"ను పేర నొక యపూర్వసంఘము నెలకొలుపబడినది. దాని కేంద్రస్థానము బెజవాడ. దాని కాంధ్రదేశమున బెక్కు మండలములలో శాఖలున్నవి. ఈ సంఘములో వందలకొలది సభ్యులున్నారు. ఈ సంఘముయొక్క ముఖ్యోద్దేశమేమనగ, నాంధ్రాభ్యుదయమునకై పాటుపడినవారి జయంతులు జరుపుట, వారిగ్రంథము లచ్చువేయించి, ఆయాగ్రంథములను, వారి వారి జీవితములను ప్రజలకు పరిచయముజేసి, ప్రజలయొక్క దృక్పథము నాకర్షించి, దేశాభ్యుదయమునకు పాటుపడునట్లు చేయుట. ఈ సంకల్పముతో శ్రీ రావుబహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగముగారియొక్కయు, శ్రీ గురజాడ అప్పారావుగారియొక్కయు, శ్రీ కొమఱ్ఱాజు లక్ష్మణరావుగారియొక్కయు జయంతులను బలుతావులయందు జరిపి, సంచికల నచ్చువేయించి, వారు జేసిన దేశసేవను, భాషాసేవను జగద్విదితము జేసిరి.

ఈ సంఘము మహోన్నతాశయములతోడను, నుదారభావములతోడను, స్వార్థత్యాగులైన యువకులచే స్థాపింపబడి జరుపబడుచున్నది. ఇందులో ననేక గ్రంథరచయితలు, భాషాభిమానులు గలరు. దీని యాశయములు పరిశుద్ధములు, ప్రశంసనీయములు నగుటచే లోకమున వీరికి పలువిధముల సహాయము గలుగుచున్నది. బెజవాడలోనున్న రాష్ట్రీయ సంఘకార్యదర్శి ప్రస్తుతము చదలవాడ పిచ్చయగారను యువకుడు.

ఒకనాడు కాకరపఱ్ఱులో నా బసలో నే నుండగ ఈ సంఘ సభ్యుడైన నాగభైరవ శివరామకృష్ణయ్యగారను యువకుడు నావద్దకు వచ్చి యీ సంఘమునుగురించి నాకుఁజెప్పి, యా సంఘమువారు నాకు గుంటూరులో సన్మానముచేయ దలచినారనియు, నా దేహారోగ్యమెట్లున్నదో చూచి, నాతో

ప్రసంగించి నా స్థితిని తెలుసుకొని రమ్మని తన్ను తమ రాష్ట్రీయ సంఘ కార్యదర్శి శ్రీ చదలవాడ పిచ్చయ్యగారు పంపినారనియు నాతో చెప్పిరి.

అప్పుడు ప్రసంగవశమున శివరామకృష్ణయ్యగారు "మీరు వ్రాసిన క్రొత్త గ్రంథము లేవైనగలవా"యని ప్రశ్నించిరి. అప్పుడు నా స్వీయచరిత్రను గురించిన వృత్తాంతము చెప్పితిని. అంతట తమ సంఘమువారా స్వీయచరిత్ర నచ్చువేయించు సంకల్పము గలదనియు, నాసంగతి కార్యదర్శియైన శ్రీ పిచ్చయ్యగారితో మాటలాడి నాకు తెలియజేయుదుమనియు, జెప్పి వెడలిపోయిరి. ఆ తరువాత స్వీయచరిత్ర మచ్చువేయించుటకు నిశ్చయించుకొని, శుద్ధప్రతి నిమ్మనికోరిరి. ఈ సంఘముయొక్క పూర్వాపరములు మాకు తెలియకపోవుటచే నేనును, నా మిత్రులును దీనినిగురించి యాలోచించుటలో గొన్నిదినము లాలస్యమైనది. ఈ గ్రంథము నచ్చువేయించి ముద్రణమునకగు ఖర్చులు మొదలగునవి పోను, మిగిలినలాభము నాకిచ్చి వేయుదుమని వాగ్దానముజేసి, యంచనప్రకారము ముందుగనే రాబోవు లాభముక్రింద రు.750లు నాకు వారి కార్యదర్శి శ్రీ చదలవాడ పిచ్చయ్యగారు స్వయముగ దెచ్చి యిచ్చిరి.

ఇదిగాక, నా కీ సంఘమువారు గుంటూరులో సన్మానము చేయదలచిరి. కాగితము దొరకని యీ దుర్దినములలో వ్రాతలో సుమారెనిమిది వందల పుటలుగల పెద్దగ్రంథమును కొన్నివేల రూకలు ఖర్చుపెట్టి యీ సంఘమువా రచ్చువేయించుటకు కారణమేమన, వారికిగల గాఢమైన దేశాభిమానము, భాషాభిమానము, సారస్వతమునందుగల తీపియునని చెప్పవలెను. అదియుంగాక, నే నీ గ్రంథమును వారి కిచ్చుటలో నాలస్యము జేసినప్పటికిని లెక్కచేయక, వారికిగల తక్కువ వ్యవధిలో నీ గ్రంథము నచ్చువేయించి సమ్మానమునాటికి సిద్ధముచేయుటలో యీ సంఘమువారికి గల కార్యదీక్ష, స్వార్థత్యాగము, ప్రజాసేవయందుగల యాసక్తి, వర్ణనాతీతమని చెప్పకతప్పదు.

లోకములో నెట్టి ఘనకార్యములైనను యువకులే సాధింపగలరనియు, దేశాభ్యుదయమునుగూర్చిగాని, సారస్వతమునుగూర్చిగాని ప్రజలను గురించిన యే కార్యముగాని, కాలానుసారముగ బయలుదేరిన యువకులవల్లనే సాధింపబడుననియు, దేశమును, సారస్వతమును మరి యే యితర సంస్థను గాని యువకులే ముందుకునడిపింతురనియు, మొట్టమొదటినుండియు నా యాశయము. నా జీవితమంతయు నెట్టి యాశయములతోను, యెట్టి స్వతంత్రేచ్ఛతోను గడిపితినో యట్టి యాశయములు గలిగిన యువక

సంఘమువల్ల నీకార్యము సాధింపబడి, నా స్వీయచరిత్ర మచ్చుపడినందుకు సంతసించుచున్నాను. ఈ సంఘమువారియొక్క సహాయములేనిపక్షమున నా స్వీయచరిత్ర మింతలో నచ్చుపడక యుండెడిది. కాబట్టి యీ సంఘ సభ్యులకును, వారి కార్యదర్శిగారైన చదలవాడ పిచ్చయ్యగారికిని, వారికి దోడుపడిన యింక ననేక మహనీయులకును, నేను కృతజ్ఞతాపూర్వ కాశీర్వచనములు చేయుచున్నాను. ఇట్టి పరిశుద్ధాశయములు, స్వార్థత్యాగులు గల సంఘములు పెక్కులు బయలుదేరి, దేశాభ్యుదయమునకు దోడుపడుగాక! పరమేశ్వరుడు వారి ప్రయత్నములు సఫలము చేయుగాక!

కాకరపఱ్ఱు,
22-12-44

ఇట్లు
ఆంధ్రప్రజాసేవకుడు,
చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహం

1. బాల్యదశ

నేను జన్మముచేత వైదికబ్రాహ్మణుడను. వైదికులలో మా శాఖ యారామద్రావిడశాఖ. వైదికులలో ద్రావిడశాఖ లనేకములు గలవు. పేరూరు ద్రావిళ్లు, దివిలిద్రావిళ్లు, పుదూరిద్రావిళ్లు, యిప్పగుంటద్రావిళ్లు, ఆరామ ద్రావిళ్లు. వీరు నివసించు గ్రామమునుబట్టి కొందరికా పేళ్లు గలిగినవి. పేరూరుద్రావిళ్లు మొట్టమొదట పేరూరులో నివసించుటచేతను, కొందరు ద్రావిళ్లు దివిలిలో నివసించుటచేతను, కొందరు పుదూరులో నివసించుటచేతను, మరికొంద రిప్పగుంటలో నివసించుటచేతను, గ్రామముల పేళ్ళనుబట్టి వారివారి కాయా గ్రామములపేళ్లు గలిగినవి. ఈ ద్రావిళ్ళందరు పూర్వకాలమున ద్రవిడదేశ నివాసులు. కొన్నివందల సంవత్సరముల క్రిందట నేదో కారణమున, నే రాజు ప్రోత్సాహముచేతనో, యాంధ్రదేశమునకు వచ్చి యుందురు. ఐనను వారి ద్రావిడ శబ్దము పోలేదు. కాని వా రాంధ్రులనియే నేటికాలమున వ్యవహరింపబడుచున్నారు. అరవభాష మాని వారు తెలుగే మాట్లాడుచున్నారు. కాని కొన్ని యరవ యాచారములు మాత్రము నిలుపుకొని యున్నారు. వెలనాటులు, వేగినాటులు, తెలగాణ్యులు, కాసలనాటులు, ములికినాటులు మొదలగు తెలుగుదేశ బ్రాహ్మణుల స్త్రీలవలె గాక, పేరూరుద్రావిడ స్త్రీలు కుడిపైట వేయుదురు. ఇవిగాక మరికొన్ని ద్రావిడాచారము లున్నవని చెప్పుదురు. పేరి నారాయణమూర్తిగారు, గంటి లక్ష్మన్నగారు పేరూరుద్రావిళ్లు. అల్లాడి కృష్ణస్వామయ్యగారు, వేదము వేంకట్రాయశాస్త్రిగారు, వావిళ్ళ రామస్వామిశాస్త్రిగారు పుదూరుద్రావిళ్ళు. బ్రహ్మశ్రీ చెళ్ళపిళ్ల వేంకటశాస్త్రిగారు, పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారు, ఆకొండి వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారు, చర్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారు మొదలగువారు మా యారామద్రావిళ్లు. ఆరామద్రావిళ్లకు తోటయరవలని యింకొకపేరు గలదు. దక్షిణదేశమునుండి మొట్టమొదట వీరు వచ్చినప్పుడు తోటలలో నెక్కడనో నివసించియుందురు. ఆకారణముచేతనే తోటయరవలని వారు వ్యవహరింపబడుచుండిరని తోచుచున్నది. ఈ శాఖవారు విశేషముగ నిప్పటి

పడమటి గోదావరిమండలములోని కాకరపర్తి గ్రామములో నెక్కువగ నున్నారు. వారిలో ననేకులు గొప్పపండితులు గలరు. అగ్రహారీకులును గలరు. కూచిమంచి జగ్గకవి వ్రాసిన చంద్రరేఖావిలాపములో, జగ్గకవిచేత నెన్నో తిట్లు దిన్న యానిమళ్ల వెంకటసోమయాజులుగారు సుప్రసిద్ధపండితుడై సంస్కృతకవియై ముక్కిరాలపాడు, బోదుగల్లు నను నగ్రహారములను సంపాదించెను. ఆయన సంతతి వారిప్పటికి నాయగ్రహారముల ననుభవించుచున్నారు.

మా యింటిపేరు చిలకమర్తివారు. చిలకమఱ్ఱను పేరుగల గ్రామము తెలుగుదేశమున నెచ్చటనో యుండి యుండును. ఆగ్రామమునుబట్టి మా పూర్వుల కాగ్రామనామ మింటిపేరుగ వచ్చియుండును. ఆ చిలకమఱ్ఱు గ్రామము నిజామురాజ్యములో నున్నదని కొందరు చెప్పుదురు. కాని మా తాతగారి నివాసము ప్రస్తుతము గుంటూరుమండలములో వంగవోలు సమీపమున నున్న మద్దిపాడు. మా తాతగారిపేరు చిలకమర్తి పేరయ్య. ఆయన భార్యపేరు లక్ష్మీదేవమ్మ. ఏ కారణముచేతనో యచ్చమ్మ యని యామెకు రెండవపేరు గలదు. ఆమె పుట్టినయూ రద్దంకి. మా నాయనమ్మ మిక్కిలి సాహసురాలు, నల్లగ, పొడవుగ నుండెడిది.

ఆమె చిన్నతనములో ననగ 1816 సంవత్సర ప్రాంతమునందు, నుత్తరసర్కారులను దోచుకొనుటకై పిండారిదండు వచ్చియుండెను. అప్పుడద్దంకిలో జనులు దండునకు జడిసి గ్రామము విడిచి, వలసబోయి, జొన్న చేలలో దాగుకొనిరట. మా ముసలమ్మ యున్న చేనులోకి పిండారిదండులో జేరిన యొక సైనికుడు వచ్చెనట. అప్పుడామె రోకలి దీసుకొని యా దురాత్ముని పొడవబోయెనట. అంత వాడు పారిపోయెనట. ఆమె కెన్నో పాటలు వచ్చును. శ్రావ్యముగ పాడుచుండెడిది. నేనామెను బాగుగ నెరుంగుదును. నాకు పంద్రెండు వత్సరములు వచ్చువరకు నామె బ్రతికెను.

ఆ దంపతులకు నిరువురు బిడ్డలు పుట్టిరి. ప్రథమసంతతి కూతురు. ఆమె పేరు సుబ్బమ్మ. రెండవసంతతి కుమారుడు. ఆయన పేరు వెంకన్న. చిలకమర్తివారు కాశ్యపసగోత్రులు. ఆశ్వలాయనసూత్రులు. ఋగ్వేదులు. చిలకమఱ్ఱివారు వైష్ణవులలోగూడ గలరు. వారు మొట్టమొదట నారామద్రవిడశాఖలలో చేరిన వైదికులే యైయుందురు. కొంతకాలము క్రిందట విశిష్టాద్వైతమతముమీద వారి కభిమానము గలుగుటచే చిలకమఱ్ఱి

వారు శ్రీవైష్ణవులై యుందురు. వారు గూడా కాశ్యపసగోత్రులే. మాకును వారికిని గల భేద మొకటి గలదు. మా యింటిపేరు చిలకమర్తివారు, వారి యింటిపేరు చిలకమఱ్ఱివారు.

1832వ సంవత్సరమున నాంధ్రదేశమున గొప్ప కరువు సంభవించినది. అది మిక్కిలి భయంకరమైన కాటకము. అదే నందన సంవత్సరపు కర వని మన పెద్దలు చెప్పుదురు. ఆ కాటకములో వేలకొలది మనుష్యు లన్నము లేక మృతి నొందిరి. గుంటూరునుండి రాజమహేంద్రవరమువరకు గల బాటలు శవములతో నిండియుండె నని చరిత్రకారులు వ్రాసిరి. ఆ కాటకమునకు మడిమాన్యములులేని పేరయ్యగారు, సకుటుంబముగా గోదావరిమండలమునకు వచ్చిరి. వారు మొట్టమొదట, ప్రస్తుతము పడమటి గోదావరి జిల్లాలో నున్న మొగలితుర్రు గ్రామములో బ్రవేశించిరి. ఆ కాలమున తహసీల్దారుకచేరీ మున్నగునవి, నేటివలె నరసాపురములోగాక, మొగలితుర్రు గ్రామములోనే యుండెనట. పేరయ్యగారి కుమార్తెయు నా మేనత్తయునైన సుబ్బమ్మగారిని, కొందరు బంధువుల కుట్రచేత, మా శాఖలో చేరిన చామర్తివారు దొంగతనముగ నెత్తుకొనిపోయి, తమ కుమారుడైన రాజన్న యనునతనికిచ్చి వివాహము చేసికొనిరట. వెంటనే మహాకోపముచేత మా పితామహి తన కూతురు మంగళసూత్రము త్రెంపివైచినది. కాని హిందూధర్మశాస్త్రప్రకారము వివాహము దొంగతనముగనైనను రద్దు పడగూడదు గావున, వివాహము స్థిరమైనది. ఆకారణముచేత, మా పితామహుడు మొగలితుర్రు గ్రామము విడిచి, యక్కడికి సమీపమున నున్న వీరవాసరము గ్రామము చేరెను. వీరవాసరమునకు వీరాసనమని గూడా పేరు గలదు. ఆ గ్రామమున వీరభద్రస్వామి యాలయము గలదు. అందుచేత నా గ్రామమునకు వీరవాసర మని పేరు వచ్చియుండునేమో! వీరాసనము క్రమముగ వీరాసరమై, తరువాత వీరవాసరమై యుండును.

వీరవాసరము సుప్రసిద్ధమైన గ్రామము. పెద్దాడ నాగరాజుగా రను మహాకవీశ్వరుడా గ్రామవాసి. ఈయన శకుంతలా పరిణయమను ప్రబంధము నాంధ్రమున రచించెను. ఈ కావ్యము ప్రౌఢమై సరసమై యున్నది. ఈ గ్రంథమును నాగరాజుగారి మునిమనుమడును, శ్రీ పోలవరము జమీందారు గారు నైన శ్రీ రాజా కొచ్చర్లకోట రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావుగా రచ్చు వేయించి ప్రచురించిరి. నాగరాజుగారు పూర్వకాలమున మచిలీపట్టణమున (బందరు) నుండిన ప్రావిన్షియల్ కోర్టులో వకీలుగా నుండి, చాలమంది

జమీందారులపక్షమున న్యాయవాదిగ నుండి చాల ధనము నార్జించిరి. గ్రామమున కొన్ని చెఱువులు త్రవ్వించిరి. ఆయన కుమారుడు పెద్దాడ మల్లిఖార్జునుడుగారు. ఆయన కుమారుడు పెద్దాడ నాగరాజుగారు. ఆ నాగరాజుగారి ప్రథమభార్యయు, పోలవరము సంస్థానాధిపతియైన జగన్నాథరాయణంగారి భార్య కామాయమ్మగారు నప్పజెల్లెండ్రు. నాగరాజుగారి ప్రథమకళత్రము ప్రసవించి యొక కుమారుని గని వెంటనే చనిపోయెను. మాతృహీనుడైన యా బాలకుని పెదతల్లియైన శ్రీ కామాయమ్మగారు, సంతానము లేకపోవుటచే పెంచుకొని, బాలకునికి రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావని పేరు పెట్టెను. పెద్దాడ నాగరాజుకవిగారికిని రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావుగారికిని గల సంబంధ మిది.

వీరవాసరము చారిత్రక గ్రామము. తూర్పు ఇండియా కంపెనీవారు, నరసాపురము దగ్గర మాధవాయిపాలెములో వ్యాపారస్థానము స్థాపించి, బట్టలు మొదలైనవి నేయించి, వాణిజ్యము జరుపుచున్న కాలమున ననగా 18వ శతాబ్దమున, వీరవాసరము, కంపెనీవారి వాణిజ్యస్థానమునకు శాఖగా నుండెను. కాలక్రమమున భీమవరముతాలూకాకు వీరవాసరము కొన్ని సంవత్సరములు ముఖ్యస్థాన మయ్యెను. భీమవరము తాలూకాకచ్చేరీ, పూర్వము భీమవరమునకు సమీపమున నున్న "ఉండి" గ్రామములో నుండెనట. 1815 సంవత్సరమున రామరాజను నొక క్షత్రియుడు, కొందరు రాజులను వెంటబెట్టుకొని, తహసీల్దారుగారి గృహమునకు బోయి, యతని మీద నున్న కసి తీర్చుకొనుటకై యతనిని చంపెనట. చంపి యంతతోబోక, చిన్న సేన చేరదీసి, పాలకొలను మొదలైన కొన్ని గ్రామములను దోచుకొనెనట. తరువాత గవర్నమెంటువారు వారిని బట్టుకొని శిక్షించి, భీమవరము తాలూకా కచ్చేరి వీరవాసరమునకు మార్చిరట. నాడు మొదలుకొని వీరవాసరము తాలూకాకు మధ్యగ లేకపోయినను, 72 సంవత్సరములు ముఖ్యస్థానమై యుండెను. వీరవాసరము తాలూకాకునడుమ నుండకపోవుటచేతను, భీమవరము తాలూకాకునడుమ నుండుటచేతను, గవర్నమెంటువారు భీమవరములో కచ్చేరీ కట్టించి, 1887 సంవత్సరములో కచ్చేరీ భీమవరము మార్చిరి.

పూర్వము వీరవాసరములో కచ్చేరీ యుండెడి భవనము, తూర్పు ఇండియా కంపెనీవారు సరుకులు నిలువజేయు భవనమేమోయని నా యభిప్రాయము. ఏలయన, నా భవనముయొక్క చుట్టుగోడలకు నాలుగు

వైపుల నాలుగు బురుజు లుండెడివి. విశేషముగ దొంగ లుండెడి యా కాలమున, కంపెనీవారి సరకులు దొంగలు బందెపోటులు మొదలగువారి పాల బడకుండ, సేవకులు బురుజులమీద నిలుచుండి కాపాడుట కేర్పడినవేమో యని నా యూహ. ఆ భవన మున్నది గాని యా బురుజు లిప్పుడు లేవు. మట్టిక్రింద త్రవ్వుకొనిపోయి పొలములలో బోసుకొనుటకు సర్కారువారాజ్ఞ యిచ్చిరి. ఆ భవనముయొక్క వీధితలుపులు కోటతలుపుల వలె మిక్కిలి పెద్దవి. వీధియరుగులుగూడ చాల విశాలములైనవి. వీరవాసరము గ్రామమేగాని పెద్దగ్రామము. రమారమి పదివేల జనసంఖ్య గలది. ప్రతి సోమవారమునాడు సంత జరుగును. ఇది నివాసయోగ్యమైన గ్రామము. ఎంత వాన కురిసినను బురద యుండదు. నీటివసతి మిక్కిలి యెక్కువగ నున్నది. దక్షిణమున పీర్లకోడని చిన్న కాలువ గలదు. తక్కిన మూడుదిక్కులను చెఱువులు గలవు. తృణకాష్ఠజలసమృద్ధిగల గ్రామము. 1885వ సంవత్సరమున దొరతనమువా రొక యింగ్లీషు పాఠశాల స్థాపించిరి.

ఆకాలమున వీరవాసరములో రహిముద్దీన్ సాహెబుగా రని మహమ్మదీయు లొకరు తహసీల్‌దారుగ నుండిరి. ఈయననుగురించి యొక చిత్రకథ కలదు.

వేదవేత్తయైన యొక బ్రాహ్మణుడు శిష్యులకు వేదము జెప్పుచు వీధి వెంట నడిచి పోవుచుండెనట. తహసీలుదారుగారా బ్రాహ్మణుని బిలిచి, యీ వేదము చెప్పుకొని మీ శిష్యు లేమి చేయుదురని యడిగిరట. ఎక్కడనో బిచ్చమెత్తుకొని బ్రతుకుదురని యా బ్రాహ్మణు డుత్తరము చెప్పెనట, "మే మిక్కడ పాఠశాల బెట్టినాముగదా, బాలుర నా పాఠశాలకు బంపక పాడుచేయుచున్నావు. ఇకముందీపని చేయవద్దు. జాగ్రత్త!" యని తహసీల్‌దారుగారు బెదిరించిరట. నాటనుండియు నా బ్రాహ్మణుడు శిష్యులకు వేద మింటనే జెప్పుచు బైట జెప్పుట మానెనట. ఈ కథ నా చిన్నతనములో గొందరు పెద్దలు జెప్పగ వింటిని. ఆ పాఠశాల బోర్డుపాఠశాలయై నేటికిని వర్ధిల్లుచున్నది. గవర్నమెంటువారు పట్టణమైన నరసాపురములో పెట్టక వీరవాసరములో నేల పాఠశాల పెట్టిరో తెలియదు. దొరతనమువారు 1853 సంవత్సరములో రాజమహేంద్రవరమున కళాశాల స్థాపించి, 1855 సంవత్సరమున వీరవాసరములో పాఠశాల స్థాపించిరి. 1885వ సంవత్సరము వరకు నీ పాఠశాల గవర్నమెంటు పాఠశాలయై, 1886వ సంవత్సరమున బోర్డు పాఠశాలయయ్యెను. నేను జదువుకొన్నదీ పాఠశాలలోనే.

మాతాతగారు వీరవాసరములో వైదికవృత్తివల్ల జీవించిరట. మా తండ్రి చిన్నవయసులో నుండగనే యాయనతండ్రి చనిపోయెనట. గృహముగాని మడిమాన్యములుగాని లేకపోవుటచే, మా పితామహి యాకాలముననున్న తెలుగు చదువు తన కుమారునకు చెప్పించి యా గ్రామముననున్న నియోగుల నాశ్రయించి, కుమారుని గడుగారాబముగబెంచి వృద్ధిలోనికి దెచ్చెను. మా తండ్రిగారిదస్తూరి మిక్కిలి చక్కనిది. ముత్యాల కోవవలె నుండునని చెప్పుట యతిశయోక్తిగాదు. చిన్నతనమునుండి నియోగుల సహవాసమగుటచేత, మా తండ్రి వైదికవృత్తిమాని, లౌక్యవృత్తిచే యావజ్జీవము కాలక్షేపము జేసెను. ఆ గ్రామములో ద్రోణంరాజువారు పెద్దాడవారు నను నియోగులు గలరు. వీరిలో జాలమందిని మాతండ్రి స్నేహముచేత "నేమిరా" యని పిలుచుచుండెను. ఈ నియోగులుతప్ప తక్కినజనులు మమ్ము నియోగులని భావించెడివారుగాని, వైదికులని యెంచెడివారుగారు. మా తండ్రి వీరవాసరములో గృహము సంపాదించెను.

తణుకుతాలూకాలోని ఖండవల్లి గ్రామములో నాకాలమున నొక పండితుడుండెను. ఆయన పేరు పురాణపండ భద్రయ్యశాస్త్రిగారు. ఆయన సంస్కృతాంధ్రములలో నిరుపమానమైన పాండిత్యముగలిగి, పురాణము చెప్పుటలో మంచి నేర్పుగలిగి, గొప్ప పౌరాణికుడని పేరుగాంచి, పురాణము చెప్పియు, రాజుల గృహములలో పురోహితుడయ్యు, కుటుంబసంరక్షణము చేసికొనుచుండెను. ఆయన గ్రుడ్డివాడు. జాత్యంధుడు కాడు. కొంతకాలము జరిగిన తరువాతనే యంధత్వము వచ్చినదట. ఆయన కైదుగురు కూతులు, నొక కుమారుడు గలిగిరి. ఆ కుమారుడే పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారు. భద్రయ్యశాస్త్రిగారి ప్రథమపుత్రికను, మా తండ్రికి సన్నిహితజ్ఞాతియైన చిలకమర్తి వెంకటశాస్త్రిగారు వివాహమాడిరి. ఆ వెంకటశాస్త్రిగారు గొప్ప సంస్కృత పండితుడు. గొప్ప తర్కవేత్త. తన పాండిత్యప్రభావముచేత ననేక స్థలములలో సన్మానముపొంది కుండలములు శాలువలు సంపాదించెను. భద్రయ్యశాస్త్రిగారికి రెండవ కుమార్తెయగు వెంకటరత్నమ్మగారికొరకై, బంధువులు సంబంధముకొరకు వెదకుచుండగ, చిలకమర్తి వెంకటశాస్త్రి గారు మామగారికి నచ్చజెప్పి, తన మరదలైన వెంకటరత్నమ్మగారిని, తనకు దగ్గరదాయాదియైన మా తండ్రిగారి కిప్పించి వివాహము చేయించిరి. గృహము కట్టుటచేతనేగాక వివాహము చేసికొనుటచేతగూడ మా తండ్రిగారు నిజముగ గృహస్థులైరి.

మా తల్లికి మొట్టమొదట నొక కుమార్తె గలిగెను. తరువాతగూడ కుమార్తెయే గలిగెను. పిమ్మట నేను పుట్టితిని. మాతల్లి సంతానములో నేను మూడవబిడ్డను. నా చిన్నతనమందే మా పెద్దప్పగారైన లచ్చమ్మ మృతినొందెను. నేను ప్రభవ సంవత్సర భాద్రపద బహుళ చతుర్దశినాటి రాత్రి మొదటిభాగమున జన్మించితినని, నా మేనమామగారు చెప్పుచుండెడివారు. ఇంగ్లీషు తారీఖుల ప్రకారము 1867వ సంవత్సరమున సెప్టెంబరు నెల 26వ తారీఖున, ఖండవల్లి గ్రామములో మా మేనమామగారియింట జన్మించితిని. నాది పుబ్బ నక్షత్రము. నాకొక మేనత్త చామర్తి సుబ్బమ్మగారనునామె యుండెనని చెప్పితిని. ఆమెకొక కుమార్తెయు నొక కుమారుడు నుండిరి. భర్తపోయిన తరువాత బిడ్డలు నామె యుండగానే మృతినొందిరి. ఆమె కూతురు పేరు పున్నమ్మ. ఆ పున్నమ్మ ప్రసవించి మృతినొందెను. నేను పుట్టినదినములలో నామె మాతల్లికి స్వప్నమందు గనబడి తనపేరు పెట్టుమని కోరెనట. అందుచేత మా మాతామహియు మొదలగు బంధువులు పున్నయ్యయని నాకు నామధేయముజేసిరి. ఊరకయట్లు పిలిచిరిగాని నాకు నామకరణ జాతకరణోత్సవములు జరుగలేదు. మూడునెలలు వయసు వచ్చిన తరువాత నన్ను నా మాతామహి మా తల్లితో వీరవాసరము పంపించెను. మా మేనత్త సంతానము పోయినతరువాత మాయింటనే యుండెను. తనకూతురు స్వప్నములో మా తల్లికి గనపడి పేరుపెట్టమని కోరినదన్నమాట, మా మేనత్త కిష్టములేకపోయెను. అందుచేత మాతండ్రియు, మా మేనత్తయు, మా పితామహియు నాలోచించి, పున్నయ్య యను పేరు దీసివైచి, మాకు సమీపమందున్న యంతర్వేదిలో వేంచేసియున్న శ్రీ లక్ష్మీనరసింహస్వామివారి పేరు నాకు పెట్టిరి. నాటనుండియు నేను కొంతకాలము లక్ష్మీనరసయ్య యనియు, నిటీవల లక్ష్మీనరసింహమనియు, నామధేయములతో వ్యవహరింప బడుచుంటిని. ఇప్పుడు లక్ష్మీనరసింహమనియే నన్ను లోకులు పిలుచు చుందురు. కాని నా చిన్నతనములో మా మాతామహుని బంధువులందరు పున్నయ్యయనియే బిలుచుచువచ్చిరి. మా మాతామహుడైన భద్రయ్యశాస్త్రి గారు, 1866వ సంవత్సరమునకు సరియైన యక్షయ సంవత్సరములో మృతినొందిరి. నేను గర్భములోనున్నప్పుడు మాతల్లి తన తండ్రిని నిరంతరము తలచుకొనుటచేతనో, మరెందుచేతనో నేను మా మాతామహుని యాకారము తోనే పుట్టితినని మా పెద్దలు చెప్పుచువచ్చిరి. నా బక్కపలుచని శరీరము, నా కంఠస్వరము, నా మేనిపొడవు, సరిగ మా మాతామహుని పోలియుండెనని,

మాతల్లియు బినతల్లులు చెప్పుచు వచ్చిరి. నాకు నా మాతామహుని పాండిత్యమంత గొప్పపాండిత్యము లేకపోయినను, రవ్వంత కవిత్వ ధోరణియు నంధత్వమును సిద్ధించినవి. భద్రయ్యశాస్త్రిగారు చక్కని తెలుగుకవిత్వము చెప్పగలవారు. నా యంధత్వము మిక్కిలి చిన్నతన మందెట్లుండెనో నేనెరుగను గాని, నాకు జ్ఞానమువచ్చిన తరువాత రాత్రులు స్వయముగ నడచుటకుగాని చదువుటకుగాని వీలులేకపోయినదని యెరుగుదును. పగలుగూడ చీకటిలోనున్న వస్తువులు చప్పున కనబడెడివి కావు. పాఠశాలలో నల్లబల్లమీద వేసిన యంకెలు సులభముగ కనబడెడివి కావు. దేశపటములలో పట్టణములు మొదలైనవి చూపుమని యడిగినప్పుడు, నాకవి సులభముగ గనబడెడివికావు. మిత్రులతో గలిసి బంతియాట యాడుకొన్నపుడు నేను బంతి బట్టుకొనలేకపోయెడివాడను. ఇట్లు నేను నలువదిసంవత్సరములు వచ్చువరకు పగలు స్వేచ్ఛగ సంచారము చేసితిని. పాఠములు పగలే చదువుకొనుచుంటిని. రాత్రులెన్నడు చదువుకొనుటలేదు. పాఠములు చదువవలసినప్పుడు మిత్రులచే జదివించుకొని వినుచుండెడి వాడను. పగలు గ్రామములో సంచరించుటకును, బడికి వెళ్ళుటకును, పగలు వ్రాసుకొనుటకును చదువుకొనుటకును వీలుండెనుగాని, రాత్రులుమాత్రము పరసహాయము కావలసివచ్చెను. ఈవిధముగ 1909వ సంవత్సరమువరకు జరిగెను. ఆ సంవత్సరమున నేనొకనాడు నా మనోరమా ముద్రాక్షరశాలకు బోవుచుండగ నొక యావుమీద బడితిని. అప్పటినుండియు నేను స్వయముగ ప్రయాణములు చేయగూడదని నిశ్చయించుకొని, పగలుకూడ పరసహాయము చేతనే తిరుగుచుంటిని. 1909 సంవత్సరమువరకు రాత్రులు దీపము, చంద్రబింబము, పెద్దపెద్ద నక్షత్రములు, పగలు సూర్యబింబము నాకు కనబడెడివి. కొన్నాళ్ళు వెన్నెలలో రాత్రులు నడవగలిగి యుంటిని. చీకటి రాత్రులలో ముందు దీపము పోవుచున్నయెడల దానివెనుక నేను వెళ్ళగలిగి యుంటిని. 1910వ సంవత్సరమునుండి యీ లక్షణములు గూడ పోయినవి.

నా చిన్నతనమందు మా యింట, మాతండ్రిగారికి పినతల్లికుమారుడైన వరదా కుటుంబముగారను నొక యువకుడు వచ్చి యుండెను. ఆయన నివాసస్థాన మద్దంకిదగ్గరనున్న కాకానిపాలెము. అది కుగ్రామము. ఆయన కక్కడ మడిమాన్యము లేమియు లేవు. ఆకారణమున దనతల్లిని వెంటబెట్టుకొని యాయన మాయింట జేరెను. మాతండ్రిగారు సంపాదించిన భూముల

నతడు సేద్యము చేయించుచుండెను. ఆ కుటుంబముగారి కప్పటికి వివాహముకాలేదు. ఆయన ఘోటకబ్రహ్మచారియై యుండుటచేత, నాయన తల్లియు, మా పితామహియు, మా మేనత్తయు నెటులైన వివాహము చేయింపుమని మాతండ్రిని ప్రోత్సాహపరచిరి. కుటుంబముగారు నిర్ధనులు. అడిదము సూరకవిగారు చెప్పినట్లు, “మాన్యములు సామాన్యములు, భూములు రుద్రభూములు” గల కుటుంబముగారికి రమ్మని పిలిచి పిల్లనెవరిత్తురు? ఆయన నల్లగ నుండెడివాడు. శరీరముమీద దట్టమైన తామర యుండెడిది. మాపితామహియు, మా మేనత్తయు, కుటుంబముగారి వివాహమునిమిత్తమై యొక పన్నుగడ పన్నిరి. నాకంటె పెద్దపిల్ల యొకర్తె యుండెనని చెప్పితిని. ఆమె పేరు సుబ్బమ్మ. ఆమెకప్పుడు రమారమి తొమ్మిది లేక పదిసంవత్సములు వయసుండెను. ఆమె నెవరికైన నిచ్చి ఫిరాయింపుమీద కుటుంబముగారికి వివాహము చేయుమని, మాతండ్రిగారిని, మా పితామహియు నా మేనత్తయు బలవంతముజేసి యొడంబరచిరి.

ఆకాలమున తణుకుతాలూకాలోని మంచిలి గ్రామములో నొక గృహస్థుడుండెను. ఆయనపేరు పొదిలి రాయప్పగారు. ఆయనను రాయప్పావధానులుగారని లోకులు వ్యవహరించుచుండెడివారు. ఆయన మొదటి భార్య మృతినొందెను. ఆమె మృతినొందునప్పటి కామెకు ముగ్గురు కొమార్తెలు నొక కుమారుడు గలరు. ప్రథమ పుత్రిక కప్పటికే వివాహమయ్యెను. ద్వితీయ పుత్రిక పేరు పళ్ళాలమ్మ. ఆమెకు వివాహము కాలేదు. ఆ రాయప్పావధానులుగారు తన రెండవ వివాహమునకై ప్రయత్నము చేయజొచ్చిరి. మనదేశములో ముఖ్యముగ, కోమటి బ్రాహ్మణులలో మొదటి కళత్రము పోయినప్పుడు, రెండవ పెండ్లి చేసికొనుటకు నెంత వయస్సు గలవారైన సందేహింపరుగదా! పిల్లనిచ్చుటకు గృహస్థుడు గూడ సందేహింపక, సిగ్గుపడక ధనమున కాసపడియో, ఫిరాయింపుపెండ్లికో, బంధువుల ప్రేరణకో, లొంగి తమకూతురును ముసలిదయ్యముల కిచ్చి పెండ్లిచేసి బలియిత్తురుగదా! రాయప్పగా రప్పటికి నలుబది సంవత్సరములు దాటి యేబదియవ పడిలో బ్రవేశించిరి. ఆయన లావుగనుండెడివారు. శుద్ధ వైదికుడు. స్మార్తము బాగుగ జదువుకొని షోడశకర్మలు ననర్గళముగ జేయింపగల ప్రజ్ఞగలవారు. ఆయన పునహా సతారాలుగూడ వెళ్ళి ధనమార్జించిరని జెప్పుకొనిరి. మా పెద్దయప్ప లచ్చమ్మ యంతకుముందే మృతినొందుటచేత, మాచిన్నప్ప సుబ్బమ్మను రాయప్పగారి కిచ్చి వివాహము

చేయునట్లును, రాయప్పగారి రెండవ కుమార్తెయైన పళ్ళాలమ్మను మా కుటుంబముబాబుగారి కిచ్చి వివాహము చేయునట్లును, వివాహము (చిన్న) తిరుపతిలో చేయునట్లును మా పెద్దలు నిశ్చయించిరి. కుటుంబముగారి తల్లి మా తండ్రికి బినతల్లి యగుటచే నామె పోరుచేతను, నా పితామహి యొక్కయు నామేనత్తయొక్కయు ప్రోత్సాహముచేతను, నెట్లయిన దిక్కులేనివాని నొకనిని గృహస్థుని జేయుట పుణ్యమని తలంచుటచేతను, మా తండ్రి యీ యనుచితకార్యమున కొప్పుకొనెను. ఈ విచిత్రవివాహము, వెనుకటి యాంగీరస సంవత్సరములో ననగా 1872వ సంవత్సరమున జరిగెను. నేనప్పటి కైదుసంవత్సరముల వయస్సువాడను. పనిలో పనియని యా పెండ్లితోపాటు మా తండ్రి నా కుపనయనము కూడ తిరుపతిలో చేయ నిశ్చయించెను. నాతరువాత నాలుగేండ్లకు నాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తి జన్మించెను. ఈ వివాహమువిషయమున మా తండ్రి మా మేనమామతో గాని, మా మాతామహితో గాని, తక్కిన బందుగులతో గాని యాలోచింపలేదు. వారికీవివాహ మిష్టములేకపోవుటచేతనో, మాతండ్రివారితో నాలోచింపక పోవుటచేతనో, మా తల్లివంకచుట్టము లెవ్వరును యీ వివాహమునకు రాలేదు. ఆ వివాహములును నా యుపనయనమును ద్వారకా తిరుమలయను పేరుగల చిన్నతిరుపతిలో జరిగెను. వీరవాసరమునుండి బండ్లమీద తాడేపల్లి గూడెము వెళ్ళి, యక్కడనుండి పెదతాడేపల్లి వెళ్ళి, క్రమముగ భీమడోలు వెళ్ళి, మేము తిరుపతి జేరితిమి. మా తల్లికి మా పెదతల్లికి మా పినతల్లులకు బండియెక్కిన పక్షమున వికారము పుట్టి డోకులు వెళ్ళునట్టి రోగము కలదు. ఆరోగము మా తల్లికి విశేషముగ కలదు. బండెక్కి బాధపడుట కిష్టములేక, పాప మా యిల్లాలు, వీరవాసరమునుండి తిరుపతివరకు మేమందరము బండ్లెక్కినను, నామె మాత్రము బహుకష్టపడి నడచియే వచ్చెను. ఆ వివాహకాలమున తన కూతురును ముసలివానికి గట్టపెట్టుటచేతనో, మరెందుచేతనో, మా తల్లి కంటతడిబెట్టెనట. అందుచేత మా మేనత్తయు మా పితామహియు మాతల్లిపైన నలిగిరట. తన చుట్టములెవ్వరు వివాహమునకు రాలేదని విచారపడితినని మాతల్లి వారికి ప్రత్యుత్తరమిచ్చెనట. అప్పుడు నాకేగాక నా యీడువాడైన రాయప్పావధానిగారి కుమారుడు లక్ష్మయ్యకుగూడ నుపనయనమయ్యెను. రాయప్పావధానిగారు మా యిరువురకును సంధ్యావందనము జెప్పిరి. స్మార్తములో రాయప్పగారు గొప్ప ప్రజ్ఞగలవారగుటచే, మాకు ఋగ్వేద సంధ్యావందనము గూడ చెప్పగలిగిరి.

కాని మా యప్ప సుబ్బమ్మ మిక్కిలి యదృష్టవంతురాలని చెప్పవచ్చును. ముసలి మగనిని గట్టుకొని సవతిబిడ్డలతో గాపురము జేయనక్కరలేకుండ, బాల్యమున వైధవ్యదుఃఖమనుభవింప నక్కరలేకుండ, నామె త్వరలోనే మృతినొంది సవతిని జేరుకొనెను. వివాహమయిన నెలదినములో, రెండు నెలలో గడచినతరువాత, యాకస్మికముగ జ్వరము తగిలి, తగిలిన యైదుదినములలోనే యామె మృతినొందెను.

మా యింటిప్రక్క నొక నియోగి స్త్రీ యుండెను. ఆమె పేరు పెద్దాడ నరసమ్మ. ఆమె బాలవితంతువు. ఆమె దొడ్డిలో నేవియో మొక్కలు వేసి వాటికి నీరుపోయమని మా యప్పను బలవంతపెట్టెను. మా మేనత్తకునూ, నరసమ్మకును మిక్కిలి స్నేహము. అందుచేత నామెయు మావాండ్రును నొక కుటుంబములోనివారుగనే యుండెడివారు. ఆ గాఢమైత్రిచేతనే, యామె మా యింటి వివాహోపనయనములకు మాతో తిరుపతి గూడ వచ్చెను. ఆమె బొందిలీలనుండి యా యిల్లు క్రయమునకు దీసుకొనెను. ఆమె కొనక ముం దాయింటిలో నొక పుణ్యస్త్రీ మృతినొందెను. మా యప్ప మొక్కలకు నీరుబోయుచు నా దొడ్డిలో జడుసుకొనెనట! వెంటనే జ్వరము వచ్చినదట! ఆమెకు జ్వరము తగిలిన మూడవనాడు సంధించెను. పేలాపన హెచ్చిపోయెను. ఆ సన్నిపాతములో, చనిపోయిన బొందిలీ స్త్రీ స్థంభముమీద గూర్చుండి, నిమ్మపండు చేతపట్టుకొని, తన్ను పిలుచుచున్నదని పలవరించుచుండెడిది. ఐదవనాటి రాత్రి కాబోలు నామె మృతినొందినది. పాపము రాయప్పావధానులు గారికి వివాహసుఖము లేదు సరిగదా, త్వరలోనే ద్వితీయ కళత్రమునకు శ్రాద్ధకర్మ చేసుకొనవలసిన యోగము పట్టెను. ఈ వివాహమున కాబ్దికమే యాయనకు ఫలమయ్యెను. ఆయనకేగాదు, ఆయన కుమారుడు లక్ష్మయ్య కూడ, తనతల్లి యాబ్దికముతోపాటు సవతితల్లి యాబ్దికముగూడ, ప్రతి సంవత్సరము పెట్టవలసినవా డయ్యెను. రాయప్పావధానిగారు తరువాత కొన్ని సంవత్సరములకు మృతినొందిరి.

మా తండ్రి నన్ను గొప్ప కర్మిష్ఠిని చేయవలెనని సంకల్పము కలిగియుండెను. ఆ కోరికతో నాయన నాకు గట్టిగా సంధ్యావందనము జెప్పింపదలచుకొనిరి. మా తండ్రికి సంధ్యావందనము వచ్చును. కాని నాకు జెప్పుటకాయన కెంతమాత్రము తీరుబడిలేదు. ఆయన సంవత్సరమున కారుమాసములు తాలూకా కచ్చేరీలో నమీనా యుద్యోగము జేయుచుండెడి వారు. తక్కినకాలములో లౌక్యవృత్తి నవలంబించుటచే కవుళ్ళు, కదపాలు,

దస్తావేజులు, గ్రామవాసులకు వ్రాసి పెట్టుచుండెడివారు. దస్తూరి మంచి దగుటచే తరుచుగా రైతులు మొదలయినవా రాయననే వ్రాతకు బిలుచు చుండెడివారు. ఆయన వ్రాసిన కాగితము లిప్పటికిని మా తమ్మునివద్ద గొన్ని కలవు. ఆయన తాటియాకులమీద గూడ బాగుగ వ్రాయగలవారు. నాకు గాని, మా తమ్మునకుగాని, తాటియాకుమీద వ్రాత యలవడినదిగాదు. నేను ప్రతిదినము త్రికాలములయందు యధావిధిగా సంధ్యావందనముచేసి, నిష్టతో నుండవలెనని మా తండ్రి యభిప్రాయము. అందుకు సంధ్యా వందనము నేర్చుకొనుటకై నన్ను మా మాతామహిస్థలమైన ఖండవల్లి గ్రామమునకు మా తండ్రిగారు పంపిరి. అప్పుడు మా మేనమామగారు ఖండవల్లిలో లేరు. ఆ దినములలో నాయన విజయనగరములో సంస్కృత విద్యాభ్యాసము చేయుచుండిరి.

నేను ఖండవల్లిలో గొంతకాలముంటిని. సవితాల సుబ్బారాయుడు గారని యొక బ్రాహ్మణోత్తముడు నాకు సంధ్యావందనము చెప్పెను. చిన్నవాడనగుటచే నేనంత శ్రద్ధగా నేర్చుకొనలేదు. కాని నేనప్పుడొక తప్పు జేసితిని. ఆయూరిలో నేనొక మంగలికుర్రవానితో నాడుకొనుచుంటిని. అప్పుడప్పుడు నే నతనికి గాయత్రిమంత్రము చెప్పుచు వచ్చితిని. ఒకనాడు నేను మంగలికుర్రవానికి గాయత్రిమంత్రము చెప్పుచుండగా సవితాల సుబ్బారాయుడుగా రాదారిని వెళ్ళుచు వినిరి. ఆయనకు వెంటనే కోపము వచ్చెను. ఆయన తరువాత మా మాతామహికడకు బోయి జరిగిన సంగతి జెప్పి "కొంచము పెద్దవాడయినప్పుడు గాని మీ పిల్లవానికి సంధ్యావందనము జెప్పగూడదు. ప్రస్తుతము వీరవాసరము పంపించవలసిన"దని చెప్పిరి.

తరువాత నేను ఖండవల్లి గ్రామము వదలి సంధ్యావందనము నేర్చుకొనుటకై మా పెదతల్లిగారి గ్రామమైన వెలగదుఋ్ఱు వెళ్ళితిని. ఆ యూరిలో నుండి, యచటికి సమీపగ్రామమైన తాడిపఋ్ఱులో ఋగ్వేద సంధ్యావందనము చెప్పగలవారుండుటచేత ప్రతిదినము నేను తాడిపఋ్ఱు వెళ్ళుచుంటిని. ఇది చిరకాలము పొసగినదిగాదు.

పిమ్మట నేను మంచిలి గ్రామము వెళ్ళవలసివచ్చెను. అక్కడ మా పినతల్లియు, నామె పెనిమిటియు నుండిరి. మా పినతండ్రికి యజుర్వేద సంధ్యావందనముగాని, ఋగ్వేద సంధ్యావందనముగాని రాదు. మంచిలిలో నున్నప్పుడు నేనొక వీధిపాఠశాలకు వెళ్లుచుంటిని. ఆ పాఠశాల కరణముగారి సావడిలో నుండెను. సోమంచి సుబ్బారాయుడుగారని యొక పంతు

లుండెను. ఆయన నాకు తాటియాకులమీద వరవడిపెట్టి నాచేత వ్రాయింప ప్రయత్నించెను. ఆయన యెంత యత్నము జేసినను, నేనెంత కష్టపడినను, నాకు గంటము పట్టుకొనుటయే చేతనైనది గాదు. అక్కడ నేనుండుట యన్నివిధముల వ్యర్థమయినది. తరువాత నేను వీరవాసరము వెళ్ళితిని. ఆయూరి సమీపమున మత్స్యపురియను నొక గ్రామము కలదు. అది నరసాపురము తాలూకాలోనిది. ఆ యూరిలో చిలకమర్తి కుటుంబములు మూడు గలవు. వారు ముప్వురు మాకు దగ్గర జ్ఞాతులే. అందొకరు చిలకమర్తి నరసింహశాస్త్రిగారు. ఆయన సంస్కృతకావ్యములు జదువుకొనిరి. ఆయన తెనుగులోను సంస్కృతములోను కవిత్వకూడ చెప్పగలిగి యుండిరి.

ఆయన స్మార్తకర్మలుగూడ చేయింపగలరు. సంధ్యావందనము నిమిత్తము మా తండ్రి నన్నా గ్రామములో వారి యింట విడిచెను. నేను వారి యింట కొన్ని మాసములుండి త్రికాలసంధ్యావందనములు క్షుణ్ణముగ నేర్చికొంటిని. పిమ్మట నేను మరల వీరవాసరము వెళ్ళితిని. సంధ్యావందనము చక్కగా వచ్చినందున నేను సంపూర్ణముగ నుత్సాహముగలిగి, యుదయమున మొగముమీదను చేతులమీదను కడుపుమీదను విభూతి పిండికట్లు పెట్టుకొని, బహుశ్రద్ధతో మూడుపూటలు సంధ్యావందనము చేయుచుంటిని. అప్పుడు మా యూరిలోనున్న వెలిచేటివారి బడిలో జదువుకొనుచుంటిని. వెలిచేటి రాయప్పగారు, భద్రాచలముగారు ననునిద్ద రన్నదమ్ములు బడి పెట్టిరి. ఆ బడిలో నేను జేరితిని. వారు నాకు ప్రథమగురువులు. తరువాత నేను సోమంచి సరవయ్యగారి బడిలో జేరితిని. అక్కడ నున్నప్పుడు నేను గిలకలు బట్టితిని. గిలకల పద్యములు గంభీరమైన కంఠముతో శ్రావ్యముగ జదువనేర్చితినని మా పంతులుగారు నన్ను చాల మెచ్చుచుండిరి. ఆ కాలమున మా మేనమామగారు మల్లయ్యశాస్త్రిగారు విజయనగరములో విద్యాభ్యాసముచేసి స్వదేశము వచ్చిరి. ఆయన యుద్యోగమునకై బ్రయత్నము చేసి బెజవాడలో నొక బంధువుడుండుటచే వానిని జూడబోయిరి. అప్పుడు బెజవాడలో చేవేంద్ర వెంకటాచలంపంతులుగారు తహసీల్దారుగ నుండిరి. మల్లయ్యశాస్త్రిగారి కాయన పరిచయమాయెను. వెంకటాచలముపంతులు గారు విద్యాభిమానముగలవారు. పండితపక్షపాతి. ఆ దినములలో బెజవాడలో హారిసన్‌గారను క్రైస్తవ మతబోధకుడుండెను. వెంకటాచలము పంతులుగారును క్రైస్తవుడే. ఏదేని యొక యుద్యోగమును శాస్త్రిగారి కిప్పింపుమని పంతులుగారు, దొరగారికి సిఫారసు జేసిరి.

బెజవాడకు సమీపమందున్న కొండపల్లి గ్రామములో మిషనువారి పాఠశాల యొకటి యుండెను. దానిమీద పెత్తనమంతయు దొరగారిది. దొరగారు శాస్త్రిగారికా పాఠశాలలో తెనుగుపండితుని పనియిచ్చెను. ఆ పాఠశాలలో ముగ్గురే యుపాధ్యాయులు. ఒకరింగ్లీషు చెప్పుటకును, మరియొక రుర్దూభాష చెప్పుటకును, శాస్త్రిగారు తెనుగు చెప్పుటకును నిర్ణయింపబడిరి. శాస్త్రిగారు కొండపల్లి వెళ్ళినప్పు డేడెనిమిది సంవత్సరములు వయస్సుగల నన్నుగూడ దీసికొనిపోయిరి, కొండపల్లిలో నేను కొంతకాలముంటిని. ఊరి చివర నొక కొండమీద నా పాఠశాలయుండెను. పాఠశాలకు నేనును మా మేనమామగారును నడచిపోవుచుంటిమి. ఆ యూరిలో బ్రహ్మమేడి డొంకలు మెండు. అదిగాక పాముల సంచార మెక్కువగ నుండెను. ఒకనాడు మా మాతామహి నిద్రపోవుచుండగ నామె శరీరముమీదనుండి యొక త్రాచు పాము ప్రాకి వెళ్ళెను. మెలకువ వచ్చినను సర్పము కరచునేమో యను భయమున కదలక మెదలక యూరకుండెను. అక్కడ మహమ్మదీయులు మెండుగనుండిరి. పట్టణమునందువలెనే యచ్చట బజారును కొట్లును గలవు. నేను మొట్టమొదట నౌటాకు, చటాకు, సవాసేరు మొదలగు శబ్దము లచ్చటనే వింటిని. కొండపల్లి వెళ్ళకమునుపు మేము బెజవాడలో కొన్నాళ్లుంటిమి. అప్పుడే నేను మొట్టమొదట పర్వతములు జూచితిని. కృష్ణానది గూడ నేనప్పుడే మొట్టమొదటిసారి జూచితిని. కొండపల్లినీరు నాకు గాని మా మేనమామగారికి గాని సరిపడలేదు. ఆయన వ్యాధిగ్రస్తుడయ్యెను. నేనును జబ్బుపడితిని. మా మేనమామగారికి విభవ సంవత్సరమునందు మత్స్యపురిలోనున్న మా చిలకమర్తివారి యాడుపడుచునే యిచ్చి వివాహము జేసిరి. మేము కొండపల్లిలో నుండగా యాయనభార్య కాపురమునకు రాలేదు. కావున మా మేనమామయు మా మాతామహియు నేనును ముగ్గురము మాత్రమే యక్కడ నుంటిమి. మహమ్మదీయుడగు పంతులుగారి సహవాసమున మా మేనమామగారు హిందూస్థానీగూడ మాటాడగలిగిరి. అసమానమైన పాండిత్యము మంచిబోధనశక్తియు నుండుటచే మా మేనమామగారు గ్రామస్థులయొక్కయు, విద్యార్థులయొక్కయు మెప్పు బడసిరి. అయినను రోగపీడితులగుటచేత శాస్త్రిగారా యూరు విడువవలసి వచ్చెను. కొండపల్లి లక్కబొమ్మలకు చాల ప్రసిద్ధి. అక్కడనుండి మేము బయలుదేరునప్పుడు కొందరు ముచ్చివారు శాస్త్రిగారి కొక లక్కపెట్టెయు, లక్క దానిమ్మచెట్టును చేసి బహుమానమిచ్చిరి. శాస్త్రిగారు ఖండవల్లి వెళ్ళిరి. నేను వీరవాసరము వెళ్ళితిని.

జబ్బు నెమ్మదించిన తరువాత శాస్త్రిగారు మరల తణుకుతాలూకాలోని మొయ్యేరు గ్రామములో నుపాధ్యాయపదవి సంపాదించిరి. అక్కడ నాలుగేండ్లుండిరి. ఆకాలమున సంజీవరావు పంతులుగారని యొక మాధ్వుడు పాఠశాలాపరీక్షకుడుగా (Dy. Inspector of Schools) నుండెను. ఆయనకు సంస్కృతములో గొంత పాండిత్యము గలదు. అందుచేత శాస్త్రిగారిమీద నభిమానము గలిగి యా పదవి నిప్పించిరి.

అప్పటి పాఠశాలాపరీక్షకుల సంగతి కొంచెము వ్రాయుట యవసరము. ఇప్పటివలె జిల్లా కొక యధికారి లేడు. నాలుగు జిల్లాల కొక పరీక్షాధికారి (Inspector of Schools) యుండెడివాడు. ఆయన మకాము విశాఖపట్టణము. ఆయనాంగ్లేయుడు. జిల్లాకు నిద్దరు ముగ్గురు డిప్యూటీ యినస్పెక్టరులు మాత్రముండిరి. తూర్పు గోదావరిజిల్లాయు, పడమటి గోదావరిజిల్లాయు గలసి యప్పు డొకటే జిల్లాగా నుండెను. జిల్లాకంతకు నిద్దరే డిప్యూటీ యినస్పెక్టర్లు. రాజమహేంద్రవరముతాలూకా, అమలాపురము పెద్దాపురము రామచంద్రపురము కాకినాడ తాలూకాలు, పిఠాపురము తుని డివిజనులు కలసి, యొక డిప్యూటీ యినస్పెక్టరుగారి యధికారమందుండెను. ఆఖండమునకా కాలమున క్రోవి దక్షిణామూర్తిశాస్త్రిగారు పాఠశాలాపరీక్షాధికారిగ (Dy. Inspector of Schools) నుండిరి. రెండవ ఖండమున కనగా ఏలూరు, ఎర్రగూడెము, తణుకు, నరసాపురము, భీమవరము తాలూకాలకు నొక డిప్యూటీ ఇనస్పెక్టరుగారుండిరి. ఆయనే కళానిధి సంజీవరావు పంతులుగారు. ఆకాలమున పాఠశాలలు విశేషముగ లేకపోవుటచేతను, విద్యావ్యాప్తి తక్కువగ నుండుటచేతను, పరీక్షాధికారులుగూడా తక్కువగ నుండిరి.

1874 వ సంవత్సరములో ననగా శ్రీముఖ సంవత్సరమున, మార్గశిర మాసముననో పుష్యమాసముననో, నామేనత్త చామర్తి సుబ్బమ్మ మృతినొందెను. ఆమెకు కొన్ని యేండ్లక్రిందట నెలుక కఱచినందున నాజంతువు విషము జీర్ణించి చనిపోవువరకు నామెను బాధపెట్టెను. పున్నమికి నమావాస్యకు బాధకలుగుచుండెను. ఆ కారణమున నామె యకాలముననే తల్లియుండగ మృతినొందెను. ఆమెకు సంతానములేకపోవుటచే మృతినొందక మునుపు మరణశాసనము వ్రాయించి దన యాస్తినంతయు మా తండ్రిగారి కిచ్చివేసెను. వివాదములులేకుండుటకై యా మరణశాసనము రిజిష్టరు చేయించెను. అప్పుడు రిజిష్ట్రారులులేరు. తాలూకా తహసీల్‌దారో సిరస్తదారో కాగితములు రిజిష్టరు చేయుచు వచ్చిరి. మా మేనత్తకు మొగలితుర్రులో విశాలమైన

స్థలము పెంకుటిల్లు నుండెను. అదిగాక యిత్తడిసామానులు కొయ్య సామానులు విశేషముగ నుండెను. ఆ యాస్తి మాకు సంక్రమించినందున మా యిల్లు సామానులతో నిండిపోయెను. మా తండ్రిగారు బంధుగులకు మిత్రులకు నెన్నో మంచములు మొదలైన సామానులు యిచ్చివేసిరి. మా మేనత్తగారియిల్లు మా తండ్రిగారు తరువాత కొంతకాలమునకు విక్రయించిరి.

నేను కొండపల్లినుండి వచ్చినతరువాత సోమంచి సరవయ్యగారి పాఠశాలలోనే మరల జదివితిని. అక్కడ చదువు ముగియగానే 1878 వ సంవత్సరములో నేను వీరవాసరములోని దొరతనమువారి పాఠశాలలో మొదటితరగతిలో జేరితిని. అది యూరిచివర పడమరదిక్కుగ నుండెడిది. అది గడ్డియిల్లు, మట్టిగోడలు. నేనక్కడ జేరునప్పటి కాగృహము శిథిలమై యుండెను. ఆ పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయు లప్పుడు చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారు. ఈయన యింగ్లీషులో బ్రవేశపరీక్షయందు గృతార్థులగుటయేగాక సంస్కృతాంధ్రములలో గూడ మంచిపాండిత్యము గలిగియుండిరి. తెనుగులో జక్కని కవిత్వము జెప్పగలరు. గవర్నమెంటువారికి మొన్న మొన్నటివరకు ట్రాన్స్లేటరుగ నుండిన చెన్నాప్రగడ భానుమూర్తిగారికి ఈయన సాక్షాత్తు పెదతండ్రికుమారుడు.

లక్ష్మీనరసయ్యగారు చదువుచెప్పించుటకై తనతోగూడ భానుమూర్తి గారిని వీరవాసరము దీసికొనివచ్చిరి. భానుమూర్తిగారును నేనును ఒక పాఠశాలలోనే జదువుకొనుటచేత మాకిరువురకును స్నేహభావ మేర్పడెను. తరువాత మేమిరువురము చెరియొక యూరులో నున్నను భానుమూర్తిగారి కిప్పటికి నాయెడ నత్యంతస్నేహము, ప్రేమయు గలవు. భానుమూర్తిగా రుభయభాషలయందు బ్రవీణులు. ఇంగ్లీషునందు బి.ఏ. పరీక్షయం దుత్తీర్ణులైనవారు. విశేషించి బ్రహ్మజ్ఞానసంపన్నులు. భూతదయాళువు, నుదారశీలుడు, సుగుణపుంజమై యాంధ్రదేశమున కొక యలంకారమయ్యెనని జెప్పవచ్చును. అదృష్టవశమున నీయ నిప్పటికి నారోగ్యముగ నున్నారు. ఈయన కవిత్వము ధారాళమైనది. ఈయనకుమారుడు సుబ్బారావుగా రిప్పుడు రాజమహేంద్రవరములో వైద్యులైయుండి, పితృమిత్రుడైన నాకు, నా కుటుంబమునకు, వైద్యసహాయము చేయుచున్నారు.

దొరతనమువారి పాఠశాలలో బాలురు గిలకలు పట్టరు. అక్కడ చదువుచున్నను మా తొల్లిటి యుపాధ్యాయుడైన సోమంచి సరవయ్యగారి

ప్రేరణముచేత గిలకలు పట్టవలసినవాడనైతిని. నేను గిలకల పద్యములు శ్రావ్యముగ జదువగలుగుటచే, నన్ను దీసుకొని వెళ్ళినయడల నెక్కువ డబ్బు తనకు వచ్చునను నాసచే, మా తండ్రిగారిని బ్రతిమాలి నన్నొడంబరచి, సరవయ్యగారు, దొరతనమువారి పాఠశాలలో విద్యార్థినైన నన్నుగూడ వెంటబెట్టుకొని, భాగ్యవంతులగు గృహస్థులయిండ్లకు దీసుకొనిపోయి పద్యములు చదివించుచుండిరి.

మా మేనత్త మరణానంతరమున మాకొక చెల్లెలు పుట్టెను. నేను పుట్టినపుడు స్వప్నములో గనబడినట్లే మా తల్లికి పురిటిలో మా మేనత్త కూతురు పున్నమ్మ కలలోకనబడి పేరుపెట్టమని కోరెనట. అప్పటికి మా మేనత్త లేదుగనుక మా తండ్రిగూడ మా చెల్లెలికి పున్నమ్మగారిపేరుపెట్టుట కొప్పుకొనెను. అందుచేత నామె యన్నపూర్ణమ్మ యనియు పున్నమ్మయనియు వ్యవహరింపబడుచున్నది. ఈమె వివాహవిషయమై యిచ్చట గొంత చెప్పవలసియున్నది. మా తల్లిదండ్రులకు మొదటిబిడ్డయైన లచ్చమ్మయనుపిల్ల వివాహము కాకుండగనే చనిపోయినది. రెండవ పిల్లయైన సుబ్బమ్మ పొదిలి రాయప్పావధానులుగారిని వివాహమాడి కొలదికాలముననే మృతినొందెనని యీవరకే చెప్పితినిగదా! కాబట్టి యాడుపిల్ల పున్నమ్మ యొక్కతెయే యుండెను. రమారమి పదిసంవత్సరములు పెంచి పెండ్లిచేసినపిల్ల పెండ్లి కాగానే పోవుటచేతను, పెద్దపిల్ల పెండ్లి కాకుండగనే మృతినొందుటచేతను, పున్నమ్మకు చిన్నతనమందే పెండ్లి చేసిన పక్షమున చిరకాలము జీవించునని మా పితామహికిని, మా తండ్రికిని నమ్మిక గలిగెను. మొగలితుఱ్ఱు గ్రామములో మాకు సన్నిహిత జ్ఞాతులైన చిలకమర్తి పుల్లయ్యగా రుండిరి. ఆయన జీవించియుండగనే పెద్దకుమార్తె ప్రసవించి యొక కుమారునిగని మృతినొందెను. ఆ దౌహిత్రుడు పుల్లయ్యగారి యింటనే పెరుగుచుండెను. ఆతనికి రమారమి పదునెనిమిది సంవత్సరములు వచ్చినతరువాత వివాహముచేయ నిశ్చయించిరి. అతని యింటిపే రద్దంకివారు. అతనిపేరు వేంకటరామయ్యగారు. ఆయనతండ్రిపేరు కృష్ణమ్మగారు. పుల్లయ్యగారికి నరసాపురము కోర్టులో స్టాంపు వెండరు పని యుండెడిది. తల్లిలేని పిల్లవాడుగదాయని పుల్లయ్యగారు వేంకటరామయ్యగారికి యాపని వేయించిరి. వేంకటరామయ్యగారు నరసాపురములోనుండి యాపని జూచుచుండిరి. పుల్లయ్యగారు మా చెల్లెలు పున్నమ్మను వేంకటరామయ్య గారికిచ్చి వివాహము చేయుమని మా తండ్రిగారికి వర్తమానమంపిరి.

బాల్యముననే కూతురునకు వివాహము చేయవలెనన్న మా తండ్రిగారి కా రాయబారము సంతోషదాయక మయ్యెను. ధాతసంవత్సరములో ననగా 1877వ సంవత్సరములో, మా చెల్లెలు పున్నమ్మకు మూడు సంవత్సరముల వయస్సులో మా స్వగృహమున వివాహము జరిగెను. కాని మిక్కిలి చిన్నపిల్లయగుటచే మా చెల్లెలు పెండ్లిపల్లకిలో గూర్చుండక మారము జేసెను. అందుచేత మా తండ్రిగారు పల్లకిలో పెండ్లికుమారుని కెదురుగ నన్ను గూర్చుండబెట్టి, మా చెల్లెలిని నా యొడిలో గూర్చుండ బెట్టుచు వచ్చిరి. మా చెల్లెలితోబాటు నేనుగూడ నైదు దినములు నూరేగితిని. అతిబాల్యవివాహములలో నిటువంటి వైచిత్ర్యములు తరుచుగా జరుగుచుండునుగదా! అప్పటికి నాకు పది సంవత్సరముల వయస్సు. వంకాయలపాటినుండి వేంకటరామయ్యగారి సవతితల్లియు మొదలయినవా రనేకబంధువులు మా పున్నమ్మపెండ్లికి మాయింటికి వచ్చిరి. ఆ సంవత్సరము గొప్ప కరవైనను మా పొలములు బాగుగపండుటచే నేకొరతయు లేకుండ వివాహము బాగుగజరిగెను. చిలకమర్తి పుల్లయ్యగారు దౌహిత్రునకు నుద్యోగమిప్పించుటయేగాక మొగలితుఱ్ఱు సివారు గ్రామమైన సేరిగపాలెములో గొంతభూమిగూడ నిచ్చిరి. పుల్లయ్యగారు ధనము, భూమియు సంపాదించిరి. పుల్లయ్యగారు జీవించియుండగనే యాయన యేకపుత్రుడు చనిపోయెను. ఆకుమారున కొక కుమారుడుండెను. పుల్లయ్యగారు కొంతభూమి దౌహిత్రునకిచ్చి తక్కిన భూమియు రెండు పెంకుటి యిండ్లును తన పౌత్రుడైన లింగమూర్తిగారి కిచ్చిరి. లింగమూర్తిగారు నాకంటె కొంచెముపెద్దవారు. దైవానుగ్రహమున నాతడిప్పటికిని జీవించి యున్నాడు.

పున్నమ్మవివాహములో బాల్యచాపల్యముచేత నేనును లింగమూర్తి గారును, మా జ్ఞాతియైన మరొకపిల్లవాడును, నొక తెలివి తక్కువపని జేసితిమి. మా యూరికి పడమటివైపున ఎల్లమ్మ చెరువని యొక తటాకము గలదు. మేము ముగ్గురము వస్త్రములు విసర్జించి వాటిని గట్టుమీదబెట్టి చెరువులో జలక్రీడ లారంభించితిమి. మేమా గొడవలోనుండగా వస్త్రము లెవ్వడో దొంగిలించుకొనిపోయెను. కట్టుకొనుటకు గుడ్డలులేక దెస మొలలతో సిగ్గుపడుచు సందుల గొందుల దారిబట్టి యింటికివచ్చి పెద్దలచే దిట్టముగ జీవాట్లుదింటిమి.

మా పాఠశాల మట్టిగోడలతో గట్టబడి యావురుగడ్డికప్పుగలిగి కొన్నిచోట్ల పెద్దపెద్ద రంధ్రములుపడి జీర్ణస్థితిలో నుండుటచే, నచ్చట పాఠశాలనుంచుట యుచితముగాదని పైయధికారుల శలవు పొంది, గ్రామమధ్యమున నొకయిల్లు నద్దెకుపుచ్చుకొని, ప్రధానోపాధ్యాయులైన లక్ష్మీనరసయ్యగారు బడి నచ్చోటికి మార్చిరి. బాలురూరిచివరివరకు బోనక్కరలేక యూరినడుమనేయున్న పాఠశాలకుబోయి సుఖించిరి. ఆకాలమున మా పాఠశాలలో రెండవ యుపాధ్యాయుడు బ్రహ్మశ్రీ ఆదిభట్ల సాంబమూర్తిగారు. మూడవ ఉపాధ్యాయుడు నేను బడిలో జేరునప్పటికి చిలకలపూడి రామస్వామిగారు. నేనువెళ్ళిన కొలదికాలమునకే యాయన మరొకచోటికి మార్చబడిరి. ఆయన స్థానమందు మూడవ యుపాధ్యాయుడుగ ఆచంట వెంకటాచలపతిగారు నియమింపబడిరి. ఈయన డాక్టరు ఆచంట లక్ష్మీపతిగారి పినతండ్రిగారు. ఈయన యొకటి, రెండు తరగతులకు బాఠము చెప్పుచుండెడివారు. నేను 1879వ సంవత్సరములో రెండవతరగతి జదివితిని. నేను పాఠములు జక్కగ చదువుకొని యుపాధ్యాయుల మెప్పుబడయుచుంటినిగాని గణితమునందు నా కభిరుచిలేదు. 1880వ సంవత్సరమున మూడవ తరగతిలో జేరితిని. అది యిప్పటి మొదటి ఫారమునకు సరియైన తరగతి. ఈ తరగతికి మోరల్ క్లాసుబుక్కను పేరుగల నింగ్లీషు పాఠపుస్తకముండెను. అది మిక్కిలి మంచిపుస్తకము. అందులో రమారమి యాబదిపుటలు మూడవ తరగతికిని నూరుపుటలవరకు పై తరగతికిని పాఠ్యములుగ నేర్పరచిరి. అటువంటి పుస్తక మిటీవల క్రిందితరగతులకు నియమింప బడనేలేదు. ఆకాలమున మొదటితరగతికి దొరతనమువా రచ్చువేయించిన తెలుగుపుస్తకమును, వారిచేతనే ప్రకటింపబడిన "Madras Reader" (మెడ్రాస్ రీడర్) అను నింగ్లీషు పుస్తకమును చెన్నపురి రాజధాని భూగోళమును, శేషయ్య వ్యాకరణమును, హిందూదేశచరిత్రములో నారధ్యాయములును, పఠనీయములై యుండెను. రాజమహేంద్రవరములో కొంతకాలము మండల న్యాయాధిపతిగా (District Judge) నున్న మారిసుదొరగా రింగ్లీషులో నొక హిందూదేశచరిత్రము వ్రాసిరి. ఆ చరిత్రమునకు దొరతనమువారు తెలుగు వ్రాయించి పండ్రెండధ్యాయములుగల గ్రంథముగ ప్రకటించిరి. అది నాలుగవ మైసూరు యుద్ధముతో ననగా టిప్పుసుల్తాను మరణముతో సమాప్తమయ్యెను. అందు మొదటి యారధ్యాయములు మొదటితరగతికిని, దక్కిన యారధ్యాయములు రెండవతరగతికిని బఠనీయములుగ నేర్ప

బడినవి. రెండవ తరగతికి గూడ గవర్నమెంటువారే తెలుగువాచకమును, రెండవ మెడ్రాసు రీడరును ప్రకటించిరి. అవే మేము జదువుచుంటిమి. అప్పుడు జిమ్నాస్టిక్సు, డ్రిల్లు మొదలైనవి లేవు. మేము రెండవతరగతి జదువుచుండగనే దొరతనమువారు ప్రయిమరీ పరీక్ష స్థాపించిరి. అదే తరువాత అప్పర్ ప్రైమరీ పరీక్షగ మారెను. అందు కృతార్థులైనవారు నార్మలు స్కూలులో ననగా ట్రయినింగు స్కూలులో జేరుట కధికారముండెను. ఆ కాలమున నరసాపురమున నొక నార్మలు స్కూలును, రాజమహేంద్రవరములో నొక నార్మలు స్కూలు నుండెను. అప్పుడు హయ్యరెలిమెంటరీ గ్రేడనియు, లోయరు గ్రేడనియు భేదములు లేవు. తరువాతే యీ మార్పులు వచ్చెను. రెండవ తరగతి పరీక్షలో నేను కృతార్థుడనై మూడవతరగతిలో 1880వ సంవత్సరమున జేరితిని. ఈ తరగతిలో మారిసుదొరగారు చేసిన యింగ్లీషు వ్యాకరణముగూడ మేము జదువవలసి వచ్చెను.

ఆ 1879 సంవత్సరములోనే మా పితామహి మృతినొందెను. ఆమె మరణమునకుముందు నాలుగుమాసములో మూడుమాసములో మంచమెక్కెను. మా తండ్రిగారు మొదటినుండియు మాతృభక్తి విశేషముగ గలవారు. ఆమె యేదికోరిన నది చేసెడివారు. వరదా కుటుంబముగారి వివాహముగూడ నామె ప్రోత్సాహముచేతనే జేయబడినది. మా తండ్రిగా రామెకు చేసిన యుపచారము వర్ణనాతీతము. చిన్నతనమున తనతండ్రి మృతినొందిననాటనుండి బంధుసహాయము లేకపోయినను, నిల్లు వాకిలి మడిమాన్యములు లేకపోయినను, మిక్కిలి శ్రమపడి పెంచి విద్యాబుద్ధులు చెప్పించి తన్నొక యింటివానిని తనతల్లియే జేసినదని, మా తండ్రిగారు మిక్కిలి కృతజ్ఞుడై, యామె నఖండగౌరవముతోను ప్రేమతోను జూచి ముప్పు గడపిరి. ఆమె నవసానస్థితిలో క్రిందపడవైచిరి. ప్రాణము చాలసేపువరకు పోలేదు. అప్పుడు మా తండ్రిగారు నీళ్ళలో కొన్ని తులసిదళములు వేసి యుద్ధరిణెతో నాతులసితీర్థము నాచేత నామెనోటిలో బోయించిరి. ఆమె బహుధాన్యసంవత్సర కార్తికపూర్ణిమనాటి యుదయమున మృతినొందెను. ఆయన తండ్రికొక్కడే పుత్రుడు. వివాహముకూడ నయ్యెను. మాయూరిలో సోమంచివారి కుటుంబము లైదారు గలవు. మాపితామహిశ్రాద్ధమునకు మా తండ్రిగారు సోమంచివారి పిల్లలను భోక్తలుగ బిలిచిరి. “మా సరవయ్యగారి శ్రాద్ధమునకు మీ పెద్దపిల్లవానిని భోక్తగ బంపితివేని మాపిల్లలను మీ యింటికి బంపెదమని,” సోమంచివారు కొందరు మాతండ్రిగారితో జెప్పిరి.

మేము వైదికవృత్తిలో లేకపోయినను, తల్లిశ్రాద్ధమునకు భోక్తలు దొరకరేమో యను భయమున, మాతండ్రిగారు నన్ను బలవంతపెట్టి షోడశ బ్రాహ్మణార్ధమునకు బంపిరి. విధిలేక నేను వెళ్ళవలసివచ్చినది.

ధాత సంవత్సరపు క్షామమునకు, నెల్లూరుమండలమునుండి మా బంధువులు రెండు కుటుంబములవా రక్కడ యన్నవస్త్రములు జరుగక వీరవాసరమువచ్చి యచ్చట కాపురముండిరి. అందొక కుటుంబమువారు అక్కాపంతుల నరసయ్యగారు. వారద్దంకిసీమలోని సోమవారపుపాడునుండి వచ్చిరి. ఆయనభార్య మాతండ్రిగారికి పినతల్లికూతురు. అనగా వరదా కుటుంబముగారి యప్పగారు. రెండవ కుటుంబమువారు మధునాపంతుల కాలభైరవశాస్త్రిగారు. ఆయనయు నద్దంకిసీమలోని మేదరమెట్లనుండి వచ్చిరి. ఆయనభార్య మత్స్యపురి గ్రామములోనుండి నాకు మున్ను సంధ్యావందనము నేర్పిన చిలకమర్తి నరసింహశాస్త్రిగారి యప్పగారు. నరసయ్యగారును కాలభైరవ శాస్త్రిగారును బహుకుటుంబీకులు. నరసయ్యగారు యాయావరముజేసి కుటుంబపోషణము జేసుకొనుచుండెడివారు. కాలభైరవశాస్త్రిగారు మిక్కిలి వృద్ధులై సంచారముజేయుటకు సమర్థులు గాకపోవుటచే జ్యేష్ఠకుమారుడు చుట్టుప్రక్కల గ్రామములో యాయావరముజేసి తలిదండ్రులను తమ్ములను చెల్లెండ్రను బోషించుచుండెను. వారియింట మరణములు వచ్చినప్పుడుగూడ మాతలిదండ్రుల బలవంతముచేత నేను వారియిండ్లకు శ్రాద్ధభోక్తగా వెళ్ళవలసి వచ్చెడిది.

1880వ సంవత్సరమున నేను మూడవతరగతిలో (ననగా నిప్పటి ఫస్టుఫారములో) చేరగానే, మా తల్లిదండ్రులు నరసాపురమునకు సమీప మందున్న యంతర్వేదియాత్రకు బోదలచిరి. మాబడికి బ్రధానోపాధ్యాయులైన చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారు, నేను మాజననీజనకులతో వెళ్లుటకెంత కుతూహలపడినను నాకు శలవిచ్చినారుగారు. అందుచేత మా తలిదండ్రులు, భోజనమునకై నన్నొక పేదబ్రాహ్మణులయింట నప్పగించి కావలసిన సరకులు వారికిచ్చి యాత్రకుబోయిరి. అంతర్వేదిక్షేత్రము నేనంతకు మున్నొకటి రెండు సారులును, తరువాత నొకసారియు జూచితిని. అచ్చట లక్ష్మీనరసింహస్వామి వారు ప్రధానదేవత, నీలకంఠేశ్వరస్వామి యను శివుడు క్షేత్రపాలకుడు, గుఱ్ఱాలక్క గ్రామదేవత. నరసాపురమునుండియు, యితరస్థలముల నుండియు, వేలకొలది యాత్రికులు మాఖశుద్ధ దశమినాటి కిచ్చటికి జేరుదురు. ఆరాత్రియే నరసింహస్వామివారి కళ్యాణము. ఆ తిరునాళ్ళు

నాలుగుదినములు జరుగును. తీర్థవాసులు గోదావరిస్నానము, సాగర సంగమస్నానముజేసి, స్వామిని సేవించి పోవుచుందురు. గౌతమి యంతర్వేది దగ్గరనే సముద్రములో గలియును.

నేను మూడవతరగతి జదువుచున్నప్పుడు గణితములో మిక్కిలి వెనుకబడియుంటిని. తెలుగులోను నింగ్లీషులోను దేశచరిత్రములోను భూగోళములోను ప్రజ్ఞావంతుడనేగాని గణితములో సమర్థత తక్కువ. దీనికి రెండుకారణములు. నాకు గణితములో సహజముగ నభిరుచి లేకపోవుట యొకటి. నా దృష్టిదోషము రెండవ కారణము. ఉపాధ్యాయులు నల్లబల్లమీద వేసిన యంకెలు నాకు గనబడెడివిగావు. ఈ రెండు కారణములచేత నేను గణితములో మిక్కిలి వెనకబడియుండెడివాడను. ఆచంట వెంకటాచలపతి గారు మూడవతరగతికి గణితము నేర్పుచుండిరి. ఆయన మిక్కిలి కోప స్వభావులు. లెక్కలు తప్పినప్పుడెల్ల నన్నాయన బెత్తముతో దండించుచుండెను. ఒకసారి యాపంతులుగారు కోపించి, లెక్కతప్పినందుకు రెండుచేతులమీద నన్ను యిరువది దెబ్బలకంటె నెక్కువగా కొట్టిరని, నాకు జ్ఞాపకము. అప్పుడు నాకు పదమూడేండ్ల వయసు. ఎలాగో యొకలాగు సంవత్సరాంతమున మూడవతరగతి పరీక్షయందు కృతార్థుడనై నాలుగవ తరగతికి వెళ్ళితిని. మూడవతరగతివరకు దేశచరిత్రము భూగోళము గణితము తెనుగుతో నేర్పుచుండిరిగాని, నాలుగవ తరగతినుండి తెలుగువాచకములు తప్ప తక్కిన వింగ్లీషు భాషలోనే నేర్పుచుండిరి. నాలుగవతరగతి యిప్పటి రెండవ ఫారముకు (IInd form) సమానము. అప్పుడు దానికి (Lower fourth class) లోవరు ఫోర్తు తరగతియని పేరు. దానికి మోరలు క్లాసు పుస్తకములో నూరు పుటలును, మాన్యూలు గ్రామరను పేరుగల యింగ్లీషు వ్యాకరణమును, మారిసుదొరగా రింగ్లీషులో వ్రాసిన హిందూదేశచరిత్రలో కొన్ని యధ్యాయములును, యింగ్లాండుదేశచరిత్రములో కొంతభాగమును, క్లయిడ్‌దొరగారు చేసిన ప్రపంచభూగోళములో నాసియాఖండమును, డంకన్ దొరగారు వ్రాసిన హిందూదేశభూగోళములో గొంతభాగమును, యూక్లిడుచేసిన రేఖాగణితములో పదునారు ప్రాపోజిషనులును, నాలుగవ తరగతి బాలురు జదువవలసి యుండెను. అవి యన్నియు నింగ్లీషులోనే జదువవలసి యుండెను. తెలుగులో భారతమందలి నలోపాఖ్యానమున నేబది పద్యములవరకు మూడవ తరగతిలోను, నూరు పద్యములవరకు నాలగవ తరగతిలోను, జదివి యప్పగింపవలెను.

నేను మూడవతరగతిలో నుండగనే చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారికి వీరవాసరమునుండి బదిలీయయ్యెను. ఆయనస్థానమం దనకాపల్లినుండి పూడిపెద్ది మహాదేవము పంతులుగారు వచ్చియుండిరి. ఆయన రమారమి పాతిక సంవత్సరములు వయసుగలవారు. మిక్కిలి చురుకుగలవారు. చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారు వీరవాసరమునుండి వెళ్ళినతరువాత, నమలాపురము హైస్కూలులో సహాయోపాధ్యాయులుగ నుండి, పెద్ద తరగతులకుగూడ భాషాంతరీకరణము మున్నగునవి నేర్పుచు, విద్యార్థుల చేతను పురజనులచేతను గౌరవింపబడుచు, జాలకాలము బనిజేసి యుపకార వేతనము పొంది, పిమ్మట కొంతకాలమునకు మృతినొందిరి. ఈయన నాకు మిక్కిలి పూజ్యులు, చిరస్మరణీయులు. లక్ష్మీనరసయ్యగారి స్థానమున వచ్చిన క్రొత్త ప్రధానోపాధ్యాయులు మహాదేవముగారు మిక్కిలి చాకచక్యము గలవారు, గట్టి బోధనశక్తి గలవారు. లోవరు ఫోర్తు తరగతిలో మాకీయన యన్నిపాఠములు జెప్పుచుండెడివారు. ఇంగ్లీషు మిక్కిలి శ్రద్ధతోను నిపుణతతోను జెప్పిరి. ఆయన వేసిన పునాది నాకు ప్రవేశపరీక్షయందు కృతార్థుడనైనదాక నుపకరించెను.

ఆ దినములలో నుత్తరసర్కారులకు పాఠశాలాపరీక్షకులుగా నలెగ్జాండరు మన్రోదొరగా రుండిరి. వారేటేట వచ్చి మా పాఠశాలను పరీక్షించుచుండిరి. 1881వ సంవత్సరమున దొరగారు వచ్చునప్పటికి నేను తరగతిలో మొదటివాడనై మానేటరుగ నుంటిని. ఆయన నన్ను పరీక్షించి నాకొక పుస్తకమును బహుమతిగ నిచ్చిరి. అది యొక యింగ్లీషు నిఘంటువు. పూర్వకాలము పరీక్షాధికారులు బహుమానమిచ్చుటకై దొరతనమువారు ప్రత్యేకముగ గొన్ని పుస్తకముల సిద్ధము చేయుచుండిరి. అవి దట్టమైన కాలికోఅట్టగలిగి, యట్టలమీద బంగారపుటక్షరములు గలిగి, మిక్కిలి మనోహరముగ నుండెడివి. నాకిచ్చిన పుస్తకముగూడ నట్టిదే. ఆ బహుమానముతో నేను మిక్కిలి తెలివిగలవాడనని యూరంత జెప్పుకొన నారంభించిరి. మా తల్లిదండ్రుల యానందమునకు మితియేలేదు. మా పాఠశాలలో మూడవ యుపాధ్యాయుడుగ నుండిన యాచంట వెంకటచలపతి గారి స్థానమున ఉచ్ఛ శ్రీరాములుగా రనువారు వచ్చిరి. ఆయన కొన్ని మాసములుండిరి. ఈ శ్రీరాములుగారు పిమ్మట రాజమహేంద్రవరములో ట్రయినింగు స్కూలులో చిరకాలము పనిచేసి పింఛను పుచ్చుకొని యిటీవలనే మృతినొందిరి. ఆయనస్థానమునందు దువ్వూరి సుబ్బారాయుడుగారు వచ్చిరి.

ఈయన కొంతకాలము పనిజేసి, తరువాత కోర్టులో గుమాస్తాగాజేరి యీ పట్టణమందలి కోర్టులోగూడ పనిజేసి, యిటీవలనే మృతినొందిరి. ఇంగ్లీషు పాఠము మొదలైనవి నా కుపాధ్యాయులు చెప్పగానే వచ్చెడివి. నాకు జ్ఞాపకశక్తి మెండు. ఇప్పుడు నాకు డెబ్బదియేడు సంవత్సరములున్నను శరీరశక్తులు చాల తగ్గినవిగాని జ్ఞాపకశక్తి తగ్గలేదు. ఇది దైవానుగ్రహము. నా కైదవయేడు వచ్చినది మొదలుకొని జరిగిన సంగతులు చాలవరకు నాకిప్పటికిని జ్ఞాపకమున్నవి. ఆ కారణమున నాకన్న మందమతులైన బాలురు నాకడకు వచ్చి యింగ్లీషుపాఠములు మొదలైనవి నేర్చుకొనుచుండిరి. విసుగుకొనక నేను వారికి జెప్పుచుండెడివాడను. అందుకు వారు కృతజ్ఞులై నాకు కానీ, రెండుకానులు బహుమానమిచ్చుచుండిరి. ఆ డబ్బులు నేను సొంతముగ వాడుకొనక నాకు మిక్కిలి ప్రేమాస్పదురాలైన మాతల్లి కిచ్చుచుండెడివాడను. మా తండ్రివలెనే నాకును మాతృభక్తి విశేషమని జెప్పుట యతిశయోక్తిగాదు.

ఇచ్చట మాతల్లినిగురించి కొంత చెప్పవలసియున్నది. ఆమె కోడరికపుబాధ మిక్కిలిపడెను. మా పితామహి మిక్కిలి కోపస్వభావురాలు. ఆమెచేత మాయమ్మ పడినబాధ లనేకములు. మాతండ్రిగూడ మాయమ్మ యెడ కఠినముగనే ప్రవర్తించెను. అప్పుడప్పుడు మాయమ్మను మాతండ్రి గొట్టుటజూచి నే నేడ్చెడివాడను. మాయమ్మ గర్భవతియై చుట్టుప్రక్కల నూతులకుబోయి నీళ్లుదెచ్చి, చెరువునకుబోయి యంట్లుదోముకొని, మంచినీళ్లు దెచ్చి, ధాన్యముగూడ దంపుకొనవలసినదయ్యెను. ఆమె కష్టములు మా తండ్రిగాని, మా పితామహిగాని కనిపెట్టెడివారుగారు. మా మేనత్త మాత్రము మాతల్లియెడ నించుక దయగ నుండెడిది. మాతండ్రి బిడ్డలయెడల మిక్కిలి దయగనుండెడివాడు గాని కఠినముగ నుండెడివాడు గాడు. కొందరు తండ్రులవలె జీటికిమాటికి బిడ్డల గొట్టుటలేదు. ఒకటి రెండుసారులు మాత్రము నన్నాయన స్వల్పముగ శిక్షించెను. ఒకసారి పాఠశాలలో నెవడోయొక బాలుడు నా పుస్తకమొకటి దొంగిలించెను. వానిపేరు దెలియలేదు. వాడు పట్టుబడలేదు. కోడిగ్రుడ్డుదెచ్చి భూమిలో పాతిపెట్టినయెడల దొంగిలించిన వాని కడుపుబ్బునని నాకెవరో జెప్పిరి. బాలుడనైన నాకామాటలు నచ్చినందున, నాతరగతిలో చదువుచున్న యొక చాకలికుర్రవాని యింటికి, నేను గ్రుడ్డు నిమిత్తము వెళ్ళితిని. అది నాకప్పుడు లభింపలేదు గాని, తిరిగి నేనింటికి వచ్చుచుండగా నాతండ్రిగనపడి చాకలిగూడెములోనికి ఎందుకు వెళ్ళితివని, నన్ను నిర్బంధించి యడిగెను. నేను నిజము చెప్పితిని. వెంటనే యాయన

కోపించి "నీవు బ్రాహ్మణుడవు, కోడిగ్రుడ్డు నిమిత్తము చాకలివానియింటికి వెళ్ళితివా! గాడిదా!" యని చిన్న బెత్తముతో నన్ను దండించెను.

ఇచ్చట మాతండ్రినిగురించి కొన్ని మాటలు చెప్పవలెను. ఆయన మొత్తముమీద సాధుశీలుడు. సంగీతము గూడ పాడగలరు. దేవు డూరేగునప్పుడు పల్లకితోగూడ నడచివెళ్ళి భజనలు చేసెడివారు. ఆయన మావీధి నొక రామమందిరము నెలకొల్పి, చుట్టుప్రక్కల కాపులచేత ప్రతి రాత్రి భజనలు చేయించుచుండెడివారు. వీరవాసరములో నొక సత్రము గట్టించవలెనని యాయన ప్రయత్నించిరిగాని యది సాగలేదు. ఆయన యిల్లు వాకిలి సంపాదించుటయేగాక, నాలుగెకరముల ఈనాము భూమియు, నాలుగెకరముల జిరాయితీ భూమియు, మా యింటికి రమారమి రెండువందల గజముల దూరమున దక్షిణపువైపున గొంతస్థలముతోగూడిన యిల్లును, సంపాదించి మా యింటికాళీస్థలములో నొక గాదెగూడ గట్టిరి. మా పొలములో బండిన ధాన్యమా గాదెలో బోసెడివారు. నా చిన్నతనములో మాకు జాల పశువులుండెడివి. ఆ పశువులన్నియు నా గాదెదొడ్డిలోనే యుండెడివి. ఈ పశువులపేడయంతయు మా యమ్మయే జేసి పిడకలు తయారుజేయవలెను. మాతండ్రిగారి ప్రయోజకత్వమున మాకు నా చిన్నతనమున కావలసినంత పాడియు, పంటయు గలిగియుండెడిది.

మా తండ్రికి జాలమంది తహసీల్‌దారులు స్నేహముగ నుండెడివారు. అందు ముఖ్యులు పత్రి సుబ్బారావు పంతులుగారు. ఆయన మాయింటి యెదుటనే కాపురముండెడివారు. ఆయన చాలమంచివారని ప్రజలు చెప్పుకొనుచుండెడివారు. ఆయనమనుమ లిప్పుడు రాజమహేంద్రవరములో నున్నారు. ఆయన న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారితల్లికి మేనమామ. ఆయన ప్రోత్సాహముచేతనే, న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, రాజమహేంద్రవరములో 1879వ సంవత్సరమున న్యాయవాదిగ బ్రవేశించిరి. మాతండ్రిగారి స్నేహితులలో రెండవవారు బెన్నూరి నారాయణరావు పంతులుగారు. ఈయన కరణకమ్మ వ్యాపారులు. మూడవ తహసీల్‌దారుగారు కొక్కొండ వెంకటనరసన్న పంతులుగారు. వీరిలో శ్రీ పత్రి సుబ్బారావు పంతులుగారు మా తండ్రిని మిక్కిలి యాదరించి పని చెప్పించిరి. వెంకట నారాయణరావు పంతులుగారి దగ్గర మా తండ్రికి మిక్కిలి చనువు. ఆయన తనయింటిపెత్తనమంతయు మా తండ్రిమీదనే వదలిపెట్టెను. శ్రీ గురజాడ పట్టాభిరామయ్యగారుకూడ మాతండ్రికి మిత్రులుగానే యుండిరి. వీరవాసరములో పనిజేసిన

తహసీల్‌దారులలో శ్రీ పట్టాభిరామయ్యగారే కట్టకడపటివారు. ఈయన కాలములోనే తాలూకా కచేరీ వీరవాసరమునుండి భీమవరమునకు మార్చబడెను.

మా తండ్రి బంధుప్రియుడు. పరోపకార పరాయణుడు. ఇందు కొక్క యుదాహరణము జెప్పెదను. శ్రీ పత్రి సుబ్బారావు పంతులుగారు పింఛను పుచ్చుకొని వెళ్ళిపోయినతరువాత, వారి రెండవయల్లుడు మధ్వపతి పురుషోత్తము పంతులుగారు, విశూచి జాడ్యము తగిలి మా యింటిప్రక్క నున్న యింటిలో మృతినొందిరి. ఆయన కాపురమున్న యింటివారు మాధ్వులైనను శవదహనము విషయమై వారేమియు ప్రయత్నము చేయలేదు. గ్రామములోని యితర మాధ్వులుగాని, స్మార్తులుగాని, విశూచి యంటురోగమని భయపడి శవము దగ్గరకు రాలేదు. ఆయన మామగారు పత్రి సుబ్బారావుగా రాయూరిలోనున్న పక్షమున శవమును మోయుట కెందరో వచ్చియుందురు. పురుషోత్తము పంతులుగారు పోయిన మూడవ రోజున మా తండ్రియు, మా పురోహితులైన చిలుకూరి వెంకయ్యగారును నిర్భయముగ శవమునుమోసి దహనముచేసిరి. ఈ విధముగ మా తండ్రి బంధుమిత్రుల గృహములలో ననేక శవములు మోసెను. అనాథప్రేతసంస్కార మాయనకు మిక్కిలి యిష్టమైన కార్యము. నెల్లూరునుండి వచ్చి మాయూర కాపురమున్న మా చుట్టముల గృహములలో నేకష్టసుఖములు వచ్చినను మా తల్లిదండ్రులు నడుముకట్టుకొని పనిచేసెడివారు.

నేను చదువుచున్న తరగతికి 1880-1881 సంవత్సరములలో దొరతనమువారు క్రొత్తగా నొకపరీక్షపెట్టిరి. దానిపేరు కంపేరిటివ్ ఎగ్జామినేషన్ (Comparative Examination). అది యుపాధ్యాయులు జేయునట్టి పరీక్షకాదు. పెద్దపరీక్షలకువలెనే యచ్చు కాగితములు చెన్నపురినుండి, సంచులలోపెట్టి సీళ్ళువేసి ప్రధానోపాధ్యాయునికడకు వచ్చెడివి. ఆ ప్రశ్నముల కాగితములు మాకిచ్చెడివారు. వాటికి మేముత్తరములు వ్రాసియిచ్చెడివారము. అవి పైకి పంపబడుచుండెడివి. ఇది 1881 సంవత్సరమున డిశంబరులో మా పాఠశాలలో జరిగినది. పరీక్షాఫలితములు 1882వ సంవత్సరము జనవరిలో వచ్చినవి. ఈ పరీక్షకు మాపాఠశాలనుండి యేడుగురు బాలురము వెళ్ళితిమి. అందారుగురు కృతార్థులైరి. నేనును వేమూరి నాగయ్యయు మొదటి తరగతిలో కృతార్థులమైతిమి. మా యిద్దరిలో వేమూరి నాగయ్య మొదటివాడయ్యెను. ఎక్కువ గౌరవముతో నేను కృతార్థుడనగుటచేత,

నరసాపురము హైస్కూలులో నాకు జీతములేకుండ చదువు చెప్పుదురేయో యని యాసగలిగెను, నాకంటె మొదటివాడుగ కృతార్థుడైన వేమూరి నాగయ్య కది లభించెను.

మా పున్నమ్మ జన్మించిన తరువాత మాకు మరియొక తమ్ముడు పుట్టెను. వానిపేరు సుబ్బారాయుడు. మా పినతల్లి ముల్లంగి వెంకయ్యగారి భార్య సూరమ్మగారు, తనకు సంతానములేనందున యీ పిల్లవానిని బెంచుకొనెను. అతడు మొదటినుండియు జబ్బువాడు. కాని పెంపకమిచ్చిన తరువాత మంచిలిగ్రామములో కొంతకాలము దేహారోగ్యము గలిగియుండి, మంచిలిలోనే తరువాత మశూచిజాడ్యమువల్ల మరణమొందెను. వాని తరువాత మాకు మరియొక చెల్లెలు పుట్టెను. ఆబిడ్డ పుట్టిన రెండుమాసములకే మశూచికమువచ్చి మృతినొందెను. పిమ్మట మరియొక చెల్లెలు పుట్టెను. అచ్చమ్మ యామెపేరు.

వీరవాసరములో నాలుగవ తరగతిలో జదువుచున్నపుడు, నా సహాధ్యాయులలో ముఖ్యులు పెద్దాడ సాంబశివరావుగారు, రెండవవారు పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారు. సాంబశివరావుగారు దురదృష్టమున బాల్యము నుండియు కుంటివాడయ్యెను. కుంటియయ్యు నాంగ్లేయ విద్య నభ్యసించి రాజమహేంద్రవరములో జదివి పట్టపరీక్షాసిద్ధుడై, పిమ్మట చెన్నపురివెళ్ళి బి.యల్. పరీక్షయందుగూడ కృతార్థుడై, కొంతకాలము రాజమహేంద్రవరములోను, పిమ్మట గోదావరి కావలనున్నఖండము దొరతనమువారు కృష్ణాజిల్లాలో కలిపినప్పుడు రాజమహేంద్రవరము విడిచి యేలూరులోను, న్యాయవాదిగ నుండి, పేరుప్రతిష్ఠలను ధనమునార్జించి, 1920 సంవత్సరములో మృతినొందిరి. పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారుకూడ రాజమహేంద్రవరమున జదివి బి.ఏ. పరీక్షయందు కృతార్థుడై, కొంతకాలము ఉపాధ్యాయుడుగ పనిచేసి పిమ్మట న్యాయవాదియై తణుకులో నుండి, యిటీవలనే మృతినొందిరి. వీరుగాక మరికొందరు సహాధ్యాయులుండిరి గాని వారు వృద్ధిలోనికి వచ్చినవారుగారు.

నా స్వభావము చిన్ననాటనుండియు గంభీరమైనదని చెప్పుట యాత్మస్తుతిగాదు. ఏకారణముచేతనైన నాకాగ్రహము వచ్చినప్పుడు నే నన్నము దినుటమాని యెవ్వరితో మాటాడక మూకీభావము వహించి యుండుట నా స్వభావము. ఒకప్పుడు జననీజనకులు చీవాట్లు పెట్టినను నేను మారుమాటాడెడువాడనుగాను. ఆ తిట్లు చీవాట్లు మిన్నక పడుటయే

నా స్వభావము. బాల్యమున నున్న గుణములు వయస్సు ముదిరినను పోవు. నాకిప్పటికైనను కోపమువచ్చెనా, యన్నము మానివేయుదును. ఎవరిమీద కోపమువచ్చెనో వారిని దూషించుట మొదలైనవి నాకిష్టములేదు. చిన్నతనమున నేజేసిన తప్పొకటి యిచ్చట చెప్పవలెను.

పెద్దాడ సాంబశివరావుగారు మొదటినుండియు భాగ్యవంతుడు. ఆయన, తల్లి యెరుగకుండ నాలుగైదు రూపాయ లామెపెట్టెలోనుండి దీసుకొని, ఒక యంగడికి బోయి, కలములు పెనిసిళ్లు నొక రీము కాగితము కొని మిత్రులకు బంచిపెట్టెను. నాకుగూడ గొన్ని కాగితములిచ్చెను. ఆ సంగతి బైటపడగ నతనితల్లి చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారికి వర్తమాన మంపించెను. లక్ష్మీనరసయ్యగారు విచారణజేసి సత్యము గ్రహించి మా దగ్గరనున్న కాగితములు మొదలైనవి వానికి తిరిగి యిప్పించిరి.

చిన్ననాడు నేను చీట్లపేక యాటలో కొంచెము కుతూహలము గలవాడను. ఆ విషయమై చెన్నాప్రగడ లక్ష్మీనరసయ్యగారు విన్నప్పుడు నన్ను నా మిత్రులను శిక్షించిరి. చీట్లపేకనుగురించి నాకు రెండుసార్లు శిక్ష జరిగెను. నేను నా మిత్రులు యెంత రహస్యముగ నాడినను నది ఎట్లో బైటపడుచు వచ్చెను. మా యింటిప్రక్కనే పెద్దాడ నరసమ్మగారని యొక నియోగిస్త్రీ యున్నదని చెప్పితిని. ఆమె బాలవితంతువగుటచే జిన్నతనమం దెన్నో పాటలు నేర్చుకొనెను. ఆమెకురానిపాటలు లేవని జెప్పవచ్చును. చుట్టుప్రక్కల స్త్రీలందరు నామె చుట్టునుజేరి పాటలుపాడించి విని సంతోషించుచుండిరి. జ్ఞానమువచ్చినప్పటినుండియు నాకాపాటలు వినుటయందు మిక్కిలి కుతూహలము. ఆమె పాడిన పాటలన్నియు నేను మిక్కిలి యాసక్తితో వినుచుండెడివాడను. ఆమెకు గోవిందనామములు, కుశలవకథ, ధర్మరాజు జూదము, లక్ష్మణదేవరనవ్వు, శాంతాకళ్యాణము మొదలయిన పాటలు వచ్చియుండుటచే, నవి నే విని భారతరామాయణములలోని ముఖ్య విషయములను నేర్చుకొంటిని. ఆమెకు విచిత్రమైనకథ లెన్నోకూడ వచ్చును. అందుచేత నేనును నా మిత్రుడొకడును నామెను బ్రతిమాలి కథలు చెప్పించుకొని పాటలుగూడ పాడించి వినుచుంటిమి. పాటలనాసక్తిచేత నేనప్పుడప్పుడు బడిగూడ మానుచుంటిని. ఇప్పటికిని నాకాపాటల వరసలన్నియు దెలియును. ఇప్పటికైన నాకాపాటలు వినుటకు కుతూహల మున్నది. భారతరామాయణములలో లేని కొన్ని క్రొత్త కథలు యీ పాటలలో

గలవు. అవి మిక్కిలి మనోహరములుగ నుండును. లక్ష్మణస్వామి నవ్వు రామాయణమం దెచ్చటనులేదు. అది మిక్కిలి విచిత్రమైన కల్పనము. ధర్మరాజులవారిజూదముపాటలో లక్ష్మీదేవికిని, నామెయక్కయైన పెద్దమ్మకును జరిగిన సంభాషణముగూడ మిక్కిలి విచిత్రము. కుశలవపాటలో గూడ నుత్తరరామాయణములోలేని విచిత్రకల్పనలు గొన్ని గలవు.

ఆ నరసమ్మగారి నెందుచేతనో యూరివారందరు “అప్పాయి” యని పిలుచుచుండెడివారు. నేను నా మిత్రులును నట్లే పిలుచుచుంటిమి. ఆమె యనుగ్రహము సంపాదించి పాటలు కథలు వినుటకై, యామె యావు నిమిత్తము తుమ్మకాయలుకొట్టి తట్టలకొలది మోసితెచ్చి యామెకు కానుకగా సమర్పించుచుంటిమి. ఆమె సంతోషించి, విసుగుకొనక బద్ధకింపక మేమడిగినప్పుడు కథలుచెప్పి పాటలు పాడుచుండెడిది. ఆమె దయ సంపాదించుటకై నేను తదాజ్ఞ శిరసావహించి యేపనిచెప్పిన నాపని జేయుచుండెడివాడను. గ్రామ మునసబుగారి యింటిలోని స్త్రీలకు, నామెకు మైత్రి గలదు. అప్పాయి యప్పుడప్పుడు మంచిమంచి కూరలు, పచ్చళ్లు జేసి వారి కిచ్చిరమ్మని నాచేత బంపుచుండెడిది. ఆమె పాటలమీద నాసక్తిచేత నేనది నీచమైన పనియని యనుకొనక చెప్పగానే చేసెడివాడను.

మా తమ్మునిగురించి యొకమాట వ్రాయవలెను. మా యింటి ప్రక్కనే దేవరకొండ శేషాచార్యులుగారని యొక మాధ్వబ్రాహ్మణుడు కాపురము చేయుచుండెను. ఆయనకు ముగ్గురు కొమార్తెలు నిద్దరు కుమాళ్ళు నుండిరి. ఇరుగుపొరుగువార మగుటచే మేమును వారును నొక కుటుంబమువలె నుండెడివారము. ఆయనభార్యను మేము దొడ్డమ్మ యనియు, కుమార్తెల నక్కయ్యలనియు, కుమాళ్ళ నన్నయ్యలనియు బిలుచుచుంటిమి. ఆయన పెద్దకుమార్తె పాపమ్మగారు లింగంపర్రు గ్రామ నివాసియైన జమ్మి హనుమంతాచార్యులుగారి భార్య. లింగంపర్రు పెద్దాపురం తాలూకాలో ఏలేశ్వరంవద్ద నున్నది. పాపమ్మగారికి మాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తి మీద నెంతో ప్రేమకుదిరినది. తరుచుగ నతడు శేషాచార్యులుగారి యింటనే యుండి యక్కడనే భోజనముచేయుచుండెడివాడు. పాపమ్మగా రొకసారి పుట్టినింటికివచ్చి, కొంతకాలముండి మాతమ్ముని మిక్కిలి చనువుజేసుకొని, తనతోగూడ వానిని లింగంపర్రు దీసికొనిపోవుటకై సెలవిమ్మని మా తల్లిదండ్రుల నడిగిరి. మా తమ్ముడుగూడ వారితో వెళ్ళుటకు గుతూహలపడెను.

మొగమోటమిచేత మా తల్లిదండ్రు లొప్పుకొనిరి. పాపమ్మగారు మా తమ్ముని వెంటబెట్టుకొని భర్తతోగలిసి లింగంపర్రు వెళ్లెను. అక్కడ మావాడు రమారమి మూడు సంవత్సరములుండెను. వీరవాసరమునుండి వెళ్లునప్పుడు వాని కేడెనిమిది సంవత్సరములు వయస్సు. అతడు నేను నరసాపురములో జదువుకొనుచున్నప్పుడు తిరిగి మాయొద్దకు వచ్చెను. లింగంపర్రు మన్యప్రదేశ మగుటచే వాని దేహారోగ్యము కొంతజెడెను.

2. నరసాపురములోని విద్యాభ్యాసము

1881 సంవత్సరం డిశంబరుతో వీరవాసరములో నా చదువు ముగిసెను. వీరవాసరములో, లోవరు ఫోర్తుకంటె నెక్కువతరగతి లేదు. పై తరగతి జదువుటకై నరసాపురము వెళ్ళవలసివచ్చెను. నరసాపురము మా యూరికి నడ్డదారిని తొమ్మిది మైళ్ళు. రోడ్డుదారిని వెళ్ళినపక్షమున పండ్రెండు మైళ్ళుండును. నరసాపురమునకు పాలకొల్లు మూడు క్రోసులు. పాలకొల్లునుండి వీరవాసరమున కెనిమిది మైళ్ళు. మా తండ్రిగారు నా చదువునిమిత్తము నన్ను నరసాపురము తీసికొనివెళ్ళిరి. తటవర్తి శేషమ్మగారి పూటకూళ్ళయింట బ్రవేశపెట్టిరి. నాకు రోజుకు మూడుపూటలు భోజనము పెట్టుటకు మూడు రూపాయలు నెలకు పుచ్చుకొనుట కామె సమ్మతించెను. నాకేగాదు, నాయిడువారి కందరకు నట్లే. నార్మల్ స్కూలులోను, పై తరగతులలోను జదువు విద్యార్థులకు నామె నెలకు మూడు రూపాయలకే, దినమునకు రెండుసారులు భోజనము పెట్టుచుండెను. అంత చౌక భోజనము పెట్టుచున్నదన్న నీనాటివారు నమ్మకపోవచ్చును. ఆనాడు రూపాయకు నారుకుంచముల బియ్యము నిచ్చెడివారు. నేయి వీశె మూడు పావులాలు. అన్ని వస్తువుల మిక్కిలిచౌక. ఆ కారణముననే పూటకూళ్ళు పెట్టువారికి మూడు రూపాయలవల్లనే కొంత లాభము వచ్చుచుండెను.

అప్పుడు నరసాపురములో రెండు పాఠశాలలు గలవు. సెంట్రల్ స్కూలను నామాంతరముగల టెయిలరు హైస్కూలొకటి, మిషనువారి యున్నతపాఠశాల యొకటి. టెయిలరుదొరగారు నరసాపురములో సబ్ కలెక్టరు పనిజేసినందున వారిపేర టెయిలరుపేట కట్టబడెను. అక్కడ నొక పాఠశాలగూడ వారిపేరనే స్థాపింపబడెను. నేను వెళ్లునప్పటికా పాఠశాలకు మహారాజశ్రీ "అణుచ్చిదంబర ప్రణుతార్తిహరయ్యరుగారు" ప్రధానోపాధ్యాయులు. ఈయన పట్టపరీక్షాసిద్ధులు, చాల గొప్పయుపాధ్యాయులు. వరదరాజులు మొదలియారుగారు రెండవ యుపాధ్యాయులు. టెయిలరు హైస్కూలులో విద్యార్థు లిచ్చుకొనవలసిన జీతము లెక్కువ. నేను జేరవలసిన

తరగతి యప్పరు ఫోర్తు తరగతి. ఈ తరగతిలో జేరినవారందరు సంవత్సరాంతమున మిడిలు స్కూలు పరీక్షకు వెళ్ళవలెను. పూర్వము దొరతనమువారి యుద్యోగములకు బోవదలచువారికి జనరలు టెస్టని (General test) యొక పరీక్ష యుండెడిది. దానిస్థానమందు మిడిలు స్కూలు పరీక్షను దొరతనమువారు స్థాపించిరి. టెయిలరు హైస్కూలులో నీ తరగతిలో జదువు బాలుడు నెలకొక రూపాయి జీతము నియ్యవలెను. మిషనువారి పాఠశాలలో జీతములు తక్కువ. ఆకాలమున మిషనువారి పాఠశాలకు రివరెండు జాను విలియము బీరుగా రనువారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. ఆయన తమ్ముడు ఛార్లెసు బీరుగారు రెండవ యుపాధ్యాయులుగ నుండిరి. వలివేటి భాస్కర లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రిగారు మూడవ యుపాధ్యాయులుగ నుండిరి. వెలివెల నరసరాజుగారును, జంప వెంకటాచలముగారను క్రైస్తవుడును దక్కిన యుపాధ్యాయులు. ఏలేశ్వరపు వెంకటప్పయ్యశాస్త్రిగారు దెలుగుపండితులు. ఏలేశ్వరపువారి వంశము బండితవంశము. వీరి యన్నగారైన ఏలేశ్వరపు లక్ష్మణశాస్త్రిగారు మొగలితుఱ్ఱు సంస్థానములో విద్వాంసులుగ నుండిరి. మత్స్యపురిలో నాకు సంధ్యావందనము నేర్పిన చిలకమర్తి నరసింహశాస్త్రిగారు, లక్ష్మణశాస్త్రిగారివద్దనే కావ్యములు జదువుకొనిరి. ఏలేశ్వరమువారి వంశము మా చిలకమర్తివారి వంశమునకు గురువంశమని చెప్పవచ్చును. ఈ వెంకటప్పయ్యశాస్త్రిగారు నామిత్రుడు బ్రహ్మసమాజ దీక్షాపరుడునైన పాలావర్తుల లక్ష్మీనారాయణగారికి మామగారు. పాండిత్యము గొప్ప పాండిత్యము. బోధనాశక్తిగూడ మంచిది.

నేను భాగ్యవంతుడనుగాకపోవుటచే మిషనువారి పాఠశాలలో జేరితిని. అక్కడ మా తరగతికి జీతము నెలకు పదియణాలే, కాని చదువులో తక్కువలేదు. 1882వ సంవత్సరమున జనవరిలో నేనా పాఠశాలలో జేరితిని. కొంతకాలము పూటకూటియింట దిని కాలక్షేపము జేసితిని. తరువాత మా తల్లియు, మా పెదచెల్లెలైన పున్నమ్మయు, చిన్న చెల్లెలైన యచ్చమ్మయు నచ్చటికి వచ్చిరి. పొగాకు వేణురావుపంతులుగారని పూర్వ మొక గొప్పవారు నరసాపురములో నుండెడివారు. ఆయన కిద్దరు కుమాళ్లు. మొదటివారు శివరావుపంతులుగారు. రెండవవారు రామారావుపంతులుగారు. వేణురావు పంతులుగారు నెలకు రు. 300 లు జీతముగల యుద్యోగము సెటల్‌మెంటు డిపార్టుమెంటులో జేసి, రు. 150 లు నెలకు పింఛను పుచ్చుకొని చిరకాలము జీవించి మృతినొందిరి. వారు కరణకమ్మవ్యాపారులు. పీలుకానావారు,

సబ్బునీసువారు, బెన్నూరువారు, మద్దిరాలవారు, గజవల్లివారు మొదలగువారు వీరిచుట్టములు. కరణకమ్మవ్యాపారులు మతమునందద్వైతులేగాని బట్టకట్టు మొదలైన విషయములలో మాధ్వులను బోలియుందురు. మగవారిపేళ్ళకు పంతులనియు, నాడువారిపేళ్ళకు బాయమ్మయనియు మాధ్వులకువలెనే నామాంతములయందు వీరికుండును. వీరిగురువులు స్మార్తగురువులైన శంకరాచార్యులవారే. వీరిలోగూడ వైదికులు నియోగులు గలరు. లౌక్యులు పంతులవా రనబడుదురు. మంతపూడివారు మొదలైనవారు కరణకమ్మ వైదికులు. వీరు శ్రాద్ధాదులయందు భోక్తలుగ వైదికులనే బిలుతురు. ఈ పొగాకువారికి మా తండ్రిగారికి మొదటినుండియు స్నేహము. వేణురావు పంతులుగారి యన్నగారైన బుచ్చికృష్ణమ్మ పంతులుగారు మొగలితుఱ్ఱులో సిరస్తదారు పనిజేసిరి. అప్పటినుండియు మా తండ్రిగారికి వారికుటుంబముతో పరిచయము గలదు. అందుచేతనే శివరావు పంతులుగారికిని రామారావు పంతులుగారికిని మా తండ్రిగారియెడ నభిమానము గలదు.

నా సంరక్షణమునకై మాతల్లి నరసాపురము వచ్చినప్పుడు కాపురమునకు మాకిల్లు కావలసివచ్చెను. పొగాకువారియిల్లు మిక్కిలి పెద్దది. ముందరను వెనుకను ప్రక్కలను విశాలమగు దొడ్లుగలవు. 1885వ సంవత్సరములో నరసాపురమువచ్చి నాటకములాడిన ధారవాడ నాటకసమాజమువారు, వేణురావు పంతులుగారి ముందరవాకిటనే నాటకశాల నిర్మించి నాటకము లాడిరని జెప్పినపక్షమున, వారిస్థల మెంతవిశాలమైనదో చెప్పనక్కరలేదు.

శివరావుపంతులుగారు వారియింటిలో నొకగది మాకాపురము నిమిత్త మద్దెలేకుండ నిచ్చిరి. ఆగదిలో మేము వంటజేసుకొని, విశాలమైన సావడిలో బండుకొనుచుంటిమి. నేనును మా చెల్లెండ్రిద్దరును మాతల్లియు మాత్రమే యచ్చటనుంటిమి. మాతండ్రిగారు వీరవాసరములోనే యుండిరిగాని, మాతో రాలేదు. మాతండ్రిగారి కప్పటికి ఉద్యోగములేదు. తాలూకాకచ్చేరిలో నుండెడి యమీనాపనులు తగ్గిపోయెను. భూములు ఋణగ్రస్థములయ్యెను. ఆపుకారీయిజారాదారులవద్ద గుమాస్తాగనుండియు, రైతులు మొదలయిన వారికి కవుళ్ళు, కదపాలు, దస్తావేజులు వ్రాసియు, గొంత ధనమార్జించి మా తండ్రిగారు తనపొట్టపోసుకొని, కొంతసొమ్ము మాకు నరసాపురము పంపెడివారు. మా మేనమామగా రప్పుడు తణుకులో స్థాపింపబడిన పాఠశాలకు నాంధ్రోపాధ్యాయుడుగ మొయ్యేరునుండివచ్చి చేరిరి. ఆయనకు మొదటనుండియు మాకుటుంబముమీద మిక్కిలి ప్రేమ. ఏలయన,

యాయనసోదరీజనములో పుత్రసంతానముగలది మాతల్లి యొకర్తెయే. మల్లయ్యశాస్త్రిగారి పెద్దయప్పగారైన చిలకమర్తి వెంకటశాస్త్రిగారి భార్యకు నొక కుమార్తెమాత్రమే యుండెను. మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి చెల్లెండ్రిద్దరుండిరిగాని వారికి సంతానము లేదు. మాతల్లి మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి రెండవయప్పగారు, అదిగాక కోడరికపుబాధ మాతల్లి మిక్కిలిపడినదని, మా మేనమామగారికి నెక్కువ జాలియుండెడిది. ఆయన నాజీతమునిమిత్తము, పుస్తకముల నిమిత్తము నరసాపురములో నేనున్నప్పుడు, నెలకు నాకు రెండు రూపాయలు పంపుచుండెడివారు. నేను నరసాపురములో జదివిన రెండు సంవత్సరములు యీ విధముగనే సాయముజేసెడివారు. మల్లయ్యశాస్త్రిగారి కప్పజెల్లెండ్రమీద మిక్కిలిప్రేమ. ఏటేట వారిని దీసుకొనిపోయి వారికి చీరలు సారెలు పెట్టి పంపుచుండెడివారు.

నరసాపురములో స్టాంపు వెండరుగ మా బావమరిది యద్దంకి వేంకటరామయ్యగారుండిరి. ఆయన భార్య, మాచెల్లెలు పున్నమ్మ చిన్నదగుటచే, నతడు సంసార మేమియులేక యొక్కడే వంటపూటింట దిని, యుద్యోగము జేసికొనుచుండెను. కాని యాయనవల్ల మాకే సాయమును లేదు. పిలిచినను మాయింటి కతడేపండుగకును భోజనమునకేని వచ్చెడివాడుగాడు. మామీద నతనికా దినములలో నభిమానములేదు. దానికొక కారణముగలదు. మా తండ్రిగారు వేంకటరామయ్యగారివద్ద రెండువందల రూపాయలు ఋణము చేసిరి. అదిగాక మరియొకరివద్ద మరి రెండువందల రూపాయలు ఋణము చేసిరి. వేంకటరామయ్యగారు తనసొమ్మునిమిత్తము మాతండ్రిగారిమీద నరసాపురము కోర్టులో వ్యాజ్యము వేసి, డిక్రీపొంది, స్థిరాస్థివేలము నిమిత్తము దరఖాస్తుపెట్టి, మా గాదెదొడ్డి రు. 75/-ల కమ్మించి తనబాకీక్రింద జమ కట్టుకొనెను. అంతతో నాతని ఋణమంతయు దీరలేదు. ఆ కారణమున మాతండ్రిగారికిని నాతనికిని మనస్పర్థలు గలిగెను. వారు రాకపోకలు, మాటలు మానుకొనిరి. ఇదిగాక మరియొకరికి గూడ మాతండ్రిగారు 200 రూపాయలు నీయవలసియున్నదని వ్రాసితినిగదా! అతనుగూడ సొమ్ముకై మాతండ్రిని తొందరపెట్టజొచ్చెను. అప్పుడు మా మేనమామగారు తణుకు నుండివచ్చి, వేంకటరామయ్యగారిని మాయింటికి దీసికొనివచ్చి, మాతండ్రికిని మాబావకును రాజీజేసిరి. మా తండ్రిగారు మరొకరి కియ్యవలసిన రెండువందల రూపాయలుగూడ వేంకటరామయ్యగారే తీర్చునట్లును, వేంకటరామయ్యగారి కియ్యవలసిన మిగతా బాకీకిని, యీపైవారికి తీర్చిన సొమ్మునకును,

మాతండ్రిగారు తన స్వార్జితమైన యీనాముభూమి నాలుగెకరములును, దానిప్రక్క జిరాయితీభూమి యొక యెకరమును, వెరసి యైదెకరములు వేంకటరామయ్యగారికి స్వాధీనపు తణఖా యిచ్చునట్లును, భూమిమీదవచ్చు ఫలసాయము వేంకటరామయ్యగారు వడ్డీక్రింద ననుభవించునట్లును, నిర్ణయింపబడి, యట్లు పత్రములు వ్రాసుకొనబడెను. వేంకటరామయ్యగారు మా తండ్రికొక యుత్తరము వ్రాసియిచ్చి యణాబిళ్ళ యంటించి సంతకముజేసి యిచ్చిరి. ఆయుత్తరములో నేమున్నదనగా! "చిలకమర్తి వెంకన్నగారుగాని, యాయన కుమాళ్ళమైన మేముగాని, యెప్పుడు వేంకట్రామయ్యగారికి నాలుగువందల రూపాయలు నిచ్చి వేయుదుమో యప్పుడు మా భూమి మాకతడుగాని వారసులుగాని వదలివేయవలయును" అని యున్నది.

ఈ విధముగ రాజీపడినను మాతండ్రిగారియొక్కయు, వేంకట రామయ్యగారియొక్కయు మనసులు చక్కబడలేదు. మాతండ్రిగారియొద్ద వేంకటరామయ్యగారు స్వాధీనపుతనఖా పుచ్చుకొన్న భూమికి సర్కారు పన్ను చెల్లించుటకై యేటేట వీరవాసరము వచ్చుచుండిరి గాని, మా యింట నెన్నడు బసచేయలేదు. నరసాపురములో మేమున్నను మాకు రాకపోకలులేవు; భోజనాదులులేవు. నేనుమాత్ర మాయనకడ కప్పుడప్పుడు బోవుచుండెడివాడను. మిడిలు స్కూలు పరీక్షకు మూడు రూపాయలు దరఖాస్తుసొమ్ము కట్టవలెను. దానికి సొమ్ము నావద్ద లేకపోయెను. మా తండ్రిగారు సమయమునకు బంపలేకపోయిరి. నా మేనమామగారివద్దనుండి సొమ్ముతెప్పించి మరల నిచ్చెదనని నేను గట్టిగచెప్పి యడిగినమీదట, నా బావగారు నాకు మూడు రూపాయ లప్పునిచ్చిరి. దానితో నేను పరీక్షకు దరఖాస్తుకట్టి శ్రద్ధగ చదివితిని. మిడిలు స్కూలు తరగతనగ నిప్పటి మూడవ ఫారముకు సమానము. అప్పుడు మేము చదువవలసిన పాఠములివి. ఇంగ్లీషులో బ్రాడ్‌షాదొరగారి యైదవవాచకము, మాన్యుయలు గ్రామరను నింగ్లీషు వ్యాకరణము, లెత్తు బ్రిడ్జిగా రింగ్లీషులో వ్రాసిన హిందూదేచరిత్ర, కాలియరుసు వ్రాసిన యింగ్లాండు దేశచరిత్ర. మాన్యుయలు భూగోళము, అంకగణితము (Arithmetic), బీజగణితము (Algebra), రేఖాగణితము (Geometry) మొదటిపుస్తకము. పఠనీయగ్రంథములు కఠినముగను, మెండుగను నుండెను. మాతరగతి రెండు భాగములుగనుండెను. ఎ. డివిజను, బి. డివిజను. నేను ఎ. డివిజనులోనే యుంటిని. మా డివిజనుకు భాస్కరశాస్త్రిగా రింగ్లీషు చెప్పుచుండిరి. వెలివెల నరసరాజుగారు గణితము మొదలయినవి

చెప్పుచుండిరి. దేశచరిత్రము, భూగోళము చిన్నదొరగారైన ఛార్లెసు బీరుదొరగారు చెప్పుచుండిరి. వెంకటప్పయ్యశాస్త్రిగారు తెలుగు బోధించుచుండిరని వేరెచెప్పనక్కరలేదు. జంప వెంకటాచలముగా రింగ్లీషులో గొప్పసమర్థులని వాడుక. వారు బి. డివిజనుకు నింగ్లీషు చెప్పుచుండిరి.

ప్రతిదినము పదిగంటలకా పాఠశాలలోనున్న బాలకులందరు భవనముయొక్క మధ్యభాగమున బల్లలమీద కూర్చుండవలెను. అప్పుడు, చిన్నదొరగారో, పెద్దదొరగారో, వారికి వీలులేనపుడు జంప వెంకటచలముగారో వచ్చి, బైబిలుగ్రంథము తెచ్చి, యేదోభాగము చదివి, దానికి వారు వ్యాఖ్యానముచేసి, క్రైస్తవమతము బోధించుట యాచారమైయుండెను. ఇదిగాక, వారమున కొకసారి ప్రతితరగతిలోను బైబిలు పాఠముండెడిది. ఆదినమున పెద్దతరగతులలోని బాలకులింగ్లీషు బైబిలులోనుండియు, చిన్నతరగతులలో బాలురు తెనుగుబైబిలులోనుండియు, కొన్నిపంక్తులు దొరగారి కప్పగించవలెను. మిడిల్ స్కూలుపరీక్ష సాధారణముగ డిశంబరు నెల మొదటివారములో జరిగెడిది. చెన్నపురినుండి యచ్చువేసిన ప్రశ్నపత్రములు వచ్చెడివి. నరసాపురములో టెయిలరు హైస్కూలు బాలకులకును, మిషనుపాఠశాల బాలకులకును, మిడిలుస్కూలు పరీక్ష టయిలరు హైస్కూలులోనే జరిగెడిది. ఆ పరీక్షకు సూపరింటెండెంటుగ ప్రణుతార్తిహరయ్యరుగారే యుండెడివారు.

ఆ సంవత్సరము (1882) మిడిలు స్కూలు పరీక్షలో నొక చిత్రము జరిగినది. పగలు పదిగంటలు మొద లొంటిగంటవరకు యివ్వవలసిన ప్రశ్న పత్రములు సకాలమునకే వచ్చినవి. ఆపూట యింగ్లీషుభాషావిషయము. మధ్యాహ్నము గణితము. ఆ ప్రశ్నపత్రములు సకాలమునకు రాలేదు. అవి మధ్యాహ్న మెప్పుడో వచ్చినవి. పరీక్ష నిలుపుచేయుటకు వీలులే కయ్యరుగారు గణితపరీక్ష రాత్రి పెట్టిరి. సాయంకాల మారు గంటలకు ప్రశ్నపత్రములు బాలురకియ్యబడెను. "అసలేకోతి, యామీద దయ్యముపట్టెను. అదిగాక యీతకల్లు త్రాగెను, యామీద తేలుకుట్టెను" అన్న సామెతగా నాకసలే గణితమందభిరుచి తక్కువ. అందులో రాత్రి కన్నులు కనబడనివాడను. అప్పుడు నా యవస్థ యెట్లుండునో మీరే యూహించుకొనుడు. అప్పుడప్పుడు రాత్రులు నేను దీపముముందర తలపెట్టుకొని, కన్నులకు పుస్తకము మిక్కిలి దగ్గరపెట్టుకొని యైదారుపంక్తులు చదువ ప్రయత్నించుచుండెడివాడను. అప్పుడు చదువుటకంతగ వీలులేకపోవుటయేగాక దీపపువేడితగిలి తలమీద

ముందరివెంద్రుకలు కాలిపోవుచుండెడివి. ఒక్కొక్క పిల్లవాని కొక్కొక్క కొవ్వువత్తిముక్క నిచ్చి యా వెలుతురున ప్రశ్నపత్రములకు ఉత్తరములు వ్రాయుమనిరి. నేనెట్లో కచ్చాపచ్చాగా వ్రాసితిని. పరీక్షలో నేను కృతార్థుడనౌదునని నాకు ధైర్యము లేకపోయెను. తెలుగు దేశచరిత్రములు మొదలైనవాటిలో నిచ్చిన ప్రశ్నపత్రములన్నింటికి సరిగనే యుత్తరముల వ్రాసితిని. మిడిలుస్కూలు పరీక్ష మూడుదినములు జరిగెడిది. పరీక్ష ముగిసిన తరువాత రమారమి రెండుమాసముల లోపుగ దాని ఫలితములు తెలిసెడివి.

నా మేనమామగారు శీతకాలపు శలవులకు తణుకు రమ్మని నాకు జాబువ్రాసిరి. అందుచేత నేను తణుకు వెళ్ళితిని. అక్కడ నుండగనే పరీక్షాఫలితములు తెలిసెను. అక్కడ జిల్లా మునసబుగనున్న నల్లమురెడ్డి రాఘవులు నాయుడిగారియింటికి బోయి, ఫోర్టు సెంటు జార్జి గెజిటు తెచ్చుకొని చూచుకొనగ, నాపేరు కృతార్థులైన బాలకులలో మూడవతరగతి జాబితాలో నుండెను. ఆ పరీక్ష మొదటి తరగతిలో కృతార్థులైనవారికి గవర్నమెంటువారి కొలువులో నేదైన నుద్యోగ మీయవచ్చుననియు, రెండవతరగతిలో కృతార్థులైనవారికి బోర్డులో నుద్యోగ మీయవచ్చుననియు, మూడవ తరగతిలో కృతార్థులైనవారిని పైతరగతిలో వేయవచ్చుననియు, నప్పటి నిబంధనలుండెను. ఈ మూడు రకములుగాక పై తరగతిలో వేయుటకు తగినవాడని (Fit for promotion) యింకొక రకముగూడ నుండెడిది. ఈ పరీక్ష 1878 మొదలుకొని 1890 వరకు నుండెడిది. 1891వ సంవత్సరమునుండి దానిస్థానమందు లోవరు సెకండరీ పరీక్ష నెలకొల్పబడినది. ఇందు కృతార్థులైనవారు మీదితరగతికి బోవుటయేగాని యుద్యోగములు లేవు. నేను గణితములో నసమర్థుడనగుటచేతను, పరీక్ష రాత్రి జరుగుటచేతను, గణితములో నాకు మిక్కిలి తక్కువమార్కులు వచ్చియుండును. ఆకారణమున నేను మూడవతరగతివాడుగ గృతార్థుడ నైతినిగాని, లేనిచో నథమపక్షము రెండవతరగతివాడుగనైన వచ్చి యుందును.

1883వ సంవత్సరము జనవరిలో తణుకునుండి మరల నరసాపురము వచ్చి పైతరగతియైన యైదవతరగతిలో జేరితిని. అది మెట్రిక్యులేషను తరగతికంటె క్రిందిది. దానికి మెట్రిక్యులేషను పరీక్షకు జెప్పునట్టి పాఠములన్నియు జెప్పుచుండిరి. ఆ ప్రవేశపరీక్షకు నిర్ణయింపబడిన యింగ్లీషు పాఠపుస్తకమే యీ తరగతిలోగూడ జెప్పెడివారు. నేను మిడిలు స్కూలు

క్లాసులో జదువుచుండగ వేసవికాలపు శలవుల యనంతరమున భాస్కరశాస్త్రి గారు పని మానుకొని న్యాయవాదివృత్తిలో జేరిరి. ఆయనస్థానమందు పూర్వము మా వీరవాసర గ్రామవాసియు, పిమ్మట రాజమహేంద్రవరములో బి.ఏ. తరగతిలో జేరినట్టియు, ప్రగళ్ళపాటి జోగిలింగముగారను లింగధారి కోమటి మా కుపాధ్యాయుడుగ వచ్చెను. భాస్కరశాస్త్రిగారు తక్కువ పరీక్ష యందు కృతార్థులైనను జోగిలింగముగారికంటె నింగ్లీషు పాఠములు బాగుగ చెప్పుచుండెడివారు. భాస్కరశాస్త్రిగారు సంస్కృతముగూడ జదివినవారు. బ్రహ్మజ్ఞానసంపన్నులు. అందుచేత న్యాయవాదవృతిలో నధర్మముజేయక, ధనమే ప్రధానముగ జేసుకొనక, న్యాయముగ కాలక్షేపము చేయుటచే న్యాయవాదిగ గొప్ప పేరు సంపాదింపలేదు.

నేను నరసాపురములో నున్నప్పుడు పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారు డిప్యూటీ కలెక్టరుగాను, కురుమద్దాలి వేంకటాచలముగారు జిల్లా మునసబుగాను, నాథముని మొదలియారుగారు తహసీలుదారుగను నుండిరి. ప్రజలకు తెలియక యీయనపేరు నారదముని మొదలియారుగారని బిలిచెడివారు. ఇంగ్లీషుపాఠములు మాకు పెద్దదొరగారు చెప్పుచుండెడివారు. ఆయన పాఠబోధయు మతబోధయుగూడ మిక్కిలి తృప్తికరముగ నుండెడివి. ఆయన కాంధ్రభాషలోగూడ గొంత ప్రవేశము గలదు. చిన్నయసూరి నీతిచంద్రికకర్థము చెప్పెడివారని ప్రతీతి గలదు. పైతరగతులకుగూడ చిన్నదొరగారు దేశచరిత్రము, భూగోళము, ప్రకృతిశాస్త్రము చెప్పుచుండెడివారు. కాని పరీక్షాఫలితములు మిషను పాఠశాలలో కంటె, టెయిలరు హైస్కూలులోనే బాగుండెడివి.

1883వ సంవత్సరము రెండవభాగమున నాకు గొన్నిచిక్కులు సంభవించినవి. మాతల్లికి మొదటినుండియు గుండెలలో నొప్పి వచ్చుచుండెడిది. ఆమె యందువల్ల మిక్కిలి బాధపడుచుండెడిది. ఆబాధ నేను చూడలేక నామెకు నొప్పి వచ్చినప్పుడు వీధిలో గూర్చుండెడివాడను. ఇప్పటికీ నా స్వభావమదే. ఎవరైన బాధపడుచున్న నే చూడజాలను. మందులు తెచ్చియు, తెప్పించియు చికిత్సలు చేయించగలనుగాని బాధమాత్రము చూడజాలను. మాయమ్మకు జబ్బుగనున్నదని మా మేనమామగారికి తెలిసి మాయమ్మను తణుకు పంపించవలెనని వారు నాకు వ్రాసిరి. నే నామెను, మాచెల్లెండ్రను నచటికి బంపితిని.

అప్పుడు నా కన్నము దొరుకుటయే కష్టమయ్యెను. నేనొక నార్మలు స్కూలు విద్యార్థితో గలిసి వంటబెట్టితిని. పాకములో నకృతపరిచయుడ నగుటచేత గొన్నినాళ్ళయిన పిమ్మట నది మానవలసి వచ్చెను. అప్పుడు నేను పూటకూళ్ళయింటికి బోవలసి వచ్చెను. దానికి నెలకు మూడు రూపాయలే ఖర్చు. కాని నాదగ్గర రూపాయిన్నరకంటె నెక్కువ యుండెడిదిగాదు. అందుచే నేను పూటకూళ్ళయింటివానితో బేరమాడి, నేనిచ్చెడు రూపాయిన్నరకు నా కొక్కపూటమాత్రమే యన్నము పెట్టవలసినదని కోరితిని. ఆ పూటకూళ్ళ యింటి యజమాని నవుడూరి కామయ్య యను బ్రాహ్మణుడు. అతడు నా కోరిక నంగీకరించెను. దినమున కొక్కపూటమాత్రమే తిని పాఠశాలకుబోయి చదువుకొనుచుంటిని. రెండవపూట తరుచుగా నొక డబ్బుపెట్టి, యొక కోమటి దుకాణముమీద రెండు మినుపగారెలు కొని, యవి తిని, కాలువకుబోయి మంచినీళ్ళుత్రాగి, రాత్రి పొగాకువారి యిల్లుజేరి యచ్చట బండుకొనుచుంటిని. ఇట్లు సరియైన భోజనము లేకపోవుటచే శరీరము శుష్కించెను. అప్పుడప్పుడు కొంచెము జ్వరముగూడ తగులుచుండెను. అయినను నేను బడి మానలేదు. ఆ సంవత్సరాంతమున సాంవత్సరిక పరీక్ష జరిగెను. ఆ పరీక్షలో నన్ని పాఠములలోను నాకు మార్కులు వచ్చెను. కాని గణితము, బీజగణితము వాటిలోమాత్రము మిక్కిలి తక్కువమార్కులు వచ్చెను. ఆ కారణమున నన్ను పెద్దదొరగారు మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో వేయలేదు.

ఆ సంవత్సరమే రిప్లయికార్డులను జంటకార్డులు క్రొత్తగ వచ్చెను. జంటకార్డువెల యర్ధణా. ఆ కార్డు తీసుకొని ప్రధానోపాధ్యాయులైన పెద్ద బీరు దొరగారికి, నన్ను పైతరగతిలో వేయుమని వేడుకొనుచు నొకజాబు వ్రాసితిని. ఆ జాబునకు రెండవకార్డుమీద నాకు వారుత్తరము వ్రాసిరి. నీవు తగని తరగతిలో నిన్ను వేయుమని వేడుకొనుట కంటె చదువు మానుకొనుటయే యుత్తమమని వారు కఠినముగ వ్రాసిరి. ఇది 1884వ సంవత్సరప్రారంభమున జరిగెను. ఈ సంగతి నేను తణుకు వెళ్ళి మా మేనమామగారితో జెప్పితిని. ఆ కాలమున తణుకు గ్రామములో నాలమూరు రామచంద్రరావుగారు సబు రిజిస్ట్రారుగ నుండిరి. మల్లయ్యశాస్త్రిగారు పనిచేయుచున్న పాఠశాలాపరిపాలక సంఘములో రామచంద్రరావుగారొక సభ్యులై యుండుటయేగాక, మల్లయ్య శాస్త్రిగారికి మిక్కిలి ముఖ్యమిత్రులు. రామచంద్రరావుగారు పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారికి మేనకోడలుపెనిమిటి. పుండరీకాక్షుడుగారు టెయిలరు

హైస్కూలు పరిపాలకసంఘమున కధ్యక్షులు. నేను నెల జీతమిచ్చి తిరిగి మిషను పాఠశాలలోగాని, టెయిలరు హైస్కూలులోగాని, వెనుకటి తరగతిలో మరల జదువజాలనందున, నాకు టెయిలరు హైస్కూలులో జీతము లేకుండ చదువు చెప్పింపుమని, మామామగారి ప్రోత్సాహముచేత రామచంద్రరావుగారు పుండరీకాక్షుడుగారి కొకజాబు వ్రాసియిచ్చిరి. ఆ జాబు తీసుకొనిపోయి నేను పుండరీకాక్షుడుగారికి జూపితిని. పుండరీకాక్షుడుగారు దానిపై నేదో వ్రాసి ప్రణుతార్తిహరయ్యరుగారికి జూపుమనిరి. నేనట్లు జేసితిని. అయ్యరుగారు నన్ను పాఠశాలకు రమ్మనిరి. కాని నాకు నా కోరిక ప్రకారము టెయిలరు హైస్కూలులో జీతములేకుండ జదువుకొను నదృష్టము లేకపోయెను. నాలుగైదు దినములా పాఠశాలకు బోయితిని. అయ్యరుగారుగాని పుండరీకాక్షుడుగారుగాని నా కుపకారము జేయలేకపోయిరి. ఆకారణమున నేను 1884వ సంవత్సరమున జదువుమానుకొని కొన్నాళ్లు వీరవాసరములో నుంటిని.

ఆ కాలమున పుప్పాల శ్రీరాములు నాయుడుగారని యొక డాక్టరుగారు తణుకులోనుండిరి. అప్పుడు డాక్టరును "ఆస్పటల్ అసిస్టెంట్" అని పిలిచెడివారు. ఇప్పుడు సబ్ అసిస్టెంట్ సర్జన్ (Sub Assistant Surgeon) అని పిలుచుచున్నారు. వీరవాసరములో నంతకుముందు పుప్పాల శ్రీరాములు నాయుడుగారా పనిలోనే యుండిరి. తరువాత వారు తణుకు గ్రామమునకు బదిలీచేయబడిరి. మా మేనమామగా రాయనవద్దకు బోయి మందుదెచ్చి మాయమ్మ కిచ్చిరి. మాయమ్మ గుండెలలో నొప్పి తగ్గెను. ఆదినములలోనే మాతమ్ముడుగూడ జబ్బుపడెను. మన్యప్రదేశమైన లింగంపర్రులో చాల కాలముండుటచే కాబోలు నతనిశరీరమిక్కడకు వచ్చిన తరువాత నీరుపట్టెను. అతనికిగూడ మా మేనమామగారు మందిప్పించి బాగుచేయించిరి. ఇచ్చట మాతమ్మునిగురించి యొక్కమాట చెప్పవలెను. అతనికి చిన్నప్పటినుండియు దేహారోగ్యము సరిగలేదు. తరుచుగ జబ్బు పడుచుండెడువాడు. 1884వ సంవత్సరప్రాంతమున, వానికొక మూర్ఛరోగము బయలుదేరెను. మిక్కిలి శ్రమపడి మాతండ్రిగారు చికిత్సలు చేయింపగా నది యెట్టకేలకు నివారణమయ్యెను. అందుచేత వానికి సరిగ జదువంటలేదు. మా మేనమామగారు తణుకు కమిటీస్కూలులో రమారమి నాలుగు సంవత్సరములు పనిచేసిరి. ఆయన మొట్టమొదట అచ్చట జేరినప్పుడు గోటేటి వెంకటశివరావుగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. తరువాత

వారు న్యాయవాదిపరీక్షకు చదివి న్యాయవాదియై ఏలూరులో చాలకాలము పనిచేసిరి. మల్లయ్యశాస్త్రిగారికిని వారికిని యావజ్జీవము స్నేహముండెను. అట్లే తణుకు పాఠశాల పరిపాలకసంఘములో ముఖ్యసభ్యులైన దొడ్డిపట్ల వెంకటరత్నముగారితోగూడ నత్యంతస్నేహము మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి గలదు.

చదువు మానుకొని నేనా సంవత్సరమున గోటేటి సోమరాజుగారను వారి కుమారున కింటివద్ద పాఠములు చెప్ప నారంభించితిని. ఆయన నరసాపురము తాలూకాకచ్చేరిలో గుమాస్తాగ నుండిరి. ఆయనకుమారు డేదో చిన్నతరగతిలో చదువుచుండెడివాడు. చదువు చెప్పినందుకు నా కాయన భోజనము పెట్టుట నిర్ణయము. 1884వ సంవత్సరము మార్చి, ఏప్రియల్ నెలలలో, నరసాపురములో వారియింటనుండగ సోమరాజుగారు తన కుమారుని, నన్నును శివకోడు బంపిరి. శివకోడులో సోమరాజుగారి తమ్ముడు బాపిరాజుగా రుండిరి. సోమరాజుగారి కుమారునకును, బాపిరాజుగారి కుమారునకును నేను శివకోడులోనుండి, బాపిరాజుగారింటనే భోజనము చేయుచు, బాలురకిద్దరకు జదువు చెప్పునట్లేర్పాటుచేసిరి. ఆ పనిజేయుచు నేను శివకోడులో కొన్ని దినములుంటిని.

ఇప్పటివలె నప్పుడు రాజవోలుతాలూకా లేదు. శివకోడు నరసాపురము తాలూకాలో నొకభాగము. అచ్చట డిప్యూటీతహసీలుదారు కచేరియు, సబురిజిష్ట్రారు కచేరియు మరికొన్ని కచేరీలుండెను. అక్కడకు రాజవోలు మిక్కిలి సమీపమున నుండెను. రాజవోలులో నొక గొప్ప కొబ్బరితోట యుండెను. అందులో వేలకొలది చెట్లుగలవు. అది రండలుదొరగారిది. పాగాకు వేణురావుపంతులుగారి రెండవకుమారుడైన రామారావు పంతులుగారికిని, రండలుదొరగారికిని, వేణురావుపంతులుగారి నాటనుండియు పరిచయము గలదు. ఆ తోటవ్యవహారములు సరిగలేనందున చెట్లకు మరమ్మతు చేయించుటకు, శిస్తువసూలుచేసి పంపుటకు దగిన మనుష్యుడు గావలసి యుండుటచే రండలుదొరగారు తమతోటమీద రామారావు పంతులుగారిని గుమాస్తాగా నియమించిరి. రామారావుగారు భార్యాసమేతులై నరసాపురమునుండి రాజవోలు వెళ్ళి, తోటలో నొక బంగాళాలో బసచేసి యుండిరి. పూర్వము వారింట నేను కాపురముండుట చేతను, వారికి నామీద మిక్కిలి దయయుండుటచేతను, నేను వారినొకసారి జూచుటకై శివకోడునుండి రాజవోలు వెళ్ళితిని. అక్కడ కొన్ని దినములుండమని రామారావుపంతులుగారు నన్ను బలవంతపెట్టుటచేత రాజవోలులో కొన్ని దినములుంటిని. వేసవికాలపు

సెలవులు ముగిసిన తరువాత, నేను శివకోడునుండి వీరవాసరము వెళ్ళి, యచటనుండి తణుకు వెళ్ళితిని.

ఆ దినములలో రాజమహేంద్రవరములో "ఆర్టుమను" దొరగారు మిషను పాఠశాల నొకదానిని స్థాపించిరి. దానికి నిడమర్తి దుర్గయ్యగారను వాడుకపేరుగల జలదుర్గ ప్రసాదరాయుడుగారు ప్రధానోపాధ్యాయులైరి. అంతకుముందు ఇన్నీసుపేట స్కూలులో జిరకాలమునుండి తెలుగు పండితులుగనున్న, బ్రహ్మశ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారుకూడ, మిషనువారి పాఠశాలకు నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ వెళ్ళిరి. అందుచేత నిన్నీసుపేట స్కూలులో నాపదవి కాళీయయ్యెను. బ్రహ్మశ్రీ ఆకొండి వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారు చిరకాలమునుండి ఇన్నీసుపేట స్కూలులో సంస్కృత పండితులుగనుండిరి. వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారును, మల్లయ్యశాస్త్రిగారును మిత్రులై, బంధువులై యుండిరి. అందుచేత మల్లయ్యశాస్త్రిగారు వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారిద్వారా యాపనికి ప్రయత్నముచేసిరి. రాజమహేంద్రవరములో కళాశాలకు ప్రిన్సిపాలుగనున్న మెట్కాఫ్‌దొరగారి అధ్యక్షతక్రింద నొక పాఠశాలాపరిపాలక సంఘమేర్పడెను. ఆ సంఘము పరిపాలనక్రింద రెండు పాఠశాలలుండెడివి. ఒకటి యిన్నీసుపేట స్కూలు; రెండు టవును స్కూలు. టవును స్కూలు ప్రాతయూరిలో మెరకవీధి నుండెడిది. ఇప్పుడు టవును హాలుకు నెదురుగనున్న స్కూలు మందిరమదే. అది సంఘమువారి సొంతభవనము. ఇన్నీసుపేట స్కూలు ప్రస్తుతము వరదరావుగారు మేడ గట్టినచోట నుండెడిది. ఆ పరిపాలక సంఘములో పట్టణములోని పెద్దమనుష్యులు కొందరు కళాశాలలోని యుపాధ్యాయులు కొందరు సభ్యులుగ నుండిరి. ఆ పరిపాలక సంఘమునకు కార్యదర్శిగ నప్పుడు శ్రీ పార్థి శ్రీనివాసరావు పంతులుగారుండిరి. ఆయనప్పుడు కళాశాలలో నొక యుపాధ్యాయుడుగ నుండిరి. ఆ పంతులుగారు మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి నిన్నీసుపేట స్కూలులోని ఆంధ్రోపాధ్యాయ పదవి నిచ్చిరి. అందుచేత మల్లయ్యశాస్త్రిగారు సకుటుంబముగ రాజమహేంద్ర వరము వచ్చిరి. ఆయనయు, తల్లియు, భార్యయు, నేనును, శాస్త్రిగారి పెద్దకుమారుడైన భద్రయ్యశాస్త్రి మూడు సంవత్సరములవాడును, రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి. నేను ధనహీనతచే మరల జదువుకొనక యుండుటచేత, శాస్త్రిగారు మా కుటుంబముమీదను, నామీదనుగల యభిమానముచే, నాకు రాజమహేంద్రవరములో జదువు చెప్పించవలెనని వెంటబెట్టుకొని పోయిరి.

3. రాజమహేంద్రవరములోని విద్యాభ్యాసము

నే నదివరకెన్నడును రాజమహేంద్రవరము జూచినవాడనుగాను. చూడవలెననిమాత్రము కుతూహలముండెడిది. అది యీ రూపమున సిద్ధించినది. రాజమహేంద్రవరమునం దానాడు గల పాఠశాలలగురించి కొంత చెప్పుట యనవసరముగాదు. ఇన్నీసుపేట స్కూలు, టౌను స్కూలు, ఈ రెండును పురపాలకసంఘమువారి పరిపాలనక్రింద నుండెడివి. మూడవది మిషనువారి పాఠశాల. ఇది స్థాపించిన 'ఆర్టుమను' దొరగారు, 1884 వ సంవత్సర మాగస్టులోనో సెప్టెంబరులోనో మృతినొందిరి. కాని యాయన మరణముతో నా పాఠశాల నిలుపుచేయబడలేదు. అందలి ప్రధానోపాధ్యాయులైన నిడమర్తి దుర్గయ్యగారును, సహోపాధ్యాయులును, నేదోవిధముగ పాఠశాల నిర్వహింపజొచ్చిరి. అందు దుర్గయ్యగారు గాక, కృష్ణస్వామినాయుడుగారు, జిల్లేళ్ళ కృష్ణారావు పంతులుగారు, ప్రగళ్ళపాటి జోగిలింగముగారు, వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారు, చావలి సోమనాధశాస్త్రిగారు మొదలగువారుపాధ్యాయులుగ నుండిరి. నాలుగవది యాస్తిక పాఠశాల (Theistic School). 1881వ సంవత్సరమున కలకత్తా నగరమునుండి పండిత శివనాధశాస్త్రిగారిక్కడకు వచ్చి, యేకేశ్వరారాధనమునుగూర్చి మహోపన్యాసములు జేసిరి. ఆయుద్రేకములో ననేకుల కేకేశ్వరోపాసనముమీదను, బ్రహ్మసమాజముమీదను, నభిమానము గలిగెను. అట్లు కలిగినవారిలో మహారాజశ్రీ యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారొకరు. వారు కులమున సృష్టికరణములు, పట్టపరీక్ష యందు కృతార్థులైనవారు. ఆంగ్లేయభాషలో మంచి పండితులు. మంచి స్ఫురద్రూపి, యువకుడు. ఆయన యాస్తిక పాఠశాల స్థాపించెను. అప్పటి కాయన కళాశాలలో నొక యుపాధ్యాయుడుగ నుండెను. ఐనను నేకేశ్వరారాధనము బాలురకు బోధించుటకై యా పాఠశాల స్థాపించి నడపిరి. నేను రాజమహేంద్రవరము వచ్చునప్పటి కాపాఠశాలకు, టి. శివకుమారశాస్త్రిగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. ఆయనగాక వైద్యనాధయ్యరుగారు, ముత్తుస్వామిశాస్త్రిగారు గూడ నుపాధ్యాయులుగ నుండిరి. దుర్భా

లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రిగారు తెలుగుపండితులుగను, మల్లంపల్లి పేరయ్యశాస్త్రిగారు సంస్కృతపండితులుగను నుండిరి. ఐదవది "పేట్రియాటిక్" స్కూలు. దేశాభిమాన పాఠశాలయని దీనియర్థము. ఈ పాఠశాలను ద్రోణంరాజు కృష్ణారావుగారు స్థాపించిరి. ఇది ప్రస్తుతము విఘ్నేశ్వరదేవాలయమున్న ప్రాతయూర నొక వీధిలో నద్దెయింటనుండెను. ద్రోణంరాజు కృష్ణారావుగారు గోలకొండవ్యాపారులు. ఆయన శ్రీ గుమ్మలూరి వెంకటరంగారావుగారి బావమరిది. ఈ పాఠశాల లన్నింటిలో మెట్రిక్యులేషను తరగతి యుండెను. ఇప్పటివలె పాఠశాలాసంస్థాపనమునకుగాని, నిర్వహణమునకుగాని, కఠినమైన నిబంధన లప్పుడు లేవు. సర్టిఫికెట్టులులేకుండ విద్యార్థులొక పాఠశాలనుండి మరియొక పాఠశాలకు, యధేచ్ఛముగ మారవచ్చును. విద్యార్థు లిచ్చుకొనవలసిన జీతములు గూడ నంతకఠినముగలేవు. నేనిక్కడకు వచ్చినది తారణ సంవత్సరము, అనగా 1884వ సంవత్సరము. ఆసంవత్సరము గోదావరి పుష్కరము. మేము రాజమహేంద్రవరము రాగానే చెరుకువాడ లక్ష్మీనరసయ్యగారి యింటిలో బసచేసితిమి. ఆయింటిలో నొక భాగమున వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారుకూడ బసచేసియుండిరి. అక్కడ రమారమి యొక నెలదినములుండి మేము బసమార్చితిమి. అప్పుడు పుష్కరము సంపూర్ణముగ జరుగుచుండెను. ఉత్కలదేశమునుండియు, నిజామురాజ్యమునుండియు, దక్కిన యాంధ్ర మండలములనుండియు, వేనవేలు యాత్రికులు వచ్చిరి. నేను పుష్కరము జూచుటకదే ప్రారంభము. అప్పటికి నాకు పదునేడు సంవత్సరముల వయస్సు. ఆంగీరస సంవత్సరములో (1872) నొక పుష్కరము జరిగినదిగాని నేనప్పుడు జిన్నవాడనగుటచే, నాకాగొడవ దెలియదు. మాతండ్రి మొదలగు పెద్దలు, చేరువనున్న నరసాపురము వెళ్ళి, గోదావరిస్నానము చేసి రనిమాత్రము తరువాత వింటిని.

ఇన్నీసుపేట స్కూలుకు శ్రీ దామరాజు బసవరాజుగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగను, సోమంచి భీమశంకరముగారు రెండవ యుపాధ్యాయులుగను, శ్రీ సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు మూడవ యుపాధ్యాయులుగను నుండిరి. టవును స్కూలుకు యేలేశ్వరపు పేరయ్యశాస్రిగారు ప్రధానోపాధ్యాయులు, బ్రహ్మశ్రీ కల్లూరి వెంకటరామశాస్త్రిగారు సంస్కృతపండితులు, మండవల్లి కనకయ్యశాస్త్రిగారు తెలుగుపండితులు, వీరు ముఖ్యులు. పూర్వకాలమున రాజమహేంద్రవరమునందలి గవర్నమెంటువారి కళాశాలలో యఫ్.ఎ., బి.ఏ. తరగతులే గాక, మిడిలు స్కూలు మెట్రిక్యులేషను మొదలగు క్రింది

తరగతులుకూడ నుండెడివి. ఆ తరగతులకు బసవరాజు గవరరాజుగారు, బుర్రా రాజలింగశాస్త్రిగారు, ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారు మొదలగువా రుపాధ్యాయులుగ నుండెడివారు. క్రమక్రమముగ, గవర్నమెంటువారు చిన్నతరగతులను తీసివేయుచు వచ్చిరి. 1885వ సంవత్సరమువరకు నిట్లు జరిగెను. ఆ సంవత్సరమున కాలేజీ తరగతులతోపాటు మెట్రిక్యులేషను తరగతికూడ నుండెను. ఆ సంవత్సరాంతమున నాతరగతిగూడ దీసివేసిరి. 1886వ సంవత్సరము జనవరి మొదలుకొని యఫ్.ఏ., బి.ఏ. తరగతులు మాత్రమే కళాశాలలో నుండెడివి.

1884వ సంవత్సరము డిశంబరులో మేము చల్లపల్లివారి చిన్నయింట నివసింపబోయితిమి. అది యిప్పుడు హిందూసమాజ మున్నవీధిలో నుండెడిది. ఆ యిల్లిప్పుడులేదు. అందొక భాగములో గడ్డము శంభుశాస్త్రిగారను నొక కాలేజీవిద్యార్థి సకుటుంబముగ నుండెను. రెండవ భాగములో మల్లయ్యశాస్త్రి గారు ప్రవేశించిరి. 1885వ సంవత్సరమున నన్ను మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో ప్రవేశపెట్టుటకు మా మేనమామగారు ప్రయత్నించిరి. 1885వ సంవత్సరమున కాలేజీలో మెట్రిక్యులేషను తరగతి యుండినది. కాలేజీలోనే చదువుట నాకు మిక్కిలి కుతూహలముగ నుండెను. విద్యార్థులను జేర్చుకొనుటకు మెట్కాఫ్ దొరగా రొక ప్రవేశపరీక్ష పెట్టిరి. ఇంగ్లీషులోను, గణితములోను మాత్రమే పరీక్ష జరిగెను. గణితములో నాకు మార్కులు తక్కువ వచ్చియుండును గాని, యింగ్లీషులో మార్కులు బాగుగవచ్చి యుండును. పరీక్షించిన యుపాధ్యాయులు నా గణితపుమార్కుల సరకుగొనక, యింగ్లీషు మార్కులతో మాత్రమే సంతసించి, నన్ను మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో జేర్చుకొనిరి. ఆ తరగతి కాకాలమున సంవత్సరమునకు రు. 36/-లు మాత్రమే జీతముక్రింద విద్యార్థి కట్టవలెను. ఏ చిక్కులుపడియో మాతండ్రిగారా జీతము నిచ్చిరి. అప్పుడు కళాశాలలో మాతరగతికి పాఠములు చెప్పువారెవరనిన, బ్రహ్మశ్రీ వావిలాల వాసుదేవశాస్త్రిగారు. వీరు పట్టపరీక్షాసిద్ధులు. ఈయన గణితమును, భూగోళశాస్త్రమును బోధించుచుండెడివారు. విశ్వనాథయ్యరుగారని మరొక ద్రావిడి యుండెను. ఆయన మా కింగ్లీషును, హిందూదేశచరిత్రమును, నింగ్లాండుదేశచరిత్రమును జెప్పుచు వచ్చిరి. కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగా రప్పుడు సహాయాంధ్రోపాధ్యాయుడుగ నుండి, మాకు తెలుగు జెప్పుచుండిరి. విశేషకాలము వారివద్ద సంఘసంస్కరణము మొదలయిన విషయములే యెక్కువగ వచ్చుచుండెను. దీనినిబట్టి పాఠములు

చెప్పుచుండుటలేదని యభిప్రాయపడగూడదు. ఆయన పాఠములు సరిగ చెప్పుచుండెడివారు. ఆ సంవత్సరము, మాకు భారతములోని సభాపర్వమందలి ద్వితీయాశ్వాసము, పద్యకావ్యముగ నియమింపబడెను. శ్రీమాన్ కొమాండూరి యనంతాచార్యులుగారు రచియించిన యుత్తర హరిశ్చంద్రచరిత్రమును, బ్రహ్మశ్రీ కొక్కొండ వెంకటరత్నము పంతులుగారు రచించిన యువరాజ హిందూస్థానసందర్శన మను వచనకావ్యమును, పాఠ్యగ్రంథములుగ నిర్ణయింపబడెను. ఈ కడపటి గ్రంథమునుగురించి కొంత చెప్పవలెను. శ్రీవిక్టోరియారాజ్ఞిగారి జ్యేష్ఠపుత్రుడైన యెడ్వర్డుప్రభువుగారు యువరాజుగ (Prince of Wales) నున్నప్పుడు, 1875వ సంవత్సరమున హిందూదేశమును సందర్శింప వచ్చిరి. ఆ సందర్శనమునుగూర్చి, యన్నిభాషలలోను గ్రంథములు రచియింపబడెను. చెన్నపురివాసు లాసందర్శనమునుగూర్చి, తెలుగులో నొక గ్రంథమును వ్రాయుమని, శ్రీ కొక్కొండ వెంకటరత్నము పంతులుగారిని కోరినందున వారా గ్రంథమును రచించిరి. అందులో కొంతభాగము మాకు పఠనీయగ్రంథముగ నియమింపబడెను. అప్పుడు కళాశాలలో నలుగురు పండితులుండిరి. కాలేజీ తరగతులకు తెలుగు చెప్పుటకు, లొల్ల రామశాస్త్రిగారుండిరి. ఈయన మిక్కిలి గట్టివారని వారి శిష్యులిప్పటికి చెప్పుచుందురు.

కాలేజీ తరగతులకు సంస్కృతము చెప్పుటకు, వేదం వెంకటరమణశాస్త్రి గారుండిరి. ఈయన వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారి తండ్రిగారు, ఈయన మిక్కిలి సమర్థులు. క్రిందితరగతులకు సంస్కృతము చెప్పుటకు కస్తూరి శివశంకరశాస్త్రిగారును, తెలుగు చెప్పుటకు కందుకూరి వీరేశలింగముగారు నుండిరి. ఆసంవత్సరమే రాజమహేంద్రవరము కళాశాలలో ప్రకృతిశాస్త్ర శాఖగూడ క్రొత్తగ బెట్టిరి. ఆశాస్త్రము బోధించుటకై, చెన్నపురినుండి మాలూరి రంగాచార్యులుగారు, కళాశాలకువచ్చిరి. శాస్త్రపాఠముల నాసంవత్సర మాయనే చెప్పిరి. ఆయన నామీద చాల దయగలవారై నా కన్నులకు సులోచనముల జోడు చెన్నపురినుండి దెప్పించుకొమని, చాలసార్లు సలహానిచ్చిరి. అప్పుడు తాయి సూర్యప్రకాశరావు నాయుడుగారు బి.ఏ. తరగతిలో చదువుచుండిరి. ఆయనకుగూడ నేత్రములలో గొంత లోపముండెను. ఆయన నిరంతరము కంటిజోడు ధరించుచుండిరి. ఆయన నాకు మిత్రులై చెన్నపురికి వ్రాసి కొన్ని సులోచనపుజోళ్ళు తెప్పించిరి. అవి యేవియు నాకంటికి సరిపడలేదు. కావున జోళ్ళు వెంటనే పంపించివేసిరి. ఇంగ్లీషులోను, దేశచరిత్రములలోను, నాంధ్ర

భాషలోను, నేను తరగతిలో నగ్రగణ్యుడనై యుంటిని. కాని, గణితములో మాత్రము లోపమెప్పటివలెనే యుండెను.

అప్పుడు కాలేజీలో ప్రధాన సహాయోపాధ్యాయులుగ (First Assistant) సి. నాగోజీరావు పంతులుగా రుండిరి. అంతకుముందే కొన్నాళ్ళ క్రిందట, గవర్నరు జనరలుగారైన "రిప్పను" దొరగారివల్ల, స్థానిక స్వపరిపాలనము మనకు వచ్చినది. పూర్వము సబ్‌కలెక్టరే మునిసిపలు చైరుమనుగ నుండెను. 1884వ సంవత్సరము మొదలుకొని మునిసిపలు కౌన్సిలరులను, నధ్యక్షుని, ప్రజలే యెన్నుకొనుట కధికారము వచ్చెను. అప్పటి నిబంధనలప్రకారము గవర్నమెంటువారి యుద్యోగస్తులుగూడ, మునిసిపలు చైరుమనుగను, కౌన్సిలరుగను యుండవచ్చును. అందుచేత నాగోజీరావు పంతులుగారు, రాజమహేంద్రవరమునకు మొట్టమొదట ప్రజలచే నెన్నకోబడిన మునిసిపలు సంఘాధ్యక్షులైరి. వీరేశలింగముగారుకూడ మునిసిపలు సభ్యులుగ నుండిరి. మెట్రిక్యులేషను పరీక్షకు విద్యార్థులను బంపుటకు ముందుగ నుపాధ్యాయులొక చిన్నపరీక్ష చేసిరి. అందు కృతార్థులైనవారినే పరీక్షకు పంపవలెనని వారు నిశ్చయించుకొనిరి. ఆ పరీక్షలో గణితమున నాకు తక్కువ మార్కులు వచ్చెను. మొదట వారు నన్ను పరీక్షకు బంపదలుచుకోలేదు గాని, ఇంగ్లీషులోను, దేశచరిత్రములోను, మార్కులు బాగుగ వచ్చియుండుటచే గాబోలు, వారు నన్ను పరీక్షకు పంపిరి. పంపినను నేను గణితములో నంతగ కృషి చేయలేదు.

ఆ తరగతిలో ప్రవేశించినది మొదలుకొని, నాకు తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారు మిత్రులైరి. మామైత్రి యంతకంతకు హెచ్చెను. చలపతిరావుగారు శ్రీ పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారి యల్లుడు. ఆ సంవత్సరము నరసాపురమునుండి, పుండరీకాక్షుడుగారి కుమారు డచ్యుతరామయ్యయు, వారియింటనేయుండి చదువుకొనుచున్న వారిమేనమామకుమారుడు చిలకలపూడి సీతారామయ్యయు, వారియుంటనే భోజనముచేసి చదువుకొనుచున్న ద్విభాష్యం కనకమను నతడును, వీరు ముగ్గురు, టయిలరు హైస్కూలు విద్యార్థులై చదివి, మెట్రిక్యులేషను పరీక్షనిమిత్తమై రాజమహేంద్రవర మొక నెల ముందుగవచ్చి, చలపతిరావుగారి యింట బసచేసిరి. ఆ కాలమున మెట్రిక్యులేషను పరీక్ష ప్రాతగోదావరి జిల్లాకంతకు గూడ నొక్క రాజమహేంద్రవరములోనే జరుగుచుండెను. కాకినాడ, యమలాపురము, నరసాపురము, యేలూరు ననుచోట్లనే యున్నతపాఠశాల

లుండెను. మెట్రిక్యులేషను పరీక్ష ప్రతి సంవత్సరము డిశంబరు పదునైదవ తేదీ మొదలుకొని యైదు దినములు జరుగుచుండెను. ఇతర స్థలములనుండి వచ్చిన విద్యార్థులతోను రాజమహేంద్రవరపు విద్యార్థులతోను పట్టణము నిండియుండెడిది. పరీక్షకు కూర్చుండెడి విద్యార్థులు రమారమి యైదారు వందలమంది యుండెడివారు. ప్రథమశాస్త్ర (యఫ్.ఏ.) పరీక్షగూడ నా దినములలోనే, కళాశాలలో జరిగెడిది. స్థలము చాలనందున కళాశాలా భవనముచుట్టును తాటియాకులపందిళ్ళు వేయబడుచుండెడివి.

పుండరీకాక్షుడుగారి కుమారుడును, వారిబంధుమిత్రులును, తెనుగు పాఠములు చక్కగ చదువుకోనందునను, నేను తెనుగులో మిక్కిలి యభిరుచి గలవాడ నగుటచేతను, యచ్యుతరామయ్యయు వాని బంధుమిత్రులును ముందుగవచ్చి, నాచేత తెలుగు చెప్పించుకొనిరి. మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో మేము నలుబదిమంది చదువుకొంటిమి. అందరిపేళ్ళు నాకిప్పుడించుమించుగ జ్ఞాపక మున్నవి. వారిలో యిప్పుడు బ్రతికియున్నవారము దువ్వూరి వీరభద్రయ్యగారును, దుగ్గిరాల దేవళరాజుగారును, నేనును. మరియెవరైన బ్రతికియున్నారేమో నాకు దెలియదు. అప్పటి నా సహాధ్యాయులలో గొప్ప యుద్యోగముచేసినవా రొక్కరు మాత్రమే యుండిరి. ఈపట్టణమందు గొప్ప వైద్యుడని ప్రసిద్ధికెక్కిన, యేలూరి సాహెబుగారి తమ్మునికుమారుడు సయ్యద్ ఉద్దీన్ సాహెబుగారు, కాకినాడలో జిల్లా రిజిస్ట్రారుపనిచేసి యీ మధ్యనే కీర్తిశేషులైరి. నా సహాధ్యాయులలో తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారు, సూరి సుందరరామశాస్త్రిగారు, న్యాయవాదులై కొన్నాళ్ళక్రిందట కీర్తిశేషులైరి. పరీక్షకు నన్ను బంపిరేగాని గణితవిద్యలో నేను మిక్కిలి పేదవాడనగుటచే నాసంవత్సరము నేను పరీక్షలో దప్పితిని. ఆ పరీక్ష యిప్పటి స్కూలుఫయినలు పరీక్షకు సమాన మందురుగాని, కొంతభేదము గలదు. ఇంగ్లీషులో నూటికి ముప్పదిమూడు మార్కులు, తెలుగులో నూటికి ముప్పదిమూడు మార్కులు రావలెను. గణితము, బీజగణిత, రేఖాగణితమునను, మూడు విషయములలో వచ్చు మార్కులు కలుపుదురు. అందులో నాలుగవవంతు మార్కులు రావలెను. దేశచరిత్రములోను భూగోళములోను ప్రకృతిశాస్త్రములోను వచ్చు మార్కులు కలిపివేయుదురు. అందులోగూడ నాలుగవవంతు మార్కులు రావలెను. కాని మొత్తముమీద నన్నిమార్కులలోను మూడవవంతు రావలెను.

1885వ సంవత్సరము జనవరి నెలలో, ననగా తారణ సంవత్సర పుష్యమాసములో, నాకు మూడవచెల్లెలు పుట్టినది. ఆమె పేరు వెంకట రమణమ్మ. ఈమె పుట్టినది మొదలు నాలుగు సంవత్సరములవరకు రోగపీడితయై, తలమీద కురుపులు మొదలగువాటితో బాధపడుచుండెను. ఈమె జీవించునని మా తల్లిదండ్రులుగాని, బంధువులుగాని, యనుకొనలేదు. ఈమె బ్రతికినచో, నీమెపెండ్లి చిన్నతిరుపతిలో చేయుదుమని, మా తలిదండ్రులు మ్రొక్కుకొనిరి. అదృష్టవశమున నెట్లో గండములుగడచి మా చెల్లెలు బ్రతికెను. మా తండ్రిగారికి నాడుపిల్లలమీద మిక్కిలిప్రేమ. రమణమ్మ పుట్టినవెంటనే మాతల్లికి గుండెలలో నొప్పి మరల బయలుపడెను. వీరవాసరములో మంచివైద్యులు లేరు, అందుచేత మాతల్లి రాజమహేంద్ర వరములో నున్న మా మేనమామకడకు వచ్చెను. అదృష్టవశమున నాదినములలో, వెనుక మందిచ్చిన పుప్పాల శ్రీరాములునాయుడుగారు, కార్యాంతరముమీద రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. నేను వారిబసకు వెళ్ళి మాతల్లి రోగమునకు మందిమ్మని యడిగితిని. ఆయన కాగితముమీద మందులపేళ్ళు వ్రాసియిచ్చి, యవి కొని నేలవేము కషాయముతో పుచ్చుకొనుమని చెప్పెను. ఆ దినములలో మందుల విక్రయించెడి యంగళ్ళులేవు. ఆల్‌కాటుతోటలో డాక్టరు హేడెనను నొక దొరగారుండిరి. ఆయన వైద్యులు. వారమునకు మూడు రూపాయలు పుచ్చుకొని టంజాముమీద నెక్కివెళ్ళి, గృహస్థుల యిండ్లలో వైద్యము చేయుచుండెడి వారు. ఆయనవద్ద మందులు విక్రయమునకుగూడ దొరుకుచుండెడివి. మా మేనమామగారు దొరగారియింటికి వెళ్ళి, యా మందులుకొని, యేమందు నెన్నిపాళ్ళు కలుపవలెనో దొరగారివలన తెలిసికొని, యాప్రకారము మందివ్వ జొచ్చిరి. ఆ మందుతో మాతల్లికి నొప్పి నివారణమయ్యెను. ఆరోగ్యము సంపూర్ణముగ గలిగిన పిదప, మాతల్లి నన్ను దక్కినబిడ్డలను దీసికొని, వీరవాసరము వెడలిపోయెను.

1885 సంవత్సరము వేసవిసెలవుల యనంతరము కాలేజీలో నొక మార్పు జరిగెను. వేసవికాలపుశలవులలో, లొల్ల రామశాస్త్రిగారు స్వర్గస్థులై నందున, శ్రీ వీరేశలింగం పంతులుగారిని వారిస్థానమందు ప్రధానాంధ్రో పాధ్యాయులుగ దొరతనమువారు నియమించిరి. రెండవ తెలుగుపండితపదవి తీసివేయబడెను. ఆ సంవత్సరము నేను పరీక్షలో తప్పిపోతిని గావున, మఱుసటి సంవత్సరము మరల చదువవలసి వచ్చెను. 1886 సంవత్సరము

నుండి కాలేజీలో మెట్రిక్యులేషను తరగతి తీసివేసిరి. కాబట్టి నేను మరియొక పాఠశాలలో చదువవలసివచ్చెను. అంతలో మరియొక మార్పు జరిగెను. ఇన్నీసుపేట స్కూలు, టవును స్కూలు నను రెండు పాఠశాలలు మెట్కాఫ్ దొరగారి యధ్యక్షతక్రింద నేర్పడిన యొక పరిపాలకసంఘముక్రింద యుండెనని యిదివరకే చెప్పితిని. ఆ రెండు పాఠశాలలలోనున్న హైస్కూలు తరగతులు తీసివైచి, పరిపాలకసంఘమువారు టౌన్ అండ్ ఇన్నీస్‌పేట్ హైస్కూల్ (Town and Innispet High School) అను నొక క్రొత్త యున్నతపాఠశాలను పెట్టిరి. తగిన చోటులేనందున, కాలేజీ యావరణమున దక్షిణపువైపున నొక తాటియాకులపాక వైచి, దానిలో నా పాఠశాలను నెలకొల్పిరి. దానికి వేదం వెంకటరమణశాస్త్రిగారి రెండవ కుమారుడును, మునుపు రాజమహేంద్రవర కళాశాల విద్యార్థియు పట్టపరీక్షాసిద్ధుడునైన శ్రీ వేదము వేంకటాచలముగారిని ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నేర్పరచిరి. ఏలేశ్వరపు పేరయ్యశాస్త్రిగారనువారిని, ద్వితీయోపాధ్యాయులుగ నేర్పరచిరి. ఇందు మెట్రిక్యులేషను తరగతియు, దానిక్రింది తరగతియు మాత్రమే యుండెను. తక్కిన తరగతులు లేవు. రెండే తరగతులు. ఆకొండి వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారును, పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారును నుదయమున నిన్నీసుపేట స్కూలులో సంస్కృతాంధ్రములు జెప్పునట్లును, మధ్యాహ్న మీ క్రొత్తపాఠశాలలో పనిచేయునట్లును, నధికారులు నిర్ణయించిరి. మొత్తముమీద నీ పాఠశాలలో తరగతులు రెండు. పనిచేయునట్టి యుపాధ్యాయులు నలుగురు. వేదము వేంకటాచలముగారు మిక్కిలి సమర్థులు. ఆ పాఠశాలాపరిపాలకసంఘమున కప్పుడు కళాశాలలో ప్రకృతిశాస్త్ర పండితుడుగ నుండిన యమ్. రంగాచార్యులుగారు, కార్యదర్శిగ నుండిరి.

1886వ సంవత్సరమున మొదటగాక జూలైనెలలో నేనీ క్రొత్త పాఠశాలలో జేరితిని. అప్పటి నిబంధనలప్రకారమాలాగున చేరవచ్చును. ఆ సంవత్సరము మాతరగతిలో గొంచెమించుమించుగ నరువది డెబ్బదిమంది విద్యార్థులుండిరి. అప్పటి నాసహాధ్యాయులలో శ్రీ రాయసం వెంకటశివుడు గారు, శ్రీ చెదలవాడ గోపీనాథముగారు, శ్రీ ధరణీప్రగడ శివరావుగారు, శ్రీ సారంగు భీమశంకరముగారు మాత్రము దైవానుగ్రహమున నిప్పటికి జీవించి యుండబట్టి కలుసుకొనెడి భాగ్యమప్పుడప్పుడు నాకు కలుగుచున్నది. ఆకెళ్ళ ప్రకాశముగా రిటీవల స్వర్గస్థులైరి. ఆ సంవత్సరమైనను నేను గణితములో గట్టి కృషిచేయలేదు. ఆ యేడుగూడ నేను పరీక్షకు దరఖాస్తు చేసితిని.

గణితమున మంచి ప్రజ్ఞలేనందున నేనా యేటగూడ తప్పిపోతిని. ఆ సంవత్సరము పరీక్షముందర నాకొక చిక్కుగూడ సంభవించెను.

పరీక్షముందర నా కజీర్ణమువల్ల భేదిగలిగినది. నేను ధర్మాసుపత్రికి బోయి మందు తెచ్చుకొంటిని. ఆ వైద్యుడు నా తత్వమెరుగక మందులో నల్లమందుకూడ కొంతగలిపెను. చిన్ననాటనుండియు నాకు నల్లమందు బొత్తిగ పడదు. అది వాసనజూచినంతమాత్రముననే నాకు వమనములు వెళ్ళును. ఈ వైద్యముచేత నాకు డోకులు వెళ్ళనారంభించెను. ఇంటివద్దనుండి పరీక్షకు కాలేజీకి వెళ్ళుచుండగా త్రోవలో నెన్నో వమనములు వెళ్లెను. పరీక్షకు గూరుచుంటినిగాని వికారముచేత నాతల దిరుగజొచ్చెను. అక్కడగూడ రెండు మూడు డోకులు వెళ్లెను. ఈవిధముగ ప్రథమదిన మెట్టెట్టో గడిచెను. మరునాడు వికారము, వమనములు లేవు. ఏ కారణముచేతనైన నేమి నేను పరీక్షలో దప్పిపోతిని. ఆ సంవత్సరమున నాకు శ్రీ పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడు గారి కుమారు డచ్యుతరామయ్య తనకు గత సంవత్సరమున నేను తెనుగు చెప్పినందుకు కృతజ్ఞుడై పదిరూపాయలు నాకు బహుమానమిచ్చెను. నేను పరీక్షలో దప్పిపోతినని దెలియగానే, రెండుసార్లు దప్పిపోతినని విచారించి, కొంచెము విరక్తి గలిగి, నావద్దనున్న పది రూపాయలు చేతబుచ్చుకొని, కాకినాడకో మరెక్కడికో బోవలెనని, ధవళేశ్వరముదాక నడచి వెళ్ళితిని. 1886వ సంవత్సరమున గోదావరికి గొప్ప వరదలువచ్చుటచే, ధవళేశ్వరపులాకు బ్రద్దలై కొట్టుకొనిపోయెను. అందుచేత గవర్నమెంటువారు దానిదగ్గరనే మరియొక క్రొత్త లాకు కట్టింప నారంభించిరి. నేను ధవళేశ్వరము వెళ్లునప్పటి కది తయారగుచుండెను. నాకప్పుడు దారి తెలియక కంగారుపడి ప్రయాణముమాని, యింటికి వచ్చితిని. నా మేనమామగారు నేను పరీక్షలో దప్పిపోతినని విని, కొంచెము విచారించి, “మరల చదువుకొందువుగాని విచారింపకుమని” నాకు ధైర్యముచెప్పి, చీవాట్లుపెట్టి తిట్టక యూరకుండిరి.

1887వ సంవత్సరమున యేప్రియల్ నెలలో నా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మకు వివాహమయ్యెను. వరుడు మధునాపంతుల కాలభైరవశాస్త్రి గారి మూడవ కుమారుడైన రామస్వామి. అతడు వీరవాసరము స్కూలులో మిడిలు స్కూలు పరీక్షయందు గృతార్థుడైనవాడు. అతడు నాకంటె రెండు సంవత్సరములు చిన్నవాడు. ఈ పిల్ల నతనికిచ్చి వివాహముచేయుట మా బంధువులలో చాలమంది కిష్టములేదు. ఏలయన మధునాపంతులవారు, ధాత సంవత్సరము కరువునకు నిలువలేక యద్దంకిసీమనుండి వచ్చి

యేలాగో కాలక్షేపము చేయుచున్నవారు. వారి కిల్లువాకిలిగాని, మడిమాన్యములుగాని లేవు. చదువు చిన్నచదువు. కాని వరుడు రూపసి. తెలివిగలవాడు, వినయము, వివేకము గలవాడు. అందుచేత మాతండ్రిగారు పిల్లను వానికే యిచ్చుటకు నిశ్చయించిరి. అతనికిచ్చుట నాకు నిష్టమే. ఆ వివాహములో నా తమ్మునకు కృష్ణమూర్తి కుపనయనముజేసిరి. అతని కప్పటికి పదియారేండ్ల వయస్సు. అతడు మొదటినుండియు జబ్బువాడగుటచే నంత యాలస్యముగ నుపనయనమయినది. ఆ వివాహదినములలోనే నా పెద్దచెల్లెలయిన పున్నమ్మకు పునస్సంధానముజేసి యత్తవారింటికి బంపిరి. ఈ వివాహమైన రెండునెలలకు మాకొక తమ్ముడు పుట్టెను. ఆ శిశువు పురిటిలోనే సంధిగొట్టి మృతినొందెను. మొత్తముమీద మా తలిదండ్రులకు పదిమంది పుట్టితిమి. మా జననీజనకులు మృతినొందునప్పటికి మే మయిదుగురము మాత్రము బ్రతికియుంటిమి. నేనును, మా తమ్ముడు కృష్ణమూర్తియు, మా పెద్దచెల్లెలు పున్నమ్మయు, మా రెండవ చెల్లెలయిన యచ్చమ్మయు, మూడవ చెల్లెలయిన రమణమ్మయు మా మాతాపితల కంత్యమువరకు సేవ చేయగలిగితిమి.

1887వ సంవత్సరమున శ్రీ విక్టోరియారాణిగారప్పటి కేబది యేండ్లు పరిపాలనము చేసినందున సువర్ణోత్సవము (Golden Jubilee) జరిగెను. అది సామ్రాజ్య మందంతట జరిగెను. హిందూదేశమందలి పట్టణములయందేగాక పల్లెలయందుగూడ నీ యుత్సవము వైభవముగ జరిగెను. మెట్కాఫ్ దొరగారు, కళాశాలావిద్యార్థులను నుపాధ్యాయులను వెంటబెట్టుకొని, జయపతాకములతోను మంగళవాయిద్యములతోను నూరేగుచు, మ్యూజియము చేరిరి. పురప్రముఖు లనేకు లాయుత్సవములో పాల్గొనిరి. రాజమహేంద్రవరమందలి కవులు కందుకూరి వీరేశలింగముగారు, వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారు, వావిలాల వాసుదేవశాస్త్రిగారు, సుసర్ల అనంతరావుగారు, చిళంబి యాదినారాయణప్ప నాయుడుగారు మున్నగువారు పద్యములు చెప్పిరి. రాజమహేంద్రవరమున నీయుత్సవము రెండుసారులు జరిగెను. రెండుసారులు పద్యములు జదువబడెను. నేను మొదటిసారి కొన్ని పద్యములు రచియించితిని గాని యవి నా మిత్రులు విని సంతోషించిరేగాని సభలో చదువబడలేదు. రెండవసారి యుత్సవము జరుగునప్పటికొక చిత్రకథ జరిగెను. నా పరిచితు డొకడు రాణిగారిమీద పద్యములు చెప్పవలెనని గుతూహలపడెను. కాని యతనికి లక్షణజ్ఞానములేదు. ఐనను తన

కుతూహలము నెరవేర్చుకొనుటకై, యెవరిచేతనైన పద్యములు చెప్పించి తనకిప్పింపుమని, తనకును నాకును మిత్రుడైన దామెర్ల వెంకటరమణరావు గారి నడిగెను. ఆయన వానినిగురించి నాకు సిఫార్సుచేసిరి. నేను వారి మాటనుబట్టి తొమ్మిది పద్యములు వ్రాసి వానికిచ్చితిని. ఆయన యా పద్యములక్రింద తన పేరు వేసుకొని, యచ్చు వేయించి, సభలో దక్కినవారి పద్యములతోపాటు శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారిచే చదివించుకొనెను. పేరులేకపోయినను యవి నాపద్యములేగదాయని నేను సభలోగూర్చుండి, విని సంతోషించితిని. తాను వ్రాయకపోయినను తన పేరు పదిమందిలోను వెల్లడియయ్యెనని యతడు సంతోషించెను. సభాసదులాపద్యము లాలకించి, రచియించినవారెవరో దెలిసికొనలేకపోయిరిగాని, పేరువేసికొనిన నా మిత్రుడు మాత్రము రచియించలేదని నిశ్చయించిరి.

1887వ సంవత్సరములోనే, మెట్కాఫ్‌దొరగారు సెలవు దీసికొని సీమవెళ్ళిరి. వారిస్థానమందు దొరతనమువారు మాసుదొరగారిని యేర్పరచిరి. నాగోజీరావుపంతులుగా రంతకుముందే కళాశాలలోని ప్రథమ సహాయోపాధ్యాయత్వము మాని, యుత్తరమండలముల పాఠశాలాపరీక్షాధికారిగ వెళ్ళిపోవుటచే, వారిస్థానమున ప్రధాన సహాయోపాధ్యాయుడుగా వచ్చిన క్షీరసాగరము సుందరరావుపంతులుగారు, మెట్కాఫ్‌గారి సెలవు దినములలో తన కాపదవి నిత్తురని యాసపడి, యది యన్యథాజరుగుటచే బెంగగొనియో, మరియేకారణముననో, పక్షవాతము జబ్బుతగిలి యేప్రియల్ నెలలో నకస్మాత్తుగ మృతినొందిరి. ఈయన నాగోజీరావు పంతులుగారి తరువాత మ్యునిసిపల్ సంఘాధ్యక్షుడుగూడ నయ్యెను. మాసుదొరగారు ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షకు చదువు విద్యార్థులచే, నాసంవత్సరము పాఠ్యపుస్తక మయిన "వెనీసు వర్తకుడు" (Merchant of Venice) అను నింగ్లీషు నాటకము నాడించిరి. అది షేక్సుపియరు మహాకవిచేసిన నాటకము. దొరగారు విద్యార్థులకు రెండు మూడు మాసము లుచ్చారణయు, నభినయనమును నేర్పి యాడించిరి. నాటకపాత్రధారులలో నా ప్రియమిత్రులయిన పారుపల్లి యచ్యుతరామయ్య, చిలకలపూడి సీతారామయ్య, తల్లాప్రగడ చలపతిరావు, సత్యరాజు మృత్యుంజయరావు మొదలగువారుండుటచే, నేనా నాటకమునకు పోయి చూచి మహానందమును పొందితిని. అందు షయిలాకు వేషము వేసిన వానిని సభాసదులు మెచ్చుకొనిరి. ఆనాడు నాటకశాలలు గాని పురమందిరములుగాని లేకపోవుటచే, నాటకము నవాబుదేవిడీలో నాడబడెను.

ఇది సెప్టెంబరులో జరిగెను. రాజమహేంద్రవరములో నింగ్లీషు నాటకమాడుట కదియే మొదలు.

ఈ 1887వ సంవత్సరమున కడపటిభాగమున, నాకు గొప్ప మనస్తాపము కలిగెను. పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారి కుమారుడైన యచ్యుతరామయ్యకును, నాకును దృఢమైన స్నేహబంధ మేర్పడెను. అతనికి మిత్రుడును, నాకు బంధువును నైన ద్విభాష్యం కనకము చనిపోయెను. అచ్యుతరామయ్యకు నక్టోబరు నెల 26వ తేదీని జ్వరము తగిలెను. అది క్రమక్రమముగ హెచ్చెను. సెంట్రలుజెయిలులో డాక్టరయిన తటవర్తి రంగనాయకులు నాయుడుగారు వైద్యముచేసిరి. కాని జ్వరము తగ్గలేదు. రోగికి రెండవవారము సంధించెను. చివరవారములో పుండరీకాక్షుడుగారు కూడ నరసాపురమునుండి వచ్చిరి. కళాశాలావిద్యార్థులైన చెన్నాప్రగడ భానుమూర్తిగారు, వెన్నేటి రామచంద్రరావు గారు మున్నగువారును మరికొందరు దగ్గరబందుగులును, రోగి కెన్నో మందులిచ్చి యుపచారములు చేసిరి. అయినను రోగము తగ్గలేదు. కాలేజీలో ప్రకృతిశాస్త్ర పండితులైన రంగాచార్యులుగారు కూడ వచ్చి రోగిని పలుమారులు చూచి పెదవివిరచిరి. కాని మూడువారములు మంచముమీద నుండి, బాధపడి, యచ్యుతరామయ్య 1887వ సంవత్సరము నవంబరునెల 18వ తారీకున శుక్రవారమునా డుదయమున, మృతినొందెను. అతని కంతకుముందే వివాహమయ్యెను. పుండరీకాక్షుడుగారి కంతకుముందు పదమూడేండ్లక్రిందట భార్యావియోగమయ్యెను. ఆయనకీ బాలుడొక్కడే కుమారుడు. ఈ పుత్రుని నమ్ముకొని యాయన మరల వివాహము మానుకొనెను. బాలుడు బుద్ధిమంతుడు, రూపవంతుడు, దృఢశరీరము గలవాడు. అట్టివారేగదా మృత్యుదేవతకు గావలసినవారు! అతని మరణము నాకు మిక్కిలి దుఃఖమును గలిగించెను. అతడు నాయెడల మిక్కిలి ప్రేమ గలిగి యుండెడివాడు. ఏకపుత్రు డగుటచే శ్రీ పుండరీకాక్షుడుగారు మిక్కిలి గారాబముతో పెంచి యాతడేమి గోరిన నవి యిచ్చెడివారు. కుమారు డింగ్లీషుకవుల గ్రంథములన్నియు తెప్పింపుమని కోరగ, తండ్రిగారు డెబ్బదియైదురూపాయ లందునిమిత్త మిచ్చిరి. అచ్యుతరామయ్య యా సొమ్ముతో నాంగ్లేయకవుల గ్రంథములు దెప్పించెనేగాని, యవి చదువుకొను భాగ్యమాతనికి పట్టలేదు. అతని కప్పటికి పదునెనిమిది సంవత్సరముల వయస్సు. తండ్రి వృద్ధుడు. భార్య పండ్రెండు సంవత్సరముల వయస్సుగల బాలిక. అతని మరణముచే బంధువర్గమును, మిత్రమండలియును దుఃఖ

సముద్రమున మునిగిరి. పుండరీకాక్షుడుగారే స్వహస్తములతో నగ్నిహోత్రము పుచ్చుకొని కుమారుని దహనము చేయవలసివచ్చెను. కుమారుడు చనిపోయిన మూడవ దినమున పుండరీకాక్షుడుగారు, శ్రమపడి మందిచ్చిన రంగనాయకులు నాయుడుగారికి డెబ్బదిరూపాయ లిచ్చి, కుమారుని గ్రంథ భాండారములో నున్న యింగ్లీషు గ్రంథములను వాని మిత్రులకు పంచిపెట్టిరి. థామ్సనుమహాకవి యింగ్లీషులో వ్రాసిన పద్యకావ్యము గల యొక చిన్న సంపుటమును నాకుగూడ వా రిచ్చిరి.

మా పెద్దచెల్లెలు కాపురమునకు వెళ్ళినతరువాత, మాతండ్రిగారు పుత్రికనుజూచుట కప్పుడప్పుడు నరసాపురము వెళ్లుటచేత, మామగారికి నల్లునకు మునుపటి స్పర్థలు బోయి మాటలు వచ్చెను. రాకపోకలుకూడ కలిగెను. మా తండ్రిగారు జామాతృగృహమున భోజనముగూడ చేయ నారంభించిరి.

శీతాకాలపుసెలవులకు, నేను వీరవాసరము వెళ్ళి, యొకనాడు మా చెల్లెలిని జూచుటకు నరసాపురము నడచివెళ్ళితిని. భోజనము చేయుచుండగ మా బావగారు, మా తండ్రిగారిపై నేవో లోపముల నెంచి, నిరసనగ మాట లాడెను. నాకు వెంటనే కోపమువచ్చెను. భోజనము చేయగానే నేను వీరవాసరమునకు బయనమైతిని. బావగారు నన్నాపూట వెళ్ళవద్దని నొక్కి చెప్పెను. కోపావేశమున నేనాయనమాటవినక బయలుదేరి తిరిగి నడచియే వీరవాసరము వెళ్ళితిని. రాను పదమూడుమైళ్లు, పోను పదమూడుమైళ్లు నడచుటచే పాదములు పొక్కులెక్కి నెత్తురుగ్రమ్మెను. నా సాహసమునకు మా తండ్రిగారు నన్ను చీవాట్లుపెట్టిరి. మాతల్లి మిక్కిలి విచారించి వేడినీళ్ళతో పాదములు గడిగించి బాధతగ్గించెను. అభిమానగ్రస్థుడనై నేనట్లు చేసితిని. మాటపడుట నాకెంతమాత్ర మిష్టములేకపోయెను.

1887వ సంవత్సరములో నేను గణితములో ముఖ్యముగ నంక గణితములో గొంత పరిశ్రమజేసితిని. రేఖాగణితములోనున్న పాఠము లన్నియు కంఠపాఠముగ వల్లించితిని. బీజగణితములో మాత్రము నాకెంత మాత్రము పాండిత్యము కుదరలేదు. ఆ సంవత్సరమున మెట్రిక్యులేషను పరీక్షకు ప్రథమశాస్త్రపరీక్షకును విద్యార్థు లెక్కువగ వచ్చిరి. అందుచేత మెట్కాఫ్‌దొరగారు ప్రథమశాస్త్రపరీక్షను మ్యూజియములోపెట్టి, యచట ప్రధాన సహాయోపాధ్యాయుడైన హెన్సుమనుగారి నుపద్రష్టగ నియమించెను.

మెట్రిక్యులేషను విద్యార్థులకు కొందరికి పరీక్ష యిన్నీసుపేట పాఠశాలా భవనములోపెట్టి, యచట పార్సి శ్రీనివాసరావుపంతులుగారి నుపద్రష్టగ నియమించి, దామరాజు బసవరాజుగారిని మరియొకరిని వారికి సహాయులుగ నిచ్చిరి. ఇన్నీసుపేట పాఠశాలలోనే నా స్థానముపడెను. అన్ని పాఠములలోని ప్రశ్నములకు నేనుత్తరములు సరిగ వ్రాసితినిగాని, యాల్‌జీబ్రా నాకు రాదు గనుక నేనో కొన్ని కొంకిరిగీతలు గీసి జవాబుల కాగితములు బసవరాజు గవరరాజుగారి కందించితిని. అందులో నాకు సున్న వచ్చియుండును. అంకగణితమున రేఖాగణితమున నాకు మార్కులా సంవత్సరమెక్కువగ వచ్చియుండును. అందుచే నేనా సంవత్సరము పరీక్షలో కృతార్థుడనైతిని. ఆ సంవత్సరము నా తరగతిలో చదివినవారిప్పుడు కొంతమంది నాకు జ్ఞప్తిలో నున్నారు. పోలవరము జమీందారుగారైన శ్రీ కొచ్చర్లకోట రామచంద్ర వెంకట కృష్ణారావుగారు, అచంట సూర్యనారాయణరాజుగారు, బుద్ధిరాజు వీరభద్రరావు గారు, ప్రక్కి జగ్గయ్యగారు, గుడిపాటి లక్ష్మీనరసింహముగారు మున్నగువారు. ఆ సంవత్సరము మేము పండ్రెండుగురము పరీక్షలో కృతార్థుమైతిమి. ఈపైన పేర్కొనినవారును నేనును నాయేడు పరీక్షలో కృతార్థులైనవారిలోని వారమే. నేను వీరవాసరములో నుండగ పరీక్షలో దేలినట్లు నాకు పోలవరము జమీందారుగారు జాబును వ్రాసిరి. పిమ్మట నేను రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళి ప్రథమశాస్త్ర తరగతిలో చేర యత్నించితిని గాని, గణితశాస్త్రములో గట్టి ప్రజ్ఞ లేకపోవుటచేతను, దృష్టిదోష మెక్కువగునను భయముచేతను, తగిన ధనము లేకపోవుటచేతను, నేను చదువు మానుకొని రాజమహేంద్రవరము లోనే యుంటిని.

నా స్నేహితుడైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారు, 1885వ సంవత్సరము లోనే మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందు కృతార్థుడై, 1886, 1887 సంవత్సరములలో ప్రథమశాస్త్ర (F.A) పరీక్షకు చదువుచుండెను. 1887వ సంవత్సరాంతమువరకు నత డిన్నీసుపేటలో నొక యద్దె యింటిలో గాపుర ముండెను. ఆ సంవత్సరాంతమున నతడు పేటలో బసమాని, ప్రాతయూరిలో నతని బావమరదియైన రాయవరపు శ్రీరామ అప్పారావుగారి యింట నివసింపబోయెను. ఇన్నీసుపేటలో నున్నప్పుడు వారియిల్లు మా బసకు దగ్గరగా నుండెను. అందుచేత నేను ప్రతిదినము భోజనముచేసి చలపతిరావు గారి యింటనే చదువుకొనుచు, నచ్చటనే పండుకొనుచుంటిని. మా మేనమామగారిబస చల్లపల్లివారివీధిని దామరాజు బసవరాజుగారి యింటి

యెదుటనున్న పోతరాజువారియింటిలో. ఆగృహమిప్పుడు దేవరాజువారు కొన్నారు. చలపతిరావుగారి యింట నేను నిరంతరముండుటచే వారికి నాకు మైత్రి యధికమయ్యెను. ఆ కారణమున నేను ప్రతిదినము రెండుసార్లు భోజనముజేసి, చలపతిరావుగారి సహవాసముకొరకు పేటనుండి నడచి ప్రాతయూరికి బోవుచుంటిని. మధ్యాహ్నము వండిన యన్నము సాయంకాలము తిని చీకటి పడకుండగనే, నేను పాతయూరికి బోవుచుండెడివాడను. వేయేల, నేను చలపతిరావుగారి యింటను రాయవరపువారి యింటను మిక్కిలి చనువుగలిగి వారియింటిమనుష్యులవలెనుంటిని. చలపతిరావుగారికి మేనల్లుడును శ్రీ రాయవరపు అప్పారావుగారి కుమారుడునైన రామమూర్తి మిడిలుస్కూలు తరగతిలో చదువుచుండెను. నేనా సంవత్సరము పనిలేనివాడనుగనుక, తెలుగు, నింగ్లీషు, దేశచరిత్రము మొదలయిన పాఠములు చెప్పుచుంటిని. గణితము మేనమామయైన చలపతిరావుగారు చెప్పుచుండిరి. రామమూర్తితోగూడ కొచ్చర్లకోట నరసింహారావు నాదగ్గర చదువుచుండెను.

రాయవరపు శ్రీరామఅప్పారావుగారినిగురించి కొన్ని పంక్తులు వ్రాయుట యనవసరముగాదు. ఆయనతండ్రిగారి పేరు రామన్నగారు, ఆయన జిల్లా కోర్టులో న్యాయవాదిగనుండి కొంతకాలము గవర్నమెంటు న్యాయవాదిగగూడ నుండెను. ఆ రామన్నగా రన్నప్రదాతయని ప్రజలు చెప్పుచుండెడివారు. అప్పారావుగారు మెట్రిక్యులేషనువరకు జదువుకొని, రాజమహేంద్రవరము సెంట్రలుజెయిలులో నొక గుమాస్తాగ నుండెడివారు. ఆయుద్యోగము 1886వ సంవత్సరమున పోయెను. పిమ్మట కొంతకాలమాయన యుద్యోగము లేక యుండి, మనదేశమున కాదినములలో నూతనముగ వచ్చిన రైలు సంబంధములో కంట్రాక్టరుగ పనిజేసిరి. ఆయనభార్య చిన్నతనమునందే చనిపోయెను. ఒక కుమారుడు, నిద్దరు కుమార్తెలు నుండిరి. ఆయన మరల వివాహముజేసికొనక యొక వేశ్యాంగనను భార్యగా స్వీకరించి, విష్ణుభక్తుడై జీవితముగడిపిరి. ఆయన మిక్కిలి మంచివారు. ఆ సంవత్సరమున (1888) మేనెలలో చలపతిరావుగారు "పెద్దదేవము" అనుగ్రామమున వారిబంధువుల యింట జరుగు వివాహమునకు వెళ్ళవలసివచ్చి, బలవంతపెట్టి నన్నుగూడ వారివెంట దీసికొనిపోయిరి. పెద్దదేవమను గ్రామము కొవ్వూరుతాలూకాలో నున్నది. జనసామాన్యము "పెద్దేహము" అని వాడుదురు. మరల మేము రాజమహేంద్రవరము వచ్చుసరికి వారమురోజులయినది.

ఆ దినములలోనే, రాజమహేంద్రవరమున తహసీలుదారుగనుండిన నందివాడ పేర్రాజుగారు మృతినొందిరి. ఆ సంవత్సరము జూలై 16వ తేదీని శ్రీ బసవరాజు గవరరాజుగారు మృతినొందిరి. వీరు వీరేశలింగముగారికి ప్రాణమిత్రులు, వీరేశలింగముగారు చేయు సమస్త కార్యములకు గవరరాజుగారు సాయపడుచుండిరి. గవరరాజుగారు వీరేశలింగముగారితోపాటు వెలిలో నుండుటచేత వారి దహనమునకు సభాపతులు కొన్ని చిక్కులుపెట్టిరి. నాకప్పటికి గవరరాజుగారితో బరిచయము లేకపోయినను, వారియందలి గౌరవముచేత, జూలై 17వ తారీఖున, వారిశవముతోగూడ శ్మశానమునకు బోతిని. శవమును గరికపాటి సుబ్బారాయుడుగారు, దామెర్ల రమణరావుగారు, గాడేపల్లి సుబ్బయ్యగారు మరియొకరు మోసిరి. గవరరాజుగారి జ్ఞాతియైన బసవరాజు సేతూరావుగా రగ్నిహోత్రము పట్టుకొనిరి. మంత్రపుబ్రాహ్మణుడు దొరకకపోవుటచే, కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు, పుస్తకముజూచి మంత్రముచదివి, కర్మజేయించిరి. శవమువెంట శ్రీ నాగోజీరావుపంతులుగారు, న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, మొదలగు పురప్రముఖులందరు వచ్చిరి. ఆ సంవత్సరమే యనగా సర్వధారి సంవత్సరమందు భాద్రపద బహుళామావాశ్యనాడు, పోలవరము జమీందారిణీగారైన శ్రీ కొచ్చర్లకోట కామాయమ్మగారు మృతినొందిరి. ఈమె మహాపతివ్రత. మిక్కిలి ధర్మాత్మురాలు. ఇంట నన్నముబెట్టి జీతములిచ్చి చాలమంది విద్యార్థులకు జదువుజెప్పించెను. ఆమెదత్తపుత్రుడైన శ్రీ రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావుపంతులుగారు నాకు మిత్రుడును సహాధ్యాయుడును నగుటచేత, నేనాశవముతోగూడ వెళ్ళితిని. ఆ సంవత్సరమే రాజమహేంద్రవరము సబుకలెక్టరుగారి కచేరీలో సిరస్తదారుగ నుండిన తాయి శేషగిరిరావునాయుడుగారు మృతినొందిరి.

ఆ సంవత్సరమే (1888) రాజమహేంద్రవరమున కేలూరు కంపెనీ యని యొక నాటకసమాజము వచ్చెను. ధారవాడ నాటకసమాజమువారు మొట్టమొదట తెనుగుదేశమునకు 1881 సంవత్సరమున వచ్చి, 1885వ సంవత్సరమున మరల వచ్చిరి. ఆ సమాజమునకు నాయకుడైన వామనభట్ట జోషికిని, దక్కిన సభ్యులకును మనస్పర్థలు గలిగినందున, నేలూరు పట్టణమున నతడు తనసమాజమునుండి విడిపోయి, సమాజముమీద కోపముచేత మరియొక సమాజము దానికి పోటీగా లేవదీయదలచి, మన యాంధ్రయువకుల కొందరను జేర్చుకొని, యొక నాటకసమాజమును లేవదీసెను. దానికే యేలూరు కంపెనీయని పేరు. ధారవాడ నాటకసమాజము

వారివలెనే వీరును హిందీలో నాటకము లాడెడువారు. వీరి నాటకములు రమ్యముగ నుండెడివిగాని, సామాజికుల నడతలు మంచివికావని జనులు చెప్పుకొనుచుండెడివారు. వీరి నాటకశాల రాజమహేంద్రవరములో టౌనుహాలు ప్రక్క, తూర్పుగ నప్పుడు కాళీగానున్న దొడ్డిలో వేసిరి. ధారవాడవారుగూడ 1881వ సంవత్సరమున రాజమహేంద్రవరము వచ్చినప్పుడక్కడనే నాటకశాల నిర్మించిరి. ఆ నాటకసమాజములో నామిత్రులైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారికి బంధువులు కొందరుండినందున, నాటకములకు సాధారణముగ మా చలపతిరావుగారు వెళ్లుచు, నన్నుగూడ దీసికొనిపోవుచుండిరి. చలపతిరావుగారు టిక్కెట్టు కొననక్కరలేదు. ఆయనతోటిపాటు నేను గొననక్కరలేకపోయెను. కాని పలుమారులు సొమ్ముచెల్లించకుండ నాటకమునకు వెళ్లుట నా కిష్టములేక, చలపతిరావుగారు పిలిచినను నేనొకనాడు రానని చెప్పితిని. రాయవరపువారి సావడిలో వెదురుపేళ్ళ చాపయొకటి యుండెను. రానని నేనా చాపమీద పండుకొంటిని. చలపతిరావుగారు నన్ను పిలిచిపిలిచి విసిగి, యెట్టకేలకు నాపై నలిగి, నా రెండుకాళ్లు పట్టుకొని యెందుకు రావని నన్ను బరబర యీడ్చెను. నా వీపు కొట్టుకొనిపోయినను నా మొండిపట్టు విడువక నేను పండుకొంటిని. అతడు ప్రాణము విసిగి తానొక్కడే నాటకమునకు వెళ్లెను.

నా పట్టుదలవిషయమై రెండు మూడు చిన్న విషయములు వ్రాసెదను. పెద్దేవముపెండ్లికి నేను వెళ్ళినప్పుడొకనాడు నాకు మంచినీళ్ళు త్రాగుటకు చలపతిరావుగారి యప్పగారు వెండిపాత్రయిచ్చెను. నాకు వెండిపాత్ర వద్దని రెండు మూడుసారులామెతో జెప్పితిని. కాని యామె యా పాత్రయిచ్చి వెళ్ళిపోయెను. వెండిపాత్ర వద్దన్నను యిచ్చినదన్న కోపముచేత దాహమెంతో యైనను మంచినీళ్లు త్రాగకయే, భోజనముజేసితిని. మరియొక సంగతి కూడ చెప్పెదను. పొగచుట్ట నాకలవాటులేదు. నా మిత్రులందరు చుట్టకాల్చెడివారే. "మేమందరము కాల్చుచుండగ నీవేల కాల్చకపోవలెను? నీకుకూడ చుట్ట యలవాటుచేసెదమని" నా మిత్రులు పారుపల్లి యచ్యుతరామయ్య, చిలకలపూడి సీతారామయ్య, ద్విభాష్యము కనకము, తల్లాప్రగడ చలపతిరావు నా చుట్టును గూర్చుండి, చుట్ట నా కలవాటు చేయవలెనని చుట్టలుకాల్చి యాపొగ నా ముక్కులలోను నోటిలోను నూదిరి. నే నుక్కిరిబిక్కిరియై చుట్ట యలవాటుజేసుకొననని గట్టిగ జెప్పితిని. నానడతనుగురించి కొన్నిమాటలు యిక్కడ చెప్పవలెను. చలపతిరావుగారును నేనును జదువుకొనుచున్న

కాలమున నొకనాటి సాయంకాలము మేమిరువురము షికారు వెళ్ళితిమి. అతడు చుట్టలు దిట్టముగ కాల్చెను. రమారమి యేడుగంటల కిద్దరము చలపతిరావుగారింటికి వెళ్ళితిమి. అతని తల్లియు నప్పగార్లు నతనిని బలుకరింపగా నతడేదో జవాబు చెప్పెను. చుట్టకంపు గుప్పున వారికి గొట్టెను. అప్పుడు వారుముప్వురు వానిని దూషించి "నీ సహవాసములు మండిపోను, దుస్సహవాసములుచేసి చెడిపోవుచున్నావు" అని వానిని మందలించి నన్నుగూడ తూలనాడిరి. అది వెన్నెలరాత్రి యగుటచే నేను మిక్కిలి దగ్గరగానున్న మాయింటికి నడచిపోయితిని. ఆ మఱునాటినుండి చలపతిరావుగారింటికి వెళ్లుట మానితిని. చలపతిరావుతల్లి నన్నుగురించి కొందరు స్నేహితుల నడిగెను. వారామెతో "లక్ష్మీనరసింహము చాల మంచివాడు, చుట్ట త్రాగడు, వాని సహవాసముచేత మీ పిల్లవాడు బాగుపడునుగాని చెడిపోడు. వానిని రావద్దనుట పొరపాటు" అని చెప్పిరట. నేను పదునైదు దినములవరకు చలపతిరావుగారింటికి వెళ్ళలేదు. అప్పుడు చలపతిరావుతల్లియు నప్పగారును తమయింటికి రమ్మని నాకు వర్తమానమంపిరి. రమారమి మాసము దినములకు నేను వారియింటికి వెళ్ళ నారంభించితిని. ఒకప్పుడు మధ్యాహ్నము వండిన యన్నము మాయింట లేనియెడల, సాయంకాలపు వంటయైన తరువాత వేడియన్నము దిని జీకటిలో నేను ప్రాతయూరికి బోవుట కష్టమని, భోజనము చేయకయే చలపతిరావుగారింటికి బోవుచుండెడి వాడను. అతడును వానియింటిలోనివారును భోజనముచేసితివా యని నన్నడిగినప్పుడు, చేయలేదని చెప్పినపక్షమున వారియింట భుజియింప మందురేమో యని, మోమోటముపడి, భోజనము చేసితినని యబద్ధము పలుమారు చెప్పుచు వచ్చితిని.

ఆ సంవత్సరమున మా మేనమామగారికి శరీరములో నజీర్ణవ్యాధి గలిగినందున, వారికిబదిలీగా నేను వారిపాఠశాలలో దెనుగుపాఠములు జెప్పుచువచ్చితిని. వ్యాధి రాజమహేంద్రవరములో నివారణగానందున, నేనును వారును గలసి మా వీరవాసరగ్రామము వెళ్ళితిమి. అక్కడ నీళ్లు మంచివగుట చేతను, తగినమందు తీసుకొనుటచేతను, వారివ్యాధి నివారణమై మరల బనిలో జేరిరి. ఆ సంవత్సరమున నవంబరు డిశంబరు నెలలలో నేను హిందూస్తానీభాష నేర్చుకొనవలెనని యభిలాషగలిగి, నాకాభాష నేర్పుమని నవాబు ఖాజా అహమ్మదుల్లాఖాన్ సాహెబుగారి నడిగితిని. వారు నామీద దయగలిగి గొంచెము నేర్పనారంభించిరి. అక్షరములు వ్రాయుట జదువుట

వచ్చినవిగాని గుణితములు నేర్చుకొనుచుండగా నశ్రద్ధచే మానితిని.

మా గురువుగారైన వేదము వేంకటాచలముగారు, రాజమహేంద్రవరము నుండి, బి.యల్. పరీక్షకు జదువుకొనుటకు నిశ్చయించుకొని, చెన్నపురి వెళ్ళ బయనమైరి. ఆ వార్త పాతవిద్యార్థులమైన మేమెరిగి యొక సన్మానము గావించి వారిని గౌరవించితిమి. శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు వారి శిష్యులేయగుటచే, వారొక జేబుగడియారము గురువుగారికి బహుమానము జేసిరి. ధనములేనివాడనగుటచే నేను భక్తితో నైదుపద్యములు రచించి వారి కర్పించితిని. పూర్వకాలము పురమందిరములేదుగనుక సభలన్నియు సాధారణముగ శ్రీ విజయనగరము మహరాజావారి బాలికాపాఠశాలలో జరుగుచుండెను. మా సభగూడ నచ్చటనే జరిగెను. ఆ సభకు శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగా రధ్యక్షతవహించిరి. పద్యములు వ్రాసి సభలో జదువుటకు నా కదియే ప్రారంభము. సభాసదులలో ననేకులు నా పద్యములు బాగున్నవని చాల మెచ్చుకొనిరి.

నా కవిత్వమునుగూర్చి యొక్కమాట నిచ్చట జెప్పవలెను. చిన్ననాడు నేను వీరవాసరములో జదువుకొనుచున్నప్పుడు, నా మిత్రుడు చెన్నాప్రగడ భానుమూర్తిగారు నాకంటె పైతరగతిలో జదువుచు, నప్పుడే కవిత్వము చెప్ప నారంభించెను. పులినిజూచి నక్క వాతబెట్టుకొన్నదన్న సామెతగ, శబ్దజ్ఞానము లేకపోయినను, లక్షణము రాకపోయినను, నేనుగూడ పద్యములు చెప్పవలెనని కుతూహలపడి, గణములు లేకుండ యతిప్రాసలు లేకుండ నేవో వెర్రిమొర్రి పద్యములు కొన్ని యల్లుచుండెడివాడను. నేను నరసాపురములో మిషను స్కూలులో జదువుచున్న కాలమున, నేలేశ్వరపు వెంకటప్పయ్యశాస్త్రిగారివద్ద, ఛందోవిషయసారసంగ్రహమను లక్షణగ్రంథమును జదివితిని. అందుచేత నేను గొంత లక్షణమును నేర్చితిని. రాజమహేంద్రవరము వచ్చినతరువాత, దానిని కొంత వృద్ధిచేసుకొంటిని. 1887వ సంవత్సరమున జరిగిన విక్టోరియా జూబిలీ సందర్భమున నాపేర గొన్నిపద్యములు రచియించి, వానిని మిత్రులకు వినిపించి, నాపేరు లేకుండ గొన్నిపద్యము లొకమిత్రునిపేర రచియించితినని యీవరకే చెప్పితినిగదా! ఈ విధముగ నేను గవిత్వములో వ్రేలుబెట్టితిని. మా గురువుగారిమీద నేను రచియించిన పద్యములతో నాపేరు బైటపడెను. నేను కవిననియు నాంధ్రభాషాపరిచితుడననియు గొందరి కప్పుడు తెలిసెను.

4. ఉద్యోగము-గ్రంథరచనము

1889వ సంవత్సరము జనవరి నెలలో నొకనాడు శ్రీ యిమానేని హనుమంతరావు నాయుడుగారు నానిమిత్తమువచ్చి, "మేమొక నాటక సమాజమును స్థాపించినాము. శ్రీ తోలేటి వెంకటసుబ్బారావుగారు హరిశ్చంద్ర నాటకమును ఆడుకొనుటకై మాకు వ్రాసియిచ్చిరి. మీరు కీచకవధ నాటకముగ వ్రాసి మాకియ్యవలెను" అని కోరిరి. నేను వెంటనే "శ్రీ సుసర్ల అనంతరావుగారు పాండవాజ్ఞాతవాసమను నాటకము వ్రాసిరి. అది మిక్కిలి బాగున్నది. దానిలో కీచకవధయున్నది. అదియుండగ నేను వ్రాయుట యెందుకు? దానిని మీరు ప్రయోగింపవచ్చునని" బదులుచెప్పితిని. అది విని నాయుడు గారిట్లనిరి. "అజ్ఞాతవాస చరిత్రమున్నదిగాని యందులో నెన్నో పద్యము లున్నవి. మా సమాజసభ్యులు పద్యములు చదువలేరు. మాకు వచన నాటకమే కావలెను. తోలేటి సుబ్బారావుగారు వచనముగనే మాకు హరిశ్చంద్ర నాటకము వ్రాసియిచ్చిరి. కావున మీరుకూడ నట్లే వచనముగ నాటకము వ్రాసియిండ"ని యడిగిరి. నేను వేదము వేంకటాచలముగారిమీద వ్రాసిన పద్యములు బాగున్నవని నాయుడుగా రభిప్రాయపడి, నేను తెనుగులో గ్రంథములు రచింపగలనని భావించి, వారు నాకడకువచ్చిరి. నేను కొంచె మాలోచించి "సరే యట్లేచేయుదు"నని చెప్పి వారిని బంపితిని. వారు వెళ్ళిన తరువాత, భారతములోని విరాటపర్వమును కీచకవధవరకు నేను జదివించు కొని విని, యజ్ఞాతవాసచరిత్రగూడ కొంత జదివించుకొని విని, నాటకము వ్రాయనారంభించితిని. అప్పుడు నాదృష్టి బాగుండుటచే నాటకము నా స్వహస్తమున వ్రాసితిని. నా దస్తూరిమట్టుకు బాగుండెడిది గాదు. ఐనను గ్రంథమంతయు నేనే వ్రాసితిని.

ఇంతలో నాజీవితములో గొంతమార్పు వచ్చినది. రాజమహేంద్ర వరములో నామిత్రులు గొందరు పాఠశాల నొకటి స్థాపించవలెనని సంకల్పించిరి. అందు ముఖ్యులు, దువ్వూరి వీరభద్రయ్యగారు, వక్కలంక కామేశ్వరరావుగారు, నందివాడ సుబ్రహ్మణ్యముగారు, ఓరుగంటి కాంతయ్య

గారు, కుందూరి వేంకటరత్నముగారు మున్నగువారు. ఆ సంకల్పము కార్యరూపము వహించినది. ఆర్యన్ హైస్కూలని యొక యున్నతపాఠశాల స్థాపింపబడెను. ప్రాతయూరిలో ఉప్పులూరి గంగరాజుగారి మేడలో నది నెలకొలుపబడెను. దానికి యువకుడు, పట్టపరీక్షాసిద్ధుడునైన, ఓరుగంటి కాంతయ్యగారు ప్రధానోపాధ్యాయుడుగ నియమింపబడిరి. కొల్లా నరసయ్యగారు బి.ఏ., గణితము నేర్పుచుండిరి. ద్రోణంరాజు రామకృష్ణారావుగారు, బి.ఏ., ప్రకృతిశాస్త్రము నేర్పుచుండిరి. వక్కలంక కామేశ్వరరావుగారు, దువ్వూరి వీరభద్రయ్యగారు, కుందూరి వేంకటరత్నముగారు, క్రిందితరగతులకు నుపాధ్యాయులుగ నేర్పడిరి. తెలుగుపండితునిగ, నన్నేర్పరచిరి. నేనును కొల్లా నరసయ్యగారును తప్ప తక్కినవారందరు జీతములు తీసుకొనకుండ పనిజేయసాగిరి. ఆ పాఠశాలలో, మెట్రిక్యులేషను తరగతి మొదలుకొని, ప్రస్తుతము మొదటిఫారమునకు సరియైన మూడవతరగతివరకు, నన్ని తరగతులు నేర్పడినవి. పిల్లలు చాలమంది చేరిరి. సర్కారువారి యంగీకారము (Recognition) మాత్రము దొరకలేదు. కారణమేమన, రాజమహేంద్రవరములో బాఠశాలలు బెక్కులుగ నుండుటచే, విద్య కట్టుదిట్టముగ విద్యార్థులకు వచ్చుటలేదని తలంచి, కాలేజ ప్రిన్సిపాలుగారైన మెట్కాఫ్‌దొరగారును, పాఠశాలాపరీక్షాధికారియైన నాగోజీరావు పంతులుగారును, మరికొందరు పురప్రముఖులును, సమావేశమై యాలోచించి, పట్టణములోనున్న పాఠశాలలన్నియు గలిపి యొక మహాపాఠశాలగజేయుట మంచిదని యాలోచించిరి.

అనేక పాఠశాలలుండుటచే, బాలకులు నీతిలేక కట్టుబాటులేక యొకనాడొక పాఠశాలలోను, మరియొకనాడు మరియొక పాఠశాలలోను, జదువుచు, యిక్కడ జీతములెగబెట్టి యక్కడికి, యక్కడ జీతములెగపెట్టి యిక్కడికి పోవుచుండిరి. ఇది బాలకులకు మిక్కిలి యనర్థకముగనుండెను. అది కనిపెట్టి విద్యార్థుల క్షేమముగోరిన మెట్కాఫ్‌దొరగారు మొదలైనవారు, సకలపాఠశాలాసమ్మేళనము ప్రారంభించిరి. అప్పుడు పట్టణములోనున్న పాఠశాలలివి. వేదము వేంకటాచలముగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగనున్న పాఠశాలయొకటి. మిషను స్కూలొకటి. యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారి యాస్తిక పాఠశాల యొకటి. దేశీయాభిమాన పాఠశాల యంతకుముందే యంతరించినది. అందుచేత మెట్కాఫ్‌దొరగారును, నాగోజీరావు పంతులుగారును, మిషను పాఠశాల ప్రధానోపాధ్యాయులైన దుర్గయ్యగారిని, యాస్తిక పాఠశాలాధికారియైన యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారిని గలసి, మాటలాడి,

సమ్మేళనముగురించి వారి నొడంబరచి, యూరిలోనున్న పాఠశాలలన్నియు గలిపి యొక పాఠశాలజేసిరి. ఆ మహాపాఠశాలకొక పరిపాలకసంఘ మేర్పడెను. ఆ సంఘమునకు మెట్కాఫ్‌గారే యధ్యక్షులుగ నుండిరి. కళాశాలలోని యుపాధ్యాయులు గొందరు, పురప్రముఖులు గొందరు దానిలో సభ్యులుగ నుండిరి. ఆ పాఠశాలపేరు రాజమహేంద్రవరోన్నత పాఠశాల (Rajahmundry High School). ఆ పాఠశాలలో మెట్రిక్యులేషను తరగతియు, దాని క్రింది తరగతియు మాత్రమే యుండెను. ఆ పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ శ్రీ యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారి నేర్పరచిరి. చరిత్రము చెప్పుటకు శ్రీ వేదము వేంకటాచలముగారిని, గణితము చెప్పుటకు శ్రీ యేలేశ్వరపు పేరయ్యశాస్త్రిగారిని, బ్రకృతిశాస్త్రము నేర్పుటకు ముడుంబై రామానుజాచార్యుల వారిని, సంస్కృతము నేర్పుట కాకొండి వ్యాసమూర్తిశాస్త్రిగారిని, నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారిని నియమించిరి. ఈ పాఠశాల చిత్రపు నరసింహారావుగారి గృహమున స్థాపింపబడెను. దీనికి మూడు శాఖాపాఠశాల లుండెను. ఒకటి మునుపటి టవును స్కూలు, రెండవది మునుపటి యిన్నీసుపేట స్కూలు, మూడవది యాస్తికమధ్యమ పాఠశాల. ఈ మూడు పాఠశాలలలోను మిడిలు స్కూలు పరీక్షవరకు మాత్రమే చదువు చెప్పబడుచుండెను. అక్కడ చదువు ముగిసిన తరువాత బాలకులు, పైచదువుకొరకు నూతనముగ స్థాపింపబడిన హైస్కూలునకు బోవుచుండిరి. పాఠశాలలలో తమలో తమకు పోటీలేకుండ నిట్టియేర్పాటు చేయబడినందున, మరియొక క్రొత్త పాఠశాల యేదైన స్థాపింపబడినయెడల, నది దొరతనము వారిచేత నంగీకరింపబడకుండునట్లు మెట్కాఫ్ దొరగారును, నాగోజీరావు పంతులుగారును దగిన యేర్పాటులు జేసిరి.

ఈ క్రొత్త పాఠశాల 1888వ సంవత్సరమున స్థాపింపబడినది. దీనితో వెనుకటి పాఠశాలలన్నియు విరమించినవి. పోటీలేకుండ విద్యార్థులకు విద్య కట్టుదిట్టముగ నేర్పబడుచుండెను. మరియొక పాఠశాల యేదియు దొరతనమువారి యంగీకారము బడయకుండున ట్లధికారులు నిశ్చయించుకొన్నందున, 1889వ సంవత్సరములో స్థాపింపబడిన మా పాఠశాల పైయధికారుల యంగీకారము బడయుటకు వీలులేకపోయెను. ఆ సంగతి తెలిసియే, యా పాఠశాలాస్థాపకులు గూడ దొరతనమువారి యంగీకారము కొరకు బ్రయత్నము చేయలేదు. అట్టి యంగీకారమును బడయని స్కూలులో జదివిన పిల్లలు మెట్రిక్యులేషను పరీక్షకు దరఖాస్తు చేయవచ్చును. కాని,

మిడిలు స్కూలు పరీక్షకు దరఖాస్తు చేయగూడదు. మా పాఠశాలలో మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో నిద్దరుబాలురు మాత్రమే యుండిరి. దొరతనము వారి యంగీకారము బడయని పాఠశాలలో బాలురు చదువరు. అందుచేత నేప్రియలు మాసాంతమునకు, బాలకులు చాలమంది మా పాఠశాలను విడిచిపెట్టిరి. పాఠశాలలో పండితులెక్కువగ నుండుటచే పరిపాలకసంఘము వారు సభచేసి యొక పండితుని దీసివేయ నిశ్చయించిరి. ఆ పండితుడెవ్వ రాయని మీమాంస వచ్చెను. రాజమహేంద్రవరములోనున్న పాఠశాలలన్నిటిలో పనిచేయుచున్న పండితులలో, శ్రీ పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారి సర్వీసు తక్కువగ నున్నదని నిశ్చయించి, సంఘమువారాయనను దీసివేసిరి. కాబట్టి మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి రాజమహేంద్రవరములో నుద్యోగము పోయెను. ఆ కాలమున నమలాపురము బోర్డుహైస్కూలులో నొక పండితపదవి కాళీవచ్చెను. అప్పుడు బోర్డుకు, రాజమహేంద్రవరములో సబుకలెక్టరుగ నున్న మోబర్లె దొరగా రధ్యక్షులుగా నుండిరి. ఎఱ్ఱమిల్లి వెంకట్రావుగారు సిరస్తదారుగారు. ఆయన మల్లయ్యశాస్త్రిగారి పాండిత్యము ప్రజ్ఞ మొదలైనవి బాగుగ నెరుగుదురు. శాస్త్రిగారి ప్రజ్ఞావిషయమై స్తుతిజేయుచు, నమలాపురములోని పదవి శాస్త్రిగారి కిప్పింపవలసినదని, మెట్కాఫ్‌దొరగారు మోబర్లెగారికి జాబు వ్రాసిరి. ఇదిగాక శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగముగారును, మల్లయ్యశాస్త్రిగారి నుగ్గడించుచు యోగ్యతాపత్రముల నిచ్చిరి. ఆపని మల్లయ్యశాస్త్రిగారి కయ్యెను. మల్లయ్యశాస్త్రిగారు సకుటుంబముగ బ్రయాణమై యమలాపురము వెళ్ళిరి.

నేను వారితో వెళ్ళలేదు. కారణమేమన నాకీ క్రొత్తపాఠశాలలో నొక చిన్నయుద్యోగము దొరకినదిగదా! అదిగాక రాజమహేంద్రవరము విడిచి పెట్టుట నాకిష్టములేదు. మరియును మా మేనమామగారు ప్రయాణమైన దినములలో, శ్రీ రాయవరపు అప్పారావుగారి రెండవ కుమార్తెకు వివాహము నిశ్చయింపబడినది. ఆమెను వక్కలంక కామరాజుగారి రెండవ కుమారుడును, కామేశ్వరరావుగారి తమ్ముడునైన గవరరాజుగారి కిచ్చి పెండ్లిచేయుటకు నిశ్చయించిరి. ఈ సంబంధము నాచేత కుదుర్పబడినది. వక్కలంక కామేశ్వరరావుగారి యింటికి నేను పలుమారులు పోయి యీ సంబంధము విషయమై మిక్కిలి ప్రయత్నము జేసితిని. నా ప్రయత్నము సఫలమైనది. ఆ బాలిక నా ప్రియమిత్రుడైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావునకు మేనగోడలు. నా శిష్యుడైన రామమూర్తికి జెల్లెలు. ఆ వివాహమునకు నన్నక్కడ నుండవలసిన

దని చలపతిరావు బలవంతపెట్టెను. ఈ సంగతి మా మేనమామగారితో జెప్పి, యంగీకారముబడసి, నే నమలాపురము వెళ్ళక యుండిపోతిని. మా మేనమామగారు వెళ్ళినది మొదలుకొని నాకు భోజనసౌఖ్యము తగ్గెను. పాఠశాలలో నేదో కొంచెము జీతము వచ్చుచున్నదిగనుక, నేను పూటకూళ్ళ యింట బ్రవేశించి యొకపూట దిని యొకపూట దినక కాలక్షేపము జేయజొచ్చితిని. తిన్నగ తినకపోవుటకు కారణమిది. పగలు నేను స్వయముగబోయి భోజనము చేయగలిగియుంటిని, గాని రాత్రులు పరసహాయములేక వెళ్ళజాలను. అందుచేత గొన్నిరాత్రులు మానియు, గొన్నిరాత్రులు రామమూర్తిని సాయము తీసుకొనివెళ్ళియు నెట్టెటోకాలము గడపుచుంటిని.

1889వ సంవత్సర మేప్రియలులో, నామిత్రుడైన తల్లాప్రగడ చలపతి రావునకు గొప్ప కష్టము సంభవించెను. 1888వ సంవత్సరము చివరభాగము మొదలుకొని, చలపతిరావుభార్య, యనగా పారుపల్లి పుండరీకాక్షుడుగారి మూడవ కుమార్తె, జబ్బుగనుండెను. ఆమె క్రమక్రమముగ శుష్కించుచుండెను. చలపతిరావు జిల్లా సర్జనుగారైన డాక్టరు కరూథర్సుగారిని వైద్యమునకై పెట్టెను. నేను తరుచుగ మందులకై పోవుచుంటిని. ఎంత శ్రమపడినను వ్యాధి కుదురలేదు. ఆమె యేప్రియలు 30 తారీఖున రాత్రి మృతినొందెను. ఆమె కప్పటికి మూడు సంవత్సరముల వయసుగల కుమారుడుండెను. అతడే తల్లాప్రగడ నరసింహారావు. పిమ్మట నతడు పెద్దవాడై చదివి, బి.యల్.లో తేరి, కొన్నాళ్లు రాజమహేంద్రవరములోను, కొన్నా ళ్ళేలూరులోను న్యాయవాదిగనుండి, 1936వ సంవత్సరమున నేలూరులో మృతినొందెను. ఆ కష్టదినములలో చలపతిరావు నోదార్చుచు కొన్నిదినములు కాలము గడపితిని.

ఆ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి నెలనాటికి, నేను కీచకవధానాటకములో రెండంకములు వ్రాసి హనుమంతరావునాయుడుగారి కిచ్చితిని. తక్కిన భాగ మేప్రియలునాటి కిచ్చితిని. గ్రంథరచనకారంభముగనుక మొదటి యంకములలో కఠినపదములు కఠినసమాసములు ప్రయోగించితిని. ద్రౌపదీ కీచకుల సంభాషణములు వచ్చినపు డాభాగము శృంగారరస ప్రధానమైనది గనుక, సమాసములు మొదలయినవి ప్రయోగింపక సులభశైలితో వ్రాసితిని. ఇది నాటకసమాజము వేరుగ భావించిరి. కఠిన సమాసమున్న భాగము నేను మా మేనమామగారిచేత వ్రాయించితిననియు, వా రమలాపురము వెళ్ళిన

తరువాత నీచివరిభాగము నేను స్వయముగ వ్రాసితిననియు, నందుచేత నీ సులభశైలిని బడినదనియు, నాటకసమాజమువారు తప్పుగా నభిప్రాయ పడిరి. తోలేటి సుబ్బారావుగారు వ్రాసియిచ్చిన హరిశ్చంద్రనాటకమును నా నాటకమును వారు జదివి, హనుమంతరావు నాయుడుగారు, వారి బంధువు లైన స్త్రీలు ముందుగ జూచుటకై యీ రెండు నాటకములును, సామినేని బుచ్చిఅబ్బాయి నాయుడుగారను రెండవ పేరుగల "యళహసింగరరావు నాయుడుగారి" విశాలమైన సావడిలో, మొట్టమొదట ప్రయోగించిరి. ఇది వేసవికాలపు శలవులలో జరిగెను. తరువాత టౌనుహాలు ప్రక్కనున్న యొకదొడ్డిలో గట్టి తాటియాకులపాక వైచి నాటకములాడ జొచ్చిరి. ఈ సమాజముపేరు "రాజమహేంద్రవర హిందూ నాటకసమాజము".

హనుమంతరావునాయుడుగా రాదివెలమకులస్థులు, మాదిరెడ్డి వేంకటరత్నమునాయుడుగారు మొదలగువారికి బంధువులు. ఈయన స్వగ్రామము గుంటూరుజిల్లాలోని క్రొత్తపట్టణము, ఆయన పూర్వము మెట్రిక్యులేషను స్కూలులో జాలకాలము పనిజేసి, యక్కడ నొక నాటక సమాజము స్థాపించెను. ఆ మిషనుపాఠశాలలోనే, టంగుటూరి ప్రకాశముగారు కూడ జదువుకొనుచుండిరి. నాయుడుగారు స్థాపించిన నాటకసమాజములో వంగవోలుపురమున ప్రకాశముగారుకూడ పాత్రధరించుచుండిరి. రాజమహేంద్ర వరములో మాకర్ల సుబ్బారావునాయుడుగారని యొక గొప్ప న్యాయవాది యుండెను. ఆయన శ్రీ మాదిరెడ్డి వేంకటరత్నమునాయుడుగారి తోడియల్లుడు. సుబ్బారావునాయుడుగారును, హనుమంతరావునాయుడుగారును బంధువు లగుటయేగాక, మిత్రులు, సహాధ్యాయులును. ఆకారణమున సుబ్బారావు నాయుడుగారియొక్కయు, దక్కిన బంధువులయొక్కయు ప్రేరణముచేత, హనుమంతరావునాయుడుగారు 1887వ సంవత్సరమున కుటుంబముతో రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. ఆయనకు రాగానే యేలూరి లక్ష్మీనరసింహము గారు తమ యాస్తికపాఠశాలలో నొక యుపాధ్యాయపదవి నిచ్చిరి. నాయుడు గారు వచ్చునప్పుడు, తమకు ప్రియశిష్యుడును దమ నాటకసమాజములో సభ్యుడునైన ప్రకాశముగారిని, రాజమహేంద్రవరము దీసుకొనివచ్చి, పాఠశాలలో జేర్పించిరి. ప్రకాశముగారు పూటకూళ్ళయింట కొన్నాళ్లు దిని, కొంతకాలము మాతామహిని దీసుకొనివచ్చి, వేరే కావురముండి చదువు కొనుచువచ్చిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారే ప్రకాశముగారికి చదువు చెప్పించుచువచ్చిరి. నాయుడుగారి కతనిమీద పుత్రప్రేమయని చెప్ప

టతిశయోక్తిగాదు. ప్రకాశముగారు బాలుడు, తెలివిగలవాడు, స్ఫురద్రూపి. హనుమంతరావునాయుడుగారికి నాటకములమీద కుతూహలము వంగవోలుతో నాగిపోక, రాజమహేంద్రవరమునకుగూడ వచ్చెను. హనుమంతరావునాయుడుగారికి రాజమహేంద్రవరములో స్థిరమైన యుపాధ్యాయపదవి లభించెను.

అప్పుడాయన నాటకసమాజము స్థాపించెను. తానే యానాటక సమాజమునకు మేనేజరుగ నుండుటవలన గొన్ని బాధలున్నవని, రాజమహేంద్రవరము సెంట్రలుజెయిలులో నొక గుమాస్తాగనున్న పిళ్ళారిసెట్టి త్రియంబకరావు నాయుడుగారిని, మేనేజరుగ నేర్పరచెను. ఆ సంవత్సరము జూను నెలలో 8వ తారీకున, నూతనముగ నిర్మించిన తాటియాకులపాకలో, మొట్టమొదట, సమాజమువారు తోలేటి సుబ్బారావుగారు వ్రాసియిచ్చిన "హరిశ్చంద్ర" నాటకమును ప్రయోగించిరి. మఱుసటి శనివారమునా డనగా జూనునెల 15వ తేదీని నేను వ్రాసియిచ్చిన "కీచకవధా" నాటకమును ప్రయోగించిరి. నన్నుగూడ నాహ్వానించిరి. నేనా నాటకమునకు బోయి జూచితిని. ప్రేక్షకులు నాటకము బాగున్నదని సంతోషించిరి. హనుమంతరావు నాయుడుగారు భీమపాత్ర ధరించిరి. ప్రకాశముగారు ద్రౌపదిపాత్ర ధరించిరి. ఈ నాటకసమాజములో గొందరు ప్రసిద్ధులు పాత్రలు ధరించిరి. వారెవరనిన; హనుమంతరావు నాయుడుగారు, ప్రకాశముగారు, జిల్లాజడ్జి పనిచేసి పింఛను పుచ్చుకొని, 1939వ సంవత్సరములో చెన్నపురిలో మృతినొందిన పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావు నాయుడుగారు, సబుజెడ్జి పనిజేసి పింఛను పుచ్చుకొని ప్రస్తుతము చెన్నపురిలో సుఖముగనున్న కోకా సాంబశివరావు నాయుడుగారు, పోస్టలు డిపార్టుమెంటులో పనిజేసి పింఛను పుచ్చుకొని సుఖముగనున్న కోకా వెంకటరెడ్డినాయుడుగారు. ప్రకాశముగారు నాటకములో నే రసము నభినయించినను మిక్కిలి సొగసుగ నభినయించెడివారు. కరుణరసమునకును వీరరసమునకును వీరు పెట్టినదిపేరు. ఆ సమాజమునకు దక్షిణదేశస్థుడు సాతానియైన రామానుజయ్యయను నతడు సూత్రధారిగ వచ్చెను. ఇతడు చక్కగ గానము చేసెడివాడు. అతని గానము వినుటకే కొందరు వచ్చెడివా రనిన యతిశయోక్తిగాదు. కొంతకాలము బందరులో పోలీసు యినస్పెక్టరు పనిజేసి తరువాత మృతినొందిన వల్లూరి సూర్యప్రకాశరావుగారు తత్కాలమున రాజమహేంద్రవరములో ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షకు జదువుకొనుచుండి యీ సమాజములో జేరి హాస్యము జెప్పుచుండెను. ఇతను హాస్యములో మిగుల

గట్టివాడు. ఇతని హాస్యము జనరంజకముగ నుండెను. ఈ యిద్దరు ప్రకాశములవల్ల నాటకసమాజము ప్రకాశించెను. నేను రచించిన కీచకవధా నాటకము మొదటిసారి ప్రయోగింపబడినప్పుడు న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులు గారు, నెర్రమిల్లి వెంకట్రావు పంతులుగారు మొదలగు పురప్రముఖులు చాలమంది విచ్చేసి సంతోషించిరి.

ఈ నాటకము రెండవసారి మరికొన్ని దినములకు ప్రయోగించిరి. అప్పుడు ప్రేక్షకులతోడిపాటు నేనుగూడ నొక కుర్చీలో గూర్చుంటిని. బయ్యపునీడి జోగయ్యగారు మొదలగు పురప్రముఖు లానాటకమునకు వచ్చిరి. జోగయ్యగారు మెరకవీధి తెలగాలు. తెలుగులో నభిరుచిగలవారు. కొంతకాలము రాజమహేంద్రవరములోను, పిమ్మట విశాఖపట్టణములోను జిల్లాకోర్టులో సిరస్తదారుగనుండినవారు. ఆనాటకమున కాయనవచ్చి హనుమంతరావు నాయుడుగారు భీమపాత్ర నభినయించుచున్నప్పుడు సంతోషించి చప్పట్లుగొట్టిరి. సభాసదులుగూడ సంతోషముచే చప్పట్లు కొట్టిరి. జోగయ్యగారు కొన్ని పుష్పములు నాతలమీద జల్లిరి. ఈ గౌరవముచేత నేను మిక్కిలి సంతసించితిని. హనుమంతరావునాయుడుగారుకూడ మిక్కిలి సంతోషించి, మరియొక నాటకము వ్రాయుటకు నన్ను ప్రోత్సాహపరచిరి. నేనప్పుడు ద్రౌపదీపరిణయనాటకమును వ్రాయనారంభించితిని. అది యైదంకముల నాటకము. అక్కడక్కడ కొన్ని పద్యములున్నను మొత్తముమీద నదిగూడ వచననాటకమే. ముఖ్యపాత్రలు ధరించునట్టి హనుమంతరావు నాయుడుగారుగాని, ప్రకాశముగారుగాని, పద్యములు జదువలేరు. ఒక రిద్దరు పద్యములు జదువగలవారుండిరి. వారు ధరించుపాత్రలకే పద్యములు పెట్టుచూ వచ్చితిని. ఈ నాటకముగూడ జాలవరకు స్వహస్తమున వ్రాసితిని. నాటకరచనము త్వరగ ముగింపవలెనను కుతూహలముతో హనుమంతరావు నాయుడుగా రొకప్పుడును, దుర్గి గోపాలకృష్ణారావను సామాజికు డొకప్పుడును రాత్రులు వచ్చి నేజెప్పగా నాటకము వ్రాయుచుండిరి.

1889వ సంవత్సరము జూలైనెలలో మామిత్రులు స్థాపించిన యార్యను హైస్కూలు క్రమక్రమముగ క్షీణించిపోయినందున, యిప్పటి మొదటి ఫారమునకు రెండవఫారమునకు సరియైన నాలుగవ తరగతియు, మూడవ తరగతియు మాత్రమే నిలిచియుండెను. తక్కిన యుపాధ్యాయులందరు పాఠశాలనుండి మానివేసిరి. కుందూరి వేంకటరత్నముగారు, నేను మాత్రమే పాఠశాలను బట్టుకొని వ్రేలాడితిమి. మేమిద్దరము పాఠశాల నుప్పులూరివారి

మేడలోనుండి దీసివేసి, ధర్మాసుపత్రివెనుక నుండిన తవ్వలవారి బంగాళాలో బెట్టితిమి. పాఠశాలవల్ల వచ్చు నాదాయమునుండి కొంతభాగము వేంకట రత్నముగారును, కొంతభాగము నేనును బుచ్చుకొని కాలక్షేపము చేయు చుంటిమి. అప్పుడు నేను తవ్వలవారియింట బాలురకు నెలకు రు.6/-లు చొప్పున జీతముమీద నింటివద్ద పాఠములు చెప్పుచుంటిని. వీరవాసరములో మాతండ్రిగారి సంపాదనము తగ్గిపోయినందున కుటుంబ భారము నాపై నప్పగించిరి. కుటుంబమనగా మా తల్లి, మా తమ్ముడు, చిన్న చెల్లెండ్రయిన యచ్చమ్మ, రమణమ్మ, నేను. మే మిన్నీసుపేటలో నాళమువారి కొట్లలో నెలకు మూడు రూపాయలు బాడుగనిచ్చి కాపురముంటిమి. సాయంకాలము పాఠశాల వదలిపెట్టినతరువాత మేము, నాయుడుగారు మొదలగువారు గలసి నాటకశాలలో నిష్ఠాగోష్ఠి జెప్పుకొనుచు రాత్రి యెనిమిది గంటలవరకు కాలక్షేపముజేసి యింటికి బోవుచుండెడివారము. నా సంపాదన జాలక, నాకు గొంతఋణమయ్యెను. ద్రౌపదీపరిణయనాటక మా సంవత్సరము సెప్టెంబరు నెలలోనో, యక్టోబరు నెలలోనో, మొదటిసారి ప్రయోగింపబడెను. హనుమంతరావు నాయుడుగారు భీమపాత్ర ధరించిరి. ప్రకాశముగా రర్జునపాత్ర ధరించిరి. వీరరస మభినయించుటలో ప్రకాశము గా రద్వితీయులు. ఆ నాటకమున నాలుగవ యంకములో వీరరస మభినయించుటకు మిక్కిలి యవకాశముండెను. అది ప్రకాశముగారు మిక్కిలి యద్భుతముగ బ్రదర్శించిరి.

మద్దూరి నాగభూషణముగా రప్పుడు విద్యార్థిగనుండి నాటక సమాజములోజేరి ద్రౌపదీపరిణయములో ద్రుపదపాత్ర ధరించిరి. ఈయన పద్యములు మిక్కిలి శ్రావ్యముగ జదువగలవారు. ఈయన పద్యములు విని ప్రేక్షకులు మిక్కిలి యానందించుచుండెడివారు. దుర్గి గోపాలకృష్ణారావు దుర్యోధనపాత్ర ధరించెడివారు. ద్రౌపదిపాత్ర నెప్పల్లి బుల్లికృష్ణయ్య యను నొక యువకుడు ధరించెడివాడు. హిడింబాసుర, బకాసురపాత్రలు శ్రీ మాదిరెడ్డి వేంకటరత్నము నాయుడుగారితమ్ముడు చలపతిరావు ధరించు చుండెడివాడు. అతడు మిక్కిలి దృఢకాయుడు. హనుమంతరావునాయుడు గారు మొదలగువారు నన్ను సామాజిక గ్రంథకర్తగ నెంచుకొని, నే నేపాత్ర ధరింపకపోయినను నన్ను గూడ నొక సామాజికునిగ భావించెడివారు. "ద్రౌపదీపరిణయ" నాటకముగూడ ప్రేక్షకుల నానదింపజేసినది.

తరువాత హనుమంతరావు నాయుడుగారు నన్ను "గయోపాఖ్యాన" నాటకము వ్రాయుమని పురిగొల్పిరి. అందుకు నేనిష్టపడి, "గయోపాఖ్యాన"

నాటకమును 1889వ సంవత్సర మక్టోబరులో రచియింప నారంభించితిని. రామకవి యనునతడు "గయోపాఖ్యాన" కథను దెనుగులో బద్యకావ్యముగ రచియించెను. అది యచ్చుపడి బజారులో విక్రయింపబడుచుండెను. ఆ పుస్తకమును నేను సంపాదించి, చదివించుకొని విని, యాకథనుబట్టియే నేను "గయోపాఖ్యాన" నాటకమును రచించితిని. "చిత్రభారత"మను తెనుగు ప్రబంధములోగూడ నిటువంటి కథ యొకటి యున్నది. ఈ కథలో జెప్పబడినట్లు గయుడు శ్రీకృష్ణుని చేతిలోగాక, గాలవఋషి యర్ఘ్య మిచ్చుచుండగ నతని చేతిలో నుమిసినట్లు, నతడు తన పరాభవమును శ్రీకృష్ణున కెరింగిపగ, మహర్షిని పరాభవించినందుకు శ్రీకృష్ణుడు గయుని దండింప నెంచినట్లును, నందువలన శ్రీకృష్ణార్జునులకు యుద్ధము జరిగినట్లును నున్నది. అయినను నేను కథాసంవిధానములో రామకవి పుస్తకమునే యనుసరించితిని. శ్రీకృష్ణునిపాత్రము ధరించుటకై యుద్దేశింప బడినవారు పద్యములు జదువగలవారగుటచే నేనా పాత్రమునకు బద్యములు వ్రాసితిని.

1889వ సంవత్సరము డిశంబరు 20వ తేదీనాటికి నేను "గయోపాఖ్యానము"లో నాలుగంకములు వ్రాసి, నాటకసమాజమువారి కిచ్చితిని. అప్పుడొక యంతరాయము గలిగెను. నాటకసమాజమువారికి "శ్రీరామజనన"మను నాటకము మొదట నెవరో వ్రాసి యిచ్చిరి. అది చాలసారులు ప్రయోగించిరి. అది యెక్కువ రసవంతముగ నుండకపోవుటచే "శ్రీరామజనన" నాటకము మరియొకటి క్రొత్తగ వ్రాసియిమ్మని హనుమంతరావునాయుడుగారు నన్ను గోరిరి. ఆ కోరిక ననుసరించి సంపూర్ణ దీక్ష వహించి యహోరాత్రములు కష్టపడివ్రాసి, డిశంబరు ముప్పదియొకటవ తారీకునాటికి "శ్రీరామజనన" నాటకమును బూర్తిచేసి యిచ్చితిని. పగలు నేను వ్రాయుచుంటిని, రాత్రులు హనుమంతరావు నాయుడుగారు మొదలగు సామాజికులే నేను చెప్పగ వ్రాయుచుండిరి. "శ్రీరామజనన" మైదంకముల నాటకము. ఇందు నాలుగవయంకములో నచ్చరలు ఋశ్యశృంగ మహామునిని దమవలలో వైచుకొని, యాశ్రమమునుండి దీసుకొనివచ్చిన కథలో వారి సంభాషణలు చమత్కారముగను, రసవంతముగను, వ్రాయబడినవని ప్రేక్షకులును, సామాజికులును నన్ను బ్రశంసించిరి. ఈ "శ్రీరామజననము" గూడ వచననాటకమే. ఈ నాటకము ముగించిన తరువాత నేను 1890వ

సంవత్సరము జనవరి నెలలో నా స్వగ్రామమైన వీరవాసరము వెళ్ళి, "గయోపాఖ్యానము"లోని యైదవయంకము నచటవ్రాసి, టపాలో దానిని హనుమంతరావునాయుడుగారికి రాజమహేంద్రవరము బంపితిని.

"శ్రీరామజనన" నాటకమును సామాజికులు జనవరి నెలలో కడపటి భాగమున ప్రయోగించిరి. అందు దశరథపాత్ర టంగుటూరి ప్రకాశముగారు ధరించిరి. రావణాసురపాత్రను హనుమంతరావు నాయుడుగారు ధరించిరి. పది తలలుగల లక్కకిరీటము చేయించి, రెండు ప్రక్కల పలుచని యినుప బద్దెలు దానికమర్చి, నాయుడుగారు ధరించెడివారు. ఆ కిరీటమును ధరించి నాయుడుగారు రంగస్థలముమీదికి వచ్చినప్పుడు విగ్రహ మతిభయంకరముగ నుండెడిది. అది చూచి కొందరు పిల్లలు "బాబో"యని "యమ్మో"యని జడుసుకొనెడివారు. "శ్రీరామజనన" నాటకములో గర్భవతియైన కౌసల్య యావేశమని యొక భాగముకలదు. గర్భములోనున్న శ్రీరాముడు రావణుని దుర్ణయములు రోసి, తన యాగ్రహమును కౌసల్యానోటనుండి వెడలగ్రక్కినట్లు కథలో నుండును. అది కొంత భయంకరముగ నుండును. ప్రేక్షకులా రంగమునుగూడ మిక్కిలి మెచ్చుచుండెడివారు. ప్రకాశముగారు మొదటిసారి "శ్రీరామజననము" ప్రయోగించినపుడు దశరథపాత్ర ధరించినను, రెండవసారి కౌసల్యాపాత్ర ధరించి యావేశరంగమును మిక్కిలి యొప్పించిరి.

"గయోపాఖ్యాన" రచన మారంభించునప్పటికి నా కిరువది రెండు సంవత్సరములు వయస్సు. నేను నాటక రచయితనని రాజమహేంద్రవరములో నాకు కొంతపేరు వచ్చినది. వల్లూరి సూర్యప్రకాశముగారు హాస్యముచెప్పుచు నాటకమెవరు రచియించిరని సూత్రధారునిచేత నడిగించుకొని, చమత్కారముగ దాని నింగ్లీషులో నిట్లు చెప్పుచుండెడివారు. "Parrot Baniyan Tree Riches Manly Lion" ఈ మాటలకు మొత్తముమీద నర్థము "చిలమర్తి లక్ష్మీ నరసింహ"మని. "గయోపాఖ్యాన" నాటకమును మా నాటకసమాజమువారు మొట్టమొదట 1890వ సంవత్సర మేప్రియలు నెలలో ప్రయోగించిరి. గయునిపాత్రను నాయుడుగారే ధరించిరి. చిత్రరేఖపాత్రను టంగుటూరి ప్రకాశముగారు ధరించిరి. రెండవ యంకములో స్త్రీపాత్రను ధరించి మిక్కిలి యొప్పించి, మూడవ యంకమున, నయిదవ యంకమున ప్రకాశముగా రర్జునపాత్రను ధరించి కన్నుల వైకుంఠముగ ప్రదర్శించెడివారు. కౌశికపాత్రను ఐనవోలు తాతయ్యనాయుడు ధరించెడివాడు. అతనికి హాస్యరస

మెప్పించుటలో మిక్కిలి ప్రజ్ఞగలదు. ప్రకాశముగారు రంగస్థలముమీద మూర్తీభవించిన వీరరసమువలె నుండెడివారు.

“గయోపాఖ్యానము”లో నిప్పటి యైదవయంకములోని వచనభాగము దాదాపుగ మునుపటిదేగాని, పద్యభాగమంతయు నూతనముగ జేర్పబడినదే. సమాజములోని సభ్యులనుబట్టియే నాచేత నాటకములు వ్రాయబడు చుండెడివి. ఈ నాటకముతో మునుపటికంటె నాపేరు యెక్కువ ప్రసిద్ధి కెక్కినది. “గయోపాఖ్యాన”మైన తరువాత నాయుడుగారు “పారిజాతాపహరణ” నాటకము వ్రాయమని నన్ను గోరిరి. 1890వ సంవత్సరమున వేసవికాలములో నేను వీరవాసరము వెళ్ళక, “పారిజాతాపహరణ” నాటకము వ్రాసితిని. ఇదియు నైదంకముల నాటకమే. దీనిలో సత్యభామపాత్ర ప్రకాశముగారే ధరించెడివారు. ఆయా రసమునుబట్టి యాయనముఖవైఖరి, కంఠస్వరము మార్చుటజూచి, ప్రేక్షకులు మహానందమును బొంది చప్పట్లు గొట్టుచుండెడి వారు. అందులోని కైరవపాత్ర తాతయ్యనాయుడు ధరించెడివాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణపాత్ర ధరించినట్టి పిళ్ళారిసెట్టి రామకృష్ణమ్మనాయుడుగారు పద్యములు చదువలేనివారు గనుక శ్రీకృష్ణునకు నేను మొదట పద్యములు పెట్టలేదు. ఇప్పుడచ్చుపడియున్న నా “పారిజాతాపహరణ” నాటకములో జాలపద్యములు పెట్టితిని. నెప్పల్లి బుల్లికృష్ణయ్య యనునతడు చిన్నచిన్న స్త్రీపాత్రలను ధరించుటయేగాక మనోహరముగ నాట్యముగూడ జేసెడివాడు. ఈ సమాజము వారికి వచననాటకములే యాడవలెనను సంకల్పము గలుగుటకు నొకటి రెండు కారణములు గలవు. సంగీతజ్ఞానము లేకపోవుట యొకటి, చక్కగా భాగములు చదివి ప్రయోగించినపక్షమున పద్యనాటకములకంటె వచన నాటకములే యెక్కువ మనోహరముగ నుండునను నభిప్రాయ మొకటి.

ఈ యభిప్రాయము గలుగుటకు గుంటూరు మొదటి నాటక సమాజము కారణము. చెన్నపట్టణమందలి పచ్చయప్ప కళాశాలలో నాంధ్రో పాధ్యాయులై బ్రహ్మశ్రీ కొండుభట్ల సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు, గుంటూరు నాటకసమాజమున కెన్నో వచననాటకములు వ్రాసి యిచ్చిరి. ఆ సమాజము వారు గుంటూరునందును, మరి యితరస్థలములందును వాటిని మిక్కిలి నేర్పుతో ప్రయోగించి పెద్దపేరును గాంచిరి. ఆ సమాజమువారు 1884వ సంవత్సరమున డిశంబరు సెలవులలో రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, వారు నాటకములను ప్రయోగించిరి. వచననాటకములైనను, నవి యెంతో మనోహరములుగ నుండెను. ఆ నాటకసమాజసభ్యులలో మహారాజశ్రీ

దేశభక్త కొండా వెంకటప్పయ్యగారుకూడ నుండిరి. వారినాటకములలో “యుగంధర విజయ” మనునది మిక్కిలి చక్కగనుండెను. వారి “హరిశ్చంద్ర” నాటకముగూడ మిక్కిలి రసవంతముగనుండెను. పలుమాటలేల, వారి నాటకము లన్నియు జనాకర్షకముగనే యుండెను. నాటకముల శైలిగూడ సులభమై, ప్రేక్షకులకు సుబోధకముగనుండెను. ఆ కారణమున రాజ మహేంద్రవరపు “హిందూ నాటకసమాజము” వారుగూడ మొదట వచన నాటకములే ప్రయోగింపదలచి, యట్టివే వ్రాయించిరి. హనుమంతరావు నాయుడుగారు, ప్రకాశముగారు మొదలగు నటులకౌశలముచేత నాటకములలో పద్యములు లేవన్న వెలితి కనబడలేదు.

ఈ 1890వ సంవత్సరము మే నెలలో సమాజమున కొకనష్టము సంభవించినది. సమాజములో సూత్రధారుడై యుండిన రామానుజయ్య యను సాతానివైష్ణవుడు త్రాగుచుండెడివాడు. ఆతడింటి దగ్గరనే యాపని జేయుచుండెనుగాని రంగస్థలములో నట్టిపని జేసెడివాడుగాడు. హనుమంత రావు నాయుడుగారు రంగస్థలమును మిక్కిలి పవిత్రముగ నుంచవలెనను తలంపుగలవారు. రామానుజయ్య యొకనాడు, నాయుడుగారి స్వభావ మెరుగక, త్రాగి రంగస్థలమునకు వచ్చెను. అది చూచి హనుమంతరావు నాయుడుగారు కోపించి, చీవాట్లుపెట్టి, రామానుజయ్యను రంగస్థలమునుండి యాపూట వెడలగొట్టిరి. రామానుజయ్య పశ్చాత్తాపమునొంది, సమాజములో నున్నంతకాలము నట్టిపని మరియెన్నడు జేయలేదు. నాయుడుగారు జేసిన పనికి నేను మిక్కిలి సంతసించితిని. నాయుడుగారియెడల సామాజికులకు మిక్కిలి భయభక్తులుండెడివి. ఈ రామానుజయ్య వేసవికాలపుసెలవులలో నేదో పనిమీద కిర్లంపూడి వెళ్లెను. అక్కడ కొన్నాళ్లుండి పిమ్మట పిఠాపురము వెళ్ళదలచి, దిట్టముగ త్రాగి, పిఠాపురమునకు బండి మాట్లాడుకొని, యాబండిలో నెక్కి తనవెంట మరిరెండు సారాబుడ్లు తెచ్చుకొని, రాత్రి యంతయు మిక్కిలి త్రాగిత్రాగి పండుకొనెను. తెల్లవారునప్పటికి బండి పిఠాపురము వెళ్లెను. బండివాడు తన బాడుగనిమ్మని రామానుజయ్యను లేపబోగా, నతడు నిద్రనుండి మేలుకొనలేదు. ఆ నిద్దుర పెద్దనిద్దురయ్యెను.

రామానుజయ్య చనిపోయిన వార్త మాకు దెలిసెను. అతడు పోయిన తరువాత నంతచక్కగా గానముచేసెడు సూత్రధారుడు చిరకాలమువరకు దొరకలేదు. వల్లూరి సూర్యప్రకాశముగారికి తోడుగ హాస్యమునకు రాయవరపు హనుమంతరావుగారనియొకరుగూడ వచ్చుచుండెడివారు. వీరుగాక కంచి

యానందరావుగారని యొక పురుషుడొకసారి కాకినాడనుండి వచ్చి మా సమాజమున నొకనాటకములో హాస్యము జెప్పిరి. ఆయన నివాసస్థానము కాకినాడ. కాకినాడలో 1885వ సంవత్సరమునందే దినవహి హనుమంతరావు గారను సంపన్న గృహస్థులొకరు, మిత్రుల ప్రోత్సాహముచేత నొక నాటక సమాజము స్థాపించిరి. దాని తెరలకు నలంకారములకు నైదువేల రూపాయలు వ్యయపరచిరి. ఆ సమాజములో వైజర్సు అప్పారావుగారని యొక పట్టపరీక్షా సిద్ధుడు, జయంతి భావనారాయణగా రనునొక యాంధ్రకవియు మరియు ననేకులు పాత్రలను ధరించుచుండెడివారు. దానికి సింగితపు అబ్బాయిగారను మాధ్వబ్రాహ్మణుడు మేనేజరుగ నుండెడివాడు. ఆ సమాజములో ఆనేసాలు భీమసేనరావుగారు, కంచి యానందరావుగారు, వల్లూరి సూర్యప్రకాశముగారు, కోపల్లె రమణరావుగారు, రాయవరపు హనుమంతరావుగారు మొదలగువారు గూడ పాత్రలు ధరించియు, హాస్యములు జెప్పియు ప్రేక్షకులను రంజింప జేసెడివారు. ఆ కారణముననే మాసామాజికులు కంచి యానందరావుగారు మొదలగువారిని బ్రతిమాలి తమ నాటకములలోగూడ హాస్యము జెప్పించిరి.

"పారిజాతాపహరణ" నాటకమును 1890వ సంవత్సరము రెండవ భాగములో మా సామాజికులాడిరి. అదియు జనరంజకముగ నున్నదనియే చెప్పుకొనిరి. ఆయేడు జూలై, యాగస్టు నెలలలో నేను "నల" నాటకమును వ్రాసితిని. అది వ్రాయుచుండగా, సమాజములో రాజు వేషము తరుచుగా ధరించుచుండెడు పిళ్ళారిసెట్టి రామకృష్ణమ్మ నాయుడుగారు నాయొద్దకు వచ్చి, నలునిపాత్ర తనకిమ్మని యడిగి, పద్యములు పెట్టవద్దనియు, నొకవేళ పెట్టినను వాటికి సరియైనవచనము క్రిందవ్రాయుమనియు నన్ను గోరుచుండెను. అందుకు నాకు పట్టరాని యాగ్రహముగలిగి, నాటకము వ్రాసిన పుస్తకమును చింపితిని. చింపుట యనగా ముక్కలు ముక్కలు జేయలేదు. వ్రాసిన కాగితముల పుస్తకము నిలువుగ జింపితిని. అక్షరములు మాత్రము జెడిపోలేదు. తరువాత సామాజికులా పుస్తకమును జూచి, మరియొక ప్రతి వ్రాసుకొని దగ్గరనుంచుకొని పలుమారు ప్రయోగించిరి.

ఇందు నలపాత్ర నాకొకవిధముగా శిష్యుడు, మిత్రుడునైన దుర్గి గోపాలకృష్ణారావు ధరించెడివాడు. అతడు బద్యములు జక్కగా చదివెడివాడు. దమయంతిపాత్ర ప్రకాశముగారు ధరించెడివారు. ఈనాటక మచ్చుపడలేదు. కారణమేమన, బళ్ళారిలోనుండిన బ్రహ్మశ్రీ ధర్మవరము కృష్ణమాచార్యులవారు "చిత్రనళీయ" మనుపేర "నల" నాటకమొకటి వ్రాసిరి. ఆయన "సరస

వినోదిని" యను నొక నాటకసమాజము స్థాపించి యా సమాజము నప్పుడప్పుడు చెన్నపురి దీసికొనిపోయి, తానే నలునిపాత్ర ధరించి, దానిని, మరికొన్ని నాటకములను చెన్నపురిలో నాడి యా నగరమందలి యాంధ్ర మహాజనుల నద్భుతానందరసములలో దేల్చెడివారు. వారి "చిత్రనళీయ" నాటకమును నేను జదివించుకొని, విని, యది యన్నివిధముల నా "నల" నాటకముకంటె మిన్నగ నుండుటచేత నా నాటకము దానిముందర బనికిరాదని భావించి, యచ్చువేయలేదు. వ్రాతప్రతిగూడ నాకిప్పుడు దొరకుట దుర్లభముగనున్నది. నాదగ్గర నేను వ్రాసిన నాటకములకు రెండవప్రతి నుంచుకొనకయే, సమాజమువారి కిచ్చుచుండెడివాడను. 1890వ సంవత్సరము మార్చినెలలో నేను "సీతాకల్యాణ"మను నాటకము వ్రాసితిని. అది యా సంవత్సరము శ్రీరామనవమి దినములలో నాడవలెనని నాయుడుగారు నిశ్చయించి, నన్ను త్వరపెట్టినందున దానిని మిక్కిలి వేగముగ వ్రాసితిని. అది శ్రీరామనవమి రోజులలోనే యాడబడెను.

1890వ సంవత్సరము జూలై నెలలో మా కుటుంబము మరల రాజమహేంద్రవరము వచ్చెను. మా తల్లియు, నిద్దరు చెల్లెండ్రును, మా తమ్ముడు నుంటిమి. చిత్రపు నరసింహారావుగారి యిన్నీసుపేట యింటిలో నప్పుడు కాపురముంటిమి.

ఆర్యను పాఠశాలనుగురించి యొకమాట జెప్పవలెను. పాఠశాల యంతయు క్షీణింపగ, మూడు నాలుగు తరగతులను దీసికొనిపోయి నేనును కుందూరి వేంకటరత్నముగారును తవ్వలవారి బంగాళాలో బెట్టి జరుపుచుంటిమని చెప్పితినిగదా! 1890వ సంవత్సరప్రారంభమున నా పాఠశాల నక్కడనుండి మార్చి పెద్దబజారులో శ్రీ వాడ్రేవువారి "గాడేఖానా" యను పేరుగల యింట నెలకొల్పి, జరుపుచుంటిమి. క్రిందితరగతులు గూడ బెట్టి మానాప్రగడ పార్వతీశముగారిని మూడవ యుపాధ్యాయునిగ దీసికొని, నడపుచుంటిమి. పిల్లలసంఖ్య యధికమగుటచే శ్రీపాద మందయ్య శాస్త్రిగారి నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ నియమించితిమి. ఆ సంవత్సరము జూలైలో పైతరగతులలో బాలకులసంఖ్య యెక్కువగుటచే, వెంపరాల భీమశంకరంగా రనువారినిగూడ మరియొక యుపాధ్యాయునిగ నియమించితిమి. ఈ భీమశంకరముగారు మెట్రిక్యులేషను తరగతియందు కృతార్థుడైనవాడు. నాకు సహాధ్యాయుడు. చక్కని తెలుగుకవిత్వముగూడ జెప్పగలవాడు. పాప మితడు తరువాత స్వల్పకాలముననే మృతినొందెను.

1890వ సంవత్సరమున నవంబరు నెలలో కలకత్తానగరమునుండి సాధారణ బ్రహ్మసమాజ మతబోధకుడైన శ్రీ పండిత శివనాథశాస్త్రిగారు రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, యింగ్లీషుభాషలో నమృతప్రవాహమువంటి గంభీరోపన్యాసములిచ్చిరి. ఆ యుపన్యాసములు సభాసదులను సమ్మోహ నాస్త్రములవలె బరవశముజేసెను. ఆయనమీద నేనప్పు డైదు పద్యములు జెప్పితిని. నా పద్యములు విని సభాసదులు సంతోషించిరి. అనేకులు నన్ను మెచ్చి, కొనియాడిరి. శివనాథశాస్త్రిగారు మొట్టమొదటిసారి రాజమహేంద్ర వరమునకు 1881వ సంవత్సరమున వచ్చిరని నేనిదివరకే జెప్పియుంటిని. వారు వచ్చుటకిది రెండవసారి. వారువచ్చి వీరేశలింగముగారియింటనే బస చేసిరి. నేను వీరేశలింగముగారి మేడమీదికిబోయి, వారిని సందర్శించి, మాటలాడితిని. వారు దయాపూర్వకముగ నన్నాదరించి మాటలాడి, నాసంగతి విని Local Shakespere (స్థానిక షేక్స్పియర్) అని నన్ను బ్రశంసించిరి. ఆ బిరుదునకు తగినవాడనుగానని నేనెరుగుదును. నేను బహునాటకములు రచియించితి నన్నమాటవిని, వారావిధముగ బ్రసంశించిరి. శివనాథశాస్త్రిగారి మీద నేను వ్రాసిన పద్యములు ''సునీతి''యను తెలుగుపత్రికలో ప్రకటింపబడెను. ఇప్పుడవి నాదగ్గరలేవు.

నేను రచియించిననాటకములేగాక, ముడుంబై రామానుజాచార్యులు గారిచే రచింపబడిన ''సిరియాళరాజుచరిత్ర''మను నాటకమును, ''పాండ వాశ్వమేధ''మను నాటకమును మరియెవ్వరో రచియించిన ''సారంగధర'' నాటకమును, వీరేశలింగముగారిచే రచియింపబడిన ''చమత్కార రత్నావళి''యును నీ సమాజమువారు ప్రయోగించుచుండెడివారు. స్త్రీపాత్రను ధరించుటకు టంగుటూరి ప్రకాశముగారేగాక, యరగర్ల సత్యరాజుగారని యొకరుగూడ నుండెడివారు. అప్పుడాయన విద్యార్థిగనుండెడివారు. ఆయన విగ్రహముగూడ సుందరముగ నుండెడిది. ఆయన యాకారముగూడ స్త్రీ వేషమునకు మిక్కిలి యొప్పియుండెడిది. ''సారంగధర'' నాటకములో ప్రకాశముగారు రత్నాంగిపాత్రయు, సత్యరాజుగారు చిత్రాంగిపాత్రయు ధరించెడివారు. ఇతరులు రచించిన నాటకములు మా సామాజికులాడినప్పుడు వానిలోని లోపములు పూర్తిచేయుమని నాయుడుగారు నన్ను ప్రోత్సాహపరచు చుండెడివారు. అవి నేను పూర్తిజేసియిచ్చుచుంటిని. ఈ విధముగ ''నశ్వమేధ'' నాటకములోను, ''సారంగధర'' నాటకములోను కొన్నిభాగములు క్రొత్తగ వ్రాసియిచ్చితిని.

ఆ సంవత్సరమున ప్రకాశముగారు ప్రథమశాస్త్ర పరీక్ష తరగతిలో జేరి చదువుచుండిరి. 1889వ సంవత్సరము డిశంబరులో జరిగిన మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో ప్రకాశముగారు కృతార్థులైరి. అప్పటికాయనకు రమారమి పదియారో, పదియేడో సంవత్సరముల వయస్సుండవచ్చును. ఆ సంవత్సరము వేసవి కాలపుసెలవులలో ప్రకాశముగారికి వివాహమయ్యెను. ఆ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో రాజమహేంద్రవర హిందూ నాటకసమాజము పై గ్రామములలో తమనాటకముల ప్రదర్శింపదలచి, యమలాపురము వెళ్ళిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారి బలవంతముమీద యమలాపురము నేను గూడ వెళ్ళితిని. కాని యమలాపురములో మా నాయుడుగారనుకొన్నట్లు ధనలాభము విశేషముగ గలుగలేదు. నాటకములకు గావలసిన తాటియాకుల పాకలు మాచిరాజు నరసింహముగారు గుత్తకుదీసుకొని వేయించిరి. అప్పుడు హనుమంతరావునాయుడుగా రిన్నీసుపేట మిడిలుస్కూలులో ప్రథమ సహాయోపాధ్యాయుడుగనుండిరి. అప్పుడు మిడిలుస్కూళ్లు శనివార ముదయముగూడ బనిచేయుచుండెడివి. ఒక శనివారమునా డమలాపురములో ''గయోపాఖ్యానము'' ప్రయోగించుటకు నిర్ణయింపబడినది. హనుమంతరావు నాయుడుగారు గయునిపాత్ర ధరింపవలసినవారుగనుక వారు శనివారము నాడు ప్రాతఃకాలమున బడికిపోయి పనిజేసి, బడికట్టివేసిన తరువాత బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరమునుండి యమలాపురము నలుబదిమైళ్లు నడచివచ్చి, యా రాత్రి యా పాత్రధరించి, యభినయించి, మరునాడు బయలుదేరి వెళ్ళిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారికి నాటకములయందుగల కుతూహలమునుగూర్చి యింతకంటె నెక్కువ జెప్పనక్కరలేదు. ఎక్కడ నున్నను నాటకశాలయే వారిగృహము. సామాజికులే వారికాప్తులు. అదియే వారి కానందప్రదము.

ఉపాధ్యాయులుగ గూడ హనుమంతరావునాయుడుగారు మిక్కిలి ప్రతిష్ఠవహించినవారే. ఇంగ్లీషు గణితశాస్త్రముగూడ వారు మిక్కిలి సమర్థతతో బోధించెడివారు. ఆయన మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందే కృతార్థుడైనను, హైస్కూలు తరగతులకు గూడ నవలీలగ, గణితము నింగ్లీషు చెప్పగలవారు. బాలకులుగాక యుపాధ్యాయులు గూడ వారిబోధనమునుండి గొన్ని సంగతులు నేర్చుకొనవలసి యుండెడివి. ఆయన బుగ్గమీసములతో భయంకరాకారము గలిగియుండెడివాడు. కాని హృదయము చాలమంచిది. హైస్కూలులోని యుపాధ్యాయులు సెలవు దీసికొన్నప్పుడు వారిస్థానములందు

మెట్కాఫ్‌దొరగారు నాయుడుగారినే పంపుచుండెడివారు. ఈయన చేతిక్రింద నే నైదుసంవత్సరములు పనిజేసితిని. అందుచేత వారిసామర్థ్యము నేనెరుగుదును. నాటకపాత్రలు ధరించినప్పుడు వీరి యభినయము, వీరి యుచ్చారణము, శ్లాఘాపాత్రములుగ నుండెడివి. ఈయనది మిక్కిలి జాలిగుండె. ఎప్పుడైన కోపమువచ్చి కుమారుని కొట్టినప్పుడు తానుగూడ కన్నీరుపెట్టుకొని యేడ్చుచుండెడివాడు. నాటకసమాజ మమలాపురములో నున్నప్పుడు మేము చిలుకూరి లక్ష్మీనరసింహారావుగారి యింటనుంటిమి. వీరు మాధ్వులు. చిలుకూరి లక్ష్మీనరసింహారావుగారు రాజమహేంద్రవరములో ప్రథమశాస్త్రపరీక్షకు చదువుచున్నప్పుడే మానాటకసమాజములో జేరిరి. ఈయన రాజమహేంద్రవరము సమాజములోని సభ్యులకు పదిరూపాయలు ఖర్చుపెట్టి బొబ్బట్లతో విందుచేసెను. అప్పటినుండియు సామాజికులు వీరిని వినోదార్థమై "బొబ్బట్ల మేనేజ"రని పిలుచుచుండెడివారు. ఆయన కవిత్వముకూడ జెప్పగలరు. "ద్రౌపదీవస్త్రాపహరణ"మను నాటకమును, "సౌగంధికాహరణ" మను నాటకమును వీరు రచించిరి. అందు మొదటిది మా సమాజమువారు ప్రయోగించిరి. ఆయన సామాజికులయెడల స్నేహముచేత సమాజమువారి కమలాపురములో దనయింటిలోని వెనుకభాగము బసగ నిచ్చెను. అదియొక సందులోనున్నది. కాని మాకు సౌఖ్యముగానే యుండెను. అప్పుడొక విపరీత బ్రాహ్మణుడు మాకు వంటకు గుదిరెను. వాడు కోపస్వభావుడు. పైగా నల్లమందు వేసెడివాడు. పెద్దవాడు. వానిగోళ్లు పుప్పిగోళ్లు. వాడు ప్రతిదినము ప్రాతఃకాలమున మజ్జిగలో నటుకులు నానవేసుకొని, యుపాహారము దినుచుండెడివాడు. ఏది కొరతయైనను సహింపక కోపించుచుండెడివాడు. "నా పుప్పిగోళ్లు మంటబెట్టును. నేను పచ్చడిచేయలేను మహాప్రభో!" యని యరచుచుండెడివాడు. "పుల్లలు తడిగా నున్నవి మండుటలేదు" అని కేకలు వేయుచుండెడివాడు. "అటుకులలో వేసుకొనుటకు పెరుగులేదు. వెళ్ళిపోయెదను. మహాప్రభో!" యని మాటమాటకు బెదరించుచుండెడివాడు. సామాజికులతో తరుచుగా జగడమాడుచుండెడివాడు. ఎట్టెటో మేము కాలక్షేపముచేయుచుండగా, 1891వ సంవత్సరము సంక్రాంతినాడా దురహంకారుడు మిక్కిలి కోపపడి యేదో వంకబెట్టి వంటచేయకుండ లేచిపోయెను. ఆదినము పండుగ యయ్యును, పిండివంటలు లేవు సరిగదా, పట్టెడన్నమైనను దొరకుట దుర్లభమయ్యెను. సామాజికులలో నొకరిద్దరు మడికట్టుకొని, పగలు మూడుగంటలగునప్పటికి మాకింత

చారుంగూడు పెట్టిరి.

అమలాపురములో మంత్రిప్రగడ కవులట్లయ్యగారను యొక యువకుడుండెను. ఆయన యా నాటకములుజూచి, నాలుగైదుసారులు మాబసకు వచ్చెను. వారికీ, నాకూ కొంత మైత్రియయ్యెను. ఆయన యష్టావధానము చేయుమని నన్ను గోరగా, నేను మాబసలోనే యొకనాటిరాత్రి మా సామాజికులయెదుట నొక యష్టావధానము జేసితిని. అప్పుడు నే నెనమండుగురికి వారుకోరిన విషయములమీద వారుకోరిన వృత్తములతో కవిత్వము జెప్పితిని. పుష్పగణనము, పురాణముచెప్పుట, చీట్లపేక, మొదలైన యంగములు లేవు. 1891వ సంవత్సరమున మా సామాజికులు "హరిశ్చంద్ర" నాటకము ప్రయోగించిరి. ఆ నాటకమున కారాత్రి ధవళేశ్వరములో నింజనీయర్లుగనున్న ముగ్గురు దొరలు వచ్చిరి. హౌలీ, రాములీసు మరియొకరును. హిందువుల నాటకము లెట్లుండునో చూడవలెనను కుతూహలముతో వచ్చిరి. నాటకమైనతరువాత మరునాటి యుదయమున వారు హనుమంతరావు నాయుడుగారిని గలుసుకొని "మీ సామాజికులు రాత్రివేసిన వేషములు మరల నీపూటవేసి కూర్చుండవలెనని మా కోరిక. ఎందుకనగా మేము ఫోటోగ్రాపులు తీసుకొని వాటిని సీమకు బంపెదము, హిందువుల వేషము లెట్లుండునో చూడవలెనని మా దేశస్థులకు మిక్కిలి కుతూహలముండును" అని కోరిరి. తనమాట కడ్డుచెప్పువారెవరు లేరనుకొని, నాయుడుగారు సమ్మతించిరి. కాని యొక యాటంకమువచ్చెను. తనకు మిక్కిలి ప్రియశిష్యుడును, ప్రేమాస్పదుడును, దనకు పుత్రప్రాయుడునునైన ప్రకాశముగారే దాని కంగీకరింపరైరి. "పీర్లపండుగలో వచ్చెడి నాడవేషములవలె నేను పట్టపగలు వేషము వేయుదునా? నేనొప్పుకొన"నని తిరస్కరించిరి. తనమాట బోటుపోవునని ప్రకాశముగారిని నాయుడుగారు మిక్కిలి బ్రతిమాలిరి. కాని ప్రయోజనము లేకపోయెను. ప్రకాశముగారు చిన్ననాట నుండియు నన్ని విషయములలోను స్వతంత్రుడు. తనకు యుక్తమని తోచినపనినేగాని చేయరు. ఆయన యిట్లు ప్రవర్తింతురని యెవ్వరనుకొనలేదు. నాయుడుగారు కొంచెము విచారించిరి. సామాజికు లాశ్చర్యపడిరి. నాయుడుగారికి దొరలదగ్గర పరాభవము జరుగునేమోయని యరగర్ల సత్యరాజుగారును, నెప్పల్లి బుల్లికృష్ణయ్యయు స్త్రీవేషములు ధరించివచ్చిరి. నాయుడుగారును వారి సన్నిహితజ్ఞాతియైన యిమానేని కాంతారావునాయుడు గారును, అయినవోలు తాతయ్యనాయుడును పురుషవేషములు ధరించి

వచ్చి కూర్చుండిరి. దొరలు ఫొటోగ్రాపులు తీసుకొని నాటకము బాగున్నదని యోగ్యతాపత్రిక నిచ్చిపోయిరి. అమలాపురములోనుండగ సామాజికులలో గొందరు స్వల్పకారణమున గోపించి, నాటకములో వేషము వేయమని బెట్టుసరిజేసిరి. ఆనాడు వేయవలసిన నాటకము "గయోపాఖ్యానము". అందులో శ్రీకృష్ణపాత్ర ధరించునతడును బలరామపాత్ర ధరించునతడును కోపించిరి. వెంటనే శ్రీకృష్ణపాత్ర చదివి దుర్గి గోపాలకృష్ణారావు నటించెను. తరువాత నతడు శ్రీకృష్ణపాత్రధారణములో మిక్కిలి పేరు సంపాదించెను. బలరామపాత్ర ధరించుటకు మరియెవ్వరు లేకపోయిరి. అందుచేత నాటకము జెడిపోవునేమో యని నేనాపాత్ర ధరించుటకు సిద్ధమైతిని. కాని సాయంకాల మగునప్పటికి బలరామపాత్ర ధరించునతడే స్వయముగవచ్చి, తానే యావేషము వేసెను. నాకు దృష్టిలేకపోయినను యెట్లో కాలక్షేపము జేయగలనని ధైర్యము గలిగి, నేనట్టిపని కొప్పుకొంటిని.

అమలాపురములోనుండగ నాయూరి పెద్దకోమటియింట వివాహము జరిగెను. నాలుగవనాడు మిక్కిలి వైభవముతో నూరేగింపు జరిగెను. హనుమంతరావునాయుడుగారును, మరికొందరు సామాజికులు నూరేగింపు జూచుటకై వెళ్ళిరి. నిద్రాభంగమగునని, నేనుమాత్రము వెళ్ళలేదు. ఆ యూరేగింపులో పెండ్లివారిపక్షమువారికిని, మరియొకపక్షమువారికిని వివాదము జరిగెను. ఆ వివాదము క్రమముగ ముదిరి కొట్లాటలోనికి దిగెను. ఆ వివాదము నెట్లో పరిష్కరింపదలచి, హనుమంతరావునాయుడుగారు వారి మధ్యకు వెళ్ళినిలిచిరి. కలహకారులు కర్రలతో కొట్టుకొనిరి. అందులో నొకదెబ్బ నిరపరాధియైన నాయుడిగారి నెత్తిపైదగిలెను. తలపగిలి, క్రొన్నెత్తురు బొటబొట గారదొడగెను. నాయుడుగారు వెంటనే యింటికివచ్చి కట్టు గట్టించుకొని పండుకొనిరి. మానాటకసమాజమునకు "నాయుడుల కంపెనీ" యని పేరు. రాజమహేంద్రవరములో వెలమనాయుడులు మిక్కిలి పలుకుబడి గలవారని లోకములో నొకవాడుకయుండెను. అందుకుదోడుగ మాసామాజికులలో నొకడైన యిమానేని కాంతారావునాయుడుగారు, లక్ష్మీ నారాయణనాయుడుగారును రాజమహేంద్రవరములో జిల్లా మునసబులుగ నుండిరి. తనయింటి వివాహములో హనుమంతరావునాయుడుగారికి దెబ్బతగులుటచే నాయుడులవల్ల తనకేదో యపకారము జరుగునని భయపడి, సంపన్నుడైన యావైశ్యశిఖామణి మాసామాజికుల కొకనాడు తనతోటలో విందుచేసెను. ఈ విందువలన తనమీది కోపము సామాజికులకు పోవునని

తలచెను. సామాజికుల కాతనిమీద నెట్టికోపములేదు. ఆ విందులో నా వైశ్యశిఖామణి నన్ను మిక్కిలి గౌరవించెను. అమలాపురమునుండి నేను నడుమనడుమ రాజమహేంద్రవరము వచ్చుచుంటిని. 1891వ సంవత్సరము జనవరి నెలలోనో, ఫిబ్రవరినెలలోనో, పూర్వము నా సహాధ్యాయుడు నాకు మిత్రుడు సజ్జనుడునైన బంధకవి వేంకటరావనువాడు మిక్కిలి జబ్బుగ నున్నాడని తెలిసి, నే నమలాపురమునుండి రాజమహేంద్రవరము వానిని జూడవెళ్ళితిని. అతడు మాటలాడలేకయుండెను. తరువాత రెండు దినముల కతడు మృతినొందెను. అతని మృతి నాకు కొంతమనస్తాపము కలిగించెను. అప్పటి కతని తండ్రి జీవించియుండెను. అతడు మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందు కృతార్థుడు. అంతకుముందే యతనికి వివాహమయ్యెను. నేనునాటకములమీద సరదాచేతను, వారము వారము నమలాపురమువెళ్ళి సోమవారమునాటికి బడికి రాలేకపోవుచుంటిని. కుందూరి వేంకటరత్నముగారును, నామిత్రులైన చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్యగారును, నేనును గలసి మా యార్యను పాఠశాలనే "న్యూమిడిల్‌స్కూలు" అను పేరుతో నడుప నిశ్చయించుకొంటిమి. నేను సరిగ బడికి పోలేకపోవుటచేత బడిలో పనిజేయుట కశ్రద్ధచేయుచున్నానని పాఠశాలయొక్క కాలపట్టిక (Time Table) లోనుండి నా పేరు దొలగించిరి. దీనియర్థము వారిద్దరు నాయుద్యోగమును దీసివేసినట్లేగద? నేనమలాపురము నుండి వచ్చిన తరువాత నాకావార్త వేంకటరత్నముగారు తెలియజేసిరి. అంతట నేనాబడినుండి తప్పుకొంటిని. ఇందువలన నేను 1891వ సంవత్సరమున నుద్యోగములేకయుంటిని. డి. జగన్నాథరావుగారియింటను, నాదినములలో రాజమహేంద్రవరము తహసీలుదారుగనుండిన శ్రీ వాడ్రేవు విజయరామయ్యగారియింటను, నేను బాలురకు పాఠములు చెప్పుచు స్వల్పధనమార్జించి కాలక్షేపము చేయుచుంటిని. అదిగాక రాజమహేంద్రవరము కళాశాలలో, సాము కసరతుల యుపాధ్యాయుడైన యేలూరి రామచంద్రరావు గారు సాము కసరతులమీద నొక పుస్తకము వ్రాయబూని, శరీరపరిశ్రమ యవసరమనియు నారోగ్యము ముఖ్యమనియు బోధించునట్టి పద్యములు గొన్ని యాగ్రంథములో వేసుకొనుటకు, వ్రాయుమని నన్ను గోరిరి. నేను చాల పద్యములు వ్రాసియిచ్చితిని. అందుకు ప్రతిఫలముగ, నాకు వారు నెలకు నాలుగైదు రూపాయలు యిచ్చుచుండిరి. ఈ విధముగ నేను చిక్కుపడుచు నెట్లో కాలక్షేపము చేయుచుంటిని.

5. నాటకసమాజము

ఇట్లుండగ నాకు శరీరారోగ్యము చెడెను. జ్వరము తగులజొచ్చెను. రాజమహేంద్రవరములో నా బందుగులెవ్వరును లేరు. పూటకూళ్ళయింట భోజనము చేయుచుంటిని. పూటకూళ్ళమ్మకు కొంత డబ్బిచ్చి కొంత యరువు పెట్టుచుంటిని. నాకు దామెర్ల రమణరావుగారు మందిచ్చి కుదిర్చిరి. నా మిత్రుడు, శిష్యుడునైన రాయవరపు రామమూర్తి నామీద దయాభిమానములు గలిగి, నన్ను దనయింటికి దీసికొనిపోయి నాకు సకలోపచారములు జేసెను. క్రమక్రమముగ నాజబ్బు తగ్గెను. నా జబ్బు సంగతి మా తండ్రిగారికి తెలిసి రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, నెమ్మదించినతరువాత నన్ను వీరవాసరము దీసికొనిపోయిరి. అచ్చట కొన్ని దినములుండి, యక్టోబరు నెలలో రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని. అప్పుడు రాయవరపు రామమూర్తి మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో చదువుచుండెను. అతనికి గణితము నేను చెప్పలేకపోయినను, దేశచరిత్రము, తెలుగు చెప్పగలిగినందున నన్ను రామమూర్తియు, నతని తండ్రిగారును పూటకూళ్ళయింటికి వెళ్ళవద్దనియు తమయింటనే యుండవలసినదనియు, బలవంతపెట్టి నన్ను నిలిపిరి. నేనందు కంగీకరించి వారియింటనుంటిని.

ఆ సంవత్సరమున, మా సమాజ నాటకమొకటి చూడవలెనని, కిర్లంపూడి జమీందారులైన యినుగంటి బుచ్చితమ్మయ్యగారును, వారి తమ్ములైన చిన్నారాయణంగారును, రాజమహేంద్రవర మేదో పనిమీదవచ్చి, తమ మిత్రులైన చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్యగారిద్వారా తమకుతూహలము మాకు తెలియజేసిరి. పూర్వముండిన తాటాకు నాటకశాల తీసివేయబడెను. మునుపటివలె వారమువారము సమాజమువారు నాటకములాడుట మానిరి. అప్పుడు పట్టణములో నాటకశాలలు లేనందున వీరేశలింగము పంతులుగారు గట్టించిన టౌనుహాలులోనే నాటకములు జరుగుచుండెడివి. కిర్లంపూడి జమీందారుల నిమిత్తము మా సమాజమువారు నేను రచియించిన "ద్రౌపదీ పరిణయ నాటకమును" టౌనుహాలులో ప్రయోగించిరి. జమీందారు లిద్దరును

నాటకముజూచి సంతోషించిరి. సామాజికులు చక్కగ నటనము జేసిరి.

ఆ సంవత్సరము సమాజమును కాకినాడ తీసికొనిపోవలెనని నాయుడుగారు సంకల్పించి, యాయన కాకినాడవెళ్ళి, యప్పటేటి యొడ్డున నొకపాక వేయించిరి. ఇందుకు "సింగితపు అబ్బాయి"గారు సాయము జేసిరి. ఇచ్చట సింగితపు అబ్బాయిగారినిగురించి కొన్ని మాటలు వ్రాయవలెను. అబ్బాయిగారు మాధ్వులు. బ్రాహ్మణులు. గొప్పవస్తాదు. అప్పటికి యేబది సంవత్సరములు వయసుదాటియుండును. వస్తాదగుటచేత పట్టణములోనున్న యువకులు, స్వేచ్ఛావిహారులు, పెంకివాండ్రు మొదలగువారు వీరిచుట్టూ జేరుచుండిరి. ఇందన్ని వర్ణములవారు నుండిరి. ఈయన వైద్యముగూడ జేయుచుండెడివాడు. అందుచేత పట్టణములో మిక్కిలి పలుకుబడి యుండెను, వైద్యమువల్ల కొంతధనముగూడ వచ్చుచుండెను. ఎవరిమీదనైన నాగ్రహము వచ్చినప్పుడు, తన శిష్యులను వెంటబెట్టుకొని యబ్బాయిగారు, విరోధుల బుర్రలు కఱ్ఱలతో బగులగొట్టి, తనకోపము దీర్చుకొనుచుండెడివాడు. మేజస్ట్రీటులు, పోలీసువారు, వైశ్యశిఖామణులు వీరిచే వైద్యము చేయించు కొనుచుండుటచే, నబ్బాయిగారికి వారివలన నేవిధమైన భయము లేదు. ఈ బాహుబలశాలి యొకసారి యొక దొరనుగూడ గొట్టెనని వాడుకగలదు. అప్పుడుగూడ వారికేవిధమైన నష్టము గలుగలేదు. కాకినాడలో స్థాపింపబడిన నాటకసమాజమున కీయన మేనేజరుగ నుండిరి. వీరును, వీరి శిష్యులును పగులగొట్టిన బుర్రలు లెక్కలేదని చెప్పుదురు. వీరి శిష్యులలో బ్రాహ్మణులు గూడ పెక్కండ్రు గలరు. వారి పేరుజెప్పిన కాకినాడలో నెల్లవారికి భయము కలిగెడిది. వారు బహిరంగముగ రాచబాటలలో తలలు పగులగొట్టినను, వారికి వ్యతిరేకముగ నొక్కడైనను సాక్ష్యము వచ్చెడివాడుగాడు. తమ నాటకములు నిరాటంకముగ జరుగుటకు హనుమంతరావు నాయుడుగారు కాకినాడ వెళ్ళి యబ్బాయిగారి దర్శనముచేసి, వారిదయ సంపాదించి, పాక వేయించిరి. పాక సిద్ధమైనను నాటకములు 1892వ సంవత్సరము జనవరిలో గాని ప్రారంభముగాలేదు. మొట్టమొదట సామాజికులు పారిజాతాపహరణ నాటకము ప్రయోగించిరి. కాకినాడకు నేనుగూడ వెళ్ళితిని. ప్రకాశముగారి యభినయకౌశలముచేత పారిజాతాపహరణనాటకము మిక్కిలి రక్తిగట్టెను. పట్టణములో సామాజికులకు మంచిపేరు వచ్చెను. ప్రకాశముగారెక్కడ నాటకము ప్రదర్శించినను వారికి మంచిపేరు వచ్చుచుండెను. రాజమహేంద్ర వరములో నాటకము ప్రయోగించినప్పుడు పర్లాకిమిడినివాసియైన శ్యామ

సుందర రాజగురువను నొక యోఢ్రయువకుడు తత్కాలమున బి.ఏ. తరగతి జదువుచుండెను. ఆయన పలుమారు మా నాటకములకు వచ్చి చూచి మెచ్చి ప్రకాశమునకు "రంగనక్షత్ర"మని (Star of the Stage) బిరుదు నిచ్చెను. రాజగురువుగారు మిక్కిలి తెలివిగలవారు. సజ్జనుడు. విద్య ముగించిన తరువాత నతడు స్వస్థలమునకువెళ్ళి యచట మునిసిపలుసభ కధ్యక్షు డయ్యెను. విద్యార్థిగనున్నప్పుడే యాత డింగ్లీషులో జక్కగ మాట్లాడుచు వ్యాసములు వ్రాయుచు వచ్చెను. దేశస్థుల దురదృష్టముచేత నితడు వయసు ముదరకముందే మృత్యుదేవత నోటబడెను.

ఇంక మాసమాజమువారు కాకినాడలో నెట్లుమెలగిరో చెప్పవలయు. సింగితపు అబ్బాయిగారికిని, నాయుడుగారికిని, జరిగిన స్నేహము చిరకాలము నడచినదిగాదు. అబ్బాయిగారు మిక్కిలి యమాయకులేగాని, శిష్యులు చెప్పెడి కొండెములవల్ల, నాయన మనస్సు జెడిపోవుచుండెడిది. మా సామాజికులు నాటకములు ప్రయోగించినప్పుడు అబ్బాయిగారి శిష్యులు గొందరువచ్చి యుచితముగ టిక్కెట్లనిమ్మని బాధించుచుండెడివారు. అట్లు ప్రతి నాటకమునకు యిచ్చుటకు వీలులేకపోయినది. ఆ శిష్యులలో గొందరు దుండగులు, పాకకడకుబోయి యొకరాత్రి కావలియున్నవానిని బెదరించి, మా సామాజికులలో కోపల్లె శేషగిరిరావను నాతనిని గట్టిగ కర్రతో శిరస్సుపై గొట్టిరి. అతడు పడిపోయెను. నెత్తురు గారజొచ్చెను. వెంటనే యతనిని బసలోనికి దీసికొనివచ్చి కట్టుగట్టజొచ్చిరి. ఆరాత్రి అబ్బాయిగారును, వారి శిష్యులును మాబసముందు జేసినయల్లరి వర్ణింపనలవిగాదు. తలుపులు మూసుకొని మా సామాజికులు లోపల గూర్చుండ, అబ్బాయిగారు పెద్దపెద్ద కేకలు వేయుచుండిరి. శిష్యులు తలుపులమీద రాళ్లు విసరుచుండిరి. ఆరాత్రి నేను పారుపల్లి లక్ష్మీనారాయణగారి యింట నుంటిని. బసలోనున్న సామాజికులకును, మాకును, సంబంధము లేకపోయినది. అంతగొడవ జరుగుచున్నను నిరుగుపొరుగుననున్న పెద్దమనుష్యులు, వీధిలో వెళ్ళెడి పెద్దమనుష్యులుగాని, యిది యేమని వారిని మందలింపలేకపోయిరి. అబ్బాయిగారిపేరు చెప్పిన జనులకంతభయము. ఆరాత్రి యెట్లెటో తెల్లవారెను. మా సామాజికులు తరువాత జాగ్రత్తగనే యుండిరి. అంతటనుండి అబ్బాయిగారిశిష్యులు నాటకమున కుచితముగ టిక్కెట్లనిమ్మని యడుగుట మానిరి.

రామానుజయ్య చనిపోయినతరువాత, మాసమాజమునకు, బందరు నుండి, రాజగోపాలమని యొక గాయకుడు, సూత్రధారిగ వచ్చెను. ఇతని పాట జనరంజకముగ నుండినందున, సమాజమునకు రామానుజయ్య లేని వెలితి దీరెను. అంత హనుమంతరావునాయుడుగారు, పాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడగుటచే, రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళిరి. మా నాటకములు బాగున్నవని పేరువచ్చుటచే డబ్బు బాగుగ వచ్చుచుండెను. గతసంవత్సరము మాకమలాపురములో వచ్చిన నష్టము దీనిలో గూడివచ్చునని మాకు ధైర్యము గలిగెను. అంతట సంక్రాంతిపండుగ వచ్చెను. ఆ పండుగలో నానగరమున రాత్రులు గొప్ప యుత్సవములు జరుగును. ఆ యుత్సవములను జూడవలెనని మాసామాజికులలో గొందరికి గుతూహలముదయించెను. అబ్బాయిగారిపక్షమువారేమైన హానిజేయుదురేమోయని సందేహము గలిగెను. పెత్తనమంతయు నామీదవిడచి నాయుడుగారు వెళ్ళినందున, యా రాత్రి యుత్సవముజూచుటకు వెళ్ళవద్దని, నేను మా సామాజికులతో జెప్పితిని. పట్టణములో నబ్బాయిగారికి విరోధులైన గొందరు మనుష్యులుండిరి. వారు గూడ సమయమువచ్చినప్పుడు బుర్రలుపగులగొట్టగలవారే. అప్పుడప్పు డబ్బాయిగారికిని వారికిని యుద్ధములు జరుగుచుండెడివి. తలలు పగులుచుండెడివి. అబ్బాయిగారి విరోధులలో నొకడు మాకడకువచ్చి, యుత్సవము జూడదలచినపక్షమున, మేము మిమ్ము వెంటబెట్టుకొనిపోయి, సురక్షితముగ దీసుకొనివత్తుమనిజెప్పిరి. అయినను వారిసలహా నే నంగీకరింప లేదు. కాని మాసామాజికులు పడుచుదనపుగర్వముచేతను, వారి సహాయము గలదను ధైర్యముచేతను నుత్సవము చూడవలెనను కుతూహలముచేతను, రాత్రి భోజనానంతరమున వెళ్ళదలచిరి. పిళ్ళారిసెట్టి రామకృష్ణమ్మనాయుడు గారు, తాతయ్యనాయుడు, గోపాలకృష్ణారావు, టంగుటూరి ప్రకాశము నను వారు నలుగురును అబ్బాయిగారి విరోధులతో గలసి యుత్సవములోనికి వెళ్ళిరి. తమకు వ్యతిరేకముగనున్నవారు గట్టిగ నభయమిచ్చి మావాండ్ర నుత్సవమునకు దీసికొనిపోవుచున్నసంగతి యబ్బాయిగారికి దెలిసెను. రాత్రి రమారమీ పదిగంటల కబ్బాయిగారు వారి శిష్యులును, దుడ్డుకర్రలను బుచ్చుకొని, తమకు వ్యతిరేకముగనున్న ప్రాతవిరోధులను, నాటక సామాజికులనుగూడ శిక్షింపదలచి, బయలుదేరిరి. మా సామాజికులు దేవాలయమువద్ద నున్న మా బసనుండి మసీదువద్దకు వెళ్లునప్పటికే, యబ్బాయిగారిమూక వారివెనుకవచ్చి వారిం దాకిరి. గోపాల కృష్ణారావునకు

వెంటనే బుర్రపగిలిపోయెను. ఇల్లు వెడలిన యరగంటలోనే, యతడు రక్తధారతో నింటికి మరలివచ్చెను. నాగుండె జెదరిపోయెను. ప్రకాశము, రామకృష్ణమ్మ, తాతయ్యనాయుడు నేమైరో తెలియలేదు. నేను పోలీసువారికి వర్తమానము జేసితిని. ఒకరిద్దరు పోలీసు జవానులు వచ్చిరి. అందులో నొకడు యూరోపియను సార్జెంటు. ఆయన నావలన వాఙ్మూలము తీసికొని వెళ్ళిరి. మా తక్కినసామాజికులను కొట్టిచంపిరో, యేమైరోయని నాకు బెంగగలిగెను. ఇంటనున్న సామాజికులు ఖిన్నులై యుండిరి. రాత్రియంతయు మాకు నిద్రలేదు. ఆ రాత్రి నేనును, నాచుట్టునున్నవారును, పడిన చిత్తక్షోభ మింతయనిచెప్ప వీలులేదు. నాలుగు గంటలైన తరువాత, ప్రకాశము, తాతయ్యనాయుడు, రామకృష్ణమ్మవచ్చి వారివారి కథలు చెప్పిరి. తాతయ్యనాయుడు తలకొక కుచ్చుపాగ జుట్టుకొని, యబ్బాయిగారి గుంపులో గలసిపోయెనట. అతడు తమవాడేయనుకొని వారాతనిజోలికిపోలేదట. రామకృష్ణమ్మ యెట్టెటో దెబ్బలుతినకుండ నిల్లుజేరెను. ప్రకాశమును దుండగీడైన యనమండ్ర కొండయ్యయను నతడు తరుముకొని వెళ్లెను. ప్రకాశమొక మార్వాడీకొట్టులో దూరబోయెనట. అర్ధరాత్రివేళ వీడెవడో దొంగవాడు, కొట్టులో దూరుచున్నాడనుకొని, కొట్టులోనికి రానీయకపోవుటకు మార్వాడీ ప్రయత్నముజేసెనట. ప్రకాశ మతిసాహసుడగుటచే, తలుపు గెంటుకొని లోపలికిపోయి తలుపుబిగించి కిటికీదగ్గర నిలిచియుండెనట. కొండయ్య పొడుగుపాటి కర్రదీసికొని, కిటికీలోనుండి పొడిచెనట. అందుచేత ప్రకాశమునకు కొండయ్య మొగము పరిచితమయ్యెను. ఈ ఘోరకృత్యమైన తరువాతగూడ మేము నాటకములు వేసితిమి. ప్రొద్దుపోయి నాటకశాలకు పోయినపక్షమున శత్రుభయముండునని దీపాలుపెట్టగనే భోజనములు పెట్టించి నాటకమున్ననాడు సామాజికులను నాటకశాలకు నేను పంపుచుంటిని. వారిని సాయంకాలము షికారుకు వెళ్ళనీయకుంటిని. మునుపటివలె నాటకములకు మాకు సొమ్ము వచ్చుట మానెను. అబ్బాయిగారిజట్టు నాటక సామాజికులను కొట్టవత్తురనియు, నాసమయమున ప్రేక్షకులకుగూడ దెబ్బలు తగులవచ్చుననియు, నూరిలో నొకచెడ్డవాడుకపడెను. అందుచేత జనులు విశేషముగ నాటకముజూచుటకు మునుపటివలె వచ్చుటమానిరి. దానితో రాబడితగ్గెను. రాబడి మందగించగానే, యుత్సాహము మందగించెను. ఎట్టెట్టో కొన్ని నాటకములు 1892వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి మొదటివారము వరకు ప్రయోగించి, మరల రాజమహేంద్రవరము ప్రయాణముగట్టితిమి.

ఫిబ్రవరి 15వ తారీకున మేము రాజమహేంద్రవరము జేరితిమి. నాకప్పు డుద్యోగములేదు గనుక, నేను తీరికగలిగి కాకినాడలో నుండగలిగితిని. నాయుడుగా రుద్యోగములో నుండుటచే, వారక్కడ నుండక నడుమనడుమ నాటకములకు కాకినాడ వచ్చుచుండిరి. నాటకసమాజమునకు మేనేజరుగారైన త్రియంబకరావునాయుడుగారు గతసంవత్సరమం దమలాపురముగాని, యీయేడు కాకినాడగాని రాలేదు. ఈ విధముగ నెన్నో చిక్కులు పడినను, కాకినాడలో మొత్తముమీద సమాజమునకు నష్టము రాలేదు.

కాకినాడలో జరిగిన యీయల్లరియొక్క ప్రతిఫలము రాజమహేంద్ర వరములో కనబడెను. ప్రకాశమునకు కాకినాడలో జరిగిన చిక్కులు త్వరగ మరపురాలేదు. సమయము వచ్చినప్పుడు కాకినాడవారిమీద పగదీర్చుకొన వలెనని యతని మనసులో నుండెను. మానాటకసమాజమువారు తీరిక యున్నపుడు కంభమువారి వీధి నొక యరుగుమీద కలసికొని మాటలాడు కొనుచుండెడివారు. 1892 సంవత్సరము జూనునెలలో నొకనాడు మేమందరము నాయరుగుమీద గూరుచుండి మాటలాడుచుంటిమి. కాకినాడనుండి కొండయ్య యేదో పనిమీద రాజమహేంద్రవరమువచ్చి పెద్దబజారువీధికి వెళ్ళుచుండెను. అరుగుమీదనున్న ప్రకాశమున కతడు కనబడెను. వెంటనే ప్రకాశము "కొండయ్య వచ్చినాడు, కొండయ్య వచ్చినాడ"ని కేకవేసి కఱ్ఱదీసికొని బయలుదేరెను. అరుగుమీదనున్న మిత్రులు కొందరు ప్రకాశము వెంటవెళ్ళిరి. కొండయ్య, వీరు వెళ్ళునప్పటి కిన్నీసుపేటవెళ్ళి వీరిని జూచి యొక యింటిలో దాగుకొనెను. అతని చేష్టలు గనిపెట్టుట కొకకుర్రవాని నచట ప్రకాశము నియమించెను. ప్రకాశమువెంట మాదిరెడ్డి చలపతిరావుండెను. మా యార్యను పాఠశాలలో చలపతిరావు గొంతకాలము జదువుకొనెను. చదువుకొనునప్పు డుపాధ్యాయులయెడ దుర్వినయ మెన్నడు జూపలేదు. తోడిబాలురతో వివాదములునులేవు, మిక్కిలి యడకువ గలిగి యుండెడి వాడు.

ఆనాడుసాయంకాల మారుగంటలకు కాకినాడ నివాసియైన బోడా రాజుగారను వైశ్యశిఖామణియు, నాతని గుమాస్తాయైన యనమండ్ర కొండయ్యయు, కాకినాడ బోవుటకై యొక యొంటెద్దుబండినెక్కి ధవళేశ్వరము వెళ్లుచుండిరి. అప్పుడు రైలుదారి లేదుగనుక కాకినాడ వెళ్లువారు ధవళేశ్వరము బోయి, యక్కడ పడవ నెక్కవలెను. అట్లు వారు వెళ్ళుదురను సంగతి ప్రకాశమునకు తనచే నియమింపబడిన బాలుడు చెప్పెను. వెంటనే

యతడు చలపతిరావును వెంటబెట్టుకొని యిన్నీసుపేట బోయెను. వీరు వెళ్ళునప్పటికి వారిబండి కాలేజివద్ద కరిగెను. ప్రకాశము, చలపతిరావు బండి యొద్దకు బోయిరి. చలపతిరావు బండికడ్డముగ నిలచి, బండియెద్దును విప్పి, బండివానిని దింపి, బండి వెనుకప్రక్కకు నెత్తివేసెను. ముందుగ రాజుగారిపెట్టెయు, పెట్టెమీద రాజుగారును, రాజుగారిమీద కొండయ్యయు, బడిరట. ప్రకాశమేమిసాహసము జేయునోయని వానిని వారించుటకు యొకవైపునుండి హనుమంతరావునాయుడుగారును, మరియొకవైపునుండి నేనును వెళ్లితిమి. అప్పటికి చీకటిపడినందున నావెంట న్యాపతి బిందు మాధవరావను నామిత్రుని దీసికొనిపోతిని. మేము పోతగట్టుమీదుగ కాలేజి వెనుకకు బోవునప్పటికి "చచ్చిపోయినాను బాబో!" యని కొండయ్యకేకలు వినబడెను. క్రిందబడిన కొండయ్యజుట్టుబట్టుకొని చలపతిరావో, ప్రకాశమో, కఱ్ఱతో బుఱ్ఱపగులగొట్టిరి. నెత్తురు గారుచుండెను. ఆనాడు శనివారము. ఇన్నీసుపేటలో సంత. చుట్టుప్రక్కలగ్రామములనుండి సంతకువచ్చిన జనులు వేలకొలది మరల వారివారి గ్రామములకు బోవుచుండిరి. కాకినాడనుండి యేదోపనిమీదవచ్చిన కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగారును, నరసాపురమునుండి వచ్చిన యాత్మూరి రామయ్యగారను వైశ్యశిఖామణియు కాకినాడ వెళ్లుచుండిరి. రాజమహేంద్రవరనివాసియైన దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాథముగారను వైశ్య శిఖామణి యాలకట్టుతోటలో నున్న తన యాముదాలఫాక్టరీనుండి వచ్చుచు, గుఱ్ఱపుబండి దిగి యీ గొడవజూచుట కాగెను. ఈ గొడవ యొక్కక్షణములో జరిగిపోయెను. ప్రకాశము బోడారాజుగారిజోలికి బోలేదు.

వేలకొలది జనులున్నను, ప్రకాశముగారి నెవ్వరు నాప సాహసింపరైరి. వెంటనే ప్రకాశము, చలపతిరావు కాలేజికడనున్న తీగలుదాటి, గోదావరికి బోయి, కాలుచేతులు గడుగుకొని యింటికి బోయిరి. నాప్రయత్న మేమియు సాగుటకు వీలులేకపోవుటచే, నేను నామిత్రుని వెంటబెట్టుకొని జరిగినపనికి విచారించుచు రాయవరపువారియింటికి వచ్చితిని. కొండయ్య మృతి నొందినాడని గ్రామములో వాడుకలుపడెను. మా నాటకసామాజిక శత్రువులు గోరంతలు కొండంతలుజేసి చెప్పుకొన నారంభించిరి. హనుమంత రావునాయుడుగారా వార్తవిని, పుత్రప్రాయుడైన ప్రకాశమున కేమికీడు మూడునో యని భీతిల్లి, బెంగగొని పరుగుపరుగున మాయింటికివచ్చి "కొండయ్య చనిపోయినాడట, ప్రకాశమున కేమి ప్రమాదమువచ్చునో!" యని పలికి, కన్నుల నీరుపెట్టుకొనిరి. ప్రకాశమునకు విరోధులైన కొందరు

రాజమహేంద్రవరవాసులు గొండయ్య మొగమెన్న డెరుగకపోయినను, వాని యెడల నత్యంతాభిమానము గలిగి యాసుపత్రిలో జేర్చిరి. డాక్టరులు వానికి మరణభయము లేదని జెప్పి, చికిత్సజేయనారంభించిరి. పదియేను దినముల నాటికి కొండయ్య గాయము మానగా నారోగ్యవంతుడై, కొందరి సలహా మీద మేజస్ట్రీటుకచేరీలో, నున్నవారిని లేనివారిని గలపి చార్జి యిచ్చెను. ఎనమండుగురిని ముద్దాయిలుగ చేర్చెను. 1. ప్రకాశము, 2. చలపతిరావు, 3. హనుమంతరావునాయుడుగారు, 4. తాతయ్యనాయుడు, 5. ఉదయ నారాయణరావునాయుడు, 6. వాలి వేంకటరత్నము, 7. దుర్గి గోపాలకృష్ణారావు, 8. న్యాపతి బిందుమాధవరావు. ఇందులో మొదటి యిద్దరుతప్ప తక్కిన వా రెవ్వరు నాటిగొడవలో జోక్యము గలుగజేసుకొన్నవారు కారు. వాలి వెంకటరత్నము మా సామాజికుడైనగాడు. అతడు రాజమహేంద్రవరము పోలీసుస్టేషనులో కానిస్టేబులు. ఆతడు నాటకసామాజికులలో గొందరికి మిత్రుడు. కొండయ్య తన ఛార్జీ దాఖలు చేయుటకు, నడుపుటకు, వార్డు దొరగారిని డెబ్బదిరూపాయలిచ్చి న్యాయవాదిగ బెట్టుకొనెను. వార్డుదొర గా రాంగ్లేయుడు. రాజమహేంద్రవరములో ప్లీడరుగ నుండెడివాడు. అప్పుడు తహసీలుదారుగారికి మేజస్ట్రీటుయొక్క యధికారముండెను. కాని యాయన గ్రామాంతరము వెళ్ళుటచే కొండయ్య తన ఛార్జీని సిరస్తాదారు మేజస్ట్రీటయిన తాడూరి లక్ష్మీనరసింహారావుగారివద్ద దాఖలుచేసెను. మానాటకసమాజములో దుండగులు, పొగరుబోతులు నున్నారని కొందరి కభిప్రాయముండెను. ఆ వాడుక నిజమని నమ్మి సిరస్తదారుగారికి ముద్దాయిలకు శిక్షవేయవలెనని యుండెనని వాడుక పుట్టెను. కొండయ్య తనకు సాక్షులుగ నాత్మూరి రామయ్యగారిని, కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగారిని, దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాథము గారిని, కాకినాడవాసులైన మరియిద్దరు విశ్వబ్రాహ్మణులను వేసెను. ఆత్మూరి రామయ్యగారు వైశ్యశిఖామణులు, లక్షాధిపతులు, నరసాపురవాసులు. కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగారు వైశ్యులే; ఆయన చిరకాలము డెప్యూటికలెక్టరు పనిజేసి యంతకుముందే పనిచాలించుకొన్నవారు. దుగ్గిరాల కాశీవిశ్వనాథము గారు రాజమహేంద్రవరవాసులైన గొప్ప గృహస్థులు, వర్తకులు.

ఒకనాడా యభియోగము విచారణకు వచ్చెను. విచారణము ప్రారంభము గాకమునుపు, కొందరు పెద్దమనుష్యులు కొండయ్యకును ముద్దాయిలకును రాజీనామా మాట్లాడిరి. షరతులేమనగ, కాకినాడనుండి యబ్బాయిగారిశిష్యులెవరు రాజమహేంద్రవరము వచ్చినను రాజమహేంద్ర

వర హిందూ నాటకసమాజమువారు వారిజోలికి పోగూడదు - రాజమహేంద్ర వరపువారెవరు కాకినాడ వెళ్ళినను వారు వీరిజోలికి రాగూడదు. ఈ షరతులు కొండయ్య కిష్టము లేకపోయెను. కాని ముద్దాయిపక్షమువా రచ్చటజేరి కొంతసాక్ష్యము దిగదీసిరి. మేజస్ట్రీటుగారు విచారణకు గూర్చుండిరి. ఆదినమున శ్రీ కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగారు రాలేదు. ఆత్మూరి రామయ్యగారు రాలేదు. కాకినాడనుండి సమనులు పుచ్చుకొని విశ్వబ్రాహ్మణులు యిరువురు వచ్చిరి. ఈ పట్టణమువారే యగుటచే శ్రీ కాశీవిశ్వనాథముగారు వచ్చిరి. ముందుగ మేజస్ట్రీటుగారు కొండయ్య వాఙ్మూలము పుచ్చుకొనిరి. అతడు తన ఫిర్యాదు స్థిరపరచుకొనుటకు తన్ను కొట్టినవారిని, కొట్టనివారినిగూడ కలిపి చెప్పెను. కాశీ విశ్వనాథముగారిని బోనెక్కింపగ, నాయన చెప్పినమాటల సారాంశమిది: “నేను నా యాముదాల ఫ్యాక్టరీనుండి వచ్చుచుంటిని. కాలేజివద్ద గొడవ జరుగుచుండెను. చాల జనులుండిరి. ఎవరో యెవరినో కొట్టుచుండిరి.” “ప్రకాశముగారు, చలపతిరావుగారు కొట్టిరా?” యని యడుగగ, “చీకటి పడినది నేను పెద్దవాడను. కన్నులు గనబడలేదు. ఎవరు కొట్టినారో చెప్పలేను” అని చెప్పెను. కాకినాడనుండి వచ్చిన విశ్వబ్రాహ్మణులుగూడ, “చీకటిపడినది గనుక కొట్టినవారెవరో గుర్తుపట్టలేను” అని చెప్పిరి. అంతట కొండయ్య సాక్ష్యము పోవుచున్నదని భయపడి నా ఫిర్యాదును వదలుకొను చున్నాని మేజస్ట్రీటువద్ద శలవుపొంది తాను దాఖలుచేసిన యభియోగమును వదలుకొనెను. అంతట మేజస్ట్రీటుగారు ముద్దాయిలను విడుదలజేసిరి. ప్రకాశముగారి నాటకకళాకౌశలము, పట్టుదల, బుద్ధివిశేషము, సాహసము మొదలైన లక్షణములు వెనుకనే వివరింపబడినవి.

ఇటీవల మంత్రిగ నున్నప్పుడుగూడ వారి పట్టుదల యసాధారణముగ నుండెను. పువ్వుపుట్టగనే వాసన తెలియుననన్నమాట నిజముగదా! 1891వ సంవత్సరము డిశంబరులో జరిగిన ప్రథమశాస్త్రపరీక్షలో మన ప్రకాశముగారు కృతార్థులైరి. ఈ క్రిందివారు వారిసహాధ్యాయులు. ఈనడుమ గవర్నరు పనిజేసిన సర్ కూర్మా వెంకటరెడ్డినాయుడుగారు, చెన్నపురి హైకోర్టులో గొప్ప న్యాయవాదిగ పనిజేసి మంచిపేరు గణించి కీర్తిశేషులైన పేరి నారాయణ మూర్తిగారు, కొంతకాలము జిల్లాకలెక్టరు జేసిన బజురుల్లా సాహేబుగారు, చాలకాలము డెప్యూటి కలెక్టరుగ పనిజేసి ప్రస్తుతము పింఛను పుచ్చుకొనుచున్న వింజమూరి వెంకన్నపంతులుగారు యింక ననేకులు గలరు. ప్రకాశముగారు బి.యె. తరగతిలో జేరలేదు.

మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందు కృతార్థుడనైనది మొదలుకొని ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షకు ప్రయివేటుగ జదువవలెనని నాకు సంకల్పము గలిగినది. ప్రవేశ పరీక్షయందు కృతార్థుడైన నాలుగేళ్ళకు, విద్యార్థి ప్రథమశాస్త్రపరీక్షకు ప్రయివేటుగ రావచ్చునని యప్పటి నిబంధనలలో నుండెను. అందుచేత నేను 1891వ సంవత్సరమున ప్రథమశాస్త్రపరీక్షకు జదువవలెనని ప్రకాశము గారితోగలసి కొన్నిపాఠములు జదివితిని. కాని ఆ సంవత్సరమున సెప్టెంబరు నెలలో నన్ను పరీక్షకు రానిమ్మని నేను దరఖాస్తుపెట్టగా, చెన్నపురి విశ్వవిద్యాలయాధికారులు “నీ వీసంవత్సరము రాగూడదు. కావలసిన పక్షమున ముందు సంవత్సరము రావచ్చు” నని నాకు లేఖపంపిరి. అప్పటికి నేనూరకుండి, మరుసటిసంవత్సరము వెళ్ళవచ్చునని యువ్విళ్ళూరుచుంటిని.

1892వ సంవత్సరప్రారంభమున నా “నలచరిత్ర” నాటకమున నైదవ యంకమువ్రాసి పూర్తిజేసితిని. అంతకుముందు నాలుగంకములు మాత్రమే వ్రాసితిని. ఆ సంవత్సరము రెండవభాగమున, “నల” నాటకము టౌనుహాలులో ప్రయోగింపబడెను. దుర్గి గోపాలకృష్ణారావుగారు నలపాత్రము, ప్రకాశము దమయంతిపాత్రము ధరించిరి. ఆ సంవత్సరము ప్రకాశము మొదటితరగతి (Ist Grade) న్యాయవాది పరీక్షకు దరఖాస్తు చేసెను. కాని వయసు తక్కువగ నున్నదని దరఖాస్తు నిరాకరింపబడెను. నేనుద్యోగములేకయే 1892వ సంవత్సరము జూనువరకు నుంటిని. ఆ సంవత్సర మిన్నీసుపేట మిడిలు స్కూలుకు ప్రధానోపాధ్యాయులైన శ్రీ సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు పని మానుకొనిరి. ఆపని శ్రీ హనుమంతరావునాయుడుగారి కీయబడెను. అందుచేత, నిన్నీసుపేట మిడిలుస్కూలులో నొక పని ఖాళీయయ్యెను. పాఠశాలా పరిపాలకసంఘమునకప్పుడు కాలేజీలో నుపాధ్యాయులైన శ్రీ స్కాటుదొరగారు కార్యదర్శిగనుండిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారి ప్రేరణముచేత నేనా పనికి దరఖాస్తుపెట్టి స్కాటుదొరగారిని దర్శించితిని. ఆయన కూరగాయల బేరమువలె బేరమాడి, నెలకు పండ్రెండురూపాయలు జీతమేర్పరచి, నన్నాపాఠశాలలో మూడవ యుపాధ్యాయుడుగ నియమించిరి. మరేదియు గతిలేదుగనుక మిక్కిలితక్కువజీతమైనను నేను దానికొడంబడి పనిచేయ సాగితిని. ప్రధానోపాధ్యాయులైన నాయుడుగారు నాకు మిత్రులేగనుక నాకు దినములు సుఖముగనే వెళ్ళినవి. కాని నాకు ప్రథమశాస్త్రపరీక్షకు జదువవలె నన్న పిచ్చి పోలేదు. తలలో నాకేదైన తలంపు పుట్టినపక్షమున నది నెరవేరినదాక తోచదు. నా సామర్థ్యమేమో నేనెరుగక, నేనాపరీక్షకు జదువ

నారంభించితిని. గణితభాగములో ట్రిగ్నామెటరీగాని, యాల్జిబ్రాగాని నాకురాదు. రేఖాగణితములో గొంతజదివితినని మొండిధైర్యముతో దరఖాస్తుచేసితిని. ఇంగ్లీషు, తెలుగు, గ్రీసుదేశచరిత్రము, రోముచరిత్రము, నింగ్లాండుదేశ చరిత్రము, శరీరశాస్త్రము, తర్కము (Logic), గణితశాస్త్రము నప్పుడు చదువవలసిన పాఠములు. గణితశాస్త్రములోదప్ప తక్కినవాటిలో కొంత ప్రజ్ఞ సంపాదించితిని. కాని నాపరీక్ష బ్రహ్మాండముగ భగ్నమయిపోయెను. ఆ సంవత్సరము శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు తెలుగులో పరీక్షాధికారులైరి. తెలుగులో నాకు చాల మార్కులు వచ్చెనని తరువాత వారు నాతో చెప్పిరి. ప్రయోజన మేమి? దరఖాస్తుపెట్టిన సొమ్ము దండుగ. నాశ్రమ వ్యర్థము. కాని మరల జదువవలెనని కోరికమాత్రము నాకు గలుగలేదు. అది నాకు తగదని నేనప్పుడు తెలిసికొంటిని.

1891 సంవత్సరమున నేనొకసారి నా మిత్రుడైన నెప్పల్లి శేషగిరిరావు గారి కోరికమీద ధవళేశ్వరములో నతనిబసలో నష్టావధానముజేసితిని. ఆ సభకు ధవళేశ్వరపురప్రముఖులలో ననేకులు వచ్చిరి. ఆకాలమున ధవళేశ్వరములో నొక సంస్కృతపాఠశాలబెట్టి విద్యార్థులకు నన్నదానము, విద్యాదానముగూడ జేయుచున్న శ్రీ చర్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారివద్ద విద్యార్థులై యుండిన తిరుపతి వేంకటేశ్వర కవులుగూడ నాసభకు వచ్చిరి. గంటలు లెక్కపెట్టుట, పుష్పగణనము, మొదలైనవిగూడ జరిగెను. అష్టావధానము జయప్రదముగ జరిగినదని చెప్పవచ్చును. ఆ సంవత్సరమే రాజమహేంద్ర వరము కాలేజీలో నా మిత్రులైన కొందరు విద్యార్థుల ప్రేరణముచేత నొక యష్టావధానము జేసితిని. ఎనమండుగురికి గవిత్వముమాత్రమే జెప్పితిని. తక్కినపనులు జరుగలేదు. నా మిత్రుడైన వక్కలంక కామేశ్వరరావుగారి మేడమీద మరియొకమా రష్టావధానము జేసితిని. ఇది యైనతరువాత నేనట్లు చేయుచున్నానని విని, నామిత్రులైన యాచంట సుందరరామయ్యగారు నన్ను బిలిచి, యష్టావధానము జేయుటవలన మెదడు పాడవుననియు, దానివలన దేహారోగ్యము గూడ చెడుననియు, నంతకంటె గ్రంథరచనము మేలనియు చెప్పి యష్టావధానములు విరమింపుమని సలహానిచ్చిరి. ఆసలహా నామనస్సునకు నచ్చుటచేత నాటనుండి యష్టావధాన ప్రయత్నము మానుకొంటిని.

నా శిష్యుడైన రాయవరపు రామమూర్తియొక్క మామగారు పారుపల్లి లక్ష్మీనారాయణగారు తన రెండవయల్లుడైన నిమిషకవి భాస్కరరావు మరణము

చేత దుఃఖసాగర నిమగ్నులైరి. కాబట్టి యాయనకు నేను యిరువదియైదు పద్యములుగల యొక పరామర్శలేఖ వ్రాసి పంపితిని. ఆ పద్యము లిప్పుడు దొరకవు.

నాటకసమాజము రాజమహేంద్రవరమునుండి యమలాపురము వెళ్ళువరకు నేనును, ప్రకాశముగారును "ఏమండి?" యనుకొనుచుంటిమి. ప్రకాశముగారి రూప, బుద్ధి విశేషము మొదలయినవి నాకు మిక్కిలి సంతోషప్రదములుగ నుండినందున నాతనియెడల నాకు మిక్కిలి యిష్టము గుదిరెను. ఆయన మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో కృతార్థుడైన దినమున నేను రెండు రూపాయలు ఖర్చుపెట్టి చీనా మిఠాయి దెప్పించి, మిత్రులకు పంచిపెట్టించితిని. మేమిరువురము నమలాపురము వెళ్ళినతరువాత స్నేహ మధికమగుటచే "ఏమండి?"యని పిలుచుకొనుటమాని, "ఏమిరా?" యని పిలుచుకొనుట కారంభించితిమి. ఒకనాడు హనుమంతరావునాయుడుగారు, ప్రకాశముగారు తక్కిన సామాజికులందరు కలసి జనార్దనస్వామి తిరునాళ్ళకు నడచి, ధవళేశ్వరము వెళ్ళితిమి. ఆనాడు ప్రకాశముమీద నేనొక పద్యము జెప్పితిని. ఆనాటి నా కవిత్వ మెట్లుండెనో చదువరులు గ్రహించుటకై యాపద్యము నిందుదహరించుచున్నాను.

సీ॥ ఈగవ్రాలినగాని వేగజారెడునట్లు
        మవ్వంపు కురులను దువ్వినాడు
వరలలాటమునందు తిరుచూర్ణరేఖను
        ముద్దుగారెడుభంగి దిద్దినాడు
అరుణపల్లవమట్లు కరమురంజిల్లు చెం
        గావి వస్త్రంబును గట్టినాడు
చార లంగరుఖాను జక్కగా ధరియించి
        వలెవాటు కండువ వైచినాడు

గీ॥ చెవులసందున గిరిజాలు చిందులాడ
మొగముమీదను జిరునవ్వు మొలకలెత్త
టంగుటూరి ప్రకాశము రంగుమెరయ
ధవళగిరి తీర్థమునకును దరలివచ్చె.

ప్రకాశమునకును, నాకును మైత్రి క్రమక్రమముగ హెచ్చెను. ఇప్పటికిని

మేము మిత్రులమే. అతడు చెన్నపురిలోనున్నను, నేను రాజమహేంద్రవరములో నున్నను మాహృదయములు సమీపముననే యున్నవి. ఆయన మంత్రిగానుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చినప్పుడు నన్నుజూచుట కాయన మాబసకు వచ్చిరి. అప్పుడు వారిని గౌరవించుటకు జరిగిన మహాసభకు పౌరులు నన్నధ్యక్షునిగ నేర్పరచిరి.

పూర్వము 1890వ సంవత్సరప్రాంతమున మానాటకసమాజ సభ్యులందరము జేరి యొకనాడు సాయంకాలము ముచ్చటలాడుచుంటిమి. అప్పుడు హనుమంతరావునాయుడుగారు పకోడీలు తెప్పించి మాకందరకు పంచిపెట్టిరి. అవి తినుచుండగ ప్రకాశమో, మరియెవ్వరో నన్నుజూచి "మీరు పకోడీలమీద పద్యములు చెప్పండి. పద్యమున కొక పకోడి బహుమానమిచ్చెదము" అని బలికిరి. ఆ మాటలువిని నేను "కవుల కక్షర లక్షలిచ్చెడి కాలము గతించినది! పద్యమునకు పకోడీ నిచ్చెడు దుర్దినములు వచ్చిన"వని ప్రత్యుత్తరమిచ్చి, వెంటనే యాశుకవిత్వముగ గొన్ని పద్యములు జెప్పితిని. జ్ఞాపకమున్నంతవరకు వాని నిచట వ్రాసెదను.

క॥ వనితల పలుకులయందున
ననిమిషలోకమున నున్న దమృత మటంచున్
జనులనుటెగాని లేదట
కనుగొన నీయం దమృతము గలదు పకోడీ! 1

క॥ ఆ కమ్మదనము నారుచి
యా కరకర యా ఘుమఘుమ యా పొంకములా
రాకలు పోకలు వడుపులు
నీకే దగు నెందులేవు నిజము పకోడీ! 2

క॥ నీ కరకర నాదంబులు
మా కర్ణామృతములు నీదు మహితాకృతియే
మా కనుల చందమామగ
నే కొనియాడెదను సుమ్ము నిన్ను పకోడీ! 3

క॥ ఎందుకు పరమాన్నంబులు
ఎందుకు పలుపిండివంట లెల్లను హా! నీ
ముందర దిగదుడుపున కని
యందును సందియము గలుగదరయ పకోడీ! 4

క॥ ఆ రామానుజు డా గతి
పోరున మూర్ఛిల్ల దెచ్చె మును సంజీవిన్
మారుతి యెరుగడు గాక య
య్యారె నిను గొనిన బ్రతుకడటవె పకోడీ! 5

క॥ పురహరుడు నిన్ను దినునెడ
గరుగదె యొక వన్నె నలుపు గళమున మరిచం
దురుడున్ దినిన కళంకము
గరుగక యిన్నాళ్ళు నుండగలదె పకోడీ! 6

క॥ కోడిని దినుటకు సెలవున్
వేడిరి మున్ను బ్రాహ్మణులు వేధ నతండున్
కోడి వలదాబదులు ప
కోడిం దిను మనుచు జెప్పె కూర్మి పకోడీ! 7

మరియుం గొన్ని గలవు గాని, యవి జ్ఞాపకము లేవు. ఈ విధముగ సామాజికులు నాచుట్టుజేరి వినోదించుచుండెడివారు.

1893 సంవత్సర ప్రారంభమున మా గురుపాదులగు వీరేశలింగము గారికి దొరతనమువారు, వారు చేసిన ఘనకార్యములకు వారికి రావుబహదూర్ బిరుదము నిచ్చిరి. శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు మున్నగు ప్రముఖులు దొరతనమువారిచే బిరుదు పొందినందులకు వీరేశలింగముగారిని జనవరి నెలలోనే సన్మానింపదలచి, మహాసభ టౌనుహాలులో జేసిరి. ఆ సభలో ననేకులు వీరేశలింగముగారినిగురించి ప్రశంసించుచు నాంగ్లేయభాషలోను, తెలుగుభాషలోను నుపన్యసించిరి. వీరేశలింగముగారియెడ నాకు మొదటి నుండి మిక్కిలి భక్తిగలదు. అందుచేత నే నా సమయమున "నవరత్నము"లను పేరుబెట్టి తొమ్మిది పద్యములు రచించి సభలో జదివితిని. సభాసదులు మిక్కిలి సంతసించిరి. ఆ పద్యములు "చింతామణి" పత్రికలో ప్రకటింపబడినవి. కాని నా దగ్గరలేవు. 1893వ సంవత్సరముననే వీరేశలింగము పంతులుగారికిని, యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారికిని జరుగుచుండిన యభియోగములు తుదముట్టినవి. ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారు "వివేకవర్ధని" పత్రికలో వీరేశలింగముగారు దమమీద నేదో నిందాస్పదముగ వ్రాసిరని జాయింటు మేజస్ట్రీటువద్ద నొక ఛార్జి యిచ్చి, తమకు పరువునష్టము జరిగినదని మూడు

వేల రూపాయలు పరిహారముగ యిప్పింపుమని జిల్లాకోర్టులో లక్ష్మీనరసింహము గారు వ్యాజ్యము గూడ వేసిరి. జాయింటు మేజస్ట్రీటుగారు విచారణచేసి, యీ రెండు క్రిమినలు ఛార్జీలు కొట్టివేసిరి. వాటి విచారణకాలమున నే నుత్సాహపూరితుడనై మేజస్ట్రీటుగారి కచేరీకి వెళ్ళుచుండెడివాడను. అప్పటి జిల్లాజడ్జిగారైన రాసుదొరగారు విచారణజేసి పరువునష్టముక్రింద యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారికి నొక యణా నిప్పించిరి. ఈ తీర్పు 1893వ సంవత్సరములో జరిగెను. ఆ తీర్పు జరిగిననాడు నేను జిల్లాకోర్టుకువెళ్ళి స్వయముగ తీర్పుమాట కనుగొని వచ్చితిని. ఏలూరి లక్ష్మీనరసింహముగారి పక్షమున మహారాజశ్రీ నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాదరాయుడుగారు వాదించిరి. వీరేశలింగముగారిపక్షమున మహారాజశ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులు గారు గట్టిగపట్టుబట్టి పనిజేసిరి. రాజమహేంద్రవరములో నున్నవారేగాక, జిల్లాలోనున్న పెద్దమనుష్యు లనేకులు వచ్చి యాపక్షముననో, యీపక్షముననో, సాక్ష్యములిచ్చిరి.

ఆ దినములలో మా పట్టణమున రెండుపక్షము లేర్పడినవి. వీరేశలింగముగారిపక్షము కొందరు, లక్ష్మీనరసింహముగారిపక్షము కొందరు. మా నాటకసమాజములోనున్న యనేకులు లక్ష్మీనరసింహముగారిపక్షమే. నేనే వీరేశలింగపక్షమున నుండెడివాడను. కాని మాలోమాకు వివాదములు లేవు. హనుమంతరావునాయుడుగారు వీరేశలింగముగారికి వ్యతిరేకముగ లక్ష్మీనరసింహముగారిపక్షమున సాక్ష్యమిచ్చిరి. నేను మనసులో నిరంతరము వీరేశలింగముగారికే విజయమును కోరుచుంటిని. కాని నాకు లక్ష్మీనరసింహము గారితోను పరిచయముగలదు. అప్పుడప్పుడు నేను వారియింటికిగూడ హనుమంతరావునాయుడుగారితోకలసి పోవుచుండెడివాడను. లక్ష్మీ నరసింహముగారియందును గొన్ని ప్రశంసనీయమైన గుణములుండెడివి. ఆయన యాపద్బాంధవుడనియు, సర్వజనమిత్రుడనియు, సులభుడనియు చెప్పుకొనుచుండెడివారు.

ఆ సంవత్సరమున చెన్నపుర శాసననిర్మాణసభ విపులము చేయబడెను. పూర్వము శాసననిర్మాణసభలో దొరతనమువారిచేత బేర్కొనబడినవారే సభ్యులుగ నుండెడివారు. శాసననిర్మాణసభలలో జనులచేత నెన్నుకొనబడిన సభ్యులే యెక్కువగ నుండవలెనని పార్లమెంటు మహాసభలో క్రాసు ప్రభువుగారు (Lord Cross) బిల్లు ప్రవేశపెట్టి పార్లమెంటువారి యంగీకారము బడసిరి. హిందూదేశములోనున్న శాసననిర్మాణసభ లన్నియు దానింబట్టి

పెద్దవి చేయబడెను. చెన్నపురి శాసననిర్మాణసభగూడ యట్లే పెద్దది చేయబడెను. దక్షిణమండలములపక్షమున నేడుగురు సభ్యులు, నుత్తర మండలములపక్షమున నేడుగురును, నెన్నుకొనబడవలయునని శాసన మేర్పడెను. ఉత్తరమండలములపక్షమున మహారాజశ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు సభ్యులుగ నిలువబడిరి. ఎవరిని సభకు నెన్నుకొనదగునని రాజమహేంద్రపురవాసు లొక సభచేసిరి. ఆ విషయమై చర్చించుటకు టౌనుహాలులో నొక సభజరిగెను. మా యూరిలో గొప్ప గృహస్థులై డిస్ట్రిక్టు మునసబు పనిజేసి పింఛను బుచ్చుకొనియున్న "బుచ్చి అబ్బాయినాయుడు" అను నామాంతరముగల సామినేని అళహసింగరరావు నాయుడుగారిని శాసనసభకు బంపదగునని కొందరు వాదించిరి. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులు గారిని పంపవలెనని కొందరు వాదించిరి. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి పక్షమున నున్నవా రందరు నొక కాగితముమీద వ్రాళ్లుచేసి యీయవలసినదని జెప్పిరి. అలాగుననే బుచ్చబ్బాయినాయుడుగారి విషయమునగూడ వ్రాళ్లు జేసిరి. సభాసదులలో నూరుమందికంటె యధికము నాయుడుగారికి వోట్లు వేసిరి. సుబ్బారావుపంతులుగారి కిరువదియొకరు వోట్లు వేసిరి. మా నాటక సామాజికులందరు సుబ్బారావుపంతులుగారికి వ్యతిరేకమైనను, నేనుమట్టుకు నిర్భయముగవెళ్ళి పంతులుగారికి వోటు చేసితిని. సుబ్బారావుపంతులుగారే సర్వవిధములచేత శాసననిర్మాణసభకు తగిన సభ్యులని నాయభిప్రాయము. ఉత్తరమండలములలోనున్న మ్యునిసిపాలిటీలపక్షమున నొక సభ్యుడును డిస్ట్రిక్టుబోర్డులపక్షమున నొక సభ్యుడును శాసననిర్మాణసభకు నెన్నుకొన బడవలెనని దొరతనమువారి శాసనము. ఆ ఎన్నికలు కృష్ణాజిల్లా కలెక్టరువారి యాధిపత్యమున బెజవాడలో 1893 సంవత్సర మాగష్టులో జరిగెను. ఉత్తర మండలముల మ్యునిసిపాలిటీలపక్షమున శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులు గారును, డిస్ట్రిక్టుబోర్డులపక్షమున బళ్ళారినివాసులైన శ్రీ సభాపతి మొదలియారు గారు నెన్నుకొనబడిరి. శ్రీ పంతులుగారు రాజమహేంద్రవర నివాసులగుటచే మొట్టమొదట శాసననిర్మాణసభ కెన్నుకొనబడినవారు మా పురవాసులే గదా యని పురప్రముఖులందరు పంతులుగారిని సన్మానించుటకై టౌనుహాలులో నొక మహాసభ జేసిరి. చాలమంది పెద్దలు పంతులుగారు దేశమునకు జేసిన సేవను, వారి గుణములను మెచ్చుచు నాంగ్లేయముననను, నాంధ్రముననను నుపన్యసించిరి. అప్పుడు నేను కొన్ని పద్యములు వారిమీద వ్రాసి సభలో చదివితిని. అవి "చింతామణి" యను మాసపత్రికలో ప్రచురింపబడినవిగాని, యిప్పుడు నాకడలేవు.

శ్రీపంతులుగారియెడ నాకు మిక్కిలిగౌరవము గలదు. కారణ మేమన, వారిదేశసేవయు వారిసుగుణసంపదయు నామనస్సు నాకర్షించినవి. వారి యాంధ్రభాషాభిమానము ప్రశంసనీయము. 1891వ సంవత్సరమున వారు "చింతామణి" యను తెలుగు మాసపత్రికను దాని వ్యయమంతయు వారే భరించి, దానిలో నెన్నో ప్రాచీనకవులు వ్రాసిన ప్రబంధములు ప్రచురించుటయేగాక, నవీనకవుల గ్రంథములు గూడ ప్రకటించుచు వచ్చిరి. అపూర్వమై యమూల్యమై యతిమనోహరమై, చిరకాలమునుండి గుప్తమైయున్న "ప్రభావతీప్రద్యుమ్న"మను పింగళి సూరకవి విరచిత మహాప్రబంధము మొట్టమొదట "చింతామణి"లోనే ప్రచురింపబడినది. ఇదిగాక "మొల్లరామాయణము", "పాంచాలీపరిణయము", "విజ్ఞానేశ్వరము", "చిత్రభారతము", నారాయణకవి "పంచతంత్రము", "రామాభ్యుదయము" మొదలగు ప్రశస్తకావ్యములు గూడ నీ "చింతామణి" మాసపత్రికలోనే మొట్టమొదట ప్రకటింపబడినవి. ఇవిగాక నవీనకవులు రచించినవిగూడ నిందే ప్రచురింపబడినవి. 1893 సంవత్సరమున సుబ్బారావుపంతులు గారు పాశ్చాత్యదేశపద్ధతిని మనభాషలోగూడ నాఖ్యాయికలను (నవలలు) వ్రాయింపదలచి, పోటీపరీక్షలుబెట్టి, వారి స్వధనములోనుండి బహుమానములనీయ నారంభించిరి. ఈ యుత్కృష్టకార్యమువలననే మనదేశములో క్రొత్త నవలలెన్నో తలయెత్తినవి. 1893వ సంవత్సరమున మూడునవలలుమాత్రమే పోటీపరీక్షకు వచ్చెను. అందులో రెండింటికి మాత్రము బహుమానము లీయబడెను. మొదటి నవల వ్రాసినవారికి డెబ్బది యైదు రూపాయలను, రెండవ నవల వ్రాసినవారి కేబది రూపాయలును, పంతులుగారు బహుమానమిచ్చిరి. బహుమానధనము స్వల్పముగనుండుట చేత మంచినవలలు రాలేదని యభిప్రాయపడి పంతులుగారు మరుసటి సంవత్సరమునుండి ప్రథమగణ్యమైన నవలకు నూటఇరువదియైదు రూపాయలును, ద్వితీయముగ గణింపబడినదానికి డెబ్బదియైదు రూపాయలు బహుమానముగ నిచ్చునట్లు ప్రకటించిరి. అందుచేత నేను 1894వ సంవత్సరమున నవలల పోటీపరీక్షకు నిలిచితిని. ఆ సంవత్సరమున నేను "రామచంద్ర విజయ"మను నవలను వ్రాసి పంపితిని. ఆ సంవత్సరమున నవలల గుణగణముల పరీక్షించుటకు శ్రీ వావిలాల వాసుదేవశాస్త్రిగారిని, శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగారిని, జిల్లాకోర్టు న్యాయవాదియైన యాచంట సుందరరామయ్యగారిని నియమించిరి. ఆ సంవత్సరమున

పోటీపరీక్షకు పదునాలుగు నవలలు వచ్చినవి. వాటి నెల్ల శ్రమపడి చదివి పరీక్షకులు తమ నిర్ణయములనిచ్చిరి. గోటేటి కనకరాజుగారు "వివేకవిజయ" మని యొక నవలను వ్రాసి పంపిరి. మరియు ననేకులు బంపిరి. శ్రీ వావిలాల వాసుదేవశాస్త్రిగారును, యాచంట సుందరరామయ్యగారును, నేను వ్రాసిన "రామచంద్ర విజయము" ప్రథమగణ్యమని యభిప్రాయపడిరి. కనకరాజు గారు వ్రాసిపంపిన "వివేకవిజయము" ప్రథమగణ్యమని వీరేశలింగము గా రభిప్రాయపడిరి. ఎవరి అభిప్రాయము త్రోసివేయుటకు వీలులేక సుబ్బారావు పంతులుగారు మొదటినవల కేర్పడిన 125/- రూపాయలును రెండవదాని కేర్పడిన 75 రూపాయలును కలిపి మొత్తము రెండువందల రూపాయలు మొదటినవల రెండవనవలయను రెంటిని సమానముజేసి కనకరాజుగారికి నూరు రూపాయలును, నాకు నూరు రూపాయలను యిచ్చి "తుని తగవు" మాదిరిగ చేసిరి.

"రామచంద్ర విజయ" మే నా నవలలలో మొట్టమొదటిది. అంతకు ముందు నాటకములేగాని నేను నవలలు రచియింపలేదు. సుబ్బారావు పంతులుగారి ప్రోత్సాహముచేత నేను క్రొత్తపుంతత్రొక్కితిని. హనుమంతరావు నాయుడుగారి ప్రోత్సాహము లేకపోయినయెడల నేను త్వరగ నాటకములు వ్రాయలేకపోదును. సుబ్బారావుపంతులుగారి ప్రోత్సాహములేకపోయినయెడల నేను నవల లప్పుడు వ్రాయలేకపోదును. నవలలు వ్రాయుటకు మాకప్పుడు వీరేశలింగముగారు వ్రాసిన "రాజశేఖరచరిత్ర"మను నవలయే యాదర్శకము. ఆ నవలను నేనామూలాగ్రముగ జదివి, నవలలు రచియించు పద్ధతి తెలిసికొని, "రామచంద్రవిజయము" వ్రాసితిని. పోటీపరీక్షలో నెగ్గిననవలలు "చింతామణి" పత్రికలోనే ప్రతిమాసము ప్రకటింపబడుచు వచ్చెను. ముద్రణము పూర్తియైన తరువాత నవలలు వ్రాసినవారికి 500 ప్రతులు సుబ్బారావు పంతులుగా రుచితముగ నిచ్చుచుండిరి. ఈవిధముగ సుబ్బారావు పంతులుగారు భాషాసేవ విశేషము జేసిరి. ఆంధ్రదేశమున హరికథా చక్రవర్తియని చెప్పదగిన సంగీతసాహిత్యవిశారదులగు ఆదిభట్ల నారాయణ దాసుగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చినప్పుడు, వారిచేత హరికథలు చెప్పించుచువచ్చిరి. సంగీతశాస్త్రవేత్తలగు పండితులెవరు వచ్చినను శ్రీ పంతులుగారే సభలు గావించి సన్మానించి వారి నాదరించుచు వచ్చిరి. మహావక్త లెవరు వచ్చినను వారిచేత నానావిషయములగురించి యుపన్యాసములిప్పించి, పురవాసుల నానందింపజేయుటలో, సుబ్బారావు పంతులుగారు మొట్టమొదటివారని జెప్పవచ్చును.

ఈవిధముగ భాషాసేవ జేయుటగాక పంతులుగారు రాజకీయముగ గూడ విశేషదేశసేవ జేసిరి. శాసననిర్మాణసభలో జేరి వారుజేసిన దేశసేవను గురించి యప్పటి చెన్నపురి గవర్నరుగారైన వెన్‌లక్ ప్రభువుగారు పర్లాకిమిడిలో నొకసభలో మనపంతులుగారిని మిక్కిలి కొనియాడిరని చెప్పుటకంటె మరియేమియు నేవ్రాయనక్కరలేదు. ఉత్తరమండలమున పదునొకండు జిల్లాలు గలవు. ఆ జిల్లాల కష్టనిష్ఠురములన్నియు దెలుసుకొని దొరతనము వారికి విన్నవించవలసిన భారము పంతులుగారిపై బడెను. కావున దేహశ్రమము నాలోచింపక, ధనవ్యయము గణింపక, పంతులుగా రన్నిమండలములయందు ప్రయాణముజేసిరి. సుబ్బారావుపంతులుగారు పండితపక్షపాతి. పత్రికా ప్రకటనాదులయం దభిరుచియెక్కువ. ఇంగ్లాండుదేశమున గొన్నిచోట్ల, మహాకవులయొక్కయు నాటకప్రణేతలయొక్కయు గ్రంథములనుండి రసవంతములయిన భాగములను, సమర్థులైనవారు సభలలో జదివి, జనులను రంజింపజేసెడు నాచారమొకటి గలదట. అట్టివానిపేరు "పెన్నీ రీడింగ్సు" (Penny Readings) పెన్నీ యనగ అణా. అందువల్ల స్వల్పముగ పోగుచేసి సత్కార్యములకై వినియోగింతురట. ఆంధ్రమహాకవుల గ్రంథముల నుండి, రసవంతమయినభాగములను జదివించి, జనులను రంజింప చేయవలెనని, పంతులుగారు మనదేశమున గూడనట్టివి, టిక్కెట్టు లేకుండ బెట్టించిరి. కాని యవి చిరకాలము నడచినవిగావు. నేను భాగవతములోని వామనఘట్టమునుండి కొన్ని పద్యములు యాసభలో జదివి పాలుగొంటిని.

6. వివాహము

1893 సంవత్సర మనగ విజయసంవత్సరమున నాకు వివాహ మయ్యెను. అప్పటికి నా కిరువదియారవయేడు. మనదేశములో జదువుకొన్న బాలురకు సాధారణముగ నిరువదియేండ్ల లోపుగనే వివాహములగుట యాచారము. నే నింగ్లీషులో మెట్రిక్యులేషన్ పరీక్షయందు గృతార్థుడనై యాంధ్రమున గొంత పరిశ్రమజేసి, కవిత్వము చెప్పుచుండినను, నాకిరువది యేండ్లలోపుగ వివాహముగాలేదు. కారణమేమన, నాకు కొంచెముగనో గొప్పగనో దృష్టిదోషముండుటచేత, నేనంధుడనని నాబంధువర్గములో నొక ప్రవాదము పుట్టెను! అది కేవల మబద్ధముగాదు. పగలు చదువుటకు వ్రాయుటకు సంచరించుటకు నాకాటంకము లేకపోయినను, రాత్రులు నాకు చిన్ననాటినుండియు కన్నులు కనబడకుండెనన్నమాట నిజము. ఇది యెరిగియే, నాబంధువులుగూడ, నావివాహము విషయమై గట్టిప్రయత్నము జేయలేదు. ఎట్టకేలకు, నేను వివాహములేక ఘోటకబ్రహ్మచారినై యుండుట యిష్టములేక, మాతల్లిదండ్రులు శ్లాఘాపాత్రముగాని యొక వివాహము నాకు జేసిరి.

తణుకుతాలూకా కాకరపఱ్ఱు గ్రామములో, మా మేనమామగారికి సన్నిహితజ్ఞాతియైన యొక గృహస్థుడుండెను. ఆయనపేరు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులుగారు. ఆయన వైదికవృత్తిచే జీవించుచుండిరి. ఆయన గట్టి స్వాధ్యాయవేత్త. షోడశకర్మలు ననర్గళముగ జేయింపగల సమర్థుడు. గొప్ప కుటుంబములలో మెప్పుపొందిన పురోహితుడు. ఆయన మూడవ కుమార్తె కప్పటికి వివాహము కావలసియుండెను. ఆయన కొక్కడే కుమారుడు. అతనికిగూడ వివాహము గాలేదు. అతని వివాహవిషయమునగూడ వాని తలిదండ్రులును, మా తలిదండ్రులవలెనే బెంగగొనియుండిరి. మా యింట మా మూడవ చెల్లెలైన రమణమ్మకు వివాహము కాలేదు. కాబట్టి మా బంధువులలో కొందరు, నా వివాహవిషయమున పూనుకొని, నా చెల్లెలైన రమణమ్మకు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులుగారి కుమారుడైన వెంకన్నకును,

వెంకన్నచెల్లెలైన వెంకాయమ్మను నాకును యిచ్చి వివాహముచేయుటకు నిశ్చయించిరి. ఇటువంటి ఫిరాయింపు వివాహము చేసికొనుట నా కిష్టములేదు. వీటినే "కుండమార్పుల పెండ్లిండ్ల"ని లోకులందురు. ఇవి మనదేశములో జనులచే నంత గౌరవముగ జూడబడవు. ఏలయన, యుభయపక్షములవారు గతిలేక చేసికొను వివాహములగుటచే శ్లాఘాపాత్రములుగావు. ఈ వివాహము నా కిష్టములేదని నేను మావాండ్రకు పలుమారు నొక్కిచెప్పితిని. కాని మా తలిదండ్రులు దుఃఖపడినందున నా పట్టుదల నేను వదలి, యొడంబడవలసి వచ్చెను. ఇందులో నొక షరతుగూడ గలదు. మా చెల్లెలి వివాహము చిన్నతిరుపతిలో జేయుటకు, మా తలిదండ్రులు చిన్ననాడామెకు జబ్బు చేసినప్పుడు మ్రొక్కుకొనినందున వివాహములు రెండును తిరుపతిలోనే జరుగవలసివచ్చెను. ఖర్చుపెట్టి తిరుపతి వెళ్ళుటకు మా మామగా రొప్పుకొనరైరి. కాబట్టి యుభయుల ఖర్చులు మేమే భరింపవలసివచ్చెను. నా శిష్యుడైన రాయవరపు రామమూర్తి తండ్రియైన యప్పారావుగారు నే నడుగకయే నా వివాహమునకై రు.200/-లు ఇచ్చిరి. నేను మరొకచోట నూరురూపాయ లప్పుచేసి, మొత్తము మూడువందల రూపాయలు మా తండ్రిగారికి బంపితిని.

మేము వీరవాసరమునుండి పాలకొలనువచ్చి, తిరుపతివరకు నొక నావ గుత్తజేసికొని బయలుదేరి, కాకరపఱ్ఱు గ్రామమువచ్చి మా యత్తవారి నందెక్కించుకొని నడుమనడుమ గ్రామములలో దిగి వంటలుజేసి భోజనములు జేయుచు, మెలమెల్లగ భీమడోలు జేరితిమి. మా మేనమామ గారైన మల్లయ్యశాస్త్రిగారు, తమ జ్యేష్ఠకుమారుడైన భద్రయ్యశాస్త్రికి, ద్వారకాతిరుమలలో నుపనయనము జేయదలచి, సకుటుంబముగ వచ్చిరి. మేము చేబ్రోలువరకు నావమీదవెళ్ళి, యచ్చట రైలెక్కి భీమడోలు వెళ్లితిమి. మొట్టమొదట మన జిల్లాలలో 1893 సంవత్సర మాగస్టులోనే రైలుబండి నడచెను. నేను రైలుబండి యెక్కుట కదియే మొదటిసారి. ఈ యినుపదారి 1890లో ప్రారంభింపబడి 1893లో ముగింపబడెను. దీనికి మొట్టమొదట తూర్పుతీరపుటినుపదారి (East coast Railway) యని పేరు పెట్టబడెను. తరువాత దీనిపేరు మారెను. మొదట దొరతనమువారే దీనిని నిర్మించిరిగాని, పిదప గొన్ని కంపెనీలకు దీని నిచ్చివేసిరి.

మేము తిరుపతి వెళ్ళినతరువాత, నైదురోజుల వివాహము వద్దు, నాకు శలవు దొరకలేదని, మాయత్తవారితో జెప్పితిని. ఒక్కనాటి వివాహము

వారి కిష్టములేక "సెలవు దొరకినప్పుడే మరల వివాహము జేసికొనవచ్చును పోదము పదండి" యని వారుత్తరము జెప్పిరి. ఆ పరిస్థితులలో నది యసాధ్యమగుటచే, నైదురోజుల వివాహమునకే, మాతండ్రిగా రొడంబడిరి. పడవఖర్చులేగాక భోజనాదులకైన ఖర్చులుగూడ మావే. ఏదోవిధముగ నైదు దినములు వివాహములయ్యెను. నాభార్యకప్పటికి పదిసంవత్సరముల వయస్సు. నా వివాహమునకుముందు నా కొక చిత్రపరీక్ష జరిగెను. నాయత్త మామ లొకనాడు, రాయవరపువారి వీధిగుమ్మములో నిలిచియుండి, లోపలనుండి నన్ను రమ్మని వర్తమానమంపిరి. ఎందుకని నేను వీధిలోనికి వచ్చి యడుగగా, మేము కార్యాంతరముమీద నీ యూరు వచ్చితిమి; మాకు జాబు వ్రాసిపెట్టవలెనని, వారు నన్నడిగిరి. నేను లోపలకుబోయి, కాగితము కలము సిరాబుడ్డి తెచ్చి, వారు చెప్పినట్లు జాబువ్రాసి వారికిచ్చితిని. పగలైనను, నేను స్వేచ్ఛగాసంచరింపగలనో లేనో, వ్రాయగలనో లేనో యని పరీక్షించుటకు, వారు వచ్చిరని నేనభిప్రాయపడితిని. నా వ్రాతతో వారు పరితుష్టులై వెడలిపోయి, ముహూర్తము పెట్టించిరి. తిరుపతినుండియే నేను మా పాఠశాలాధికారులకు సెలవునిమిత్తము వ్రాసికొంటిని. అప్పుడు నేను తిరుపతిక్షేత్రమునుగూర్చియు, వెంకటేశ్వరస్వామినిగూర్చియు, గొన్ని పద్యములు రచించితిని. జ్ఞాపకమున్నవాని నిచట నుదహరించెదను.

సీ॥ ఆలబోతులదెచ్చి యచ్చుబోసెడివారు
 నిలువుదోపుల నిచ్చి నిలుచువారు
డిబ్బీలయందున డబ్బువేసెడువారు
 సాష్టాంగదండముల్ సలుపువారు
వడుగులు బెండ్లిండ్లు వరుసజేసెడివారు
 చెలువుగా భజనలు చేయువారు
వెంకటేశ్వర! యంచు వినుతిజేసెడివారు
 తివిరి ప్రదక్షిణల్ తిరుగువారు

గీ॥ ముడుపుల సమర్పణముజేసి మ్రొక్కువారు
కొండపైనెక్కజాలక కుందువారు
ఈశ్వరప్రసాదమును భక్షించువారు
కలిగి కలకలలాడె దేవళము నేడు.

చం॥ పురములు మంచిగ్రామములు పుణ్యనదుల్ గలుగంగ సింహసూ
కరముఖదుష్టజంతువులు గల్గి భయంకర ఘోరపన్నగో
త్కరయుతమైన యీ విపుల కాననమందున నిల్వనేలనీ
చరణము లాశ్రయించు జనసంఘము కష్టమునొందదే యిలన్.

చం॥ చెలగి వరాహరూపమును సింగపురూపునుదాల్చి తొల్లి కా
నల జరియించి యుండుట వనంబులపై గడుప్రీతి నీమదిన్
గలుగగబోలు నయ్యదియె కారణమేమొ మహావనంబులన్
మలలనునుండువాంఛయతిమాత్రముగానుదయించియుంటకున్

చం॥ ముడుపుల నీయకున్న యతిమూర్ఖుల బెత్తముతోడగొట్టి నీ
ముడుపుల దెచ్చికొందువని భూజనులాడెదరట్టి నీవు నీ
గుడి నడిరేయి జొచ్చి ధనకోశము ముచ్చిలు దొంగవాండ్రనీ
వడపకపోతివయ్య మహత్వమె? చెప్పుము వెంకటేశ్వరా!

తే.గీ॥ తొల్లి బీబినాంచారియన్ తురకపడతి
బెండ్లియాడితివని బుధుల్ జెప్పవిందు
వర్ణసంకరుడగు నీకు వందనంబు
బ్రాహ్మణాదులు చేయుట పాడియగునె.

నా వివాహము గాకమునుపు 1893వ సంవత్సరము జూను నెలలో, నా శిష్యుడైన రాయవరపు రామమూర్తికి బునస్సంథానమగుటచే, నేనుగూడ వారితో కాకినాడపట్టణము బోయి పదునైదు దినములుంటిని. ఆ సమయమున, రామమూర్తిమామగారైన పారుపల్లి లక్ష్మీనారాయణగారితోనే గాక, వారి చెలియలిభర్తయైన శ్రీ గురజాడ శ్రీరామమూర్తి పంతులుగారితో గూడ నాకు విశేషపరిచయభాగ్యము గలిగెను. శ్రీరామమూర్తిపంతులుగారు మనయాంధ్రులకు జిరపరిచితులు. ఆంధ్రభాషాసేవ విశేషముగ జేసినవారు. కవిజీవితము లనుపేర నాంధ్రమహాకవుల జీవితములు తెలుగున మొట్టమొదట వ్రాసిన మహనీయులు వీరే! వీరి తరువాతనే కందుకూరి వీరేశలింగం పంతులుగారు నేర్పుతో నాంధ్రకవులచరిత్రము వ్రాసిరి. శ్రీరామమూర్తిపంతులుగారు గూడ కవిజీవితములను విశేషవిషయములను జేర్చి తిరిగి విపులముగ నిటీవలవ్రాసిరి. ఈయన మిక్కిలి శాంతమూర్తి. వీరును, వీరి బావగారైన పారుపల్లి లక్ష్మీనారాయణగారును గలసి తెలుగులో

"రాజయోగి" యను నొక వారపత్రిక నడిపిరి. వారి యిరువురి పరిచయము గలిగినందుకు నేను మిక్కిలి సంతసించితిని. నాటనుండి నేను, శ్రీరామమూర్తి గారి కుటుంబమునకును, పారుపల్లివారి కుటుంబమునకును, మిక్కిలి యాప్తమిత్రుడనైతిని.

1893వ సంవత్సరముననే శ్రీ రఘుపతి వెంకటత్నమునాయుడుగారు, రాజమహేంద్రవరము దయచేసి, సంఘపారిశుధ్యమునుగూర్చి యాంగ్లేయ భాషలో నొక మహోపన్యాసవర్షము గురిపించిరి. వేశ్యాంగనలను మనవారు కులటలుగజేసి సంఘము నపవిత్రముజేసిరనియు, వారికిగూడ వివాహములు జేసి, సంసారులను జేయుట యుక్తమనియు, వివాహాదులయందును, దేవతోత్సవములయందును, వేశ్యలను బిలిచి నృత్యగానములు జేయించుట యనుచితమనియు, వారి యుపన్యాసములలో నొక్కిచెప్పిరి. ఆ భావగాంభీర్య మేమని కొనియాడుదును! ఆ శబ్దసౌష్ఠవ మేమని వర్ణింతును! ఆ వాగ్వేగ మేమని సన్నుతింతును. ఆ యుపన్యాసము వినునప్పుడు సభాసదులు సమ్మోహితులవలె బరవశులైరి. నే నానందసముద్రమున నోలలాడితిని. రాజమహేంద్రవర కళాశాలాప్రధానాచార్యులును గురువులకు గురువునైన పూజ్యపాదులు మెట్కాఫ్‌దొరగారు నాడాసభ కధ్యక్షతవహించి, నాయుడుగారి యుపన్యాసమును మిక్కిలి మెచ్చుకొనిరి.

ఆ సంవత్సరాంతమున నాయుద్యోగము పోయెను. ఏమన, రాజమహేంద్రవరములో నదివరకున్న పాఠశాలలన్నియు గలిపి, యేక పాఠశాలగ 1888వ సంవత్సరమున చేసియుండిరని నేనిదివరకు వ్రాసియుంటిని. అయినను, నవాబు దేవిడీలో మహారాష్ట్రోన్నత పాఠశాల యని యొకబడి బయలుదేరెను. పూర్వము శ్రీ యేలూరి లక్ష్మీనరసింహము గారిచేత స్థాపింపబడిన యాస్తికపాఠశాలలో, గొంతకాలము సహాయోపాధ్యా యుడుగ పనిజేసిన, ముత్తుస్వామిశాస్త్రిగారు మహారాష్ట్ర పాఠశాల స్థాపించిరి. అదిగాక బి.యే. పరీక్షలో గృతార్థుడైన ద్రోణంరాజు రామకృష్ణారావను నొకయువకుడు, మరియొక పాఠశాలను స్థాపించెను. మహారాష్ట్ర పాఠశాల యొకటి యున్నది గనుక, జనులు పరిహాసమునకు దీనిని పిండారి పాఠశాల యనుచు వచ్చిరి. ఈ పాఠశాలలు విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బొందినవిగావు. ఐనను గొందరు బాలకు లీపాఠశాలకు బోవుచుండిరి. పోటీ పాఠశాలలు రాజమహేంద్రవరములో లేకుండ జేయవలెనని, మెట్కాఫ్‌దొరగారు చేసిన

ప్రయత్నము విఫలమగుచుండెను. ఈ స్థితిని గనిపెట్టి మెట్కాఫ్‌గారొక క్రొత్తపుంత త్రొక్కిరి. చెన్నపురి రాజధానిలో నున్న యిరువదిరెండు జిల్లాలకు, బోధనాభ్యసన కళాశాల, చెన్నపురిదగ్గరనున్న సైదాపేటలో మాత్రమే యుండెను. దానిపే రుపాధ్యాయకళాశాల (Teacher's College). బోధనాభ్యసనము చేయదలచువా రుత్తరమున గంజామునుండియైన, దక్షిణమున తిరునల్వేలినుండియైన సైదాపేట బోవలసినదే. రాజమహేంద్రవరమునుండి రాయసం వెంకటశివుడుగారును, సత్యరాజు మృత్యుంజయరావుగారును బి.యే. పరీక్షయందుదేరి, బోధనాభ్యసనముకొరకు సైదాపేటబోయిరి. వీరిద్దరు నాసహాధ్యాయులే. గంజాము విశాఖపట్టణ జిల్లాలనుండి సైదాపేటకు బోవుట మిక్కిలి కష్టసాధ్యమయిన పని. విశేషించి యాకాలమున రైలుబండి సౌకర్యములులేవు. ఈ కష్టముల నివారించుటకును, నున్నతపాఠశాలావిద్య సరిగ జరుపుటకును, దొరతనమువారే సమర్థులని యాలోచించి, మెట్కాఫ్ దొరగారు రాజమహేంద్రవరములో నొక ట్రయినింగు కళాశాల స్థాపింపవలసిన దనియు, నందులో నొక నున్నత పాఠశాల గూడ స్థాపింపవలసిన దనియు, నాకాలపు విద్యాశాఖాధికారియైన "డంకన్" దొరగారికి వ్రాసిరి. ఆ సలహా బాగున్నదని డంకన్‌దొరగారు దొరతనమువారికి వ్రాసిరి. ఆ సలహా దొరతనమువా రంగీకరించి 1894 సంవత్సరము జనవరిలో రాజమహేంద్రవరమున దొరతనమువా రొక ట్రయినింగు కళాశాలను స్థాపించిరి. బి.యే.లకు యల్.టి. తరగతియు ప్రథమశాస్త్రపరీక్షయందు తేరినవారి కొక తరగతియు మెట్రిక్యులేషన్‌యందు తేరినవారి కొక తరగతియు, బోధనాభ్యసన కళాశాలలో నెలకొల్పబడెను. అంతకుమున్ను చిరకాలమునుండి పనిచేయుచున్న నార్మల్ స్కూలుగూడ నీ కళాశాలతో జేర్పబడెను. ఇందు ప్రైమరీ పరీక్షయందు దేరిన వారికిని, లోవర్ సెకండరీలో దేరినవారికిని బోధనాభ్యసనము నేర్పబడు చుండెను. మొత్తముమీద నీ క్రొత్త కళాశాలలో, యల్.టి. మొదలుకొని ప్రైమరీవరకు, బోధనాభ్యసనమునిమిత్తమై యైదుతరగతు లేర్పరుపబడినవి. అదివరకు రాజమహేంద్రవరములో బనిచేయుచున్న రాజమహేంద్రవరోన్నత పాఠశాలయు, దానిశాఖలుగనున్న యిన్నీసుపేట మధ్యమ పాఠశాలయు, నగర మధ్యమపాఠశాలయు (Town Middle School) పరిపాలక సంఘము వారు తీసివేసి బోధనాభ్యసన కళాశాలకిచ్చివేసిరి. రాజమహేంద్రవర పాఠశాలా పరిపాలక సంఘమువారు కష్టపడి సంపాదించి యారువేల రూపాయలు రొక్కమును, నగర మధ్యమ పాఠశాలాభవనమును, (Town Middle School

Building) నగరమధ్యమున నున్నత పాఠశాల కట్టుటకై సంపాదించిన విశాలస్థలమునుగూడ దొరతనమువారి కిచ్చివేసిరి.

నేను పనిచేయుచున్న యిన్నీసుపేట పాఠశాల దొరతనమువారి కిచ్చివేసినందున నాయుద్యోగముపోయెను. కాబట్టి 1894వ సంవత్సరము జనవరి మొదలుకొని నేనుద్యోగములేక నిరర్థకముగ కాలము జరుపవలసి వచ్చెను. అట్లు జూన్ నెలవరకు ధనసంపాదనము లేక నిరుద్యోగినై నేనుంటిని. 1893వ సంవత్సరము డిశంబరులో జరిగిన మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో రాయవరపు రామమూర్తి గృతార్థుడై 1894వ సంవత్సరము జనవరిలో ప్రథమశాస్త్ర పరీక్ష తరగతిలో జేరెను. తెలుగు, దేశచరిత్రము మొదలయిన పాఠములలో నేను వారియింటనుండి, యతనికి సాయముజేయుటచే నతడు నాయెడల మిక్కిలి భక్తిగలవాడై నాకుద్యోగ మున్నప్పుడు లేనప్పుడు గూడ నన్ను వేరొకచోటికి బోనీయక, మిక్కిలి దయతో నాదరించుచుండెను. నిరుద్యోగినై యుండుట నాకిష్టములేక నేనా సంవత్సరమున బోధనాభ్యసనము బొందుట మంచిదని తలంచితిని. బోధనాభ్యసన కళాశాలలో, నా మిత్రుడైన మరంగంటి కృష్ణమాచార్యులుగారు లేఖకుడుగా నుండి, నాకు తగిన సహాయము జేసెను. ఏదోవిధముగ నేను సెకండరీ ట్రెయినింగు తరగతిలో జేరితిని. ఇప్పుడున్న ట్రయినింగు కళాశాలాభవన మప్పటికి నిర్మింపబడలేదు. కాబట్టి యల్.టి. తరగతియు దాని తరువాత తరగతియు, దొరతనమువారి కళాశాలలోనే పెట్టిరి. అవిగాక యున్నత పాఠశాల తరగతులు గూడ కొన్ని యచ్చటనే యుండెను. ప్రస్తుతము న్యాపతి సుబ్బారావుగారి భవనమున్నచోట గొన్ని తరగతులుండెను. కొన్ని తరగతు లద్దెయింటిలో నుండెను. మెట్కాఫ్ దొరగారే మునుపటి కళాశాలకును, యీ బోధనాభ్యసన కళాశాలకునుగూడ ప్రధానాచార్యులైరి. విద్యాశాఖలో జిరకాల ముపాధ్యాయులై యెంతో యనుభవము గలిగి, "నడచుచున్న నిఘంటువు" (Walking Encyclopaedia) యను బిరుదము నొందిన శ్రీ తంజావూరు సుబ్బారావు పంతులుగారు, వైసుప్రిన్సిపాలుగ నియమింపబడిరి. మొదటి సంవత్సరము యల్.టి. తరగతిలో శ్రీ వల్లూరి నరసింహరాయుడుగారు చేరిరి. ఈ క్రొత్త కళాశాల నిర్మింపబడిన తరువాత సెకండరీగ్రేడ్ తరగతిలో పదిమంది చేరిరి. అందు నేనొకడను, మా తరగతులపై బూర్వము నా సహాధ్యాయుడు నామిత్రుడునైన సత్యరాజు మృత్యుంజయరావుగా రధికారిగ నుండుటచే నేను కొంత సుఖపడితిని.

ఇన్నీసుపేట పాఠశాలలో నే నుపాధ్యాయుడుగ నున్నకాలమున, నాయొద్ద జదువుకున్న శిష్యులలో కొందరిపేళ్లు చెప్పెదను. నిడమర్తి వెంకట్రామయ్యగారు, పెద్దాడ సుందరశివరావుగారు, ఓరుగంటి సుబ్బారావు గారు, వీరు న్యాయవాదులై సుప్రసిద్ధులైరి. నేను బోధనాభ్యసన కళాశాలలో నున్నప్పుడు న్యాపతి కామేశ్వరరావుగారు నాయొద్ద జదివిరి. ఆ సంవత్సరమున జిల్లాకోర్టులో శ్రీ పిఠాపురసంస్థానపు టభియోగము విచారణ చేయబడు చుండెను. పిఠాపురపురాజుగారి దత్తుడుగారు, శ్రీ గంగాధరరామారావుగారి యౌరసపుత్రులైన యిప్పటి పిఠాపురము మహారాజాగారు బాలురైయుండగ, సంస్థానము తనకే రావలయునని యభియోగము దెచ్చిరి. దత్తుడుగారి పక్షమున రాయబహదూర్ పనప్పాకమానందాచార్యులవారు, చెన్నపురినుండి న్యాయవాదిగ వచ్చిరి. మహారాజావారితరపున సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరు గారును, భాష్యమయ్యంగారును వకీళ్లుగ వచ్చిరి.

మా నాటకసమాజమువారు మ॥రా॥రా॥శ్రీ ఆనందాచార్యులవారి గౌరవార్థ మొకనాటకము ప్రదర్శింపదలచి, వారినాహ్వానము జేసిరి. ఆహ్వానము నిరాకరింపక యానందాచార్యులవారు మా సమాజమువారి కోరిక దీర్చిరి. అప్పుడు నా గయోపాఖ్యాననాటకమే పురమందిరమున (Town Hall) ప్రదర్శింపబడెను. దుర్గి గోపాలకృష్ణారావు కృష్ణపాత్రయు, హనుమంతరావు నాయుడుగారు గయునిపాత్రయు, ప్రకాశముగారు చిత్రరేఖార్జున పాత్రలు ధరించి చక్కగ నభినయించిరి. ఆనందాచార్యులవారును సభాసదులును మిక్కిలి సంతసించిరి. ఆచార్యులవారు నాటకాంతమున నటుల యభినయమును మెచ్చుకొనుచు నింగ్లీషులో చిన్నయుపన్యాసము జేసిరి. ఆనందాచార్యులవారు సరసులు, ఆంధ్ర గీర్వాణ భాషాభిమానులు. నవద్వీప పండితులు వీరికి "విద్యావినోది"యని బిరుద మిచ్చిరి. "వైజయంతి"యను తెలుగుమాసపత్రికను వీరు ప్రకటించుచుండిరి. ఈయన మిక్కిలి బండిత పక్షపాతి. బళ్ళారిలో ధర్మవరము కృష్ణమాచార్యులవారు స్థాపించిన నాటక సమాజమువారు చెన్నపురి వెళ్ళి నాటకము లాడినప్పు డాచార్యులవారు బహువిధముల వారికి బ్రోత్సాహము గలిగించిరి. వచననాటకములే యెక్కువగ ప్రయోగించెడు మా సమాజము చెన్నపురి వచ్చిన జనులు మెచ్చుకొందురా యని మా నాయుడుగా రాచార్యులవారి నడిగిరి. నాటకమున కభినయము హావభావములు ప్రధానములుగాని, సంగీతము కాదని వారు స్పష్టముగ జెప్పిరి. నాటకసమాజమున కాచార్యులుగా రప్పుడు రు.116లు బహుమాన

మిచ్చిరి. నాటకమైన తరువాత నే నానందార్యులవారి దర్శనము జేసి, వారిపరిచయభాగ్యము సంపాదించితిని. నా నాటకరచనము వారు మెచ్చుకొనిరి. వారికుమారుడైన శ్రీనివాసాచార్యులవారుగూడ మా నాటక సమాజప్రదర్శన మొకటి చూడగోరగా, సామాజికులు నవాబుదేవిడీలో నేను రచియించిన "నల" నాటకము ప్రదర్శించిరి. శ్రీనివాసాచార్యులుగారు కూడ నాంధ్ర భాషాభిమానులే. తెలుగున వారు రెండో మూడో గ్రంథములు గూడ రచించిరి. వారు కూడ నాటకమును మెచ్చుకొనిరి. అప్పుడు దుర్గి గోపాలకృష్ణారావు "నల" పాత్రమును, ప్రకాశముగారు "దమయంతి" పాత్రమును ధరించిరి.

ఆ సంవత్సరము శ్రావణమాసములో వీరవాసరములోనున్న మా యిల్లు పరశురామప్రీతి యయ్యెను. మా తల్లితండ్రులు పక్కనున్న మరియొకరి యింటికి చేరిరి. మాయిల్లు మాతండ్రిగారు కట్టి యప్పటికి నలువది సంవత్సరము లయినవి. ఈ గృహదహనముచేత మాతండ్రిగారు బెంగ పెట్టుకొనిరి. ఆ సమయముననే, మా రెండవ బావమరిదియైన రామస్వామి గారి యన్నగారు వెంకటప్పయ్యగారు కాలధర్మమొందిరి. వారిని పరామర్శ చేయుటకును, మా తల్లిదండ్రుల చూచివచ్చుటకును నేను వీరవాసరము బోయితిని. అక్కడనుండి నరసాపురము బోయి మా చెలియలు పున్నమ్మను, బావగారిని జూచి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని.

ఆ సంవత్సరమున జాతీయమహాసభ (All India National Congress) చెన్నపట్టణములో జరుప నిశ్చయింపబడెను. నా కన్నులొకసారి చెన్నపురిలోని నేత్రవైద్యులచేత పరీక్ష జేయించుకొనవలెనని, చిరకాలమునుండి నాకొక కోరిక యుండెను. "ఏకక్రియా ద్వ్యర్థకరీ"యను సామెతనుబట్టి నేనా సంవత్సరమున చెన్నపురి బోయినపక్షమున, నేత్రపరీక్ష జేయించుకొనుటయే గాక, కాంగ్రెసు మహాసభగూడ జూడవచ్చునని, నేను చెన్నపురి పోవ నిశ్చయించుకొంటిని. నా మిత్రులైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారును, చేబియ్యపు వేంకట్రామయ్యగారును, బి.ఏ. పరీక్షనిమిత్తమై చెన్నపురి బోవుచుండగా వారితోగలసి 1894వ సంవత్సరము డిశంబరులో నేనుగూడ చెన్నపురి బోయితిని. అప్పుడచ్చట నామిత్రుడైన శ్రీ పోలవరము జమీందారు గారు కొచ్చర్లకోట రామచంద్ర వెంకటకృష్ణారావుగారు, పరశువాకమను పేటలో కాపురముండిరి. నేను వారిని జూడబోవగా, వారు దయతో నన్ను వారియింటనే యుండమని బలవంతపెట్టి, నా నేత్రపరీక్ష గూడ జేయింతునని

సెలవిచ్చిరి. అందుచేత నేను వారియింటనే బసచేసి యుంటిని. ఆ దినములలో నా మిత్రుడైన రెబ్బాప్రగడ పాపయ్యగారుకూడ నచ్చటనే యుండి, నాకు సహాయము జేయుచుండిరి. జమీందారుగారు నన్ను మిక్కిలి దయతో నాదరించిరి. వారు జనవరి నెలలో నొకనాడు నన్ను వెంటబెట్టుకొని నేత్ర వైద్యశాలకు గొనిపోయి యచ్చటి వైద్యులలో ప్రధానులై సుప్రసిద్ధులైన "పోపు" దొరగారికి నన్ను జూపిరి. ఆయన యొక గదిలోనికి నన్ను దీసికొనిపోయి కన్నులు పరీక్షించి, యెన్నో సులోచనములు నా కన్నులకు దగిలించిరి. సులోచనములేవియు నాకు సరిపడలేదు. నా నేత్రరోగ మంతకంటె వృద్ధికాదనియు, నది నివారణకాదనియు వారు జెప్పిరి.

నేను కాంగ్రెసు మహాసభకు వెళ్ళితిని. అప్పుడే మహావక్తయైన సురేంద్రనాథ బెనర్జీగారియొక్కయు, దేశాభరణమైన మదనమోహన మాలవ్యాగారియొక్కయు, నితర వక్తలయొక్కయు, మహోపన్యాసములు విని ధన్యుడనైతిని. ఆ దినములలో నిచ్చటనుండి సరాసరి చెన్నపురికి రైలు దారి లేదు. అది తయారగుచుండెను. కాబట్టి మేము బెజవాడవెళ్ళి దక్షిణ మహారాష్ట్ర ధూమశకటము (S.M.R.) మీద, నందియాల, గుంతకల్లు ప్రదేశములమీదుగ జెన్నపురి జేరితిమి. చెన్నపురినుండి తిరిగి వచ్చునప్పుడు గూడ నదే మార్గము. అది చుట్టుదారి, బండి మెల్లగ నడచును. కాబట్టి ప్రయాణికులకు విసుగు గలుగును. ఈ బండికూడ లేనప్పుడు బ్రాత గోదావరిమండలవాసులు, చెన్నపురి వెళ్ళవలసి వచ్చినప్పుడు, కాకినాడ వెళ్లి పొగయోడనెక్కి, మూడవనాడు చెన్నపురిలో దిగుచుండిరి. మొత్తముమీద నేను చెన్నపురిలో నెల పదియేనుదినములుండి శ్రీ పోలవరము జమీందారు గారి గుఱ్ఱపుబండిమీద, దర్శనీయములైన స్థలములు జూచి, తిరిగి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని. శీతాకాలపు సెలవులతరువాత మా కళాశాల తెరచిననాడు నేను రాలేక, సెలవునిమిత్తము చెన్నపురినుండి దరఖాస్తు పంపితిని. నా మిత్రుడైన మరంగంటి కృష్ణమాచార్యులవారి సహాయముచేత, నాకు సెలవు దొరుకుటయేగాక సెలవుదినములలో జీతముగూడ దొరికినది. అప్పుడు బోధనాభ్యసనముచేయువారికి, నెలకు పది రూపాయలు చొప్పున దొరతనమువా రిచ్చెడివారు. పట్టపరీక్షాసిద్ధులకు నెలకు పదునైదు రూపాయలును, ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షాసిద్ధులకు నెలకు పండ్రెండు రూపాయలు నిచ్చుచుండెడివారు. ఇప్పటివలె బోధనాభ్యసనముపొందువారు, స్వగృహము

నుండి సొమ్ము తెచ్చుకొనవలసినయవసర ముండెడిదిగాదు. ఎట్టెటో నాబోధనాభ్యసనము 1895వ సంవత్సరము మార్చినెలతో ముగిసినది.

ఆకాలమున రాజమహేంద్రవరమునకంతకు బోధనాభ్యసన కళాశాల యొక్కటే పాఠశాలగ నుండెను, మొదటి ఫారము జదువుకొను బాలుడు మొదలుకొని, బి.యే. జదువుకొనువాడువరకు, నిన్నీసుపేటకే వెళ్ళవలసి వచ్చెను. ఆర్యాపురమునుండియు, జామ్‌పేటనుండియు, ప్రాతయూరి నుండియు జిన్న తరగతులలో జదువు బిడ్డలు నడువలేక జాల శ్రమపడు చుండిరి.

అందుచేత రెండవపాఠశాల యొకటి యుండుట యవసరమని పురవాసులకు దోచెను. అప్పుడు రాజమహేంద్రవరపు మ్యునిసిపలు సభాధ్యక్షులుగ శ్రీ నిడమర్తి జలదుర్గ ప్రసాదరాయుడుగా రుండిరి. వారు పురజనుల మనవుల నాలకించి, బాలురకష్టములు గుర్తించి, ప్రాతయూరిలో నొక మ్యునిసిపల్ లోవర్ సెకండరీ పాఠశాల స్థాపించుట యవసరమని తలంచి, మ్యునిసిపల్ సభలోబెట్టి, యా విషయ మంగీకరింపజేసి, 1895వ సంవత్సర మేప్రియల్ యొకటవ తారీఖునుండి, మ్యునిసిపల్ మిడిలు స్కూ లొకటి స్థాపించిరి. ఇప్పుడు టౌనుహాలు కెదురుగానున్న భవనము దొరతనము వారికి జెందియుండినందున, వారియనుజ్ఞ బొంది పాఠశాల యందు స్థాపింపబడెను. అప్పుడు దుర్గయ్యగారి మ్యునిసిపల్ సంఘాధ్యక్షపదవి తాత్కాలికముగ నాగిపోయినందున మరల నెన్నిక జరుగువరకు, యేలూరి లక్ష్మీనరసింహముగా రధ్యక్షపదవిలో నుండిరి. ఈ పాఠశాలకు గావలసిన యుపాధ్యాయుల యుద్యోగము లన్నియు నాయనయే యిచ్చిరి. వల్లూరి నరసింహరాయుడుగారు మొట్టమొదట ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నేర్పురుప బడిరి. రెండవ యుపాధ్యాయుడుగ హనుమంతరావునాయుడుగా రేర్పరుపబడిరి. మూడవ యుపాధ్యాయుడుగ నే నేర్పరుపబడితిని. నాకు నెల కప్పుడు రు.20/-లు జీతము. పండితులుగ శ్రీ మల్లంపల్లి పేరయ్యశాస్త్రి గారును, కల్లూరి వెంకటరామశాస్త్రిగారును, చావలి సోమనాధశాస్త్రిగారును గూడ నియమింపబడిరి.

మా తండ్రిగారు వీరవాసరములో నొక పెంకుటిల్లు మిక్కిలి శ్రమపడి కట్టిరి. నేనుకూడ వారికి కొంత ధనసహాయము చేసితిని. కాని, గృహ ప్రవేశమునకు నేను వెళ్లజాలనైతిని. కారణ మేమన గృహప్రవేశము మేనెలలో

జరిగెను. అప్పుడు కాలువలు కట్టివేయబడి యుండును. పడవ లుండవు. నడచియో బండ్లమీదనో మా గ్రామము పోవలెను. అట్లు చేయలేక నేను గృహప్రవేశమునకు పోజాలనైతిని. కాని జూన్ నెలలో నొకసారి మా తలిదండ్రుల దర్శనము చేసివచ్చితిని. ఆ నెలలోనే మొట్టమొదటి గోదావరి మండల సభ కాకినాడలో జరిగెను. అప్పుడు గోదావరిజిల్లా విభజింపబడలేదు. ఆ సభకు శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగా రధ్యక్షత వహించిరి. మొదటి నుండియు నాకు సభలకుబోవుట యలవాటు. అది రాజకీయసభయైనను, నాకు రాజకీయవిషయములలో నప్పటి కేవిధమయిన ప్రవేశము లేకపోయినను నేనా సభకు బోయితిని. మూడవనాడు నేను పదునాలుగు పద్యములు రచించి సభలో జదివితిని. పద్యము చదివినప్పుడెల్ల సభాసదులు చప్పట్లుగొట్టి యానందించుచుండిరి. ఆ పద్యములతో నాపేరు గోదావరి మండలమం దంతట వెల్లడియయ్యెను. నా పద్యములు చాల బాగున్నవని సాధారణముగ నెవరి కవిత్వమును మెచ్చని వీరేశలింగము పంతులుగారు గూడ మెచ్చిరి. ఆ పద్యము లివి.

సీ. తుహినాద్రిమొదలు సేతువుదాక రాజ్యంబు
జరిపె నీ యాంగ్లేయ దొరతనంబె
జాతిమతాచార సర్వస్వతంత్రముల్
నెరపె నీయాంగ్లేయ దొరతనంబె
పిండారిదండుల పేరైనలేకుండ
దోలె నీయాంగ్లేయ దొరతనంబె
నేర్పుతో చట్టముల్ నిర్మించి క్లేశముల్
తొలచె నీయాంగ్లేయ దొరతనంబె

తే.గీ. ప్రజలు లోపముల్జూప నాగ్రహములేక
కరుణజూపు నీయాంగ్లేయ దొరతనంబె
ఇట్టి యాంగ్లేయ దొరతనం బేలుగాక
ధర్మమతితోడ నాచంద్రతారకంబు. 1

సీ. దీప్తిమంతంబైన దీపంబుతోడ గ్రీ
నీడ యొక్కింత గన్పించునట్లు
కమ్మకమ్మనితావి గుమ్మున వెదజల్లు
నల గులాబికి ముండులలమినట్లు

సర్వజనానందసంధానకరుడైన
చందమామను గందు జెందునట్లు
జీవనాధారమైచెలగు చల్లనివాన
బెడిదంపు పిడుగుల నడరినట్టు

తే.గీ. లుత్తమంబగునట్టి యీ హూణరాజ్య
మందు గనుపించు లోపంబు లరసిజూడ
తన్నివారణార్థముగాదె ధన్యులార
గౌతమీమండలసభ సంకల్పమయ్యె. 2

సీ. హిందూమహాజన హృదయసీమలయందు
ప్రబలియుండెడు రాజభక్తి యొకటి
ద్రవ్యంబు ప్రాణంబు ధారబోయించు న
మానుష దేశాభిమానమొకటి
నిష్కారణంబుగ నిరపరాధులు చెందు
శ్రమలజూడగ బుట్టు జాలియొకటి
ప్రతిమనుష్యుడు ధాత్రి భగవంతుడంచు వి
విధభూత సహాయ్యవిధియు నొకటి

తే.గీ. యనెడు నాలుగు మూలంబు లగుచునుండ
గౌతమీమండలసభ సంకల్పమయ్యె
నఖిలజనసౌఖ్యదాయకమగుచు నిదియె
ధరణివర్ధిల్లు నాచంద్రతారకంబు. 3

సీ. పాలింపబడువారి బాలించువారల
సూటిగల్పెడు సంధిసూత్రమనగ
ప్రభువులపాల గన్పడు లోపముల జూ
పదగినట్టి నిలువు టద్దంబనంగ
మాయశాసనముల నృత్యంబులనుబొంచి
యలయించిపట్టెడు వలయనంగ
బ్రాభవమ్మునుదాల్చి ప్రార్థించుటకు మూర్తి
వంతమౌ వర రాజభక్తియనగ

తే.గీ. ప్రజలకెల్లను గన్నుల పండువగుచు
జగతి దేశీయసభ కొక్క శాఖయగుచు
ప్రబలు రగువారల ప్రయత్నఫలమునగుచు
నలరు నిమ్మహాజనసభ ఖ్యాతిమీఱ. 4

సీ. పన్నుగట్టుటయందు ప్రభువులౌ హూణుల
కేనాటికై నను దృష్టిలేదు
ఉద్యోగములు చేయు నున్మత్తులకు గార్య
నిర్వాహమందున నియతిలేదు
బహుపరీక్షల దేరి ప్రజ్ఞాఢ్యులగు మీకు
రవ్వంతయేని ధైర్యంబులేదు
మితిలేని తమ చెడ్డగతినెల్లఁ దగ విన్న
వింపఁగ రయితుకు విద్యలేదు

తే.గీ. తెలుఁగు తెలియంగ దొరలకుఁ దెలివిలేదు
దీనదశఁ బాపగలయట్టి దిక్కులేదు
కటకటా! యెట్టులున్నదో కాపులదశ
సుగుణధనులార జనులార చూడరయ్య. 5

సీ. నేల దున్నుదమన్న జాలతరముపన్ను
నీరు గావలెనన్న నీటిపన్ను
వాణిజ్యమొనరింప వచ్చుబడికి పన్ను
సరకులమ్ముదమన్న సంతపన్ను
కఱ్రలమ్ముదమన్నఁ గలప కింకొకపన్ను
పట్టణంబుల మున్సిపాలుపన్ను
పారిపోవుదమన్న బండిహాసీల్‌పన్ను
కొంపమ్ముకొన్నచో స్టాంపుపన్ను

తే.గీ. ఉన్నమట్టుకు తినకుండ నుప్పుపన్ను
ననెడు పన్నులె దిగదీసె జనులనెల్ల
కటకటా! యెట్టులున్నదో కాపులదశ
సుగుణధనులార జనులార చూడరయ్య. 6

సీ. అధికారభూతంబు లడుగు లంచములిచ్చి
పరిపరి విధములౌ పన్నులిచ్చి
మునసబు కరణాల ముడుపులన్నియు నిచ్చి
కోసి నూర్చినవారి కూలినిచ్చి
కచ్చేరి బంట్రోతు గముల కీనామిచ్చి
పాలేళ్ళకును గొంత పంటనిచ్చి
యజమానునకు బంట నర్ధభాగంబిచ్చి
పైకమిచ్చినవాని వడ్డినిచ్చి

తే.గీ. గడ్డిమాత్రమె మిగిలించు గాపువాడు
సేద్యమున దాను పశులు భక్షించుకొరకు
కటకటా! యెట్టులున్నదో గాపులదశ
సుగుణధనులార జనులార చూడరయ్య. 7

సీ. గృహములయందు దరిద్రదేవతనిల్చె
గొప్పసంసారముల్ గుల్లలయ్యె
జక్కని భూములు సారహీనములయ్యె
వివిధవస్తుధరలు వృద్ధిఁబొందె
మునుపటివెల్ల మొదలంట నడుగంటె
మానాభిమానముల్ మాయమయ్యె
లక్షాధిపతులెల్ల భిక్షాధిపతులైరి
కనుపించు నేటేట కాటకములు

తే.గీ. అంతకంతకు ఋణబాధ లధికమయ్యె
దొరలకు ప్రజలమీదను గరుణదప్పె
కటకటా! యెట్టులున్నదో కాపులదశ
సుగుణధనులార జనులార జూడరయ్య. 8

సీ. అధికారులకు దైన్యమంత వెల్లడిసేయు
దేశస్థులకు మైత్రి దిట్టపరచు
నఖిలజాతులవారి కైకమత్యముగొల్పు
రాజ్యాంగవిషయవార్తలను దెల్పు

జనులలోనుండు నజ్ఞానమంతయుబాపు
వినయాదిగుణముల విధముజూపు
ప్రభువులపైగల్గు భక్తిని ప్రకటించు
సాహస ధైర్యముల్ సంఘటించు

తే.గీ. గౌతమీమండల సభ నిక్కముగ మనకు
గాన జనులార యుక్తమౌ కాలమందె
ధరణి నిమ్మహాజనసభ స్థిరముగాగ
బాటుపడరయ్య వినరయ్య పలుకరయ్య... 9

సీ. వ్యవసాయ మొనరించి వివిధనష్టములొంది
కడగండ్ల బడు పంటకాపులార
త్రాణ లేకున్నను వాణిజ్య మొనరించి
పన్ను లిచ్చుకొనునో వైశ్యులార
యభిమానధనులంచు నఖిలదేశములందు
బ్రఖ్యాతిగన్న యో రాజులార
విద్యలన్నియు నేర్చి యుద్యోగములులేక
విసికి వేసారునో విప్రులారా

తే.గీ. ప్రాతపగలున్న నవిమాని బ్రీతిబూని
తగుధనములిచ్చి సభల కందరును వచ్చి
పాటుపడరయ్య వినరయ్య పలుకరయ్య
శ్రద్ధగనరయ్య సభలను జరుపరయ్య. 10

సీ. మొగమోటయనుమాట దెగగోసి దొరలతో
జనులకై వాదించు సాహసుండ
యతికార్యదీక్షకై నల గవర్నరుచేత
మెప్పుగైకొన్న యమేయగుణుడ
కార్యవాదమెకాని ఖడ్గవాదములేక
సఫలకార్యుడవైన శాంతిధనుడ
ప్రజల కష్టములనెల్ల బాపినంగాని ని
ద్రయినబోవని యో దయార్ద్రహృదయ

తే.గీ. చెలిమినీసభ దొరలకు దెలుపవయ్య
కినుక లేకుండ గరుణ గల్గింపవయ్య
యోసభాగ్రాసనాధీశ యో సుశీల
సుగుణసముదాయ న్యాపతి సుబ్బరాయ. 11

సీ. చలువపందిళ్ళఁ గౌశలముతో నిర్మించి,
భోజన సదుపాయముల నొనర్చి
రవి రశ్మి సొరనట్టి రమ్యహర్మ్యములిచ్చి
సభయెంతో రీవితో జరుగఁజేయు
విబుధుడౌ బాదము వేంకటరత్నాఖ్యు
తద్బంధుగణముల స్తవమొనర్చి
వర మండలసభాప్రపంచనిర్మాత కా
రణులగుచు బహుజన ప్రణతులగుచు

తే.గీ. ప్రబలు గంజాము వెంకటరత్న విభుని
ప్రవిమలుని శేషగిరిరావు పద్మనాభు
పేరరాజు ముఖ్యులనెల్ల వినుతిజేసి
వందనంబులజేతు మీ కందరకును. 12

ఉ. భూజనవందితంబు పరిపూర్ణ మనోరధదాయకంబునై
రాజిలు నిమ్మహాసభ కరంబనుకూలత గాకినాడ నీ
యోజను మన్మధాబ్దమున నొప్పెగదా యిక సభ్యులార! మా
రాజమహేంద్రపట్టణము రండు ముదంబున ముందటేటికిన్.

తే.గీ. గౌతమీమండల సభకు ఖ్యాతిమెరయ
పూర్ణభక్తి సమర్పించె పుష్పమాల
వసుధ వీరవాసరపురవాసియైన
చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహమూర్తి. 14

మూడవనాడురాత్రి భోజనసమయమందు న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులు గారు, కృత్తివెంటి పేర్రాజుపంతులుగారు, గంజాము వేంకటరత్నముగారు, బాదం వెంకటరత్నంగారు మొదలగువారు నాచేత నాపద్యములు మరల మరల జదివించి, యానందించిరి. నాలుగవనాడు నేను రాజమహేంద్రవరము

వెళ్ళుచుండగా, కాకినాడవీధులలో గొందరు మనుష్యులు నన్ను వ్రేలితో చూపి, "నిన్న పద్యములు జదివినవారు వీరే"యని, యొండొరులతో చెప్పుకొనిరి. ఆ పద్యములు హరికథలలోగూడ హరిదాసులు పాడజొచ్చిరి. అవి జనరంజకముగ నున్నవనుట కదియే తార్కాణము. నాపద్యములు విని, నా మిత్రులైన పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావునాయుడుగారు, నాతో నిట్లనిరి. "ఇటువంటి పద్యములు, మీరు దొరతనమువారిని శ్లాఘించుచు చెప్పిన పక్షమున, మీకు రావుబహదూరు బిరుదము తప్పక నిచ్చియుందురు." ఈ నారాయణరావునాయుడుగారు బి.యల్. పరీక్షయందు కృతార్థులై కొంతకాలము న్యాయవాదియై, పిదప డిస్ట్రిక్టుమునసబుగాను, సబుజడ్జిగాను పనిజేసి, నెల్లూరులో జిల్లాజడ్జిగ పనిచేసి, పింఛను పుచ్చుకొని, కొలది సంవత్సరముల క్రిందటి కాలధర్మమొందిరి.

ఈ పద్యములు మిక్కిలి మనోహరముగ నున్నవని తోచినందున శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, వీటిని విజయనగరము పంపి నచ్చటి కళాశాలలో నాంగ్లేయభాషాపండితులయిన, శ్రీ గురజాడ అప్పారావు పంతులుగారిచేత నింగ్లీషుపద్యములుగ వ్రాయించిరి. తెలుగు పద్యములు, నింగ్లీషుపద్యములు గూడ, మండలసభావృత్తాంతముల తెలియజేయు రిపోర్టులో (Godavary District Conference Report) నచ్చువేయబడినవి. ఈ పద్యములు జూచి మాతండ్రిగారు పరమానందమునొంది, తనకు బరిచితులైన మాయూరి కాపులను జేర్చి, యివి జదివి వినిపించుచుండెడివారు.

7. పితృమరణము

అయినను క్రొత్తయిల్లు కట్టుకొన్న సంతోషమును మేము చిరకాల మనుభవింపలేదు. నిద్రాహారములులేక మా తండ్రిగారు స్వగృహ నిర్మాణమునకు మండువేసంగిలో దిరిగి శ్రమపడుటచేత, దేహములో జబ్బు చేసినది. ఆ సంవత్సరములోనే యాయనకు గ్రహణి ప్రవేశించెను. ఆయన మొదటినుండియు మిక్కిలి సుకుమారి. ప్రతిదినము పగలు పదిగంటలకును, రాత్రి యెనిమిదిగంటలకును భోజనముచేసెడివారు. గృహనిర్మాణ సందర్భములో వేళపట్టుకు భోజనముచేయుటకు వీలులేకపోయెను. ఎండలో దిరుగవలసి వచ్చెను. క్రమక్రమముగ రోగమెక్కువయ్యెను. నేను రాజమహేంద్ర వరములో నుంటిని. మా తండ్రిగారు, నాకు తన దేహస్థితినిగురించి జాబువ్రాసి, సెలవుపుచ్చుకొని నన్ను రమ్మని వ్రాసిరి. ఆయనకోరిక ననుసరించి నేను సెలవుపెట్టి యింటికి పోతిని. మా తండ్రిగారికి రక్తగ్రహణి క్రమక్రమముగా హెచ్చెను, నీరసమెక్కువయ్యెను, అన్నద్వేషము గలిగెను. ఆ యూరిలోనే వైద్యము చేయించితిని. అది గచ్చాకు పుచ్చాకు వైద్యమేగాని, శాస్త్రబద్ధమైన వైద్యముకాదు. ఎట్టకేలకు మా తండ్రిగారు మన్మథసంవత్సర భాద్రపద శుద్ధమందు, ఏకాదశీ శుక్రవారమునాటి యుదయమున స్వగృహములో మృతినొందిరి. అనగా, 30-8-1895 తేదీన మానాయనగారు మరణించిరి. మా తండ్రిగారు మరణించుసరికి మా బంధువులెవరును లేరు. శ్మశానము నుండి వచ్చి మేమే వండుకొన నక్కరలేకుండ, మా కుటుంబమునకు చిరకాల మిత్రులైన నియోగులకుటుంబమునుండి యొక వృద్ధవితంతువు వచ్చి, మాకు వంటచేసిపెట్టి, సహాయము చేసెను. ఆమె సహాయము మేమెన్నడును మరువజాలము. క్రమక్రమముగ మా బంధువులందరును వచ్చిరి. ఆ సంవత్సరము, మా తండ్రిగారు పోయిన పదిదినములలోనే, గొప్ప గాలివాన పట్టెను. మా మేనమామగారు మా జనకుని మరణవార్తనువిని, యా వానలోనే తడియుచు, రెండు గోదావరులు దాటి, యమలాపురమునుండి తొమ్మిదవనాటికి బహుశ్రమలుపడి మా వీరవాసరము వచ్చిరి. మేము

ఋగ్వేదులమగుటచే, నాశ్వలాయనసూత్రప్రకారము మా తండ్రిగారికి నుత్తరక్రియలు జరుపవలసియుండెను. కాని ఋగ్వేదమంత్రము చెప్పునట్టి బ్రాహ్మణుడు చుట్టుప్రక్కల నెక్కడను దొరకనందున, యజుర్వేదమంత్రము చేతనే, తొమ్మిదవనాడు కర్మ ప్రారంభించి చేయవలసివచ్చెను. ద్వాదశాహస్సులు పూర్తియైన తరువాత, నేను పదమూడవనాడు రాజమహేంద్రవరమువెళ్ళి, తిరిగి పాఠశాలలో పనిచేయ నారంభించితిని.

మా పాఠశాలాధికారులు జీతమునష్టముమీద నాకు సెలవిచ్చిరి. నేనును, మా తమ్ముడును కలసి మాసికము పెట్టవలసియుండిననూ, నేను రాజమహేంద్రవరములోను, నా సోదరుడు వీరవాసరములోను నుండుటచేత, ప్రతిమాసికము కలసి పెట్టుటకు వీలులేకపోయెను. మాసికములనిమిత్త మొకప్పుడు మా తమ్ముడు రాజమహేంద్రవరము వచ్చుచుండెను. సెలవు దొరకినప్పుడు నేను వీరవాసరము వెళ్ళుచుంటిని. ఒకప్పుడు నే నెవరినో బ్రతిమాలి, వంటచేయించుకొని, రాజమహేంద్రవరములో నేను మాసికము పెట్టుచుంటిని. కర్మలమీద నా కంత నమ్మకము లేదు. గాని మా తల్లికిని, మేమమామగారికిని, బంధువులకును, నామీద నాగ్రహము వచ్చునేమో యని యథావిధిగా జరిపితిని. అప్పటికే నా యభిప్రాయములలో గొంతమార్పు గలిగెను.

వీరేశలింగముగారిమీద నాకు గౌరవమెక్కువయ్యెను. 1893వ సంవత్సరము మొదలుకొని, రాజమహేంద్రవర ప్రార్థనసమాజవార్షికోత్సవముల యందు, నా కభిరుచి మెండుగ గలిగెను. ఆ దినములలో బ్రతి సంవత్సరము సంవత్సరాదినాడు, ప్రార్థనసమాజవార్షికోత్సవముల సందర్భమున, వీరేశలింగముపంతులుగారు టవునుహాలులో నొక సభచేసి, యమూల్యమైన యొక ధర్మోపన్యాసము చదువుచుండిరి. ఆ సభకు నేను పోయి, యుపన్యాసము శ్రద్ధగ వినుచుంటిని. ఏటేట సంవత్సరాది వెళ్ళిన తరువాత, మూడవదినముననో, నాలుగవ దినముననో, వీరేశలింగముగారు సాయంకాలమున, సారంగధర మెట్టమీదికివెళ్లి ప్రార్థనము చేయుచుండెడివారు. వారివెంట ప్రార్థనసామాజికులు, కళాశాలావిద్యార్థులు గలసి రమారమి యేబది యరువదిమంది మెట్టమీదికి వెళ్ళుచుండెడివారు. వీరేశలింగముగారు కాలినడకమీదనే వెళ్ళెడివారు. శిష్యులు నట్లే నడచి వెళ్ళెడువారు. నేను కూడ నాయుత్సవములకు నడచిపోయెడివాడను. రాత్రి యెనిమిదిగంటలైనతరువాత మెట్టదిగి, వీరేశలింగముగారును, శిష్యులును నడచియే ప్రార్థనగీతములు

పాడుకొనుచు, పట్టణముచేరి స్వగృహములకు పోవుచుండెడివారు. సారంగధరుని మెట్టమీద ప్రార్థనమైనతరువాత, మిఠాయి, పకోడీలు మొదలగు నుపాహారములు పంచిపెట్టెడివారు.

ఈ సందర్భమున నా ప్రియమిత్రులైన రెబ్బాప్రగడ పాపయ్యగారిని స్మరింపవలయును. పాపయ్యగారు, పోలవరం జమీందారుగారి సంస్థానములో నుద్యోగముచేయుచు, ప్రార్థనసమాజవార్షికోత్సవమునకు తప్పక వచ్చుచుండెడివారు. వచ్చి, వీరేశలింగముగారికి శ్రమలేకుండ, కార్యభారము పైవైచుకొని, పురమందిరమున చక్కని తోరణములు, పూలమాలలు కట్టించి, సభల కేర్పాటుచేసెడివారు. సంవత్సరాదినాడు ప్రార్థనసమాజపక్షమున పేదలకు జరుగు సంతర్పణలో పాల్గొని వంటలుచేయించి, పేదలకు తాను స్వయముగ వడ్డించి, యా కార్యము జయప్రదముగ జరిపి, ప్రార్థనసమయములలో స్వయముగ తంబుర చేతపట్టుకొని, శ్రుతివేసి, తక్కిన సామాజికులతోపాటు తాముకూడ గీతములు పాడుచుండెడివారు. అదిగాకుండ, సారంగధర మెట్టమీదికి గావలసిన మిఠాయి మొదలగు భక్ష్యములను, రెండుబిందెల నీళ్ళను, నీళ్ళు త్రాగుటకు కొన్నిపాత్రలను, రెండు మూడు దీపములను, బండిమీద వేయించుకొని మెట్టమీదకు వచ్చి, ప్రార్థనానంతరమున భక్ష్యములను వచ్చినవారికి స్వయముగ పంచిపెట్టి, మా కందరకు సంతోషము కలుగజేయుచుండెడివారు. పాపయ్యగారు మొదటినుండియు ప్రార్థన సమాజమున సభ్యులు. ఆ సమాజమన్న వారికి మిక్కిలి ప్రీతి. వీరేశలింగముగారు తలపెట్టిన సత్కార్యములన్నిటిలోను, పాపయ్యగారు తోడ్పడుచుండెడివారు. పాపయ్యగారు వీరేశలింగముగారిని దైవమువలె చూచుచుండెడివారు. పాపయ్యగారు విద్యార్థియైననాటనుండియు వీరేశలింగముగారిమీద మిక్కిలి భక్తి. పాపయ్యగారు పరోపకారమన్న ముందంజ వేసెడివారు. ఒకరికి మేలుచేయుట వారికి మిక్కిలి యిష్టము.

1894వ సంవత్సరమున సారంగధర మెట్టమీదికి వల్లూరి నరసింహరాయుడుగారు కూడ వచ్చి, బ్రహ్మమతమునుగూర్చి యింగ్లీషులో గంభీరమైన యుపన్యాసమిచ్చిరి. నేనును, నచ్చటనున్న సభాసదులును, వారి భావములను, వాగ్ధోరణిని విని, చాల సంతోషించి, బ్రహ్మమతవ్యాప్తి కాయన జీవితము ధారవోయుదురని భావించితిమి. కాని, కాలక్రమమున వారు గొప్ప పదవులలోనికి వెళ్ళినకొలది, వారి యభిప్రాయములు మారజొచ్చెను. వారు బందరులో కృష్ణామండల విద్యాధికారిగ పనిచేసి, యుపకారవేతనము

పుచ్చుకొని, రాజమహేంద్రవరమునకు వచ్చి, స్థిరముగ నచ్చట నివాస మేర్పరచుకొన్న తరువాత, మున్ను విగ్రహారాధనముమీద నెంతమాత్రము నిష్టములేని నరసింహరాయుడుగారు, ప్రతిదినము సాయంకాలమున, నిన్నీసుపేటనుండి నడచి మార్కండేయస్వామివారి యాలయమునకుబోయి, ప్రదోషకాలమున నీశ్వరసందర్శనము చేయునంతటి పూర్వాచార పరాయణులుగ మారిరి. వారు 1941వ సంవత్సరముననే కాలధర్మము నొందిరి. పరమేశ్వరుడు వారియాత్మకు శాంతి బ్రసాదించుగాక.

1895వ సంవత్సరమున జరిగిన ప్రార్థనసమాజవార్షికోత్సవములో నేనును కొంత పాల్గొంటిని. పరిశుద్ధజీవనమను విషయమునుగూర్చి నేనొక ధర్మోపన్యాసమును వ్రాసి, దానిని సారంగధరుని మెట్టమీద, నా శిష్యుడైన దుర్గి గోపాలకృష్ణారావుచేత జదివించితిని. శ్రోతలు నా యుపన్యాసము మిక్కిలి బాగున్నదని మెచ్చిరి. ఆ యుపన్యాసము కాకినాడలో ప్రకటింప బడుచున్న "రాజయోగి"యను వారపత్రికలో ప్రకటింపబడెను. దాని ప్రతి నాయొద్ద లేకపోవుటచే, నిప్పుడది దుర్లభము. నాయొద్ద నొక చెడ్డ యలవాటు గలదు. నేను వ్రాసిన పద్యముల నొక పుస్తకముమీద వ్రాసి దాచియుంచెడు నభ్యాసము నాకు లేదు. అది యొక దురభ్యాసమేగాని, శ్లాఘ్యమైన పనిగాదు. ఇట్టి యశ్రద్ధచేతనే, నేను వ్రాసిన పద్యములెన్నో యుండినను, నాదగ్గర వాటిప్రతులు లేకపోవుట తటస్థించెను. నా మిత్రుడైన వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారికి, స్వరచితపద్యములన్నిటి నొక పుస్తకము మీద వ్రాసి, జాగ్రత్తపెట్టెడు మంచియలవాటు గలదు. అందుచేతనే వారు తాము రచియించిన చాటుపద్యముల నన్నిటిని "చాటుపద్య మణిమంజరి" యని పేరుపెట్టి, యొకసంపుటముగ ప్రకటింపగలిగిరి, అట్టి యలవాటు నాకు లేనందుకు నేడు నేను విచారించుచున్నాను. విచారించిన ప్రయోజన మేమి?

ఆ సంవత్సరము గూడ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు నవలలు వ్రాసినవారికి బహుమానము లిచ్చెదమని ప్రకటించిరి గాని, నే నా యేడు నవల వ్రాయలేదు.

మ్యునిసిపల్ స్కూలులో నేనుపాధ్యాయుడనని వ్రాసితినిగదా! నెలకు నా కిరువదిరూపాయలు జీతము. మా తండ్రిగారున్నప్పుడు నా జీతము వారికి నెలనెలకు పంపుచుంటిని. మా తండ్రిగారు పోయినతరువాత,

వీరవాసరములోనున్న మా కుటుంబవ్యయమునకై మా తమ్మునిపేర నెలనెలకు సొమ్ము పంపుచుంటిని. 1895వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో, శీతకాలపుసెలవులకు, వీరవాసరము వెళ్ళదలచితిని. అప్పుడు నా మిత్రుడైన చిత్రపు వెంకటనరసింహారావుగారియొద్ద, వీరవాసరములో మా తండ్రిగారు చేసిన యొక యప్పు తీర్చుకొనుటకై రెండువందల యేబదిరూపాయలు ఋణము చేసితిని. ఈ ఋణమునుగూర్చి యొకమాట వ్రాయవలయును. వీరవాసరములో తాడేపల్లివారని యొక నియోగికుటుంబముండెను. ఆ కుటుంబమున జ్యేష్ఠుడు తాడేపల్లి రామయ్యగారు. ఆయన లోకలుఫండులో నోవరుసీరు. ఆయన మకాము తాడేపల్లిగూడెమువద్దనున్న యనంతపల్లి. ఆయనయొద్ద మా తండ్రిగారు కొంత ఋణముచేసిరి. 1886వ సంవత్సర ప్రారంభమున మా తండ్రిగారు నూటయేబదిరూపాయలు తీసికొని యనంతపల్లి వెళ్ళి రామయ్యగారి కిచ్చిరి. ఆయన యేదో పనితొందరమీద నుండుటచేతను, వారికి మా తండ్రిగారికి మిక్కిలి స్నేహమగుటచేతను, మా తండ్రిగారు దస్తావేజుమీద చెల్లు వ్రాయించలేదు. తరువాత నొక సంవత్సరమునకు రామయ్యగారు గుఱ్ఱముమీదనుండి పడి యకస్మాత్తుగ మృతినొందిరి. వారికుటుంబము వీరవాసరమువచ్చి స్వగృహమున కాపుర ముండెను. కొన్ని వ్యవహారసందర్భములచేత, వారికిని మా కుటుంబమునకును విరోధము సంభవించెను. అందుచేత రామయ్యగారిభార్య వెనుక మా తండ్రిగారిచ్చిన వసూలు మినహాయించకుండ, యావత్తు సొమ్మునకు మా తండ్రిగారిమీద నరసాపురము కోర్టులో దావా చేసెను. మేము వసూలు యిచ్చినట్లు లిఖితపూర్వమైన సాక్ష్యము లేనందున, మునసబుగారు యావత్తు సొమ్మునకు మా తండ్రిగారిమీద డిక్రీ యిచ్చిరి. ఆ ఋణము తీర్చుటకై మా తండ్రిగారు మా బంధువునియొద్ద మాభూమి యొకటి తనఖాపెట్టి బదులు తెచ్చిరి. అది 1895 సంవత్సరము డిశంబరునాటికి వడ్డీతో రెండువందల యేబదిరూపాయలయ్యెను. ఆ ఋణము తీర్చుటకే నేను చిత్రపు నరసింహా రావువద్ద బదులుపుచ్చుకొంటిని. ఆ యప్పు నేను మెల్లమెల్లగా తీర్చుకొంటిని. నరసిహారావుగారియొద్ద తెచ్చిన సొమ్ముతో భూమితనఖా వదలించి భూమి మా తమ్ముని స్వాధీనము చేసితిని.

ఆ సంవత్సరప్రారంభమున మా రెండవచెల్లెలైన యచ్చమ్మ కాపురమునకు వెళ్లెను. డిశంబరునాటికామె గర్భవతియయ్యెను. మా బావమరది రామస్వామిగారు గతసంవత్సరము నాతోనే ట్రయినింగై, యప్పుడు కొత్తపేట

బోర్డుస్కూలులో నుపాధ్యాయుడుగ నుండి శీతకాలపుసెలవులకు మా యింటికి వచ్చెను. ఆ సెలవుదినములలో, దేవుని యూరేగింపులో భోగముమేళములనుపెట్టి యూరేగించుట గర్హించుచు, నేను కొన్ని పద్యములను వ్రాసితిని. తక్కిన నా చాటుధారాపద్యములవలెనే, యివికూడ మృగ్యములు. అవి కొన్ని పత్రికలలో పడినవిగాని యా పత్రికలు నేను జాగ్రత్తపెట్టలేదు. శీతకాలపుసెలవుల తరువాత, నేను రాజమహేంద్రవరము వెళ్లితిని. 1896వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి తొమ్మిదవతేదీని వీరవాసరములో మా రెండవచెల్లెలు ప్రసవించినది. ఆడపిల్ల పుట్టెను. ప్రస్తుతము రాజమహేంద్ర వరములో దొరతనమువారి బాలికాపాఠశాలలో నాంధ్రపండితురాలుగా నున్న రావూరి వెంకటసుబ్బమ్మయే యా ప్రథమపుత్రిక.

ఆ సంవత్సరమున (1896) న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు నవలలకు బహుమాన మిచ్చెదమని తిరిగి ప్రకటించినందున నే నా సంవత్సరమున "హేమలత"యను నవల వ్రాసి పంపితిని. ఇది చరిత్రాత్మకమైన నవల. పూర్వము తెలుగు నవలలకు వీరేశలింగముగారి "రాజశేఖర చరిత్రయే" మార్గదర్శకముగ నుండెను. అది చరిత్రాత్మకమైన నవల కాదు. అది సాంఘికమైన నవల. దానిని చదివియే నేను రామచంద్రవిజయమును వ్రాసితిని. చరిత్రాత్మకమైన నవల వ్రాయవలెనని సంకల్పము నాకు గలుగగా, నప్పుడు పూర్వము "మెడోసు టెయిలర"ను దొరగారు వ్రాసిన నవలలలో "టిప్పుసుల్తాను", "తార", "చాందుబీబి" యను నవలలను నా మిత్రుడైన యొక యువకునిచే జదివించుకొని వింటిని. అవి విన్నతరువాత చరిత్రాత్మకమైన నవల వ్రాయువిధము నాకు దెలిసినది. అనంతరమున నేను "హేమలత" వ్రాసితిని. ఆ సంవత్సరమునగూడ పోటీకి పది నవలలు వచ్చెను. వీరేశలింగముగారు, వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారు, ఆచంట సుందరరామయ్యగారు నను ముప్వురు, నవలల గుణాగుణముల నెన్నుటకు పరీక్షకులుగా నియమింపబడిరి. అభిప్రాయభేదంబులు లేకుండ నీసారి పరీక్షకులు ముప్వురు నా "హేమలత" ప్రథమగణ్యమని తీర్పుచెప్పిరి. ఆ కారణమున సుబ్బారావుపంతులుగారు మొదటి బహుమానమునకు నియమింపబడిన నూట యిరువదియైదురూపాయలు నాకిచ్చిరి. దీనితో నేను మంచి నవలలు వ్రాయగలనని కొంతపేరు వచ్చెను.

ఆ సంవత్సరమున రెండవ గోదావరీమండలసభ రాజమహేంద్ర

వరమున జరిగెను. టవునుహాలుకు తూర్పుదిక్కున నున్న రెండుదొడ్లు కలిపి సభనిమిత్తము పెద్ద పాకవేసిరి. సభ యా పాకలో సమావేశమైనది. కడపలో న్యాయవాదియు, చెన్నపురి శాసననిర్మాణసభలో సభ్యుడునైన, శ్రీ జంబులింగము మొదలియారుగారు సభ కధ్యక్షత వహించిరి. టవునుహాలులో తూర్పుప్రక్కనున్నగది, మహారాజశ్రీ నాళం కామరాజుగారివద్ద కొంతస్థలము, వీరేశలింగముగారు పుచ్చుకొని యా సంవత్సరమే కట్టించిరి. కట్టినది మొదలిప్పటివరకు బిలియర్డ్సు బల్ల యా గదిలోనే యున్నది. అప్పుడే కట్టుట చేత సభకు వచ్చిన ప్రతినిధులకందుపాహారములు మొదలగునవి యీయబడెను. సభ మూడుదినములు చక్కగా జరుపబడెను. ప్రాతగోదావరి జిల్లానుండి ప్రతినిధులు విశేషముగ వచ్చిరి. వెనుకటి సంవత్సరపు సభలో వలెనే, నేనీ సంవత్సరపు సభలోగూడ కొన్ని పద్యములు వ్రాసి జదివితిని. ఈ పద్యములు ప్రస్తుతము నావద్దలేవుగాని, యివి గతసంవత్సర పద్యములంత చక్కగలేవని నామిత్రులు కొంద రభిప్రాయపడిరి. ఆ దినములలో రాజకీయసభతోపాటు, మండల సంఘసంస్కరణసభ కూడ జరుగుచుండెడిది. ఈ సంస్కరణసభకు మహారాజశ్రీ దురిశేటి శేషగిరిరావు పంతులుగా రధ్యక్షతవహించిరి. ఈ సంఘసంస్కరణసభలో నేనుకూడ పాలుగొంటిని. మహారాజశ్రీ దాసు శ్రీరాములుపండితులు స్త్రీవిద్యనుగురించి, యా సభలో గంభీరమైన యుపన్యాసమిచ్చిరి.

ఆ సంవత్సరమున దుర్ముఖిసంవత్సర పుష్కరము జరిగెను. యాత్రికులకొరకు దొరతనమువారు, కోటిలింగాలవద్ద తాటియాకుల పందెళ్ళు, పాకలు వేయించి, వసతులేర్పరచిరి. ధర్మవరసంస్థానపు ప్రొప్రయిటరులు, మిక్కిలి యుదారశీలురు నయిన శ్రీ కంచుమర్తి సీతారామచంద్రరావు జమీందారుగారు, యాత్రికుల సౌకర్యములనిమిత్తము, నూతినీళ్లు కుళాయి గొట్టములద్వారా తెప్పించు నేర్పాటుచేసిరి. పుష్కరనగరములో, మంచిమంచి బాటలు వేయించుటలో, వీరు దొరతనమువారికి మిక్కిలి తోడ్పడిరి. ఆ పుష్కరములో వారు మిక్కిలి శ్రమపడిరనుట యతిశయోక్తి కాదు. ఇంతియే కాదు. జనోపయోగమైన ప్రతికార్యమునందును శ్రీ రామచంద్ర రావుగారు మేను దాచుకొనక, బహు శ్రమపడి పనిచేసి, రాజమహేంద్రవరమునకు మంచి యశస్సు సంపాదించెడివారు. వీరు సంఘసంస్కరణ ప్రియులు. వీరేశలింగముగారియెడల మిక్కిలి భయభక్తులు గలిగియుండెడి వారు. ఆ కారణముచేతనే, వీరేశలింగముగారు టవునుహాలుకు ధర్మకర్తల నేర్పరచు

నప్పుడు, శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారిని యావజ్జీవధర్మకర్తగ నేర్పరచిరి. ఆ పుష్కరమునకు గూడ నానాదేశములనుండి యాత్రికులు వేలకొలది వచ్చిరి. ఆ కాలమున రాజమహేంద్రవరములో, “ఎల్ఫిన్‌స్టన్” దొరగారు సబుకలెక్టరుగ నుండిరి. ఈయన తక్కిన యుద్యోగస్థులవంటివారు కారు. మానవసేవాపరాయణులు, పరోపకారతత్పరులు. ఈయన, గోదావరి రేవులలో జనులు పడిపోకుండ, కఱ్ఱదూలములతో మెట్లుకట్టించి జారిపడకుండ రేవులలో దూలములుపాతించి, బహు సౌకర్యములు గావించిరి. పుష్కరములో విశూచి జాడ్యములుకూడ బయలుదేరెను. ఈ దొరగారు పాయకానదొడ్లకు స్వయముగపోయి పరిశుభ్రము చేయించి, విశూచిజాడ్యపీడితులకు మందులిప్పించి, యెన్నివిధములచేతనో ప్రజల కృతజ్ఞతకు పాత్రులైరి.

ఆ సంవత్సరము మా పురప్రముఖులలో నొకరైన శ్రీ చల్లపల్లి రంగయ్య పంతులుగారు, మ్యునిసిపల్ సభ్యులుగనుండి, దొరగారు ప్రజాక్షేమముకొరకు చేసినపనియెల్ల గుర్తించి, వారిని గౌరవించుటకొక సభ గావించి, వారిమీద కొన్ని పద్యములు రచింపుమని నన్నుగోరి, నాచేత గొన్ని పద్యములు చేయించి, యాసభలో నెవరిచేతనో చదివించి సంతసించిరి. విన్నవారందరు పద్యములు చాల చక్కగా నున్నవని నన్ను శ్లాఘించిరి. రంగయ్య పంతులుగారా పద్యముల నచ్చువేయించి జనులకు పంచిపెట్టించిరి. రంగయ్య పంతులుగారు, డిస్ట్రిక్టు మునసబుపనిచేసి, పింఛను పుచ్చుకొని, కొంతకాలము మ్యునిసిపల్ సభ్యులుగాను, కొంతకాలము తాలూకాబోర్డున కుపాధ్యక్షులుగను పనిచేసిరి. మునసబుగనున్న కాలమున, వీరు లంచమన్న దెరుగక, మిక్కిలి న్యాయముగ బ్రవర్తించి ఖ్యాతి గడించిరి. ఈయన 1906వ సంవత్సరమున స్వగృహములో కాలధర్మమునొందిరి. ఈయన మోడేకుఱ్ఱులో వేద సంస్కృత పాఠశాల నొకటి స్థాపించి, పండితులకు జీతములిచ్చి, చనిపోవువరకు పాఠశాల నడపిరి. ఆ కారణమున వీరు వందనీయులు.

1896వ సంవత్సరమున నేప్రియల్ నెలలో రాజమహేంద్రవరమున నొక గొప్పమార్పు జరిగెను. దొరతనమువారి కళాశాలలో ప్రధానాచార్యులుగ నుండిన మెట్కాఫ్‌దొరగారు పింఛను పుచ్చుకొని సీమకు వెళ్ళిరి. ఆయన 1876వ సంవత్సరము డిశంబరునెలలో రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. వారు వచ్చునప్పటికి రాజమహేంద్రవర విద్యాశాల యున్నత పాఠశాలగ నుండెను. అప్పుడు దానికి శ్రీ చంగల్వల కుప్పుస్వామిశాస్త్రిగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. మెట్కాఫ్‌గారు మొట్టమొదట ప్రధానోపాధ్యాయులుగ వచ్చి క్రమ

క్రమముగ దానినే పెద్ద కళాశాల చేసిరి. బోధనాభ్యసన కళాశాల కూడ స్థాపించిరి. ఆంధ్రమండలమునకు ముఖ్యముగ నుత్తరసర్కారులకు, మెట్కాఫ్ దొరగారు విద్యావిషయమున చేసిన మహోపకారము తరతరములవరకు మరువదగినది కాదు. పేదవిద్యార్థులకు విద్యాభ్యసనమునిమిత్తము గొప్పనిధి ప్రోగుచేసి, యీ నిధినుండి విద్యార్థులకు సొమ్మిచ్చి, యెందరో పేదవిద్యార్థులను పట్టపరీక్షాసిద్ధుల జేసెను. ఆయన రాజమహేంద్రవరమున నిరువది సంవత్సరములు (అనగా 1876-1896) వరకు కళాశాలాప్రధానా చార్యులుగ పనిచేసిరి. అక్కడనుండి యొక్కసారియైన బదిలీకాలేదు. గోదావరి యన్నను రాజమహేంద్రవర మన్నను నాయనకు మిక్కిలి ప్రీతి. వారు పింఛను పుచ్చుకొని, సీమ వెళ్లినతరువాత, లండను నగరమున నొక భవనము నిర్మించుకొని, దానికి “గోదావరీ భవనము” (Godavari House) అని పేరుబెట్టిరి. వారికి రాజమహేంద్రవరముమీద గల ప్రీతికిదే గొప్ప యుదాహరణము. 1896వ సంవత్సరము యేప్రియలు నెలలో, వీరు రాజమహేంద్రవరము విడిచి వెళ్ళునప్పుడు, వారి గౌరవార్థము వారి ప్రాత శిష్యులు, క్రొత్త శిష్యులు, పురప్రముఖులు గలసి గొప్ప యుత్సవము చేసిరి. కళాశాలాభవనముమొదలు మ్యూజియమువరకు నెన్నో పందిళ్ళు వేయబడెను. తోరణములు కట్టబడెను. కాగితపు బుట్టలు వ్రేలాడదీయబడెను. శిష్యులును, పురప్రముఖులును మెట్కాఫ్ దంపతులను, గుఱ్ఱపుబండిమీద గూర్చుండబెట్టి, జేజేధ్వనులతో మంగళవాద్యములతో నూరేగించిరి. ఆ మహోత్సవము గవర్నరులకు గూడ జరుగదనుట యతిశయోక్తిగాదు. అది హృదయమునుండి వచ్చిన కృతజ్ఞతాపూర్వక ప్రేమ. సాయంకాలము మ్యూజియమావరణలో గొప్పసభ జరిగెను. ఆ సభ కప్పుడు జిల్లాజడ్జిగనుండిన మెకంజీ దొర గా రధ్యక్షతవహించిరి. పురప్రముఖులనేకులు, దొరగారియోగ్యతనుగూర్చియు, సామర్థ్యమునుగూర్చియు వారాంధ్రదేశమునకు చేసిన మహోపకారమును గూర్చియు, బహువిధముల ప్రశంసించిరి. అప్పుడు శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడు గారు కొన్ని పద్యములు రచించి చదివిరి. దొరగారియెడల నాకుగల భక్తి తెలియజేయుటకై నేనును గొన్ని పద్యములు రచియించి సభలో చదివితిని. నా పద్యములకన్నను సుబ్బారాయుడుగారి పద్యములెక్కువ మనోహరములుగ నుండెను.

ఆ సంవత్సరము జూను నెలలో, మా మునిసిపల్‌స్కూలుకు ప్రధానోపాధ్యాయులైన వల్లూరి నరసింహరాయుడుగారు పనిమానుకొని,

యెక్కువ జీతముమీద శ్రీకాకుళమువెళ్లిరి. ఆయనస్థానమందప్పటి మ్యునిసిపల్ సభాధ్యక్షులైన నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాదరాయుడుగారు పట్టపరీక్షాసిద్ధులైన చేబియ్యపు వేంకట్రామయ్యగారిని ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నియమించిరి. ఆయన బోధనాభ్యసనము నొందినవారుగారు. ఈ వేంకటరామయ్యగారు పూర్వము హనుమంతరావునాయుడుగారివద్ద చదువుకొన్న శిష్యుడు. నాకు మిక్కిలి మిత్రుడు. నాకేగాదు, వేంకటరామయ్యగారు సర్వజనమిత్రుడు, ఎంతో మంచివాడు. ఆయనగూడ శ్రీ రాయవరపు అప్పారావుగారి యింటనే గాపురముండెను. నేనును రాయవరపువారి యింటనే యుండుటచేత మా యిరువురకును మైత్రి హెచ్చెను.

ఈ సంవత్సరమున (1896) మా కుటుంబమున కొక కష్టము గలిగెను. మా తండ్రిగారి సంవత్సరీకమునకు నేను వీరవాసరము వెళ్లితిని. ఆ సంవత్సరీకములో మూడవరోజున జాబుపట్టుకొని యొకమనుష్యుడు వచ్చెను. నా పెదచెల్లెలి పెనిమిటియైన యద్దంకి వేంకటరామయ్యగారికి జబ్బుగనున్నదనియు, వెంటనే యందరు బయలుదేరి రావలసినదనియు, మా చెల్లెలు వ్రాయించిన జాబది. జాబులోని విషయములు తెలిసిన వెంటనే మా కందరకు గుండెలలో రాయిపడెను. త్వరగ భోజనములు ముగించి, యానాటి మధ్యాహ్నామే బయలుదేరి, విచారపూరితములైన హృదయములతో నెట్టెటో సాయంకాలమునకు నరసాపురము జేరితిమి. మా చెల్లెలు పూర్ణమ్మ మిక్కిలి బెంగపెట్టుకొని యుండెను. కీడులో మేలన్నట్లు మా పినతల్లియు, నామె పెనిమిటియైన ముల్లంగి వెంకయ్యగారును సంవత్సరీకములనిమిత్త మాలమూరునుండి వీరవాసరము వచ్చినందున, వారుగూడ మాతో నరసాపురము వచ్చిరి. మా బావగారిస్థితి మేము వెళ్ళునప్పటి కెంతమాత్రము బాగుగలేదు. జ్వరము తీవ్రముగ గాయుచుండెను. రాత్రులు నిద్రలేదు. లేచినప్పుడు కన్నులు దిరుగుచుండెను. ఆ జబ్బుజూచి నేను భయపడి, యింగ్లీషుమందు నిప్పించవలెనని, నాకు రాజమహేంద్రవరములో మిక్కిలి పరిచితులై యప్పుడు నరసాపురములో డాక్టరుగ నుండిన ఐజాక్ సాహేబు గారిని జూచి, మాబావగారికి మందిమ్మని కోరితిని. ఆ సాహేబుగారు మిక్కిలి మంచివారగుటచే, మా బసకువచ్చి రోగినిజూచి, మందిచ్చెదనని చెప్పిరి. కాని యామందు మా బావగారి నోటబడలేదు. మా పినతండ్రి కాయుర్వేద వైద్యముమీదనేగాని యింగ్లీషువైద్యముమీద విశ్వాసములేనందున, నామాట సాగనియ్యక, యతడు రుస్తుంబాదానుండి మాటలునేర్చిన యొక తెనుగు

వైద్యుని బిలిచి మందిప్పింపసాగెను. కాని మందుదారి మందుదేయయ్యెను. రోగముదారి రోగముదేయయ్యెను. మా పినతండ్రి మాకు ధైర్యము చెప్పసాగెను. రోగము నానాటికి హెచ్చెను. మాబావగారికి సంధించెను. మొదట రాత్రియే ప్రేలజొచ్చెను. కాని పిదప పగలుకూడ ప్రేలజొచ్చెను. వైద్యులు లంఘనముగట్టుటచే నీరసము హెచ్చెను. జ్వరాతిసారము బుట్టెను. నేను భయపడి నా మేనమామగారికి జాబువ్రాసితిని. ఆయన అమలాపురము నుండి, కష్టపడి నరసాపురము వచ్చిరి. ఆయన రాకతో మాకు కొంత ధైర్యము గలిగెను. ఆ దినములలో నా మనసు విచారాక్రాంతమైనపుడు, పూర్వము నా గురువులై యప్పుడచ్చట న్యాయవాదులుగనుండిన, వలివేటి భాస్కరశాస్త్రి గారింటికి నేను తరుచుగ బోయి, వారి సలహాను బుచ్చుకొనుచుంటిని. అప్పుడు నా మిత్రులైన కూచి నరసింహముగారు, టెయిలరు పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయులుగనుండినందున, వారికడకుకూడ నప్పుడప్పుడు బోవుచుంటిని. అప్పుడు వారు రామకృష్ణపరమహంసగారి ధర్మోపదేశములను పద్యములుగ రచియించుచుండి, నాకు వాటిని వినిపించుచుండెడివారు. మరియు నామిత్రులైన కొవ్వలి వేంకటశివరావుగారికడకును, అద్దంకి ముఖ్యప్రాణరావుగారి యింటికినిబోయి మనశ్శాంతి నొందుచుంటిని. మా దురదృష్టము పండినందున, మా బావగారు, దుర్ముఖిసంవత్సర భాద్రపద బహుళ చతుర్థి శనివారమునాటి యుదయమున, లోకాంతర్గతులైరి. మా బావగారికి సంతానములేనందున, మా చెల్లెలిమీద కర్తవ్యముబెట్టి, మాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తియే కర్మచేసెను. ఆదినము 1896వ సంవత్సరము సెప్టెంబరు, 24 తేదీ యని నాకు జ్ఞాపకము. మాబావగారు కాపురమున్నది యద్దెయిల్లగుటచే, మాబందుగులందరు కర్మ వీరవాసరములో చేయింప నిశ్చయముజేసిరి. ఈ విధముగ మాతండ్రిగారి వియోగముచేత గలిగిన దుఃఖవ్రణము మనసున మానకమునుపే, సంవత్సరమునకే పిడుగువలె ఘోరదుఃఖము మాకుటుంబముపైబడెను. సంవత్సరమునుండి వైధవ్య దుఃఖమనుభవించుచున్న తల్లికి, మరింత దుఃఖహేతువైన వైధవ్యభారముచే గ్రుంగిన కూతురు తోడయ్యెను. మావాంఛ్రనందర వీరవాసరము బొమ్మని యేర్పాట్లుజేసి, నాకు సెలవు లేనందున, నేనొకటవ యక్టోబరునాటికి రాజమహేంద్రవరమువెళ్ళి పనిలోజేరితిని. కాని నామనసు కొన్నాళ్ళవరకు దుఃఖపూరితమై యుండెను. ఆ సంవత్సరము నవలలలో నాకు మొదటి బహుమానము వచ్చినదన్న సంతోషము లేకపోయెను. నాకువచ్చిన

“హేమలతా” బహుమానమునుండి, కొంతసొమ్ముతో చిత్రపు నరసింహా రావుగారియొద్ద నేజేసిన ఋణములో గొంత దీర్చితిని. మాబావగారు చాల భూమి సంపాదించిరిగాని వానిలో జిరాయితీలెక్కువ, చెల్లించవలసిన పన్నులుగూడ నెక్కువే. ఆయన చనిపోవునప్పటికి కొంతఋణము కూడ నుండెను. మా పినతండ్రిగారు దుఃఖములోనున్న మాకుటుంబమును విడిచి వెంటనేవెళ్ళక, భార్యాసమేతముగ కొంతకాలము వీరవాసరములో మాయింటనుండిరి. ఆయన సాయమున, మాతమ్ముడు మాబావగారి భూములు కొన్ని విక్రయించి, ఋణములు కొన్ని తీర్చెను.

1896వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో శీతాకాలపుసెలవులలో నేను వీరవాసరము వెళ్ళితిని. భర్తృవియోగదుఃఖమున మిక్కిలి గుందుచున్న మా సోదరి నోదార్చుటకే, నేను వీరవాసరము వెళ్ళుటకు ముఖ్యకారణము. ఆ సెలవుదినములు వ్యర్థముగ గడుపకుండ నేను “హిందూదేశపు వీరవనితలు” (Heroines of India) అను నింగ్లీషు గ్రంథమును, నాతోగూడ రాజమహేంద్రవరమునుండి పట్టుకొని వెళ్లి, నా చిన్న బావమరిదియైన మధునాపంతుల రామస్వామిచేత చదివించుకొని వింటిని. అది యింగ్లీషులో మన్మథనాథ దత్తుగారిచే వ్రాయబడిన గ్రంథము. అందనేక కథలుగలవు. వానిలో సంయుక్తాదేవి కథకూడ నుండెను. ఆ కథ రసవంతమై నామనసు నాకర్షించుటచేత, దానిని నేను దెనుగులో నొక చిన్న పద్యకావ్యముగ వ్రాయవలయునని, సంకల్పించితిని. మా పాఠశాలకు మఱుసటి సంవత్సరము జనవరి 17 తేదీవరకు సెలవు లుండుటచే, నేనాదినములలో “పృథ్వీ రాజీయ”మని పేరుపెట్టి సంయుక్తాదేవి కథలో రమారమి నూరు పద్యములు వ్రాసితిని. ఆ దినములలో ఢేరము జగన్నాథముగా రనువారు మా గ్రామమునకు రెవిన్యూ యినస్పెక్టరుగ నుండిరి. ఆయన మిక్కిలి మంచివారు. గత సంవత్సరము మా తండ్రిగారు చనిపోయినపుడు వారు మాకెంతో సాయము జేసిరి. మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు, ఢేరము జగన్నాథముగారికి మేనల్లుడు నల్లుడు గూడను. అప్పుడు సుబ్బారాయుడుగారు, సెలవు దినములలో మేనమామగారింటికి వచ్చిరి. ప్రతిసంవత్సర మాయన మేనమామగారింటికి వచ్చుచుండుటచే, సుబ్బారాయుడుగారికిని, మా తమ్మునకును స్నేహమాయెను. ఆ మైత్రిచే వారు మా తమ్మునిజూచుట కప్పుడప్పుడు వచ్చుచుండుటచే, నాకుగూడ వారితో బరిచయమయ్యెను. ఆంధ్రసారస్వతమునందు సుబ్బరాయుడుగారికి మిక్కిలి యభిరుచిగలదు.

వారు శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారి శిష్యులగుటచే నాంగ్లేయ భాషలోగూడ మంచి పాండిత్యము గలదు.

సుబ్బారాయుడుగారు నా “పృథ్వీరాజీయము”లోని పద్యములు, నేను వ్రాయుచున్నకాలములోనే విని సంతసించి, వ్రాయుమని నన్ను ప్రోత్సాహపరచుచు వచ్చిరి. సుబ్బారాయుడుగారు, పిఠాపురములో మహారాజు గారియొద్ద నాంతరంగిక కార్యదర్శి (Private Secretary) గాను, పిమ్మట మంత్రిగాను, పనిచేసినప్పుడుకూడ నన్ను గలసికొన్నపుడు, ప్రేమాతిశయములు గలిగి యాదరించి, గౌరవించి, “పృథ్వీరాజీయము” మిక్కిలి బాగున్నదనియు, దానిని సమాప్తముచేసి ప్రకటింపకపోవుట తప్పనియు, నాతో నెన్నిసారులో చెప్పిరి. 1899వ సంవత్సరమునాటికి నేను “పృథ్వీరాజీయము”లో రెండా శ్వాసములు వ్రాసితిని. ఆ పద్యములు రెండువందలయ్యెను. ఆ గ్రంథ మంతయు నేనొక పుస్తకములో నెక్కించి తాళములేని యొకపెట్టెలో బెట్టితిని. అది పనికిమాలిన పుస్తకమనుకొని, నా పెద్దమేనకోడలు రావూరి వెంకటరత్నమ్మ చింపివేసెను. “పృథ్వీరాజీయ”మావిధముగ నామావశేషమయ్యెను. తిరిగి నేను దానిని వ్రాయుటకు ప్రయత్నింపలేదు. అందులోని పద్యములు కొన్ని మనోహరములుగానే యుండెను. పుస్తకము నాశనమైనను దానిమీద ప్రేమ నాకిప్పటికిని పోలేదు. మృతినొందిన బాంధవునికై విచారించుట యెట్టిదో, నాశనమైన పుస్తకమునకై విచారించుట యట్టిదేకదా?

1897వ సంవత్సరమున గూడ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు, మేలైన నవలలు వ్రాసినవారికి బహుమానములను మునుపటివలెనే ఇచ్చెదమని ప్రకటించిరి. ఆ సంవత్సరము నే నూరకుండక “అహల్యాబాయి” యను నవలను వ్రాసి పంపితిని. గ్రంథపరీక్షకులు వీరేశలింగముగారు, ఆచంట సుందరరామయ్యగారును. ఆ సంవత్సరము పోటీపరీక్షకు నవల లెన్ని వచ్చినవో నాకు జ్ఞాపకములేదు. గాని, వచ్చిన నవలలన్నిటిలో నా “యహల్యాబాయి”కే మొట్టమొదటి బహుమానము వచ్చెను. లక్ష్మీ నరసింహముగారు నవల వ్రాసిపంపిన సంవత్సరము, వారికేగాని మరియెవరికిని బహుమానము రాదని, లోకములో నొక వాడుకపడెను. నవలల పోటీపరీక్ష యా సంవత్సరముతో సమాప్తమయ్యెను. ఈ నవలలు వ్రాయుటవలన నాకు ధనలాభమేగాక సాధారణపు నవలలు, చరిత్రాత్మకమైన నవలలు వ్రాయుటకు శక్తియు నుత్సాహమును గలిగెను. పోటీపరీక్ష సమాప్తమని నేననుటకు గారణమేమన, చింతామణి పత్రికాప్రకటనముచేతను, నందు గద్యపద్య

గ్రంథము లనేకములు ప్రకటించుటచేతను, నవలలకు బహుమానము లిచ్చుటచేతను, సుబ్బారావుపంతులుగారికి చాల ధనము వ్యయమయ్యెను. ఆ వ్యయమున కాయన విచారించలేదు. పత్రికాప్రకటనమున నాయనకు మిక్కిలి సహాయభూతులైన వీరేశలింగముగా రాసంవత్సరము జెన్నపురికి బోదలచుటచే, చింతామణి పత్రిక యప్పటినుండి చెన్నపట్టణములోనే ప్రకటింపబడుననియు, నవలలు వ్రాసెడివారు పంపవచ్చుననియు, మేలైన నవలలకు మునుపటివలె ధనబహుమానము లీయబడవనియు, గ్రంథకర్తలకు కొన్ని ప్రతు లచ్చువేసి యివ్వబడుననియు, సుబ్బారావుపంతులుగారు ప్రకటించిరి. అందుచేత నేనప్పటినుండియు పోటీకి నవలలు పంపుట మానితిని.

1896వ సంవత్సరం డిశంబరులో వీరేశలింగముగారు తంజావూరు నగరమునకు నముద్రితాంధ్రగ్రంథములను సంపాదించుటకై వెళ్ళిరి. ఆ పురమును తెలుగునాయకులు బరిపాలించినపుడు యమూల్యమైన యాంధ్రగ్రంథభాండార మొకటి సంపాదించియుంచిరి. మనదేశములో నెచ్చటను దొరకని యాంధ్రగ్రంథము లనేకములచ్చట దొరకుచు వచ్చెను. నాచనసోముడు రచియించిన "యుత్తరహరివంశ"మను మహాకావ్యము, తెనుగుదేశమున నెవరెంత ప్రయత్నించినను దొరకినదిగాదు. వీరేశలింగము గారు తంజాపురీగ్రంథభాండారములోని పుస్తకముల జాబితా తెప్పించిచూడగ, నందులో నాచనసోముని యుత్తరహరివంశముయొక్క వ్రాతప్రతి యొకటి యున్నట్లు కనబడెను. ఆ గ్రంథము నశించిపోయినదని చింతించుచున్న వీరేశలింగముగారికి, పేదకు పెన్నిధి దొరకినట్లయ్యెను. వెంటనే వారు వ్యయప్రయాసములకు లోనై తంజావూరుపోయి యప్పుడచ్చట మండల న్యాయాధిపతిగ నుండిన "హేమ్‌నెటు" (Hamnet) దొరగారి సహాయ్యమున నెవరిచేతనో "యుత్తరహరివంశము"న కొక ప్రతి వ్రాయించి, తెప్పించి, తమ వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలలో దానిని ప్రకటింప నారంభించిరి. నాచన సోముని కవిత్వము, కవిత్రయమువారి పాకముకంటెను మిన్నగనుండునని "శబ్దరత్నాకర" నిర్మాతలైన బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులుగారును, వీరేశలింగముగారును వ్రాయుటచేతను, నాచనసోముడు మూడవకన్ను దాచివచ్చిన శివుడేయని పూర్వము చిన్నయసూరిగారు మెచ్చుటచేతను, సోమునికవిత్వమెంత బాగుండునో చూడవలెనన్న కుతూహలము మిక్కుట మగుటచేతను, గ్రంథము ప్రకటింపబడినదాక వేచియుండుటకు నా కోపిక

లేక, నేనొక చిన్న దొంగతనము జేసితిని. చేసినపాపము చెప్పిన పోవునని మనలో నొక సామెతగలదు. దానింబట్టి నాతప్పు నే నొప్పుకొనుచున్నాను. పాఠకమహాశయులు నన్ను క్షమింత్రుగాక.

ఆ దినములలో వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలకు నా మిత్రుడైన కోపల్లె శేషగిరిరావు ప్రవర్తకుడు (Manager) గ నుండెను. నేనాతని నాశ్రయించి యొక్కొక ఫారము (ఎనిమిదిపుటలు) యచ్చుపడగనే, వీరేశలింగముగారికి తెలియకుండ, శేషగిరిరావు నడిగి తెచ్చుకుని, యింటివద్ద నెవరిచేతనో చదివించుకొని విని, ముఖ్యమైన పద్యములు కొన్ని వల్లించితిని. గ్రంథ ముద్రణము సమాప్తమైన తరువాత వీరేశలింగముగారు నా కొక పుస్తకమును బహుమాన మిచ్చిరి. అప్పుడు నేను నా కదివరకే దానిలోని పద్యములు పెక్కువచ్చునని వారితో చెప్పితిని. ఎట్లు వచ్చునని నన్ను వారడిగిరి. నేను దాచక వారి కార్యస్థానమున నే జేసిన దొంగతనము వారి యెదుట నొప్పుకొని క్షమింపుమని యడిగితిని. వారు కోపపడక నవ్వి యూరకుండిరి. ఆ మహాత్ముని భాషాభిమానముచేతనే, మున్ను నశియించినదని చెప్పుకొన్న యుత్తరహరివంశము, మన యాంధ్రసారస్వతమున కలంకారమై ప్రకటింప బడెడు భాగ్యము గలిగెను. వీరేశలింగముగారు మన యాంధ్రమండలములకు జేసిన మహోపకారములలో నిది యొకటి. నా చేసిన దొంగతన మిది యొకటియేకాదు. మరియొకటి కూడ గలదు. అది వడ్డాది సుబ్బారాయుడు గారి "వేణీసంహారము" విషయమున. నేను రాజమహేంద్రవరము వచ్చిన క్రొత్తలో నొకనాడు సుబ్బారాయుడుగారి యింటికివెళ్ళి వారు చదువుచుండగ "వేణీసంహారము"లో కొంతభాగము వింటిని. ఆ దినములలో సుబ్బారాయుడు గారు "హిందీనాటకోజ్జీవకసమాజ"మని యొక నాటకసమాజమును స్థాపించి నాటకము లాడించుచుండిరి. వారొకసారి "వేణీసంహారము"ను నాడిరి. ఆనాడు కనుపర్తి శ్రీరాములుగా రశ్వత్థామపాత్రను, వడ్డాది సుబ్బారాయుడు గారు ధర్మరాజుపాత్రను, సుసర్ల శ్రీనివాసరావుగారు ద్రౌపది పాత్రను, సుసర్ల అనంతరావుగారు దుర్యోధనుడుపాత్రను ధరించిరి. ఆనాడు నేనా నాటకమునకు వెళ్లితిని. శాంతరసము కరుణరసము నుట్టిపడునట్లు సుబ్బారాయుడుగారు ధర్మరాజుపాత్ర నభినయించిరి. ఇదియేగాదు, సుబ్బారాయుడుగా రొకమారు తమ నాటకములో నశ్వత్థామపాత్రనుగూడ ధరించిరి. అశ్వత్థామపాత్ర ధరించినపుడు వీరరౌద్రరసములును - ధర్మరాజుగ నున్నప్పుడు శాంతకరుణరసములను నానాటి ప్రేక్షకులు మరువరు. నేను

జూచిన "వేణీసంహార" నాటక ప్రదర్శనములో నాటకాంతమున గ్రంథములో లేని యొక దండకముతో శ్రీకృష్ణుని స్తవముచేసిరి. ఆ దండకము ముక్కు తిమ్మన చేసిన "పారిజాతాపహరణము"లోనిది. పద్యములు చదువుటలోను, దండకములు చదువుటలోను, మిక్కిలి నేర్పుగల సుబ్బారాయుడుగారి నోటనుండి వినినప్పుడు నా యొడలు పరవశమయినది.

మరునాటి యుదయమున నేను బజారునకు బోయి, "పారిజాత" ప్రబంధమును మూడణాలిచ్చి కొని యెనుబది పంక్తులలోనున్న యా దండకమును నే నొక్కపూటలో వల్లించితిని. వల్లించి యేబది సంవత్సరము లయినను నాకది యిప్పటికిని పూర్తిగ జ్ఞాపకమున్నది. నా శరీరదౌర్బల్యము లెన్నియున్నను భగవంతుడు నాకు బరిపూర్ణకటాక్షముతో జ్ఞాపకశక్తి మెండుగ నిచ్చెను. సుబ్బారాయుడుగారు తమ "వేణీసంహార" నాటకమును, వీరేశలింగముగారి వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలలో నచ్చొత్తించిరి. గ్రంథ మంతయు నచ్చుపడి వచ్చినదాక కనిపెట్టుకొని యుండుటకు నా కోపికలేక,ముద్రణములో నుండగనే, యచ్చుపడిన కాగితము లొకమిత్రుని చేత రహస్యముగ దెప్పించి, పద్యములు ముందే వల్లించితిని. "వేణీ సంహారము"లోని పద్యములన్నియు నాకిప్పటికిని జ్ఞాపకమున్నవి. "వేణీసంహారమ"న్న నాకు మిక్కిలి ప్రీతి. ఆ యొక్కపుస్తకముమీదనేగాదు. సుబ్బారాయుడుగారి గ్రంథములన్నియుగూడ నాకు బ్రియములే.

నాకుగల యేకసంథాగ్రహణశక్తినిబట్టి నాకు సుబ్బారాయుడుగారు, "ఛాయాగ్రహణ యంత్రమ"ని (కెమేరా) పేరుపెట్టిరి. సాధారణముగ నెవరైన పద్యమొకసారి చదివినపక్షమున, నాకది వెంటనే కంఠస్థమయ్యెడిది. 1897వ సంవత్సరమున నే నొకనాటి మధ్యాహ్నము సుబ్బారాయుడుగారి యింటికి బోతిని. ఆ సమయముననే, నిడమర్తి దుర్గయ్యగారును, బోడపాటి రామలింగేశ్వరప్పగారును, వేలూరి వేంకట్రామయ్యగారును సుబ్బారాయుడు గారింటికే వచ్చిరి. అప్పుడు సుబ్బారాయుడుగారు "లక్ష్మీనరసింహముగా రేకసంథాగ్రాహి" యని వారితో చెప్పిరి. పరీక్షించుటకు నేదేనొక గ్రంథము తెచ్చి యొక పద్యము చదువుమని, వారు వసురాయనితో చెప్పిరి. వెంటనే వసురాయుడు లోనికిబోయి కళాపూర్ణోదయము దెచ్చి యందులోని యీక్రింది పద్యమును గంభీరముగ నొక్కసారే చదివిరి.

శా. గంధర్వుండవు జాతియెంచగ శుభాకారంబు చంద్రత్రపా
సంధాన క్షమమద్వితీయుడ వికన్ సంగీతసాహిత్య ధౌ
రంధర్యంబున సజ్జనుండ వసురప్రద్వేషి భక్తుండవున్
బంధంబొక్కటిగల్గె శాపమనగ న్వాయన్న నీకున్ దుదిన్.

ఈ పద్యమును నేను వెంటనే మరల చదివితిని. సుబ్బారాయుడుగారి మాట నిజమేయని వారు ముప్వురు సంతసించి వెడలిపోయిరి. సుబ్బారాయుడుగారి నోటనుండి "వేణీసంహారము" నేను మొదట విన్నపుడు వారిమీద నీ క్రింది వెర్రిమొర్రి పద్యము నల్లితిని. చిన్ననాటి నా కవిత్వమున కిది యొక యుదాహరణము కావచ్చును.

కం. వేణీసంహారంబును
వాణీధవతుల్యుడైన వసురాయుడు తా
నాణెముగా తెనిగించెను
ప్రాణంబులు లేచివచ్చు పద్యము విన్నన్.

1897వ సంవత్సరమున విక్టోరియారాజ్ఞిగారికి గొప్ప యుత్సవము జరిగెను. దానిపేరు వజ్రోత్సవము (Diamond Jubilee) మహారాజ్ఞిగారు సామ్రాజ్య మరువదియేండ్లు పాలించినందుకీ యుత్సవము జరుపబడినది. పాశ్చాత్యుల సాంప్రదాయమునుబట్టి, యేబదియేండ్లు పరిపాలించిన రాజునకుగాని, రాణికిగాని సువర్ణోత్సవమని (Golden Jubilee) ప్రజలు చేయుదురు. అరువదియేండ్లు పాలించినవారికి వజ్రోత్సవము (Diamond Jubilee) చేయుదురు. విక్టోరియారాణిగారు 1837 సంవత్సరమున సింహాసన మెక్కినందున 1897 సంవత్సరమున కరువదియేండ్లు పరిపాలనము పూర్తియైనది. కాబట్టి యింగ్లాండులోను, సామ్రాజ్యమంతటను గొప్ప యుత్సవములు జరిగెను. రాజమహేంద్రవరములోగూడ గొప్ప యుత్సవములు జరిగెను. ఆ యుత్సవ సందర్భమున పురమందిరములో (Town Hall) నొక పెద్దసభ జరిగెను. ఆ సభకు గోదావరి జిల్లాకలెక్టరుగారగు "బ్రాడి" దొర గారధ్యక్షత వహించిరి. ఆ సమయమున శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, శ్రీ మాదిరెడ్డి వేంకటరత్నమునాయుడుగారు, కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగారు మున్నగు పెద్దలు శ్రీ విక్టోరియారాజ్ఞిగారి పరిపాలనమును

గురించి ప్రశంసించుచు మాటలాడిరి. అప్పుడు నే *నీక్రింది పద్యములు రచియించి సభలో చదివితిని.

సీ. "ఏ మహాదేవి మహీపాలనము మాట
        స్రుక్కెడు ప్రజకెల్ల జోలపాట
యే జగద్వందితయేల్బడి మనకెల్ల
        చిరతరానందంపుఁ జిత్తజల్లు
బహుపుత్రపౌత్రలాభస్ఫూర్తిఁగన్న, యే
        గరితమిన్న కడుపు కందపెరడు
కుటిలమత్తారాతికోటి కేసతి జయ
        భేరిభాంకరణంబు పిల్లపిడుగు
యే నృపార్చితవిజయలక్ష్మీనటన క
ఖండభరతఖండంబు రంగస్థలంబు
అమరు నాచాన విక్టోరియాభిధాన
శ్రీ మహిత నిత్యకళ్యాణి సీమరాణి" 1

సీ. "ప్రిన్సాపు వే"ల్సను విమలశారదచంద్రుఁ
        గడుపుచల్లఁగ మున్నుగాంచె నెద్ది
విపులశాఖలనొప్పు విమలసంతాన
        కల్పమహీజముల కాలవాల మెద్ది
విబుధకోటిని బ్రోచు విశ్రుతకృపయను
        నమృతంబు పుట్టునిల్లయ్యె నెద్ది
విమతక్ష్మాపాల వితతిఁగాల్చెడు కోప
        బడబాగ్నిశిఖల కావాసమెద్ది
ధవళశరీరరుచులతోఁ దనరునెద్ది
యమ్మహావిష్ణు విడిదియిల్లయ్యె నెద్ది
యట్టి విక్టోరియారాజ్ఞియనెడు నిండు
పాలకడలి మమ్మోలార్చి యేలుగాత. 2

సీ. పూవునొవ్వకయుండఁ బువుదేనియలుగ్రోలి
        ముదమొందు నాడుతుమ్మెదయనంగఁ

* (ఈ పద్యాలు 1944 తొలికూర్పులో లేవు.)

బవలు రేల్వికసించి చవులూరు విరిదేనె
        వెదఁజల్లు ధవళారవిందమనఁగ
నాశ్రితావళి 'హాయి' యనఁ జల్లఁదనమిచ్చి
        యమరు నేడాకుల యనఁటియనఁగఁ
జిరకాలమునుండి చివుకులేశములేక
        మహినిల్చు పెనుచేవమ్రాననంగ
ప్రజలమనసు నొవ్వకయుండఁ బన్నుఁగొనుచుఁ
జాలకృపఁజిమ్మి సంతానసప్తకమ్ము
గలిగి షష్ఠిహాయనపూర్తి గలిమిమించు
శ్రీమహిత నిత్యకళ్యాణి సీమరాణి. 3

సీ. ఉరుసత్యకీర్తి నీ వుదయమందినతోనె
        యార్యుల శ్రమలన్ని యస్తమించె
నఖిలైకజనని నీ వడుగుపెట్టఁగ దుష్ట
        కువలయాధిపకోటి కూలబడియె
నమలచారిత్ర నీ వభివృద్ధినొంద మా
        జాతి వైషమ్యముల్ క్షయమునొందె
గుణరత్ననిధి నీవు కువలయం బలరింప
        మనుజుల సుముఖపద్మములు విచ్చె
దేవి నీకు సంతతిగల్గ దేశమెల్ల
గొల్లదోపుడులందున గొడ్డువోయె
నీదు చిత్రచారిత్ర వర్ణింపఁదరమె
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 4

సీ. నరులు ద్రవ్వకయుండ నాల్గుదిక్కుల, నఖా
        తమగు సాగరమె కందకముగాగ
గడలిలేచిన కొండగమిఁబోలు నోడల
        గుంపుపెట్టని చుట్టుకోటగాగఁ
బాలింపఁబడునట్టి ప్రజయెల్లనుచిత యో
        చనఁజెప్పఁగల మంత్రిజవముగాగఁ
బుడమి యోనినపొల్కి పొలములందంద గ
        న్పట్టు రక్కసిబొగ్గు పంటగాగఁ

జిత్రసాధనంబులతోడ ధాత్రిలోనఁ
గ్రాలునేసీమ యట్టి యింగ్లాండుసీమ
నిప్పుడేలుచున్న వరాలకుప్ప వీవు
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 5

సీ. సూర్యతాపములేని చోటులున్నవిగాని
నీ ప్రతాపములేని నెలవులేదు
శశిమూర్తి చొరనట్టి స్థలము లున్నవిగాని
నీకీర్తియెరుఁగని నెలవులేదు
వర్షధారలులేని వసుధలున్నవిగాని
నీదయారసమేదు నెలవులేదు
ఈశ్వరాఖ్య వినని యిమ్ములున్నవి గాని
నీపేరు వినరాని నెలవు లేదు
అవుర యలదక్షిణోత్తరధృవములందు
దీవులందును గడుమూల రేవులందు,
గడలి మధ్యమందాఫ్రికాఖండమందుఁ
జెల్లుగద నీదునేల్బడి సీమరాణి. 6

సీ. రామచంద్రుఁడు మహారాజయ్యెనేగాని
చక్రవర్తిసమాఖ్య జరుగదయ్యె
నల యుధిష్ఠిరుఁడు రాజాధిరాజగుఁగాని
సార్వభౌమత నొందఁజాలఁడయ్యె
చక్రవర్తిగ హరిశ్చంద్రుఁడుండెనెకాని
యతనికి నీభోగ మబ్బదయ్యె
నలుఁడు భూవలయంబు గెలిచి యేలెనుగాని
యొక్కసామంతున కొరిగియుండె
మహితగుణజాల యిక వేయిమాటలేల
భరతఖండంబునేలిన ప్రభువులందు
నీకు నుపమింపఁదగినట్టి నృపుఁడులేఁడు
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 7

సీ. మూఁడుపూటల ఢిల్లిపురికైనఁ జనవచ్చు
గంగ దాటఁగవచ్చుఁ గాలినడక
వాన కురియకున్నఁ బైరుచేయఁగవచ్చుఁ
గరువు లక్ష్యములేక గడుపవచ్చుఁ
గాశికాపురవార్త గడియలో వినవచ్చు
రైతు రాజునెదిర్చి బ్రతుకవచ్చుఁ
గడ మాల బండితాగ్రణియైనఁగావచ్చు
నడవి నొంటరిగ స్త్రీ యరుగవచ్చు
దేవి పొగబండ్లవల్ల వంతెనలవల్లఁ
గాలువలవల్ల నీ మహాకరుణవల్ల
తంతివార్తలవల్లను సమత్వంబువల్ల
పాఠశాలలవల్ల నీ పనుపువల్ల. 8

సీ. కత్తి చేఁగొనివచ్చు కఠినాత్మునకు జంకి
వంగిదండముబెట్టు వ్రాతదప్పె
ధనకాంక్ష గొంతు పీకనుగోయు ఖలుచేత
నడవి బాంధులు చచ్చు నార్తిదప్పెఁ
బ్రతినిమేషము మారు రాచపీనుఁగులకుఁ
బన్ను లీవలెనన్న భయముతప్పె
నడవి ద్రోపుడుసేయు నధమాధమునియింట
బానిసతనమూను బాట్లు తప్పె
పాడుపిండారిదండులు మాడుకతన
మాయదారి పాశకరులు మ్రగ్గుకతన
దుష్టనృపులు మన్నెపుదొరల్ త్రుంగకతనఁ
గడుపుచల్లఁగ మమునీవు గాచుకతన. 9

సీ. నిలువెల్లఁ బ్రవహించు నీ దయారసమట్లె
పంటకాల్వలుపారు పల్లెలందు
నరుల వాహినుల నీయాన కట్టినయట్ల
యానకట్టులు ప్రవాహములఁ గట్టు

నెడలేక యెపుడు కడుపుపండెడునట్లె
పుష్కలంబుగఁ బండు భూములెల్ల
నీకీర్తికన్యక నిలుచు గేహములట్లె
పాఠశాలలుమించుఁ బట్టణములఁ
జల్లఁదనమెంత చదువెంత సౌఖ్యమెంత
పాడియెంత వైభవమెంత పంటయెంత
సేమమెంత నీ యేల్బడిచేతఁ గాంత
శ్రీమహిత నిత్యకళ్యాణి సీమరాణి. 10

సీ. నీ మహాపతిభక్తి నీ దేశపాలనా
ప్రబలశక్తికి వింతవన్నె వెట్టు
నీ మహాభూతికి నీ గర్వరాహిత్య
మును ఆళువా మేలిపూతఁబూయు
నీ మణిశ్రేణికి నీ గుణశ్రేణులు
మిసమిసల్ దళుకొత్తు మెరుగుదెచ్చు
నీ ప్రతాపముతోడి నీ ఘనశాస్త్రాది
విద్యాప్రదీపంబు వియ్యమొందు
కీర్తికినిమూర్తి దానలక్ష్మి కభిమాన
లక్ష్మి యొండొంటికిచ్చు నలంక్రియలను
దరమె కొనియాడ నిన్ను నెవ్వరికినైన
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 11

సీ. కృపఁజూపి నిరుపేద కుపకార మొనరించు
చుట్టమేదన నిన్నె చూపవలయుఁ
బసచెడ్డ వగతు చేవట్టికాచెడి దయా
సింధువేదన నిన్నె చెప్పవలయుఁ
బక్షపాతములేక బ్రజలనేలు సతీమ
తల్లియేదన నిన్నె దలుపవలయు
నిఖిలవిద్యలయందు నెరజాణయగు కల్కి
మిన్న యేదన నిన్నె యెన్నవలయు

వరపతివ్రతాతిలక మే గరితమిన్న
యనిన వెంటనె నిన్నె బేర్కొనఁగవలయు
రాణివన నీవె జనబహిఃప్రాణ మీవె
శ్రీమహిత నిత్యకళ్యాణి సీమరాణి 12

సీ. ఆంగ్లేయ హిందూమహాసేన నడిపించు
సేనాధిపతి నీదు చిన్నకొడుకు
బర్మానియాదేశ చక్రవర్తియగుచు
ఖ్యాతుఁడైనాఁడు నీకూఁతుబిడ్డ
జనలోకవినుత రష్యాదేశచక్రవ
ర్తినియయ్యె నొక చిన్ని మనుమరాలు
సార్వభౌములు మహాచక్రవర్తులు కిరీ
టాధిపుల్ నీదు వియ్యంకులెల్లఁ
జుట్టములు, స్నేహితులు, మహాక్షోణివిభులు,
దేవి నీదువైభవ మే మదృష్టమేమి
జన్మమహిమయేమి కడుపు చలువ యేమి
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 13

సీ. కలియుగంబున నిట్టి ఘనతతో నెనుబది
వత్సరంబులదాక బ్రతుకుటరిది
బ్రతుకబోలునుగాని రాజ్యభారమునందె
షష్ఠిహాయనపూర్తి జరుపుటరిది
జరుపనొప్పునుగాని జనసమ్మతంబైన
యుత్తమపాలన ముండుటరిది
యుండవచ్చునుగాని నిండు వేడుకతోడ
సిరియు సంతతి యిట్లు చేరుటరిది
యరుదులన్నియు నీయందె యమరియుంట
బ్రతుకు వేయేండ్లు శాశ్వతైశ్వర్యవృద్ధి
నేలు వేయేండ్లు మా దేశ మిట్లె నీవు
గుణమణికదంబ ధన్య విక్టోరియాంబ. 14

తే.గీ. ప్రేమ జ్యూబిలీరీడింగురూము పక్ష
ముదన రచించి యర్పించె నీ పుష్పమాలఁ
బ్రబల విక్టోరియా చక్రవర్తినికిని
చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహమూర్తి. 15

ఈ సభ ముగిసిన పిమ్మట మ్యూజియము కెదురుగనున్న స్థలములో విచిత్రమైన బాణసంచా కాల్పబడెను. నా పద్యములా సంవత్సరము జూన్ నెల 22వ తేదీ చింతామణి పత్రికలో ప్రకటింపబడెను. కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు, విక్టోరియారాణి చరిత్రమును వచనముగవ్రాసి "చింతామణి" పత్రికలోనే ప్రకటించిరి. నా పద్యములు చూచినతోడనే నన్ను శ్లాఘించుచు నాంధ్రదేశమున నానాభాగములనుండి బహూకరణ లేఖలు నాకు వచ్చినవి. "అముద్రితగ్రంథచింతామణీ" పత్రికాధిపతులగు పూండ్ల రామకృష్ణయ్యగారు, నన్నును నాకవిత్వమును మెచ్చుకొనుచు నెల్లూరు నుండి యొకలేఖ వ్రాసిరి. అట్లే విజయనగరమునుండి శ్రీ నిడదవోలు సుందరం పంతులుగారు జూబిలీసందర్భమున, మన యాంధ్రదేశమున రచియింపబడిన పద్యము లన్నిటికంటె నాపద్యములు రసవత్తరముగ నున్నవని నాకొక లేఖవ్రాసిరి. ఈ విధముగనే యనంతపురముజిల్లాలోని పెనుగొండ యాసుపత్రిలో వైద్యులుగనున్న పార్థసారథిచెట్టిగారు ప్రశంసా పూర్వకముగ నొకజాబు నాకు వ్రాసిరి. ఆనాటి తెనుగుపత్రికలన్నియు నన్నట్లే ప్రశంసించెను.

ఆ సంవత్సరము సెప్టెంబరు నెలలో మా పాఠశాలలో ప్రధా నోపాధ్యాయులుగనుండిన శ్రీ చేబియ్యపు వేంకట్రామయ్యగారు పని మానుకొని, జిల్లాకలెక్టరు కచేరిలో నొకగుమాస్తాపదవి సంపాదించి, కాకినాడ వెళ్లిరి. ఆయన స్థానమందు మొదటి సహోపాధ్యాయుడుగనుండిన శ్రీ ఇమానేని హనుమంతరావునాయుడుగారిని, మ్యునిసిపల్ సభాధ్యక్షుడైన నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాదరాయుడుగారు నియమించిరి. నాయుడుగారి స్థానమందు నాకు చిరమిత్రుడైన ధరణీప్రగడ శివరావుగారు నియమింపబడిరి. నాయుడుగారు నాకు మొదటినుండియు పరమమిత్రుడగుటచేతను, శివరావుగారు గూడ నాకు సహాధ్యాయులును పూర్వమిత్రులు నగుటచేతను, నాకు సంతోషము కలిగెను. నా యుద్యోగము మాత్ర మెదుగుపొదుగులేక కనుబొమ్మమీద వెండ్రుకవలె, యథాప్రకారముగ నున్నదని నా మిత్రులు

గొందరు విచారించిరి. ఆ పాఠశాలలో నేను రెండవ సహోపాధ్యాయుడను గదా! మొదటి సహోపాధ్యాయుని పదవి కాళీవచ్చినప్పుడు దానికొరకు నేనెంత మాత్రము ప్రయత్నము చేయలేదు. చేసినను నాకది లభింపదని నే నెరుగుదును. ఏలయన నుపాధ్యాయ యోగ్యతాపరీక్షలో లిఖితభాగము నందు నేను మొదటి తరగతిలో గృతార్థుడనయితిని. కాని ప్రాక్టికలు పరీక్షకు బోయి సంపూర్ణయోగ్యత నేనప్పటికి సంపాదింపలేదు. అదియొక కారణము. నాకు దృష్టిదోషము గలదని యధికారులభిప్రాయపడి నాకియ్యరని యనుమానము. కాని నా దృష్టిదోషము నా యుపాధ్యాయపదవి కెంతమాత్రము నడ్డురాలేదు. ప్రతి తరగతిలోను నలువది పిల్లలుండినను, నేను పాఠము చెప్పునప్పుడుమాత్రము గోలయు నల్లరియు లేకుండ తరగతి నిశ్శబ్దముగానే యుండుచువచ్చెను. ఒకటి, రెండు, మూడు ఫారములకు నే నింగ్లీషులో దేశచరిత్రమును, భూగోళమును బోధించుటయేగాక, మొదటిఫారమునకు, రెండవఫారముకు నింగ్లీషుగూడ జెప్పుచుంటిని. నా బోధనాశక్తి మిక్కిలి బాగుండెనని విద్యార్థులలో నాకు మంచి పేరుండెడిది. ఈ విషయమై యప్పటి నా శిష్యులును నేటి పురప్రముఖులునైన శ్రీ కందుల వీరరాఘవ స్వామిగారు, డాక్టరు కారుమూరి వీరభద్రస్వామిగారు, డాక్టరు పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారు, మాదిరెడ్డి పురుషోత్తమునాయుడుగారు మొదలగువారు చెప్పగలరు. దేశచరిత్ర, భూగోళబోధనములలో నే నధికప్రజ్ఞావంతుడ ననియు, నొక్కసారి నేను బోధించెడిపక్షమున బాలురు చదువనక్కరలేకయే పాఠములు వచ్చెడివని నాకు బ్రతిష్ఠగలదు. పాఠకమహాశయులు దీని నాత్మస్తుతిగ గ్రహింపకుందురుగాక!

1897వ సంవత్సరమున రాజమహేంద్రవరమున గొప్ప విశేషమొకటి జరిగెను. ఈ పురనివాసియు, మహాకవియు, మహాపండితుడు, సంఘ సంస్కరయు, పురమందిరప్రదాతయు, స్త్రీపునర్వివాహసంస్థాపనాచార్యుడు, స్త్రీ విద్యాభిమానియు, శతాధికగ్రంథకర్తయు నైన రావుబహదూరు శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు, రాజధానియైన చెన్నపట్టణములో వితంతుశరణాలయము స్థాపించి, సంఘసంస్కరణ విషయమున విశేషకృషి సలుపవలెనను సంకల్పముతో, రాజమహేంద్రవర నివాసముమాని డిశంబరు నెలలో సకుటుంబముగ చెన్నపురికి పోయిరి. వారు రమారమి యిరువది సంవత్సరములు రాజమహేంద్రవర కళాశాలలో నాంధ్రాధ్యాపకులుగ నుండుటంజేసి, కళాశాలావిద్యార్థులు నుపాధ్యాయులు గలసి, కళాశాలలో

నొక మహాసభజేసి, వారిని సన్మానించి వీడుకోలు నొసంగిరి. ఆ సభకు పురప్రముఖులలో నొకరును న్యాయవాదులును పూర్వము వీరేశలింగముగారికి శిష్యులు శ్రీ ఆచంట సుందరరామయ్యగా రధ్యక్షత వహించిరి. ఆ సభలో నప్పుడు బి.యే. తరగతిలో చదువుచున్నట్టియు, సరసకవితావిశారదుడై నట్టియు "రుక్మిణీపరిణయ", "శ్రీరామవిజయా"ది నాటకములు రచించి నట్టియు, శ్రీ కోపల్లె వెంకటరమణరావుగారు కొన్ని పద్యములు వ్రాసి చదివిరి. నేనును కొన్ని పద్యములువ్రాసి సభలో చదివితిని. మరికొందరు కొన్ని పద్యములువ్రాసి చదివిరి. ఇదియేగాక శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులు గారు, మరికొందరు పురప్రముఖులును గలసి టవునుహాలులో నొక గొప్ప సభజేసి, వీరేశలింగముగారిని సన్మానించిరి. మరియు శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారిచేత స్థాపింపబడిన "విద్యాభిమానినీ" సమాజమువారు గూడ సభజేసి, యాంధ్రాభ్యుదయపితామహుడైన వీరేశలింగముగారిని గౌరవించిరి. అప్పుడు శ్రీ కొట్టు రాఘవయ్యగారు మనోహరములైన పద్యములు వీరేశలింగముగారిమీద రచించి చదివి సభాసదులను రంజింపజేసిరి. వీరేశలింగముగారు 1889లో తమ సొంతడబ్బుతో టవునుహాలు కట్టుట ప్రారంభించి 1890లో ముగించిరి. అప్పుడు కళాశాలలో ప్రథమ సహాయోపాధ్యాయుడుగ నుండిన శ్రీ నాగోజీరావు పంతులుగారు, పురమందిర ప్రవేశమహోత్సవసందర్భములో జరిగిన మహాసభ కధ్యక్షులైరి. నాడు కళాశాలలో ప్రకృతిశాస్త్ర పండితులైన పండిత రంగాచార్యులవా రాంగ్లభాషలో బహుజన స్తవనీయమైన యుపన్యాసమును వీరేశలింగముగారినిగూర్చి యిచ్చిరి. నాటనుండియు మా పురమందిరము ప్రజలనిమిత్తమే యుపయోగపడు చుండినను, వీరేశలింగముగారు దానిని ధర్మపత్రమువ్రాసి ధర్మకర్తల కప్పగింపలేదు. ఈ 1897వ సంవత్సరము డిశంబరునెలలో చెన్నపురికి వెళ్ళక మునుపు వీరేశలింగముగారు పురమందిర పరిపాలనమునిమిత్తము, ధర్మశాసనమొకటి వ్రాసి, పదముగ్గురు ధర్మకర్తల నేర్పరచి, వారికది యప్పగించిరి. అధర్మకర్తల సంఘమునకు న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగా రధ్యక్షులుగను, చిత్రపు వేంకటాచలముగారు కార్యదర్శిగను నియమింపబడిరి. వీరేశలింగముగారు కష్టార్జితమైన సొంతసొమ్ముతో దీనిని కట్టించిరి. ఆంధ్రదేశమున వెలసిన పురమందిరములలో నిదియే మొదటిదియని, రాజమహేంద్రపురవాసులము సగర్వముగ సంతోషించుచున్నాము. వీరేశలింగముగారు చెన్నపురికి బోకమునుపు, నేను వారి దర్శనము చేయబోవగ,

వారు రచియించిన ప్రతి పుస్తకముయొక్కయు నొక్కొకప్రతి నాకు బహుమానముగ నిచ్చిరి. వీరేశలింగముగారి యుద్యోగము, కళాశాలలో శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారి కగునని, చాలమంది తలంచిరిగాని యట్లుగాక మరియొకరి కయ్యెను.

శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు, చెన్నపురిలో నివాసముండిరనియు, నేను 1894వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో చెన్నపురికి వెళ్ళినప్పుడు నన్ను వారియింటనే నిలిపి నాకన్నులకు వైద్యము చేయించిరనియు వ్రాసితినిగదా! 1896వ సంవత్సర ప్రాంతమున జమీందారుగారికి చెన్నపట్టణములో మిక్కిలి జబ్బుచేసెను. వారికి నోటనుండి రక్తము పడజొచ్చెను. ఆ రోగము నివారించుటకై సీమకు బోదలచిరి. ఆవార్తవిని పూర్వము వారికి రాజమహేంద్ర వరములో గురువై, మిత్రుడై యేలూరులో నప్పుడు న్యాయవాదిగా నుండిన సోమంచి భీమశంకరముగారు, సీమకు వెళ్ళినచో జమీందారుగారు చెడిపోదురని భయపడి, వెంటనే చెన్నపురిబోయి, విదేశప్రయాణము నష్టదాయకమని వారికి బోధించి నచ్చజెప్పి, ప్రయాణము మానిపించి యేలూరు తీసుకొనివచ్చి, తమకు విశ్వాసపాత్రుడును, దమ కుటుంబవైద్యుడునైన నారాయణదాసు గారను నొక బొందిలీవద్ద మందిప్పింప జొచ్చిరి. నారాయణదాసుగారు పూర్వము మిఠాయివర్తకుడనియు నానాట వైద్యము నేర్చుకొని గొప్ప పేరు సంపాదించెననియు, నారోజులలో చెప్పుగొనిరి. ఏలూరు వచ్చిన తరువాత జమీందారుగారికి క్రమముగా కొంత యారోగ్యము గలుగజొచ్చెను. వారక్కడ మందుపుచ్చుకొనుచున్నారని విని, వారినొకసారి జూచుటకు నే నేలూరు బోతిని. వారికి నామీద మొదటనుండియు మెండుగ నభిమానముండెను గాని, యాదినములలో నాప్రసంగములు విని తనివిజెందక, నాపై ద్విగుణీ కృతాభిమానము గలిగి, నేను పాఠశాలకు బోవలసియుండుటచే ఖర్చులిచ్చి పంపి, నన్ను ప్రతి వారము రమ్మని యానతిచ్చిరి. అట్లు నేను 1898వ సంవత్సరము మార్చి యేప్రిల్ నెలలలో ప్రతివారము నేలూరు బోవుచుంటిని. జమీందారుగారు నారాకకు మిక్కిలి సంతసించుచుండిరి. ఆయన పవరుపేటలో నొకయిల్లు ప్రత్యేకముగ నద్దెకు పుచ్చుకొని భార్యాసమేతముగా నందు నివసించుచుండిరి. వారి వెంట కొందరు మిత్రులు పరిజనులు గూడ నుండిరి. భీమశంకరముగారు జమీందారుగారికి తరుచుగ దర్శనమిచ్చు చుండిరి. అట్లు నేను యేలూరుబోయెడి దినములలో నొకనాటి సాయంకాలమున జమీందారుగారు గుఱ్ఱపుబండిమీద షికారుబయలుదేరి,

నన్నుగూడ వారి ప్రక్కను గూర్చుండబెట్టుకొనిరి. బండికి వెనుకప్రక్కను వారి మిత్రులైన బ్రాహ్మణులిద్దరు తుపాకులను చేత ధరించి గూర్చుండి మాతో షికారువచ్చిరి. అట్లు తుపాకులను ధరించి మా వెంట వచ్చుట నాకిష్టము లేకపోయెను. ఏలూరులో నదివరకే జమీందారుగారిమీదను, వారి మిత్రులమీదను జెడ్డవాడుక లెన్నో యుండెను. కారణమేమన జమీందారుగారి భార్య యుండగనే, యొక దాసీకన్యను పిలిపించి, వారిని వేరేయింట గాపురముంచి, ప్రతిదినము మధ్యాహ్నము మూడు నాలుగుగంటల నడుమ నామె యింటికిబోయి, యయిదారు గంటలకు వచ్చెడివారు. అదిగాక వారి యాప్తమిత్రులలో గొందరు మద్యపానలోలు రుండిరి. అందుచే వారి కప్రతిష్ఠ యెక్కువయ్యెను. ఆనాడు మేము షికారునుండి మరలి యింటికి వచ్చిన తరువాత, భోజనములు చేసిన పిదప, వారిని నేనీవిధముగ మందలించితిని. "అయ్యా! జమీందారుగారు! మీరు గొప్ప గృహస్థులు, ప్రభువులు, బి.యే. వరకు జదువుకున్నవారు. ఇవి మీకు సుప్రతిష్ఠ రావలసిన దినములు. అది లేదు సరిగదా, మీకప్రతిష్ఠ లోకములో నెక్కువగ నున్నది. దీనికి గారణము మీ యాప్తులలో గొందరు విద్యావిహీనులు, మద్యపానప్రియులు, సత్ప్రవర్తనములేనివారు. గ్రామములోనికి నేను వెళ్ళినప్పుడు కొందరు పెద్దమనుష్యులు మిమ్మునుగురించి యనేక చిత్ర విచిత్ర ప్రశ్నలు నన్నడుగుచుందురు. వాటికి నేను సమాధానము చెప్పలేక పోవుచున్నాను. ఈ మిత్రులను మీరు విడచిన గాని మీకు సుప్రతిష్ఠ రాదు. నేటి సాయంకాలము మనము షికారు వెళ్లినప్పుడు మీ మిత్రులిరువురు తుపాకులను పుచ్చుకొని బండివెనుక గూర్చుండి యుండిరిగదా? మీ రది గనిపెట్టిరిగదా? మన మందరము బ్రాహ్మణులముగదా? చేతులలో మనకు తుపాకులెందుకు? మనము వేటగాండ్రమా? ఇటువంటి పనులనుబట్టియే లోకములో నెన్నియో యపవాదములు మీపైబడుచున్నవి. మీరెన్నో విషయములలో లోకమున కెంతో మేలుచేయవలసియున్నారు. నేడు నేనిట్లు మీతో చెప్పినందుకు నాపై నాగ్రహింపక మీ మిత్రులను పరిత్యజించి మంచిత్రోవకు రండు". ఇట్లు నేను మనవి జేసిన తరువాత వారు గొంత పశ్చాత్తాపము నొంది నాతో నిట్లనిరి. "లక్ష్మీనరసింహముగారు! నేనీ నిర్భాగ్యులను చేరదీయుట తప్పు. వీరివల్లనే నాకు మిక్కిలి యప్రతిష్ఠ వచ్చుచున్నది. ఈ నిర్భాగ్యుల సహవాసము మానివేసి, యే మంచిపని మీరుచేయమన్నను

చేసెదను". ఈ సంభాషణము మాకిరువురకు జరుగునపుడు మిత్రులెవ్వరును మాచెంత లేరు. ఇది మిక్కిలి రహస్యముగ జరిగినది.

సుబ్బారావుపంతులుగారు స్థాపించిన "చింతామణి" మాసపత్రిక వీరేశలింగముగారితో చెన్నపురి వెళ్ళిపోయినందున, నాంధ్రదేశమున నొక మంచి మాసపత్రిక యుండవలెనని నే నభిప్రాయపడి, యొక తెలుగు మాసపత్రిక నెలకొల్పవలసినదని నేను వారికి సలహా జెప్పితిని. అది వారు మంచిదేయని యంగీకరించిరి. మేమిరువుర మాలోచించి మాసపత్రికకు "సరస్వతి" యని పేరుబెట్టితిమి. అది రాజమహేంద్రవరములోనే యచ్చు పడునట్లును, దానికి జమీందారుగారు సంపాదకులుగ నుండునట్లును, నేను సహాయసంపాదకుడుగనుండి పత్రిక నడుపునట్లును, మాలో మేము నిర్ణయించుకుంటిమి. ఈ పత్రికాప్రవర్తనము నాలుగు మూడు మాసములు బోయిన తరువాత చేయదలచుకొంటిమి. ఏలూరులో నుండగనే గుంటూరులో జరుగదలచిన కృష్ణామండల సభకు రావలసినదని (ఆ రోజులలో ఇప్పటి కృష్ణా, గుంటూరుజిల్లా లొకేజిల్లాగా యుండెడివి) జమీందారుగారి కాహ్వానము వచ్చెను. మరియు విజయనగరములో జరుగదలచిన విశాఖపట్టణమండల సభకును, పసలపూడిలో జరుగనున్న నాలుగవ గోదావరీమండలసభకును గూడ రావలసినదని జమీందారుగారి కాహ్వానములు వచ్చెను.

8. మండలసభాయాత్రలు

ఈ మూడు సభలకుగూడ హాజరుకావలెనని జమీందారుగారి కుత్సాహముపుట్టి, నన్నుగూడ తమతోరమ్మని పిలిచిరి. సభలకు బోవుట నాకు మిక్కిలి యిష్టముగనుక వెంటనే నే నంగీకరించితిని. భీమశంకరము గారుకూడ లోకసేవాపరాయణులు గనుక జమీందారుగారు బిలువగనే యంగీకరించిరి. అట్లు నిశ్చయించుకొని జమీందారుగారు, భీమశంకరము గారు, నేను మండలసభాయాత్రలకు బయలుదేరితిమి. కృష్ణామండలసభ గుంటూరులో మే నెలలో జరిగెను. రాజకీయ సభకును, సంఘసంస్కరణ సభకునుగూడ నప్పుడు బందరు కళాశాలలో నుపాధ్యాయుడుగనుండి మహావక్తయైన శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారే యధ్యక్షత వహించిరి. జమీందారుగారితో కలసి శంకరముగారును, నేనును రైలులో రెండవతరగతిలోనే ప్రయాణము జేసితిమి. గుంటూరు వెళ్ళినతరువాత సన్మానసంఘమువారు మమ్ము ముగ్గురను మిక్కిలి గౌరవించిరి. సభలలో వేదికమీద నధ్యక్షుని వెనుకనే మా మువ్వురకు కూరుచుండుట కాసనములు వేసిరి. మా బసకు నూరుబయట నొక బంగాళా ప్రత్యేకముగ నిచ్చిరి. జమీందారుగారితో వంటబ్రాహ్మణులు, సేవకులు వచ్చుటచేతను, సన్మాన సంఘమువారు మాకు కొరతలేక నన్నివస్తువులను బంపుటచేతను గుంటూరులో దినములు మేము మిక్కిలి సుఖముగ గడపితిమి. సన్మానసంఘాధ్యక్షులు శ్రీ పసుపులేటి వేంకటకృష్ణమ్మ నాయుడుగారు; వీరు వెంకటరత్నమునాయుడు గారికి చిరమిత్రులు, సహాధ్యాయులుగూడనని వింటిని. వెంకటరత్నము నాయుడుగారి వాగ్ధోరణియు, విజ్ఞానమును లోకవిదితములుగదా! ప్రథమదినమున శ్రీ వెంకటరత్నము నాయుడుగారు తమ వక్తృత్వమునకును, విజ్ఞానమునకును దగినట్లు నాంగ్లేయభాషలో గంభీరోపన్యాసమిచ్చిరి. అప్పుడు చెన్నపురిలో న్యాయవాదిగనున్న పురాణం నాగభూషణంగారుకూడ సభకు దయచేసిరి. వారు బందరులో సుప్రసిద్ధ న్యాయవాదులును, దొరతనమువారి వకీలునునైన పురాణం వెంకటప్పయ్యగారి తమ్ములు. ఆసభకు బాపట్ల,

పల్నాడు, రేపల్లె, గురజాల మొదలగు సీమలనుండి యింగ్లీషు తెలియని రయితులు చాలమంది వచ్చియుండుటచే నాయుడుగారి యుపన్యాససారము వారికి తెలియజేయుటకై నాగభూషణముగారు స్పష్టముగ సరియైన తెలుగులో జెప్పిరి. వారి ధారణశక్తికి, నుపన్యాసప్రౌఢిమకు సభాసదులు మిక్కిలి యాశ్చర్యము, సంతోషము నొందిరి.

సభాదినములలో రెండవనాడో మూడవనాడో విశేషమొక్కటి జరిగెను. ఆంగ్లేయసామ్రాజ్యభారము చిరకాలము వహించిన ప్రధానమంత్రియు, విక్టోరియా మహారాజ్ఞిగారికి మిక్కిలి గౌరవనీయుడు, సర్వలోకమాన్యుడు, మిక్కిలి మేధావియునైన "గ్లాడ్‌స్టను" దొరగారు లండనులో మృతినొందినట్లు మధ్యాహ్న మొక తంతివార్త వచ్చెను. మృతజీవుడు, మహామంత్రియునైన యా మహాత్ముని గౌరవార్థమై మండలసభ యొకయరగంటసేపు నిలుపు చేయబడెను. అప్పుడు జమీందారుగారు నన్ను బిలిచి, సభ తిరిగి సమావేశ మగులోపుగ గ్లాడ్‌స్టనుగారిమీద గొన్ని పద్యములు చెప్పుమని నన్ను గోరిరి. వారికోరిక నేను నిరాకరింపక, వెంటనే నామనసులోనే, నయిదో యారో పద్యములు రచించి కాగితముమీద వ్రాయక మనసులో నిలుపుకొని ధారణచేసి సభ తిరిగి సమావేశమైనప్పుడు జదివితిని. సభాసదులు సంతోషించిరనియే నా నమ్మకము. వెనుకటివాటివలెనే నివిగూడ మృగ్యములు. నాలుగవనాడు మండల సంఘసంస్కరణసభ జరిగెను. నాయుడుగారు సహజముగ సంఘసంస్కరణప్రియులగుటచే, నాటి సభ రాజకీయసభకంటె నెక్కుడు జయప్రదముగ జరిగెను. సభానంతరమున జమీందారుగారు, శంకరముగారు, నేనును సభాప్రముఖులయొద్ద సెలవుగైకొని గుంటూరువిడిచి మరల నేలూరు వచ్చితిమి. అక్కడనుండి విశాఖపురమండలసభ నిమిత్తము విజయనగరము ప్రయాణమై వెళ్ళితిమి. ఆ విజయనగర సభకు సుప్రసిద్ధ రాజ్యాంగవేత్తయు, కాకినాడలో సుప్రసిద్ధ న్యాయవాదియు దేశసేవా పరాయణుడు నైన శ్రీ గంజాము వేంకటరత్నముపంతులుగా రధ్యక్షులైరి. సభాధ్యక్షుని, సభకు నరుదెంచిన జమీందారుగారిని, వారితోగూడ నరుదెంచిన మమ్మును సన్మానించుటకై రైలుస్టేషనునకు విజయనగర ప్రముఖులనేకు లరుదెంచిరి. మాకు బసనిమిత్తము శ్రీ పూసపాటి వెంకటపతిరాజుగారి సౌధమునిచ్చిరి. అక్కడగూడ రెండవనాడో, మూడవనాడో శ్రీ గంజాము వేంకటరత్నముగారి ప్రోత్సాహముచేత నేను గ్లాడుస్టనుగారిమీద నదివరకే రచించిన పద్యములు సభలో జదివి మెప్పువడసితిని. అప్పుడు శ్రీ గురజాడ

శ్రీరామమూర్తిపంతులుగారు విజయనగరసంస్థానములో నేదో యుద్యోగములో నుండి, ప్రతిదినము మా జమీందారుగారిని జూడవచ్చి, యొకనాడు జమీందారుగారికిని మాకును విందుజేసిరి. వారు దేశచరిత్రమున మిక్కిలి కృషిచేసిన మహనీయులు. ఆదినములలోనే విజయనగర కళాశాలా ప్రధానాచార్యుడైన శ్రీ కిళాంబి రామానుజాచార్యులుగారితోడను, నచటనే కళాశాలలో పండితులైన శ్రీ గురజాడ అప్పారావుగారితోడను నాకు పరిచయ మయ్యెను. విజయనగరప్రభువులైన శ్రీమదానంద గజపతిమహారాజుగారు గతసంవత్సరమందే కీర్తిశేషులగుటచే వారి దర్శనమునకై నేను ప్రయత్నింప నవసరము లేకపోయెను.

తిరిగివచ్చునప్పుడు మేము విశాఖపట్టణములో ప్రయాణము నిలుపుచేసి “కారుమంచివారి హవేలి” యను పేరుగల కసింకోట జమీందారు గారి మేడలో బసచేసితిమి. అప్పుడక్కడ దొరతనమువారి వకీలుగనున్న మహారాజశ్రీ బలిజేపల్లి సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి యింట భోజనములు చేయుచుంటిమి. అప్పుడు కసింకోట జమీందారుగారు విశాఖపట్టణములో నుండిరి. వారికి మతి చలించెను. ఈ ప్రయాణములో మా జమీందారుగారి వెంట గొంత పరివారము వచ్చెను. మతి చలించిన కసింకోట జమీందారుగారు, పోలవరము జమీందారుగారి పరివారములో నొక యువకుని “దూర్ జావ్ బాంఛోత్త్”ని యొక్క చెంపకాయ కొట్టెను. దైవానుగ్రహమున నీ యపూర్వ బహుమానము నాకు జరుగనందుకు సంతసించుచు, ప్రాణముల నరచేత బెట్టుకొని తక్కిన దినముల నెట్టెటో గడపితిని.

ఏలూరులో నా యుపదేశములు విన్నది మొదలుకొని శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు నాయెడల భయభక్తులుగలిగి ప్రవర్తించుచుండిరి. ఇందుకొక యుదాహరణ జెప్పెదను. తరచుగ మేము బలిజేపల్లి సూర్యనారాయణశాస్త్రి గారి యింట భుజించుచున్నను, మా జమీందారుగా రప్పుడప్పు డక్కడకు రాక, మరికొందరు మిత్రుల యిండ్ల భుజించుచుండిరి. ఆ మిత్రుల పేళ్లు మేమెరుగము. ఒకనాటి రేయి మా జమీందారుగారు మాతో భోజనమునకు రాక, మహారాజశ్రీ అంకితము జగ్గారావుగారి యింట విందారగించుచుండిరట! రాజమహేంద్రవరమునుండి కార్యాంతరముమీద నక్కడకు వచ్చిన నా ప్రియమిత్రుడు చెరువు సోమయాజులుగారు జగ్గారావుగారి దర్శనమునకై బోయిరి. మా జమీందారుగారు జగ్గారావుగారి యింట విందారగించుట నా రాత్రి జూచెను. వెంటనే మా జమీందారుగారా మిత్రుని జూచి లేచి యెదురు

వచ్చి, “అయ్యా నేనిక్కడ భోజనము చేయుచున్నానని లక్ష్మీనరసింహముగారితో మాత్రము చెప్పవద్దు!” అని బ్రతిమాలెనట! “చిత్తము” అని నా మిత్రుడు జమీందారుగారియొద్దను, జగ్గారావుగారియొద్దను, సెలవుగైకొని బసకుబోయి వెంటనేగాక తరువాత కొన్నాళ్ళకు నన్ను గలసికొని “మీయెడ జమీందారుగారికి మిక్కిలి భయమే!” యని పలికెను. నేను మిక్కిలి పేదవాడను. తక్కువ విద్యగలవాడను. వారాగర్భశ్రీమంతులు. బి.యే. ప్యాసయిన విద్యావంతులు. అల్పుడనైన నాయెడ భయమెందుకుండునని నేనంటిని. తోడనే నా మిత్రుడు నాటిరేయి విశాఖపట్టణములో జగ్గారావుగారి యింట జరిగిన విషయము నాకు చెప్పెను. నే నాశ్చర్యపడితిని.

విశాఖపట్టణమునుండి మేము కసింకోట వెళ్లితిమి. కసింకోట జమీందారుగారి బంధువుడైన వక్కలంక జోగారావుగారు, మా జమీందారు గారిని సపరివారముగ నాహ్వానించి గౌరవించి వారి మేడలే మాకు బసగ నిచ్చిరి. అప్పుడు కసింకోట జమీందారుగారు మైనరుగ నుండి చెన్నపురిలో జదువుకొనుచుండిరి. మూడుదినములు మేమచ్చట సుఖముగ గడపితిమి. విశాఖపట్టణములోనుండగ నాకు మా జమీందారుగారివల్ల శ్రీశ్రీశ్రీ విక్రమదేవవర్మగారి పరిచయమును, అంకితము జగ్గారావుగారి పరిచయమును, విశాఖపట్టణ కళాశాలాధ్యక్షులైన పి.టి. శ్రీనివాసయ్యంగారి పరిచయము గలిగెను. అప్పటికి మిక్కిలి వృద్ధులును, బ్రహ్మసమాజ మతాభిమానులును, మహర్షి దేవేంద్రనాథ టాగూరుగారికిని, బ్రహ్మానంద కేశవచంద్ర సేనుగారికి మిత్రులునైన శ్రీ రాజా గోడే నారాయణగజపతిరావు బహదూరువారి దర్శనమునకు నన్ను వెంటబెట్టుకొని మా జమీందారుగారు వెళ్ళిరి. అప్పుడు నాకు వారి దర్శనముచేయు భాగ్యముగలిగెను. కసింకోటలోనున్న కాలమున నేనొకమిత్రుని సాయముదీసికొని యనకాపల్లి బోతిని. అక్కడ మునిసిపల్ మధ్యమపాఠశాలకు నామిత్రులైన బులుసు పాపయ్యశాస్త్రి ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. వారి పరిచయ మదివరకులేదుగాని, పేరు మాత్రము విని వారిని చూడబోతిని. పాపయ్యశాస్త్రిగారు మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందు గృతార్థులై, యుపాధ్యాయులై, యాంధ్రభాషాపాండిత్యముగలిగి, కొన్ని గ్రంథములుకూడ రచియించిరి. వారు రచించిన “భాస్కర విలాస” మను నవల మిక్కిలి రసవంతమైయున్నది.

కసింకోటనుండి మేము బయలుదేరి, పసలపూడిలో జరుగబోవు నాలుగవ గోదావరీమండలసభకు బోతిమి. ఆ యేడా మండలసభకు శ్రీ

కృత్తివెంటి పేర్రాజుపంతులుగా రధ్యక్షులైరి. పేర్రాజుగారు కాకినాడలో గొప్ప న్యాయవాదులు. కొన్నిసారులచ్చటి మునిసిపల్ సభ కధ్యక్షులైరి. ఇటీవల వారు చెన్నపురి శాసనసభలో సభ్యులై ప్రజాపక్షమున వారు శ్లాఘ్యముగ పనిజేసిరి. పసలపూడిలో వారు మూడుదినములు సభకధ్యక్షతవహించి జయప్రదముగ జరిపించిరి. కడపటిదినమున నేను ఐదుపద్యములను సభ మీద రచియించి చదివితిని. ఆ పద్యములివి:

సీ. మనసులో మిము మేము మరువగోరినను మీ
మంచి యాదరణంబు మరువ నీదు
వేడ్కతో మీయూరు విడువగోరినను మీ
పిండివంటల రుచుల్ విడువనీవు
మా యింటిపై భ్రాంతి మాకు బారినను మీ
పచ్చని పందిళ్ళు పారనీవు
త్వరితంబ యిటనుండి దాటగోరినను మీ
తేటతెల్లని నీరు దాట నీదు

తే.గీ. అడుగులకు మడుగుల నొగ్గి యహహ మమ్ము
గారవింపరె వియ్యాలవారినట్లు
సకల సన్మానసంఘపు సభ్యులార
అందుకొనరయ్య నేజేయు వందనములు. 1

సీ. కనులపండువుగాగ గాకినాడపురాన
మన్మథాబ్దమున జన్మంబునొందె
రాణ్మహేంద్రమునందు బ్రబలి విద్దెముజేసి
యల్లనల్లన దప్పటడుగులిడియె
నేలూరు పురమందు బాలలీలదలిర్ప
నొక్కింతలేచి కాలూనినడచె
పసలపూడిని నేడు బసితనమ్మును బాసి
జిలిబిలి ముద్దుపల్కులను నేర్చె

తే.గీ. గౌతమీమండల సభాఖ్యకన్య యింక
పాలబేదతనము పాలబడకయుండ

జంటిబిడ్డచేష్టలు దీని నంటకుండ
కాచుకొనెడి భారముమీది కాపులార! 2

మ॥ మితభాషిత్వము కార్యసాధకత గాంభీర్యంబు సౌశీల్య ము
న్నతచిత్తంబును శాంతభావము గడున్ బాటించి శుంభద్గుణా
న్వితుడై యీసభ నిర్వహించెగద మా పేర్రాజుపంతుల్ నమ
స్కృతులన్సల్పెదగాక యీతనికి నక్షీణప్రమోదంబునన్. 3

గీ. అస్తమించును శ్రమలన్ని యస్తమించు
నధములగువారి యధికార మస్తమించు
నన్ని చెడుగులు నని తెల్ప నస్తమించె
జలజమిత్రుండు లెండిక సభ్యులార. 4

గీ. తోచు మీమీద దయయెల్ల దొరలకనగ
దోచువారల కిక తేటయోచనలన
దోచె జాబిల్లి పాండురద్యుతులతోడ
రండు నిండువేడుకతోడ రయితులార. 5

ఈసభ రామచంద్రపురం తాలూకా పసలపూడి గ్రామములో 1898 సంవత్సరము మేనెల 26, 27, 28 తేదీలలో జరిగెను. ఈసభలు ముగిసిన తరువాత జమీందారుగారు కాకినాడయును, శంకరముగారు యేలూరును, నేను రాజమహేంద్రవరమును వెళ్ళితిమి.

ఉపాధ్యాయవృత్తికి నేను సగము యోగ్యత సంపాదించితిని గాని, ప్రాక్టికల్ పరీక్షకు వెళ్ళి గృతార్థుడగానందున సంపూర్ణయోగ్యత లభింపలేదని, యా కొరత దీర్చుకొమ్మని, నాచేత నట్టి పరీక్షకు దరఖాస్తు చేయింపవలసినదని, మునిసిపలు సభాధ్యక్షునకు విద్యాశాఖాధికారులు వ్రాసిరట. ఆ వ్రాత ననుసరించి మునిసిపలు సభాధ్యక్షులైన నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాదరాయుడు గారు మా పాఠశాలాప్రధానోపాధ్యాయులైన హనుమంతరావునాయుడుగారికి వ్రాసిరి. ఆయేడు దరఖాస్తుపెట్టుమని నాకు నాయుడుగారు లిఖితపూర్వకముగ నుత్తరువు చేసిరి. ఆ పరీక్షకు దరఖాస్తుచేసినయతడు పాఠశాలాపరీక్షాధికారి యెదుట నల్లబల్లమీద యొక బొమ్మ వ్రాయవలెను. యొక లెక్క చేయవలెను. పటము గీయవలెను. చక్కగ వరవడి పెట్టవలెను. ఏదో యొక తరగతికి పాఠము చెప్పవలెను. పాఠము బోధించుట నాకు సులభమేగాని

తక్కినపనులలో నాకంత ప్రవీణతలేదు. ఆకారణమున నేనా పరీక్షకు కట్టదలచుకొనలేదు. కట్టనియెడల విద్యాశాఖాధికారు లూరకుండరు. ఎట్లయిన నుద్యోగమునకు భంగమువచ్చునని నాకు దోచినందున, నేనే యుద్యోగము మానుకొనుట మంచిదని విడుదలపత్రము (Resignation) దాఖలు చేసితిని. వెంటనే నన్ను పాఠశాలనుండి విడుదలచేసిరి. మొత్తముమీద నేను మ్యునిసిపల్ పాఠశాలలో మూడు సంవత్సరముల నాలుగుమాసములు పనిచేసితిని. అదివరకే శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు, పనిమానివేసి "సరస్వతి" మాసపత్రిక నడుపుచుండవలసినదనియు, నెలకు ముప్పది రూపాయలు వేతనమిచ్చెదననియు పలుమారులు చెప్పిరి. ఆ ధైర్యముచేత నేను పనిమానుకొన్నపుడు నాభవిష్యజ్జీవన మెట్లు జరుగునని నాకు విచారము కలుగలేదు. నేను శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారిపక్షమువాడ నగుటచే మ్యునిసిపల్ సభాధ్యక్షులైన శ్రీ నిడమర్తి జలదుర్గప్రసాద రాయుడుగారు నాపని తీసివేసిరని నిష్కారణముగ కొందరభిప్రాయపడి నాతోగూడ నట్లుజెప్పిరి. అది నిజముకాదని నేను వాదించితిని. జలదుర్గ ప్రసాదరాయుడుగారికి నామీద కోపములేదు. కోపముండుటకు హేతువులేదు. వారటువంటి యనుచితకార్యములు చేయువారు గారు. విద్యాశాఖాధికారులు చేసిన తొందరచేత వారు పరీక్షకు దరఖాస్తుచేయుమని నాకు హెచ్చరిక నిచ్చిరేకాని, మరియొక కారణమేమియులేదు. ఎన్నోసారులు నేను వారి దర్శనము చేసితిని. నన్ను వారు సగౌరవముగానే జూచుచువచ్చిరి. వారియెడల నాకు గౌరవము గలదు.

ఆ సంవత్సరమున నేనొకనాడొక మిత్రుని యింటికిపోవుచుండగ దారిలోనున్న కుక్కను త్రొక్కితిని. వెంటనే యొడలునొచ్చుటచేత నది నన్ను గఱచెను. కుక్కకాటన్న నాకు మిక్కిలి భయము. ఏలయన కొంతకాలము క్రిందట రాయవరపు అప్పారావుగారియింటనే కాపురమున్న గూడా చంద్రయ్యగారి రెండవ కుమారుడు కుక్కకాటువలన దారుణమైన మరణమునొందెను. కుక్కకరచిన నెలదినముల కాబాలుడు జ్వరపీడితుడయ్యెను. అంతట జలభయరోగ మంకురించెను. నీరు ముట్టలేడు, చూడలేడు, త్రాగలేడు, నీరుచూచిన భయముచే నెగిరిపడెడివాడు. నోట చొంగలు ప్రవాహముగ కారెను. వైద్యులు సహాయమేమియు చేయలేకపోయిరి. తుదకు బాలుడు మృతి నొందెను. అతనిగుడ్డలు, పండుకొన్న చాపలుగూడ వైద్యులు దహనము చేయించిరి. ఆ బాలకుడు ప్రస్తుత మమలాపురములో సుప్రసిద్ధ

న్యాయవాదిగనున్న గూడా హరిశ్చంద్రుడుగారి రెండవయన్నగారు. చేబియ్యపు వెంకట్రామయ్యగారి రెండవబావమరది. ఆ బాలుని ఘోరమరణము జూచినది మొదలు కుక్కకాటన్న నాకు మిక్కిలి భీతిగనుండెను. అప్పుడు కూనూరులోగాని, మరెక్కడనుగాని కుక్కకాటుకు మందులిచ్చెడి స్థలములు లేవు. నా మిత్రులైన దామెర్ల రమణరావుగారు రాజమహేంద్రవరములో సుప్రసిద్ధ వైద్యులుగ నుండిరి. ఆయన నాతో నిట్లనియెను. "పిచ్చికుక్కకాటుకు మందులేదు. అది పిచ్చికుక్కకానిపక్షమున మీకేమియు భయములేదు. పిచ్చికుక్కయైనపక్షమున దానికి ప్రతిక్రియలేదు." ఆ మాటలువిని నేనయిదు రూపాయలు చేతపుచ్చుకొని జిల్లాసర్జనుగారి దర్శనముచేసి సలహా నడిగితిని. వారు నాకు చాలధైర్యముచెప్పిరి. అంతటితో సంతుష్టిచెందక నా స్నేహితు లిరువురను వెంటబెట్టుకొని వెలుగుబందగ్రామము వెళ్ళితిని. ఆయూరి మునసబు పిచ్చికుక్కకాటుకు మందిచ్చునని విని యచ్చటకు బోతిని. ఆ మునసబు నాయొద్ద నొకరూపాయపుచ్చుకొని నూనెలోకలిపి యేదో మందిచ్చెను. అది పుచ్చుకొనుటయే చాలకష్టమయ్యెను. పుచ్చుకొన్న వెనుక తల విశేషముగ దిరిగి వమనములు వెళ్లెను. ఒక బ్రాహ్మణునియింట నెట్లో చారుకూడుతిని సాయంకాలమున కింటికివచ్చితిని. రెండవ మోతాదుమందు గూడ మునసబిచ్చెను. కాని నే నామందు పుచ్చుకొనుటకంటె మరణమే మేలని దైవముమీద భారమువేసి పుచ్చుకొనుట మానితిని; దైవానుగ్రహమున నది పిచ్చికుక్క కాకపోయెను.

1898వ సంవత్సర మాగస్టులో నాభార్య కాపురమునకు వచ్చెను. ఆదినములలోనే "సరస్వతీ" పత్రికాప్రకటనమునుగూర్చి నేను ప్రయత్నించితిని. కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు చెన్నపురి వెళ్ళినప్పుడు చిత్రపు నరసింహారావుగారికి తమ వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలను విక్రయించిరి. అప్పటినుండియు నరసింహారావుగారే దానిని నడుపుచుండిరి. ఆ ముద్రాక్షర శాలలోనే నేను "సరస్వతీ" పత్రికను ముద్రించి ప్రకటింప నారంభించితిని. ఖర్చులును, నాజీతమును, జమీందారుగారే పంపుచుండిరి. పత్రికలో మొట్టమొదట శ్రీ దాసు శ్రీరాములుగారు తెనిగించిన "మాలతీ మాధవ" నాటకమును, తాడూరి లక్ష్మీనరసింహారావుగారు తెనిగించిన "యున్మత్త రాఘవము"ను మారనకవి రచించిన "మార్కండేయ పురాణము"ను బ్రచురింప నారంభించితిని. "సౌందర్యతిలక" యను నవలను నేను వ్రాయనారంభించి, నెలనెలకు కొన్నిపుటలు వ్రాసి ప్రకటింప నారంభించితిని. పత్రిక బాగున్నదని

పేరువచ్చెను. మారన రచియించిన "మార్కండేయ పురాణము" యొక్క వ్రాతప్రతిలో గొన్ని తప్పులుండుటచే బ్రహ్మశ్రీ యాకొండి వ్యాసమూర్తి శాస్త్రిగారు తప్పులు సవరించి శుద్ధప్రతివ్రాసి నెలనెలకు గొంతభాగము నా కిచ్చుచుండిరి. ఈ పని చేసినందుకు జమీందారుగారు వారికి కొంత ధనసహాయము చేయుచుండిరి.

ఈ సంవత్సరమున (1898) నా రెండవచెల్లెలైన యచ్చమ్మకు రెండవ కుమార్తె కలిగెను. ఈ పురుడుగూడ వీరవాసరములోనే జరిగెను. మాతండ్రి గారియొక్కయు, బావగారియొక్కయు శ్రాద్ధ మాసికాదులకు నాకు గొంత ఋణమగుటచేత నేనావిషయము జమీందారుగారితో మనవి చేసితిని. ఆ ఋణము దీర్చుకొనుటకు జమీందారుగారికి నామీద దయకలిగి, యారువందల రూపాయ లొక్కసారి యుచితముగ నాకిచ్చిరి. వారికి నేను మిక్కిలి కృతజ్ఞుడను. ఇదిగాక, నే నుద్యోగము మానినప్పటినుండియు నాకు వారు నెలకు ముప్పదిరూపాయల చొప్పున నిచ్చుచుండిరి, కాకినాడ వెళ్ళినప్పుడు జమీందారుగారియింట బసచేయుచు వచ్చితినిగాని నాకచ్చట నుండుట మిక్కిలి కష్టముగ దోచెను. ఏమన, వారు తమ యుంపుడుకత్తెను తాము నివసించుయింటనే యొకగదిలో బెట్టిరి. అది నా కెంతమాత్రము గిట్టదు. నేను వీధిలోకి వెళ్ళినప్పుడు "మీ జమీందారుగారు తమ యుంపుడుకత్తె నింటిలోనే యుంచిరట నిజమేనా?" యని నన్ను కొంతమంది యడుగజొచ్చిరి. "లే"దని నా కబద్ధమాడుట కిష్టములేదు. "ఔ"నని చెప్పిన పక్షమున జమీందారుగారి గుట్టు బయలుపెట్టినవాడ నగుదును. ఈ సందేహములో బడి నామనసు మిక్కిలి పరితపింపజొచ్చెను.

ఆ సంవత్సరమున దేశీయమహాసభ (ఇండియన్ నేషనల్ కాంగ్రెసు) చెన్నపట్టణములో జరుగునని ప్రకటింపబడెను. సన్మానసంఘమునకు చెన్నపురివాసులు శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి నధ్యక్షులుగ నియమించిరి. అది సుబ్బారావుపంతులుగారిని గౌరవించుటయేగాక, యాంధ్ర దేశమంతను గౌరవించినట్లుగ భావించి, నే నాసభకు బోవ నిశ్చయించు కొంటిని. జమీందారుగారు నా యభిప్రాయము దెలిసికొని, నన్నుగూడ చెన్నపట్టణము రమ్మనిరి. వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారినిగూడ రమ్మనిరి. మునుపు సభలకు వెళ్ళినప్పుడు రెండవతరగతి టిక్కెట్టు యిప్పించిరి గాని యీ పర్యాయము నాకును సుబ్బరాయుడుగారికిని యింటరు తరగతి

టిక్కెట్టుల నిప్పించిరి. అప్పటికి బెజవాడనుండి చెన్నపురికి సరాసరి రైలుబండి పోవుటలేదు. బెజవాడనుండి గూడూరు రేణిగుంటలమీదుగ ప్రయాణముచేసి వెళ్ళితిమి. పూర్వము నేను వెళ్ళినపుడు జమీందారుగారు పరుసువాకములో నుండిరి. ఈ పర్యాయము తిరువళ్ళిక్కేణిలో వీరరాఘవ మొదలివీధిలో బసచేసిరి. అది పెద్దమేడ. జమీందారుగారును, వారి ప్రియురాలును మేడమీద బసచేసిరి. నాకును, వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారికిని క్రింది భాగములో బసనిచ్చిరి. ఇది మాకు న్యూనతయని నేనేగాక సుబ్బారాయుడు గారుకూడ భావించిరి. ప్రారంభమున జమీందారుగారు తమ ప్రియురాలిని స్వగృహమందు బెట్టినప్పుడే నాకట్టిపని సహజముగ నసహ్యమగుటచే నాకును, జమీందారుగారికిని సఖ్యము చిరకాలము పొసగదని భావించి, సాధ్యమయినంత శీఘ్రకాలములో వారి సంబంధము వదలుకొనుట మంచిదని నేను నిశ్చయించుకొంటిని. ఈ నిశ్చయముతో నేను చెన్నపురికి వెళ్ళక మునుపే నా పోషణమునిమిత్త మొక పాఠశాల స్థాపింపవలెనని నాకు సంకల్పము గలిగెను. కలుగగనే యొకరిద్దరు మిత్రులయొద్ద రెండు వందల రూపాయలు బదులు పుచ్చుకొని పాఠశాలకు గావలసిన కూర్చుండుబల్లలు, కుర్చీలు, నల్లబల్లలు మొదలైనవి చేయించ నారంభించితిని. పాఠశాలకొరకు బజారులోనున్న వాడ్రేవు జమీందారుగారి గాడేఖానా మాటలాడితిని. అప్పుడు పోలవరము జమీందారుగారుకూడ బావమరదిగారైన వాడ్రేవు కృష్ణారావు జమీందారుగారి యింట నుండినందున నా పాఠశాలనిమిత్తము నేకోరిన గాడేఖానా నా కద్దెకిమ్మని, మా జమీందారుగారు బావగారితో సిఫారసు చేసిరి.

ఆ సంవత్సరము చెన్నపురిలో జరిగిన దేశీయ మహాసభ (ఇండియన్ నేషనల్ కాంగ్రెసు) కానందమోహన బోసు గారధ్యక్షులైరి. సన్మాన సంఘాధ్యక్షులైన శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి స్వాగతోపన్యాసము శ్రవణానందముగ వింటిని. ఆనందమోహన బోసుగారి యుపన్యాసము వర్ణించుటకు వాచామగోచరముగ నుండెను. ఆ కంఠమాధుర్యము వర్ణనా తీతముగ నుండెను. ఆ భావగాంభీర్య మసాధారణము. సభ ముగిసిన తరువాత నేను రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, యచటనుంచి వీరవాసరము వెళ్లితిని.

9. పాఠశాలాస్థాపనము

సంక్రాంతిపండుగ వెళ్ళువరకు వీరవాసరములోనుండి 1899 జనవరి 17వ తేదీని పాఠశాల స్థాపింపవలెనని, వీరవాసరమునుండి యానెల 15వ తేదీని బయలుదేరి కొంత బండిమీదను, కొంత నడచియు, నెట్టెటో తాడేపల్లిగూడెముచేరి, రైలెక్కి 16వ తేది సాయంకాలమునకు రాజమహేంద్రవరము చేరితిని. జనవరి 17వ తేదీని సరిగ 10 గంటలకు ప్రాథమికపాఠశాల స్థాపించితిని. ఆకొండి వ్యాసమూర్తిగారు దానిలో మొట్టమొదటి యుపాధ్యాయుడు. నాలుగవ తరగతివరకు బాలురు క్రమక్రమముగ, జేర నారంభించిరి. అప్పటి విద్యాశాఖాధికారియైన రఘునాథాచార్యులుగారు పాఠశాలకు దయచేసి, చూచి యొప్పుకొనిరి. 1వ ఫారము, 2వ ఫారము గూడ పెట్టదలచితినిగాని, తగినంతమంది బాలురు చేరలేదు. "సరస్వతి" పత్రిక యథాప్రకారముగ రాజమహేంద్రవరములో నాచే ప్రకటింపబడుచుండెను. దృష్టిదోషముచేత నేను చక్కగ వ్రాయలేనుగనుక పత్రికనిమిత్త మొక గుమాస్తానిమ్మని జమీందారుగారిపేర వ్రాసితిని. మీ యిష్టమువచ్చిన గుమాస్తాను వేసుకొమ్మని వారు నాకు జవాబు వ్రాసిరి. కొత్తపల్లి సూర్యారావుగారిని నేను గుమాస్తాగ నియమించుకొంటిని. సూర్యారావుగారు వట్టి గుమాస్తాకాడు. ఆయన కాంధ్రభాషాపరిచయముకలదు. గద్యపద్యకావ్యములు కొన్ని వారు వ్రాసినారు. ఆయన లేఖరిగనుండి నాకు మిక్కిలి సహాయము చేసినారు. అచ్చుపడిన కాగితములు (ప్రూఫులు) తప్పులులేకుండ దిద్దుచుండెడివాడు. నా "సౌందర్యతిలక" నేను భాగభాగములుగ వ్రాసినప్పుడు, శుద్ధప్రతి వ్రాయుచుండెడివాడు. జమాఖర్చుల లెక్కలు సరిగ నుంచెడివాడు. ఇట్లు 1899వ సంవత్సరమున నాపత్రికయు, నాపాఠశాలయు జూను నెల తుద వరకు నడుపబడెను.

1899వ సంవత్సరము జూలైనెలలో మా జమీందారుగారికి తమ నివాసస్థానమైన కాకినాడలోనే "సరస్వతి" పత్రికను ముద్రించి ప్రకటింపవలెనని బుద్ధిపుట్టెను. వెంటనే కాగితములతోను, జమాఖర్చు లెక్కలతోను నన్ను

కాకినాడ రమ్మని నాకు జాబువ్రాసిరి. నేను కాకినాడ వెళ్ళుట కిష్టములేక, కాగితములు, నిలువయున్న సొమ్ము, జమాఖర్చులెక్కలు మొదలయినవన్నియు సూర్యారావుగారిచేతికిచ్చి ముందుగనాయనను కాకినాడ బంపితిని. తరువాత నేను వెళ్ళితిని. అప్పుడు మాకిరువురకును మిత్రులైన సోమంచి భీమశంకరము గారక్కడనుండిరి. నేను పాఠశాల స్థాపించితిని. కావున నేను కాకినాడ వచ్చిన పక్షమున నదిచెడిపోవుననియు, నందుచేత నేను కాకినాడ రాజాలననియు, ముందుగ శంకరముగారికి నా యభిప్రాయము తెలియచేసి, యా విషయమును జమీందారుగారికి నచ్చచెప్పవలసినదని శంకరముగారిని కోరితిని. ఆయన జమీందారుగారితో చెప్పిరిగాని, నేను కాకినాడ రానందుకు నామీద జమీందారుగారికి మిక్కిలి కోపమువచ్చెను. పాఠశాల యేల స్థాపించవలెనని వారు నన్నడిగిరి. పాఠశాలపోయిననుసరే నేను వారియొద్ద నుండవలెనని వారికోరిక. పాఠశాల పెట్టుకొనుటకు జమీందారుగారు వారి బావగారితో స్థలమిమ్మని సిఫార్సుచేసిరనియు, నేను రహస్యముగ స్థాపింపలేదనియు పాఠశాలాస్థాపన వారెరిగిన విషయమేయనియు, నేనది విడువజాలననియు చెప్పితిని. అదియునుగాక, యాసంవత్సరప్రారంభమున భీమశంకరముగారు తమకుమార్తెను బుర్రా రాజలింగశాస్త్రిగారి రెండవ కుమారుడు తమకు మేనల్లుడునైన బుర్రా దేవేంద్రనాథునకిచ్చి వివాహము చేసిరి. ఆ వివాహమునకు జమీందారుగారును, నేనును మరికొందరు మిత్రులును వెళ్ళితిమి. "సరస్వతి" పత్రిక కాకినాడలో ప్రకటింపవలెనని జమీందారుగారు నాతో నప్పుడైనను చెప్పలేదు. ఆ సంగతి నేను జమీందారుగారికి జ్ఞాపకముచేసితిని. ఎన్ని చెప్పినను వారికి మనసు తిరుగలేదు. నేను కాకినాడవచ్చువరకు నెలనెలకు నాకు వారిచ్చు ముప్పదిరూపాయలజీతము నిలుపుచేసితిమని శంకరముగారిద్వారా నాకు తెలియజేసిరి. అందుకు సిద్ధమై నేను కాకినాడనుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని. దీనితో నాకును, జమీందారుగారికిని శాశ్వతవియోగము సంభవించెను.

నే నప్పటినుండియు గాలిజీవనము చేయవలసినవాడనైతిని. జూలై నుండి నా పాఠశాలలో నొకటి రెండు ఫారములు (Ist and IInd forms) కొంచెము వృద్ధిపొందెను. పాఠశాలకువచ్చు రాబడితో నేనుపాధ్యాయులకు వేతనములిచ్చి, యింటి కద్దెయిచ్చి, కొంచెము నేను వాడుకొనుచుంటిని. తాలూకాబోర్డుల ప్రెసిడెంటులు కొందరు నా గ్రంథములను వారి పాఠశాలలకు కొనుచుండిరి. బాలికాపాఠశాలా పరీక్షకులుగూడ బాలికల బహుమానముల

నిమిత్తమై నా పుస్తకములను గొనుచుండిరి. ఆ సంవత్సరమున నిట్లు కొంత ప్రోత్సాహము కలుగుటచే, నేను దినములు సుఖముగ గడుపగలిగితిని. ఎట్టెటో 1899వ సంవత్సరము గడచిపోయెను. 1899వ సంవత్సరము డిశంబరులోనే, నా మూడవచెల్లెలైన రమణమ్మ కాపురమునకు వెళ్లెను.

1900వ సంవత్సర ప్రారంభమున మా పాఠశాలకు దగిన యుపాధ్యాయు నొక్కని ప్రధానాధ్యాపకునిగ నియమించి, మధ్యమ పాఠశాలగ దానిని జేయదలపెట్టితిని. అందుకు సెకండరీగ్రేడు ట్రయినింగయినవారు కావలసివచ్చిరి. అట్టివారికొరకు వెదకుచుండగ, నక్కా కొండలరాయుడు గారని బ్రాహ్మణేతర యువకుడు వచ్చి తన కుద్యోగమిమ్మని నన్నడిగెను. నెలకు నిరువదియైదు రూపాయలు జీతముమీద నతనిని మాపాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయునిగ నియమించితిని. నియమించిన కొలదిదినములకే నా మిత్రులైన కుందూరి వేంకటరత్నముగారు నాకడకువచ్చి “నేను మీ పాఠశాలలో పనిచేయవలెనని యున్నదయ్యా!” యని పలికిరి. ఏ సందేహమును లేక “సరే రమ్మని” చెప్పి నెల కిరువదియైదు రూపాయలు జీతముమీద సహాయోపాధ్యాయునిగ వేంకటరత్నముగారిని నియమించితిని. వేంకట రత్నముగా రంతకుముందు రాజమహేంద్రవరములో క్రయిస్తవ మిషనువారి పాఠశాలలో నుపాధ్యాయులుగ౹ బనిచేయుచుండిరి. వారు బోధనాభ్యసనము నొందిరి. కాని యా పరీక్షయందు కృతార్థుడు కాలేదు. అందుచేతనో, మరెందుచేతనో, వా రాపాఠశాల వదలి మాకడకు వచ్చిరి. వేంకటరత్నము గారు మధ్యమ పాఠశాలా బాలురకు విద్యగరపుటలో మిక్కిలి సమర్థులు. ఆర్యను పాఠశాలలో పూర్వము మే మిరువురము కలసి పనిచేసితిమి. కావున వారి సామర్థ్యము నే నెరుగుదును. అందుచేత వారిరాక నాకు మిక్కిలి సంతోష దాయకముగ నుండెను. కాని ప్రధానోపాధ్యాయుడయిన కొండలరాయుడు గారికిని, వేంకటరత్నముగారికిని నెంతమాత్రము సరిపడలేదు. వారిరువురకును సామరస్యము కుదర్పలేకపోయినందున శ్రీ కొండల రాయుడుగారు నా పాఠశాలలో పనిమానుకొని, కాకినాడ వెళ్ళిరి. అందుచేత కొన్ని పాఠములు నేనుకూడ చెప్పుచుంటిని. అజ్జరపు పార్వతీశముగారని యొకరు నా పాఠశాలలో నొకపూటయు, మరియొక పాఠశాలలో రెండవ పూటయు పనిచేయుటకు కుదిరిరి. ఆకొండి వ్యాసమూర్తిగారు పండితు లయ్యును, లోవరు సెకండరీ పరీక్షలో గృతార్థులగుటచే మా పాఠశాలనుండి ట్రయినింగుకు వెళ్ళిరి. వారిస్థానమున కోడూరి దక్షిణామూర్తిశాస్త్రిగారిని

నియమించితిని. ప్రాథమిక పాఠశాలశాఖకు నరసింహదేవర వెంకట రమణయ్యగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. క్రింది తరగతులకు మరియిద్దరిని సహాయులుగ నియమించితిని.

“సరస్వతి” పత్రిక కాకినాడలోనే ప్రకటింపబడుచుండెను. ప్రతిమాసము “సౌందర్యతిలక” యను నవలలో కొంతభాగమువ్రాసి కాకినాడ బంపుచుంటిని. గోదావరినదిమీద వంతెన 1897వ సంవత్సరమున వాల్టను దొరగారిచే ప్రారంభింపబడి, 1900వ సంవత్సరములో పూర్తియై, యక్టోబరు నెలలో పొగబండ్లు నడచుటకు వీలుపడెను. నేనును మిత్రులతో కొవ్వూరువెళ్ళి వంతెనమీద మొట్టమొదట నడచిన రైలుబండిపై నెక్కి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని. ఇది యొక గొప్ప కార్యముగాదు. కాని యట్లు వంతెనపై నడచిన మొట్టమొదటిబండి నెక్కుటకు కుతూహలపడితినని చెప్పుటకు మాత్రమే. 1899 డిశంబరునాటికి నా “సౌందర్యతిలక”లో మొదటిభాగము పూర్తి యయ్యెను. 1900వ సంవత్సరము డిశంబరునాటికి రెండవభాగము పూర్తియై గ్రంథము సమాప్తమయ్యెను.

ఈ సంవత్సరమున (1900) వేసవికాలములో నా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మకు మూడవ కుమార్తె పుట్టెను. మా కుటుంబము వీరవాసరము నుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చినందున రాయవరపువారి యింటి ప్రక్కనే యొక చిన్నయిల్లద్దెకు పుచ్చుకొని కాపురముంటిని. 1901వ సంవత్సరమున నా పాఠశాలలో నేను మూడవఫారము పెట్టితిని. ఇక్కడనే పెద్దకష్టము. ఏలయన దానిని లోవరు సెకండరీ పాఠశాలగ జేసి విద్యాశాఖవారి సమ్మతిని బడయవలయునని నా యాశయము. ప్రధానోపాధ్యాయుడు కనీసము ప్రవేశపరీక్షాసిద్ధుడై బోధనాభ్యసనము నంది యా పరీక్షయందు సంపూర్ణముగ కృతార్థుడై యుండవలెను. వేంకటరత్నముగారు ప్రవేశపరీక్షాసిద్ధుడై, బోధనా భ్యసనము నందెను. గాని తత్పరీక్షయందు కృతార్థుడు గాలేదు. కాబట్టి ప్రధానోపాధ్యాయుడుగ నుండుట కప్పటి కతని కర్హతలేదు. పాఠశాలనుండి యతనిని దీసివేసి, సంపూర్ణయోగ్యతగల మరియొకరిని నియమించుకొమ్మని కొందరు నాకు సలహా చెప్పిరి. కాని వేంకటరత్నముగారు నాకు చిరమిత్రు డగుటచేతను, సమర్థు డగుటచేతను, నా కాయనను దీసివేయుట కిష్టము లేకపోయినది. ఇక నాపాఠశాల విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బడయుటెట్లని నే నాలోచింప దొడగితిని.

ఆలోచనచేయుచు నేనొకనాడు నా మిత్రుడైన దామెర్ల రమణరావుగారి యింటికిపోయి గూర్చుండగ, నచ్చటికి నాకును, రమణరావుగారికిని మిత్రుడైన సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగా రక్కడకువచ్చిరి. నా పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయుడుగ నుండదగినవా రెవ్వరును దొరకలేదని ప్రసంగవశమున నేను వారితోచెప్పగ "నేను పనికివత్తునా?"యని లక్ష్మీపతిగారు నన్నడిగిరి. ఆయన పరిహాసమున కట్లనెనేమోయని నేను మొదట భావించితిని. ఏలయన, ఆయన యెక్కడ? నా పాఠశాలయెక్కడ? ఆయన జమీందారుల యల్లుడు. ఆయన పెద్దయల్లుడు జమీందారు. మిగుల భాగ్యవంతుడు. ఇంటి యద్దెలవల్లను, భూముల వల్లను లక్ష్మీపతిగారికి విశేషముగ రాబడి వచ్చుచుండెను. ఆయన వయసున నాకన్న పెద్దవాడు, గొప్పకుటుంబమున బుట్టిన గొప్ప గృహస్థుడు. ఆయన ప్రథమశాస్త్ర పరీక్షయందు కృతార్థుడై కొన్నాళ్లు నరసాపురము టెయిలరు హైస్కూలులోను, పిమ్మట రాజమహేంద్రవరమునందలి పాఠశాలలలోను సహాయోపాధ్యాయుడుగను, ప్రధానోపాధ్యాయుడుగను పనిచేసి పది సంవత్సరములక్రిందట పని మానుకొని యింటిదగ్గరనేయుండి విశ్రాంతి సుఖమనుభవించుచున్న భోగి. వారికిదగిన జీతము పుచ్చుకొన్నపక్షమున నే నీయజాలను. పుచ్చుకొనకుండ పనిచేయమనుటకు నాకు నోరాడలేదు. ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండుట కాయన కన్నివిధముల యోగ్యతగలదు. "నేను పనికివత్తునా?"యని యాయన మరల నన్నడిగిరి. "ఇప్పటి నిబంధనల ప్రకారము మీరు తప్పక పనికివత్తు"రని బదులు చెప్పితిని. "అట్లయిన నేను రేపటినుండి బడికివత్తు"నని వారు బదులుచెప్పిరి. "చిత్తము నాకింతకంటె యుపకారముగలదా?" యని పలికి నమస్కారము చేసితిని. లక్ష్మీపతిగారనగా నాడిన మాటకును, జేసెడి చేతకును భేదము జూపెడివారుగారు. ఆడిన మాటకు నిలువబడి దానిప్రకారము పని యాచరించెడివారే. ఆయన మా పాఠశాల కుపాధ్యాయులుగ వత్తురని విన్నవారందరాశ్చర్యపడిరి. కొందరు నమ్మలేదు. లక్ష్మీపతిగారి గుణశీల మెరిగినవారు తప్పకవత్తురని నమ్మిరి. జీతమక్కర లేకుండ పనిచేయుదుమని వారు నాతో సెలవిచ్చిరి. మరునాడు పదిగంటలకు భోజనముచేసి, జీతముపుచ్చుకొని పనిచేయు నుద్యోగస్తుని వలెనే కోటు దొడిగికొని, తలపాగ బెట్టుకొని మా పాఠశాలకువచ్చి తరగతు లన్నియు జూచి మూడవఫారమున కింగ్లీషు తాము చెప్పెదమని చెప్పిరి. ఆ ప్రకారము కుందూరి వేంకటరత్నముగారు కాలపట్టిక (టైంటేబుల్) వ్రాసిరి.

మూడుఫారములకు ముగ్గురుపాధ్యాయు లుండవలెనని మరియొకరిని

సహాయోపాధ్యాయునిగ నియమించితిని. ఆ దినములలో మహమ్మద్ ఆజమ్‌సాహెబుగారు గోదావరీమండలమునకు సహాయపరీక్షాధికారిగ (అసిస్టెంట్ ఇన్‌స్పెక్టర్ ఆఫ్ స్కూల్స్) నియమింపబడిరి. ఆయనయు, లక్ష్మీపతిగారును పూర్వము సహాధ్యాయులు. ఆ కాలమున శ్రీ గరికపాటి సుబ్బారాయుడుగా రుత్తరసర్కాలలోని పాఠశాలలకు ప్రధాన పరీక్షాధికారిగ నుండిరి. ఆయనయు లక్ష్మీపతిగారికి మిత్రులే. నేను మహమ్మద్ ఆజమ్ సాహెబుగారి దర్శనముచేసి, మా పాఠశాలను జూచి విద్యాశాఖవారి సమ్మతిని బడయునట్లు చేయుమని కోరి, దరఖాస్తును పంపితిని. మధ్యమ పాఠశాల విద్యాశాఖవారి యనుమతి బడయుటకై సాముకసరతుల పరికరము లారోజులలో మెండుగ గావలయును. పేరలలు బారు, తోలుమూసిన కర్రగుఱ్ఱము, హారిజంటలు బారు, కొన్ని జతల డంబుల్సు, నురిస్తంభముల వలెనుండు రింగులు, ట్రిపీజు మొదలైన పరికరములు కావలెను. ప్రాథమిక పాఠశాలకు నాకాసంవత్సరము కొంతగ్రాంటు వచ్చెను. ఆ సొమ్ము వినియోగించి యీ పరికరములు చేయించితిని. పాఠశాలలోని విద్యాబోధ మెటులున్నను, పై జెప్పిన పరికరములును, సాముకసరతులు నేర్పెడి పంతులును, నొక పాకీదొడ్డి నుండినగాని యాదినములలో పాఠశాల విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బడసెడిదిగాదు. ఈవన వెంకట్రామయ్యయను నతనిని నేను సాముకసరతుల యుపాధ్యాయునిగ నియమించితిని. మహమ్మదాజముసాహెబుగారు వచ్చి పాఠశాలనుజూచి యిది యంగీకృతపాఠశాలలలో చేర్పవచ్చునని పై యధికారులకు సిఫారసుచేసిరి. గరికపాటి సుబ్బారాయుడుగారు కూడ మా పాఠశాలను జూచి, డైరెక్టరుగారికి సిఫారసు చేయుదుమని చెప్పిరి. ఆ దినములలో శ్రీ గరికపాటి సుబ్బారాయుడుగారియొద్ద చెరుకూరి లక్ష్మీ నరసింహముగారని యొకబ్రాహ్మణుడు ప్రధానలేఖరిగ (హెడ్‌క్లర్క్) నుండెను. ఆయనకును నాకును కొంతకాలమునుండి మైత్రికలసెను. అందుచేత వారుగూడ నా పాఠశాల విషయమున ననుకూలముగ పనిచేసిరి. ఇక్కడ యధికారులు సిఫారసు చేసిరిగాని, యంగీకరింపబడినట్లు చెన్నపురినుండి యుత్తరువులు నాకు రాలేదు. ఇట్లు 1901వ సంవత్సరములో మొదటి యారుమాసములు గడచెను.

ఆ సంవత్సరమున ఫిబ్రవరినెలలో, ననగా శార్వరి సంవత్సర మాఘ మాసమున, మా తమ్ముడు కృష్ణమూర్తికి వివాహమయ్యెను. నా మేనమామ గారైన పురాణపండ మల్లయ్యశాస్త్రిగారికి ముగ్గురు కుమాళ్లు, నొక కుమార్తెయు.

ఆ కుమార్తె కప్పుడు పదునొకండు సంవత్సరములు వయసు. నా మేనమామ గారికి మామీద మొదటినుండియు మిక్కిలి యభిమానమని యిదివరకే వ్రాసితిని. ఆ యభిమానముచేతనే వారు మా తమ్మునకు తమ బాలిక నిచ్చి వివాహము జేసిరి. అప్పుడు మా తమ్ముడు ముప్పదియేండ్ల వయసువాడు. అంతకాలమువరకు నేల పెండిలి కాలేదని సందేహముతోపవచ్చును. మొదటినుండియు నతడు రోగపీడితుడగుటచే, మా తండ్రిగారతనికి పెండ్లి చేయలేదు. అదిగాక, మేనరికము చేసికోవలెనని మా తల్లికి, పినతల్లులకు గట్టిపట్టు కలదు. తన కూతురును మా తమ్మునకేయిచ్చి వివాహము చేయవలెనని మా తల్లియు, పినతల్లులు మా మేనమామగారిని నొక్కి యడిగిరి. దానికథ వచ్చినప్పు డాలోచింతములెండని యాయన సమాధానము చెప్పుచు వచ్చిరి. ఎట్టకేల కా బాలికకు వివాహపువయసు వచ్చెను. తోబుట్టువుమీదగల ప్రేమచేత మల్లయ్యశాస్త్రిగారు, మా తమ్ముడు వయసు మీరినవాడయినను, విద్యవిశేషములేనివాడయినను, మిక్కిలి భాగ్యవంతుడు గాకపోయినను, గుణవతియు విద్యావతియునైన తన కూతును, రామలక్ష్మమ్మను మా తమ్మున కిచ్చి వివాహముచేయుట ప్రశంసనీయమైన కార్యమని మా బంధువులు, శాస్త్రిగారి మిత్రులును సంతోషించిరి. ఆ వివాహము వీరవాసరమునకు మిక్కిలి సమీపమందున్న మత్స్యపురి గ్రామములో మల్లయ్యశాస్త్రిగారి బావమరదియైన చిలకమర్తి వెంకయ్యగారి యింట జరిగెను. నేను నాలుగువందలరూపాయలు ఋణముజేసి, పిల్లకు రెండువందల రూపాయలు నగలుపెట్టి, రెండువందల రూపాయలు ఖర్చుపెట్టి, రాజమహేంద్రవరమునుండి బాణసంచా తెప్పించి, శాస్త్రిగారి దర్జాకు తగినట్లు పెండ్లిచేసితిని. అప్పటికి నాభార్యమెడలో బంగారపు పట్టెడయిననులేదు. తక్కినవాటిమాట చెప్పనేల?

1901వ సంవత్సరము వేసవికాలపుసెలవుల యనంతరమున మా పాఠశాలను తెరచితిమి. ఎప్పటివలెనే లక్ష్మీపతిగారు పాఠశాలకువచ్చి పనిచేయసాగిరి. విద్యలోను, వయసులోను, స్థితిలోను లక్ష్మీపతిగారికంటె నేను తక్కువవాడనైనను, స్వగృహమందు హాయిగ సుఖింపక యా మహాత్ముడు "కుంజరయూథంబు దోమకుత్తుక జొచ్చెన్" యన్నట్లు చిల్లిగవ్వయైనను నావల్ల జీతమపేక్షింపకుండ స్వార్థత్యాగముజేసి, తనకాలము నానిమిత్త ముపయోగించినందుకును నేను పాఠశాలాధికారిగను, నాచేతిక్రింద లక్ష్మీపతిగారు దాబేదారుగ నున్నందుకు నాలో నేనే సిగ్గుపడుచుండెడివాడను.

ప్రతిదినము లక్ష్మీపతిగారు పనిచేయు విధానమిట్లుండెను; పగలు పదిగంటల కాయన భోజనముచేసి, దుస్తులు వేసుకొని, పండ్రెండు గంటల లోపుగ పాఠశాలకు వచ్చెడివారు. అప్పటికి నేను భోజనముజేసి, బడికిపోయి, యుపాధ్యాయులు గూరుచుండుట కేర్పడిన గదిలో (కామన్ రూమ్) కూర్చుండువాడను. లక్ష్మీపతిగారును నేనును పాఠశాలావిషయముల గూర్చియు, మరి యితరవిషయములగూర్చియు ముచ్చటించుకొనుచుండెడి వారము. ఒంటిగంట మొదలు రెండుగంటలవరకు వేంకటరత్నముగారు మొదలగు తక్కిన యుపాధ్యాయులు మమ్ము కలుసుకొనుచుండెడివారు. రెండుగంటలు కాగానే, యెవరి తరగతికి వారు వెళ్ళుచుండెడివారు. లక్ష్మీపతి గారుకూడ మూడవఫారముకు వెళ్ళి సాయంకాల మైదుగంటలవరకు, నిమిషమైన వ్యర్థముచేయకుండ, వంచిన నడు మెత్తకుండ, మిక్కిలి శ్రద్ధతో పాఠములు చెప్పుచుండెడివారు. ఆయన యాకారము మిక్కిలి గాంభీర్యముగ నుండెడిది. దట్టమైన మీసకట్టు, మొగమున కెంతో యందము తెచ్చినది. ఆయన యాకారము విద్యార్థులకేగాక, సహోపాధ్యాయులకు కూడ భయంకరముగ నుండెడిది. ఆయనపేరు సింహస్వప్నము. దర్శనము సింహదర్శనము. ఇట్లనుటచే నాయన యెంతమాత్రము క్రూరుడుగాడు. ఆయన మాట కఠినముగాని, హృదయము మిక్కిలి మెత్తనిది. ఆయనది జాలిగుండె యనుటతిశయోక్తిగాదు. ఆయనయొద్ద బదులుపుచ్చుకొన్నవారు మిక్కిలి ధన్యులు. కొందరికి వడ్డీ తగ్గించియు, కొందరికి వడ్డీ పూర్తిగ మానియు, గొందరి కసలులోనే తగ్గించియు, ఋణము దీసికొన్నవారికి లక్ష్మీపతిగారు మిక్కిలి యుపకారము చేయుచుండెడివారు. ఒకవిద్యార్థి బొంబాయిలో పారిశ్రామికపాఠశాలలో చదువుకొనుటకై నావద్దకు వచ్చి లక్ష్మీపతిగారికి సిఫార్సుచేయమని కోరగా, నేనట్లు చేసితిని. ఆ విద్యార్థి కాయన నూటయేబదిరూపాయ లొక్కమారుచితముగ నిచ్చిరి. ఈ విద్యార్థి కొక్కనికేగాదు. ఇటువంటి విద్యార్థుల కనేకుల కాయన సహాయము చేసెను. దసరా మొదలగు సెలవుదినములలో జీతము పుచ్చుకొనునట్టి యుపాధ్యాయులు బడివంక జూడకపోయినను, లక్ష్మీపతిగారు మట్టుకు పరీక్షకుబోవు విద్యార్థుల తరగతిని మధ్యాహ్నము రమ్మని రెండుమొద లయిదుగంటలువరకు బాలురకు కావలసిన పాఠములు చెప్పుచుండెడివారు. ఇంతటి సంపన్నగృహస్థుడేమి! పాఠశాలలో నుచితముగ బనిచేయుట యేమి! యని సందేహము తోచి, విద్యాశాఖాధికారు లకస్మాత్తుగ నడుమ

నడుమ వచ్చి లక్ష్మీపతిగారు బడికి వచ్చినారో లేదో యని చూచుచుండెడివారు. వారెప్పుడు వచ్చినను లక్ష్మీపతిగారు బడిలో ప్రత్యక్షముగ గనబడుచుండుటచే, లక్ష్మీపతిగారు పేరునకుమాత్ర ముపాధ్యాయత్వము చేయుచుండుటలేదు, మనస్ఫూర్తిగనే చేయుచున్నారని యధికారులు నమ్మి పోవుచుండిరి.

1901వ సంవత్సరము ప్లవసంవత్సరము. ఆ సంవత్సరమున నధిక మాసము వచ్చెను. శ్రావణ మధికమా? ఆషాఢ మధికమా? యను ప్రశ్న వచ్చెను. ఆంధ్రదేశమున నానాభాగములనుండి జ్యోతిశ్శాస్త్రపండితులు చాలమంది వచ్చి రాజమహేంద్రవరములో సభలుచేసి చర్చించిరి. నేను శ్రావణపక్షము వహించి, యా సభలలో పాలుగొంటిని.

ఈ 1901వ సంవత్సరమున మా పాఠశాలకు దగిన ప్రధానో పాధ్యాయుడుగ లక్ష్మీపతిగారు లభించుటచే, లోవరు సెకండరీ పాఠశాలగ విద్యాశాఖవారి యనుమతి బడసెను. అది మిక్కిలి కష్టముమీద నయ్యెను. ఎట్లు కష్టమనగా, గోదావరీమండల విద్యాశాఖాధికారియైన మహమ్మదాజము సాహెబుగారికిని, నాకును గొంత మనస్పర్ధ గలిగెను. కారణము మిక్కిలి చిన్నది. మా పాఠశాల స్థాపింపక మునుపు మెరకవీధి తెలగాలైన ముత్తంగి రామకృష్ణయ్యగారు పాఠశాలనొకదానిని స్థాపించిరి. దాని పేరు "టవును" స్కూలు. స్థాపింపబడిన కొలదికాలమునకే రామకృష్ణయ్యగారు మృతినొందిరి. ఆయన కుమారుడు జగ్గారావుగారు దానిని నడుపుచుండిరి. రెండు పాఠశాలలును ప్రాతయూరులోనే యుండుటచేత జగ్గారావుగారి బడియు, మా బడియు పోటీమీద పనిచేయుచుండెను. ఇట్లుండగ, 1901వ సంవత్సర మధ్యమున మండల విద్యాశాఖాధికారియైన సాహెబుగారు మా పాఠశాల పరీక్షింపవలసివచ్చెను. ఆ పరీక్ష సందర్భమున మా పాఠశాల పరీక్ష నిమిత్తము జగ్గారావుగారి పాఠశాలకు పంపుమని సాహెబుగారు నా కొక తాఖీదు బంపిరి. విద్యాశాఖాధికారులు నిబంధనలప్రకారము పాఠశాల యెక్కడనున్నదో యక్కడకేబోయి పరీక్షింపవలెనుగాని మరియొకచోటునకు రమ్మనగూడదు. అట్టి నిబంధన లుండినప్పటికి సాహెబుగారు నిరంకుశాధికారముగల నవాబువలె నా పాఠశాలను మరియొక చోటునకు బంపుమని వ్రాసిరి. అది నిబంధనలకు విరుద్ధమేగాక, మాకు పోటీగ పనిచేయుచున్న పాఠశాలకు బంపుట యాత్మగౌరవమునకు భంగమని నాకు దోచెను. అట్లు బంపుట నాకిష్టములేదనియు, నవసరమైనపక్షమున మరియొక చోటునకైన బంపెదను గాని యా "టవును"స్కూలునకు మాత్రము బంపననియు, వారి హుకుమునకు

జవాబువ్రాసి బంపితిని. ఆ జవాబు చూచుకొనగానే సాహెబుగారికి నాపై ఆగ్రహమువచ్చెను. కారణమేమన, తాను గొప్ప మండలాధిపతిననియు, పాఠశాలను స్థాపించినవారు మండల విద్యాధికారుల నిగ్రహానుగ్రహములకు పాత్రులై యుండవలసిన యధమాధములనియు, నధికారుల హుకుములకు విరుద్ధముగ వ్రాయగూడదనియు, సాహెబుగారి యభిప్రాయము. వారితో సమానాధికారులలో, వారికంటె పైయధికారులలో వారికి లిఖితపూర్వకమైన జాబులు వ్రాయవలెనుగాని మిక్కిలి యల్పులయిన ప్రాథమిక పాఠశాలా పరిపాలకులు లిఖితపూర్వకమైన సమాధానము పంపకూడదనియు, తెలియ పరచవలసిన విషయ మున్నపక్షమున ఖుద్దునవెళ్ళి మనవి చేసుకొనవలె ననియు వారి యభిప్రాయము. ఖుద్దున వారితో నేను మనవిచేసికొనకపోవుట నాది తప్పట! నావంటి యల్పుడు వారివంటి ప్రభువులకు జవాబువ్రాయుట యవమానకరమట! వ్రాసిన కాగితమునకు జవాబువ్రాయుట తప్పని నాకు తోచలేదు. అదివరకు సాహెబుగారికి నామీద యిష్టముగ నుండెను. వారి యింటికి నేను తరుచుగ వెళ్ళుచుండెడివాడను. వారు మిక్కిలి ప్రసన్నులై నాతో మాటలాడుచుండెడివారు. గతసంవత్సరమున వా రజీర్ణవ్యాధివలన బాధపడినప్పుడు నేను వెళ్ళి తరుచుగ వారి క్షేమ మరయుచుంటిని. అరయుటయేగాక, తగిన వైద్యుని తీసికొనిరమ్మని వారు నన్ను కోరినపుడు, నా మిత్రుడును, ఘనవైద్యుడునైన దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారిని దీసికొనిపోయి వారికి వైద్యము చేయించితిని. అది యుచితవైద్యముగాదు. సాహెబుగారు రమణరావుగారికి తగిన బహుమానము జేసిరి. మొత్తముమీద మేమిరువురము మిత్రులమేయని చెప్పవచ్చును. నా కాగితము వెళ్ళిన తరువాత మా మిత్రత్వము శత్రుత్వముక్రింద మారెను. వారికి నాపై నాగ్రహము కలిగినదని విని నేను వారి యింటికిబోయి వారి దర్శనము జేసితిని. వారు మునుపటివలెనే ప్రీతిపూర్వకముగ మాటలాడక, కఠినముగ మాటలాడజొచ్చిరి. నా యభిప్రాయము ఖుద్దున వెళ్ళి వారికెందుకు మనవి చేసుకోలేదని వారు నన్నడిగిరి. అది తప్పని నే తలంపలేదనియు, మేము మాటిమాటికి యధికారుల యిండ్లకు బండ్లుచేసుకొని పోవుటకు సంపన్నులము కామనియు, వినయముగ మనవి చేసితిని. నా మాటలు వారిని శాంతి పరచుటకుమారు మరింత కోపోద్దీపితుని జేసెను. ఎట్టెటో నేను వారికడ సెలవుదీసికొని యింటికి బోతిని.

ఆ మరునాటినుండి సాహెబుగారు మితిమీరిన కక్ష సాధింపజొచ్చిరి.

అందు మొదటిదేమనగా నా పాఠశాలను పాడుజేయుట. నాపాఠశాలలో నేవైన తప్పులున్నవేమో కనుగొని, విద్యాశాఖాధికారులకు వ్రాసి యది యంగీకారము బడయకుండచేయవలెనని వారి సంకల్పము. ఆ సంకల్పముతో వారు ముందుగా మాకు తెలియజేయకుండా పాఠశాలకు హఠాత్తుగ నెన్నో సారులుపోయి చూచుచుండిరి. వారు పాఠశాలకు పోయినపుడెల్ల లక్ష్మీపతిగా రచ్చట నుండుటచేతను, పేర్కొనదగిన తప్పులేమియు గనపడక పోవుట చేతను, మున్ను తానుజేసిన యనుకూలమైన సిఫార్సున కెంతమాత్రము విరుద్ధముగ వ్రాయుటకు వీలులేక వారూరకుండిరి. కాని వారు దానితో సంతుష్టిజెందక తరుచుగ నామిత్రులకడకుపోయి నేను దుర్మార్గుడననియు, స్నేహపాత్రుడను గాననియు, యేమేమోజెప్పి వారి మనసులను కళంకితములు చేయసాగిరి. నా స్వభావమెరిగినవారు సాహేబుగారి మాటలను సరకుచేయరైరి.

నా స్నేహితులు నన్నెప్పటివలె నాదరించుటచేత తనమాటలు పని చేయలేదని సాహేబుగారికి నామీదకోపము ద్విగుణీకృతమయ్యెను. తన్ను నే నవమానము జేసితినని నామీద దోషారోపణముజేసి, జేబులో నొక పిస్తోలు పెట్టుకొని నేనొంటిగ దొరికినప్పుడు దానితో కాల్చి చంపెదనని నా మిత్రులైన దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారితో చెప్పిరట. ఆ ప్రతిజ్ఞ విని నేనెంత మాత్రము భయపడలేదు. నేను పట్టణములో నెప్పటివలెనే నాపనులమీద తిరుగుచుంటిని. వేయేల! ఆ కోపావేశమున వారు మైమరచి పిచ్చివానివలె సంచరింపజొచ్చిరి. పైనుండివచ్చిన కాగితములుకాని, క్రిందివారివద్దనుండి వచ్చెడి కాగితములుగాని, వారు జూచుట మానిరి. జవాబులనిచ్చుట మానిరి. గుమాస్తాలచే వ్రాయబడిన కాగితములమీద సంతకములుచేయుట మానిరి. కార్యస్థానము నిద్రపోవుచుండెను. ఈ స్థితినిగ్రహించి దొరతనమువారు సాహేబుగారిని కొన్ని మాసములు బర్తరఫు (సస్పెండ్) చేసిరి.

ఆ కాలమున రాజమహేంద్రవరములో నొక విశేషము జరిగెను. ప్రథమ శాస్త్రపరీక్షకు షేక్స్పియరు మహాకవి రచియించిన "జూలియస్ సీజ"రను నింగ్లీషు నాటకము పఠనీయగ్రంథముగ నిర్ణయింపబడెను. అప్పటి కళాశాలా ప్రధానాచార్యులైన స్టోనుదొరగారు నాటకమును విద్యార్థులకు నేర్పి వారిచే నాడించిరి. కళాశాలయే రంగస్థలము. అప్పుడు సాహేబుగారొక పెద్దమనుష్యునియొద్ద నాటకమునకు భోగముదానిని తీసికొని రావచ్చునా యని యడిగిరట, కూడదని యాపెద్దమనిషి బదులుచెప్పగా దొరసానులు వచ్చుటలేదా? భోగముదేల రాకూడదని సాహేబుగారు మరల ప్రశ్నించిరట!

ఆ వార్తలా పెద్దమనుష్యుడు పూసగ్రుచ్చినట్లు దొరగారితో చెప్పగా, దొరగారికి సాహేబు గారిమీద నెంతో నాగ్రహము గలిగెను. దాని ఫలిత మేమనగా సాహేబుగారు, నాటకమునకు టిక్కెట్టు కొన్నప్పటికిని సాహేబుగారిని లోపలికి రానీయవద్దని చెప్పి కళాశాల ముఖద్వారమువద్ద పోలీసువారిని దొరగారు కావలిబెట్టిరి. శ్రీ మోచర్ల రామచంద్రరావుగారును, మహమ్మదాజము సాహేబుగారును నాటకము చూచుటకై గుఱ్ఱపుబండినెక్కి వచ్చిరి. పోలీసువారు దొరగారి యాజ్ఞను విన్నవించిరి. వెంటనే సాహేబుగారు నాగుఱ్ఱపుబండిమీదనే యింటికి పోయిరి. సాహేబుగారు దొరసానులను భోగముదానితో సమానము చేసిరని దొరగారు కోపించి యిట్లుచేసిరి. అయిదేసి రూపాయలు టిక్కెట్టు కొనుక్కొని నేనును, లక్ష్మీపతిగారును నాటకమునకు పోయి చూచితిమి. నాటకము బాగుండెను. చంగారెడ్డిగారు నాటకములో "ఆంటోనీ" పాత్రను ధరించి మిక్కిలి హృదయంగమముగ నభినయించిరి. సాహేబుగారిస్థానమందు దొరతనమువారు గోదావరిమండల విద్యాశాఖాధికారి (అసిస్టెంట్ ఇన్స్పెక్టరు ఆఫ్ స్కూల్స్)గా బరంపురం నివాసులైన చటర్జీగారిని బంపిరి. వారు పరమ సాధువులు. మాననీయులు. ఆయన పనిలో బ్రవేశించిన తరువాత మా పాఠశాలకు స్వయముగవచ్చి పరీక్షనడిపిరి. ఈ విషయమున నే నాత్మ గౌరవమును నిలుపుకొంటినని నామిత్రులు సంతోషించిరి.

1901వ సంవత్సరము జూను నెలలో అయిదవ గోదావరీమండలసభ యమలాపురములో జరిగెను. సభాప్రతినిధులు గూరుచుండుటకు గావలసి నన్ని బల్ల లమలాపురములో దొరకనందున, నాపాఠశాలలోని బల్లలను కొన్నింటిని, నేను రహదారిపడవమీదవేసి యమలాపురము బంపితిని. ఆ సభకు నేనుకూడ పోయి యా మూడుదినములు నా మేనమామయైన మల్లయ్యశాస్త్రిగారి యింట బసచేసితిని. గంజాముమండలములో నున్న శ్రీకాకుళము మునిసిపాలిటీ కధ్యక్షుడైన శ్రీ తిమ్మరాజు శివరావుపంతులుగా రధ్యక్షత వహించిరి. శ్రీ గంజాము వేంకటరత్నము పంతులుగారు కూడ సభకు వచ్చియుండిరి. వారి ప్రోత్సాహముమీద నేనొక తీర్మానముమీద మాటలాడి సభలో పాల్గొంటిని. గోదావరీమండలసభ మొట్టమొదట కాకినాడలో న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి యధ్యక్షతక్రింద జరిగెను. రెండవసభ 1896వ సంవత్సరమున రాజమహేంద్రవరమున శ్రీ జంబులింగ మొదలియారుగారి యధ్యక్షతక్రింద జరిగెను. 1897వ సంవత్సరమున నేలూరు పట్టణమున శ్రీ రెంటాల వెంకటసుబ్బారావుగారి యాధిపత్యమున

మూడవసభ జరిగెను. ఆ సభకు నే బోవలేదు. 1898వ సంవత్సరమున పసలపూడిలో శ్రీ కృత్తివెంటి పేర్రాజుగారి యధ్యక్షతక్రింద జరిగినట్లు యిదివరకే వ్రాసితిని. 1899వ సంవత్సరమునను, 1900వ సంవత్సరమునను మండలసభ మాయమై యెక్కడను జరుగలేదు. ఎట్టెటో యయిదవ సభ యమలాపురములో జరిగెను. ఆ సభలో నేను కొన్నిపద్యములు చదివితిని. అవి "దేశోపకారి" పత్రికలో ప్రకటింపబడెను. ఆ పత్రికను మహారాజశ్రీ సత్యరాజు సీతారామయ్యగారు యేలూరులో నడిపిరి.

నా పాఠశాల విద్యాశాఖవారి సమ్మతిని బడయుటకై గడచిన యేప్రియలు నెలలోనే దరఖాస్తుచేసినను నధికారులు దాని నంగీకరించినట్లు జూలైవరకు నుత్తరువు రాలేదు. లోవరు సెకండరీ పరీక్షకు దరఖాస్తు చేయవలసిన విద్యార్థులు యాగస్టులోనే దరఖాస్తులను తప్పక పంపవలెను. ఎంతకాలమునకును నుత్తరువులు రాకపోవుటచే నేనాగస్టునెలలో మా పాఠశాలనుగురించి నుత్తరువులు పంపుమని డైరక్టరుగారికి తంతివార్త నిచ్చితిని. పాఠశాల నంగీకరించితిమని తంతిమూలముగనే నాకు జవాబు వచ్చెను. తరువాత కొన్నినాళ్ళకు డైరెక్టరుగారి కార్యస్థానమునుండి క్రమముగ లిఖితపూర్వకమైన సమాధానము వచ్చెను. ఈవిధముగ నాపాఠశాల 1901వ సంవత్సరము విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బడసి వర్ధిల్లెను. మా పాఠశాలను గురించి యిక్కడ నొకమాట వ్రాసెదను. దీనిపేరు "హిందూ లోవరు సెకండరీ పాఠశాల". స్థాపించిన నేను పేదవాడ నగుటచే, మా పాఠశాలగూడ పేదగనే యుండెను. చాలమంది పేదవిద్యార్థులు మా పాఠశాలలో చేరిరి. కొందరు విద్యార్థులు జీతమీయకుండను, కొందరు సగముజీత మిచ్చుకొనుచును, చదువుకొనుచుండిరి. మొత్తముమీద మా పాఠశాలలో విద్యాభ్యాసముచేయు బాలురలో నూటి కేబదిమంది జీతమీయకుండ చదువుకొనువారే. "మంగలివానిని జూచి యెద్దు కాలు కుంటిన"దన్నమాట నిజము. నెలకు వేయిరూపాయలు సంపాదించుచున్న న్యాయవాది నాకిట్లు వర్తమాన మంపెను. "మాయింట నాభార్య మేనల్లుడొకడున్నాడు. అతనికి ధర్మార్థముగ నే నన్నము బెట్టుచున్నాను. మీరు జీతములేకుండ చదువు చెప్పుడు". పరమలోభియైన యా న్యాయవాదియొక్క స్థితియు, గుణము నే నెరుగుదును; కావున వారికోరిక నిరాకరించితిని. ఇదిగాక మరియొక యుదాహరణ గలదు. చిరకాలము తహసీలుదారు పనిచేసి, లంచములు విశేషము పుచ్చుకొని, చాల ధనమార్జించి, యప్పుడు నెలకు నూరురూపాయలు

పించనుదీసికొనుచున్న యొక గొప్ప గృహస్థుడు లక్ష్మీపతిగారికడకు బోయి తన భార్యతమ్ముడు మిక్కిలి పేదవాడనియు, వానికి జననీజనకులు లేరనియు, వానికి తానుచితముగ నన్నము బెట్టుచున్నాననియు, కావున వానికి నుచితముగ చదువు చెప్పవలసినదనియు కోరెను. లక్ష్మీపతిగారు "నాపెత్తనమేమియులేదు. జీతము విషయమున నంతయు లక్ష్మీనరసింహము గారిదే" యని చెప్పి తప్పుకొనిరి. ఆ గృహస్థుడు నాకడకు వచ్చి నన్ను పీకుకొని దినలేదు. సత్రమున్నపక్షమున భాగ్యవంతులుగూడ, పూటకూళ్ళ యింటదిన్న పక్షమున డబ్బులు ఖర్చగునని తేరగ నన్నముదొరికెడి సత్రములోనే భుజించిన ట్లుచితముగ చదువుచెప్పెడివారున్నపక్షమున సంపన్నులు సయితము తమబంధుగుల కుచితముగ చదువుచెప్పమని సిఫార్సు చేయునట్టి నీచదశ మనదేశములో నింకనుపోలేదు. నెలకు నూరురూపాయలు జీతము పుచ్చుకోదగిన ప్రధానోపాధ్యాయుడు మాపాఠశాలలో నుచితముగ పనిచేయుచున్నను, మిగిలిన యుపాధ్యాయులకు నెలనెలకు నీయవలసిన జీతము వసూలగుట కష్టముగనుండెను. ఇక్కడ నాటకసమాజమును గురించి కొన్ని మాటలను వ్రాయవలెను.

రాజమహేంద్రవర హిందూ నాటకసమాజమును 1889వ సంవత్సరమున శ్రీ ఇమానేని హనుమంతరావు నాయుడుగారు స్థాపించిరనియు, నాయుడుగారు టంగుటూరి ప్రకాశముగారు మున్నగువారు ముఖ్యనటులుగ నుండిరనియు నీవరకే వ్రాసితిని. ఆ సమాజము 1894వ సంవత్సరమువరకు నాటకములాడి నాట్యకళను పోషించి పేరువడసెను. అది మొదలుకొని, 1901వ సంవత్సరమువర కాసమాజమువారు నాటకములను ప్రయోగింపలేదు. హనుమంతరావునాయుడుగారి కోరిక ననుసరించి నేను వారికి కొన్ని నాటకములను రచియించి యిచ్చితిని. వారు పెక్కుసారులు నా నాటకములను ప్రయోగించి మెప్పువడసిరి.

10. నాటకసమాజ పునరుద్ధరణము

నాటకసమాజమును మరల నుద్ధరింపవలెనని హనుమంతరావు నాయుడుగారికిని, నయినవోలు తాతయ్యనాయుడుగారికిని నుత్సాహము పుట్టెను. హనుమంతరావునాయుడుగారి కప్పటికి రమారమి యేబది సంవత్సరము లుండినను, వయసు హెచ్చినకొలది నాటకములమీది యుత్సాహము హెచ్చెనేగాని మందగింపలేదు. ఆ యుత్సాహాగ్ని సమిధలు వేసి ప్రజ్వలింపచేసెనేగాని తాతయ్యనాయుడుగా రార్పలేదు. ఆ యుత్సాహము పురస్కరించుకొని, హనుమంతరావునాయుడుగారు నాటకసమాజమును మరల నుద్ధరించిరి. మొట్టమొదట నా "పారిజాతపహరణ" నాటకమును, నవాబుదేవిడీలో ప్రయోగించిరి. అప్పటికి ప్రకాశముగారు మునిసిపల్ సభ్యుడుగాను, న్యాయవాదిగను నుండుటచే నాటకములలో పాల్గొనుట మానిరి. కృత్తివెంటి నాగేశ్వరరావు, గాడిచర్ల రామమూర్తి స్త్రీపాత్రలు ధరింప నారంభించిరి. రాజమహేంద్రవరములోని కొందరు మహమ్మదీయయువకులు, సమాజముగచేరి, హిందూస్తానీ నాటకము లాడదలచి, యిన్నీసుపేటలోని కుమ్మరిగుంటయొద్ద నొక పాకవేసి, కొన్ని నాటకములు మాత్రమే ప్రయోగించి, మానివేసి, తమ పర్ణశాల నమ్మజూపిరి. అప్పుడు హనుమంతరావునాయుడు గారు నూరు రూపాయల కా పాక క్రయమునకు దీసికొని, తాతయ్య నాయుడుగారి సహాయముచేత, నేడెనిమిది సంవత్సరములనుండి గాఢనిద్రపోవుచున్న నాటకసమాజ కుంభకర్ణుని విశ్వప్రయత్నముమీద మేలుకొలిపిరి. హనుమంతరావునాయుడుగారు, మ్యునిసిపలు పాఠశాలలో ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నున్నందున పైయధికారు లేమందురో యని, సమాజకార్యములన్నియు తానే చక్కబెట్టుచున్నను, బహిరంగముగ తానే మేనేజరుగ నుండుట కిష్టములేక, తన ప్రియమిత్రుడనై, యొకరి తాబేదారుడుగాక, స్వతంత్రుడనైన నన్ను బిలిచి సమాజమునకు ప్రెసిడెంటు గాను, మేనేజరుగాను నుండుమని కోరిరి. నాటకసమాజమన్న నాకు మిక్కిలి కుతూహలమే గావున వారికోరిక నే నంగీకరించితిని. మునుపటి కుమ్మరిగుంట

యిప్పుడులేదు. మా నాటకపుపాకయున్న స్థలము బోధనాభ్యసన కళాశాల (ట్రెయినింగ్ కాలేజీ) యావరణలో గలిపివేయబడినది. కుళ్ళునీళ్ళ గుంటయైన కుమ్మరిగుంట పూడ్చివేయబడినది. ఆ తాటియాకుల పాకలో మా సమాజమువా రనేకనాటకములను ప్రయోగించిరి. హనుమంతరావునాయుడు గారి యుత్సాహమునకు, శ్రీ సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారును, కృత్తివెంటి నాగేశ్వరరావుగారును తోడుపడిరి. సమాజమునకు నేను ప్రెసిడెంటుగాను, గున్నేశ్వరరావుగారు వైసుప్రెసిడెంటుగాను నేర్పడితిమి. సమాజమువారు వచననాటకములేగాక, పద్యనాటకములుగూడ నభినయింప నారంభించిరి. సమాజమువారు నా నాటకములేగాక యితర నాటకములుగూడ నాడ నారంభించిరి. ఇతర నాటకము లివి: వీరేశలింగముగారి "శాకుంతలము", "రత్నావళి", "చమత్కార రత్నావళి", "సత్యహరిశ్చంద్ర" నాటకము; వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారి "వేణీసంహారము", "విక్రమోర్వశీయము"; ధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులవారి "చిత్రనళీయము" మొదలైనవి. నా నాటకములు "గయోపాఖ్యానము", "పారిజాతాపహరణము", "శ్రీరామజననము", "ద్రౌపదీ పరిణయము", "నలనాటకము", "సీతాకళ్యాణము" మొదలైనవి. అప్పటికి "ప్రసన్నయాదవ" నాటకమును నేను వ్రాసియుండలేదు గనుక దానిపేరు చెప్పలేదు. ఈ పర్యాయము పద్యములు చదువనేర్చిన యువకు లనేకులు మా సమాజములో చేరుటచే, మేము సరసమైన పద్యగద్యాత్మక నాటకములు గూడ ప్రదర్శింపగలిగితిమి. వచనభాగములో బాగుగ నభినయింపగలవారు శ్రీ హనుమంతరావునాయుడుగారు, నయినవోలు తాతయ్యనాయుడుగారు. పద్యభాగములో నేర్పుతో నభినయింపగలవారు దుర్గి గోపాలకృష్ణారావుగారు. ఈయన జిల్లాకోర్టులో గుమాస్తాగా నుండెడివారు. రెండవవారు నేతి సుబ్బయ్య గారు. ఈయన మ్యునిసిపల్ పాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడుగ నుండెడివారు. మూడవవారు పరిటాల వీరన్నగారు. ఇతనికి నుద్యోగమేమియులేదు. ఈనాముదారు, "రంగతిలక"మని చెప్పవచ్చును. వీరరసప్రధానములగు పాత్రల నభినయింపవలసివచ్చినప్పు డితనికితడే సాటి. "వేణీసంహార"ములో నశ్వత్థామపాత్రయు, "గయోపాఖ్యానము"లో నర్జునపాత్రయు, "ప్రసన్న యాదవము"లో నరకాసురునిపాత్రయు నీత డభినయించినప్పుడే చూడవలెను. దుర్గి గోపాలకృష్ణరావుగారు "వేణీసంహారము"లో ధర్మరాజు పాత్రను, "హరిశ్చంద్ర"లో హరిశ్చంద్రపాత్రయును, "ప్రసన్నయాదవ", "గయోపాఖ్యాన"ములలో శ్రీకృష్ణపాత్రయు, "చిత్రనళీయము"లో నల

పాత్రయు మిక్కిలి సొగసుగ నభినయించి ప్రేక్షకులను రంజింపజేసెడివారు. నేతి సుబ్బయ్యగారు మిక్కిలి శ్రావ్యముగ పద్యములు జదివి "వేణీ సంహారము"లో దుర్యోధనపాత్రయును, "గయోపాఖ్యానము"లో గయుని పాత్రను, "శాకుంతలము"లో దుష్యంతునిపాత్రను, "విక్రమోర్వశీయము"లో రాజుపాత్రను శ్లాఘాపాత్రముగ నభినయించి సభాసదుల మెప్పు బడసెడు వాడు. గయోపాఖ్యానములో పద్యములుచేర్చకమునుపు, హనుమంతరావు నాయుడుగారే గయునిపాత్ర ధరించెడివారు. "వేణీసంహారము"లో సుందరకుని పాత్ర ధరించి యా భాగము మహాద్భుతముగ నభినయించి, సభాసదుల యొక్కయు, గ్రంథకర్తయైన శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారియొక్కయు స్తోత్రములకు బాత్రులైరి. వీరుగాక తాతయ్యనాయుడుగారినిగూడ ప్రశంసింపవలెను. హనుమంతరావునాయుడుగారు పెద్దలై సుందరకునిపాత్ర ధరించుటమానినతరువాత, తాతయ్యనాయుడుగా రాపాత్రను ధరించి, గ్రంథమంతయు నొక్కతప్పులేకుండ వల్లించి, హనుమంతరావునాయుడుగా రెంత బాగుగ నొప్పించిరో యంత బాగుగ వీరును నొప్పించిరి. హాస్యరస ప్రధానములగు పాత్రల నటించుటలో తాతయ్యనాయుడుగా రద్వితీయుడు. ఇతడు "చిత్రనళీయము"లో నెరుకలరాజై, "హరిశ్చంద్ర"లో వీరబాహుడై, "గయోపాఖ్యానము"లో కౌశికుడై, "పారిజాతాపహరణము"లో కైరవుడై చక్కగ నభినయించి సభాసదులను కడుపుబ్బ నవ్వించుచుండెడివాడు. నాటక భారమంతయు నతనిమీదనే యుండెడిదనుట సత్యమునకు దూరముగాదు. ఇతడు విద్యావంతుడుగాడు. కొంతకాలము ప్రాథమికపాఠశాలలలో నుపాధ్యాయుడు, పిమ్మట కొంతకాలము సాముకసరత్తుల నేర్పెడి నుపాధ్యాయుడు. కాని గట్టిపట్టుదలయు శ్రద్ధయు గలవాడు. సామాజికు లందరకు నిష్టుడై తలలో నాలుకవలె నుండెడివాడు. ఈవరకు చెప్పిన నటులుగాక, మన సమాజములో సరిపల్లె కామేశ్వరరావుగారు, ధరణీప్రగడ వెంకటశివరావుగారు, సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారి తమ్ముడు బంగారురాజు గారు, చెరువు సోమయాజులుగారు, చంద్రపాటి సుబ్రహ్మణ్యముగారు మొదలగువారుగూడ తమ కుచితములైన పాత్రలను ధరించెడివారు. 1902వ సంవత్సరములో తురుమెళ్ళ వెంకటసుబ్బారావుగారుగూడ మా సమాజములో చేరి కొన్ని స్త్రీ పాత్రలను ధరించెడివారు. ఆయన కొంతకాలము మా పాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడుగగూడ పనిచేసెను. వీరుగాక సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు, చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్యగారు, చిత్రపు వెంకటనరసింహా

రావుగారు, చల్లపల్లి బ్రహ్మాజీరావుగారు, మోచర్ల సుందరరామయ్యగారు, రాయవరపు రామమూర్తిగారు మొదలగువారు పాత్రలను ధరింపకయే సమాజములో సభ్యులుగనుండి, సమాజ కార్యనిర్వహణమందు నాకును గున్నేశ్వరరావుగారికిని, మిక్కిలి తోడ్పడుచుండిరి. వారమున కొక నాటకము ప్రయోగించుచుంటిమి. ఆ సంవత్సరమున వర్షాకాలములో, సురభినాటక సమాజమువారు, రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, మెరకవీధిలో నొకదొడ్డిలో డేరావేసి, కొన్ని నాటకము లాడిరి. ఆ సమాజములో స్త్రీలు స్త్రీపాత్రలను, నొకప్పుడు పురుషపాత్రలనుగూడ ధరించి, రూపకములను ప్రదర్శించుటచే, వారి నాటకములు జనుల నాకర్షించెను. మాపై గిట్టనివారు కొందరు సురభి నాటకములను, మా నాటకములనుపోల్చి పత్రికలలో మాపై దూషణ పూర్వకములైన విమర్శలను చేయజొచ్చిరి. వాటిని మేము సరకుజేయక మా దారిని మేము నాటకము లాడుచుంటిమి. మా నాటకములో బెడదకోట రమణయ్యగారను నతడు హాస్యము చెప్పుచుండెడివాడు. ఈయన హాస్యము జనరంజకముగాను సరసముగాను నుండెడిది.

ఈయన ప్రయిమరీ పరీక్షయందు కృతార్థుడై, మా పాఠశాలనుండి బోధనాభ్యసన పాఠశాలకుబోయి, ట్రయినింగయి, మ్యునిసిపలువారి పరిపాలనలోనున్న ప్రాథమిక పాఠశాలలో నొకదానియందుపాధ్యాయుడై, వీరభద్రపురములో నిల్లువాకిలి సంపాదించుకొని నిటీవల మృతినొందెను.

మా నాటకసమాజమువారు ప్రయోగించిన నాటకములకు ప్రేక్షకుల వలన సొమ్ము విశేషముగనే వచ్చుచుండెడిది. మొదట గున్నేశ్వరరావుగారు తెరలువేయించుటకును, దుస్తులు, సామానులను తయారుచేయించుటకును వేయిరూపాయలు పెట్టుబడిపెట్టి నాటకమువలన వచ్చు రాబడితో వారి ఋణమును క్రమక్రమముగ వాయిదాలమీద తీర్చుకొనిరి. మా సమాజమునకు సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారును, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారును రెండు కల్పవృక్షములవలె నుండిరి.

సమాజము వృద్ధిలోనుండగా మేము మరియొక ప్రదేశమునకు వెళ్ళి నాటకములాడవలెనని మాకు కుతూహలము పుట్టినది. ఆ యుబలాటము చేత మేము 1901వ సంవత్సర మక్టోబరు నెలలో పయనమై నరసాపురము వెళ్ళితిమి. ఒక రహదారిపడవ రాకపోకల కిరువదియైదు రూపాయలకు గుదుర్చుకొని, రమారమి యిరువదియైదు సామాజికులను తీసికొని నేను

పోయితిని. హనుమంతరావునాయుడుగారు, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారును మా వెంటవచ్చిరి. నరసాపురములో పెద్దకాలువ యొడ్డునున్న లోకలుఫండు సత్రములో బసచేసితిమి. వంటచేయుటకై ఒక వంటబ్రాహ్మణుని గుదుర్చుకొంటిమి. యంబిరుమన్నారుకోవెల కుత్తరముగనున్న దేవిడీస్థలములో నున్న పాక మాకు దొరికెను. అక్కడ రెండు నాటకములాడితిమి. మొదటిది నా "పారిజాతాపరణ" నాటకము. రెండవది "గయోపాఖ్యానము". నాటకములు రక్తికట్టెనుగాని, మే మనుకున్నంత విశేషధనము రాలేదు. రెండునాటకములకు మొత్తంమీద నూటయేబది రూపాయలు వచ్చెను. ఆసొమ్ము ఖర్చులకే సరిపోయెనుగాని మా కేమియు మిగులలేదు.

ఆ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో గుంటూరు ప్రథమ నాటక సమాజమువారు మాపురమువచ్చి, మా నాటకపాక యద్దెకుపుచ్చుకొని నాళమువారి సత్రములో బసచేసి, కొన్ని నాటకములు ప్రయోగించిరి. వారి ప్రదర్శనములు ప్రజానురంజకములై దర్శనీయములై యుండెను. వారు "శాకుంతలము", "వేణీసంహారము", "చిత్రనళీయము", "సారంగధర" నాటకము, "సునందినీపరిణయము" మొదలగునవి ప్రయోగించిరి. హరిప్రసాదరావుగారు కథానాయకపాత్రను, హనుమంతరావుగారను మాధ్వయువకుడు కథానాయికపాత్రను ధరించి, యెల్లవారల మెప్పును వడసిరి. ఈ సమాజమువారు మున్నొకసారి 1884వ సంవత్సరము డిశంబరులో వచ్చి, వచననాటకములు ప్రయోగించి పురజనులచేత గౌరవింపబడి వెళ్ళిరి. ఈ పర్యాయము వీరు పద్యగర్భితములైన మహానాటకములను మిక్కిలి నిపుణతతో ప్రయోగించి ప్రఖ్యాతిగాంచి వెళ్ళిరి. వారిలో హరిప్రసాదరావుగారు సుప్రసిద్ధ నటులు, గానవిశారదులు. వారిచేతనే యీ సమాజమునకు మిక్కిలి పేరువచ్చెను.

మా నాటకసమాజమువారు నాటకములాడుట వట్టి సరదాకొరకే గాదు. కొంత పరోపకారము చేయుచుండిరనుట గర్వోక్తిగాదు. కొందరు విద్యార్థులకు జీతములిచ్చి మేము చదువు చెప్పించుచుంటిమి. కొందరు పాత్రధారులకు జీతములిచ్చి వారిని పోషించుచుంటిమి. ఒకరిద్దరికి వివాహములు చేసితిమి. బెడదకోట రమణయ్యగారి గృహనిర్మాణమునకు గొంత సహాయము చేసితిమి. హరికథాకాలక్షేపమునందు మిక్కిలి ప్రసిద్ధి కెక్కిన అనంతరామభాగవతారు రాజమహేంద్రవరము రాగా వారిని మా నాటకశాల కాహ్వానించి, యొకనాటి మధ్యాహ్నమున వారిచే హరికథ

చెప్పించి వారికి నూటపదియారు రూపాయలను బహుమానముగ నిచ్చితిమి. ఆంధ్రదేశగాయకులలో మేటియై, మిక్కిలి నిపుణతతో ఫిడేలు వాయించి, దేశప్రఖ్యాతిగాంచిన కోటయ్యదేవరగారిని రప్పించి, మా నాటకశాలలో నొక పాటకచేరీచేయించి, వారికి నూటపదియారురూపాయలను బహుమానమిచ్చి, గౌరవించితిమి. బిపినుచంద్రపాలుగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చినపుడు, వారి యుద్యమమునకు తోడ్పడదలచి, మా నాటకశాలలో "వేణీసంహార" నాటకము ప్రయోగించి, దానివలన వచ్చిన సొమ్ము నూటయేబదిరూపాయలు నేనే స్వయముగ దీసికొని, పాలుగారి బసకుపోయి వారికాసొమ్ము సమర్పించితిని. పాలుగారు కృతజ్ఞతాపూర్వకముగ నాసొమ్ము నందుకొని "దీనివలన నాప్రయాణము మరికొంతదూరము సాగును" అని యింగ్లీషులో పలికిరి. ఒకసారి, నాటకశాలలో సామాజికుల యానందముకొరకు, దాసరి భాగవతులచే భాగవతము కట్టించి, సముచితముగ వారిని సన్మానించితిమి. నాటకశాలలో నప్పుడప్పుడు విందులు గావించుకొని వినోదించుచుండెడి వారము. ఆత్మగౌరవముగూడ సామాజికులు కాపాడుకొనుచుండెడివారు. అల్లరి జరుగకుండ జాగ్రత్తపెట్టెదమను వంకమీద, పోలీసుజవానులు టిక్కెట్లులేకుండ నాటకశాలలో ప్రవేశించి, నాటకములు చూచుచుండెడివారు. మంచినాటకము లాడినప్పుడు నాటకశాల జనముతో మిక్కిలి క్రిక్కిరిసి యుండెడిది. అట్టి సమయమున పోలీసువారు కొంతస్థల మాక్రమించుటచే, టిక్కెట్లు కొని నాటకము చూడవచ్చినవారు స్థలములేక వెడలిపోవుచుండిరి. ఇందువలన మాకు కొంతనష్టము వచ్చుచుండెడిది. ఇది కనిపెట్టి, మా సభ్యులలో నొకడు, నాటకశాలలో బ్రవేశించిన పోలీసుభటుల నెంబర్లు వ్రాసుకొని, యా నెంబర్లను ప్రకటనార్థ మొకపత్రికకు పంపెను. అవి పత్రికలో ప్రకటింపబడగానే పైయధికారులు వారిని గట్టిగ మందలించిరి. నాటనుండి మా నాటకశాలమీదికి మా యూరి పోలీసుల దండయాత్రలు తగ్గెను.

తాటియాకుల పాకలో నాటకములు వేయుటచేత నెప్పుడైన నగ్ని ప్రమాదము గలుగునేమోయని, మా మనసులో భయము గలుగుచుండెను. శ్రీ సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు మా కాభయమును దీర్చిరి. ఇన్నీసుపేటలో, నాగులచెరువు వీధిని, లక్ష్మీపతిగారికి రమారమి 2,000 గజములు వైశాల్యముగల కాళీస్థలముగలదు. మా నాటకసమాజము నిమిత్తము లక్ష్మీపతిగా రాస్థలమున పెంకుటినాటకశాల నొకదానిని గట్టించి మాకిచ్చిరి.

నెలకు యిరువదిరూపాయలద్దెక్రింద మేము వారికిచ్చునట్లు లక్ష్మీపతిగారు నిర్ణయించిరి. మేము లక్ష్మీపతిగారి కొక్కనెల యద్దెనైన సరిగ నిచ్చినట్టి పాపమున బోలేదు. డబ్బున్నప్పు డిచ్చెడివారము. లేనప్పు డూరకుండెడి వారము. ఆ భవనమునకు లక్ష్మీపతిగారు రమారమీ రెండువేలరూపాయలు ఖర్చుపెట్టిరి. వారికి మావలన వడ్డీయైన గిట్టలేదు. అద్దె ముట్టకపోయినను లక్ష్మీపతిగారు సమాజములోనొక సభ్యుడగుటచే, దానిమీద యభిమానముచేత, మమ్ము నొక్కి యద్దెనడుగలేదు. ఈ భవనము 1902వ సం॥రమున ప్రారంభింపబడి 1903వ సంవత్సరమున ముగింపబడెను. ఆ గృహప్రవేశ మహోత్సవమును జరుపుటకు రావుబహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగముగారి నడిగితిని. ఆ పంతులుగారు వచ్చుటకు వీలులేక, యా కార్యము నెరవేర్చుటకై శ్రీ కనుపర్తి శ్రీరాములుగారిని బంపిరి. వారువచ్చి యాకార్యమును నెరవేర్చిరి. నాటనుండి మే మా భవనమును సమాజమున్నంతకాలము సొంత భవనముగానే భావించి మెలగితిమి.

నాకు మొదటినుండియు నేవో కొన్ని పాఠశాలలు పెట్టవలెనని మిక్కిలి కుతూహలముగ నుండెను. ఆ కుతూహలముచేతను, నాకు కొంత లాభముండునను నాశచేతను, హిందూ లోవరు సెకండరీ పాఠశాలను స్థాపించితిని. నా కుతూహలము పరిపూర్ణముగ నెరవేరనందున, నే నున్నత పాఠశాలగూడ స్థాపింపదలచితిని. ఇట్లు పాఠశాలలు స్థాపించుటవలన దేశమునకు రెండు లాభములు గలుగునని నా యభిప్రాయము. చిన్నవో పెద్దవో పది యుద్యోగము లుండును గనుక, పదిమంది కుద్యోగములు దొరకిన, మనదేశములో మిక్కిలి ప్రబలముగనున్న నిరుద్యోగసమస్య కొంతవరకు సాధింపబడును. గవర్నమెంటువారి పాఠశాలలోను, బోర్డు మునిసిపల్ పాఠశాలలలోను, విద్యార్థుల కుచితముగ విద్యగరపు నాచార మా దినములలో నంతరించినందున, నిరుపేద బాలకులు మా పాఠశాలలలో జదువుకొని బాగుపడవచ్చును. గ్రాంటు మొదలగువానివలన స్థాపకుల కే స్వల్పలాభమైన గలుగవచ్చును. ఈ యుద్దేశములు మూడును మనస్సున మల్లడిగొన, నేను మధ్యమపాఠశాల స్థాపించి, దానితో సంతుష్టిజెందక యున్నత పాఠశాల స్థాపింపవలెనని 1902వ సంవత్సరప్రారంభమున నాల్గవఫారము (IVth Form) బెట్టితిని. ఆ తరగతి నా లోవర్ సెకండరీ పాఠశాలాభవనమున బెట్టక, నా పాఠశాలాభవనముయొక్క దొడ్డిగుమ్మమున కెదురుగనున్న మహమ్మదీయుల కచేరీసావిడి యద్దెకు పుచ్చుకొని, యాతరగతి

నందు నెలకొల్పితిని. బాలకులు ప్రోత్సాహకరముగానే చేరిరి. గత సంవత్సరమున మా పాఠశాలనుండి లోవరు సెకండరీ పరీక్షకుబోయి గృతార్థులైనవారు కొందరు, వారుగాక పైవారు కొందరు మా క్రొత్తతరగతిలో చేరి, నా పూనిక నెరవేర్చిరి. చాలకాలమునుండి నాకు మిత్రుడును, సంఘ సంస్కరణాదివిషయములలో నాతో నేకీభవించువాడును, సజ్జనుడునునైన రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారి నా తరగతి కుపాధ్యాయుడుగ, నెలకు ముప్పదిరూపాయలు జీతముమీద, నియోగించితిని. ఆయన యప్పటి ప్రథమశాస్త్ర (B.A.) పరీక్షయందు గృతార్థులై, గతసంవత్సరమందు బోధనా భ్యసన కళాశాలలో బోధనవిధానమును నేర్చుకొని, యుపాధ్యాయపదవికి యోగ్యతను సంపాదించిన యువకుడు. ప్రకృతిశాస్త్ర మైచ్ఛికముగ దీసికొని పట్టపరీక్షకు కొంతకాలము చదివిన బుద్ధిశాలి. నాల్గవతరగతి కాయన ప్రకృతిశాస్త్రమును, గణితమును బోధించుచుండెడివాడు. ఆయనకన్న వయసుచేతను ననుభవముచేతను లక్ష్మీపతిగారు పెద్దలగుటచే, నాల్గవతరగతి కింగ్లీషుపాఠము బోధింపు మని లక్ష్మీపతిగారిని గోరితిని. వారు నా కోరికను నిరాకరింపక యట్లుచేసిరి.

ఈ క్రొత్తతరగతి నెలకొల్పుటచే నాకు గొన్ని క్రొత్తచిక్కులు సంభవించినవి. ఉన్నతపాఠశాల యొకటి బట్టణమున బయలుదేరిన యెడల బోధనాభ్యసన కళాశాలకు నష్టము కలుగునని, కళాశాలా ప్రధానో పాధ్యాయులకును సహాయోపాధ్యాయులకును భయము. అప్పటి కళాశా లాధ్యక్షులు మార్కు హంటరుదొరగారు తమ యభిప్రాయమును, నా డుత్తరసర్కారుల పాఠశాలల పరీక్షాధికారియైన విలియమ్సు పిళ్లగారికి వ్రాసిరి. పిళ్లగారు దాక్షిణాత్యులు, క్రైస్తవులు. నా పాఠశాలకంటె ముందే మా పట్టణమున మిషనువారొక యున్నతపాఠశాల స్థాపించిరి. వారు నాలుగైదారు ఫారముల నొక్కసారే స్థాపించిరి. బోధనాభ్యసన కళాశాలలోని, యున్నత పాఠశాలలో గల విద్యార్థులు చాలమంది సర్టిఫికేటులను దీసికొనకుండపోయి, మిషనుపాఠశాలలో చేరిరి. అందువలన దొరతనమువారి పాఠశాలకు కొంత నష్టము కలిగెను. మా పాఠశాలలో నాల్గవతరగతియొక్కటే స్థాపించితిని కావున, దొరతనమువారి పాఠశాలకు, మా పాఠవాలవలన నష్టము కలుగలేదు. అయినను హంటరుదొరగారు మామీదగాని, మిషనువారిమీదగాని గట్టిగ వ్రాయకపోవుటచేతను, విలియమ్సు పిళ్ళగారికి మిషనువారిమీద భక్తి యుండుటచేతను, పిళ్ళగారు మామీద చేసినంత దూకుడు మిషనువారి

మీద చేసినట్లు కనబడదు. వారి కోపమునకు నేనెంతమాత్రము లెక్కసేయక యెప్పటిలాగున నడుపుచుంటిని. నా పాఠశాలలోని నాలుగవ ఫారము దీసివేయవలసినదనియు, నట్లు దీసివేయనియెడల నా లోవరు సెకండరీ పాఠశాలకు మునుపిచ్చిన సమ్మతిని లాగివేయించెదననియు, బెదిరించుచు మా పిళ్ళగారు నాకు వ్రాయించుచు వచ్చిరి. ఆ బెదిరింపులను నేను లెక్కసేయక నాల్గవఫారము జరుపుచునే యుంటిని. మా పాఠశాలలో నేనా సంవత్సరము రాయవరపు రామమూర్తిగారిని, తురుమెళ్ళ వెంకట సుబ్బారావు గారిని కూడ నుపాధ్యాయులుగ నియమించితిని. కొందరు బాలురా సంవత్సర మధికముగ చేరుటచే వీరి నిద్దరిని నియోగింపవలసి వచ్చెను.

ఆ సంవత్సరమున (శుభకృత్, 1902), నామామగారు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులుగారు తణుకుతాలూకా కాకరపర్రుగ్రామములో మృతినొందిరి. నా భార్యను ముందుగ నక్కడకుబంపి, బంధుపరామర్శకై పిమ్మట నే నాయూరుబోయి, పండ్రెండుదినములు ముగియగానే మరల రాజమహేంద్ర వరము వెళ్ళితిని.

హిందూదేశముయొక్క రాజకీయములను, నాయకులు చర్చించి, దొరతనమువారికి విన్నవించుటకై దేశీయమహాసభ (ఇండియన్ నేషనల్ కాంగ్రెస్) పుట్టినదిగదా! చెన్నరాష్ట్రము, బొంబాయిరాష్ట్రము, పంజాబురాష్ట్రము, అలహాబాదురాష్ట్రము, బంగాళారాష్ట్రము మున్నగు భాగముల సమస్యలు విచారించుటకై యాయా రాష్ట్రముల సభ లేర్పడెను. ప్రతిరాష్ట్ర సభయు నేడాదికొకసారి యేదోయొక ముఖ్యపట్టణములో సమావేశమగుచుండును. చెన్నరాష్ట్ర మహాసభగూడ నేదోయొక పట్టణములో సమావేశమై వ్యవహరించు చుండును. 1902వ సంవత్సరమున మన చెన్నరాష్ట్రసభ, జూనునెలలో కాకినాడ పట్టణమున సమావేశమయ్యెను. సుప్రసిద్ధ న్యాయవాదులు, దేశసేవకులునైన కృత్తివెంటి పేర్రాజుపంతులుగారు సన్మానసంఘాధ్యక్షులైరి. హిందూపత్రికాసంస్థాపకులును, రాజ్యాంగవ్యవహారవేత్తలునైన, జి. సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరుగారు రాజకీయసభ కధ్యక్షులైరి. ఆ సభకు రాజమహేంద్ర వరమునుండి నేనును, నామిత్రుడు రాయవరపు రామమూర్తియు వెళ్ళితిమి. ఆ సభ మూడుదినములు జరిగెను. నాల్గవ దినమున రాష్ట్రీయసంఘ సంస్కరణసభ జరిగెను. చెన్నపురినుండి వచ్చి, రావుబహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు సంస్కరణసభాధ్యక్షత వహించిరి. ఈ సభ జరిగినపిదప మహారాజశ్రీ దుగ్గిరాల వెంకటసూర్యప్రకాశరావుగారు

వీరేశలింగముగారి కొకనాటిరాత్రి విందుచేసిరి. శ్రీ ప్రకాశరావుగారు సంస్కరణ ప్రియులు. వీరేశలింగముగారియెడ మిక్కిలి భక్తిగలవారు. ఆయన పట్టపరీక్షా సిద్ధులై జిల్లాకలెక్టరుగారి కచేరీలో నుద్యోగములో నుండిరి. ఆయన నిర్భయముగ వీరేశలింగముగారితో భోజనము చేయుచుండెడివారు. ఈయన తమకాలమును వ్యర్థపరుపక, హిందూదేశసంబంధమైన యార్థిక, సాంఘిక సమస్యలను నాలోచించి, వాటిలో ప్రజ్ఞ సంపాదించినవారు. మన ప్రాంతముల నుండి శాసననిర్మాణసభలకు సభ్యులైవెళ్ళిన మహాపురుషులకు, ప్రకాశరావు గారనేక సమస్యలలో నమూల్యములైన సలహానిచ్చెడివారు. ఈయన మహావక్త. ఏ సమస్యనుగూర్చియైన గంటలకొలది కంచుమ్రోగినట్లు వాగ్ధోరణి గలిగి, నుపన్యసింపగలరు. ఈయన పెందలకడ పింఛనుపుచ్చుకొని తనకాలము దేశసేవక్రింద నుపయోగపరచుచున్నారు. మండలపక్షమున ప్రకాశరావుగారు ప్రతినిధులై శాసననిర్మాణసభకు సభ్యులై వెళ్ళిన నెంతో బాగుండును. అట్లొకసారియైన జరుగకపోవుట మిక్కిలి శోచనీయము. వీరేశలింగముగారికి చేసిన విందునకు ప్రకాశరావుగారు నన్నును, రాయవరపు రామమూర్తినిగూడ నాహ్వానించినందున, మేమిరువురము విందునకు బోయి వీరేశలింగముగారి పంక్తిని భోజనము చేసితిమి. వీరేశలింగముగారిపంక్తిని భోజనముచేయుటకు నాకిదియే మొదటిసారిగాదు. వీరేశలింగముగారు చెన్నపురికి వెళ్ళకమునుపే వారు రాజమహేంద్రవరములో నుండగానే, నేనును రామమూర్తియు వారి పంక్తిని భోజనముచేసితిమి. కాకినాడలో జరిగిన విందునకు బోవలదని నన్నును, రామమూర్తిని రాజమహేంద్రవరమునుండి వచ్చిన ప్రతినిధులు కొందరు సలహాచెప్పిరిగాని, వారిసలహా నిరాకరించి మేము విందునకు బోతిమి. దీనివలన నేనొక గొప్పవీరుడనని చెప్పుటకుగాదు. సంస్కరణమునం దభిమానము, మహాసంస్కర్తలయెడ గౌరవమును గలదని చెప్పుటకే యీ స్వల్పవిషయము వ్రాసితిని.

రాజమహేంద్రవరమునుండి కాకినాడకు నేను బోనందుకు శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారికి నామీద నుదయించిన కోపమప్పటికి మూడు సంవత్సరములైనను, లేశమైన డిందుపడలేదు. 1902వ సంవత్సరము వేసవికాలపు సెలవులలో మాసమాజమువారికి కాకినాడలో నాటకములు ప్రయోగింపవలెనని కుతూహలముకలిగెను. నాకు మిత్రులును, మా సమాజసభ్యులునైన, శ్రీ చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్యగారికి కాకినాడలో చాలమంది మిత్రులుగలరు. ఆకారణమున మానాటక ప్రయోగములకొరకు

దగు ప్రయత్నము చేయవలసినదని, నేను వెంకట్రామయ్యగారిని కాకినాడ పంపితిని. వెంకట్రామయ్యగారు కాకినాడ వెళ్ళి యొక గొప్ప గృహస్థుని కలుసుకొని, మాసమాజమువారి సంకల్పముచెప్పి, మాకు సహాయము చేయుమని కోరిరి. మహాపురుషుడైన యాగొప్ప గృహస్థుడు, శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారితో మాసమాజము సంకల్పము నెరిగించిరట. వెంటనే జమీందారుగారు దానికి లక్ష్మీనరసింహముగా రధ్యక్షులుగ నున్నారుగనుక, దానికి నే నేవిధమైన సహాయ్యమును చేయకపోవుటయేగాక వారి కపకారము చేసెదనని యామిత్రునితో పలికిరట. ఆ గృహస్థు డావాక్యములను వెంకట్రామయ్యగారి కెరింగించిరి. వెంకట్రామయ్యగారు జమీందారుగారి మాటలకు మిక్కిలి విస్మయమంది, నిరుత్సాహులై రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, మాకా వార్త నెరింగించిరి. నాటకసమాజములో సుందరులు, సుకుమారులునైన యనేకబాలకులు గలరు. వారి కేయపాయము వచ్చునోయని కాకినాడ ప్రయాణము మానితిని.

"సరస్వతి" పత్రికకు నేను ప్రతిమాసము భాగములుగ "సౌందర్యతిలక" వ్రాసి పంపుచుంటిని. జమీందారుగారు గ్రంథము రెండుభాగములుగ ముద్రింపించిరి. కాని వారు నాకు కొన్ని ప్రతులైనను నియ్యలేదు. నేను నా మిత్రునియొద్ద కొంత ఋణముజేసి, జమీందారుగారియొద్ద పుస్తకము లన్నియు క్రయమునకు దీసికొంటిని. ఇంతతో వారి యాగ్రహ మడగలేదు. శ్రీ పేరి నారాయణమూర్తిగారు బి.యల్. పరీక్షలో గృతార్థులై కాకినాడలో న్యాయవాదిగ కొంతకాలము పనిచేసిరి. జమీందారుగారు వారిచేత నొక రిజిస్టరునోటీసు నిప్పించిరి. అందులోని విషయములివి: 1898వ సంవత్సరమున "సరస్వతి" పత్రిక స్థాపించినకాలమున నా కుచితముగ వా రారువందల రూపాయలనిచ్చి, ఆ రూపాయలను నాకు బదులిచ్చినట్లును, త్వరలో నాసొమ్ము తీర్చనియెడల నామీద దావా చేయబడునట్లును, నారాయణమూర్తిగారు నోటీసులో వ్రాసిరి. ఆ జాబునకు వెంటనే ప్రత్యుత్తర మిచ్చితిని. అందులోని విషయములివి: జమీందారుగారు నా కారువందల రూపాయ లిచ్చినమాట నిజమే. కాని వారు నా కాసొమ్ము నుచితముగ నిచ్చిరేగాని, బదులివ్వలేదు. "సరస్వతి" పత్రిక స్థాపించి మేమిరువురము దానిని నడుపునట్లు నియమించుకొంటిమి. నా యుద్యోగము జమీందారుగారు మానిపించి నాకున్న ఋణములు దీర్చుకొనుటకై నా కాసొమ్ము నుచితముగ నిచ్చిరి. బదులిచ్చినపక్షమున నోటో పత్రమో నుండియుండును. నిజస్థితి

యిది. తరువాత మీ చిత్తమువచ్చినట్లు చేయుడు. నాజాబు చేరినతరువాత జమీందారుగారు, నారాయణమూర్తిగారు కూడ మిన్నకుండిరి. దావా చేయుటకు సాహసింపరైరి.

వీరేశలింగముగారు చెన్నపురి వెళ్ళినతరువాత రాజమహేంద్రవరములో వితంతువివాహములు మందగించెను. వివాహములు మిక్కిలి సకృతుగ జరుగుచుండెను. ఆవిషయమైన యుత్సాహము నాకును, శ్రీ కుందూరి వేంకటరత్నముగారికిని, రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారికిని గొంతవరకు నిలిచియున్నందున, మే మావిషయమై శక్యమైనంతవరకు నించుక ప్రయత్నము చేయుచుంటిమి. ఆదినములలో శ్రీ పెద్దాడ సాంబశివరావుగారును, దొరతనమువారి కళాశాలలో నుపాధ్యాయులైన అరవపల్లి సుబ్బారావుగారును, ప్రణుతార్తిహరయ్యరుగారును రవంత ప్రోత్సాహము గలిగించుచుండిరి. వారందరిలోను సంఘసంస్కరణవిషయమున మా కరవపల్లి సుబ్బారావుగారే ముఖ్యులు. సుబ్బారావుగారికి సంఘసంస్కరణముపై నంతఃకరణశుద్ధియైన యభిమానముగలదు. మేమా సంవత్సరము (1902) మూడు వితంతు వివాహములు జరిపితిమి. అందు మొదటిది నాళ్ళచెరువు కృష్ణారావుగారి వివాహము. ఈయన కృష్ణవేణమ్మయను నొక వితంతువును వివాహమాడెను. కృష్ణారావుగా రంతకుమున్నొక వితంతువునే పెండ్లియాడిరి. ఆమె చనిపోవుట చేత రెండవసారికూడ వితంతువునే పెండ్లియాడిరి. రెండవవివాహము ఢేరము వెంకటేశ్వర్లుగారిది. ఈయన వైదికబ్రాహ్మణుడు. అబ్బరాజుగారి యాడుపడుచైన శేషమ్మయను నియోగి వితంతువును, కుందూరి వేంకట రత్నముగారును నేను ప్రయత్నించి పెండ్లిచేసితిమి. ఈ వెంకటేశ్వర్లుగారు చాలకాలము హార్మోనియములు తయారుచేసి విక్రయించి గౌరవముగ జీవించిరి. మూడవది భట్టిప్రోలు శరభయ్యగారిది. ఈ శరభయ్యగారు రాజేశ్వరియను వితంతువును పెండ్లియాడిరి. భార్యాభర్త లిరువురును నియోగులు. ఉన్నవ లక్ష్మీనారాయణగారు బందరునుండి యీ వధూవరులను దీసికొనివచ్చిరి. శరభయ్యగారు రమారమి పదునెనిమిది సంవత్సరముల వయసుకలవాడు. రాజేశ్వరమ్మ పదమూడు సంవత్సరముల వయసుకల బాలిక. ఈ వివాహము మేము మా మిత్రుడైన తణుకు చలపతిరావుగారి యింట చేసితిమి. ఈ పెండ్లికి చాలమంది వచ్చిరి. వివాహమైన తరువాత శ్రీ అరవపల్లి సుబ్బారావుగారు వివాహమును మెచ్చుకొనుచు నింగ్లీషులో నుపన్యసించిరి. ప్రణుతార్తి హరయ్యరుగారు, పెద్దాడ సాంబశివరావుగారుకూడ

వచ్చిరి. పెండ్లియైన మరునాటిరాత్రి యూరేగింపుకూడ జరిగెను. కాని యీ వివాహము దంపతులకు సుఖప్రదముగాక దుఃఖప్రదమయ్యెను. భార్యాభర్తలకు మనసులు కలియలేదు. కాపురము పొత్తు చేయవలెనని వీరేశలింగముగారు మొదలగువారు బహుప్రయత్నములు చేసిరిగాని సాగలేదు. తుదకు శరభయ్యగారు భార్యను వదలివేసి దేశాంతరము వెళ్ళిరి. ఈ దంపతులకొక కుమారుడు కలిగెను. రాజేశ్వరమ్మ ప్రవేశపరీక్షయందు కృతార్థురాలై, బోధనాభ్యసనమునొంది, దొరతనమువారి బాలికాపాఠశాలలో పనిచేసి, ప్రస్తుతము విశాఖపట్టణములో నెలకు నూరురూపాయలు జీతము తెచ్చుకొనుచు తన కుమారునికి విద్య చెప్పించుకొనుచున్నది.

1902వ సంవత్సరమున నేను, నా మిత్రుడైన తల్లాప్రగడ చలపతి రావుగారి కుమారుడైన నరసింహారావు వివాహమునకు, బాపట్ల వెళ్ళితిని. దేశరాజు కృష్ణయ్యగారి కుమార్తెను నరసింహారావున కిచ్చిరి. ఆ సమయమున నాకు దేశరాజు కృష్ణయ్యగారితోను, వారియన్నగారైన సీతారామారావు గారితోను, పరిచయ మయ్యెను. సంఘసంస్కరణమందు మహావీరుడైన దేశరాజు పెదబాపయ్యగారితో నా కచ్చటనే ప్రథమ పరిచయమయ్యెను. ఈ పరిచయము నా కాయనతో నాయన జీవితాంతమువరకు మైత్రియై వర్ధిల్లెను. ఆ సంవత్సరమున నేను నా మిత్రుడైన చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్య గారి తమ్ముడు అనంతరావు వివాహమునకు ర్యాలిగ్రామము వెళ్ళితిని. ఆ వివాహమునకు భోగముమేళము పెట్టబడెను. వివాహమునకు వెళ్ళినను మేళమునకు నే నొక్కసారియైన వెళ్ళలేదు. తుదకు వేశ్యల పాటకచేరీకైనను రమ్మని వెంకట్రామయ్యగారు నన్ను బ్రతిమాలిరి. కాని నేను దానికిని వెళ్ళలేదు. అంతకు ముందే నేను వేశ్యల యాటపాటలకు పోనని ప్రమాణపత్రముమీద సంతకముచేసి వీరేశలింగముగారి కిచ్చితిని. కావున నేను నాట్యమునకుగాని, గానమునకుగాని వెళ్ళలేదు. ఆ వివాహదినములలో నేను వెంపటి వెంకటశాస్త్రిగారను నొక పండితునితో స్నేహముచేసి వారితో కాలక్షేపము చేసితిని. ఈ నియమము నేను యావజ్జీవము పాటించుచున్నాను. ఇందుకు మరియొక యుదాహరణము చెప్పెదను. రాజా తుమ్మలపల్లి రామారావుగారి కుమారుడు వరదారావుగారు సబుజడ్జిగ రాజమహేంద్ర వరము వచ్చిరి. ఆయన సంగీతప్రియుడు. చెన్నపురమందు "ధన"మను వేశ్యాంగన గానకళయందు మిక్కిలి పేరుగాంచెను. ఆమె యేదో కారణమున రాజమహేంద్రవరము వచ్చెను. ఆమెచేత నొక పాటకచేరీ చేయించవలెనని

వరదారావుగారికి సంకల్పము కలిగెను. ఆ కచేరీ పెట్టుకొనుటకు మా నాటకశాల నిమ్మని నాకు వర్తమానమంపిరి. నే నీయజాలననియు మా సామాజికులలో నధిక సంఖ్యాకులిచ్చినపక్షమున నే నడ్డుపెట్టననియు, నేను వారికి జవాబు పంపి సామాజికుల సభ పెట్టి వారి యభిప్రాయ మడిగితిని. అధికసంఖ్యాకులు శాల నిచ్చుట కొడంబడిరి. మరునాడు ధనము యొక్క పాటకచేరీ జరిగెను. నా నియమము ననుసరించి నే నా కచేరీకి బోలేదు. శ్రీ కొక్కొండ వెంకటరత్నముగారా సభకు హాజరై "ధనము" మీద నొకపద్యము రచించిరట! ఇదియేగాక మరి రెండుదాహరణలు చెప్పెదను. నా మిత్రుడైన చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్యగారు, తన కడగొట్టు తమ్ముడైన వేంకటరావున కుపనయనముచేసి, యా మహోత్సవమునకు చెన్నపురినుండి "కోయంబత్తూరు తాయి" యను గానకళావిశారదయైన వేశ్యాంగనను బిలిపించి యామెచే నొక పాటకచేరీ పెట్టించి, మిత్రులతోపాటు నన్నుగూడ నాహ్వానించిరి. కాని నే నాసభకు బోలేదు. మా గ్రామమున సుప్రసిద్ధ న్యాయవాదులైన ములుకుట్ల యచ్యుతరామయ్యగారు, తన రెండవకుమార్తె వివాహమునకు మదరాసు నుండి "యేనాదిపిల్ల"లను నిరువురు వేశ్యాంగనలను పిలిపించి వారిచే పాటకచేరీలు పెట్టించి యూరందరిని పిలిచిరి. అచ్యుతరామయ్యగారికిని, నాకును విశేషపరిచయమున్నను, నేనొక్క కచేరీకైనను పోలేదు. వారును మరి యితరులును నానియమములను మన్నించి నాపై నాగ్రహము బూనలేదు.

11. ఉన్నతపాఠశాలాస్థాపనము

పాఠశాలాసంస్థాపనమీది కుతూహలము నాకింకను సడలకుండుటచే, 1903వ సంవత్సరము జనవరిలో, నాయున్నత పాఠశాలను సంపూర్ణము చేయవలెనని, మునుపటి నాలుగవఫారముకు తోడుగ నయిదవ ఫారమును నారవఫారమునుగూడ స్థాపించి, పూర్ణమైన యున్నతపాఠశాలగ జేసితిని. ఇదివరకు పనిజేయుచున్న రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారికి తోడుగ, నున్నతపాఠశాలనిమిత్తము, మరియిద్ద రుపాధ్యాయులను నియమించితిని. అందు మొదటివారు దిగుమర్తి కోదండరామస్వామిగారు; ఈయన పట్టపరీక్షా సిద్ధుడు. బోధనాభ్యసనముగూడ బొందినవారు. రెండవవారు తనికెళ్ళ పూర్ణయ్యగారు, ఈయన పట్టపరీక్షయందు సిద్ధులైరిగాని, బోధనాభ్యసనము బడయలేదు. ఇక్కడకు మా యున్నతపాఠశాలలోని మూడు తరగతులకు ముగ్గురుపాధ్యాయు లేర్పడిరి. కష్టపడి లాగుకొనివచ్చినపక్షమున నెప్పటికైన మా యున్నతపాఠశాల దొరతనమువారి యంగీకారమును బడయకపోదని యాసించి, పైతరగతులుగూడ పెట్టితిని. నాలుగవఫారమున్నచోట దక్కిన తరగతులకు స్థలము లేకపోవుటచే, నున్నతపాఠశాలనంతను మరియొకచోట బెట్టితిని. మ్యూజియమున కెదుటనున్న పోలీసుకవాతు భూమిలో నొకమూలగా నున్న బంగాళాలో కొంతభాగమద్దెకు పుచ్చుకొని, పాఠశాలనందు నెలకొల్పితిని. అందు మూడు పెద్దగదు లున్నందున మూడుతరగతులకు స్థలము సరిపోయెను. మా మధ్యమపాఠశాలలోని పండితులు మధ్యాహ్న మున్నత పాఠశాలలోను, నుదయమున మధ్యమపాఠశాలలోను పనిచేయునట్లు నిర్ణయించితిని. నడుమనడుమ నేనుబోయి పాఠశాలను చూచుచుంటిని. మూడుతరగతులలోను బాలురు దిట్టముగ జేరిరి. గాని మధ్యమపాఠశాలలో నున్నట్లే జీతములీయకుండ చదువువారిసంఖ్య యెక్కువయుండుటచే, నాకు ధనలాభము గలుగలేదు. దాని ఖర్చులు దానికి సరిపోవుటయే కష్టమయ్యెను. పైగా నూరు రూపాయలు ఖర్చుపెట్టి ప్రకృతిశాస్త్రపు పనిముట్లను (సైన్సు ఆపరేటస్) తెప్పించితిని. పాఠశాల సర్వవిధముల చక్కగనే

జరుగుచుండెనుగాని, విద్యాశాఖవారి యనుగ్రహముమాత్రము దానిమీద బడలేదు. విలియమ్సు పిళ్ళగారికి మా పాఠశాలపై నాగ్రహము క్రమక్రమముగ హెచ్చుచుండెను. నాపై వారికేమియు ద్వేషములేదు. పట్టణమున మరియొక యున్నతపాఠశాల యున్నపక్షమున బోధనాభ్యసన కళాశాలకు నష్టమని హంటరు దొరగారితో నేకీభవించి పిళ్ళగారుగూడ మామీద దాడి వెడలజొచ్చిరి.

ఆ సంవత్సరప్రారంభమున (1903) సంస్కృతవిద్యాప్రవీణులైన బ్రహ్మశ్రీ ప్రయాగ వేంకటరామశాస్త్రిగారికిని, నాకును మైత్రి ప్రారంభమయ్యెను. ఆయన తెలగాణ్యబ్రాహ్మణులు. తణుకుతాలూకాలోని తామరాడగ్రామ నివాసులు. నాయొద్దకు వచ్చునప్పటికే వారు సంస్కృతకావ్యములనేగాక, వ్యాకరణశాస్త్రమును గట్టిగ బఠించిరి. నాకడకు వచ్చునప్పటికి వారికి రమారమి యిరువది సంవత్సరములుండెను. ఆయన యేదైన నుద్యోగము కొరకు వచ్చిరి. వారికి దగిన యుద్యోగము నాకడ నప్పుడేదియు లేకపోయెను. నా పాఠశాలలో నదివరకే నిరువురు పండితులుండిరి. కాని యంత చిన్నతనములో నంతనిశితమైన పాండిత్యము సంపాదించిన యా బాల పండితుని వదలిపెట్టుటకు నా కిష్టములేకపోయెను. అందుచే నాదగ్గరనే వారి నుండుమని కోరి, పూటకూళ్ళయింట ప్రవేశింపుమని చెప్పి, నెల కారు రూపాయలు చొప్పున నేను వారి కొకసంవత్సర మిచ్చితిని.

ఆ దినములలో నేను వారివల్ల భవభూతి ప్రణీతమైన “ఉత్తర రామ చరిత” నాటకమును వింటిని. ఆ సంవత్సరమున నేను పూర్వమున్న చిన్న యిల్లు వదలిపెట్టి, రాయవరపువారి యింటికి సమీపముననున్న దుర్భా సూర్యనారాయణగారి యింట గాపురముంటిని. అది పెద్దయిల్లగుటచే నా సంసారమునకు సరిపోయెను. నా మూడవ చెల్లెలైన రమణమ్మ యప్పటికి గర్భవతియై మాయింటికి వచ్చెను. మా రెండవచెల్లెలైన యచ్చమ్మకు మూడవసారి రాజమహేంద్రవరములోనే బుట్టిన రాజేశ్వరియను పిల్ల కడుపులో బల్లపెరిగి కొన్ని మాసములు బాధపడి యెన్ని చికిత్సలు చేయించినను నారోగ్యస్థితిని బొందక 1903వ సంవత్సరము మేనెల 11 తేది మధ్యాహ్నము మా యింటికడ మృతినొందెను. ఆ బాలికకు మృతినొందునప్పటికి రెండు సంవత్సరములు వయసు.

1903వ సంవత్సరప్రారంభమున జరిగిన విషయమొకటి వ్రాయ మరచితిని. ఆ విషయమిది. గుంటూరు పట్టణమున విశ్వనాథయ్యరుగారను

జిల్లామునసబుగారుండిరి. ఆయన సంఘసంస్కరణప్రియుడు. వితంతు వివాహపక్షపాతి. వితంతువివాహములనుగూర్చి లోకమున జనసమ్మతి బడయుటకై కొన్ని యుపన్యాసముల నిప్పింపదలచి, రాజమహేంద్రవరమున అరవపల్లి సుబ్బారావుగారికిని, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారికిని, నాకును గుంటూరువచ్చి యుపన్యాసము లిమ్మని యాహ్వానముల నంపిరి. మేము ముగ్గురము గుంటూరు వెళ్ళితిమి. అరవపల్లి సుబ్బారావుగారును టంగుటూరి శ్రీరాములుగారును నింగ్లీషులో నుపన్యసించిరి. నేను తెనుగులో నుపన్యసించితిని. మేము విశ్వనాథయ్యరుగారి యింటనే బసచేసితిమి. మరునాడు బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి.

1903వ సంవత్సరము జూను నెలలో నారవ గోదావరీమండలసభ పెనుమంట్రలో గోస్తనీనదియొడ్డున జరిగెను. 1899-1900 సంవత్సరములలో నీసభ జరుగనేలేదు. 1902వ సంవత్సరమున నెక్కడను జరుగలేదు. తణుకు తాలూకాలోని యాలమూరుగ్రామనివాసులును, దేశాభిమానులును నైన పెనుమత్స సుబ్బరాజుగారు సభ నాహ్వానముజేసి, యాలమూరులో దగిన స్థలము లేనందున పెనుమంట్ర వంతెనకు, నాలమూరునకు నడుమనున్న గోస్తనీనదియొడ్డున పందెళ్ళు వేయించి సభలు జరిపించిరి. ఆ సభకు శ్రీ గంజాము వేంకటరత్నముగా రధ్యక్షత వహించిరి. గోదావరీమండలసభ లా సభతో నంతమొందినవనియే చెప్పవచ్చును. ఏలయన, నా సభలు చాలకాలమువరకు మరల జరుగలేదు. మండలసభాదేవత తన్నేటేట పిలిచి యాదరించువారులేరని బెంగపెట్టుకొని చిక్కి శల్యమై పెనుమంట్ర వంతెనమీద నెక్కి గోస్తనీనదిలోబడి యాత్మహత్య జేసికొన్నదని నా యభిప్రాయము. ఆ సభనిమిత్తము బల్లలు మొదలైనవి పడవమీది పంపించితిని. కాని నేను మాత్రము సభకు వెళ్ళలేదు. ఏమన, మా మూడవచెల్లెలు రమణమ్మకు నవమాసములు నిండెను. ఆమె నేనింట లేనప్పుడు ప్రసవించినచో మా వాండ్రు చిక్కుపడుదురని నేను సభకు వెళ్ళుట మానితిని. ఆ సంవత్సరమున మా మేనమామగారు మల్లయ్యశాస్త్రిగారు కొన్ని మాసములు సెలవు పుచ్చుకొని జూలై యాగస్టు నెలలలో భార్యాసమేతముగ వచ్చి మా యింట నుండిరి. జూలైనెల మూడవతేదీని మా చెల్లెలు రమణమ్మ ప్రసవించి మగశిశువును గనెను. ఆ పురిటింటిలో నామెకు మిక్కిలి జబ్బుచేసెను. ఆమె జీవించునా, లేదా యని మా కందరకు సందేహము కలిగెను. నా ప్రియ మిత్రులగు దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు శ్రద్ధతో వైద్యముచేసి యామెను

బ్రతికించిరి. ఇప్పుడేకాదు దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు వైద్య మారంభించినది మొదలుకొని 1921వ సంవత్సరమున వారు మరణించు వరకు మిక్కిలి ప్రేమతోను శ్రద్ధతోను మా యింట నుచితముగ వైద్యము చేసిరి. ఆయనకు నేను మిక్కిలి కృతజ్ఞుడను.

ప్రయాగ వేంకటరామశాస్త్రిగారు రాజమహేంద్రవరములో నున్న కాలమున ప్రతిదినము వారు నాకడకు వచ్చుచుండెడివారు. అటువంటి పండితుడు నాకు లభించునపుడు నే నాయనవలన లాభము పొందవలెనని బాణమహాకవిచే సంస్కృతమున రచియింపబడిన "కాదంబరి" యను వచన మహాకావ్యమును వారి సహాయమున నే నాంధ్రీకరింప నారంభించితిని. ఆ సంవత్సరము నవంబరు నెలనాటికి నేను రమారమీ నూరుపుటలు తెనిగించితిని. "కాదంబరీ రసజ్ఞానా దాహారోపి న రోచతే" కాదంబరి రసమెరిగిన వారి కాహారముగూడ రుచింపదని దీని యర్థము. "కాదంబరి" యనగా, కాదంబరీ మహాకావ్యమేగాక, "కల్ల"నిగూడ యర్థము. ఆ సంవత్సరమున దేశీయ మహాసభను (ఇండియన్ నేషనల్ కాంగ్రెసు) చెన్నపట్టణమున లాల్ మోహన ఘోషుగారి యాధిపత్యమున జరుపుటకు నిశ్చయింపబడినది. ఘోషుగారు సురేంద్రనాధ బెనర్జీవలెనే మహావక్తలు. అదివరకు నేనెప్పుడు ఘోషుగారి వాగ్ధోరణి విననందున, నే నాసభకు బోవ నిశ్చయించితిని. నేను నా మిత్రులైన చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్యగారితో గలసి చెన్నపట్టణము వెళ్ళితిని. ఆ బండిలోనే రాజమహేంద్రవర గ్రామ నివాసులును, మా కిరువురకు మిత్రులు, హుకుంపేట జమీందారుగారునైన శ్రీ రాజా హోతా వీరభద్రయ్యగారు గూడ సపరివారముగ చెన్నపట్టణము వచ్చిరి. మే మందరము శ్రీ కొరళ్ల సుబ్బారాయుడుగారి యింట బసచేసితిమి. కొరళ్ళ సుబ్బారాయుడుగారు వైశ్యశిఖామణులు. చిరకాలము డెప్యూటి కలెక్టరు పనిచేసి, వృద్ధులై పనిమానుకొని, చెన్నపట్టణములో విశ్రాంతిసుఖ మనుభవించుచుండిరి. సుబ్బారాయుడుగారి కుమారుడు వెంకటలింగము గారు బి.యల్., పరీక్షయందు కృతార్థులై హైకోర్టు న్యాయవాదిగ నుండిరి. చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్యగారికిని, వెంకటలింగముగారికిని చిరకాలమైత్రి కలదు. కొరళ్ళవారికి చెన్నపట్టణమందలి యెళుంబూరు (ఎగ్మూరు) యనుపేటలో గొప్ప స్థలము గలదు. ఆ స్థలములో రెండు బంగాళాలు గలవు. ఒక బంగాళాలో కొరళ్ళవారు కాపురముండిరి. రెండవ బంగాళా శ్రీ వీరభద్రయ్యగారికి నివాసముకొరకిచ్చిరి. వీరభద్రయ్యగారు వంటబ్రాహ్మణుని,

సేవకులను తీసుకొనివచ్చుటచేత మమ్ముగూడ వేరే బస చేయనీయక వారి కందాలోనే చేర్చికొని మాయెడ మిక్కిలి గౌరవాదరణములు గలిగియుండిరి. ఆ సంవత్సరము డిశంబరునెలలో మహావర్షములు గురిసెను. ప్రతి సంవత్సరము డిశంబరునెలలోనే వానలు కురియును. కాని యా సంవత్సరము దేవేంద్రుడు పుష్కలావర్తకమేఘములను విచ్చలవిడిగ లోకముమీద విడిచినాడోయన్నట్లు, ఘోరముగ వానలు దిమ్మరించెను. లాల్‌మోహన ఘోషుగారి ప్రారంభోపన్యాసము వినవలెనని మిక్కిలి యుబలాటము పడితినిగాని పడిశముపట్టి వారి గొంతు చెడిపోవుటచేత నాకేగాక వేలకొలది ప్రతినిధులకు, ప్రేక్షకులకు నెంతో యాశాభంగము గలిగినది. హిందూదేశ నాయకులలో నగ్రగణ్యులని చెప్పదగిన ఫిరోజిషా మెహతాగా రాసభకు వచ్చి, మిక్కిలి చమత్కార సంభాషణలతో లాలుమోహన ఘోషుగా రధ్యక్షత వహించవలెనని తీర్మాన ముపపాదించిరి. అదివరకు నేను మెహతాగారి ప్రసంగమెప్పుడును వినలేదు. అదే మొదటిసారి యగుటచేతనో, వారి ప్రసంగము మిక్కిలి రసవంతమగుటచేతనో, నేనెక్కువ యానందించితిని.

చెన్నపురి పోకమునుపే మేమొక వితంతువివాహము చేయించితిమి. మా నాటకసమాజములో సభ్యుడును, మా పాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడు నైన తురుమెళ్ళ వెంకటసుబ్బారావుగారొక వైష్ణవ వితంతుబాలికను వివాహ మాడిరి. ఆ బాలికతండ్రియైన వృద్ధవైష్ణవుడు వితంతువైన తన పుత్రికను వివాహనిమిత్తము రాజమహేంద్రవరము తీసుకొనివచ్చెను. ఆయనను మేము ప్రోత్సాహపరచితిమి. ఆ వితంతువును వివాహమాడుటకు సుబ్బారావుగారు గూడ నంగీకరించిరి. శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగారు భార్యను వెంటబెట్టుకొని ఈ వివాహముజరుపుటకై చెన్నపురినుండి రాజమహేంద్ర వరము వచ్చిరి. ఆ వివాహము చాల వైభవముతో జరిగెను. కళాశాలలోని యుపాధ్యాయులు, విద్యార్థులు, పురప్రముఖులు చాలమంది వచ్చిరి. వివాహము తాలూకాకచేరికి వెనుకనున్న యాచంట లింగరాజుగారియింట జరిగెను. ఆ రాత్రి విందు జరిగెను. ఆ విందునకు నేనును రాయవరపు రామమూర్తియు పోయి భుజించితిమి. మావంటి సంస్కరణప్రియులేగాక మమ్ము నిరంతర మాక్షేపించుచున్న వైదికశిఖామణులయొక్కయు, సభాపతుల యొక్కయు కొడుకులుగూడ గొందరువచ్చి యా విందులో పాలుగొని వధూవరుల పంక్తిని భుజించిరి. భోజనముచేసినవారిపేళ్ళు పత్రికలో పడెను. తమబిడ్డలే యావిందులో పాలుగొనుటచే, దొంగను తేలుగుట్టినట్లా

పూర్వాచారపరాయణులు మమ్మేమియు చేయలేక యూరకుండిరి.

చెన్నపురి బోకమునుపే నా యున్నతపాఠశాలవిషయమున నేనొకపని చేసితిని. మా యున్నతపాఠశాల దీసివేయుమని విలియమ్సు పిళ్ళగారు మాకు మాటిమాటికి శ్రీముఖము పంపుచుండుటచే, డైరెక్టరుగారికిగూడ వారు నా విషయమై వ్రాసియుందురని నమ్మకముతో నేను డైరెక్టరుగారి పేర జాబువ్రాసితిని. నేను పాఠశాల విద్యాశాఖవారి యనుమతిని బడయునని, యున్నతపాఠశాలను నిర్వహించితినిగాని బోధనాభ్యసనకళాశాలకు నష్టము కలిగించు నుద్దేశముతో గాదనియు, మంచియుద్దేశముతో పాఠశాల నిర్వహింపబడుటచే బాలకు లనేకులు చేరిరనియు, నా కారణమున మా పాఠశాల నంగీకరింపవలసినదనియు, నంగీకరింపనిపక్షమున దానిని సంవత్సర మధ్యమున దీసివేయుమని యాజ్ఞాపించవద్దనియు, యట్లాజ్ఞాపించినచో బాలకులవిద్య చెడిపోవుననియు, మీ రంగీకరింపనిపక్షమున నేనే సంవత్సరాంతమున దీసివేయుదుననియు వినయముతో వ్రాసితిని. డైరెక్టరు గారు పాఠశాల యంగీకరింపబడదనియు సంవత్సరమధ్యమున దీసివేయ నక్కరలేదనియు, సంవత్సరాంతమువరకు నవకాశమిచ్చితిమనియు, నాకు జవాబిచ్చిరి. ఐనను "యత్నముచేయుటవలన దోషములే"దను యార్యోక్తి యుండుటచేత మరల నొక ప్రయత్నముచేసితిని. కాంగ్రెసునిమిత్త మా సంవత్సరము సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు గూడ చెన్నపురి వచ్చుటచే వారిని దోడ్కొని స్కాటుదొరగారిని జూడబోతిని. అప్పుడు స్కాటుదొరగారు డైరెక్టరు గారికి సొంతసహాయుడు (Personal Assistant) గా నుండిరి. వారితో జెప్పిన యెడల గొంత సహాయముండునేమోయని నే ననుకొంటినిగాని, లాభము లేకపోయెను. స్కాటుదొరగారు పూర్వము రాజమహేంద్రవర కళాశాలలో నుపాధ్యాయులుగనుండి, యచ్చటి పాఠశాలా పరిపాలకసంఘమునకు చాలకాలము కార్యదర్శిగనుండిరి. నేనును,లక్ష్మీపతిగారును వారిచేతిక్రింద నుపాధ్యాయులుగ పనిచేసితిమి. అందుచేత మమ్ము స్కాటుదొరగా రెరుగుదురు. ఎరిగియుండినసేమి? వారు మా పాఠశాల కేవిధమైన యుపకారమును చేయలేకపోయిరి. తరువాత నేను వీరేశలింగముగారి దర్శనముచేసి, నా యున్నతపాఠశాల దీసికొమ్మని వారినడిగితిని. అంతకు మున్ను పదిసంవత్సరములక్రిందట రాజమహేంద్రవరములో నొక యాస్తిక పాఠశాల స్థాపింపవలెనని వీరేశలింగముగారు సంకల్పించిరి. అది యప్పుడు నెరవేరలేదు. నా పాఠశాలను దీసికొని యా సంకల్పము నెరవేర్చుకోవచ్చునని

నేను వారితో మనవిచేసితిని. కాని వారందు కొడంబడలేదు. పిమ్మట నేను వారితో "కాదంబరి" తెనిగించుచున్నానని చెప్పగా, నటువంటి పుస్తకములు లోకులు చదువరనియు శ్లేషలతోను, దీర్ఘసమాసములతోను, నిండిన "కాదంబరి" వంటి కఠినకావ్యములను విశ్వవిద్యాపీఠమువారు పాఠ్యపుస్తకముగ నిర్ణయింపరనియు, కాబట్టి "కాదంబరి" నాంధ్రీకరించుట మానవలసిన దనియు, నాకు వారు సలహాచెప్పిరి. ఆ హితోపదేశమును నేను విని రాజమహేంద్రవరము వచ్చినతరువాత "కాదంబరి" తెనిగించుట మానితిని.

1903వ సంవత్సరమున కాంగ్రెసు మహాసభ జరుగలేదు. నిరంతర వర్షపాతమున సన్మానసంఘమువారు కాంగ్రెసు మహాసభ జరుపుటకు నిర్మించిన తాటియాకుల పాక కూలిపోయెను. వక్తలు ప్రసంగించుట కారంభించినపుడు ప్రతినిధులు వానదెబ్బ కాగలేక, లేచి నిలువబడిరి. పెద్ద గోలయ్యెను. ఇనుప యూపిరితిత్తులు, కంచుకంఠము గల మహావక్తయని పేరుబడిన బాబు సురేంద్రనాథ బెనర్జీ గూడ మేఘగర్జనలవంటి గంభీర భాషణలతో శాంతినెలకొల్ప యత్నించినను, వ్యర్థమయ్యెను. మూడు దినముల సభలు నిట్లే భగ్నములయ్యెను. ఆ యావరణలోనున్న బంగాళా వసారాలో నాలుగవనాడు సభాధ్యక్షులు, ప్రతినిధులు సమావేశమై తీరుమానములు తొందరగ చదివి మసిబూసి మారేడుకాయ చేసినట్లు సభయైన దనిపించిరి. లాల్ మోహన ఘోష్‌గారి యుపన్యాసము వినుటకు మా కవకాశమే లేకపోయెను.

దేశీయమహాసభ ముగిసినతరువాత యావద్భారతవర్ష సంఘసంస్కరణ మహాసభ జరిగెను. ఇది క్రైస్తవకళాశాలాభవనమున జరిగెను. ఆ సభకు బళ్లారినివాసులు, చెన్నపుర శాసననిర్మాణసభాసభ్యులునైన ఆనరబుల్ కోలాచలము వేంకటరావు పంతులుగా రధ్యక్షత వహించిరి. బొంబాయి హైకోర్టున్యాయమూర్తియు, సంఘసంస్కరణప్రియుడునైన నారాయణ గణేశ చందావర్కారుగారు సంఘసంస్కరణసభ జరుపుటకు బొంబాయినుండి ప్రత్యేకముగవచ్చి సభకు హాజరైరి. సభ కొంతవరకు ప్రశాంతముగానే జరిగెను. పాఠశాలలో మతవిద్య నేర్పవలసినదని యెవరో యొక తీర్మానము ప్రవేశపెట్టిరి. ఈ తీర్మానముతో గోల ప్రారంభమయ్యెను. కొందరు దీని కనుకూలురు, కొందరు ప్రతికూలురు. క్రైస్తవకళాశాలలో ప్రకృతిశాస్త్ర పండితుడైన లక్ష్మీనర్సునాయుడుగారు మతవిద్యకు ప్రతికూలురైనవారికి నాయకుడు. ఈయన మతమున బౌద్ధుడు. ఇంచుమించుగ నాస్తికుడని చెప్పవచ్చును.

గొప్ప వక్త, సుప్రసిద్ధుడు. ఆ తీర్మానమును ప్రవేశపెట్టగానే లక్ష్మీనర్సునాయుడు గారు కోపించి, తోకత్రొక్కిన తాచువలె లేచి, తీర్మానమును ప్రతిఘటించిరి. గొప్ప గొడవ యయ్యెను. ఎట్టకేలకు చందావర్కారుగారు తీర్మానమును ప్రవేశపెట్టనీయక శాంతి నెలకొల్పిరి. ఏదోవిధముగ సభ సమాప్తమయ్యెను. కోలాచలము వెంకటరావుగారా సంవత్సరమున నింగ్లాండుదేశము పోయి వచ్చుటచేత వారికీపదవి యొసగబడినదని ప్రజలు చెప్పుకొనిరి, ఆ నాడు గూడ వర్షము గురిసెను. బాటలన్నియు జలమయము లగుటచే జట్కా బండ్లలోనికి నీరెక్కుటయు, నందుకూర్చున్నవారి కాళ్ళు మోకాళ్ళవరకు తడసిపోవుటయు సంభవించెను.

1904వ సంవత్సరమున యొకటవ తేదీని విక్టోరియా పురమందిరమున నొక గొప్పసభ జరిగెను. ఆ సభలో "హిందూసంఘ" మొకదానిని స్థాపింప వలెనని తీర్మానింపబడెను. ఆ సభకు ప్రధానన్యాయమూర్తిగ బనిచేయుచున్న సర్ సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరుగా రధ్యక్షత వహించిరి. అనిబిసెంటమ్మగారు మాటాడిరి. రంగాచార్య పండితులు మున్నగు మహాప్రముఖులు హిందూమత ముద్ధరింపవలెనని యింగ్లీషున గంభీరోపన్యాసము లిచ్చిరి. ఈసభ సంఘ సంస్కరణసభకు వ్యతిరేకముగా బెట్టలేదని సభాధ్యక్షులును, రంగాచార్య పండితుడును స్పష్టముగ చెప్పిరిగాని, నిజముగ సంఘసంస్కరణోద్యమము నణచివేయవలెననియే యీసభ స్థాపింపబడినదని ప్రేక్షకులు భావించిరి. అప్పటికి శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి యభిప్రాయములు గొంత మార్పుచెందెను. హిందూమతోద్ధరణముపై వారి కెక్కువ యభిమానము గలిగెను. రాజమహేంద్రవరములో "హిందూ సమాజము"ను స్థాపించి వారు భగవద్గీతా బహుమానములు పెట్టిరి. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారికి సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరుగారితోను, రంగాచారిగారితోను నధికస్నేహము గలదు. వారి ప్రేరణముచేతనే చెన్నపురములోని "హిందూసంఘము" స్థాపింపబడినదని యానాటివారు బహిరంగముగ చెప్పుకొనసాగిరి. ఆ సంఘపక్షమున నింగ్లీషులో నొక వారపత్రిక నెలకొల్పి, దాని వ్యయములన్ని సుబ్బారావుపంతులుగారే భరించి, కొంతకాలము నడిపిరని లోకమున యొకవాడుక పుట్టెను. ఆ వర్షపుదినములలో శ్రీ హోతా వీరభద్రయ్యగారు చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్య గారికిని, నాకును నెట్టి యిబ్బందిలేకుండ సకల సౌకర్యములుచేసి రాజ మహేంద్రవరము తిరిగి వెళ్ళినప్పుడు రైలుఖర్చులుగూడ వారేభరించి మమ్మాదరించుటచే వారికి మేమెంతయు కృతజ్ఞులము.

రాజమహేంద్రవరములోని నా యున్నతపాఠశాలకు దొరతనమువారి యనుమతి బడయలేకపోతినని నేనిదిదరకే వ్రాసితిని. ప్రక్కనే మిషనువారి యున్నతపాఠశాల, నిబంధనలకు వ్యతిరేకముగ బాలకులను చేర్చుకొన్నను విద్యాశాఖవారి యనుమతినిబడసి వర్ధిల్లుచుండెను. మిషను పాఠశాలయొక్క పరిపాలకు లమెరికాదేశీయులైన తెల్లవారు. విశేషించి క్రైస్తవగురువులు. నేను నల్లవాడను. హిందువుడను. విద్యానిబంధనలప్రకారము నేను పాఠశాల నడుపుచున్నను, నా పాఠశాలగతి వేరయ్యెను. చెన్నపురినుండి రాజమహేంద్రవరమువచ్చి నేను నా యున్నతపాఠశాలను దీసివేసి, విలియమ్సు పిళ్ళగారి కావార్త దెలిపితిని. వారు సంతసించి నా కిట్లు సలహాజెప్పిరి. నీ వీపాఠశాల విషయమై యింతపని చేయనేల? మార్సుడను దొరగారు తెనుగువాచకములు వ్రాయించి విశేషధన మార్జించుచున్నారు. నీవు స్వయముగ వాచకములు వ్రాసి ధనమేల యార్జింపగూడదని నాకు హితోపదేశము చేసిరి. కుందూరి వేంకటరత్నముగారుగూడ నప్పుడు పిళ్ళగారివద్దకు వచ్చిరి. అటమీద మా పాఠశాలలో నాలుగవఫారములోను నైదవఫారములోను జదివిన బాలకులగతి జూడవలసివచ్చెను. మా పాఠశాలలోని యుపాధ్యాయు లాతరగతిలోని బాలకులకు సంవత్సరాంత పరీక్షలు యధావిధిగా జరిపి కృతార్థులైనవారి యొక్కయు, కృతార్థులుగానివారియొక్కయు పట్టికవ్రాసి సిద్ధముగ నుంచిరి. వారిని బోధనాభ్యసనకళాశాలపాఠశాలలోని పైతరగతులలో జేర్పింపవలెనని యుద్దేశించి నేనొకనాడు కుందూరి వేంకటరత్నముగారిని వెంటబెట్టుకొని యా కళాశాలాప్రధానాచార్యులైన మార్కు హంటరుదొరగారి యింటికిబోయి వారి దర్శనముచేసి నేను పాఠశాలను దీసివేసితిననియు, మా పరీక్షలలో కృతార్థులైన బాలకులను మీ కళాశాలలోని పైతరగతులలో చేరుకొనవలసిన దనియు కోరితిని. అట్లే చేయుదుమని వారు వాగ్దానము చేసి నన్ను పంపిరి. మా బాలురు తప్పక చేర్చుకొనబడుదు రనునమ్మికతో మా బాలకులను కళాశాలలో నుపాధ్యక్షులైన తంజావూరు సుబ్బారావు పంతులుగారియొద్దకు బంపితిని. ఆ పంతులుగారు మా పరీక్షలు సరియైనవిగావనిచెప్పి, మా బాలకులను చేర్చుకొనక కొన్ని దినములు త్రిప్పిరి. తుట్టతుదకు బాలకులు విసిగి హంటరుదొరగారియొద్దకుబోయి వారితో చెప్పుకొనిరి. వెంటనే హంటరు దొరగారు బాలకుల చదువు చెడిపోవుచున్నదని జాలిపడి నేను పంపిన పట్టిక ప్రకారము బాలకులందరిని చేర్చుకొనవలెనని యుత్తరువుచేసిరి. ఆ యుత్తరువు ననుసరించి తంజావూరు సుబ్బారావుపంతులుగారు మా బాలకులందరిని

చేర్చుకొనిరి. ఇప్పటికి మా యున్నతపాఠశాల వృత్తాంతము ముగిసెను. ఉపాధ్యాయుల జీతములనిమిత్తము నే నజ్జరపు వీరయ్యగారివద్ద నూట యేబదిరూపాయ లప్పుచేసి యుపాధ్యాయుల జీతము లిచ్చివేసి, యా సంవత్సరమువచ్చిన నాలుగువందల రూపాయల గ్రాంటునుండి యా యప్పు దీర్చితిని.

పాఠశాలాసంస్థాపనమీద వాంఛ నా కప్పటికిని బోలేదు. మొట్టమొదట నా నివాసస్థానము వీరవాసరముగదా! అది భీమవరముతాలూకాలో జేరినది. భీమవరములో బోర్డు మిడిలు స్కూలొకటి యుండెను. భీమవరములో గాని, యా తాలూకాలో మరియొక గ్రామములోగాని, యున్నతపాఠశాల లేదు. ఆ తాలూకాలోని విద్యార్థు లున్నతపాఠశాలలో చదువవలసి వచ్చినప్పుడు నరసాపురము వెళ్ళి జదువవలసియుండెను. ఆ తాలూకా విద్యార్థుల కా కొరత తీర్పవలసిన భాగ్యవంతులు తీర్పక మిన్నకుండిరి. కావున భీమవరములో నొక యున్నతపాఠశాల స్థాపింపవలెనని నాకు తోచినది. నా కా తలంపు గలిగినతోడనే 1904వ సంవత్సరము జనవరిలో భీమవరమువెళ్ళి యున్నతపాఠశాలాస్థాపనమునుగురించి కొంతమంది పెద్దమనుష్యులతో మాటలాడితిని. వారు ప్రోత్సాహకరముగానే మాట్లాడిరి. మాటలేగాని, సొమ్ముమూటలు వారిచ్చువారుగారు. అయినను నాలుగవఫారము నయిదవ ఫారము నను రెండు తరగతులతో నున్నతపాఠశాల స్థాపించితిని. స్థాపించి రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళి పిల్లలు కూర్చుండు బల్లలు మొదలైన సామానులు భీమవరము పంపితిని. ఈ సామానులు పంపినపిదప ప్రకృతిశాస్త్ర పరికరములను గూడ బంపితిని. రసాయనశాస్త్రము (కెమిస్ట్రీ) నైచ్ఛికముగ దీసికొని పట్టపరీక్షాసిద్ధుడైన వంగల వెంకటనారాయణగారిని ప్రధానోపాధ్యాయుడుగాను, శ్రీరాయసం వెంకటశివుడిగారి తమ్ముడైన కృష్ణమూర్తిగారిని సహాయోపాధ్యాయుడుగాను, వెలగదుర్రు గ్రామవాసియైన నరసింహదేవర శేషయ్యశాస్త్రిగారిని నాంధ్రోపాధ్యాయుడుగాను, నియమించితిని. ఆ కాలమున భీమవరములో లక్ష్మీనరసింహాచార్యులుగారని యొక జిల్లా మునసబుగారుండిరి. ఆయన కోర్టులోనున్న న్యాయవాదుల కంత శ్రద్ధ లేకపోయినను, మా పాఠశాలా విషయమున మునసబుగారికి కొంత శ్రద్ధయుండెను. పాఠశాలలో జదువుకొనుటకు విశేషముగ బాలురు చేరకపోయినను రెండుతరగతులలోను తగినంతమంది విద్యార్థు లుండిరి. విద్యార్థు లిచ్చెడి జీతములతో పాఠశాలావ్యయములు సరిపోవుచుండెను. ప్రధానోపాధ్యాయులైన వంగల

వెంకటనారాయణగారు చాల తెలివిగలవారే గాని, యొకవిధమైన తిక్క
మనుష్యుడు. ఆయన కీ యుద్యోగ మిచ్చునప్పుడు నా కీసంగతి తెలియలేదు.
ఆ తిక్క క్రమక్రమముగా హెచ్చెను. వెంకటనారాయణగారు విద్యార్థు లిచ్చెడి
జీతములు సరిగా వసూలుచేయకపోవుటయు, వసూలుచేసిన సొమ్మునకు
సరిగా లెక్కలుంచకపోవుటయు, మొదలైన లక్షణములు కనబడెను. అక్కడ
పెద్దమనుష్యులతో వెంకటనారాయణగారికి సంబంధము లేదు. పాఠశాల
నభివృద్ధిచేయుట కాయన యేమియు ప్రయత్నముచేయలేదు.
సహాయోపాధ్యాయులతో నైకమత్యములేదు. విద్యార్థుల కాయనమీద
భక్తిప్రపత్తులులేవు. పాఠశాల చెడిపోవునట్లు కనబడెను. ఈ విషయములన్నియు
నా కెప్పటికప్పుడు దెలియుచువచ్చెను. ఈ విధముగ పాఠశాల
మూడుమాసములు జరిగెను. ఏప్రియలునెలలో నాకువచ్చిన రిపోర్టులనుబట్టి
వెంకటనారాయణగారా పాఠశాలలో నుండినపక్షమున నది తప్పక చెడిపోవునని
నాకు భయముగలిగెను. అందుచేత నేను మేనెల యొకటవతారీఖునుండి
మీరు మా పాఠశాలలో పనిచేయనక్కరలేదు. మిమ్ములను తీసివేసితినని
వెంకటనారాయణగారి కుత్తరము వ్రాసితిని. ఈ విషయమై లక్ష్మీనరసింహా
చార్యులవారికిగూడ నే నుత్తరము వ్రాసితిని. నా జాబు చేరినమీదట
నాచార్యులుగారు, "వెంకటనారాయణగారు మీ పాఠశాలలో మూడు
మాసములు పనిచేసిరి. కావున హటాత్తుగ వారిని దీసివేయుట ధర్మముగాదు.
ఒక నెలజీతమైన నిచ్చిన బాగుండు"నని నా పేర వ్రాసిరి. వారి సలహా
బాగున్నదని నాకు తోచినందున వెంకటనారాయణగారి కొక నెలజీత
మేబదిరూపాయలిచ్చి పంపివేసితిని. మే, జూను నెలలు వేసవి కాలమగుటచే
నా దినములలో మరియొక యుపాధ్యాయు డవసరములేదని నియమింప
లేదు. సెలవుల యనంతరమున శ్రీనివాసాచార్యులుగారనెడు యొక వైష్ణవ
యువకుని ప్రధానోపాధ్యాయునిగ నియమించితిని. ఈ యాచార్యులుగారు
పూర్వము నేను రాజమహేంద్రవరములో మునిసిపలు స్కూలులో బనిచేసిన
కాలమున నా యొద్ద జదువుకొనిరి. జూలైనెల మొదలుకొని డిశంబరునెలవరకు
మా భీమవరము పాఠశాల చక్కగనే జరిగెను. మెట్రిక్యులేషను తరగతిగూడ
ముందుసంవత్సరము స్థాపించి విద్యాశాఖవారి యనుమతి బడయవలెనని
నా కభిలాషగలదు. కాని కొంతమూలధనమో సొంతభవనమో యుండినగాని
విద్యాశాఖవారు పాఠశాల నంగీకరింపరని తెలిసినందునను, భీమవర
పురప్రముఖులకు స్వగ్రామములోని పాఠశాలను వృద్ధిపరచవలెనన్న యభిలాష

లేకపోవుటచేతను 1904వ సంవత్సరాంతరమున భీమవరము పాఠశాల
నెత్తివేసితిని. పాఠశాలా సంస్థాపనయందు నాకుగల కుతూహలము దీనితో
కొంతవరకడగెను.

రాజమహేంద్రవరములోని మా హిందూ లోవరు సెకండరీ పాఠశాల,
లక్ష్మీపతిగారి యాధిపత్యమున సరిగ జరుగుచుండెను. మా పాఠశాలలో
సంస్కృత పండితుడుగానున్న యాకొండి వ్యాసశాస్త్రిగారు మిషనువారి
పాఠశాలలో నొక యుద్యోగము దొరకగా నక్కడకు వెళ్ళిరి. అక్కడ జీత
మెక్కువగుటచేత వారిని వెంటనే యక్కడకు బంపితిని. వారిస్థానే వేదుల
సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారిని నియమించితిని. ఈయనగూడ కాకరపర్రు
గ్రామవాసియే. ఈ సంవత్సరమున (1904) నేను మున్ను తెనిగించిన
"పార్వతీపరిణయ" నాటకము ప్రథమశాస్త్రపరీక్షకు పాఠ్యగ్రంథముగ
చెన్నపురి విశ్వవిద్యాలయమువారు నిర్ణయించిరి. ఈ గ్రంథమును నేను
1899వ సంవత్సరము శ్రీ కోడూరి దక్షిణామూర్తిశాస్త్రిగారి సహాయమున
నాంధ్రీకరించితిని. నేను చెన్నపట్టణములో నున్నప్పుడు శ్రీ సమ్మర్తి రంగయ్య
సెట్టిగారి దర్శనముచేసితిని. నామిత్రులైన నాళము పద్మనాభముగారు నన్ను
దీసికొనివెళ్ళి సెట్టిగారి దర్శనము చేయించిరి. చెన్నపురి విశ్వవిద్యాలయములో
నాంధ్రగ్రంథములు పరీక్షకుపెట్టెడి యుపసంఘమునకు రంగయ్యసెట్టి
గారధ్యక్షులు. ఆంధ్రగ్రంథ నిర్ణయమునకుగల యధికారమంతయు నాయనదే.
నాగ్రంథము నిర్ణయించుటలో వీరేశలింగముగారి సిఫారసుగూడ నున్నదని
నా నమ్మకము.

ఈ సంవత్సరము జరిగిన విషయములలో నా స్వవిషయము గొంత
వ్రాయవలెను. ఆ సంవత్సర మేప్రియల్ నెలలో మా పాఠశాలలో చదువు
కొనుచున్న మంత్రిప్రగడ రామచంద్రరావను బాలుడు గోదావరిలో నీదులాడి
మృతినొందెను. ఈవిధముగ నేటేట చిన్నవాండ్రు ప్రాయకముగ గోదావరిలో
నీదులాడి మృతినొందుచుండిరి. ఈ మంత్రిప్రగడవారి బాలుడు కుందూరి
వేంకటరత్నముగారికి బంధువును, నాకు మిత్రుడు నైన మంచిరాజు
పాపారావుగారికి మేనల్లుడు, నల్లుడుగూడ. ఆవార్త మాకు దెలిసిన వెంటనే,
నేనును, వేంకటరత్నముగారును నార్యపురములోని గోదావరిరేవునకు
బోతిమి. బాలకుని శవము బయటపడియుండెను. మృతినొందిన బాలకుడు
పదునైదు సంవత్సరముల వయస్సుగలవాడు. పెండ్లియైనది. మంత్రి ప్రగడ
రామకోటిగారి భార్య కాతడు దత్తుడు. ఈతని మరణమువలన మూడు

కుటుంబములకు ఘోరవిపత్తు సంభవించెను. కన్నవారి కుటుంబమొకటి, పిల్లనిచ్చినవారి కుటుంబమొకటి, పెంచుకున్నవారి కుటుంబమొకటి. మూడు కుటుంబములు దుఃఖసముద్రములో మునిగియుండగా శవవాహకులు వచ్చి మూడు వరాలిమ్మని, నాలుగు వరాలిమ్మని బేరమాడ జొచ్చిరి. వేంకటరత్నముగారికిని, నాకును వాహకుల కాఠిన్యము చూడగా మిక్కిలి కోపమువచ్చినది. అప్పుడు వాహకులతో మేమిట్లంటిమి. "శవమును మీరు మోయనిపక్షమున మేమే మోసుకొని పోయెదము. మేము పూనికొంటిమా మీకొక్క దమ్మిడి ముట్టదు." ఆ పలుకులు విని శవవాహకు లెనిమిది రూపాయల కంగీకరించిరి. ఏలయన మాసత్తువ వారికి దెలియును, మేము మాటలుచెప్పక నిజముగా శవమును మోయుదుమని వారెరుగుదురు. రాజమహేంద్రవరములో మిత్రులయిండ్లలో మరణములు వచ్చినప్పు డా శవములను, నానాథశవములను మోయవలెనని ప్రతిజ్ఞపట్టి కుందూరి వేంకటరత్నముగారు, నేనును, చెరువు సోమయాజులుగారును, చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారును, మరికొందరు మిత్రులును జట్టుగ నేర్పడితిమి. అందుచే మమ్ముజూచిన శవవాహకులకు భయముగ నుండెడిది. కన్నులు లేనివాడుగదా? నీతడెట్లు శవములుమోసెనని పాఠకులకు సందేహము దోపవచ్చును. అప్పటికి నాదృష్టి బాగుండెను. సమర్థులైనవారిని ముందునిలిపి, వెనుకప్రక్క నేనుండువాడను. ఈ విధముగ నేనయిదారు శవములు మోసితిని.

12. స్వగృహకష్టములు

మా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మ గర్భవతియై పురిటినిమిత్తము మా యింటికి 1904వ సంవత్సర మేప్రియలునెలలో వచ్చెను. ఆమె భర్త మధునాపంతుల రామస్వామి యా దినములలో పూళ్ళలోని బోర్డు లోవరు సెకండరీ పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయుడుగ నుండెను. వేసవికాలపు సెలవులనిమిత్తము పాఠశాల కట్టివేసి యతడు మే నెల 4వ తేదీని మా యింటికి వచ్చెను. మా చెల్లెలు, నిద్దరు కూతుళ్లు మా యింటి కదివరకే వచ్చియుండిరి. అతడు వచ్చినది మొదలు తలనొప్పియనియు, కన్నులు లాగుచున్నవనియు చెప్పుచు నలతగా నుండెను. భోజనము చేయుచునే యుండెను గాని సుఖముగా నుండుటలేదు. దామెర్ల వెంకటరమణరావు గారివద్ద మందిప్పించుచుంటిని. అతడే స్వయముగా వెళ్లి మందు తెచ్చుకొనుచుండెను. స్వల్పముగా జ్వరము తగులుచుండెను. మే నెల 13వ తేదీనాటికి జ్వర మెక్కువయ్యెను. పదునైదవ తేదీనాడు సంధించెను. మే నెల 16వ తేదీనాడు రాత్రి మా బావమరది మధునాపంతుల రామస్వామి మృతినొందెను. పుత్రసంతాన మప్పటికిలేకపోవుటచే, మా తమ్ముడు కృష్ణమూర్తి యతని కుత్తరక్రియలు చేసెను. మా చెల్లెలు యచ్చమ్మ నిండుచూలాలు. ఆమె పెద్దకుమార్తె కెనిమిదవయేడు, రెండవకుమార్తె కారవయేడు. రామస్వామి వద్ద ధనమేమియులేదు. ఉద్యోగమువల్లనే జీవనము చేయుచుండెను. అతని కన్నగారొక రుండిరిగాని, యతడు వీరవాసరములో వైదికవృత్తివల్ల జీవించుచుండెను. వీరిని పోషించు సామర్థ్య మతనికి లేదు. రామస్వామి కిల్లువాకిలిగాని, పొలముగాని లేదు. ఓరియంటల్ కంపెనీలో వేయి రూపాయలకు భీమా మాత్రముండెను. ఈ స్థితిలో వారి కుటుంబము నా పాలబడెను. దైవముమీద భారమువైచి నే నా కుటుంబరక్షణము చేయ బూనితిని. మా బావమరది చనిపోయిన యిరువదియవ దినమున మా చెల్లెలు యచ్చమ్మ మగశిశువును గనెను. మగశిశువు గలిగెనన్న సంతోషము గృహమందెవ్వరికి లేకపోయెను. మా బావమరది తన కాడుపిల్లలేగాని

మగపిల్లలులేరని విచారించుచుండెను. అతడు బ్రతికియున్నయెడల నీ పుత్రోదయమునకు మిక్కిలి సంతసించియుండును. గోరుచుట్టుమీద రోకటి పోటన్నట్టు మా బావమరది యన్నయైన శివరామయ్యగారు తమ్ముని మరణవార్తవిని, మమ్ము జూచుటకువచ్చి జ్వరముదగిలి బాధపడెను. అతడు జీవించునా, లేదా యని మాకు పెద్ద సందేహము కలిగెను. ఎట్టకేల కాతడు జ్వరవిముక్తుడై వీరవాసరము చేరెను.

ఆ సంవత్సరమున (1904) తణుకులో దొడ్డిపట్ల వెంకటరత్నముగారు మొదలైన ప్రముఖులుచేరి యొక యున్నతపాఠశాల స్థాపించి, యందు నా మేనమామగారైన మల్లయ్యశాస్త్రిగారి నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ నియమించిరి. మల్లయ్యశాస్త్రిగా రదివర కమలాపురము బోర్డుహైస్కూలులో బనిచేసి, కొంతకాలము సెలవుదీసికొని, తణుకులోని యున్నతపాఠశాలలో జేరిరి. ఈ సంవత్సరముననే మా తమ్మునిభార్య గాపురమునకు వచ్చెను. ఈ కార్యమునకు గావలసిన ధనమంతయు నేనే వ్యయముచేసితిని. కార్య మయినది మొదలుకొని మా తమ్ముడు వీరవాసరములోనే భార్యతోగూడ గాపురముండెను. ఈ సంవత్సరములోనే శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగముగారు పింఛను పుచ్చుకొని చెన్నపురినుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. వీరేశలింగముగారి యుద్యోగము విషయములో నిచ్చట నొక మాట వ్రాయవలెను. వారు 1897వ సంవత్సరమున, రెండు సంవత్సరములు సెలవుదీసికొని రాజమహేంద్రవరమునుండి చెన్నపురి వెళ్ళిరని యిదివరకే వ్రాసియుంటిని. సెలవు సమాప్తముకాగానే డైరెక్టరుగారు, ప్రెసిడెన్సీ కళాశాలలో నాంధ్రోపాధ్యాయులుగనున్న మహామహోపాధ్యాయ కొక్కొండ వెంకటరత్నము పంతులుగారిని రాజమహేంద్రవర కళాశాలకు మార్చి, వీరేశలింగముగారిని ప్రెసిడెన్సీ కళాశాలలో నాంధ్రోపాధ్యాయులుగ వేసిరి. వెంకటరత్నము పంతులుగారు చిరకాలము చెన్నపురిలో నుండుటచే, నిచ్చటకు వచ్చుటకు నిష్టములేకపోయినను తప్పినదిగాదు. వీరేశలింగముగారు 1904వ సంవత్సరమువరకు నచట పనిచేసి పింఛను పుచ్చుకొని వితంతు శరణాలయము స్థాపింపవలెనని రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. వారి రాక వారి శిష్యులమైన మా బోంట్లకు మిక్కిలి సంతోషదాయకముగా నుండెను. వారు వచ్చి “సత్యవాదిని” యను వారపత్రికను స్థాపించి నడపింపజొచ్చిరి. దానికి రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారి నధిపతిగా నేర్పరచిరి.

ఈ పత్రికలో విశేషముగ సంఘసంస్కరణవిషయములే ప్రకటింప

బడుచుండెను. అప్పుడప్పుడా పత్రికకు నేనుగూడ వ్రాయుచుంటిని. 1905వ సంవత్సరమున తణుకులో న్యాయవాదిగనున్న తల్లాప్రగడ సూర్యనారాయణ గారు “సువర్ణలేఖ”యను మాసపత్రికను ప్రకటింపజొచ్చిరి. ఆ పత్రికకును, “సత్యవాదిని”కిని మత సాంఘిక విషయములలో నభిప్రాయభేదములు గలిగెను. దురదృష్టవశమున నేనా వివాదములలో దగులుకొంటిని. అది నా బుద్ధిపూర్వకముగ చేసిన దైనను పిమ్మట విచారించితిని. అది యెట్టిదనిన, తణుకులో పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారని యొక న్యాయవాది యుండెను. ఆయన సంస్కృతసారస్వతజ్ఞానముగలవారు. ఆంధ్రరచనలకుగూడ నలవాటు పడినవారు. ఆయనతో నాకు వివాదముగలిగెను. గోటేటి కనకరాజుగారని యొక న్యాయవాది నరసాపురములో నుండిరి. ఆయన భగవద్గీతావిషయమై దెనుగులో నొక వ్యాసము వ్రాసిరి. ఆ వ్యాసముక్రింద కనకరాజుగారు “కె” యని సంతకము చేసిరి. కనకరాజను పేరున కింగ్లీషులో మొదటియక్షరము “కె”. పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారు కనకరాజుగారి వ్యాసముమీద “సువర్ణ లేఖ”లో తెనుగున విమర్శనము వ్రాయుచు ఈ కనకరాజుగా రనుటకు మారుగ “ఈకె”గారు, “ఈకె”గారని పలుమారు లుదహరించిరి. “ఈకె” యనగా “వెండ్రుక” యని యర్థమున్నది గనుక, కనకరాజుగారిని “వెండ్రుకగా” డని యర్థము వచ్చునట్లు శ్లేషలో దనకుగల పాండిత్యము జూపుటకై నిందాగర్భముగ వ్రాసిరి. అది జదివినప్పుడు నాకెంతో కోపమువచ్చినది. సీతారామయ్యగారు నన్నేమియు దూషింపకపోయినను, మిక్కిలి యనుచితమైన యా వ్రాత నాకు గోపము తెప్పించినది. ఏలయన, శ్రీ కనకరాజుగారు సజ్జనుడు. నాకు జిరపరిచితుడు. ఆంగ్లవిద్యాపారంగతుడు. సంఘసంస్కరాణాభిమాని. వీరేశలింగముగారికి ముఖ్యశిష్యులలో నొకడు. రాజమహేంద్రవర కళాశాలలో జదువుకొనుచున్నప్పుడు శ్రీ వీరేశలింగము గారు స్థాపించిన “సత్యవాదిని” పత్రికకు మహారాజశ్రీ రాయసం వెంకట శివుడుగారు, గోటేటి కనకరాజుగారు, సత్యరాజు మృత్యుంజయరావుగారు మొదలగువా రింగ్లీషున, నాంధ్రమున వ్యాసములు వ్రాసి యా పత్రికా నిర్వహణమున వీరేశలింగముగారికి మిక్కిలి తోడుపడుచుండెడివారు. సంఘ సంస్కరణమున వీరు ముప్వురు మనఃపూర్వకమైన విశ్వాసముగలవారగుటచే, వీరేశలింగముగారి దయకు, గౌరవమునకు బాత్రులైరి. ఆ కారణమున నాకును కనకరాజుగారియెడ గౌరవము. ఆ గౌరవనీయుని నిష్కారణముగ సీతారామయ్యగారు తూలనాడిరని నా మనసునకు నొప్పి కలిగినందున,

సీతారామయ్యగారి విమర్శనకు నుత్తరముఁవ్రాసి దానిని "సత్యవాదిని"లో ప్రకటించితిని. అందు పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగారనుటకు మారుగ సంస్కృతవ్యాకరణ సాంప్రదాయానుసారముగ వారి నామమునకు నేను ప్రత్యాహారము చేసితిని. "ప్రత్యాహార"మనగా నామము పూర్తిగా చెప్పక మొదటి యక్షరమును, జివర యక్షరమును జెప్పుట. ఆ సాంప్రదాయమును బట్టి పెమ్మరాజు సీతారామయ్యగా రనగా మొదటియక్షరమైన "పె" యనుదానిని, కడపట యక్షరమైన "య్య" యనుదానిని గలిపి "పెయ్య"యని నేను సీతారామయ్యగారి పేరు వచ్చినప్పుడెల్ల నా వ్యాసములో వాడితిని. కనకరాజుగారికి "ఈకె" యని సీతారామయ్యగారు వాడుటచే, వారికిగూడ నేను హాస్యాస్పదమైన పేరు పెట్టవలెనని నేనట్లు వ్రాసితినిగాని, మరియొక గారణముగాదు. కాని యిట్లు వ్రాసినందుకు తరువాత నాలో నేను మిక్కిలి పశ్చాత్తాపపడితిని. ఏలయన, సీతారామయ్యగారు నాకు బాల్యమిత్రుడు. వీరవాసరములో జదువుకొన్నప్పుడు మే మిరువుర మొక్కతరగతిలో జదివిన సహాధ్యాయులము. తరువాత మే మిరువురము చెరియొక పాఠశాలలో జదివినను మిత్రులుగనే యుంటిమి. పిమ్మట రాజమహేంద్రవరములో జదువుకొనుటకు వారును వచ్చిరి. నేనును వచ్చితిని. వారు కళాశాలలో బి.ఏ. వరకు జదువుకొనిరి. నేనంతవరకు జదువుకొనకపోయినను, మేమచ్చటగూడ పరస్పరగౌరవమును, ప్రేమయుగలిగి, తరచు కలుసుకొని ముచ్చటలాడు చుండెడివారము. వారు విద్యార్థిదశనుండియు పూర్వాచారపరాయణులు. నేను సంఘసంస్కరణప్రియుడను. వీరేశలింగముగారి యనుచరుడను. నాజోలికెన్నడు రానట్టియు నాకు బాలసఖుడైనట్టియు పెద్దమనుష్యునితో నేనే కయ్యమునకు కాలుదువ్వి పోరాటము పెట్టుకొంటినని, విషాదమునొంది నా వ్యాసమునకు సీతారామయ్యగా రేదోప్రత్యుత్తరము వ్రాసినను నేను దానికి బదులువ్రాయక, యేదోకారణమున బుట్టిన స్వల్పవివాదము ప్రజ్వలింపచేయక, యడచి యార్పివేయుట చదువుకున్నవారికి లక్షణమని, నేనే నాకు బుద్ధి చెప్పుకొని యూరకొంటిని.

సంఘసంస్కరణమునకై ప్రత్యేకము పాటుబడుచున్న "సత్యవాదిని"కిని శ్రీ కాశీభట్ట బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారిచే స్థాపింపబడి, కాకినాడలో నడుపబడుచున్న "ఆర్యమతబోధిని" యను పూర్వాచారపరాయణ పత్రికకును గూడ నభిప్రాయ భేదములు గలిగెను. బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారు తమ పత్రికలో వీరేశలింగముగారి యభిప్రాయములను ఖండించుచు వచ్చిరి. వీరేశలింగముగారు "సత్య

వాదిని"లో బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారి యభిప్రాయములను ఖండించుచు వచ్చిరి. విమర్శనములను పేరేగాని, యవి పరస్పరనిందలు. సంఘసంస్కరణమును వారు, పూర్వాచారమును వీరు దూషించుచుండిరి. ఇందు వీరేశలింగముగారు కొన్ని మనోహరములైన హాస్యసంజీవనులు గూడ వ్రాయుచుండిరి. వీరేశలింగముగారి హాస్యరసము మిక్కిలి రసవంతముగ నుండెడిదని వేరే చెప్పనక్కరలేదు. వీరేశలింగముగారేగాదు, నేనుగూడ "సత్యవాదిని"లో బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారిమీద గొన్ని వ్రాతలు వ్రాసితిని. అందులో గొన్ని యనుచితములైన వ్రాతలుగూడ గలవు. వయఃపరిణామమునందిన యీ కాలమున నానాటి వెకిలివ్రాతలు దలచుకొన్నయెడల నాలో నాకే సిగ్గగుచుండును. వీరేశలింగముపంతులుగారు చెన్నపురినుండి వచ్చిన తరువాత వారు తమ గ్రంథములన్నింటిని సంపుటములుగ నే ముద్రాక్షరశాలలో ముద్రించి ప్రకటించిరో, యా చింతామణీ ముద్రాక్షరశాలను శ్రీ సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారికి విక్రయించిరి. ఆ ముద్రాయంత్రమునుగొని గున్నేశ్వర రావుగారు దానిలో "ఆంధ్రకేసరి"యను తెనుగు వారపత్రికను నెలకొల్పి ప్రకటింపజొచ్చిరి. ఆ పత్రికకు సమర్థులై, "ఆంధ్రుల చరిత్రము" మొదలైన మహాగ్రంథములు వ్రాసిన శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారిని గున్నేశ్వరరావు గారు పత్రికాసంపాదకులుగ నియమించిరి.

1904వ సంవత్సరమున కాకినాడలోనున్న శ్రీ పిఠాపురము రాజుగారి కళాశాలలో ప్రధానాచార్య పదవి కాళీయయ్యెను. ఆ పదవికి వి. శ్రీనివాసశాస్త్రి గారును, రఘుపతి వెంకటరత్ననాయుడుగారును దరఖాస్తు చేసిరి. వెంకట రత్నమునాయుడుగారు సంఘసంస్కరణప్రియులును, బ్రహ్మసమాజ ప్రియులునగుటచే, వారికే ప్రధానాచార్య పదవి నొసగినచో బాలకులందరును పూర్వాచారమును విడిచి బ్రహ్మమతస్థులై చెడిపోదురని దురభిప్రాయపడి కాకినాడ పురప్రముఖులు కొందరును, కళాశాలాపరిపాలకసంఘములో కొందరును నాయుడుగారి కా పదవి నియ్యక శ్రీనివాసశాస్త్రిగారి కిచ్చుట మేలని తలంచిరి. ఈ వార్త వీరేశలింగముగారు విని, రాజమహేంద్రవరము నుండి కాకినాడవెళ్ళి, నాయుడుగారినిమిత్తమై ప్రయత్నము చేసిరి. మా పురప్రముఖులైన శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు శ్రీనివాసశాస్త్రిగారి నిమిత్తము ప్రయత్నము చేసిరి. అదృష్టవశమున నెట్టకేల కా పదవి నాయుడుగారికే యయ్యెను. ఆ పదవిలోచేరి పనిచేయుటకు నాయుడుగారు సికిందరాబాదునుండి బయలుదేరి కాకినాడ వెళ్ళుచుండిరి. ఆ వార్త దెలిసిన

పిదప శ్రీ ధారవాడ కృష్ణారావుపంతులుగారును, నేనును గలసి యాలోచించి నాయుడుగారి కొక యభినందనపత్రిక సమర్పించుట సముచితమని నిశ్చయించితిమి. ఆ నిశ్చయము ననుసరించి శ్రీ ధారవాడ కృష్ణారావుగారే యింగ్లీషున నొక యభినందనపత్రమును సిద్ధపరచిరి. కృష్ణారావుగారు, నేనును రాజమహేంద్రవరము రైలుస్టేషనుకువెళ్ళి, పొగబండిలో రెండవ తరగతియందున్న నాయుడుగారిని దర్శించి, యొకసారి దిగిరమ్మని కోరి ప్లాటుఫారముమీద గుర్చీవేయించి యందు వారిని గూర్చుండబెట్టితిమి. అభినందనపత్రమును కృష్ణారావుగారే చదివి సమర్పించిరి. మేమిరువురమేగాక మరికొందరు మిత్రులుగూడ నచటనుండిరి. వారి పేరులు మరచితిని.

శ్రీ వీరేశలింగము పంతులుగారు చెన్నపురినుండివచ్చి, ప్రాతయూరిలో నున్న స్వగృహములో ప్రవేశించి, "వితంతుశరణాలయము"ను మొట్టమొదట వారి యింటనే స్థాపించి, దాని కనుబంధముగా నొక బాలికాపాఠశాల నెలకొల్పిరి. ఇందుచేత "శరణాలయము"లోని బాలికలకేగాక చుట్టుప్రక్కల బాలికలకుగూడ విద్యాభ్యాసము చేయుట కనువుబడెను. వీరేశలింగముగారి యెడ భక్తిగల గృహస్థులనేకులు తమ బాలికలను మునుపువారు చదువుచున్న దొరతనమువారి బాలికాపాఠశాలనుండి తీసివేసి నూతనముగా స్థాపింపబడిన వీరేశలింగముగారి పాఠశాలకు బంప నారంభించిరి. అందు ముఖ్యులు శ్రీ కనుపర్తి శ్రీరాములుగారు, చిత్రపు నరసింహారావుగారు, సత్యవోలు లక్ష్మీపతి గారు, దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు; కొట్టు రాఘవయ్యగారు మొదలగు మెరకవీధి తెలగాలుగూడ తమ బాలికలను పంపినట్లు నాకు జ్ఞాపకము. నేనును నా రెండవచెల్లెలు కూతులనిద్దరిని పంతులుగారి పాఠశాలకే బంపితిని. రాయవరపు రామమూర్తిగారు గూడ తమ మరదండ్రను వారి పాఠశాలకే పంపిరి. వీరేశలింగము పంతులుగారు తమ బాలికాపాఠశాలకు దగిన యుపాధ్యాయుల నేర్పరచి, నింగ్లీషు తామే స్వయముగ బోధించు చుండిరి. పంతులుగారు కొన్ని తరగతులను తమ మేడమీదను, మరికొన్ని తరగతులను నడుగుభాగమునందుంచి నల్లబల్లలు, కూర్చుండు బల్లలు, దేశపటములు సమకూర్చి, యుపాధ్యాయుల జీతములు మొదలైన వ్యయములు దామేభరించి, పాఠశాలను సక్రమముగ నడుపజొచ్చిరి.

ఈ సంవత్సరమున (1905) మా కుటుంబమునకొక గొప్ప విపత్తు సంభవించెను. గత సంవత్సరమున క్రోధి (1904) నా రెండవ చెల్లెలైన

యచ్చమ్మ పెనిమిటి మధునాపంతుల రామస్వామి వేసవిసెలవులలో నన్ను జూడవచ్చి జ్వరపీడితుడై మాయింటనే, మే నెల 16వ తేదీని మృతినొందె ననియు, నతడు బోవునప్పటికి యతనిభార్య నా రెండవ చెల్లెలు గర్భవతియై యుండెననియు, యతను బోయిన నిరువదియవనాడు జూను నెల 4 తేదీని నామె మగశిశువును గనెననియు నిదివరకే వ్రాసితిని. మగదిక్కులేని నా చెల్లెల కాబాలుడు కన్నుల చందమామయై భర్తపోయిన దుఃఖము కొంత శమింపజేయుచుండెను. సాయంకాలము నేను నాటకశాలనుండి యింటికి వచ్చి బాలునొకసారి యెత్తుకొని ముద్దాడునప్పటికి నాయాయాసమంతయు దీరి నా మనస్సు ప్రసన్నమై యుండెడిది. తల్లిదండ్రులిద్దరు పచ్చని వాండ్రగుటచే బాలుడు సువర్ణచ్ఛాయ గలిగి పెద్ద కన్నులు గలిగి, పున్నమ చందురునివంటి మొగముగలిగి మాతల్లికి తనతల్లికి మహానందకరుడై యల్లారుముద్దుగా బెరుగుచుండెను. వాడు బ్రతికిన జాలునని నేను వానికి సరిగా నామధేయమైనా జేయలేదు. సంతానవిహీనుడనైన నాకు జనక విహీనుడైన యాబాలుడు పెరిగి పుత్రప్రాయుడై యేడుగడయై యుండునని పంచప్రాణములు వానిమీదనే బెట్టుకొని, పాలదాదులనుపెట్టి పాలిప్పించి, బాలు నెల్లవిధముల సంరక్షించుచుంటిని.

1905వ సంవత్సరము జూన్ నెల 4వ తేదీని వానికి జన్మదినోత్సవము జేసితిని. అంతలో నెక్కడనుండి వచ్చెనో, జూన్ నెల 10వ తేదీని యా బాలునకు జ్వరము విరేచనములు పట్టుకొనెను. జూన్ నెల 11వ తేదీని మధ్యాహ్నము విద్యాభిమానినీ సమాజపక్షమున మహామహోపాధ్యాయ శ్రీ కొక్కొండ వెంకటరత్నముపంతులుగారి యాధిపత్యమున, శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారి యింటియొద్ద జరిగిన సభలో నేను "వసుచరిత్ర"ను గురించి యుపన్యాసమిచ్చి సాయంకాలమింటికి వచ్చునప్పటికి బాలునకు రోగము కొంచెము తగ్గినట్లు కనబడినది. నా మిత్రులైన దామెర్ల వెంకట రమణరావుగారే సానుభూతితో మందిచ్చుచుండిరి. కాని, 12వ తేదీనుండి జ్వరము, దాహము నెక్కువయ్యెను. పదునాలుగవ తేదీన రోగము భయంకరముకాగా రాత్రియంతయు బాలునకును, మాకును నిద్ర లేకపోయెను. జూను 15వ తేదీ మధ్యాహ్నము మూడుగంటలకు బాలుడు మృతినొందెను. పోవునప్పటికి నా బాలునకు సంవత్సరముమీద పది దినములు వయస్సు. భగవంతుని యాశయమేమో కించిజ్జ్ఞులమైన మన మూహింపలేము గదా? ఈ యర్భకు డేల పుట్టవలెను? యేల యకాలమున

మృతినొందవలెను? పూర్వజన్మపాపము బాలునిదా! తల్లిదా! మాదియా! ఎవరిదో తెలియదుగదా! తల్లిదేయైనపక్షమున యామె యే పాపము జేసినందుల కీ పుత్రశోకము సంభవించెనో తెలియదు. ఈ బాలుని మరణముతో నా యాశలడుగంటెను. నా మనోరథములు మంటగలసెను. బాలుడు మరణించినపుడు దుఃఖవశమున నేను మైమరచితిని. జగమంధకార బంధురమయ్యెను. దుఃఖపడిన నుపయోగము లేదని నే నెరిగియు, దుఃఖము చాలకాలమువరకు నేనడచుకొనలేకపోతిని. క్రమక్రమముగ నీ మనోవ్రణము కాలము గతించినకొద్ది నివారణమయ్యెను. ఆనాటి దృశ్యము నేనిప్పుడు దలచుకొన్న నా మనసు దుఃఖపూరితమై నా కన్నులు నీరు గ్రమ్ముచున్నవి. దుఃఖజాడ్యముల బాపుటకు భగవంతుడొక్కడే పరమ చికిత్సకుడు గదా! అతనినే నమ్మి కాలక్షేపము జేయుచుంటిని.

రాజమహేంద్రవరము మ్యునిసిపల్ సభకు 1892వ సంవత్సరము మొదలుకొని 1901వ సంవత్సరమువరకు గల తొమ్మిది సంవత్సరములు నిడమర్తి జలదుర్గ ప్రసాదరాయుడుగా రధ్యక్షులై యుండిరి. వారి తరువాత శ్రీ మోచర్ల రామచంద్రరావుగా రధ్యక్షులైరి.

13. ప్రకాశముగారి సీమప్రయాణము

1903వ సంవత్సరమున టంగుటూరి ప్రకాశముగా రధ్యక్షులై యొక సంవత్సరమైన తరువాత, ననగా 1904వ సంవత్సరము నవంబరునెలలో, బారిస్టరు పరీక్షకు జదువుటకై నింగ్లాండు వెళ్ళిరి. విదేశప్రయాణము నా కిష్టమే గనుక, వెళ్లుమని నేనుగూడ ప్రకాశముగారిని కొంత ప్రోత్సహించితిని. వారు కొంతకాలము సీమలోనుండి, 1905వ సంవత్సరమున జూలై 16వ తారీఖున రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. సాహసించి విదేశప్రయాణము చేసినందుకు ప్రకాశముగారిని సంఘములో స్వేచ్ఛగా జేర్చుకొనుట యుక్తమని నాకు దోచినందున ప్రకాశముగారి కొక విందుచేయుమని నా ప్రియమిత్రుడైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారిని నేను మిక్కిలి ప్రోత్సాహపరచితిని. నామాట త్రోసివేయక, చలపతిరావుగారు తన మేనల్లుడైన రాయవరపు రామమూర్తిగారి యింట ప్రకాశముగారికి విందుచేసిరి. చలపతిరావుగారును, నేనును గలసి వెళ్ళి కొందరు మిత్రుల నా విందునకు బిలిచితిమి. వచ్చినవారిలో నీ క్రింది పెద్దమనుష్యులుండిరి. ధారవాడ వెంకటకృష్ణారావుగారు, సారంగు భీమ శంకరరావుగారు, కనుపర్తి శ్రీరాములుగారు, దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు, సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారు, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు, టంగుటూరి ప్రకాశముగారు, చెరువు సోమయాజులుగారు, రాయవరపు రామమూర్తిగారు, నేను మరికొందరు మిత్రులును. విందునకు వచ్చినవారి పేళ్లు నిర్భయముగా "సత్యవాదిని" పత్రికలో ప్రకటించిరి. ప్రకటింపబడినతోడనే పట్టణములో గొప్ప సంక్షోభము బయలుదేరెను. ఊరట్టుడికినట్లుడికెను. సీమ వెళ్ళినవారితో భుజించుట మహాపాతకమని యభిప్రాయపడి సభాపతులు మొదలగు వైదికశిఖామణులు సంఘమర్యాద గాపాడుకొనుటకు మార్కండేయస్వామివారి యాలయములో గొప్ప సభజేసిరి. అప్పుడు గవర్నమెంటువారి న్యాయవాదిగ నున్న మహారాజశ్రీ చిత్రపు వేంకటాచలముపంతులుగా రాసభ కధ్యక్షత వహించిరి. ప్రకాశముగారు సీమకు వెళ్ళినవిషయమును, వారికి చలపతిరావుగారు చేసిన విందువిషయమును సభాపతు లభినవవిరూపాక్ష

మఠాధిపతులైన శ్రీ శంకరాచార్యస్వాములవారికి దెలియపరచిరి. అప్పుడు, రెడ్డిపోలవర గ్రామ నివాసియై పూర్వాశ్రమమున యనమండ్ర నరసింహశాస్త్రి గారను పండితులు పీఠాధిపతులుగా నుండిరి. ఆ స్వాములవారు వెంటనే సీమవెళ్ళినందుకు ప్రకాశముగారికిని, విందుచేసినందుకు చలపతిరావు గారికిని, వెలిబత్రికలు బంపి, విందులో పాల్గొన్న మావంటివారికి ముందుగ నాంక్షపత్రికలు బంపక, "మీరు ప్రకాశముగారికి చలపతిరావుగారు చేసిన విందులో పాల్గొన్నారట నిజమా" యని ప్రశ్న వేయుచు శ్రీముఖముల బంపిరి. అట్టి శ్రీముఖముల నందుకొన్నవారిలో నేనొకండను. ఆ జాబు చేరిన తోడనే నేను వారికి ప్రత్యుత్తరమంపితిని. వారికి "శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజవాచార్యవర్య" యను బిరుదములతో జాబులు వ్రాయవలెను. నేనా బిరుదములేమియు వ్రాయక, "అభినవవిరూపాక్ష మఠాధిపతులైన శంకరాచార్య స్వాములవారికి"నని పైనను, లోపలను వ్రాసి, "నమస్కారములు" నను మాటలుగూడ వ్రాయక, ప్రకాశముగారికి చలపతిరావుగారు చేసిన విందులో నేను ప్రకాశముగారి పంక్తిని భోజనము చేసితినని ప్రత్యుత్తర మిచ్చితిని. నా జవాబు స్వాములవారికి కొంత పెంకితనముగానున్నట్లు కనబడెను. తరువాత నొకసారి నా మేనమామగారైన మల్లయ్యశాస్త్రిగా రొకచోట స్వాములవారిని కలుసుకొనిరట. అప్పుడు స్వాములవారు నా మేనమామగారితో రాజమహేంద్ర వర ప్రసంగములుతెచ్చి "శాస్త్రిగారూ! మీ మేనల్లుడు గురుధిక్కారము చేయుచున్నాడు! మేమేమైన చేసినపక్షమున మీకు కష్టముగా నుండునని మేమాలోచించుచున్నాము" అనిరి. ఆ మాటలు విని మల్లయ్యశాస్త్రిగారు, "నా మనసునకేమియు నొప్పియుండదు. మీ యిష్టము వచ్చినట్లు చేయు"డని చెప్పిరట. స్వాములవారు నాకుగాని, గున్నేశ్వరరావుగారికిగాని యాంక్ష పత్రికలు పంపలేదు. మేము వారిమీద నభియోగము దెత్తుమని భయమున నూరకుండిరని జనులు చెప్పుకొనిరి.

పూర్వము వితంతువివాహములు ప్రారంభమైనపుడు వెనుకటి శంకరాచార్య స్వాములవారు మహారాజశ్రీ ఆత్మూరి లక్ష్మీనరసింహశ్రేష్ఠిగారికి వితంతువివాహములలో జోక్యము గలుగజేసుకొన్నందుకు నొక యాంక్షపత్రిక బంపిరి. అంతట లక్ష్మీనరసింహశ్రేష్ఠిగారు స్వాములవారిమీద నభియోగము దెచ్చి హైకోర్టుదాకపోరి, స్వాములవారికి రెండువందల రూపాయల జరిమానా వేయించిరి. మఠాధిపతుల కా దెబ్బ యిప్పటికిని జ్ఞాపకమున్నది. అందుచేతనే స్వాములవారు మా కాంక్షపత్రిక బంపుటకు సందేహించిరి. మఠాధిపతులైన

స్వాములవారన్న నా కెంతమాత్రము గౌరవములేదు. పండితులు కొందరు కష్టపడి పీఠములెక్కి లోకమందరు తమ శిష్యులని విఱ్ఱవీగుచు భిక్షలని పేరుపెట్టుకుని సోమరిపోతులై నేతిపిండివంటలతో ప్రతిదినమును భోజనముచేసి, పట్టుపాన్పులమీద పండుకొనుచు, నేనుగులు, పల్లకులు, గుర్రములు మొదలైన సిబ్బందిని వెంటబెట్టుకొని నూరూర దిరుగుచు, నానా బాధలుపెట్టి యింటింటికి రూపాయిచొప్పున వసూలుచేయు ధనమంతయు దుర్వ్యయము చేయుచుందురు. వారు భిక్షానంతరమున "భగవద్గీతల"లో నొక యధ్యాయముగాని, యొక "యుపనిషత్తు" గాని యొక "బ్రహ్మసూత్రము" గాని బోధించిన పాపమున నెప్పుడుబోరు.

స్వాములవారిలో గొందరీ పుస్తకముల పేరులే యెరుగరు. ఒక పీఠాధిపతి ధనము చాల ప్రోగుచేసి, కుమాళ్ళకు పెంకుటిళ్లు గట్టించి, భూములుగొని యిచ్చిరి. మరియొక పీఠాధిపతి పీఠముకొరకు పూర్వపు పీఠాధిపతులు సంపాదించిన పీఠపు నగలను వెండి దీపస్తంభములను విక్రయించి, తన యుంపుడుకత్తెయైన వేశ్యాంగన కిచ్చిరట. పీఠాధిపతుల యొద్ద నిరంతరము గొన్ని యాంక్షపత్రికలు కొన్ని శుద్ధపత్రికలు నిలువ యుండును. ఎవరిమీదనైన గోపమువచ్చినప్పుడు స్వాములవా రొక యాంక్ష పత్రికనుదీసి, వానిమీద ప్రయోగించి, తమకు వారు తగినంత లంచ మిచ్చినప్పుడు శుద్ధపత్రిక నొక దానిని ప్రసాదించుచుందురు. ఇటువంటి పీఠము లెంత త్వరలో నాశనమైన నంత త్వరలో దేశము బాగుపడునని నా యభిప్రాయము. ఇటువంటి పీఠములు జనులపై నధికారము గలిగి యుండవలెనని "మనుస్మృతి"లో గాని, గలియుగమునిమిత్తమై నుద్దేశింప బడిన "పరాశరస్మృతి"లో గాని, "యాపస్తంబసూత్రముల"లోగాని, "గౌతమ సూత్రముల"లో గాని, "భారతా"ది మహాగ్రంథములలోగాని చెప్పబడలేదు. ఈ పీఠ మధికారప్రియులగు విద్యారణ్యాది మహాపురుషులచే స్థాపింపబడి గతానుగతికముగ వచ్చుచున్నది. కొన్ని మఠములకు సంవత్సరమునకు వేలకొలది రూకలు రాబడివచ్చు నగ్రహారములు గలవు. ఈ పీఠాధిపతులు నిరంకుశాధికారులు. దేశాభివృద్ధికరములైన కార్యములు వీరికి గిట్టవు. ప్రకాశముగారి సీమ ప్రయాణముగూర్చి యుపన్యసించుచు నేనిట్లు చెప్పితిని. "ఏదేని నేరముజేసినవానికి ధనదండనము విధించి, దారాపుత్రాదులను విడచి, కారాగృహములో నుండునట్లధికారులు విధింతురుగదా? విద్య నిమిత్తము విదేశముల కరిగినవాడు మూడు సంవత్సరములు విదేశములో

నుండవలెనుగదా! అదే ద్వీపాంతరవాస శిక్షగా గ్రహింపుడు! ఆ మూడేండ్లలో పదివేల రూపాయలయిన ఖర్చుబడునుగదా! ఆ పదివేలు జరిమానా విధింపబడినట్లు గ్రహింపుడు! పరదేశవాసముచేసిన పాపమున కింతకంటె నెక్కుడు శిక్ష యెందుకు? విదేశప్రయాణము చేసిన వీరుడు తనకు తానే విధించుకొన్న శిక్ష యిది! స్వయంకృతాపరాధమునకీ స్వయంకృత శిక్ష చాలు. ఇది దేశోపకారకమైన కార్యము కనుక దీనికై యాగ్రహింపకుడు.''

1905వ సంవత్సరము ప్రారంభమున శ్రీకృష్ణ నరకాసురుల యుద్ధమునుగురించి యొక నాటకమును వ్రాయదలచి, "ప్రసన్నయాదవ"మని దానికి పేరుపెట్టి, జనవరి నెలలో మొదటి యంకము వ్రాసితిని. ఆ సంవత్సరము నాటకము ముగించలేదు. నేను రాజమహేంద్రవరములోను, భీమవరములోను పాఠశాలలు స్థాపించుటచేతను, నే నుపాధ్యాయుడుగ నుండక పోవుటచేతను నాకు గొంత ఋణము పెరిగినది. ఆ ఋణ విమోచనార్థమై యొక యేర్పాటు చేయవలసివచ్చెను. సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావు నాటకప్రియుడు. విశేషించి మానాటకసమాజమున కుపాధ్యక్షుడు. ఆ సమాజమునకు నేనధ్యక్షుడనగుటచే మేమిరువురము సాయంకాలము కలుసుకొనుచుండువారము. నా నాటకములను మాసమాజమువారు పలుమారు రంగస్థలమున ప్రదర్శించుచుండిరి. అవి జనరంజకముగ నుండుటచే బరంపురమునుండియు, మరికొన్ని యితరస్థలమునుండియు నా నాటకములకు వ్రాతప్రతులు వ్రాసిబంపమని హనుమంతరావు నాయుడు గారికిని, తాతయ్యనాయుడుగారికిని వారి బంధుమిత్రులవద్దనుండి జాబులు వచ్చెను. వ్రాతప్రతులు వ్రాసి పంపుటకు వారు బద్ధకించి యూరకుండిరి. అందుచేత నా నాటకముల నచ్చువేయించవలసినదని నామిత్రులు గొందరు నాకు సలహాచెప్పిరి. అచ్చువేయించవలెనని నాకును కోరిక యుండెనుగాని, నాయొద్ద ధనములేదు. పూర్వమెప్పుడో వ్రాసిన నాటకములను సవరింపకుండ నచ్చువేయుట బాగుండదని నాకుదోచెను. సవరించుటకు దగిన యవకాశము లేకపోయెను. ఇట్లుండగ, సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారు నాకొక యుపాయము చెప్పిరి. నేను రచియించిన నాటకములలో "సీతాకళ్యాణము", 'పారిజాతాప హరణము", "ద్రౌపదీపరిణయము", "గయోపాఖ్యానము" నను నాలుగు నాటకములు తన కైదు సంవత్సరములు గుత్తకీయవలసినదనియు, నాయయిదు సంవత్సరములలో నా పుస్తకముల నచ్చువేయించుకొని లాభ నష్టముల ననుభవించెదననియు, నందుకు ప్రతిఫలముగా నాకు నాలుగు

నాటకములకు నాయన వేయి రూపాయల నిచ్చెదమనియు వర్తమాన మంపిరి. ఆ యుపాయము నాకు నచ్చెను. ఈ సొమ్ముతో నా పుస్తకము లచ్చుపడుటయేగాక నా ఋణముగూడ దీరిపోవునని సంతోషించి, నేను వారి సలహానంగీకరించి, వారితో నొక యొడంబడిక చేసికొని ద్రవ్యము పుచ్చుకొంటిని. నాటకములు సవరింపకుండ నచ్చువేయుట నాకిష్టములేదు. అందుచేత, నేనొక గుమాస్తాను నియమించుకొంటిని. ఆ గుమాస్తా సత్యవోలు అప్పారావుగారు. అప్పారావుగారికిని, గున్నేశ్వరరావుగారికిని నింటిపేరొకటే గాని వారు జ్ఞాతులుమాత్రముగారు. సత్యవోలు అప్పారావుగారు నేను మ్యునిసిపలు స్కూలులో నుపాధ్యాయుడుగ నున్న కాలమున నా స్కూలులో చదువుకొనుటచే కొంతకాలము నాకు శిష్యుడు. వీరిని గుమాస్తాగ నేర్పాటు చేసుకొన్న పిమ్మట నేను మొదట "పారిజాతాపహరణ" నాటకమును సవరింప నారంభించితిని. సవరించుట యనగా నందు పూర్వము పద్యములులేని పాత్రలకు పద్యములు పెట్టుటయు, దక్కువయున్న పాత్రలకు నెక్కువ పెట్టుటయు, మునుపున్న భాగములు గొన్ని తీసివేసి క్రొత్తభాగములు చేర్చుటయు నని నా యభిప్రాయము. ఈ విధముగ నేను "పారిజాతాపహరణ" నాటకమును సవరించి, 1905వ సంవత్సరాంతమునకు ముద్రణమునకు సిద్ధముచేసి నేను గున్నేశ్వరరావుగారి కిచ్చితిని. చింతామణి ముద్రాక్షరశాల గున్నేశ్వరరావుగారి చేతిలోనుండుటచేత, వారు దానిని సాధ్యమైనంత త్వరగ ముద్రించిరి. నాలుగు నాటకములలో నేనొక నాటకమును గున్నేశ్వరరావుగారికిచ్చితిని గావున మూడు నాటకములు వారికీయవలసిన భారము నామీదనుండెను. "పారిజాతాపహరణ" నాటక మచ్చుపడి ప్రచురింపబడిన వెంటనే యది జనాదరణము బడయజొచ్చెను.

ఆ నాటకమునందు శృంగారరసముతోపాటు హాస్యరసముగూడ విశేషముగానుండెను. "సీతాకళ్యాణము"ను, "ద్రౌపదీపరిణయము"ను, సవరించుటకును శుద్ధప్రతి వ్రాయించుటకును నేను కొంత జాగుచేసినందున, "సీతాకళ్యాణము"నకు బదులుగా నా రచించిన "ప్రసన్నయాదవ" నాటకమును దనకిమ్మని అడిగినందున 1906వ సంవత్సరము జూనునెలనాటికి నేనా "ప్రసన్నయాదవ" నాటకమును సమాప్తముచేసి వారికిచ్చితిని. ఆ కారణమున "సీతాకళ్యాణ" నాటకమును నేను సవరింపవలసిన యవసరము లేకపోయెను. 1909వ సంవత్సరమువరకును "గయోపాఖ్యానము"ను సవరించుటకు నా కవకాశము లేకపోయినందున, నా సంవత్సరము సవరించి నేను దానిని

వారికిచ్చితిని. "పారిజాతాపహరణము", "ప్రసన్నయాదవము", "గయోపాఖ్యానము" నను మూడు నాటకములు వారచ్చువేయించి విక్రయించినందున నాకు వారిచ్చిన సొమ్ము, అసలీ ఫాయిదాలతో చేరుటయేగాక, కొంత లాభము వచ్చుటచే "ద్రౌపదీపరిణయ" నాటకమును సవరించి యిమ్మని నన్ను వారు త్వరపెట్టలేదు. నాటికీ, నేటికీ నేను వారి కానాటకము నీయలేదు. పాపము గున్నేశ్వరరావుగారుగూడ 1925వ సంవత్సరములో మృతినొందిరి. అదిగాక, గున్నేశ్వరరావుగారు స్థాపించిన "ఆంధ్రకేసరి" పత్రికకు శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు సంపాదకులై, సమర్ధముగా నడుపుచున్నను నేను గూడ కొన్ని సంవత్సరములు గంభీరములై జనులకు రుచికరములైన వ్యాసములు వ్రాసి యిచ్చుచుంటిని. అది మనసులో నుంచుకొని గున్నేశ్వర రావుగారు నేను నాలుగవ నాటకము నీయకపోయినను, నన్నేవిధముగను బాధింపక యూరకుండిరని నా నమ్మకము.

నా పెత్తనములోనున్న "రాజమహేంద్రవర హిందూనాటక సమాజము"నుగురించి సింహావలోకనముగా గొన్ని విషయములిచ్చుట వ్రాయక తప్పదు. హనుమంతరావు నాయుడుగారు మా సమాజమునకు ముఖ్యప్రాణమేయని చెప్పుట యతిశయోక్తిగాదు. 1902వ సంవత్సర మేప్రియలు నెలలో వారికి వాతముచేత కాళ్లు పడిపోయెను. ఇంటిలో డేకుటయేగాని వారు నడుచుటలేదుగదా! నిలువబడుటకైన యోపిక లేకపోయెను. మ్యునిసిపలు పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయులుగ పనిచేయలేక సెలవు పుచ్చుకొనిరి. ఆ సంవత్సరము జూనునెలలో మా మ్యునిసిపలు సెక్రటరీగా నున్న దామరాజు బసవరాజుగారు మృతినొందిరి. ఆ యుద్యోగమును మునిసిపలు సభవారు హనుమంతరావు నాయుడుగారి కిచ్చిరి. కాళ్లు పడిపోవుటచే వారా యుద్యోగములో వెంటనే చేరలేకపోయిరి. రాజమహేంద్రవరములోని డాక్టరులును, చెన్నపురిలోని డాక్టరులును, నాయుడుగారి కెన్నడును కాళ్ళురావని నిర్ధారణచేసిరి. ఆ నిర్ధారణమునుబట్టి గవర్నమెంటువారు నాయుడుగారికి సెక్రటరీపదవి నీయగూడదని ఖండితముగ వ్రాసిరి. అప్పుడు టంగుటూరి ప్రకాశముగారును, పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావు నాయుడుగారును హనుమంతరావు నాయుడుగారిని వడ్డూరు బంపిరి. వాతముచేత పడిపోయిన కాలుచేతులను, దెబ్బలుతగిలి విరిగిపోయిన కాలుచేతులను, నావునేతితో కట్లుకట్టి కుదుర్చుటలో వడ్డూరునివాసులైన కఠారి రామరాజుగారు, సూరపురాజుగారునను క్షత్రియ ప్రముఖులు నిరుపమాన

ప్రజ్ఞావంతులు. వీరిసహాయమున కాలుచేతులు విరిగినవా రనేకులు యధాప్రకారముగ కరచరణాద్యంగములు కలిగి సుఖపడుచున్నారు. మా జిల్లా జడ్జియైన థారంటను దొరగారి కొకప్పుడు చేయివిరుగగా వారు కట్టు కట్టి, యాచేతిని చక్కజేసి, దొరగారి కృతజ్ఞతకు బాత్రులైరి. హనుమంతరావు నాయుడుగారు కొన్ని మాసములు వడ్డూరులోనుండి కట్లు కట్టించుకొని, సంపూర్ణారోగ్యమునుగలిగి, 1903వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి నెలలో మ్యునిసిపలు పాఠశాలలో నెప్పటియట్లు పనిచేయసాగిరి. ప్రతిదినము నాటకసామాజికు లందరు నాటకశాలకుపోయి కుర్చీలమీదను, బల్లలమీదను గూర్చుండి హాయిగా గాలము గడుపుచుండెడివారు. ఆ దినములలో మాకు నాటకశాలయే టవునుహాలు. నాటకశాలయే స్వర్గము. జబ్బుగానున్న దినములలో నాయుడుగారు నాటకములలో వేషములు వేయకపోవుటయేగాక, సాయంకాల మందరితోపాటు నాటకశాలకు రాకపోవుటచే మా నాటక సమాజము వారి సహవాససౌఖ్యము గోలుపోయి వారి ప్రసంగములు విను భాగ్యములేక "సింగములేని యడవి"వలె శోభావిహీనమై యుండెను. వారువచ్చి మరల నుద్యోగములో చేరినతరువాత నాటకములలో వేషములు వేయుట మానిరిగాని సాయంకాలమున మా నాటకశాలకువచ్చి, మాముచ్చటలలో పాల్గొని, మా కానందము కలుగచేయుచుండిరి.

నా పెత్తనములో నున్నప్పుడు నాటకశాలను నీతిమంతముగా జేయుటకై మిక్కిలి ప్రయత్నించితిని. నీతిని నిలుపుటకు, సమాజముయొక్క గౌరవమును స్వాతంత్ర్యమును గాపాడుటకు, నేను శక్యమైనంతవరకు ప్రయత్నము చేసితిని. మా సమాజములో సామర్థ్యముగల స్త్రీవేషధారులు లేకపోవుటచే నేను ముప్పిడి జగ్గరాజను నతనిని స్త్రీవేషధారణమునకై నెల కిరువది రూపాయలు జీతమిచ్చి పిఠాపురమునుండి బిలిపించితిని, అతను బ్రాహ్మణేతరుడు. అయినను స్ఫురద్రూపి. స్వచ్ఛమైన యుచ్చారణ గలవాడు. అభినయించుటలో మిక్కిలి నేర్పుగలవాడు. శ్రావ్యమైన కంఠముగలిగి, హృదయంగమముగ పద్యములు పాడగలవాడు. ఈతని రాకచే మా నాటక సమాజమునకు గొప్ప పేరు గలిగెను. నాయికపాత్రల నన్నింటిని నతడే ధరించి ప్రేక్షకుల పొగడ్తల నందెడువాడు. ఒకసారి మా నాటకసమాజములో ముఖ్యపాత్రలను ధరించు యువకులిద్దరు భంగుతోగలసిన క్షీరమును ద్రాగి, యసందర్భముగాను, నప్రస్తుతముగాను నొక నాటి మధ్యాహ్నము సమాజభవనములో మాటలాడజొచ్చిరి. వెంటనే వారిని నేను మా సమాజము

నుండి తీసివేసి యావలకు బంపివేసితిని. మరి రెండు దినముల తరువాత వారు పశ్చాత్తాపమునొంది నాకడకు వచ్చి చేసిన తప్పు నొప్పుకొని క్షమింపు మనికోరి, మరల సమాజములో జేర్చుకొమ్మని వేడిరి. అప్పుడు నేను వారిని క్షమించి మరల చేర్చుకొంటిని. అట్టి తెలివితక్కువ పనుల మరల నెన్నడు చేయక వారు జాగ్రత్తగా నుండిరి. మా సమాజమువారు తహసీలుదారుగారు మొదలగు నుద్యోగస్థుల కెన్నడును జడియలేదు. అధికారులకు భయపడి టికెట్ల నుచితముగ నీయలేదు. ఒక యధికారిభార్య యుచితముగ టికెట్ల బంపుమని వారి సేవకుని మాకడకు బంపెను. రాత్రి యెనిమిది గంటల కక్కడ దొరకునని టికెట్లగదిచూపి, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు సమాధానము చెప్పి వచ్చిన వానిని బంపివేసిరి. ఒక మేజస్ట్రీటుగారు మా సమాజముకడ రాత్రి డప్పులను వాయించు మంగలవాండ్రు చుట్టుప్రక్కలవాండ్రకు నిద్రాభంగము గలుగచేయుచున్నారని పోలీసువారిచేత దమకోర్టులో యభియోగము దెప్పించుకొని తామే వారికి జరిమానాల విధించిరి. అప్పుడు మేమూరకుండక జాయింటు మేజిస్ట్రీటుగారియొద్ద నప్పీలు జేసితిమి. ఆ దొరగారు మామీద దేబడిన యభియోగమును మరల విచారణ చేయుమని తహసీలుదారుగారియొద్దకు బంపిరి. తహసీలుదారుగారు విచారణ ప్రారంభించిరి. అప్పుడు మాపక్షమున నేతి వెంకటసోమయాజులుగారు, పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావునాయుడుగారు, కనుపర్తి శ్రీరాములుగారును న్యాయవాదులై, తాలూకాకచేరీకివచ్చి వాదించిరి. పోలీసువారిపక్షమున సుబ్బారెడ్డిగారను పోలీసు యినస్పెక్టరుగారు వాదించిరి. తహసీలుదారుగారు మాపైవచ్చిన యభియోగమును త్రోసివేసి, మంగలివాండ్రకు పడిన జరిమానాలు రద్దుచేసి, సొమ్ము వాపసు చేయించిరి. ఇది చిన్నయంశమైనను, మా సమాజమువా రాత్మగౌరవమును, స్వాతంత్ర్యమును గాపాడుకొనుట కెట్లు ప్రవర్తించిరో తెలుపుటకై యీ విషయము వ్రాయవలసివచ్చెను.

1906వ సంవత్సర ప్రారంభమున జనవరి నెలలో నేను "మనోరమ" యను మాసపత్రిక ప్రకటింపనారంభించితిని. దానిని శ్రీ గున్నేశ్వరరావుగారి చింతామణీ ముద్రాక్షరశాలలో ముద్రింపించితిని. ఈ పత్రికలో నేను "ప్రసన్న యాదవ" నాటకమును నెలకొక యంకముచొప్పున ప్రకటించి జూనునెలనాటి కయిదంకములు ముగించితిని. ఈ పత్రికయొక్క ప్రథమసంచిక చేరినతోడనే నామిత్రులైన జయంతి రామయ్యపంతులుగారు "మీ కవిత్వము గానమువలె నా కానందము కలిగించుచున్నది" అని జాబు వ్రాసిరి. కూచి నరసింహము

గారు "తేనెవలె రుచించుచున్నది" అని నన్ను బహూకరించుచు వ్రాసిరి. ఈ నాటకముగాక, "మనోరమ" పత్రికలో "రాజస్థాన కథావళి" యను గ్రంథమును, "మహాపురుషుల జీవచరిత్రములను" గ్రంథమును, "వినోదములు"ను, "కర్పూరమంజరి" యను నవలను భాగభాగములుగ బ్రకటింపజొచ్చితిని. "రాజస్థానకథావళి" Todd's "Annals of Rajasthan" యను నింగ్లీషు గ్రంథమునుండి తెనిగింపబడినది. ఈ గ్రంథము రెండు భాగములు గలది. మొదటిభాగము 1906లోను, రెండవభాగము 1907లోను ప్రకటింపబడినవి. "మహాపురుషుల జీవితచరిత్రము" మూడుభాగములు గలది. అందు మొదటిభాగము రాజారామమోహనరాయలు మొదలగు బంగాళాదేశపు మహాపురుషుల జీవచరిత్రలు గలది. ఇది 1906లో ప్రతి మహాపురుషుని పటముతోసహా భాగభాగములుగ ప్రకటించితిని. రెండవభాగము బొంబాయి రాజధానిలోని మహాపురుషుల జీవచరిత్రలు కలిగియున్నది. ఇది 1907లో వారివారి పటములతో ప్రకటింపబడెను. పటములు సంపాదించుటకై నెలకు పదిరూపాయలుచొప్పున నాకు వ్యయమగుచుండెను. మూడవభాగము చెన్నపురిలోని నాయకుల చరిత్రలతో నిండియున్నది. "కర్పూరమంజరి"లోని మొదటిభాగము 1906లో ముగించితిని. ఈ పత్రికకు మొదటి సంవత్సరములోనే తగినంత ప్రోత్సాహము కలిగెను.

ఈ సంవత్సరము రాజమహేంద్రవరములో నొకవిశేషము జరిగెను. శ్రీ శంకరాచార్యస్వాములవారు టంగుటూరి ప్రకాశముగారితో భోజనము చేసినవారికి వెలిపత్రికలు బంపుటకై ప్రయత్నము చేయుచుండిరి. వారు రాజమహేంద్రవరమువచ్చి శంకరమతములో బసచేసిరి. ఆంక్షపత్రిక లుపసంహరింపుమని వారిని వినయముతో వేడుకొనుటకై పురజను లొక యేకాదశినాడు మధ్యాహ్నము మార్కండేయులవారి యాలయములో నొక సభచేసిరి. ఆ సభకు శ్రీ స్వాములవారి నాహ్వానము చేసిరి. శ్రీ స్వాములవారు దమ యేనుగునెక్కి సభకు వచ్చిరి. గౌరవముగా వారిని మంటపముమీద నొక కుర్చీమీద కూర్చుండబెట్టిరి. పౌరులు వారికిరుప్రక్కల పాదములకడ మంటపముమీద క్రింద గూరుచుండిరి. తక్కిన పౌరులు మంటపమునకు, గర్భాలయమునకు పడుమనున్న కాళీస్థలములో గూరుచుండిరి. అప్పుడు మాపురములో రెండవతరగతి (2nd grade) న్యాయవాదియైన గుండవరపు రామమూర్తిగారులేచి, స్వాములవారికెదురుగా నిలిచి, చేతులు జోడించి యిట్లని విన్నవించిరి. "స్వామీ! సరదానిమిత్తము సీమవెళ్ళలేదు.

విద్యాభ్యాసమునకు వెళ్ళిరి. వారు వర్ణసాంకర్యము చేయుటకై వెళ్ళలేదు. వారు మంచిపనిచేయుటచే మావారు కొంద రాయనతో భోజనముచేసి సంఘములో జేర్చుకొనిరి. కాబట్టి ప్రకాశముగారిని, వారితో భోజనము చేసినవారిని, వెలివేయక క్షమించవలెనని నా ప్రార్థన" అని గుండవరపు రామమూర్తిగారు పలుకుచుండగా నాయనమాటలు సహింపక పూర్వాచార పరాయణుడైన యొకశాస్త్రి సభలో నుచ్చరింపరాని కఠినోక్తుల నుచ్చరించి, రామమూర్తిగారి నధిక్షేపించెను. ఆయన దుర్భాషలు సభవారికందరకు మహాగ్రహ కారణములయ్యెను. వెంటనే సభాసదులు, "ఛీ, ఛీ, ఛీ," యని కేకలు వేసిరి. గొడవపుట్టెను. సభలో గూర్చున్నవారందరు దిగ్గునలేచిరి. కొట్టుకొందురేమోయని భయము కలిగెను. స్వాములవా రాశాస్త్రిని మందలింపలేక, సభాజనులు తమమీదబడి తన్ను కొట్టుదురేమోయని భయపడి కుర్చీమీదనుండి లేచి పాదుకలు దొడుగుకొని యాలయముయొక్క దొడ్డిగుమ్మముదారిని గోదావరియొడ్డునకు గబగబ నడచిపోయి, శంకరమఠము చేరిరి. వారి పీఠశిష్యులు కొంతమంది వెంటనుండిరి. మొదట వారెక్కివచ్చిన యేనుగు దేవాలయముయొక్క సింహద్వారముకడనే వీధిలోనుండెను. స్వాములవారు వెళ్ళగానే సభాసదులు చెల్లాచెదరై, నానాముఖముల బోయిరి. స్వాములవారు మఠముచేరి, మహాకుపితులై గొంతెత్తి రాజమహేంద్రపురమును, పురవాసులను శపించుచు, దన్నుకొట్టుటకే యాసభకు దన్ను రప్పించిరని యనుమానపడి దూషింపనారంభించిరి. అది వట్టి దురభిప్రాయమేగాని, యందు సత్యమేమియులేదు. సభాసమావేశము చేసినవారును, సభకు వచ్చిన గుండవరపు రామమూర్తిగారు మొదలైన వారును, విదేశప్రయాణము చేసినవారిని వెలిలేకుండ సంఘములో చేర్చుకొమ్మని స్వాములవారిని వేడుకొనుటకే నిర్మల ధర్మబుద్ధితో సభకువచ్చిరి. గాని స్వాములవారిని పరాభవించుటకుగాని, కొట్టుటకుగాని, రాలేదని నేను స్పష్టముగ చెప్పగలను. ఏలయన, నేనా సభలో గుండవరపు రామమూర్తిగారి ప్రక్కనే యుంటిని. పూర్వపీఠస్థులు వీరేశలింగముగారు వితంతువివాహములు చేసినప్పుడు రాజమహేంద్రవర కళాశాలావిద్యార్థులు తమ శిష్యులను కొట్టినందున హటాత్తుగ బట్టణమునుండి రాత్రివేళ వెడలిపోయిరి. అట్లే యిప్పుడు గూడ యీ స్వాములవారు భయపడి కోపోద్దీపితులైరి. కాని వారు భయపడుట కెంతమాత్రము కారణములేదు. శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు తమ "ఆంధ్రకేసరి"లో నీ విషయమై వ్యాఖ్యానము చేయుచు, నేనుగు తలక్రిందుగా

బడిపోయినట్లు బొమ్మ వేయించిరి. దీనివలన స్వాములవారు గజారోహణము మాని పాదచారులై వెళ్ళిరని చెప్పుటకే!

టంగుటూరి ప్రకాశముగారు గతసంవత్సరముననే, యనగా 1905వ సంవత్సరమునందే, రెండవసారి సీమకు వెళ్ళిరి. 1906వ సంవత్సర ప్రారంభమున దేశరాజు పెదబాపయ్యగారు తమ యంతఃకరణశుద్ధిగా నడచుకొనదలచి, బ్రాహ్మణమతము విడిచి యజ్ఞోపవీతము దీసివైచి యనుష్ఠానిక బ్రహ్మమతస్థులైరి. కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు మొదటినుండియు మనసులో బ్రహ్మమతావలంబులేగాని, యజ్ఞోపవీతము దీసివేయలేదు. బాపయ్యగారా పని చేసినతోడనే వీరేశలింగముగారు గూడ యజ్ఞోపవీతమును పరిత్యజించి యనుష్ఠానిక బ్రహ్మమతస్థులైరి. ఈ పని జరిగినతోడనే నగరములో గొప్ప సంక్షోభము బయలుదేరెను. విద్యార్థులందరు వీరేశలింగముగారివలెనే జందెములు త్రెంచివైచి బ్రహ్మమతస్థులగుదురని ప్రజలకు భయము గలిగెను. వీరేశలింగముగారి మార్గము ననుసరింప గూడదని చెప్పుటకై పురమందిరములో నొక పౌరమహాసభ జరిగెను. ఆ సభకు మహారాజశ్రీ గంటి లక్ష్మన్నగా రధ్యక్షులైరి. అడవికొలను కనకరాజు గారు లేచి, సభలో వీరేశలింగముగారు తమ కరువది సంవత్సరములు వచ్చినతరువాత వృద్ధులై యజ్ఞోపవీతము పరిత్యజించిరి గనుక విద్యార్థులు చిన్నతనమునందా పని చేయగూడదనియు, చిరకాలానుభవము గలిగిన మీద నవసరమైనపక్షమున నట్టుచేయవచ్చుననియు, గంభీరముగా నుపన్యసించిరి. సభాధ్యక్షులు గూడ వీరేశలింగముగారి మతమును ఖండించిరి. అత్తిలి సూర్యనారాయణగారును నేనును వీరేశలింగముగారు చేసిన కార్యమును సమర్థించుచు నుపన్యసించితిమి. సభ వరుసగా మూడుదినములు జరిగెను. ఆ పక్షమున గొందరు, నీ పక్షమున గొందరు మాటాడిరేగాని పర్యవసానము దేలలేదు. దేశరాజు పెదబాపయ్యగారు వయసున చిన్నవారయ్యు సంస్కరణ విషయమున వృద్ధుడై మహావీరుడయ్యెను. కళాశాలలో దన యుద్యోగమునకు భంగము వచ్చినను, నార్బతునాటు కంపెనీలో దన సొమ్ము పోయినను, తన మామగారైన దావులూరి యుమామహేశ్వరరావుగారితోను, గొప్ప యుద్యోగస్థులైన తన పినతండ్రులతోను వియోగము సంభవించినను, వంట కెవడు దొరకకపోయినను, తానే స్వయముగా వంటచేసి తండ్రిగారి శ్రాద్ధమును బ్రహ్మమతప్రకారము జరిపిరి.

ఆ సంవత్సరమున నా మేనమామగారు తణుకులో నూతనముగా స్థాపింపబడిన యున్నతపాఠశాలలో నాంధ్రోపాధ్యాయులై పనిచేయుచుండిరి. మాతల్లి తన సోదరుడైన మల్లయ్యశాస్త్రిగారిని జూచుటకు తణుకు వెళ్ళి యచట జబ్బుపడెను. బ్రతుకుమీద యాస యామెకు బోయినందున, జ్యేష్ఠకుమారుడనైన నాకడకే తన్ను బంపుమని తన సోదరునిగోరెను. మల్లయ్య శాస్త్రిగారు నాకడ కామెను బంపిరి. రాజమహేంద్రవరము తాలూకాబోర్డువారు మా మేనమామగారికి సెలవీయనందున శాస్త్రిగా రమలాపురము వెళ్ళవలసి వచ్చెను. అందుచేత, మాతల్లిని విడుచుట కిష్టములేకపోయినను విధిలేక 1906వ సంవత్సరము జూనునెలలో నామెను నాకడకుబంపి శాస్త్రిగా రమలాపురము వెళ్ళిరి. మాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తి మా తల్లిని నాకడకు దోడ్కొనివచ్చెను. అప్పుడు నాకు మిక్కిలి జబ్బుగా నుండెను. నాకు కదలుట కోపికలేక మాతల్లిని సురక్షితముగా దోడ్కొనిరమ్మని నా మిత్రులైన తాతయ్య నాయుని, కందర్ప తిమ్మరాజును బయనముచేసి విజయేశ్వరము బంపితిని. మా తమ్ముడును, వారిరువురును, మాయమ్మను పడవమీద నాకడకు తోడ్కొని వచ్చిరి. నేను గుగ్గిలము సుబ్బారావుగారిచేతను, దామెర్ల వెంకట రమణరావుగారిచేతను దగుచికిత్స చేయించితిని. గాని యది ప్రయోజనకారి గాలేదు. అంతకంత కామెకు రోగమధికమై యన్నద్వేషము గలిగెను. గ్రామ పురోహితుడైన యొక వైదిక శిఖామణి నాకడకు వచ్చి ప్రకాశముగారి పంక్తిని నేను భోజనము చేసినందున నేను కర్మచేయుట కర్హుడనుగానని చెప్పి నన్ను ప్రాయశ్చిత్తము చేయించుకొమ్మని గోరిరి. నేనందుల కొప్పుకొనక, వారికోరిక నిరాకరించి బంపివేసితిని. ఎట్టకేలకు మాతల్లి పరాభవ సంవత్సరమందు నాషాఢశుద్ధమున నేకాదశీ దినమున పగలు పదిగంటలకు మృతినొందెను. అదియేమిచిత్రమోగాని, మా పితామహుడును, మా తండ్రిగారును, మా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మయు, నా మేనమామ మల్లయ్యశాస్త్రిగారును, మాతల్లివలె యేకాదశినాడే పరమపదించిరి. అందువలన మావాండ్రందరు పుణ్యాత్ములనియు, నితర తిథులలోబోయినవారందరు పాపాత్ములనియు, చెప్పుట నాయభిప్రాయముగాదు. నాకట్టి పిచ్చినమ్మకములేదు. ఏ తిథినిబోయినను పోయినవారి సుకృతమునుబట్టి వారికి సద్గతి కలుగునని నా నమ్మకము. మా యింట శునకమొకటి గూడ నేకాదశినాడేపోయెను. అదియొక యదృచ్ఛ (accident) గాని సుకృతవిశేషముగాదు. నా మాతృమరణము నాకమిత

సంతాపము కలిగించెను. ఆమె మంచియిల్లాలని వీరవాసరములో మిక్కిలి పేరుబడెను. చిన్ననాట నామె భర్తగారిచేతను, తన యత్తగారిచేతను మిక్కిలిశ్రమపడెను. నేను నరసాపురములో జదువుకొను నప్పుడు నానిమిత్తముగూడ మిక్కిలి శ్రమపడెను. ఆమె ఋణమెన్నడును నేను దీర్చుకొనజాలను. పునర్జన్మమున్నపక్షమున నేను మరల నామె గర్భముననే జన్మింపవలెనని నా కోరిక. అటువంటి యుత్తమమాత కడుపున బుట్టుట దుర్లభము. ఆమె ఖండవల్లిలో జన్మమొంది, వీరవాసరములో గాపురము చేసి, రాజమహేంద్రవరములో గాలధర్మమొందెను. అప్పుడు నేను జబ్బుగా నుండుటచే నామెకు యథావిధిగా నంత్యక్రియలు చేయజాలనైతిని. మాతమ్ముడు కృష్ణమూర్తియే దాదాపుగా కర్మనంతను జేసెను. నేను ప్రకాశముగారితో భోజనముచేసితినను సందేహము లేక, బ్రహ్మశ్రీ వాజిపేయ యాజుల రామయ్యగారను శ్రోత్రియబ్రాహ్మణుడు మాది ఋగ్వేదమగుటచే నాశ్వలాయన సూత్రప్రకారము కర్మ యథావిధిగా జేయించెను. పండ్రెండవ దినమున మాయింట జరిగిన సంతర్పణములో నేసందేహమునులేక నూరుమంది బ్రాహ్మణులు భోజనములుచేసిరి.

మాతల్లి పోయిన పదమూడవ దినమున నేను మా దొడ్డిలో తల యంటుకొనుచుండగా కందుకూరు వీరేశలింగముగారు, కుందూరి వేంకటరత్నముగారు, రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారు ముగ్గురును గలసి మా యింటికివచ్చి తమరాక నాకు దెలుపుమని మాయింటిలోని మనుష్యునిచేత లోపలకు వర్తమానమంపిరి. శరీరమునిండ రాసుకున్న నూనెతో సగము నలుచుకున్న పిండితో వారి దర్శనము చేయుటకు వీధిసావడిలోకి వచ్చి, పంతులుగారికి నమస్కరించి, యేలవచ్చితిరని యడిగి వారి సన్నిధిని గూరు చుంటిని. అప్పుడు పంతులుగా రిట్లనిరి. నేను "వితంతు శరణాలయము"ను "నిమ్నజాతుల బాల బాలికా శరణాలయము"ను, "పతితస్త్రీశరణాలయము"ను స్థాపించదలచుకున్నాను. ఈ మూడు సంస్థలలోను పనిచేయు యువకులు నాకు కావలెను. వారికి వేరేవేరే జీతము లిచ్చుట కష్టము. అందుచే నే నొక యాస్తిక పాఠశాల స్థాపించి దానిలో పనిచేయు నుపాధ్యాయులచేత నీ ధర్మసంస్థలలో పనిచేయింపవలెనని నా తలంపు. కాబట్టి మీ హిందూ లోవరు సెకండరీ పాఠశాల నాకిచ్చినపక్షమున దాని నున్నతపాఠశాలగాజేసి యందలి యుపాధ్యాయులచేత నీ ధర్మసంస్థలు నడిపించెదను. మీ కీ పాఠశాలవలన కొంత లాభము వచ్చుచున్నపక్షమున మీకు నెల కేదో కొంత విరాళమిచ్చెదను. ఆ పలుకులు వినగానే క్షణకాలమైన నేనాలోచింపక

వెంటనే యిట్లు ప్రత్యుత్తరమిచ్చితిని.

"అయ్యా! ఈ పాఠశాలవలన నాకు లాభమువచ్చుటలేదు. పాఠశాలలో నున్న సమస్త పరికరములతోడను మీకు నేను పరమసంతోషముతో నా పాఠశాల నిచ్చెదను. నెలనెలకుగాని, పరికరములకుగాని, మీరు నాకేమియు ధనమీయనక్కరలేదు". నామాటలు విని వీరేశలింగముపంతులుగారు మిక్కిలి సంతోషించి వెడలిపోయిరి. కాని వారు వెంటనే పాఠశాలను స్వాధీనము చేసుకొనలేదు. ఏలయన, వీరేశలింగముపంతులుగారా సంవత్సరమొక గొడవలోబడిరి. డి. శ్యామారావను నొక మాధ్వయువకుడు మా నాటక సమాజములో సామాజికుడుగా నుండెను. అతడు హనుమంతరావుగారి దయవలన మునిసిపలు పాఠశాలలో నొక చిన్న యుపాధ్యాయపదవి సంపాదించెను. తరువాత నత డాపనిమాని "హిందూసమాజాభివర్ధని" యను తెనుగుపత్రిక నొకటి నెలకొల్పి నడుపజొచ్చెను. న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు స్థాపించిన "హిందూసమాజము"తో దీనికెట్టి సంబంధము లేదు. శ్యామారావుగారు తమ పత్రికలో నీక్రిందివిధముగా వ్రాసిరి. "ఒక పట్టణములో నొక పుణ్యాజనుడు వితంతువులకు విద్యాబుద్ధులు చెప్పి వారిని బాగుచేయుటకై వితంతుశరణాలయము స్థాపించి కొందరు వితంతువులను చేర్చి పోషించుచుండెను. ఒక యరవవాడు స్త్రీవేషము వేసుకొని యా శరణాలయములో ప్రవేశించి వితంతువులను పాడుచేయు చుండెను." ఇది శ్యామారావుగారి వ్రాతయొక్క సారముగాని యచ్చముగా నీమాటలేగావు. ఇది పూర్వాచారపరాయణుల ప్రేరణముచేతనో, తెలివితక్కువ చేతనో శ్యామారావుగారు వీరేశలింగముగారిని, వారి శరణాలయమును నుద్దేశించి శరణాలయమున కప్రతిష్ఠ తెచ్చుటకు వ్రాసిన వ్రాతయని స్పష్టమగుచున్నది. పుణ్యాజనుడనుమాటమీద శ్లేషగలదు. పుణ్యాజనుడనగా రాక్షసు డొకయర్థము, సత్పురుషు డొక యర్థము. శ్యామారావుగారు వీరేశలింగముగారి విషయమై రాక్షసార్థము ప్రయోగించిరిగాని మంచియర్థము కాదు. నే నెరిగినంతవరకు "వితంతుశరణాలయము"లో నెన్నడు నరవవాడు స్త్రీవేషముతో ప్రవేశింపలేదు. అది వట్టి యబద్ధకల్పనము. శ్యామారావుగారి యొక్కయు, వారి సహకారులయొక్కయు, నూహాప్రపంచములోనే యట్టి కార్యము జరిగియుండును గాని ప్రపంచములో నెక్కడను జరిగియుండదు. అది దురుద్దేశముతో వ్రాయబడిన వ్రాత. అది చదివి కోపించి వీరేశలింగము

పంతులుగారు మా పట్టణములో జాయింటు మేజిస్ట్రీటుగా నున్న బ్రేడువుడ్డు దొరగారియొద్ద శ్యామారావుగారిమీద నొక యభియోగము (క్రిమినల్ ఛార్జి)ను దెచ్చిరి. అది విచారణకు వచ్చెను. విచారణ కొన్నిమాసములు పట్టెను. వీరేశలింగముగారిపక్షమున ధారవాడ కృష్ణారావుగారును, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారును కనుపర్తి శ్రీరాములుగారును న్యాయవాదులుగా పనిచేసిరి. శ్యామారావుగారిపక్షమున సారంగు భీమశంకరరావుగారును తంజావూరు రఘునాథరావుగారును న్యాయవాదులుగా పనిచేసిరి. వీరేశలింగముగారి పక్షమున చిత్రపు వేంకటాచలము పంతులుగారును సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు మొదలగు ప్రముఖులు సాక్ష్యమిచ్చిరి. వాయిదా జరిగిన ప్రతిదినము నేను పనికట్టుకొని దొరగారి కచేరీకిబోయి న్యాయవాదుల ప్రక్కను కూర్చుండి, వారు మరచిన సంగతులను జ్ఞాపకముచేయుచు నాకుతోచిన సలహాలను చెప్పుచుంటిని. మేజస్ట్రీటుగారు వీరేశలింగముగారియొక్కయు, వారిపక్షమున వచ్చినవారియొక్కయు, సాక్ష్యమునమ్మి శ్యామారావుగారికి పదునెనిమిది మాసములు కారాగృహవాసశిక్ష, మూడువందల రూపాయలు జరిమానాయు విధించిరి. వీరేశలింగముగారా కఠినశిక్షవిని విస్మయమును, విచారమును పొందిరి. ఏదో స్వల్పముగ జరిమానా విధింపబడునని వీరేశలింగముగారు తలంచిరిగాని, యింత కఠినముగ శిక్ష విధింపబడునని వారు తలంపలేదు. కనుక వారు మిక్కిలి జాలిపడిరి. శ్యామారావుగా రప్పీలుచేసిరి. మండల న్యాయాధిపతియైన పార్థసారథి అయ్యంగారు కొంత కారాగృహవాసశిక్షను, కొంత జరిమానాను తగ్గించి శేషించినది ఖాయపరచిరి.

వీరేశలింగముగారు సంపూర్ణమైన బ్రహ్మసమాజ మతస్థులగుటచే, వారటమీద హిందూ ధర్మశాస్త్రప్రకారము వితంతువివాహములు చేయరని యంతకుమున్ను వితంతువివాహములు చేసికొన్నవా రభిప్రాయపడి వీరేశలింగము పంతులుగా రదివరకుచేసిన స్త్రీ పునర్వివాహము లుగ్గడించుటకు పంతుగారికొక వీడ్కోలు నొసంగి గౌరవింపదలచి యిన్నీసుపేటలో నొక సభచేసిరి. ఆ సభకు నన్నే, యా వితంతువివాహములు చేసికొన్న వా రధ్యక్షులుగా గోరిరి. నే నధ్యక్షుడనై వీరేశలింగము పంతులుగారును, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారును వితంతువివాహ సంస్కరణవిషయమై యెన్నెన్ని శ్రమలుపడిరో, యెట్టి ఘనకార్యములు చేసిరో యవియెల్ల నుగ్గడించి వారి కంఠములో ప్రాణముండగ స్త్రీపునర్వివాహ సంస్కరణమును వదలిపెట్టరని చెప్పితిని.

14. హితకారిణీసమాజ స్థాపనము

1906వ సంవత్సరముననే హితకారిణీసమాజమును స్థాపించి యా సమాజపక్షమున నాదగ్గర పుచ్చుకొన్న పాఠశాల నున్నతపాఠశాలగా జేయదలచి, యా విషయమై డైరెక్టరుగారితో నుత్తరప్రత్యుత్తరములు జరుపుమని నన్నును సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారిని పాఠశాలోపసంఘమునకు కార్యసచివులుగ పంతులుగారు నియమించిరి. మేమిరువురమును మరుచటి సంవత్సరము నాలుగవఫారము పెట్టుట కనుజ్ఞ నిమ్మని, డైరెక్టరుగారికి వ్రాసితిమి. అప్పుడు బోధనాభ్యసన కళాశాలకు మల్లాది వేంకటరత్నముగారు వైసుప్రిన్సిపాలుగ నుండిరి. మా పాఠశాలావిషయమై హంటరు దొరగారి కేమియు నాక్షేపణ లేకుండ జేసికొనుటకై యొకనాటి సాయంకాలము వీరేశలింగముగారును, లక్ష్మీపతిగారును, నేనును హంటరుగారి యింటికి బోతిమి. మల్లాది వేంకటరత్నముగారు గూడ నప్పుడచ్చట నుండిరి. మా పాఠశాల నున్నతపాఠశాల జేసినచో, తమ కళాశాలలోని యున్నతపాఠశాలకు నష్టము కలుగునని వేంకటరత్నముగారు బహువిధములైన యాక్షేపణములు జెప్పిరి. అవి యన్నియు హంటరుగారి చెవికెక్కినవి. మా పాఠశాలాస్థాపనము దొరగారికి గూడ నిష్టములేదని వారి సంభాషణములబట్టియే మేము గ్రహించి, రాత్రి తొమ్మిది గంటలకు దొరగారివద్ద సెలవుదీసికొని యింటికి బోయితిమి. దొరగారు మా పాఠశాలనుగురించి డైరెక్టరుగారికి వ్యతిరేకముగానే వ్రాసియుందురు. అందుచేత మరుచటి సంవత్సరము నాలుగవ ఫారము పెట్టుటకు డైరెక్టరుగా రంగీకరింపలేదు. ఈ విధముగ నెట్టెటో 1906వ సంవత్సరము గడచెను.

1907వ సంవత్సర ప్రారంభమున నొకనాడు శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రి గారు వీరేశలింగముగారియొద్దకు బోయి ''వితంతువివాహములు శాస్త్రీయములా? అశాస్త్రీయములా? చేయదగినవా? చేయగూడనివా? యను విషయమునుగురించి చర్చచేయవలసి యున్నది. అట్టి సభకు మీ రధ్యక్షులుగా నుండవలసిన''దని గోరిరి. అప్పుడు వీరేశలింగముగారు ''పాతిక

సంవత్సరములనుండి వితంతువివాహములు జరుగుచున్నవి; అనేకములైనవి. ఇప్పు డాచర్చ యనవసరము. నే నా సభ కధ్యక్షుడుగ నుండను. కావలసిన పక్షమున చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహముగారి నధ్యక్షులుగ కోరుకొను''డని చెప్పి, శాస్త్రిగారిని బంపిరట! ఇట్లు తమకు శాస్త్రిగారికి సంభాషణ జరిగినదని, వీరేశలింగముగారు నాతో చెప్పిరి. పిమ్మట కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారు సభ నేర్పాటుచేసి, యా సభకు నన్నధ్యక్షులుగ నేర్పాటుచేసి, వితంతు వివాహోద్యమము ఖండించుటకు బ్రహ్మశ్రీ కాశీభట్ట బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారిని బిలిపించిరి. సభ హిందూసమాజమందిరమున జరిగెను. హిందూసమాజమనగా నిప్పటి భవనముగాదు. న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారి ఇంటికిచేరి యుత్తరభాగమున నొక గొప్ప సావడి గలదు. హిందూసమాజము మునుపందులో నుండెడిది. అందుచే దానిని హిందూసమాజమందిరమంటిని. ఒకనాటి సాయంకాలమున సభ ప్రారంభమయ్యెను. ప్రేక్షకులతో భవన మంతయు నిండెను. కళాశాల విద్యార్థులు, మా నాటకసామాజికులు, చాలమంది పౌరులు సభకు విజయము చేసిరి. సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారు, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారు, చెరుకుమిల్లి వెంకట్రామయ్యగారు నా చుట్టును గూర్చుండిరి. బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారికిని నాకును సమావేశము గలుగుట మా పురజనులు మిక్కిలి యాశ్చర్యముగ భావించిరి. ఏలయన వారు పూర్వాచార పరాయణులలో నగ్రగణ్యులు. నేను సంఘసంస్కరణప్రియుడను. బ్రహ్మయ్య శాస్త్రిగారు ముందుగ వితంతువివాహములు చేయగూడనివని యుక్తులచేత సాధింతునని, యుపన్యాస మారంభించిరి. శాస్త్రవిషయమున మరియొకనాడు ప్రసంగింతుమని సెలవిచ్చిరి. ఆ సాయంకాల మంతయు యుక్తులతోడనే వితంతువివాహములను ఖండించిరి. రమారమి యొక గంటసేపు వారు మాటాడిరి. నడుమనడుమ సభాసదులు వారి కడ్డు తగులుచూ వచ్చిరి. వారుపన్యసించిన పిదప వారు చెప్పిన యుక్తులకు జవాబు చెప్పుమని సభాసదులు నన్ను గోరిరి. అంతట నేను లేచి బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారి యుక్తులను నా యుక్తులచేత ఖండించితిని. మరుచటివారము వచ్చి శాస్త్రవిషయమై ప్రసంగింతుమనిచెప్పి, బ్రహ్మయ్య శాస్త్రిగారు వెడలిపోయిరి. తరువాత వారెన్నడువచ్చి యా విషయమై యుపన్యసింపలేదు.

ఇన్నీసుపేటలో నొక పోస్టాఫీసు కలదుగదా! 1907వ సంవత్సరమున, దామోజీపురపు నారాయణరావుగా రక్కడ పోస్టుమాస్టరుగా నుండిరి. వారు

జాతముచేత మాధ్వబ్రాహ్మణులు. కాని తరువాత, ననుష్ఠానిక బ్రాహ్మమతస్థులైరి. వారి తల్లిగారియొక్కయో, తండ్రిగారియొక్కయో శ్రాద్ధము రాగా, నారాయణరావుగారు శ్రాద్ధము బ్రాహ్మమతము ప్రకారముచేసి, యా సందర్భమున మిత్రులకొక విందుచేసిరి. ఆ విందున సర్వమతములవారు పాల్గొనిరి. నేనును, వీరేశలింగముగారును, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారును వెళ్ళి యావిందులో భుజించితిమి. అందు వైశ్యులు గొందరు, బ్రాహ్మణేతరులు గొందరు పాల్గొనిరి. నానామతములవారితో విందారగించుట నా కదియే మొదటిసారి. వంట బ్రాహ్మణుడే చేసెను. భోజనము చేసినవారి నామములు పత్రికలో పడెను. అదివరకు, ప్రకాశముగారి పంక్తిని భోజనము చేసినందులకే, మా పట్టణములోని పూర్వాచారపరాయణులు మామీద మిరియాలు కారాలు నూరుచుండిరి. ఈ విందుతో వారికి మామీద నమితాగ్రహము వచ్చినది. టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు, రాయవరపు రామమూర్తిగారి తోడియల్లు డగుటచే, రామమూర్తి యింటనే గాపురముండిరి. ఇంతలో రామమూర్తిగారి మూడవమరదలి వివాహము వచ్చెను. ఆమెను పాలెపు శరభరాజుగారి కిచ్చుటకు నిశ్చయింపబడెను. నేను రాయవరపువారి కుటుంబములోని వాడనేయని లోకులు తలచుటచేతను, శ్రీరాములుగారు రామమూర్తిగారికి దగ్గరబంధువగుటచేతను, మే మిరువురము వివాహములో సంబంధము కలుగచేసుకొందుమని లోకులెరిగి, పురవాసులు రామమూర్తిగారిని కొన్ని చిక్కులుపెట్టిరి. వంటబ్రాహ్మణులు నాద్వారా బయానాపుచ్చుకొని మరల గనబడలేదు. వంటబ్రాహ్మణులు దొరకుటయే దుర్లభమయ్యెను. ఎట్టకేలకు నేను, మా సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారి యల్లుడైన శ్రీ రాజా వాడ్రేవు వెంకట కృష్ణారావుగారి దర్శనమునకు వెళ్ళి పెండ్లికి వంటబ్రాహ్మణులు కుదురలేదని చెప్పితిని. ఆయన వంగలపూడి జమీందారుగారు. వారు వాడ్రేవువారి సత్ర మనుపేర నొకసత్రమును జరుపుచుండిరి. ఆ జమీందారుగారు లక్ష్మీపతిగారి ద్వారా నాకును రామమూర్తికిని మిత్రులు. ఈ సంగతివిని జమీందారుగారు తమ సత్రములోని వంటబ్రాహ్మణుని తీసుకొనివెళ్ళుమని చెప్పిరి. సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారుగూడ తమ యింటనున్న వంటబ్రాహ్మణుని మా కెరువిచ్చిరి. మరియొక బ్రాహ్మణుడు కావలసివచ్చెను. అయ్యల సోమయాజులప్పన్న యను బ్రాహ్మణు డనేకసంవత్సరములనుండి రామమూర్తిగారియింట వంటబ్రాహ్మణుడుగనుండి యప్పటికి మానివేసి, దుర్భవారి సత్రములో వంటకు గుదిరెను. అప్పటి కాసత్రములో శ్రీ శంకరాచార్య స్వాములవారు

బసచేసియుండిరి. మమ్ముమ్వెలివేయదలచిన స్వాములవారు మండపేటవెళ్ళి యచట విశూచిజాడ్యముదగిలి యచటనే మృతినొందిరి. ఆపీఠమున వారి స్థానమున దైవజ్ఞచక్రవర్తులని బిరుదుపొందిన శ్రీ రాణీనృసింహచయనులుగా రధిష్ఠించిరి. వారు రాజమహేంద్రవరమువచ్చి దుర్భవారి సత్రమున బసచేసి, యాసత్రపు వంటబ్రాహ్మణుడైన యప్పన్నను రాయవరపువారింటికి వెళ్ళవద్దని యాజ్ఞాపించిరి. అప్పన్న రాయవరపువారియెడ మిక్కిలి కృతజ్ఞుడగుటచే స్వాములవారియాజ్ఞ నిరాకరించి, తన యుద్యోగము పోయినను సరేయని తెగించి, రాయవరపువారింటికి వచ్చి, యైదుదినములు వంటకు సాహాయము జేసెను.

1907వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరి నెలలో శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారికి పిఠాపురములో పట్టాభిషేకము జరిగెను. జిల్లాలలోని పెద్దమనుష్యులను చాలమందిని బిలిచిరి. వీరేశలింగముగారికిని, నాకును "సత్యవాదినీ" పత్రికాధిపతులగుటచే రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారికిని నాహ్వానములు వచ్చెను. వీరేశలింగముగారును, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారును, వేంకటరామయ్య గారును, నేనును మా పాఠశాలలో సాముకసరత్తుల యుపాధ్యాయుడైన మల్లుభొట్ల వెంకయ్యను దీసికొని పిఠాపురము వెళ్ళితిమి. అప్పుడు పిఠాపురములో మహమ్మదిబ్రహీముసాహేబుగారు దివానుగాను, బుద్ధవరపు కామరాజుగా రసిస్టెంటు దివానుగాను, మొక్కపాటి సుబ్బరాయుడుగారు మహారాజావారి కాంతరంగిక కార్యదర్శి (Private Secretary) గాను నుండిరి. వీరేశలింగముగారికిని, నాకును ప్రత్యేకముగ నొకబసనిచ్చి యొక వంట బ్రాహ్మణుని నప్పగించిరి. పట్టాభిషేకసందర్భమునకై చేయబడిన మిఠాయి మొదలైన పిండివంటలు మాకు ప్రతిదినము పంపబడెను. దివానుగారు, అసిస్టెంటు దివానుగారు, ఆంతరంగిక కార్యదర్శిగారుగూడ వచ్చి, మా క్షేమ మరయుచుండిరి. కోటలో దర్బారు జరిగెను. దేవులపల్లి సోదరు లష్టావధానము జేసిరి. పట్టాభిషేకమహోత్సవము మిక్కిలి వైభవముగా జరిగెను. మూడు దినములు మేము పిఠాపురములో నుండి పిమ్మట రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళితిమి. నా మేనమామగారైన మల్లయశాస్త్రిగారు 1906వ సంవత్సరము చివరభాగములోనే పిఠాపురములో మహారాజావారిచేత స్థాపింపబడిన యున్నతపాఠశాలలో నాంధ్రపండితులైయుండిరి. నేనక్కడ నున్న దినములలో వారి దర్శనము చేసితిని.

పిఠాపురమునుండి వచ్చినతరువాత వీరేశలింగముగారు తల్లిగారి యొక్కయు, తండ్రిగారియొక్కయు శ్రాద్ధములు బ్రహ్మసమాజ మతప్రకారము జేసిరి. అంతకుముందే వీరేశలింగముగారు చల్లపల్లి రంగయ్యగారియొద్ద నొక పెద్ద తోట కొని, ప్రాతయూరిలో నున్న తమ యిల్లు విడిచి, యా తోటలో గాపురముండిరి. వితంతుశరణాలయమును, దానికి సంబంధించిన పాఠశాలను గూడ తోటలోనికి మార్చిరి. ఆ శ్రాద్ధ సందర్భమున వీరేశలింగముగా రొక విందుచేసిరి. ఆ విందున కన్ని వర్ణములవారిని వారు పిలిచిరి. నేను కూడ వెళ్లి భుజించితిని.

ఆ సంవత్సరము మార్చి నెలలో శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారొక సంఘసంస్కరణ సభను, మతసంస్కరణ సభను కాకినాడలో జరిపిరి. సంఘసంస్కరణ సభకు, సబుజడ్జిగనున్న వారణాసి సుబ్రహ్మణ్యముగా రధ్యక్షత వహించిరి. బంగాళాదేశమునుండి పండిత శివనాధశాస్త్రిగారువచ్చి, మతసంస్కరణసభ కధ్యక్షత వహించిరి. సంఘసంస్కరణసభలో ధారవాడ కృష్ణారావుగా రింగ్లీషులోను, నేను దెనుగులోను మాటాడితిమి. శివనాధశాస్త్రిగారు మిక్కిలి గంభీరమైన యుపన్యాసమిచ్చిరి. ఆయన మాటలు నా చెవిలో నిప్పటికిని ఖంగుమని వినబడుచున్నట్లే యున్నవి. "బడిలో భూమి గుండ్రముగ నున్నదనియు, నింటివద్ద భూమి నలుచదరముగ నున్నదనియు చెప్పిన సిద్ధాంతము పోవలెను. అది పనికిరాదు," వారింగ్లీషున చెప్పెడి మాటలివి. (Round at School and Flat at Home theory must go away) సభలలో సంఘసంస్కర్తలమనిచెప్పి, యింటియొద్ద పూర్వాచారపరాయణులై యుండుట తగదని దీని యభిప్రాయము. ఆ సభకు పిఠాపురము మహారాజావారు దయచేసిరి. వారి బంగాళాలో మొట్టమొదటి పర్యాయము వారిదర్శనము జేసితిని.

1905వ సంవత్సరమున బంగాళాదేశము రెండుభాగములుగా విభజింపబడెను. అందుచేత బంగాళీలు తమకు ఘోరమైన యన్యాయము జరిగినదని దుఃఖించి భూమ్యాకాశములు పగులునట్లు దేశమున గొప్ప సంక్షోభము కలిగించిరి. హిందూదేశములో నన్ని జాతులవారు నన్ని భాగముల వారు బంగాళీలయెడ సానుభూతిగలిగి, తమతమ దేశములలో గొప్ప సభలుచేసి దొరతనమువారి చర్యను ఖండించిరి. ఈ విషయమున నాంధ్రులు వెనుకబడియుండలేదు. రాజమహేంద్రవరములోగూడ గొన్ని సభలు జరిగెను.

ఆ సభలలో నేను గూడ పలుమారు లుపన్యసించితిని. ఈ గొడవ 1905, 1906 సంవత్సరములలో జరిగెను. ఈ విషయమును పురస్కరించుకొని పూర్వము బ్రహ్మమతప్రచారకుడుగవచ్చిన బిపినుచంద్ర పాలుగారు చెన్నపురి రాజధానిలో రాజకీయోపన్యాసము లీయదలచి, కలకత్తానుండి బయలుదేరి బరంపురము, విశాఖపట్టణములమీదుగ రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. వారువచ్చి మొట్టమొదట యిన్నీసుపేటలో నుపన్యసించిరి. అప్పటినుండియు యాభాగమునకు "పాలు చౌక"ని పేరువచ్చెను. బిపినుచంద్ర పాలుగారు దొరతనమువారు హిందూదేశమును పరిపాలించుచున్న పద్ధతులను ప్రబలముగా ఖండించుచు టవునుహాలుయొక్క యావరణములో నయిదు దినములు వరుసగా ప్రతిదినమును సాయంకాలమున నింగ్లీషులో గంభీరముగా నుపన్యసించిరి. శ్రీకృష్ణుని గానమువిని, మోడులు చిగురించి నట్లు, రాళ్లు ద్రవించినట్లు బిపినుచంద్ర పాలుగారి యుపన్యాసములు విని జనులు లుద్రేకపూరితులైరి. కొన్నిసార్లు కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారు కొన్నిసార్లు టంగుటూరి శ్రీరాములుగారును పాలుగారి సభలలో నధ్యక్షత వహించిరి. పాలుగారి యుపన్యాసముల కింగ్లీషురాని జనులు వేనకువేలు వచ్చుటచే, పాలుగారి యుపన్యాససారమును తమకు తెనుగులో చెప్పుడని సభాసదులు నన్ను గోరిరి. సభలు జనులతో క్రిక్కిరిసియుండెను. జనులకోరిక ననుసరించి నేను పాలుగారి యుపన్యాసములను వారు చెప్పునప్పుడే మనసులో ధారణముచేసికొని, వారి యుపన్యాసాంతమున నొకటియు మరువకుండ సభాసదులకు తెనుగులో విన్నవించెడివాడను. కట్టకడపటి దినమున సభలో కూర్చుండి నామనసులో యూహించుకొని యీ క్రింది పద్యమును బహిరంగముగ కట్టకడపట జదివితిని.

తే.గీ. భరతఖండంబు చక్కని పాడియావు
హిందువులు లేగదూడలై యేడ్చుచుండ,
తెల్లవారను గడుసరి గొల్లవారు
పితుకుచున్నారు మూతులు బిగియగట్టి.

ఈ పద్యమును విని సభాసదులు సంతోషపారవశ్యమున బ్రహ్మాండము పగులునట్లు చప్పట్లుగొట్టిరి. సభాంతమున ననేకులు నాకడకువచ్చి పద్యమును మరల మరల చదివించుకొని, విని, కంఠపాఠము చేసిరి. ఈ పద్య మన్ని పత్రికలలోను పడెను. ఈ పద్యమెట్లు వ్రాకివెళ్ళినదోగాని కృష్ణానదివంతెన

గోడలమీద పెన్సిళ్ళతో వ్రాయబడెను. దానిని చదివినవారు స్వయముగ నాతో చెప్పిరి. ఇది యాంధ్రదేశమంతట వ్యాపించెను. నా గోదావరీమండల సభాపద్యములతోపాటు, నీపద్యముగూడ హరికథలలో కెక్కెను. మా నాటక సమాజపక్షమున శ్రీ పాలుగారిని గౌరవింపదలచి వేణీసంహారనాటక మాడించి, దానివలన వచ్చిన నూటయేబదిరూపాయలు సొమ్ము దీసికొని వెళ్ళి నేను స్వయముగా పాలుగారికి సమర్పించితిని. ఆయన సంతోషపడి నాకు వందనము లర్పించిరి.

1907వ సంవత్సరము వేసవికాలపు సెలవులలో మా రెండవ చెల్లెలు అచ్చమ్మ తన కూతులనిద్దరిని తోడ్కొని బెజవాడవెళ్ళి, వేసవి వెళ్ళినదాక తన యాడుపడుచుగారింటనుండెను. కారణమేమన మేము గాపురమున్న యిల్లు దనకచ్చివచ్చినదిగాదని యామె యభిప్రాయపడెను. ఎట్లన మే మాయింట ప్రవేశించిన సంవత్సరమే యనగా 1903 మేనెలలో యామె కడపటికూతురు చనిపోయెను. మరుచటి సంవత్సర మనగా 1904లో నామెభర్త రామస్వామియే చనిపోయెను. ఆ మరుచటి సంవత్సర మనగా 1905వ సంవత్సరము జూను నెలలో నామె గారాబుకొడుకు మృతినొందెను. ఆ మరుచటి సంవత్సరము 1906 జూలై మాసములో మాతల్లి చనిపోయెను. పైనచెప్పబడినవారిలో గొందరు మృతినొందినప్పుడు నక్షత్రము మంచిదిగాకపోవుటచే నిల్లు రెండు మూడు మాసములు విడిచిపెట్టి వేరొకచోట గాపురముండుమని మా యిరుగుపొరుగువారు సలహాజెప్పిరి. ప్రకృతిలోనున్న నక్షత్రములన్నియు మంచివేయనియు, మంచినక్షత్రములు కొన్నియు, దుష్టనక్షత్రములు కొన్నియు లేవనియు, ప్రజలు దుష్టనక్షత్రములని జెప్పెడి నక్షత్రములలో చనిపోయి నందున నే కీడు లేదనియు, నిల్లు మొదలైనవి వదలివేయుట తెలివితక్కువ యనియు నానమ్మకము. అందుచేత, నెవరు చెప్పినను నే నా యిల్లు వదలలేదు. ఇది నా మౌఢ్యమని నా కుటుంబములోనివారు దలంచిరి. కడచిన సంవత్సరములందువలెనే యీ సంవత్సరమందు గూడ తనకో, తన బిడ్డలకో నేకీడో మూడునని తనబిడ్డలను వెంటబెట్టుకొని నాచెల్లెలు అచ్చమ్మ బెజవాడ వెళ్లెను. కాని నేను మరియొక కారణమున 1907వ సంవత్సరము వేసవికాలములో దుర్భవారి యిల్లు వదలిపెట్టవలసివచ్చెను. ఆ యింటి యజమానుడైన దుర్భా సూర్యనారాయణగారు స్వగృహమున నివసింపదలచి నన్ను వెళ్ళిపొమ్మని చెప్పుటచే, నేను రాయవరపువారి యింట నద్దెకు ప్రవేసించితిని. ఆ యింటిలో నే నద్దెకు ప్రవేసించినను స్వగృహమువంటిదే.

ఇందువల్ల మా చెలియలు కోరికదీరెను. ఆమె వేసవికాలమువెళ్ళిన తరువాత బిడ్డలను దోడ్కొని రాజమహేంద్రవరము వచ్చెను. వీరేశలింగముగారు తమ పాఠశాలను తోటలోనికి మార్చినందున నేను నా మేనగోడంఢ్రను మునుపటి యట్ల దొరతనమువారి బాలికాపాఠశాలకే బంపజొచ్చితిని.

ఆ సంవత్సరమున (1907) చెన్నరాష్ట్ర రాజకీయసభ (Madras Provincial Political Conference) విశాఖపట్టములో జరుపుటకు నిశ్చయింపబడెను. ఆసభకు శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగా రధ్యక్షులైరి. ఆనరబుల్ బయ్యా నరసింహేశ్వరశర్మగారు సన్మానసంఘాధ్యక్షులైరి. రాజమహేంద్రవరమునుండి యా సభకు గంటి లక్ష్మన్నగారు, ధారవాడ కృష్ణారావుగారు మొదలైన న్యాయవాదులును, చిత్రపు నరసింహారావుగారును, నేనును మరికొందరు పురజనులును వెళ్ళితిమి. మాకు కసింకోట జమీందారు గారిదైన శ్రీ కారుమంచివారి హవేళీలో బసయిచ్చిరి. శ్రీ చిర్రావూరి యజ్ఞేశ్వర చింతామణిగా రా సభాకార్యనిర్వహణమునందు సుబ్బారావుపంతులుగారికి తోడుపడిరి. అప్పుడే నాకు శ్రీచింతామణిగారితో పరిచయమయ్యెను. అధ్యక్షులైన సుబ్బారావు పంతులుగారి ప్రారంభోపన్యాసము తత్కాలాను సారముగ మిక్కిలి తీవ్రమై యుత్సాహజనకముగ నుండెను. ఆకాలమున జనులలో నతివాదులు మితవాదులను రెండు కక్షలుండెను. స్వరాజ్యము, స్వదేశవస్త్రము, స్వజాతీయవిద్య కావలెనని వాదించువారు - బాలగంగాధర తిలకుగారును - వారి యనుచరులును, నతివాదు లనబడిరి. దొరతనమువారి పక్షమందేయుండి జాతీయవిద్య, స్వదేశవస్త్రము నక్కరలేదనువారు మితవాదులనబడిరి. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు మొత్తముమీద మితవాదులేయైనను వారి యుపన్యాస తీవ్రతనుబట్టి "మదరాసు మెయిలు" పత్రిక వారి నతివాదులలో జేర్చెను. ఆ సంవత్సరము (1907) మేనెల 9వ తేదీని పంజాబు దొరతనమువారు దేశాభిమానియు, మహాపురుషుడు నైన లాలా లజపతిరాయిగారిని బట్టుకొని, నిష్కారణముగా బర్మాకు గొంపోయి, మాండలే నగరములో ఖయిదుజేసిరి. అందుచేత భరతఖండమున నాసేతుహిమాచలపర్యంతము సంక్షోభతరంగ మొకటి వ్యాపించెను. విశాఖ పట్టణసభలో మొట్టమొదటి తీర్మానము లజపతిరాయిగారిని దొరతనమువా రక్రమముగా బంధించినందులకు దొరతనమువారి చర్యను ఖండించుటకై యేర్పడెను. ఆ తీర్మానమునుగురించి కర్నూలునుండి వచ్చిన సి. శ్రీనివాస రావుగా రింగ్లీషులోను, నేను దెలుగులోను మాట్లాడితిమి. నా సంభాషణమును

విని శ్రీనివాసరావుగారు నా చేయిపట్టుకొని, యాత్మోద్రేకకరమైన మీ యుపన్యాసమువిని నేను సంతసించితిని, అని నాంగ్లభాషలో పలికి నన్ను హెచ్చరించిరి. వారన్నమాటలివి. "I heard your soul Stirring Speach with pleasure". తరువాత పురాణం వెంకటప్పయ్యగారు గూడ నన్ను జూచి, నా యుపన్యాసము మిక్కిలి బాగున్నదని పరామర్శజేసిరి. లజపతిరాయిగారి ప్రవాసమునుగురించి నే నీ క్రిందిపద్యమును రాజమహేంద్రవరములో నుండగనే రచియించితిని.

మ॥ చెరశాలల్ పృథుచంద్రశాలలెయగున్ చేదోయి గీలించు న
య్యరదండల్ విరిదండలయ్యెడును హేయంబైన చోడంబలే
పరమాన్నంబగు మోట కంబళులుదాల్పన్ పట్టుసెల్లాలగున్
స్థిరుడై యే నరుడాత్మ దేశమును భక్తింగొల్చు నవ్వానికిన్.

తే.గీ. భరతఖండంబె యొక గొప్ప బందెఖాన
అందులోనున్న ఖయిదీలు హిందుజనులు
ఒక్కగదినుండి మార్చి వేరొక్కగదిని
బెట్టుటేగాక చెరయంచు వేరెగలదె.

ఈ చెన్నరాష్ట్ర మహాసభ విశాఖపట్టణమందు మిక్కిలి వైభవముగాను జయప్రదముగాను జరిగెను. అది నరసింహేశ్వరశర్మగారి నిరంతరాయ కృషివల్లనే యట్లు జరిగెను. సభాంతమున సుబ్బారావు పంతులుగారు సమాప్తివాక్యములు చెప్పుచు శ్రీ చింతామణిగారు రాత్రి పగలు నిద్రలేక సభకు సేవచేసి తమకు సహాయము జేసినందులకు మిక్కిలి యుగ్గడించిరి. నాలుగవదినమున సంఘసంస్కరణసభ యయ్యెను. ఆ సభయొక్క సన్మానసంఘమునకు విశాఖపట్టణ కళాశాలాప్రధానాచార్యులైన పి.టి. శ్రీనివాసయ్యంగా రధ్యక్షులైరి. అక్కడ సబుజడ్జిగనున్న వారణాసి సుబ్రహ్మణ్యం పంతులుగారు సంఘసంస్కరణ మహాసభాధ్యక్షులైరి. పి.టి. శ్రీనివాసయ్యంగారు విద్యావంతులేగాని వారి కాదినములలో సుప్రతిష్ఠలేదు. అట్టి పురుషుడు సంఘసంస్కరణ సన్మానసంఘాధ్యక్షుడగుట నా కిష్టములేదు. ఆ కారణమున నేనా సభకు బోనని పట్టుపట్టి కూర్చుంటిని. చిత్రపు వెంకట నరసింహారావు గారును, ధారవాడ వెంకటకృష్ణారావుగారును నామార్గమునే యనుసరించి సభకు బోరైరి. నరసింహేశ్వరశర్మగారు మమ్ము సభకురమ్మని వర్తమానము లంపిరి. కాని మేము మా పట్టు విడువలేదు. ఆ సభకు హాజరుకాకయే

మేము మువ్వురము మెయిలుబండిమీద నచటనుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి.

ఆకాలమున యేట్సుదొరగా రుత్తరమండలములకు పాఠశాలా పరీక్షాధికారులుగా నుండిరి. నేను రాజకీయసభలలో దరుచుగా మాట్లాడుచుండుటచే దొరగా రావార్తవిని తన చేతిక్రింద బనిచేయుచున్న డెప్యూటీ యినస్పెక్టరుగారితో నిట్లనియెనట. “లక్ష్మీనరసింహముగారి బడికి మన మీ సంవత్సరము బరీక్షకు పోనక్కరలేదు. ఆయన యతివాది యగుటచే దన బాఠశాలను మనము బరీక్షించుట కొప్పుకొనడు.” ఈ మాటలు డిప్యూటి యినస్పెక్టరుగారు నాతో చెప్పిరి. నేనట్లు చేయువాడను కానని వారితో చెప్పి పిమ్మట నేను యేట్సు దొరగారిని జూడబోతిని. ఆయన నన్ను సగౌరవముగా నాదరించిరి. పరీక్షనిమిత్తము మా పాఠశాల కెప్పుడు వత్తురని దొరగారిని నేనడిగితిని. ఆయన నా యందేమియు దోషారోపణ చేయక కొలదిదినములలో వత్తునని చెప్పి బంపిరి. పిమ్మట కొన్నాళ్ళకు వారు మా పాఠశాలకు దయచేసి యెప్పటియట్ల బరీక్షించిరి. మా పాఠశాల దమకిమ్మని వీరేశలింగముగారు సంవత్సరముక్రిందట నన్నడిగిరి. గాని, యంతవరకు మాబడి వారు స్వాధీనము చేసికొనలేదు. మునుపటియట్ల నేనే నడుపుచు జీతములు మొదలైనవి నేనే యిచ్చుకొనుచుంటిని. 1907వ సంవత్సరము జూను మాసాంతమునకు నుపాధ్యాయుల జీతములు నేనీయవలసియుంటిని. నాయొద్ద డబ్బులేదు. వీరేశలింగముగారు బడిని స్వాధీనము జేసుకొనలేదు. గనుక, పాఠశాలను దీసివేయవలసినదని కొందరు మిత్రులు నాకు సలహాజెప్పిరి. ఆ సలహా నాకు రుచింపకపోవుటచే నేను నూరురూపాయలు బదులుతెచ్చి యుపాధ్యాయుల జీతములిచ్చి యెప్పటి యట్ల పాఠశాల నడుపుచుంటిని. అప్పుడు శ్రీ హితకారిణీసమాజ కార్యదర్శిగా శ్రీ కారుమూరి వీరభద్రస్వామిగా రుండిరి. ఈయన వైశ్యుడు. పట్టపరీక్షాసిద్ధుడు. మా మునిసిపాలిటీకి సెక్రటరీగాగూడ నుండెను. 1907వ సంవత్సరము సెప్టెంబరు 16వ తేదీని వీరభద్రస్వామిగారు మా పాఠశాలకు వచ్చి వీరేశలింగముగారు హితకారిణీసమాజపక్షమున మా పాఠశాలను తమ కప్పగించవలసినట్లు చెప్పిరని నాతో చెప్పిరి. వీరభద్రస్వామిగారికి నప్పగించ వలసినదని వీరేశలింగముగారు నాకొక జాబుగూడ వ్రాసిరి. ఆజాబు ననుసరించి నేను మా పాఠశాలను వీరభద్రస్వామిగారి కప్పగించి వారివల్ల రసీదు పుచ్చుకొంటిని. అప్పటినుండి యుపాధ్యాయుల జీతములు మొదలైనవి

వీరేశలింగముగారే యిచ్చి పాఠశాలను నడుపుచుండిరి. లక్ష్మీపతిగా రాసంవత్సరమే మాబడిలో పనిచేయుట మానిరి. నాకు వారికి గల మైత్రిచేత నాబడిలో జీతములేకుండ బనిచేసిరి గాని, మరియొకరియొద్ద పనిచేయుట వారి కిష్టములేదు. అప్పటికి కుందూరి వేంకటరత్నముగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగా నుండుటకు దగిన యర్హత సంపాదించినందున వారే ప్రధానోపాధ్యాయులుగా నుండిరి. ముందు సంవత్సరము నాలుగవ ఫారము బెట్టి యున్నతపాఠశాలకు సెలవిమ్మని హితకారిణీసమాజమువారు డైరెక్టరుగారికి వ్రాసిరి. సర్కారువారు సెలవిచ్చినందున, 1908వ సంవత్సరము జనవరినెలలో నాలుగవ ఫారము బెట్టి యున్నతపాఠశాల జేసిరి. ఆ యున్నత పాఠశాలకు జయంతి గంగన్నగారు మొట్టమొదటి ప్రధానోపాధ్యాయులైరి.

ఇక్కడ మా నాటకసమాజచరిత్ర కొంచెము వ్రాయవలెను. ఈ నాటకసమాజమున సభ్యులై యుండుటకంటె తామే సమాజమును స్వాధీనము చేసికొని పెత్తనమువహించి నాటకము లాడించి తామే లాభనష్టము లనుభవించవలె ననుకోరిక సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారికిని, కృత్తివెంటి నాగేశ్వరరావుగారికిని పుట్టెను. వారు తమ యభిప్రాయమును నాకును సమాజములోని ముఖ్యులకును నెరింగించిరి. సమాజమున కప్పటికి గొంత ఋణముండెను. ఆ ఋణము దీర్చి తత్ప్రతిఫలముగా, మా తెరలు కొయ్య సామానులు తదితర పరికరములు దీసుకొని, వారు నాటకసమాజమును తమయధీనము చేసుకొని నడుపుకోవచ్చునని మేమంటిమి. ఆ ప్రకారముగా వారిరువురు సమాజమును స్వాధీనముజేసుకొని నాటకములాడింపజొచ్చిరి. కొంతకాలము జరుగునప్పటికి వారిరువురకును సరిపడలేదు. అందుచేత నాగేశ్వరరావుగారు హిందూనాటకసమాజమనుపేరుతో, నొక నాటక సమాజమును స్థాపించి, మునుపు మే మాడుచున్న లక్ష్మీపతిగారి నాటకశాలలోనే నాటకము లాడింపజొచ్చిరి. గున్నేశ్వరరావుగారు చింతామణీ నాటకసమాజ మనుపేర మరియొకసమాజము స్థాపించి, చిత్రపు వెంకటనరసింహారావుగారి దొడ్డి యద్దెకుపుచ్చుకొని చింతామణి నాటకశాలయను నొకభవనము గట్టించిరి. ఆ భవనమునందు ప్రవేశోత్సవము నన్ను జరుపుమని, గున్నేశ్వరరావుగారు గోరగా, నేనా ప్రవేశోత్సవము జరిపితిని. గున్నేశ్వరరావుగారును, నాగేశ్వరరావు గారును విడిపోయినతరువాత గున్నేశ్వరరావుగారు తమ నాటకసమాజమును విజయనగరము తీసికొనిపోయి నాటకము లాడించి మెప్పువడసిరి. నాగేశ్వర రావుగారు తమ సమాజమును చెన్నపురి దీసికొనిపోయి నాటకము లాడించి చెన్నగరాంధ్రుల స్తోత్రములకు పాత్రులైరి. ఆనరబుల్ బయ్యా నరసింహేశ్వర

శర్మగారు చెన్నపురియాంధ్రులపక్షమున నొక యభినందనపత్రమును నాగేశ్వరరావుగారికిచ్చి గౌరవించిరి. ఆదినములలో శ్రీ జయంతి రామయ్య పంతులుగారు చెన్నపురిలో ప్రెసిడెన్సీ మేజస్ట్రీటుగా నుండిరి. వారు నాకు జాబు వ్రాయుచు, నందు, నా "గయోపాఖ్యాన", "ప్రసన్న యాదవ" నాటకముల ప్రయోగములను శ్లాఘించుచు కడపట నిట్లు వ్రాసిరి. "You would have received a grand ovation if you had come here. I attended the darma." మీ రిక్కడకువచ్చి నాటకమునకు హాజరయినపక్షమున మీకు గొప్ప సన్మానము జరిగియుండును. అని పైమాటల యభిప్రాయము. చెన్నపురినుండి వచ్చిన తరువాత నాగేశ్వరరావుగారు రూకలు ఖర్చుపెట్టి, మంచి తెరలను జగన్మోహనమైన దృశ్యములను సిద్ధముచేయించి సమాజమును యేలూరుపురము దీసికొనిపోయిరి. అక్కడ కొన్ని నాటకము లాడినతరువాత నెవరో యోర్వలేక యర్ధరాత్రమున తాటియాకులపాకకు నిప్పంటించిరి. సామాజికులు ప్రాణములు దక్కించుకొని బయటబడుటే కష్టమయ్యెను. ఎన్ని సంవత్సరములో యెన్నో రూకలు ఖర్చుపెట్టి తయారు చేసిన యాంధ్రరంగస్థల మొక్కరాత్రిలో భస్మావశేషమయ్యెను. చింతామణీ నాటకసమాజముగూడ క్రమక్రమముగా నంతరించెను. ఇది మా నాటకసమాజముయొక్క చరిత్రము. నే స్థాపించిన పాఠశాలయొక్క చరిత్రము నిదివరకే ముగించితినిగదా!

1907వ సంవత్సరమున హిందూదేశములో ననేక స్థలములలో స్వదేశవస్తూపయోగము, విదేశవస్తుబహిష్కారము, స్వరాజ్యసంస్థాపనము, జాతీయవిద్యావ్యాపకము నను విషయములనుగురించి గొప్ప యాందోళనము జరిగెను. అన్నిటికంటె ముఖ్యముగా జాతీయపాఠశాలాసంస్థాపనమునుగురించి యెక్కువ కృషిచేయబడెను. సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారు స్థాపించిన "ఆంధ్రకేసరి" పత్రిక వారమువారము పైవిషయములతో నిండి ప్రకటింప బడుచుండెను. శ్రీ చిలుకూరి వీరభద్రరావుగా రాపత్రికకు సంపాదకులైనను, అత్తిలి సూర్యనారాయణగారును నేనును మిక్కిలి యుత్సాహ పూరితములైన వ్యాసములు మిక్కిలి శ్రద్ధతో వ్రాయుచుంటిమి. జాతీయ పాఠశాల స్థాపించుటకు రాజమహేంద్రవరములో నెన్నో సభలు జరిగెను. ప్రాతయూరు లోను, యిన్నీసుపేటలోను, టవునుహాలులోను బహుసభలు జరిగెను. శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతుగారికిగూడ జాతీయ పాఠశాలా సంస్థాపనముమీద మిక్కిలి యుత్సాహము కలిగెను. అనేక సభలలో వారధ్యక్షత వహించిరి. నేను బహుసభలలో మాటాడితిని. ఆ సంవత్సరము దీపావళినాడు

జాతీయపాఠశాలాస్థాపనముకొరకు, విద్యార్థులు వీధివీధులు దిరిగి సొమ్ము వసూలుచేసిరి. నే నప్పుడు మూడవవార్డులో కాపురముంటిని. ఇప్పుడది మూడవవార్డు కాదు. నా వార్డులో నేను సొమ్ము ప్రోగుచేయుటకై యేర్పడితిని. తక్కిన వార్డులలోకంటె నా వార్డులో వర్తకులెక్కువ యుండుట చేతనో, మరి యేకారణముచేతనో నా వార్డులో సొమ్మధికముగా వసూలయ్యెను. నేను కాపురమున్న ప్రక్కవీధిని వేశ్యాంగనలు నివసించుచుండిరి. అందొకవేశ్య తన యింటికిదక్క దక్కినయిండ్లకు నేను భిక్షాటనమునకై బోవుట చూచి తన గుమ్మములో నిలిచియుండి, "మా లోపలకువచ్చి యడిగినపక్షమున నేను గూడ చందా నిచ్చెదను" అని పలికెను. నే నందుకు భయపడలేదు. వెనుకంజ నిడలేదు. వేశ్యాంగన యిండ్లకు బోవుట నా నియమములకు విరుద్ధమైనను దేశసేవనిమిత్తమై పనిచేయుచుంటిని. గావున వేశ్యాగృహ ప్రవేశము తప్పుగాదని నాకు తోచినది. ఆ సమయమున నాకు జ్ఞాన వాసిష్ఠములోని యీ క్రింది శ్లోకము జ్ఞప్తికి వచ్చెను.

శ్లో. మనఃకృతం కృతం రామ,
న శరీరకృతం కృతమ్,
యేనైవాలింగితా కాంతా,
తేనైవాలింగితా సుతా.

యని వసిష్ఠుడు రాముని కుపదేశించెను. దీని భావమిది. "ఓ రామ! మనసార చేసినపనియే పనిగాని, వట్టి శరీరముతో చేసినపని పనిగాదు. పురుషుడు యే శరీరముతో నైతే తన ప్రియురాలిని కౌగిలించుకొనునో యా శరీరముతోనే తన కూతును గూడ కౌగలించుకొనుచున్నాడు. పురుషుడు కాముకుడై తన ప్రియురాలిని గౌగిలించుకొనును. పుత్రప్రేమచేత గారాబు కూతును గౌగలించుకొనును. కౌగలించుకొను శరీర మొకటియే గాని, యుద్దేశ్యములు వేరు." అని తలపోసి నే నా వేశ్యాగృహమునకు నా వెంటనున్న విద్యార్థులతో వెళ్ళి యామె చేసిన స్వల్ప ధనసహాయము స్వీకరించితిని. ఇట్టి యనుభవము నాకు రెండుసారులు గలిగెను. మొత్తము మీద మరుచటి సంవత్సరము జాతీయ పాఠశాలాసంస్థాపనము చేయుటకై సుబ్బారావు పంతులుగారు నిశ్చయించిరి. ఆ పాఠశాలను పరిపాలించుట కొక సంఘ మేర్పడెను. దానికి శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారే యధ్యక్షులైరి. కలపవర్తకులైన పందిరి వీరన్నగారు, న్యాయవాదులైన గంటి లక్ష్మన్నగారు, దువ్వూరి వీరభద్రయ్యగారు, దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు

మొదలగు నితర గృహస్థులు సంఘములో సభ్యులైరి. మొదట నేను నందులో నుంటిని. 1907వ సంవత్సరము డిశంబరులో పాఠశాలాస్థాపనము గురించి యాలోచించుటకు యీసంఘము టవునుహాలులో మేడమీద సమావేశమయ్యెను. స్థాపింపబోవు పాఠశాలలో మతవిద్య యుండవలెనా? కూడదా? యను ప్రశ్న చర్చకువచ్చెను. మతవిద్య యన్నిటికంటె ముఖ్యమైనదనియు, నది లేకపోవుటచేతనే దొరతనమువారి పాఠశాలలోని విద్యార్థులు నాస్తికులై చెడిపోవుచున్నారనియు, గాన మతవిద్య యుండవలె ననియు సుబ్బారావుపంతులుగారు వాదించిరి. జాతీయ పాఠశాలలో తురకలు చేరవచ్చును; క్రైస్తవులు చేరవచ్చును; శైవులు చదువవచ్చును; వైష్ణవులు చదువవచ్చును; నానామతస్థులు చదువవచ్చును. ఒక మతస్థుని సిద్ధాంతములు మరియొక మతస్థులకు సరిపడవు. కాబట్టి మతవిద్య పరస్పర వైషమ్యములు కలిగించును. గావున, యది యుండకూడదని, నేను వాదించితిని. నా మాటలు సుబ్బారావుపంతులుగారికి నచ్చలేదు. ఇట్లు విరుద్ధాభిప్రాయములు గలవారు పరిపాలకసంఘములోనుండిన పాఠశాల యెట్లు జరుగునని సుబ్బారావు పంతులుగారనిరి. "అట్లయిన నేనీ సంఘములో నుండను మానివేయుదును"నని, వెంటనేలేచి, సభనుండి వెడలిపోతిని. సాధారణముగ నేను సుబ్బారావుపంతులుగారియెడ భక్తిగలవాడనేగాని దుర్వినయము గలవాడనుగాను. సభలో నేదేని ధర్మసమస్య వచ్చినప్పుడు ప్రతిసభ్యుడు నిర్భయముగ దన యభిప్రాయము వెలిబుచ్చుట ధర్మము, గావున నేనట్లు నిస్సందేహముగ నా యభిప్రాయము వెలిబుచ్చితిని.

1908వ సంవత్సరము జనవరిలో రాజమహేంద్రవరములో జాతీయ పాఠశాల స్థాపింపబడెను. అది మొట్టమొదట న్యాపతి సుబ్బరావుపంతులుగారి యింటిప్రక్కనున్న భవనములో స్థాపించబడెను. ఆ భవనము పంతులుగారిదే. పాఠశాల స్థాపింపబడినదినమున, నా యుత్సవమును జూచుటకైరమ్మని పట్టణములోని పెద్దమనుష్యుల కనేకుల కాహ్వానములువచ్చెను. నాకుగూడ నాహ్వానము వచ్చెను. కాని నేనా యుత్సవమునకు వెళ్ళలేదు. పాఠశాల స్థాపింపబడెను. దక్షిణదేశస్థుడైన వెంకటరమణ సరస్వతి యనువారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగా నియమింపబడిరి. గజవల్లి రామచంద్రరావుగారు, వెన్నేటి సత్యనారాయణగారు మొదలగువారు స్వల్ప వేతనములమీద సహాయోపాధ్యాయులుగానుండి, పనిచేయుచుండిరి. వెంకటరమణ సరస్వతిగారు పట్టపరీక్షాసిద్ధులు, మిక్కిలి తెలివిగలవారు. కాని స్వతంత్రశీలురు, ఒకరి యధికారమునకు లోబడియుండువారు గారు.

15. ముద్రాయంత్రస్థాపనము

నేను "మనోరమ" యను మాసపత్రికను 1906వ సంవత్సరములో ప్రారంభించి, చింతామణీ ముద్రాక్షరశాలలో ముద్రింపించి నడుపుచుంటిని. ఇతరుల ముద్రాక్షరశాలలో నచ్చువేయించుటవలన కొన్ని నష్టములుగలవు. ఏలయన, వా రితరుల పనులొప్పుకొని మా పనులు వెనుకబెట్టుటగలదు. అదిగాక "ఆంధ్రకేసరి" పత్రిక చింతామణీ ముద్రాయంత్రములోనే యచ్చు పడుచుండెను. కాబట్టి పనివారికి పని యెక్కువగ నుండెను. అందుచేత, నా కొక స్వంత ముద్రాయంత్రముండిన బాగుండునని తోచినందున, నేనా విషయమై ప్రయత్నము చేయజొచ్చితిని. చిత్రపు నరసింహారావుగారు తాను వీరేశలింగముగారియొద్ద కొన్న వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలలో కొంతభాగము తానుంచుకొని పెద్దభాగము నమ్మివేయ దలంచుచుండెను. అది నేను కొనదలంచితిని. నాకు సొమ్ము కావలసియుండెను. నాకు మొదటినుండియు మిత్రులైన శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారు నేను ముద్రాయంత్రము కొన్నపక్షమున ధనసహాయము చేయుదుమని చాలకాలమునుండి చెప్పుచుండిరి. ఆయన నాయెడ మిక్కిలి ప్రేమ కలిగి కొంతధనము నాకు బదులిచ్చిరి. ఆ ధనము చాలనందున వేరొకచోట నేను మరల ప్రయత్నము చేసితిని. కస్తూరి రామారావుగారని యుదారశీలుడైన యొక యువకుడు రాజమహేంద్రవరములో గాపురముండెను. ఆయన శ్రీ దొడ్డమపేట జమీందారిణిగారైన శ్రీ వాడ్రేవు రంగనాయకమ్మగారికి దౌహిత్రుడు. ప్రస్తుతము దొడ్డమపేట జమీందారైన శ్రీ వాడ్రేవు విశ్వసుందరరావుగారికి జనకసోదరుడు, శ్రీ కస్తూరి నరసింహారావుగారికి రామారావుగారు జ్యేష్ఠకుమారుడు. రామారావుగారి తమ్ముడైన విశ్వసుందరరావుగారిని రంగనాయకమ్మగారు పెంచుకొనిరి. రంగనాయకమ్మగారికి రాజమహేంద్రవరములో నొక యిల్లుగలదు. ఆ గృహమం దొకభాగమున కస్తూరి రామారావుగారును, రెండవభాగమున నా గుమాస్తాయైన సత్యవోలు అప్పారావుగారును కాపుర ముండిరి. నేను వేయిరూపాయిలు బదులిమ్మని రామారావుగారి నడిగితిని.

అప్పారావుగారుగూడ నీ సంగతి రామారావుగారితో చెప్పిరి. రామారావుగారి యొద్ద నప్పుడు ధనములేదు. ఎవరిచేతనైన దన కప్పునిప్పించినయెడల నాకాధనము బదులిచ్చెదనని చెప్పిరి. అప్పుడు నేను కందుకూరి వీరేశలింగముగారియొద్దకు బోయి, నాకు రామారావుగారు సహాయము చేయుదురు గావున రామారావుగారికి వేయిరూపాయిలు బదులిమ్మని వారిని కోరితిని. నా కోరికను త్రోసివేయక వీరేశలింగముగారు రామారావుగారికి నోటుమీద బదులిచ్చిరి. రామారావుగారును నాచేత నోటు వ్రాయించుకొని నాకు బదులిచ్చిరి. నరసింహారావుగారియొద్ద గొన్న ముద్రాయంత్రముగాక, యప్పుడు చెన్నపట్టణములోనున్న కొట్టు రాఘవయ్యగారియొక్కయు, తురుమెళ్ళ వెంకటసుబ్బారావుగారియొక్కయు సహాయమున మరియొక చిన్నయంత్రమునుగూడ తెప్పించితిని. ఈ ముద్రాక్షరశాలకు నేను "మనోరమా" ముద్రాక్షరశాలయను పేరుపెట్టి, సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారి యల్లుడుగారైన శ్రీ రాజా వెంకటకృష్ణారావు బహదూరువారియొద్ద బజారులో వారికున్న మేడలో కొంతభాగము నద్దెకు దీసికొని, నా ముద్రాక్షరశాల నందులో పెట్టితిని. చెన్నపురినుండి వచ్చిన యంత్రము నాకంతగా నుపయోగపడలేదు. నా మిత్రులు పొరబాటుచేత బనికిరాని ముద్రాయంత్రము గొనిరని, నేను నా మిత్రులు నభిప్రాయపడితిమి. ఈ ముద్రాక్షరశాలలోనే నా "మనోరమ" యచ్చుపడి, బయలువెడలుచుండెను. చిత్రపు నరసింహారావుగారు నేనద్దెకు పుచ్చుకొన్న మేడలోనే తననిమిత్తమై యుంచుకున్న చిన్నముద్రాయంత్రమును గూడ పెట్టి, నాకు బాడిగ నిచ్చుచుండిరి. రెండుకత్తు లొకయొరలో నిముడనట్లు రెండుముద్రాయంత్రము లొకయింటిలో నిముడుట కష్టముగదా! వారి ముద్రాయంత్రములో పనిచేయువారును, నా ముద్రాయంత్రములో పనిచేయువారును దరుచుగా వివాదపడుచుండిరి. ఆ వివాదములు దీర్చుట కష్టముగానుండెను. నరసింహారావుగారును నేనును మిత్రులమగుటచే నేదో విధముగా మే మిరువురము సఖ్యపడి కాలము త్రోసివేయుచుంటిమి.

నా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మయొక్క పెద్దకూతురైన వెంకట సుబ్బమ్మకు వివాహయోగ్యమైన వయస్సు ప్రాప్తించెను. ఆమె కప్పుడు పండ్రెండు సంవత్సరములు నిండినవి. వివాహము తప్పక చేయవలసివచ్చెను. వరునినిమిత్తమై వెదకితిమి. మా చెల్లెలుభర్తయైన రామస్వామిగారి యప్పగారికి నలుగురు కుమాళ్లుండిరి. వారి యింటిపేరు రావూరివారు. వారు గుంటూరు జిల్లాలోని రేపల్లె తాలూకాలోని బలుసులపాలెములో నివసించుచు,

నప్పుడప్పుడు, బెజవాడలోగూడ నివసించుచుండిరి. మా బావగారి మేనల్లురలో సర్వజ్యేష్ఠుడు రావూరి రామకృష్ణయ్య. రామస్వామి గారు తణుకులో నుద్యోగములో నున్నప్పుడు, రామకృష్ణయ్యను గొంతకాలము తనవెంట గొంపోయి చదువుచెప్పించి, తన పెద్దకూతును వానికిచ్చి వివాహము చేయవలెనని సంకల్పము గలిగియుండెను. రామస్వామిగారు పనిచేయుచోట నెక్కువ తరగతి లేనందున రామకృష్ణయ్య చదువునిమిత్తము 1902వ సంవత్సరములో రాజమహేంద్రవరమువచ్చి మా యింటనేయుండి నే స్థాపించిన యున్నతపాఠశాలలో మొదట నాలుగవఫారము చదివి, మరుచటి సంవత్సర మయిదవఫారము చదివి, నా యున్నతపాఠశాల దీసివేసిన తరువాత, ట్రయినింగు కాలేజీలో మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో చేరెను. అతడు పిమ్మట బెజవాడకుబోయి, యచట మిషనువారి పాఠశాలలో జదివి, మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో గృతార్థుడై, 1907వ సంవత్సరమున మరల రాజమహేంద్రవరము వచ్చి ప్రథమశాస్త్ర తరగతిలో చేరెను.

ఆ సంవత్సరమున విద్యార్థులు బిపిన్‌చంద్రపాల్‌గారి యుపన్యాసముల వలన యుద్రేకపూరితులై వందేమాతరం బిళ్ళలను మెడలలో ధరించి కళాశాలకు బోయిరి. ఆ బిళ్ళలు ధరింపవద్దని ప్రధానాచార్యులైన మార్కు హంటరుదొరగారు పట్టుపట్టినను విద్యార్థులు వినక తిరుగుబాటు చేసినందున దొరగారు విద్యార్థులను కళాశాలనుండి దీసివేసిరి. మా రామకృష్ణయ్యగూడ ప్రథమశాస్త్ర తరగతిలో జేరి దేశాభిమానప్రేరితుడై కళాశాలనుండి వెడలి వచ్చెను. అతడు తరువాత పైతరగతులు చదువుకొనలేదు. అయినను రామకృష్ణయ్య బుద్ధిమంతుడు. దృఢకాయుడు. సౌమ్యుడు. పెద్దలయందు వినయవిధేయతగలవాడు. మంచి నడతగలవాడు. తన్నెరిగినవారికందరకు దలలో నాలుకవలె నుండెడివాడు. అతనితండ్రి విశేషభాగ్యవంతుడు గాకపోయినను గొంత భూవసతిగలవాడు. ఆస్తినిజూచిగాక రామకృష్ణయ్య సుగుణసంపత్తినిజూచి నేను నా పెద్దమేనగోడలైన వెంకటసుబ్బమ్మను రామకృష్ణయ్య కిచ్చి వివాహముచేయ నిశ్చయించుకొంటిని. నాచెల్లెండ్రు నా తమ్ముడుగూడ నీ విషయమున నాతో నేకీభవించిరి. ఈ కార్యమువలన నా బావమరది రామస్వామియొక్క సంకల్పముగూడ నెరవేరునని నేను సంతసించితిని. మా నిశ్చయమును రామకృష్ణయ్య తల్లిదండ్రులకు దెలియ పరచితిని. వారును సంతసించి తరలివచ్చిరి. ప్లవంగ సంవత్సర ఫాల్గున మాసమున వివాహమయ్యెను. నేనిదివరలో కొంతకాలము గాపురమున్న

దుర్భవారి యిల్లు విడిదిగానిప్పించితిని. రాయవరపువారింట వివాహమయ్యెను. రామస్వామిగారి యన్నగారైన శివరామయ్యగారును భార్యయు పీటలమీద కూర్చుండి కన్యాప్రదానము జేసిరి. వివాహ మైదుదినములు నిర్విఘ్నముగా జరిగెను. ఒకనాడొక వైణికునిచేత గానసభ చేయించితిని. ఆ సభకప్పుడు మండల న్యాయాధిపతియైన పార్థసారథి అయ్యంగారును చాలమంది పుర ప్రముఖులును వచ్చిరి. కాకినాడనుండి నామిత్రులైన, రఘుపతి వెంకట రత్నమునాయుడుగారును, బుర్రా సూర్యప్రకాశరావుగారును గూడ వివాహమునకు దయచేసిరి. వివాహవ్యయమంతయు నేనే భరించితిని. నా మేనమామగారైన మల్లయశాస్త్రిగారు గూడ సకుటుంబముగ దయచేసి యైదురోజులు నుండిరి.

1908వ సంవత్సర మేప్రియలు నెలలో కీలకసంవత్సర ఫాల్గుణ శుద్ధ త్రయోదశినాడు కందుకూరి వీరేశలింగముగారు పుట్టినదినము. ఆనాటి కాయన కరువదియేండ్లు నిండెను. కాబట్టి వారానాడు షష్ఠిపూర్తిమహోత్సవము చేసికొని పురప్రముఖుల నాహ్వానించిరి. మండల న్యాయాధిపతి (District Judge) యైన పార్థసారథి అయ్యంగారు, శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారు, గోపిసెట్టి నారాయణస్వామి నాయుడుగారు మొదలగు ప్రముఖులు దయచేసిరి. నేనును వెళ్ళితిని. నారాయణస్వామి నాయుడుగారు వీరేశలింగము గారికి శాలువలు గప్పిరి.

ఆ సంవత్సరము బందరులో నొక ప్రార్థనసమాజమందిరము గట్టబడెను. తత్ప్రవేశమహోత్సవమునకై వీరేశలింగముగారిని మమ్మును బిలిచిరి. వీరేశలింగముగారు, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు, నేను, చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు, రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారును వెళ్ళితిమి. గుంటూరునుండి యున్నవ లక్ష్మీనారాయణగారును బందరు దయచేసిరి. రెండవనాడో మూడవనాడో వీరేశలింగముగారు ముందుగ నొక యుపన్యాస మిచ్చిరి. తరువాత నేనొక యుపన్యాస మిచ్చితిని. ఆ యుపన్యాసములకు శ్రీ చెన్నాప్రగడ భానుమూర్తిగారు, భోగరాజు పట్టాభిసీతారామయ్యగారు, వల్లూరి సూర్యనారాయణరావుగారు మొదలగు పెద్దలు దయచేసిరి. నా యుపన్యాసము మిక్కిలి బాగున్నదని నామిత్రులు నన్ను శ్లాఘించిరి. బుద్ధిరాజు పావకేశ్వరరావుగారు నాకడకు వచ్చి తమ నివాసస్థానమైన నరసాపురములో నిటువంటి యుపన్యాస మొకటి చేయవలసిన దని గోరిరి.

పిమ్మట గొన్ని మాసములకు నేను నరసాపురము వెళ్ళితిని. కాని పావకేశ్వరరావుగారు గ్రామములో లేకపోయిరి. ఐనను నేను వారింటనే బసచేసి పురములో నొకచోట యుపన్యాసమిచ్చి వచ్చితిని.

1908వ సంవత్సరమున కీలకసంవత్సరము గోదావరిపుష్కరము. నానాదేశములనుండి యాత్రికులు వచ్చిరి. గవర్నమెంటువారు వచ్చిన ప్రజల సౌకర్యార్థము కోటిలింగాలవద్ద పాకలు వేయించిరి. శ్రీ కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారును, మునిసిపలు సంఘాధ్యక్షుడైన గంటి వేంకట రామయ్యగారును ప్రజలకొరకై పాటుపడిరి. గంటి వేంకటరామయ్యగారికి దొరతనమువారు రావుసాహేబు బిరుదునిచ్చిరి. ఈ పుష్కరమున నా బంధువులు నన్ను బలవంతపెట్టినను తీర్థవిధి నేను బెట్టలేదు. గోదావరిలో నొకనాడైనను స్నానముచేయలేదు. ఈ పనులవలన నాకుగాని నా పితృ దేవతలకుగాని మోక్షము లేదని నా నమ్మకము.

1908వ సంవత్సరము మే నెలలో కృష్ణామండల రాజకీయసభ తెనాలిలో జరిగెను. ఆ సభకు మహారాజశ్రీ కొండా వెంకటప్పయ్యగా రధ్యక్షులైరి. ఆ సభ యైనతరువాత నాలుగవదినమున మండల సంఘ సంస్కరణసభ జరిగెను. ఈ సభయొక్క సన్మానసంఘమునకు బొప్పూడి వెంకటప్పయ్యగా రధ్యక్షులైరి. సంఘసంస్కరణమహాసభకు నధ్యక్షత వహించవలసినదని నన్ను వారు కోరిరి. అప్పటికి నాకు నలువదియొకటవ యేడు. నాకును, దేశమునకును, సంఘసంస్కరణమున గురుదేవులని చెప్పదగిన వీరేశలింగముగారును, రఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారు నుండ నా విద్యచేగాని, వయసుచేగాని, లోకానుభవముచేగాని వారి కెంత మాత్రము సాటిరాని నేనేమి యా మహాకార్యము నిర్వహించుటేమి యని మొదట సందేహించితిని. గాని, చిట్టచివరకు నా రాజమహేంద్రవర మిత్రుల ప్రోత్సాహముచేతను తెనాలివారి బలవంతముచేతను నేనొప్పుకొంటిని. రాజకీయమండలసభ జరుగుచుండగా నేనును తెనాలి వెళ్ళితిని. బొప్పూడి వెంకటప్పయ్యగారు రైలుస్టేషనుకడకు వచ్చి, నన్ను సగౌరవముగ గుఱ్ఱపు బండిమీద నెక్కించి గ్రామములోనికి తీసికొని వెళ్ళి యొక న్యాయవాదియింట నాకు బస నేర్పాటుచేసిరి. నేనును, నావెంట వచ్చిన శిష్యుడును నక్కడనున్న దినములలో సుఖముగనే కాలక్షేపముజేసితిమి. సంఘసంస్కరణసభ ప్రారంభమయ్యెను. వేదికమీద కొండా వెంకటప్పయ్యగారు, వల్లూరి సూర్య నారాయణరావుగారు, ముట్నూరి కృష్ణారావుగారు, శిడింబి హనుమంతరావు

పంతులుగారు మున్నగు నామిత్రులు, కృష్ణామండల ప్రముఖులు గూర్చుండిరి. సభ మహాజనులతో నిండిపోయెను. సభ యుదయముననే ప్రారంభమయ్యెను. సన్మానసంఘాధ్యక్షుని యుపన్యాసమును, నా యుపన్యాసమును ప్రొద్దుటనే జరిగెను. నా యుపన్యాసమును నేను వ్రాసి చదువలేదు. మొదటినుండి చివరవరకు, వాగ్ధోరణిగనే చెప్పితిని. నడుమ సభాసదులు కొట్టుచున్న చప్పటులచేత నా యుపన్యాసము జనాకర్షముగా నున్నదని నేనభిప్రాయ పడితిని. మధ్యాహ్నము వివిధవిషయములగురించి తీర్మానములు చేయబడెను. నా చరమోపన్యాసము గూడ ప్రారంభోపన్యాసమువలెనే గంభీరముగ నున్నదని, నామిత్రులు నన్ను బహూకరించిరి.

ఆ సంవత్సరమున నా "మనోరమ" పత్రిక విషయమున నొక విశేషము జరిగెను. విశాఖపట్టణవాసులైన సెట్టి లక్ష్మీనరసింహముగారు నా పత్రికలో విమర్శించుటకు "రసికాభిలాషమ"ను నొక పద్యప్రబంధమును నాకు బంపిరి. అది యచ్చుపడిన చిన్నప్రబంధము. ఆ గ్రంథమున కుపోద్ఘాతము వ్రాయుచు తమ కాగ్రంథము సింహాచలములో నొక వైష్ణవ స్వామి యింట ప్రాచీనగ్రంథములు తిరుగవేయుచుండగా నీ గ్రంథముయొక్క తాటియాకుల ప్రతి దొరకినట్లును, పూర్వకాలమది శ్రీనాథ మహాకవిచే రచియింపబడి యచ్చుపడక మూలబడియుండినట్లును సెట్టి లక్ష్మీ నరసింహముగారు వ్రాసిరి. ఆ గ్రంథము నేను చదివించుకొని వింటిని. విన్నప్పుడు దాని శైలినిబట్టియు, శబ్దప్రయోగములబట్టియు, వర్ణనలం బట్టియు నది ప్రాచీన గ్రంథముగాదనియు, దానిని శ్రీనాథుడు రచియింప లేదనియు, శృంగారరసప్రియుడైన యధునాతన రసికుడెవడో దానిని రచియించి జనాదరణమును బడయుటకై శ్రీనాథునిపేరు పెట్టెననియు నే నభిప్రాయపడితిని. ఈ యభిప్రాయమునే నేను నా "మనోరమ" పత్రికలో వెల్లడించితిని. అది చదువుకొని, సెట్టి లక్ష్మీనరసింహముగారు నామీద నాగ్రహము వహించి, నా విమర్శనమున కుత్తరముగా నొక చిన్నగ్రంథమునే వ్రాసి ప్రకటించి, నాకు బంపిరి. "రసికాభిలాషము"ను శ్రీనాథుడే వ్రాసినాడని స్థిరపరచుట కాయన యేవేవో హేతువులు చూపుటయేగాక, నేను గ్రుడ్డివాడననియు, నందుచేత సత్యము గనిపెట్టలేకపోతిననియు, కొన్ని యప్రస్తుత దూషణవాక్యముల వ్రాసిరి. నేను గ్రుడ్డివాడనన్నమాట నిజమేగాని సత్యము గనిపెట్టలేనంత గ్రుడ్డివాడనుగాను. ఈ గ్రంథరచనముయొక్క రహస్యము గ్రుడ్డివానికిగూడ గరతలామలకముగ దెలియునట్లే యుండెను.

సెట్టి లక్ష్మీనరసింహముగారు పట్టపరీక్షాసిద్ధులు. తెలుగులో మంచి పాండిత్యము గలవారు. సరసమైన గవిత్వము చెప్పగలవారు. అట్టివా రిట్టి వ్రాతలు వ్రాసినందుకు మిక్కిలి యాశ్చర్యపడితిని.

ఆ కీలక పుష్కరాంతమున, శ్రీ శ్రీ శ్రీ విక్రమదేవవర్మగారు సకుటుంబముగా గోదావరీస్నానము చేయుటకై విజయముచేసి, గోదావరి రైలుస్టేషనునకు సమీపమందున్న రెడ్లమువారి బంగాళాలో బసచేసిరి. నిగర్వచూడామణియైన యా మహాపురుషుడు తన కుటుంబమును రెడ్లమువారి బంగాళాలో దింపి మాయిల్లు వాకబుచేసి యచ్చటకు సమీపమందే యున్నదని తెలుసుకొని యారాత్రి రమారమి తొమ్మిదిగంటలప్పుడు సందు గొందులలోనున్న నా బసకు వచ్చిరి. నేను మిక్కిలి యాశ్చర్యపడితిని. కొంతసేపు మేమిరువురము బహువిషయములగురించి ప్రసంగించితిమి. ఆ ప్రసంగములో వారు "రసికాభిలాషము" శ్రీనాధుడు వ్రాసినది గాదనియు, నది నవీనులు వ్రాసినదనియు చెప్పి సత్యము గనిపెట్టినందుకు వారాశ్చర్యపడుచు నన్ను బహూకరించిరి. వీరుగాక మరియొకరుగూడ నీ విషయమును ధ్రువపరిచిరి. విశాఖపట్టణవాసియైన బొడ్డు రామయ్యగారను వైశ్యశిఖామణి యొకరు గలరు. ఆయన సెట్టి లక్ష్మీనరసింహముగారికి ముఖ్యమిత్రులు. ఆయన రాజమహేంద్రవరములో నొక పుస్తకముల దుకాణము పెట్టి, వ్యాపారముచేయుచు నప్పుడప్పుడు నన్ను రాజమహేంద్ర వరములో గలుసుగొనుచుండెను. ఆయన ప్రసంగవశమున నాతో నొకసారి యిట్లు చెప్పిరి. "రసికాభిలాషము శ్రీనాధుడు వ్రాసినదిగాదు. దానిని మా మిత్రుడు సెట్టి లక్ష్మీనరసింహముగారు స్వయముగ మాయెదుటనే వ్రాసిరి. మీరెట్లు గనిపెట్టిరోగాని సత్యము గనిపెట్టిరి". ఈ మాటలు విన్నతరువాత నేను జేసిన విమర్శనము యదార్థముగదాయని నాకు మనశ్శాంతి గలిగినది. విక్రమదేవవర్మగారును, బొడ్డు రామయ్యగారును, సెట్టి లక్ష్మీనరసింహము గారును మిక్కిలి మిత్రులు గాబట్టి యా రహస్యము వారికి దెలిసియుండును.

రమేశచంద్ర దత్తుగారని యొకానొక బంగాళీ మహాపురుషు డుండెనని చదువరు లెరుగుదురు. ఆయన బంగాళీభాషలోను, నాంగ్లేయభాషలోను నెన్నో గ్రంథములు రచియించిరి. ఆయన యాంగ్లేయ భాషలో 'Lake of Palms' అను నవలను వ్రాసిరి. "తాళ్ళచెరువ"ని దాని యర్థము. ఆ గ్రంథమును నేను చదివించుకొని వింటిని. అది చదివినవారికి బంగాళీల

యాచారవ్యవహారములు దెలియును. ఆ గ్రంథమును తెలిగించిన బాగుండునని నాకు దోచినది. అది రసవంతమైన నవల. అప్పుడు దత్తుగారు బరోడా సంస్థానములో రెవిన్యూ మంత్రిగా నుండిరి. ఆ గ్రంథము నాంధ్రీకరించుటకు నా కనుజ్ఞ నిమ్మని వారిపేర నేను వ్రాసితిని. వా రా మహాపదవిలోనుండియు గ్రంథము నాంధ్రీకరించుటకు సెల వొసంగుచు నాకు జవాబు వ్రాసిరి. ఆ గ్రంథమును నేను దెలుగుజేసి, "తాళ్ళచెరువ"ని పేరుపెట్టిన బాగుండదని "సుధాశరచ్చంద్ర"మని పేరుపెట్టి ప్రకటించితిని. అది రెండుభాగములుగ నున్నది. చెన్నపురి విశ్వవిద్యాపీఠమువారు దాని నొకసారి ప్రథమశాస్త్రపరీక్షకు పఠనీయగ్రంథముగ గూడ బెట్టిరి.

నా పెద్దమేనకోడలు పెనిమిటియైన రావూరి రామకృష్ణయ్య కళాశాల నుండి వెడలగొట్టబడిన తరువాత, విద్యాభ్యాసము మానివేసి, దేశాభిమాన ప్రేరితుడై, స్వదేశవస్త్రములను విక్రయించుటకై గ్రామములవెంట దిరుగ నారంభించెను. వివాహమైనది మొదలుకొని, యతడు కొన్ని మాసము లా విధముగా దిరిగెను. సింహళద్వీపము రాజధానియైన కొలంబో నగరములో మెట్రిక్యులేషను పరీక్షయందు కృతార్థులైనవారు న్యాయవాది పరీక్షకు చదువుకొనవచ్చునని యతనితో నెవరో చెప్పిరట. ఆ మాట నమ్మి యతడు సింహళద్వీపమునకు బోయెను. అచ్చటకు వెళ్ళిన తరువాత యతనికి జబ్బుచేసెను. తనకు జబ్బుగానున్నట్లతడే నాకొక తంతివార్త పంపెను. ఆ తంతివార్త చూడగానే, మా యాడవాండ్రకును, నాకును గుండెలు చెదరిపోయెను. కొలంబోనగరము వెళ్లుటకు వీలులేదు. వెళ్ళకపోవుటకు వీలులేదు. ఏమిచేయుదమని నే నాలోచించుచుండగా, మూడవనాడు రామకృష్ణయ్యయొద్దనుండియే జాబు వచ్చెను. దానితో నందరి గుండెలు కుదుటపడెను. నాలుగైదు దినముల తరువాత రామకృష్ణయ్యయే కొలంబో నుండి వచ్చి మా కానందము నొనగూర్చెను.

కందుకూరి వీరేశలింగముగారికి కనుపర్తి యోగానందముగారని యొక మిత్రుడుండెడివారు. ఆయన కుమార్తె సుందరమ్మగారు బాల్యమున వితంతువయ్యెను. ఆమె వివాహమునిమిత్తము విద్యనిమిత్తము వీరేశలింగము గారి వితంతుశరణాలయములో చేరెను. సుందరమ్మగారు వీరేశలింగముగారికి మిత్రుని పుత్రికయగుటయేగాక, సుగుణసంపదల చేతగూడ వీరేశలింగము గారికి రాజ్యలక్ష్మమ్మగారికి మిక్కిలి ప్రియపుత్రికవలె నుండెను. ఆ దంపతుల కామెయెడ గాఢప్రేమయేగాక, గౌరవముగూడ నుండెను. ఆమెను శ్రీ

కామరాజు హనుమంతరావుగారికిచ్చి వివాహము చేయవలెనని యా దంపతుల
సంకల్పము. హనుమంతరావుగారు దేశరాజు పెదబాపయ్యగారి సవతితల్లికి
సోదరుడు. సుగుణసంపదగల యువకుడు. విశేషించి బందరులో శ్రీ
రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారియొద్ద చదువుకొని, యాయన
సిద్ధాంతములను జీర్ణముచేసుకొన్న శిష్యుడు. చిన్నతనమునందే బంధు
మిత్రులను వదలుకొని, బాపయ్యగారివలెనే యనుష్ఠానిక బ్రహ్మమతస్థుడైన
కార్యశూరుడు. ఆయన ప్రవేశపరీక్షయందు కృతార్థుడయ్యెను. సుందరమ్మ
గారుకూడ ప్రవేశపరీక్షయందు కృతార్థురాలైన విద్యావతి. వారికిద్దరికి బ్రాహ్మ
మతప్రకారము వివాహము చేయవలెనని వీరేశలింగముగారి యాశయము.
వీరేశలింగముగారు బ్రహ్మమతము పుచ్చుకొన్న తరువాత, బ్రహ్మధర్మ
ప్రకారమిదియే మొదటి వివాహమగునని మేమందరము భావించితిమి. కాని
యొక యంతరాయము వచ్చెను. హనుమంతరావుగారు బోధనాభ్యసన
కళాశాలలోచేరి, యావిద్య పూర్తికాకుండగనే జాతీయోద్రేకమువల్ల చదువు
మాని, కళాశాల వదలిపెట్టిరి. వీరేశలింగముగారి కాపని యిష్టములేదు.
బిపినుచంద్ర పాలుగారి యుపన్యాసములు వీరేశలింగముగారి కసలే
సరిపడలేదు. ఆయన పూర్వకాలపువాడగుటచే నాంగ్లేయప్రభుత్వమునకు
విరుద్ధమైన మాటలుగాని, చర్యలుగాని వారి కిష్టములేదు. హనుమంతరావు
గారు ప్రిన్సిపాలుగారి యాజ్ఞను దిరస్కరించినందున వీరేశలింగముగారి
కాయనమీద ననిష్టము గలిగెను. కాబట్టి వీరేశలింగముగారు హనుమంత
రావుగారి వివాహమునకు కొన్ని షరతులేర్పరచిరి. హనుమంతరావుగారు
సుందరమ్మగారి యిష్టములేకుండ తన యింటి కేయతిథిని తీసుకొని
రాకూడదు. వందేమాతరము గొడవలలో జోక్యము కలుగచేసికొనకూడదు.
ధనవ్యయ మామె యిష్టముప్రకారము జరుగవలెను. ఇదిగాక మరి కొన్ని
షరతులుండెనని నాకు జ్ఞాపకము. ఒకనాడు హనుమంతరావుగారు మా
యింటికి వచ్చినప్పుడు వివాహ మేమైనదని యడిగితిని. వీరేశలింగముగారు
తనవివాహమువిషయమై కొన్ని షరతులుపెట్టిరని పైషరతులు చెప్పిరి.
అప్పుడు నేనిట్లంటిని. "ఇదివరకు వీరేశలింగముగా రెన్నడు షరతులమీద
వివాహములు చేయలేదు. షరతులతో జరిగిన వివాహమువలన సంసారము
పొత్తుపడదు. కాపురము సరిగా పొసగదు. అట్టి వివాహము చేసుకొనుట
కంటె మానుకొనుట మేలు." ఈ పలుకులు వీరేశలింగముగారికి తెలిసెను.
ఆయనకు నామీద కోపము వచ్చెను. పూర్వము మాయింటికి దరుచుగా

వచ్చెడివా రప్పటినుండి తరుచుగా వచ్చుట మానిరి. కాని వారికి నామీద
విశ్వాసముపోలేదు. ప్రథమ బ్రహ్మవివాహము హనుమంతరావుగారికిగాక
పులవర్తి సుబ్బారావుకు చేసిరి. ఈ సుబ్బారావు, మొదట వీరేశలింగముగారు
చేసిన వితంతువివాహములలో, నొక వితంతువును పెండ్లియాడిన పులవర్తి
శేషయ్యగారి కుమారుడు. సుబ్బారావు తలిదండ్రులు చిన్నప్పుడే
మృతినొందుటచే వీరేశలింగముగా రాబాలకుని దెచ్చి పెంచి పెద్దవానిని
జేసిరి. అతనికి వివాహయోగ్యమైన వయసు వచ్చుటచే వీరేశలింగముగారు
శరణాలయములోని యొక వితంతుబాలికనుదెచ్చి సుబ్బారావునకు
బ్రహ్మమతప్రకారము వివాహముచేసిరి. అందుచేత నదియే మొదటి బ్రాహ్మ
వివాహమయ్యెను. షరతుల వివాహము విషయమై వీరేశలింగముగారికిని
హనుమంతరావుగారికిని నభిప్రాయభేదము గలుగుటచే, హనుమంతరావుగారి
వివాహమప్పటికి నిలుపుచేయబడి, పిమ్మట కొంతకాలమున కయ్యెను. నా
మూలమున పరస్పరానురాగముగల యా దంపతుల వివాహము
నిలుపుచేయబడినదని, వివాహమగువరకు నేను విచారించితిని. పిమ్మట
నామనసు శాంతించెను. సుందరమ్మగారిప్పుడు గవర్నమెంటువారి బాలికా
పాఠశాలలో తొంబది రూపాయిలమీద పనిచేయుచున్నారు. ఆమెకు సిరియు,
సంతతియు కొడుకులు కూతులుగలిగి, మనుమలు మనుమరాండ్రు గలిగి,
భర్తతో హాయిగ గాపురము చేయుచున్నారు. సుందరమ్మగారి సంసారము
దోసపాదువలె కలకలలాడుచు, వర్ధిల్లుచున్నది.

హితకారిణీసమాజము 1906వ సంవత్సరములో స్థాపింపబడినను,
1908వ సంవత్సరమువరకు పంతులుగారు దానిని రిజిస్టరు చేయించలేదు.
ఆంధ్ర సంస్కర్తలు, బ్రహ్మమతస్థులు, వీరేశలింగముగారిని పంతులుగారని
వ్యవహరించుచుందురు. రఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారిని నాయుడు
గారని వ్యవహరించుచుందురు. నేనును నట్లే వ్యవహరించుచున్నాను.
1908వ సంవత్సరము మార్చి నెలలో దేశరాజు పెదబాపయ్యగారు
చెన్నపురములో మృతినొందిరి. మేమందరము మిక్కిలి దుఃఖితులమైతిమి.
బాపయ్యగారిమీద నెన్నోయాశలు పెట్టుకొన్న వీరేశలింగముగారి యాశ
లడుగంటినవి. ఆంధ్ర బ్రహ్మసంఘమునకు, సంఘసంస్కరణమునకును
దీరని వెలితి వాటిల్లినది. బాపయ్యగారివంటి యుత్తమపురుషుని ఛాయా
పటము టవునుహాలులో నుండదగినదని, వీరేశలింగముగారు బాపయ్యగారి
చిత్రపటమును సిద్ధము చేయించి రాజమహేంద్రవరపురమందిరములో

బెట్టించిరి. దానిని బహిష్కరణ చేయించుటకై గొప్పవారి నెవరినైన బిలుపింతురని మేమనుకొనుచుండగా నన్నుబిలిచి పంతులుగారు "మీరే బాపయ్యగారి పటమును బహిర్గతము చేయు"డని చెప్పిరి. అట్టి మహా కార్యమునకు నేను దగినవాడను కానని పంతులుగారితో నేనెంత చెప్పినను, వినక, యా భారమును నామీదనే వైచిరి. ఆపనికై పంతులుగా రొకనాటి సాయంకాలము టవునుహాలులో సభ చేయించిరి. ఆ సభలో బాపయ్యగారి పటము బహిర్గతము చేయుమని వీరేశలింగముపంతులుగారు స్వయముగా నన్ను గోరిరి. విధిలేక నేనాపని చేసితిని. మిత్రులనేకులు బాపయ్యగారి గుణగణములను గొనియాడిరి. బాపయ్యగారిమీద నెనిమిది పద్యములను రచియించి చదివి పటము బహిర్గతము చేసితిని. ఆ పద్యములివి.

మ. అకటా! పోయితె దేశరాజు కులదీపాంకూరమా! సద్గుణ
ప్రకరా! బ్రహ్మసమాజమందిర మహాభారోద్వహస్తంభమా
సకలార్యస్తవనీయవర్తన! సదాచారప్రియా! ధీవరా!
యకలంకాత్మక! సత్యవాక్యరత! బాపయ్యా! సుహృద్రత్నమా! 1

శా. అన్నా! యెక్కడదాపురించెనొకొ నీ కా పాడురోగంబయో
ఎన్నో మందులు మ్రింగి చేసితివిగా యెన్నాళ్ళో పథ్యంబుల
ట్లున్నందప్పెనె మృత్యు వింత పని ముందుండన్నుఖంబెట్లగున్
బన్నంబేయగుగాని నీకు తుద బాపయ్యా! సుహృద్రరత్నమా! 2

శా. వంటన్జేయగ సేవకుండును లభింపరానివేళన్ పాయిన్
మంటంజేసి స్వహస్తపాకివయి నీమంబున్ గడున్ ముందుకున్
గెంటం జూచితిగాని యేదొమిషచిక్కెం జాలునంచూరకో
వంటే జాలును మాటలేటికిక బాపయ్యా! సుహృద్రత్నమా! 3

మ. నిను బైవారలు క్రిందికంపి యవమానింపం దృణప్రాయ మీ
పని నాకంచెద నాత్మగౌరవము నే పాటించి ముమ్మాటికిన్
ధనమే పావనమంచు నెంచకయ విద్యాసాగరుండట్టులా
పని మాన్కొంటివి దేశరాజు పెదబాపయ్యా! సుహృద్రత్నమా! 4

మ. పినతండ్రుల్దులదూగువారు సిరులం బెంపొందె మీ మిత్రులున్
ధనవంతుల్మరి మామగారు తహసీల్దారుండు నీ కోరు మా

త్రన సాయంబవలీల గూర్తు రయినన్ రవ్వంతయున్ గోర వె
వ్వని సాయంబును దేశరాజు పెదబాపయ్యా! సుహృద్రత్నమా! 5

శా. నీ సౌజన్యముజూచి నీదువయసున్నీ నీమముంజూచియున్
నీ సామర్థ్యము జూచి దేహగతమౌ నీ రోగముంజూచి హా!
యీ సన్మార్గుడు మాకు దక్కడని నాడే వీడుకొన్నారుగా
యా సన్మిత్రులు దేశరాజు పెదబాపయ్యా! సుహృద్రత్నమా! 6

మ. మదికిన్నచ్చినయట్టి ధర్మమును నమ్మ, న్నమ్ము దానిన్ మహా
పదప్రాప్తించిన నాచరింపను, మనోవాక్కాయకర్మంబులం
దెది సత్యంబగు దానినే నెరప, నీకే చెల్లునయ్యా గుణా
స్పద! సద్వర్తన దేశరాజు పెదబాపయ్యా! సుహృద్రత్నమా! 7

శా. ఎంతో శాంతము బూడిదయ్యె చదువెంతే నేలపాలయ్యె నెం
తెంతో మంచితనంబు దగ్ధమయి పోయెం జెల్లె నెంతో గుణం
బెంతో యీశ్వరభక్తి బొగ్గులయిపోయెన్ నాడు నీతో శ్మశా
నాంతర్భూముల నెంత నష్టమది బాపయ్యా! సుహృద్రత్నమా! 8

మ. పరమాత్ముండు గుణైకలుబ్ధుడయినన్ భవ్యాత్ములున్ సత్క్రియా
నిరతుల్సద్గతి గాంతురంట, నిజమేనిన్ సార్వకాలంబు నీ
శ్వరపాదద్వయ సేవకుండవగుటం బ్రాపించు నీ యాత్మ కీ
శ్వరసాన్నిధ్యము దేశరాజు పెదబాపయ్యా! సుహృద్రత్నమా! 9

ఈ పద్యములు "సత్యవాదిని" పత్రికలో ప్రకటింపబడెను. పంతులుగారు నామీద విశ్వాసముగలిగి యుండిరనుట కిదియొక యుదాహరణము. ఒకసారి వారు నన్ను బిలిచి తోటలోని వితంతు శరణాలయమును సరిగా నడుపుటకు నుపద్రష్ట (Manager) ను నెవరినైన వెదుకవలెనండీ యని, "మీకు దృష్టి బాగుండినయెడల నేనా పనికి మిమ్ము నియోగించియుందు"నని పలికిరి. ఇదిగాక వారు చెరువు సోమయాజులు గారికిని, రాయవరపు రామమూర్తిగారికిని గొంతధన మప్పియదలచి, యా సొమ్ము నాయొద్ద నుంచి పంతులుగారు భార్యను దీసికొని, బెంగుళూరు వెళ్ళిరి. ఆ సొమ్ము మొత్తము మూడువేల రూపాయలు. పంతులుగారి యాజ్ఞప్రకారము నా యా పురుషుల కా సొమ్ము బదుళ్ళిచ్చి వారు నాతో చెప్పిన ప్రకారము వారి యాస్తులు తనఖాలు వ్రాయించి, దస్తావేజులు

రిజిష్టరు చేయించి, పోస్టులో వీరేశలింగముగారికి బెంగుళూరు బంపితిని. పంతులుగారికి నామీద విశ్వాసము గలదని చెప్పుటకు మీది యుదాహరణములు చాలునని తలంచెదను. పంతులుగారు 1908వ సంవత్సవము మే నెల రెండవ తేదీని రమారమి యేబదివేల రూపాయిల విలువగల స్థిరచరరూపకమైన సొత్తు నంతను హితకారిణీసమాజమున కుచితముగ నిచ్చివేసి, దాని పరిపాలనానిమిత్తము ధర్మకర్తల నేర్పరచి, దానశాసనము రిజిస్టరు చేయించిరి. ఆ ధర్మకర్తలు పదునొకండుగురు. ఆ ధర్మకర్తలసభకు యావజ్జీవము పంతులుగారు తామే యధ్యక్షులుగ నుండుటకును, రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగా రుపాధ్యక్షులుగ నుండుటకును నిర్ణయించి మరి తొమ్మండుగురు సభ్యుల నేర్పరచిరి. అందు బి.ఏ, పరీక్షలయందు కృతార్థులై న్యాయవాదులలో గొప్ప పేరునొందిన ధారవాడ వెంకట కృష్ణారావుపంతులుగారుండిరి. కనుపర్తి శ్రీరాములుగారుండిరి. అప్పుడు శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారి యాంతరంగిక కార్యదర్శిగ నుండిన మొక్కపాటి సుబ్బరాయుడుగారుండిరి. లక్షాధిపతియై వీరేశలింగముగారిపేర పుస్తకభాండాగార మొకటి నడుపుచున్న నాళము కృష్ణారావుగారుండిరి. రాజమహేంద్రవరములో నిల్లువాకిలిగాని, స్థిరమైన యే యితరాస్తిగానిలేని, నిర్ధనుడగు నన్ను గూడ పంతులుగారు ధర్మకర్తలలో నొకరినిగ జేర్చుట నాలో నాకే యాశ్చర్యమైనది. అట్లు చేయుటకు పంతులుగారికి నాయెడగల దయా విశ్వాసములేగాని మరి యేయితరకారణము లేదు. సమాజవ్యవహారము లేవి వచ్చినను పంతులుగారు నాతో గూడ నాలోచించుచుండెడివారు.

1909వ సంవత్సర ప్రారంభమున వీరేశలింగముగారు నాయొద్ద పుచ్చుకొన్న మధ్యమ పాఠశాలలో నయిదవఫారము, నారవఫారము దెరచి, సంపూర్ణమైన యున్నత పాఠశాలజేసిరి. దానికి "హితకారిణి హైస్కూలు" అని పేరుపెట్టిరి. మునుపు మా బడియున్న వాడ్రేవువారి గాడేఖానా యిరుకుగా నుండుటచే, శ్రీ పంతులుగారి పాఠశాల నిన్నీసుపేటలో వాడ్రేవు కొండయ్యగారి యింటబెట్టి, యదియు జాలనందున దొడ్డిలో కొన్ని తాటియాకుల పాకలు వేయించిరి. అప్పుడు మిషనువారి పాఠశాలకు ప్రధానోపాధ్యాయులుగానుండిన ముడియము సీతారామారావుగారిని హితకారిణి పాఠశాలకు పంతులుగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగా నియమించిరి. గతసంవత్సరము ప్రధానోపాధ్యాయులుగా నుండిన జయంతి గంగన్నపంతులుగారు ప్రథమ సహాయోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. మిషను స్కూలులోనే పనిచేయుచున్న

రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారు కూడ హితకారిణి హైస్కూలులో నొక సహాయోపాధ్యాయులైరి. మా పాఠశాలలో పనిచేసి పిమ్మట మిషనుస్కూలునకు వెళ్ళిన యాకొండి వ్యాసశాస్త్రిగారిని, నాకు మిత్రులై నాబడిలో ఖాళీలేకపోవుటచే టవునుస్కూలులో పనిచేయుచున్న ప్రయాగ వేంకటరామశాస్త్రిగారిని సంస్కృతాంధ్ర పండితులుగ తప్పక నియోగింపవలసినదని పంతులుగారిని మొట్టమొదటినుండియు నేను గోరుచుంటిని. పంతులుగారు నా మాట త్రోసివేయక హితకారిణీ పాఠశాలలో వారిద్దరినే పండితులుగ నేర్పరచిరి. మొదటినుండియు మా బడిలో పనిచేయుచున్న కుందూరి వేంకటరత్నము గారిని కూడ సహాయోపాధ్యాయులుగ దీసికొనిరి. హితకారిణి పాఠశాలా పరిపాలకసంఘములో పంతులుగారు నన్ను గూడ నొక సభ్యుడుగ నేర్పరచిరి. కాని దానికొక యంతరాయము వచ్చెను. నేనాదినములలో సభలలో స్వరాజ్యము, విదేశవస్తుబహిష్కారము, స్వదేశవస్తూపయోగము కావలెనని యుపన్యాసములిచ్చుచుండుటచే నుత్తరమండలముల యందప్పుడు పాఠశాలాపరీక్షాధికారిగానుండిన "యేట్సు" దొరగారు పంతులుగారిని గలుసుకొని, లక్ష్మీనరసింహముగారు రాజకీయములయం దెక్కువ పాలుగొనుచున్నారు. కావున నతడు మీ పాఠశాలాపరిపాలక సంఘములో సభ్యుడుగ నున్నపక్షమున, మీ పాఠశాల విద్యాశాఖవారి యంగీకారమును బడయుట కష్టమని చెప్పిరట. ఆ సంగతి పంతులుగారు నాకు చెప్పి, యేమి చేయుదుమనిరి. క్షణమైన నాలోచింపక నేనిట్లు ప్రత్యుత్తరమిచ్చితిని. పంతులుగారూ! పాఠశాల వృద్ధిలోనికి వచ్చుటయే ప్రధానముగాని నావంటివాడు సభ్యుడుగనుండుట ప్రధానముగాదు. కాబట్టి నేను మానివేసెదను. నా స్థానమందు మరియొకరి నేర్పరచుకొనుడని నేను వదలివేసితిని. పిమ్మట నొకటి రెండుసారులు పాఠశాలాపరిపాలకసంఘములో ఖాళీవచ్చెను. అప్పుడు దానికి ప్రయత్నము చేయుమని నన్ను కొందరు మిత్రులు గోరిరి. సభ్యుడుగ నుండుమని పంతులుగారు స్వయముగ నన్ను గోరినగాని నే నుండనని చెప్పితిని. ఈ మాట రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారితోకూడ చెప్పితిని. నేను సభ్యుడుగానున్నపక్షమున తమ పాఠశాలకు నేదో నష్టము కలుగునని పంతులుగారి మనసులో మరణ పర్యంతము నభిప్రాయమున్నట్లు నాకుదోచెను. అందుచేతనే పంతులుగారు చనిపోయిన తరువాత, నాయుడుగారొక హితకారిణి సభకు వచ్చినప్పుడు, మీరికనైన మా పాఠశాలాసంఘములో నుందురా? లేదా? యని యడిగిరి.

మీ రుండుమన్నారు గనుక నే నుందునని బదులుచెప్పితిని. తరువాత నేను కొన్ని సంవత్సరములు పాఠశాలాసంఘములో సభ్యుడుగ నుంటిని. పంతులుగారు జీవించియుండగానే నాసంఘములో సభ్యుడుగానుండుటకై ప్రయత్నముచేయకపోవుట, వారిమీద కోపముచేతగాదు. నా యునికివలన విద్యాశాలకు నష్టము కలుగునని పంతులుగారికి నభిప్రాయమున్నది. కనుక వారికా యభిప్రాయము తొలగి వారే నన్ను స్వయముగా గోరినప్పు డుందునని నిశ్చయించుకొంటిని. పంతులుగారు నన్నెప్పుడు కోరలేదు. అందుచేత నేనుండలేదు.

1909వ సంవత్సరమున మాయింట నొకవిశేషము జరిగెను. మా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మ రెండవకూతురు వెంకటరత్నమ్మ పదునొకండు సంవత్సరములు వయసు కలదయ్యెను. ఆమె వివాహమునకై తగిన వరుని వెదకుమని మా చెల్లెండ్రు పలుమారు నాతో చెప్పుచువచ్చిరి. పిఠాపురములో కోట రామమూర్తిగారి మూడవ కుమారుడు ప్రవేశపరీక్షయందు కృతార్థుడై, కాకినాడ వెళ్ళి, పిఠాపురము రాజాగారి కళాశాలలో వెంకటరత్నము నాయుడుగారి యొద్ద ప్రథమశాస్త్రపరీక్షలో కృతార్థుడైనాడని నాకు దెలిసినది. కోట రామమూర్తిగారితో మాటలాడి, యా సంబంధము కుదురునేమో కనుగొనుమని, మా తమ్ముడు కృష్ణమూర్తిని పిఠాపురము పంపితిని. మా తమ్ముడు కోట రామమూర్తిగారితో మాటలాడివచ్చి నా కిట్లు చెప్పెను. మన సంబంధము చేసికొనుట రామమూర్తిగారి కిష్టమే. కట్నము వారి కక్కరలేదట; పిల్లవాడు బి.ఏ. పరీక్షలో కృతార్థుడగువరకు చదువు చెప్పించుమని వారు కోరిరి. కట్నముక్రింద, నయిదారువందల రూపాయ లొక్కమారు గ్రుమ్మరింప నక్కరలేదుగదా యని నే నాషరతున కొప్పుకొంటిని. వెంటనే రామమూర్తిగారు తమ కుమారుని మాయింటికి పంపిరి. నే నతనిని 1909వ సంవత్సరములో బి.ఏ. తరగతిలో చేర్చితిని. అతని కన్నవస్త్రములు, పుస్తకములు నిచ్చుటయే గాక, నెలనెలకు జీతముకట్టవలసిన భారము నాపైబడెను. ఈ షరతున కొప్పుకొనుట మాకు తరువాత కొంత బాధకమయ్యెను. ముందది పొడకట్టక పోవుటచే తొందరపడి యొప్పుకొంటిని. అతడు ప్రకృతిశాస్త్ర మభిమానకళగా పుచ్చుకొనెను.

16. రామమోహన పాఠశాల

ఆ సంవత్సరము (1909) ఫిబ్రవరినెలలో నేనొక సాహసకార్యము చేసితిని. నిమ్నజాతులయెడ నాకు మొదటినుండి సానుభూతి గలదు. వారు పడు కష్టములను గన్నులార జూచియు, చెవులార వినియు, పలుమారు జాలిపడుచుండెడివాడను. జన్మమెత్తినందుకు, నటువంటి దుర్గతిలోనున్న సంఘమునకు నేదేని యుపకారము చేయగూడదా యని నా కప్పుడప్పుడు తట్టుచువచ్చెను. వారి విషయమై యేమిచేయగలనా? యని యాలోచింపగా, నాలోచింపగా, ఎట్టకేలకు నొక్క యుపాయము తట్టినది. వారినిమిత్త మొక్క పాఠశాలబెట్టిన బాగుండునని తోచినది. రాజమహేంద్రవరమున నిమ్నజాతుల విషయమై పాఠశాలలు లేకపోలేదు. మునిసిపాలిటీవారు పంచముల నిమిత్తమై మూడో, నాలుగో పాఠశాలలుబెట్టి నడుపుచుండిరి. అట్టియెడ నా పాఠశాలవలన నేమి యుపయోగముండునని నాలో నాకే ప్రశ్న తోచినది. ఆ పాఠశాలలకంటె భిన్నమైన పాఠశాల స్థాపించినయెడల నుపయోగపడునని నే ననుకొంటిని. ఆ పాఠశాలలలో వట్టి తెనుగే కాని యింగ్లీషు చెప్పరు. నా పాఠశాలలో నే నింగ్లీషు చెప్పించినపక్షమున హరిజనబాలురు బాగుపడుదురని గట్టి నమ్మకము నాకు గలిగినది. ఆ నమ్మిక ననుసరించి 1909 ఫిబ్రవరి నెలలో నేను నిమ్నజాతుల కొక పాఠశాల బెట్టితిని. దానికి "రామమోహన పాఠశాల"యని పేరిడితిని. సామాన్య పాఠశాలలకే యిండ్లు దొరకవుగదా? పంచమ పాఠశాలకెట్లు దొరుకును? ఇంటినిమిత్తము నేను ప్రయత్నము చేయగా నా మిత్రులైన చెరువు సోమయాజులుగారు నాకు సాయముచేసిరి. రాజమహేంద్రవరములో నార్యపురమువైపుననున్న గోదావరిగట్టుమీద, మా చెరువు సోమయాజులుగారికి కొంత స్థలముండెను. ఆ స్థలములో నొకచిన్న పెంకుటి యిల్లుండెను. ఆ యిల్లు మా నిమ్నజాతుల పాఠశాల నిమిత్త ముపయోగించుకోవచ్చునని సోమయాజులుగారు నాతో చెప్పిరి. ఆ గృహమున కద్దె నీయనక్కరలేదనిగూడ వారు చెప్పిరి. ఎట్టెటో రెండు మూడు బల్లలు, నొక కుర్చీ సంపాదించి, యా గదిలోబెట్టి రామమోహన పాఠశాలను

స్థాపించితిని. అందు మూడు నాలుగు తరగతులు మొదట బెట్టితిని. చదువుకొనుటకు బాలురు త్వరగా చేరలేదు. బహుకష్టముమీద నలుగు రైదుగురు పిల్లలు చేరిరి. పిల్లలు చేరినతరువాత, నుపాధ్యాయుడు దొరుకుట కష్టమయ్యెను. బహుప్రయత్నములమీద అందే సుబ్బారావను యువకుడు లభించెను. ఈయన మెరకవీధి తెలగ. ఆయన స్కూలుఫయినలు వరకు చదువుకొనెను. ఆయనకు నెలకు పండ్రెండు రూపాయలు జీతమిచ్చు పద్ధతిని నుపాధ్యాయుడుగ నియమించితిని. నాలుగవ తరగతి కత డింగ్లీషు చెప్పునట్లు నే నేర్పాటుచేసితిని. సుబ్బారావుగారు బాలురకు శ్రద్ధతోను, జాగ్రతతోను పాఠములు చెప్పుచువచ్చిరి. చెరువు సోమయాజులుగా రిచ్చిన యా గృహమునందు రామమోహన పాఠశాలను రెండుసంవత్సరములు నడపితిని. సోమయాజులుగా రా గృహము నీయకపోయినపక్షమున, నద్దె లేకుండ మరియొక రెవరు నా కట్టియిల్లు నిచ్చియుండరు. కాబట్టి, సోమయాజులుగారు నాకు మిక్కిలి వందనీయులు. మరుచటి సంవత్సరము సుబ్బారావుగారు నా పాఠశాలను విడిచి చదువుకొనుటకు వెళ్ళిరి. ఆయన స్థానమందు మేడా రాజయ్యగారను మరియొక తెలగాను నేను నియమించితిని. ఆయనయు సుబ్బారావుగారివలెనే జాగ్రత్తగ పనిచేసిరి. రెండవ సంవత్సరమున, బాలకులసంఖ్య కొంచె మధికమయ్యెను. చాల బాలకులకు జీతము లేకుండ చదువు చెప్పించుటయేగాక, పలకలను, పుస్తకములనుగూడ నా డబ్బు ఖర్చుపెట్టి వారి కుచితముగ నిచ్చుచుంటిని.

పూర్వము, గోదావరీమండలములోని పశ్చిమభాగమునంతను దొరతనమువారు 1905వ సంవత్సరమున కృష్ణామండలములో చేర్చిరి. కాబట్టి కొవ్వూరు మొదలుకొని యేలూరువరకు నయిదుతాలూకాలు కృష్ణా మండలములో చేరెను. 1909వ సంవత్సర మేప్రియలునెలలో కృష్ణామండల రాజకీయసభ భీమవరములో జరుపుట కేర్పాటుచేయబడెను. ఆహ్వాన సంఘమునకు కొణితివాడ జమీందారుగారైన శ్రీ తాడూరి శ్రీరామజగన్నాథ రావుగా రధ్యక్షులైరి. మహాసభకు శ్రీ మోచర్ల రామచంద్రరావుగా రధ్యక్షులుగ నెన్నుకొనబడిరి. భీమవరముతాలూకాలో జేరిన వీరవాసరము నా స్వగ్రామ మగుటచే నేనాసభకుబోవ నిశ్చయించితిని. అది వేసవికాలమగుటచే కాలువలు కట్టివేసిరి. పడవలు నడుచుటలేదు. అప్పటికి భీమవరమునకు రైలుమార్గము లేదు. అందుచేత నేనును, చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారును, నాగుమాస్తా యైన జోస్యుల వెంకటేశ్వర్లును తాడేపల్లిగూడెమువరకు రైలుమీద వెళ్ళి,

యచ్చటనుండి బండిమీద కొంతదూరము వెళ్ళి, యచ్చటనుండి నడచి, నానాశ్రమపడి సాయంకాలమునకు గరగపఱ్ఱు చేరితిమి. నాప్రాతమిత్రుడైన పాలకోడేటి సుబ్బారావు మాకాతిథ్యమిచ్చి, మమ్మాదరించెను. ఆ రాత్రి యచ్చట సుఖనిద్రచేసి, మరునాడుదయమున భీమవరము జేరితిమి. రాజకీయసభ మూడుదినములు జయప్రదముగ జరిగెను. నరసాపుర ప్రముఖులుగూడ గొందరాసభకు దయచేసిరి. రాజకీయసభలో నేను విద్యా విషయమైన తీర్మానముమీద మాటలాడితిని. నాలుగవనాడు సంఘసంస్కరణ సభ యయ్యెను. ఆ సభకు రావుబహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగముగా రధ్యక్షులుగ నెన్నుకొనబడిరి. వీరేశలింగముగారు భార్యాసమేతముగ నంతకు ముందురోజుననే వచ్చిరి. సంఘసంస్కరణసభగూడ జయప్రదముగానే జరిగెను. ఆ సభలో నేను వితంతువివాహవిషయమైన తీర్మానముమీద మాటలాడితిని. సంఘసంస్కరణసభ జరిగిన తరువాత నా ప్రాతమిత్రుడైన కాళ్ళకూరి నరసింహముగారు నన్ను తమ గ్రామమైన కోపల్లె దీసికొని వెళ్ళిరి. ఆ గ్రామములో సంపన్నుడైన యొక క్షత్రియుడుండెను. ఆయన నలువది యకరములభూమిని, భీమవరములో సత్రముపెట్టి, దానికీయదలచెనట. భీమవరవాసులు గొందరు, కోపల్లెవాసులు గొందరు రాజుగారి దర్శనముచేసి "భీమవరములో నున్నత పాఠశాలలేదు; ఈతాలూకా కట్టి పాఠశాలయొకటి యవసరము కాబట్టి, మీరు సత్రమునుమాని భీమవరములో పాఠశాలను స్థాపించి మీరీయదలచిన నలువదియకరములభూమి దానికీయవలసినది" యని బహువిధముల ప్రార్థించిరట. రాజుగారు వారి మనవి సరకు చేయలేదట. నాచేత గూడ సలహా చెప్పించినపక్షమున లాభముండు నేమోయని కాళ్ళకూరి నరసింహముగారు నన్ను దోడుకొనిపోయిరి. భోజనా నంతరమున నరసింహముగారును, నేనును రాజుగారి దర్శనమునకు బోతిమి. అచ్చట నెంతోసేపు పాఠశాలాస్థాపనవలన గలుగు లాభములను, సత్రములవలన గలుగు నష్టములను బహువిధముల నొక్కి రాజుగారితో చెప్పితిని. రాజుగారిమనసు లేశమైన గరుగలేదు. చిట్టచివరాయన నాకు "ఆలోచించెదనులెండి", యని సమాధానముచెప్పిరి. కాలహరణమేగాని లాభములేదని మేమిరువురము రాజుగారియొద్ద సెలవు దీసికొనిపోయితిమి. వీరేశలింగముగారు భీమవరము విడిచి సకళత్రముగ వారి పెదతండ్రి భార్యను జూచుటకై విస్సాకోడేరువెళ్ళి యచ్చటనుండి రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళిరి. నేను నాస్వగ్రామమైన వీరవాసరమువెళ్ళి మా తమ్మునిపిల్లలనుజూచి

యటనుండి రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళితిని.

నేను రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళునప్పటికి నా నిమిత్తమై యొక సభ గనిపెట్టుకొని యుండెను. న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు 1908వ సంవత్సరమున జాతీయపాఠశాల స్థాపించి, తత్పరిపాలకసంఘమునకు దానే యధ్యక్షుడై నడుపుచుండెనని యీవరకే చెప్పితిని గదా! ఆ పాఠశాలకు వెంకటరమణ సరస్వతిగారు ప్రధానోపాధ్యాయులైయుండి, సభాధ్యక్షుని మాట పాటిచేయక స్వతంత్రవృత్తితో నడచుచుండిరి. ఆయనచర్య సుబ్బారావు పంతులుగారి కిష్టములేకపోయెను. సుబ్బారావు పంతులుగారు సమస్తవిధముల గౌరవనీయులై, పాఠశాలనిమిత్తము కొంతసొమ్ము ఖర్చుపెట్టినను, వెంకటరమణ సరస్వతిగారు వారి మాటయందు లక్ష్యములేక నడచుటయు, పరిపాలక సంఘములోని సభ్యులు గొందరు సరస్వతిగారిపక్షమే యగుటయు జూచి సుబ్బారావు పంతులుగారు పాఠశాలాసంబంధము వదలుకొని, యా పాఠశాలను నగరజనుల కప్పగించవలెనని పురమందిరము (Town hall) న నొక బహిరంగ సమావేశము చేసిరి. ఆ సభ రేపు జరుగుననగా నేను వీరవాసరమునుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని. నాటి బహిరంగసభ కధ్యక్షుడుగ నుండుమని సుబ్బారావు పంతులుగారు నన్నే కోరిరి. నేను జాతీయపాఠశాలాపరిపాలకసంఘములో సభ్యుడనైనగాను. నేను గొప్ప న్యాయవాదిని గాను. వర్తకుడను గాను. ధనికుడను గాను. అట్టివానిని నన్ను సుబ్బారావు పంతులుగా రేల సభ కధ్యక్షుడుగ నుండుమని కోరిరో స్పష్టముగ దెలియదు. నేను పట్టణములో గొంత పలుకుబడి గలవాడననియు నా యుపన్యాసములబట్టియు నా నడతనుబట్టియు, నగరవాసులకు నాయెడ గౌరవము గలదనియు, సుబ్బారావు పంతులుగారు తలంచిరి. నేను సభాధ్యక్షుడుగానున్నపక్షమున సభ నెమ్మదిగా జరుగునని తలంచి గాబోలు సుబ్బారావుపంతులుగారు నన్ను గోరియుందురు. సభ జరిగెను. నే నధ్యక్షుడ నైతిని. సుబ్బారావు పంతులుగారు మొట్టమొదటలేచి జాతీయపాఠశాల చరిత్ర చెప్పి దానితో సంబంధము కలుగజేసికొనుటకు దమకిష్టములేదని వచించి వదలుకొనిరి. అప్పుడొకరిద్దరు సుబ్బారావు పంతులుగారికి విరుద్ధముగ మాటలాడి కలకలము గలిగించిరి. గాని నేనది వారించి గొడవలేకుండ సభ సమాప్తము చేసితిని. ఆ తరువాత జాతీయపాఠశాల అజ్జరపు వీరయ్యగారి మేడకొట్లలోనికి మార్పబడి, యొక విధముగా సాగుచుండెను. మహారాజశ్రీ గంటి లక్ష్మన్నగారియొక్కయు, దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారియొక్కయు,

పందిరి వీరన్నగారియొక్కయు ప్రోత్సాహముచేత జాతీయపాఠశాలాపరిపాలక సంఘములో నే నొక సభ్యుడనైతిని. వీరన్నగారు వర్తకులదగ్గర పాఠశాల నిమిత్తము కొన్ని మామూళ్ళ నేర్పరచిరి. గంటి లక్ష్మన్నగారు నెలకు నిరువది రూపాయలు చొప్పున చందానిచ్చి పాఠశాలను బోషింపసాగిరి. దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారి బావమరదియైన గాడిచర్ల రామమూర్తిగారు మొదట మునిసిపలు స్కూలులో నుపాధ్యాయుడయ్యు, జాతీయవిద్యాభిమానముచేత నాపని మానుకొని, జాతీయపాఠశాలలో నొక యుపాధ్యాయుడై, వర్తకుల యొద్ద సొమ్ము వసూలుచేయుచు, జాతీయపాఠశాలాభివృద్ధికై యావజ్జీవము పాటుబడెను. అజ్జరపువారి కొట్లలోగూడ వీలుగ లేనందున, జాతీయపాఠశాల రంగిరీజుపేట మొదటనున్న యొక మహమ్మదీయ గృహమునకు మార్చబడెను. ఆరంభములో నున్నట్లది యున్నతపాఠశాలగాక మధ్యమపాఠశాల చేయబడెను. అపరాలకొట్లు మొదలైన కొట్లవద్ద మధ్యమధ్య సభలనుజేసి జాతీయపాఠశాల నిమిత్తమై చందాలను వసూళ్లు చేయుచుండెడివాడను. దీనికి గాడిచర్ల రామమూర్తిగారు నాకు సహాయము జేయుచుండిరి. న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు జాతీయపాఠశాలాధ్యక్షులుగా నున్న కాలముననే, వర్తకు లమావాస్యనాడు కొట్లు గట్టివేసి వ్యాపారముచేయక, విశ్రాంతి సుఖము ననుభవింపజొచ్చిరి. ఆయాచారమే యిప్పటికి జరుగుచున్నది.

1909వ సంవత్సరములో ద్వితీయభాగమున నాకు గొంతసొమ్ము బదులిమ్మని శ్రీ పిఠాపురము రాజుగారికి నే నొకయుత్తరము వ్రాసికొంటిని. కాని వారు నాకు బదులిచ్చుటకుమారుగా వేయి రూపాయిలు విలువగల యొకచెక్కును బ్యాంకుమీదికి నా కుచితముగ నిచ్చిరి. అది నాపేర టపాలో పంపబడెను. ఆ చెక్కును మార్చుకొని సొమ్మును వాడుకొనుట, కొన్ని కారణములచేత నప్పటిపరిస్థితులనుబట్టి, నా కిష్టములేకపోయెను. అందుచేత నేనా చెక్కు మార్చుకొనక దిరుగుటపాలో మరల దివాణమువారికి పంపివేసితిని. ధనము కావలసిన నేను మహారాజావారు దయాపూర్వకముగ, నుచితముగ బంపిన యా పెద్దమొత్తమును వినియోగించుకొనక త్రిప్పివేయుటకు గారణమేమని చదువరులు సంశయింపవచ్చును. అప్పటిదినములలో నా కొక పిచ్చియభిప్రాయముండెను. ఎవరియొద్ద నుచితముగా ధనము గ్రహింపకుండ జీవితముగడపుట సర్వోత్తమమని నా మనసులో నొకతలంపు పుట్టినందున నేనా చెక్కును త్రిప్పివేసితిని. అది నిశ్చయముగా వెర్రి యభిప్రాయమే! ఏమన నేనా నీమమును సరిగా బాటింపలేక పలుమారులు

ధనముచితముగా శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారియొద్దను, ధనాఢ్యులైన మరికొందరు మిత్రులయొద్దను స్వీకరింపక తప్పినదిగాదని చెప్పుటకును, ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనము చేయలేనందుకు లజ్జపడుచు, నా మనోదౌర్బల్యమును నేనే యొప్పుకొనుచున్నాను. అప్పుడు పిఠాపురము సంస్థానమునకు నుదయగిరి రామారావుగారు దివానుగనుండిరి. ఆ సంవత్సరమున రామారావుగారు శ్రీ రాజావారి జన్మదినోత్సవము చేసిరి. అప్పుడు నాకుగూడ నాహ్వానము వచ్చినందున నే నాసభకుబోయి, రాజావారి యుదారగుణాదులగురించి మాటలాడితిని.

ఆ సంవత్సరమున, శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారి ప్రథమ భార్యయైన శ్రీమతి బంగారమ్మగారు మిక్కిలి జబ్బుపడి, యొక మరణ శాసనమును స్వహస్తముతో వ్రాసిరి. ప్రథమభార్య యనుటకు గారణమేమన, జమీందారుగారు బంగారమ్మగారితో గొన్ని యభిప్రాయభేదములు గలిగి, యామెను విడనాడి, 1905వ సంవత్సరమున మరియొకపిల్లను వివాహమాడిరి. అప్పటినుండియు శ్రీమతి బంగారమ్మగారు పుట్టినింటనే రాజమహేంద్ర వరములో శ్రీరాజా వాడ్రేవు వేంకటకృష్ణారావుబహద్దరువారి గృహమందే గాలక్షేపము చేయుచు, రోగపడి, మంచిగాలినిమిత్త మాలకాటుతోటలో నివసించుచు, నచ్చటనే మరణశాసనమును వ్రాసెను. ఆమె యా శాసనములో తన స్త్రీధనము రమారమీ ముప్పదివేలరూపాయిలు రాజమహేంద్రవరము దొరతనమువారి కళాశాలలో చదువుకొను నియోగి విద్యార్థుల సహాయార్థము వినియోగింపవలసినదని వ్రాసెను. ఆమె దనసొమ్ము ధర్మార్థము వినియోగింప దలచుకొన్నదనిదెలిసి, జాతీయపాఠశాలాపరిపాలక సంఘమువారు తమ పాఠశాలకుగూడ కొంతసొమ్ము నామె నడుగదలచి యాలకాటుతోటకు బోయిరి. అట్లు వెళ్ళినవారు నేనును, దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు, దువ్వూరి వీరభద్రయ్యగారు, పందిరి వీరన్నగారు, గంటి లక్ష్మన్నగారు మొదలైనవారు. ఆమె మా పాఠశాల కేమియునీయక తలచుకొన్న ప్రకారము నియోగివిద్యార్థుల యుపయోగార్థమే యిచ్చెను. పట్టపరీక్షాసిద్ధుడై యేడాదికి లక్షరూపాయలు రాబడివచ్చు సంస్థానమున కధిపతియై, చెన్నపురి శాసననిర్మాణసభలో సభ్యుడై, దేశమందు విఖ్యాతి గాంచిన శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారికంటె, భర్తచే బరిత్యజించబడి పుట్టినింట గృశించుచు, వియోగదుఃఖము ననుభవించుచు, జీవితశేషము గడపిన యీ బంగారమ్మ గారే శ్లాఘాపాత్రమైనట్టియు, దేశోపకారమైనట్టియు మేలుపనిచేసి వందలకొలది

నియోగివిద్యార్థుల పురోభివృద్ధికి హేతుభూతురాలయ్యెను.

1909వ సంవత్సరమున నేను గయోపాఖ్యానమును సవరించి, తొల్లిటి యొడంబడిక ప్రకారము సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారి కిచ్చితిని. సవరించుట యనగా చాలవరకు నూతనముగా వ్రాయుటన్నమాటే. వచనము మునుపటిదేగాని పద్యము లించుమించుగా నన్నియు గ్రొత్తవే. అచ్చుపడిన వెంటనే చాలప్రతులు ఖర్చుపడెను. గున్నేశ్వరరావుగా రొక్కొక కూర్పున కయిదువేల ప్రతులకుదక్కువ యచ్చు వేయించలేదు. ఈలాగే నా ప్రసన్నయాదవ, పారిజాతాపహరణ నాటకములుగూడ గున్నేశ్వరరావుగా రచ్చువేయించి చాల ప్రతులమ్ముకొనిరి. నా నాటకము లన్నిటిలో గయోపాఖ్యానమే జనాకర్షకమైనది. ఆ గ్రంథములు శనగపప్పువలె ఖర్చుపడినవనుట యతిశయోక్తిగాదు. ఇప్పటికి లక్షప్రతులకంటె నధికముగ ఖర్చుపడినవి. గంటి లక్ష్మన్నగా రొకసారి నాతో మాటలాడుచు "Your Gayopakhyanam has record sale" అని వచించిరి. పిఠాపురము దివానుగారైన మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు "Gayopakhyanam is a master piece" అని పలికిరి. గయోపాఖ్యానము శ్రేష్ఠమైన గ్రంథమని దీని భావము. నా మిత్రులైన పోతుకూచి సుబ్బయ్యగారు స్వగ్రామమయిన తాడేపల్లిగూడెముతాలూకాలోని కన్నాపురము వెళ్లుచు, బండియెక్కి కాలక్షేపమునకు బండివాని నేదైన పాడుమని యడిగిరట. వెంటనే వాడు, "అల్లుడా రమ్మని యాదరమ్మున బిల్వబంపు మామను బట్టి జంపగలమె" యన్న పద్యము నెత్తుకొని పాడెనట. సుబ్బయ్యగారు రాజమహేంద్రవరమువచ్చి నన్నొకసారి కలుసుకొని, "అయ్యా! పంతులుగారు, మీ గయోపాఖ్యాన మాబాలగోపాలముచేత సేవింపబడు చున్నదండి" యని బహూకరించిరి. తెనుగుదేశములో గయోపాఖ్యానము ప్రయోగింపని రంగస్థలములేదని నా నమ్మకము. గొన్ని స్థలములలో గొందరు పెద్దమనుష్యులు గయోపాఖ్యాననాటకవిషయమై పోటీపరీక్షలు బెట్టి, కృష్ణార్జునపాత్రలు పలువురచేత ధరింపచేసి, వారిలో శ్రేష్ఠముగ నభినయించినవారికి బంగారుపతకములు, మొదలైన బహుమతు లిచ్చుచువచ్చిరి. గయోపాఖ్యాన మచ్చుపడి వచ్చినవెంటనే గున్నేశ్వరరావుగారు, నాగేశ్వరరావుగారు విడిపోకయున్నకాలమున రాజమహేంద్రవరములో మొదటిసారి ప్రయోగించిరి. దానిని చూచుటకు పడమటి గోదావరిజిల్లాలోని చేబ్రోలు, తాడేపల్లిగూడెము ప్రాంతములనుండి గూడ జనులు వచ్చిరట. ఆనాడు నాటకప్రదర్శనమువల్ల పదునాలుగువందల రూపాయలు వచ్చెను.

ఆ నాటకమునందు జనులకంత యభిరుచి యేల గలిగెనో? నేను చెప్పజాలను. జయంతి రామయ్యపంతులుగా రాంధ్రవాఙ్మయమునుగురించి యీమధ్యనే యొక వ్యాసమువ్రాసి, యందు గయోపాఖ్యాననాటకమును గూర్చి చక్కగ విమర్శించిరి. నా నాటకములలో గయోపాఖ్యానము శ్రేష్ఠమని ప్రజలభిప్రాయపడుదురు. ప్రసన్నయాదవము శ్రేష్ఠమని నా యభిప్రాయము.

1909వ సంవత్సరమున "మింటో-మార్లే" రాజకీయసంస్కరణలు మన దేశమునకు వచ్చెను. అప్పుడు చెన్నరాష్ట్ర పక్షమున న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు గవర్నరుజనరలుగారి శాసననిర్మాణసభలో సభ్యుడుగ నెన్నుకొనబడిరి. ఆ వార్త యొకనాటి సాయంకాలము టవునుహాలులో నుండగ నాకు దెలిసెను. వెంటనే, నేను సంతోషపారవశ్యమున నా జేబులో రెండు రూపాయలుండగ దీసి మిఠాయి దెప్పించి మిత్రులకు బంచిపెట్టించితిని. రాజకీయవిషయములలో శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారివల్లను, సాంఘికవిషయములలో వీరేశలింగముగారివల్లను, రాజమహేంద్రవరమునకు హిందూదేశమున గొప్పపేరు వచ్చెను. అందుచేత వారిరువురియెడ నాకిప్పటికిని భక్తిగౌరవములు గలవు. ఆ మింటో-మార్లే సంస్కరణములనుబట్టి శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు జమీందార్లపక్షమున చెన్నపురి శాసన నిర్మాణసభకు సభ్యుడుగ నుండుటకు ప్రయత్నించుచున్నట్లు నాతో తంజావూరు రఘునాథరావుగారు చెప్పిరి. అప్పుడు నేను "జమీందారుగా రా పదవికి దగినవారు. నేను గూడ వారికై ప్రయత్నించెదను" అని ప్రత్యుత్తరమిచ్చితిని. ఆ మాటలు రఘునాథరావుగారు జమీందారుగారితో చెప్పిరి. వారికిని నాకును చిరకాలమునుండి మాటలు చూపులు లేకపోయినను వారు పూర్వ వైరమును బాటింపక, నా పేర నొక లేఖ వ్రాసిరి. అందులో వారు నా యుదారశీలమునకు నన్ను మెచ్చిరి.

1909వ సంవత్సరములో చివరభాగమున మునుపు నడుపుచున్న "మనోరమ"యను మాసపత్రికకు దోడుగా నొక వారపత్రికను గూడ నెలకొల్పవలయునని నాకు సంకల్పము కలిగెను. సంకల్పము గలిగినతోడనే దానికి వలయు ప్రయత్నములు చేయసాగితిని. నాళ్ళచెరువు కృష్ణారావుగారని యొక మాధ్వబ్రాహ్మణుడు రాజమహేంద్రవరములో నప్పుడుండెను. ఆయన, నాయొక్కయు, కుందూరి వేంకటరత్నముగారియొక్కయు సహాయమున నొక బ్రాహ్మణ వితంతువును వివాహమాడెను. చెన్నపురినుండి వెలువడుచున్న "ఆంధ్ర ప్రకాశిక"యను వారపత్రిక నిర్వహణమున గొంతకాలమాయన

బనిచేసిరి. పత్రికాసంస్థాపకులు ఫలానా ముద్రాయంత్రములో పత్రిక యచ్చు పడుచున్నదనియు, ఫలానావారు ప్రకటించుచున్నారనియు, నిద్దరు పురుషులచేత ప్రమాణపత్రములు దాఖలు చేయించవలెను. నే స్థాపించ దలచిన పత్రిక మనోరమా ముద్రాయంత్రములో ముద్రింపబడును. గనుక ముద్రాపకుడుగ నేను ప్రమాణపత్రము దాఖలుచేసితిని. నాళ్ళచెరువు కృష్ణారావుగారు పత్రికానిర్వహణమందు నాకు దోడుపడుటకై నిరువదియైదు రూపాయలు జీతము నియమించి, పత్రికాప్రకాశకుడుగా నాయనచేత సబుకలెక్టరుగారియొద్ద ప్రమాణపత్రము దాఖలుచేయించితిని. అప్పటి నిబంధనలప్రకారము, రాజమహేంద్రవరము సబుకలెక్టరుగారియొద్ద ప్రమాణపత్రము దాఖలుచేయుటకు వీలుండుటచేత, నచ్చటనే దాఖలు చేసితిని. ఇప్పుడట్లుగాక జిల్లాకలెక్టరుగారియొద్దనే దాఖలు చేయవలెను. నా వారపత్రికకు "దేశమాత" యని పేరు పెట్టితిని.

1910వ సంవత్సరము జనవరిలో ప్రమాణపత్రము దాఖలుచేసి, పత్రికాప్రకటన మారంభించితిని. పత్రికలో ముఖ్యవ్యాసము (Editorial), వృత్తాంతములుగాక వారమునకొక చిత్రకథయు, నొక హాస్యలతయుగూడ ప్రకటింపబడజొచ్చెను. ముద్రాయంత్రములో గొన్ని యక్షరములు మొదలైన కొన్ని సామానులు కావలసియుండుటచేతను కొంత కాగితము దెప్పించి నిలువయుంచవలసి యుండుటచేతను ద్రవ్యము కొంత కావలసివచ్చెను. చిరకాలమునుండి నాకు పరిచితుడై, నాయెడ దయాభిమానములు గలిగి, నన్నాదరించుచున్న శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారికడకు బోయి పత్రికానిర్వహణార్థము నాకు వేయిరూపాయిలు బదులిమ్మని కోరితిని. వెంటనే వారు సందేహింపక దయాపూర్వకముగ నాకాసొమ్ము బదులిచ్చిరి. కాని వారికి నేనా సొమ్ముతీర్చి ఋణవిముక్తుడను కాలేకపోతిని. వారు నాచేత మూడు సంవత్సరముల కొకసారి వడ్డి తగ్గించి, యేదోకొంత మొత్తమునకు నోటు వ్రాయించుకొని సంతోషించిరేగాని నన్నెన్నడు తొందరపెట్టలేదు. సుబ్బారావు పంతులుగారు నావద్దనుండి సొమ్ము దీసికొనుట కవకాశమున్నను, నామీద దయచేతనో, మరెందుచేతనో, యా యవకాశమును బురస్కరించుకొని నాయొద్దనుండి సొమ్ము రాబట్టుకొనలేదు. అవకాశమెట్టిదనిన వినుడు. "ఆర్యచరిత"మని యొక గ్రంథముగలదు. అది సంస్కృతములో నున్నది. అందు మన పురాణములనుండియెత్తి కొన్ని కథలు వ్రాయబడినవి. వాల్మీకి ప్రణీతమైన రామాయణములో నిరువదినాలుగువేల శ్లోకములున్నవి గదా!

అందు వర్ణనలు దీసివేసినయెడల వట్టి కథాభాగము రమారమీ యేడువందల శ్లోకములుండును. ఆ యేడువందల శ్లోకములు చదివినపక్షమున రామాయణకథయంతయు బోధపడును. హైకోర్టు న్యాయమూర్తిపదవి నధిష్ఠించి, కీర్తిశేషులైన వి. కృష్ణస్వామి అయ్యరుగారు సంస్కృతభాషాభిమానులై పండితులచేత రామాయణములోని కథాభాగ మేడువందల శ్లోకముల నెత్తి వ్రాయించి, మార్కండేయ పురాణములోని హరిశ్చంద్రకథ, శిబిచక్రవర్తికథ మొదలైనవాటినిగూడ నెత్తి వ్రాయించి, “ఆర్యచరితమ”ను పేర నాగరలిపిలో గ్రంథమును ప్రకటించిరి. సుబ్బారావు పంతులుగారా గ్రంథమును సంపాదించి యందలి రామాయణకథాభాగమును చదివించుకొని విని బాగున్నదని తోచుటచే దాని నాంధ్రీకరింపుమని నన్నుగోరి యాగ్రంథము నాకిచ్చిరి. ఆ రామాయణభాగమును నే నాంధ్రీకరించితిని. అందునిమిత్తము నాకు వారు మూడువందల యేబదిరూపాయిలు బహుమానమిచ్చిరి. దానికి కాపీరైటు హక్కు సుబ్బారావుపంతులుగారు తమచే స్థాపింపబడిన హిందూసమాజమునకై నాయొద్ద దీసికొనిరి. ఈ మూడువందల యేబదిరూపాయలు నా బాకీలో జమకట్టుకొన్నపక్షమున నేను సంతోషముతో నంగీకరించి యుందును. ఆ పుస్తకమునకు వారు వాల్మీకిరామాయణసంగ్రహమని పేరుపెట్టి ప్రకటించిరి. వారి పలుకుబడిచేత దానిని వారు హయ్యరు ఎలిమెంటరీగ్రేడు పరీక్షకు బఠనీయగ్రంథముగా బెట్టించిరి. దానివలన వచ్చిన సొమ్ము వారి సొంతమునకు దీసికొనక, హిందూసమాజమునకే యిచ్చివేసిరి. వారి ప్రోత్సాహముచేత నేను రామాయణ గ్రంథకర్తనుగూడ నైతిని. వారాగ్రంథము రెండుసారు లచ్చువేయించిరి. ఈలాగే సుబ్బారావు పంతులుగారు నన్ను భాగవతములోని కథలను వచనముగా వ్రాయమని కోరిరి. వారికోరిక ననుసరించి నేను భాగవతములోని ముఖ్యకథలను భాగవతకథామంజరియని పేరుపెట్టి, వచనకావ్యముగ రచియించితిని. అదియు నచ్చులో రమారమీ మూడువందల యేబది పుటలైనది. తన్నిమిత్తము నాకు పంతులుగారు మూడువందల యేబదిరూపాయలు బహుమానమిచ్చి, దాని కాపీరైటుహక్కును నాచే వారు హిందూసమాజమునకే దీసికొనిరి. ఇవిగాక, వారు నాచే ధర్మవిజయమని మరియొకగ్రంథము వ్రాయించిరి. దాని చరితము చెప్పెద వినుడు. చెన్నపురమందు రావుబహదూరు పనప్పాకము ఆనందాచార్యులవారని గొప్ప హైకోర్టు న్యాయవాదిగా రుండిరి. ఆయన విద్యావినోది. ఆయన మన భారతకథ నింగ్లీషులో సంగ్రహముగ నొక నవలగ, మిక్కిలి చమత్కారముగ

వ్రాసి ప్రకటించిరి. అందలి యింగ్లీషుశైలి మిక్కిలి చులకనై, హృదయంగమముగా నుండును. ఆ గ్రంథమునకు వారు "Virtues Triumph" యని పేరుపెట్టిరి. ఆ గ్రంథమును సుబ్బారావుపంతులుగారు చదివి, మిక్కిలి మనోహరముగా నున్నదని తలంచి, దాని నాంధ్రీకరింపుమని నాకిచ్చిరి. ధర్మవిజయమని దానికి పేరుపెట్టి, నేను వచనముగ నాంధ్రీకరించితిని. తన్నిమిత్తము వారు నాకు మూడువందలరూపాయల నిచ్చిరి. మొత్తముమీద వారు నాకు మూడు గ్రంథములకు ముట్టచెప్పిరి. ఈ వేయిరూపాయిలు వారు నా బాకీక్రింద జమకట్టుకున్నపక్షమున, నాకు వారు బదులిచ్చిన యసలు వేయిరూపాయిలు తీరియుండును. అట్లుచేయక, వారు నా కాసొమ్మిచ్చుటచేత, వారియౌదార్యము భాషాభిమానము హిందూ సమాజముమీద ప్రేమయు వెల్లడియగుచున్నది. ఈ ధర్మవిజయమను పుస్తకమును సుబ్బారావు పంతులుగా రచ్చువేయించి ప్రకటించనేలేదు. వ్రాతప్రతి వారింటనేయున్నది. వారి కుమారులైన న్యాపతి కామేశ్వరరావుగారైన నచ్చువేయించి, ప్రకటించి, తండ్రిగారి సంకల్పము నెరవేర్తురేమో? తెలియదు.

మా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మ కిద్దరు కుమార్తెలు గలరనియు నందు పెద్దదియగు సుబ్బమ్మను రామస్వామి మేనల్లుడగు రావూరి రామకృష్ణయ్యకిచ్చి, 1908వ సంవత్సరము వివాహము చేసితిననియు, నిది వరకు వ్రాసితిని. మా చెల్లెలు రెండవకుమార్తెయగు వెంకటరత్నమ్మ పండ్రెండు సంవత్సరముల వయసుగలదయ్యెను. కాబట్టి వివాహము చేయ వలసిన యీడు వచ్చినది. పిఠాపురమునుండి కోట శేషగిరిరావను పెండ్లి కుమారునిదెచ్చి మాయింట బెట్టుకొని, బి.ఏ. తరగతిలోచేర్పి, చదువు చెప్పించుచుంటిననిగూడ వ్రాసియుంటిని. ఆ వివాహము 1910వ సంవత్సరము జూను నెలలో చేసితిని. ఆ వివాహములోనే నా పెద్దమేనకోడలు సుబ్బమ్మకు పునస్సంధానము చేసి గాపురమునకు బంపితిని. రామకృష్ణయ్య స్వదేశీయ వస్త్రవ్యాపారము మానివేసి, చెన్నపురిలో వైద్యకళాశాలలో జేరి చదువుకొన నిశ్చయించినందున మా చెల్లెలు అచ్చమ్మను, మేనకోడలిని, రామకృష్ణయ్యను నతని కోరికప్రకారము చెన్నపురము పంపితిని. ఆ విద్యాభ్యాసమునిమిత్తము గావలసినసొమ్ము తన మిత్రులతో నేర్పాటుచేసుకొని తెచ్చుకొనెను, గాని నేనతనికి సహాయము చేయలేదు. రామకృష్ణయ్య చెన్నపురిలో నైదు సంవత్సరములు జదివెను. అచట భార్యాసమేతముగా కొంతకాలము మాత్రమే యుండెను. అతడు చెన్నపురిలో నొంటిగానున్నకాలమున మా

మేనకోడలు మా యింటివద్దనే యుండెను.

కోట శేషగిరిరావు 1909వ సంవత్సరము జనవరి మొదలుకొని 1910 మే, యేప్రియలు నెలలవరకు జూనియరు బి.ఏ. తరగతిలో జదివెను. 1909వ సంవత్సరమువరకు విద్యార్థులు కళాశాలలో జనవరిలో జేరుచుండిరి. డిశంబరు నెలలో పరీక్ష లగుచుండెను. ఆ సంవత్సరము పూర్వపునిబంధనలు మారి, క్రొత్తనిబంధన లమలులోనికి వచ్చెను. ఈ నూతన నిబంధనల ప్రకారము కళాశాలలు జనవరిలోగాక జూలైలో తెరువబడుటయు, విద్యార్థుల నప్పుడే చేర్చుకొనుటయు, పరీక్షలు మార్చినెలలో జరుగుటయు, నేప్రియలు, మే, జూను నెలలో కళాశాలలు మూయబడుటయు సంభవించెను. ఈ నిబంధనల మార్పువలన శేషగిరిరావు బి.ఏ. మొదటితరగతిలో 1909వ సంవత్సరము మొదలు 1910వ సంవత్సరము మార్చి మాసాంతమువరకు చదువవలసివచ్చెను. అతనినిమిత్తము కళాశాలలో జీతమెక్కువ కట్టవలసి వచ్చెను. కష్టపడి పదిహేను మాసములు జూనియరు తరగతిలో జదివినను శేషగిరిరా వాయేడు సంవత్సరాంతము పరీక్షలో తప్పిపోయెను. అందుచేత జూలైనెలలో మరల జూనియరు తరగతిలోనేచేరి యతడు చదువవలసిన వాడయ్యెను. ఇందువలన నాకెక్కువచిక్కు సంభవించెను. ఏలయన, శేషగిరిరావునకు భోజనముగాక, బట్టలు, పుస్తకములు, జీతములు నీయవలసినవాడను నేను. వివాహసంబంధములలో గృహస్థుడు తన యల్లునకు ముందుగా నేదోకొంతకట్నము నిశ్చయించుకొని యిచ్చుట మంచిదిగాని, చదువుచెప్పించుటకు వాగ్దానముజేసి వరుని యింటబెట్టుకొనుట మంచిదిగాదు. ఏలయన వరుడు పరీక్షలో గడతేరక తప్పిపోవుచున్న పక్షమున, వానినిమిత్తము వందలకొలది డబ్బుపోసి, చదువు కొనసాగించుట మిక్కిలి కష్టము. అదిగాక ప్రతిగృహములో నేవోకొన్ని లోపములుండును. ఈ క్రొత్తవరుడు లోపములను గ్రహించి యత్తవారిని లోకువచేయును. అతనిస్వభావము మంచిదైనపక్షమున నత్తవారికి సుఖముగాని యతడు ధూర్తుడైనపక్షమున నత్తవారికి మిక్కిలి చిక్కులగుచుండును. మా శేషగిరిరావు స్వభావముచేత మిక్కిలి కోపదారి. అందుచేత, నేనతనివల్ల మిక్కిలి చిక్కులుపడవలసినవాడనైతిని. అతడు 1910వ సంవత్సరము జూలై మొదలుకొని 1911 మార్చివరకు, బి.ఏ. జూనియరులో చదివెను. సంవత్సరాంత పరీక్షలో కడతేరి సీనియరుతరగతిలోనికి వెళ్ళెను. 1911 జూలై మొదలుకొని 1912 సంవత్సరము మార్చివరకు, బి.ఏ. సీనియరు తరగతిలో జదివెను.

అప్పుడు పరీక్షనిమిత్తము యేబదిరూపాయిలిచ్చి చెన్నపట్టణమతనిని బంపవలసి వచ్చెను. రెండుసంవత్సరములలో సమాప్తముగావలసిన యతని బి.ఏ. చదువు మొత్తముమీద మూడు సంవత్సరముల యారుమాసములు పట్టెను. ఆ దినములలో నేను ధనవిషయమై మిక్కిలి చిక్కులుపడితిని. నా పుస్తకముల యమ్మకములవల్ల రాబడిచేత నేనెట్లెటో కుటుంబమును పోషించుకొనుచుంటిని. నాపుస్తకములు తరుచుగా ట్రయినింగు పరీక్షలకు విశ్వవిద్యాలయముల పరీక్షలకు బఠనీయగ్రంథములుగా నియమింపబడుచు వచ్చెను. దానివలన నాకేటేట కొంతధనము వచ్చుచుండెను. అయినను ప్రతి నెలకు సరిగా జీతమువచ్చునట్లు రాబడిలేదు. కనుక ధనమువచ్చినప్పుడు ప్రాతయప్పులు తీర్చుకొని యొకవిధముగా గాలక్షేపము చేయుచుంటిని.

కుటుంబభారమునకు దోడుగా, నాకు ముద్రాక్షరశాలానిర్వహణ భారమును, నొక మాసపత్రికను, నొక వారపత్రికను నిర్వహింపవలసిన భారము గూడ నా నెత్తిపై బడెను. అది యటుండగా నిమ్నజాతుల నిమిత్తము నేను స్థాపించిన రామమోహన పాఠశాల గూడ నాకొక భారమయ్యెను. ఆ పాఠశాలలో మొదట బాలురు వచ్చుట కష్టమయ్యెను. కాని పిదప బాలకు లెక్కువగ వచ్చుటచేతను, పైతరగతిగూడ నెలకొల్పుట చేతను, చెరువు సోమయాజులుగారు నా కుచితముగనిచ్చిన గోదావరి యొడ్డుననున్న కొంప విడచి, లక్ష్మీవారపుపేటలో నప్పుడు ఖాళీగానున్న యొక తురకల యిల్లద్దెకు తీసుకొని, రామమోహన పాఠశాల నందులోనికి 1911వ సంవత్సరములో మార్చితిని. బాలురసంఖ్య యెక్కువగుటచే, మరి యిద్ద రుపాధ్యాయుల నేర్పరచవలసివచ్చెను. ఈ పాఠశాలకు గావలసిన వ్యయమంతయు నేనే భరించుచుంటిని. అప్పు డాపాఠశాలకు రమారమీ నెలకు ముప్పదిరూపాయలు ఖర్చుపడుచుండెను. పరసహాయము విశేషముగా లేకపోయెను. ఒకసారి నాళము పట్టాభిరామయ్యగారు గొన్ని పలకలు పుస్తకములు దెచ్చి బాలురకిమ్మని నా కిచ్చిరి. వాటిని నేను బాలురకు పంచిపెట్టించితిని. ఒకసారి న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు మా పాఠశాలజూచి సంతోషించి దానికి విరాళముగ నూటయేబది రూపాయలు బంపిరి. ఆ సొమ్ముతో నేను బాలురు కూర్చుండు బల్లలు, నల్లబల్లలు, డస్కుబల్లలు, కుర్చీలు మొదలగువాటిని చేయించితిని. ఏడాది కొకటి చొప్పున పై తరగతులుపెట్టి రామమోహనపాఠశాలను హయ్యరు ఎలిమెంటరీ పాఠశాలగ జేసితిని. నాళము కృష్ణారావుగారు "మానవసేవ"యను నొక

తెనుగు మాసపత్రికను స్థాపించి మొదట కొంతకాలము మా ముద్రాక్షరశాలలో దాని నచ్చువేయించి, పిదప దానిని మరియొక ముద్రాక్షరశాలలో నచ్చు వేయింపసాగిరి. నా "దేశమాత" పత్రిక వారమునకు రెండు రాయలుసైజు కాగితములమీద యచ్చుపడుచుండెను. ప్రతివారము హాస్యలత యుండుటచే, పత్రిక క్రమక్రమముగా జనాకర్షకమయ్యెను. చందాదారు లెక్కువగుటచేతను, కోర్టు మునసబులు గొందరు నామీద నభిమానముచేత తమ కోర్టులలోని వేలముల ప్రకటనలు మా పత్రికలో ప్రకటించుటచేతను, "దేశమాత" పత్రిక కొంత లాభకరముగానే యుండెను. డబ్బు తక్కువగ నున్నప్పుడు నా "మనోరమ" మాసపత్రిక కొన్ని మాసము లాపివేయుచుంటిని. "దేశమాత"లో గూడ కృష్ణవేణి, మణిమంజరి మొదలైన నవలలను ప్రకటించితిని. హాస్యలతలు సంఘదురాచారములమీదను, రాజకీయ విషయములమీదను, మ్యునిసిపలు విషయములమీదను, జనాభాలెక్కలు మొదలైనవాటిమీదను నాచే వ్రాయబడు చుండెను. హాస్యలతలును, చిత్రకథలును, ప్రధాన వ్యాసములును నేనే వ్రాయుచుండెడివాడను.

1911వ సంవత్సరమున విశాఖపట్టణ మండలరాజకీయసభ విజయ నగరములో జరిగెను. ఆసభకు పార్వతీపుర నివాసులును, సుప్రసిద్ధ న్యాయవాదులునైన ఉపద్రష్ట జగన్నాథశాస్త్రిగా రధ్యక్షులుగ నెన్నుకొనబడిరి. మండల సంఘసంస్కరణసభ కధ్యక్షులుగా నుండుమని నన్నాహ్వానించిరి. ఈ సభలతోపాటు మండల పారిశ్రామికసభగూడ జరిగెను. ఆ సభకు బరంపురము నివాసులు కాంగ్రెసు నాయకులునైన వరాహగిరి జోగయ్య పంతులుగా రధ్యక్షులుగ చేయబడిరి. ఏకారణముననో నా మిత్రులైన గంటి లక్ష్మన్నగారుగూడ నచటికి వచ్చిరి. సభలు జయప్రదముగ జరిగెను. నా మిత్రుడైన పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావు నాయుడుగా రా దినములలో నచట జిల్లా మునసబుగ నుండిరి. సభలులేని సమయమునందు నేను తరచుగా నాయుడుగారితో గాలక్షేపము చేయుచుంటిని. సంఘసంస్కరణసభలో నే నధ్యక్షోపన్యాసము యప్పటికప్పుడే చెప్పితిని, కాని ముందుగ వ్రాసి తయారుచేసుకొనలేదు. నే నేసభలో మాటలాడినను నాకిదియే యలవాటు. నారాయణరావు నాయుడుగారు సంఘసంస్కరణప్రియులగుటచేత, సంఘ సంస్కరణసభకు దయచేసి పాలుగొనుటయేగాక నధ్యక్షునకు వందనములు వారే సమర్పించిరి. విజయనగరము మహారాజావారి కళాశాలాప్రధానా చార్యులైన కిళాంబి రామానుజాచార్యులవారు చల్లగాలికి భీమునిపట్టణము

వెళ్ళి, యచ్చటనుండి ప్రత్యేకముగా సంఘసంస్కరణసభకు దయచేసి, యధ్యక్షునకు వందనములు సమర్పించుటలో వారుగూడ పాలుగొనిరి. రామానుజాచార్యులుగారు నాకు వందనములు సమర్పించునప్పుడు యిట్లనిరి. "I endorse every word that fell from the lips of my friend Mr. Narayanarao" వందనసమర్పణములో నారాయణరావునాయుడుగారు నన్ను స్తవము చేసిరి. ఆ స్తవములో ప్రతిమాటయు దన కంగీకారమేయని రామానుజాచార్యులుగారు మాటలాడిన యింగ్లీషుమాటల యర్థము. విజయ నగరములోనున్న మూడుదినములు గురజాడ శ్రీరామమూర్తి పంతులుగారి యింట బసచేసితిని. అప్పటికే గురజాడ శ్రీరామమూర్తి పంతులుగారు చనిపోయిరి. వారి జ్యేష్ఠకుమారుడైన దుర్గాప్రసాదరావుగారును, వారి యల్లుడు గారైన కవిపురపు వెంకటరత్నము పంతులుగారును మిక్కిలి గౌరవముతో నాకాతిథ్యమిచ్చిరి. సభలు ముగిసినతరువాత నేను విశాఖపట్టణము వెళ్ళితిని. మారాజమహేంద్రవర పురనివాసులైన గంటి వేంకటరామయ్యగారు చల్లగాలి కొరకు వాల్తేరులో నొక బంగాళా యద్దెకుపుచ్చుకొని యచటనుండిరి. గంటి లక్ష్మన్నగారును, నేనును నాలుగుదినములు వారి కతిథులుగా నుంటిమి. ఆ ప్రయాణములలో నాతోగూడ సహాయముగ గంటి వరహాలను ద్రావిడ యువకుడు వచ్చెను. ఈతడు విశాఖపట్టణమండలవాసియైన ద్రావిడ బాలుడు. 1910వ సంవత్సరము చివరభాగమున నితడు నాకడకు వచ్చి పనియేదేని నిప్పించుమని నన్నడిగెను. అప్పుడు పనియేమియు నాకడ లేకపోవుటచే, మాయింట భుజించి నాకడనుండుమని చెప్పితిని. అత డంగీకరించి మాయింటికి గావలసిన బజారుపనులుచేయుచు నన్ను సభలకు టవునుహాలుకు దీసికొనిపోవుట మొదలయిన పనులు చేయుచు, విశ్వాస పాత్రుడై యుండెను.

నాటకసమాజముతో నేను 1908వ సంవత్సరము మొదలుకొని సంబంధము వదలుకొని, ప్రతిదినము టవునుహాలునకు బోవుచుంటిని. అక్కడ నాకు ముఖ్యమిత్రులయిన దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు, రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారు, కుందూరి వేంకటరత్నముగారు, వెదురుమూడి రామదాసుపంతులుగారు మొదలగువారు సంభాషించు చుండెడివారు. వీరుగాక న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు, చిత్రపు వేంకటాచలముగారు, కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారు మున్నగువారినిగూడ ప్రతిదినము నేను టవునుహాలులోనే గలుసుకొని మాటలాడుచుండెడివాడను.

టవునుహాలులో విక్టోరియా జూబిలీ రీడింగు రూమనుపేర నొక పత్రికాపఠన సంఘముండెను. దానికి సుబ్బారావు పంతులుగా రధ్యక్షులు. అందులో నేననేక సంవత్సరములు సభ్యుడుగా నెన్నుకొనబడుచుంటిని. 1911వ సంవత్సరము జూలై నెలలో నా "దేశమాత" పత్రిక కొకచిక్కు సంభవించెను. పత్రికానిర్వహణమందు నాకు సహాయముచేయుటకై నాళ్ళచెరువు కృష్ణారావు గారిని నెల కిరువదియైదు రూపాయిలమీద నియమించితినియు, నతడే పత్రికాప్రకాశకుడుగా నుండునట్లు కలెక్టరుగారియొద్ద ప్రమాణపత్రము దాఖలుచేయించితిననియు వ్రాసితిని. వీరేశలింగముగారు నాళ్ళచెరువు కృష్ణారావుగారిని మొదటినుండియు నెరిగియుండుటచే నతడు నమ్మదగిన మనుష్యుడుకాడనియు, మాటిమాటికబద్ధములు చెప్పువాడనియు బలుమారులు నాతో జెప్పిరి. ఆయన చెప్పినమాట నిజమయ్యెను, పత్రికా నిర్వహణమున నా ప్రియమిత్రుడైన రాయవరపు రామమూర్తిగారు గూడ నాకు తోడుపడుచుండిరి. ముఖ్యవిషయ మేదైన వచ్చినప్పుడు నేను రామమూర్తిగారితో నాలోచించుచుండెడివాడను. కృష్ణారావుగారి కందుచేత మనసులో నీర్ష్య బయలుదేరెను. అందుచేత నతడు పత్రిక కేదైన హాని చేయదలచెను. అతడు జిల్లాకలెక్టరుగారికడకు బోయి "దేశమాత" పత్రికలో దొరతనమువారికి వ్యతిరేకమైన విషయములు ప్రకటింపబడుచున్నవనియు, దనకవి గిట్టకపోవుటచే, దాను పత్రికాసంబంధము వదలుకోదలచుకొంటి ననియు, దొరగారితో రహస్యముగ నేరములు చెప్పెను. ధవళేశ్వరము మకాములో కలెక్టరుగారుండగా నేను వారిని గలుసుకొని కృష్ణారావుగారు సరిగా బనిచేయుటలేదనియు, పత్రికాప్రకాశకుడుగా నతనిని తొలగించి నేనే యుందుననియు వారితో మనవిచేసితిని. అప్పుడు కలెక్టరుగారైన "ఎల్విన్" (Elwin) దొరగారు నాళ్ళచెరువు కృష్ణారావుగారు నామీద తమతో జెప్పిన సంగతులు కొన్నిటిని నాకు చెప్పిరి. కృష్ణారావుగా రంతతోబోక "దేశమాత" పత్రికకు దాను ప్రకాశకుడను గానని కలెక్టరుగారికి వ్రాతమూలకమైన యర్జీనిచ్చిరి. క్రొత్తప్రకాశకుడు కలెక్టరుగారియొద్ద ప్రమాణపత్రము దాఖలు చేసినదాక పత్రిక ప్రకటింపగూడదు. నిబంధనలట్లున్నవి. అందుచేత రెండు వారములు పత్రిక నిలుపుచేయబడెను.

నా మిత్రులైన చెరువు సోమయాజులుగారు జిల్లాకలెక్టరుగారిని స్వయముగా నెరుగుదురు. అప్పుడు కలెక్టరుగా రమలాపురము తాలూకాలో మన్నంపల్లి లాకుదగ్గర మకాముచేసియుండిరి. వారిని దర్శించి నేనే

ప్రకాశకుడుగా ప్రమాణపత్రము దాఖలుచేయవలెనని, చెరువు సోమయాజులు గారిని గంటి వరహాలును వెంటబెట్టుకొని, నే నమలాపురము వెళ్ళితిని. పూటకూళ్ళ యింట భుజియించి, యమలాపురమునుండి మే మన్నంపల్లి జేరునప్పటికి మధ్యాహ్నము మూడుగంటలయ్యెను. నాడు వర్షము గురియుచుండెను. కలెక్టరుగారి కాఫీపాలనిమిత్త మావులను గట్టుమీద చెట్లకు గట్టివేసి, మునసబు కరణములు వానలోనే గట్టుమీద నిలువబడిరి. తహసీలుదారుగారు, మేజస్ట్రీటుగారును నట్లే గొడుగులు వేసుకొని వానలో నిలువబడిరి. కలెక్టరుగారు కాలువలోనున్న యొక పడవలో (Staff Boat) క్షేమముగ గూర్చుండిరి. సోమయాజులుగారు ముందుగ దొరగారియొద్దకు బోయి నేను వచ్చితినని చెప్పి తరువాత నన్ను లోనికి గొంపోయిరి. నేను శ్రమపడి వానలో వచ్చినందుకు కలెక్టరుగారు మిక్కిలి నొచ్చుకొని నా వచ్చినపనిని, "దేశమాత" పత్రికకు నేనే ప్రకాశకుడుగా నుందునని నేను సంతకముజేసి యిచ్చిన ప్రమాణపత్రము నంగీకరించి, నన్ను త్వరగా పంపివేసిరి. తిరిగి నే నమలాపురము వచ్చునప్పుడు, మార్గమధ్యమున మొల్లియను గ్రామమున, సోమయాజులుగారి మిత్రుడైన యొక గృహస్థుని యింట భోజనముచేసి యా రాత్రి యచటనే పండుకొని, మరునా డుదయమున వారియింటనే పిండివంటలతో విందారగించి, యమలా పురమునకు బయలుదేరితిమి. బండివాని తెలివితక్కువవలన త్రోవలో నాబండి బోల్తపడెను. నాకు చిన్నదెబ్బ తగిలెను. దానివలన నాకు విశేషము బాధ కలుగలేదు. అమలాపురముచేరి యచట పడవనెక్కి, మూడవనాటికి రాజమహేంద్రవరము చేరితిమి. ఇంతతో నాళ్ళచెరువు కృష్ణారావుగారికిని నాకును సంబంధము విడిపోయెను.

17. నా బరంపుర ప్రయాణము

వీరేశలింగముగారు, ప్రతి సంవత్సరము వేసవికాలమున నిచ్చట తీవ్రమైన యెండ భరింపలేక, భార్యాసమేతులై బెంగుళూరు వెళ్ళుచుండెడివారు. 1911వ సంవత్సరముగూడ నెప్పటియటుల నేప్రియలునెలలో బెంగుళూరు వెళ్ళి, దంపతులు మంచి యారోగ్యస్థితిలో జూలైనెలలో మరల రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. ఇక్కడ గూడ వారి యారోగ్యము బాగుగనే యుండెను. బరంపురమువచ్చి రెండుమూడుపన్యాసము లీయవలసినదని కొందరు మిత్రులు నాపేర వ్రాసిరి. 1911వ సంవత్సరము ఆగస్టు 11వ తారీకున నేను బరంపురము వచ్చెదనని వారిపేర వ్రాసి ప్రయత్నములు చేసికొంటిని. రాజమహేంద్రవరములో నుదయమున యెనిమిది గంటలకు మెయిలుబండిలో బయలుదేరినపక్షమున సాయంకాలమునకు బరంపురము చేరవచ్చును. అందుచేత నే నాగస్టు 11వ తేదీ నుదయమున పెందలకడలేచి కాలకృత్యములు దీర్చుకొని భోజనముజేసి ప్రయాణమునకు సిద్ధముగ నుంటిని. అప్పుడు వీరేశలింగముగారి తోటలోనుండి కామరాజు హనుమంతరావుగారు నాకడకువచ్చి, కడచినరాత్రి వీరేశలింగముగారిభార్య రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు హఠాత్తుగ మృతినొందినదని చెప్పిరి. వెంటనే నేను ప్రయాణము మానివేసి యాదుర్వార్త తంతిమూలముగా బరంపురము మిత్రులకు దెలియపరచి, మరునాడుదయము బయలుదేరి వత్తునని వారికి వ్రాసి, ముద్రాక్షరశాలకు జని, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారి యోగ్యతనుగూర్చియు, నామె వితంతువులకు జేసిన సేవనుగూర్చియు నొక వ్యాసము వ్రాసియిచ్చి యామెవిషయమై యొక ప్రత్యేక "దేశమాత" సంచిక ప్రకటింపుమని పనివాండ్రకు నాజ్ఞనిచ్చి, సంచిక తయారయిన తరువాత నాఫీసు మూసివేయమని చెప్పి నేను వీరేశలింగముగారి తోటకు బోతిని. పిడుగువంటి యావార్త దెలిసినతోడనే పట్టణములో నానాభాగములనుండి పురజనులు తోటలోనికి రాజొచ్చిరి. అన్ని వర్ణములవారును, స్త్రీలును, పురుషులును, ముసలివాండ్రును, పడుచువాండ్రును వందలకొలదిగవచ్చి పంతులుగారిని

పరామర్శ చేయజొచ్చిరి. వీరేశలింగముగారి తోటలో నొక యావీనినందున రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు జున్ను వండుకొని తిని పండుకొని, నిద్రలోనే ప్రాణములు విడిచెను. లావుపాటి మనుష్యులు వార్ధక్యములో నాకస్మికముగా గుండె యాగిపోయి చనిపోవుచుందురు. రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు లావుగ నుండెడిది. అప్పటి కామెకు రమారమి యరువదిసంవత్సరముల వయస్సు. అందుచే హృదయదౌర్బల్యముచేత నాకస్మికముగ మరణించియుండును. ఆమె మేడమీద మృతినొందుటచే శవమును క్రిందికిదింపి కుర్చీలో పండుకొనబెట్టిరి. ఆమె ముఖములో జీవకళ పోలేదనియు, నెప్పటివలె కలకలలాడుచునే యున్నదనియు జూచినవారు చెప్పిరి. సాయంకాలమున నాలుగుగంటలకు తోటలోనే యొకమూల దహనపరచిరి.

ఆగస్టు 12వ తారీఖు నుదయమున, నేను నా స్కూలులో నుపాధ్యాయుడైన మల్లుభొట్ల వెంకయ్యను సాయముదీసికొని, బరంపురము వెళ్ళితిని. సభాసన్నాహకులు, బరంపురం రైలుస్టేషనులో నన్నెదురుకొని, యూరులోనికి దీసికొనివెళ్ళి, యచ్చట న్యాయవాదియైన కోపర్గాము రామమూర్తిగారి యింట నాకు బసయేర్పరచి యచటదింపిరి. రామమూర్తిగారు మిక్కిలి సౌమ్యులు. వారు నన్ను మిక్కిలి దయాగౌరవములతో నాదరించిరి. మరునాడు బరంపురము టౌనుహాలులో గొప్పసభ జరిగెను. ఆ భవనమంతయు జనులతో క్రిక్కిరిసి యుండెను. గ్రంథభాండారము మొదలైన విషయములను గురించి నేను పెద్ద యుపన్యాసము చేసితిని. స్థలమంతయు జనులచే నిండిపోవుటచే, గూరుచుండుటకు చోటులేక, నచట గవర్నమెంటు ప్లీడరుగారైన విలియము వెంకట్రామయ్యగారుగూడ నొకమూల గూరుచుండి, నా యుపన్యాసము వినిరని యచట మిత్రులు చెప్పిరి. అచట పూర్వపు గవర్నమెంటు ప్లీడరుగారైన దిగుమర్తి వెంకటరామయ్యగారిని దర్శింప నేనుబోతిని. వారప్పుడు నింటలేరు. కాని తరువాత నేను తమ యింటికి వచ్చినట్లు విని, వారు కడు వృద్ధులైనను నన్ను జూచుటకు కోపర్గాము రామమూర్తిగారి యింటికివచ్చి, జూచిరి. కోపర్గాము రామమూర్తిగారు సంఘసంస్కరణప్రియులు. లోకసేవాపరాయణులు. మూడు దినములు నేను బరంపురములో నుండి తిరిగి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని.

హితకారిణీ పాఠశాల యిన్నీసుపేటలో నద్దెయింటిలో నెలకొల్పబడెనని యిదివరకే వ్రాసియుంటిని. దానికి స్థిరమైన భవనము గట్టించవలెనని

వీరేశలింగముగారు స్థలముకొరకు పట్టణములో ననేక భాగములు వెదకిరి. ఎట్టకేల కిప్పుడు పాఠశాలయున్న స్థలమే సత్యవోలు గున్నేశ్వరరావుగారి యొద్ద క్రయమునకు దీసికొనిరి. మహోదారశీలురైన శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారు, పాఠశాల భవననిర్మాణమునిమిత్తము వీరేశలింగముగారికి గావలసిన ధనమంతయు నిచ్చిరి. ఆ భవననిర్మితికి రమారమీ డెబ్బదివేల రూపాయలు కర్చుపడెను. ఆ మహాధనమంతయు మహారాజుగారే యిచ్చిరి. వీరేశలింగముగారు మిక్కిలి శ్రమపడి 1911వ సంవత్సరమునాటికి భవనము తయారుచేయించిరి. అందు బ్రవేశమహోత్సవము జరుపుటకై, కలకత్తాలోని సిటీకాలేజి ప్రిన్సిపాలుగారైన హేరంబచంద్ర మైత్రగారు దయచేసిరి. 1911వ సంవత్సరము నవంబరు పదునొకండవ తేదీని మైత్రాగారు పాఠశాలను దెరచి ప్రవేశమహోత్సవము నడపిరి. నేలయీనినవిధముగా జనులు వేలకొలది యాసభకు వచ్చిరి. శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారు, మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు, రఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారు నాలోచించి యా పాఠశాలకు హితకారిణీ పాఠశాలయన్న పేరు దీసివేసి, వీరేశలింగాస్తికోన్నత పాఠశాల యని పేరుపెట్టదలచి, యావిషయమును మైత్రాగారిచేతనే సభలో వెల్లడి చేయించిరి. నాటినుండియు వీరేశలింగోన్నత పాఠశాల యను పేరుతో నది వర్ధిల్లుచున్నది. ఈ పాఠశాలాప్రవేశమహోత్సవముతో నాకేమియు సంబంధము లేకపోయినను మొట్టమొదట నది నా పాఠశాలయగుటచే నానందవశమున నేనింతవరకు వ్రాసితిని. పే రావిధముగ మార్చదలచుకున్నామని సభలో వెల్లడించకమునుపే నాతో రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు రహస్యముగా జెప్పిరి.

1912వ సంవత్సరమున కృష్ణామండల రాజకీయసభయు, సంఘసంస్కరణసభయు నిడదవోలులో జరిగెను. కొవ్వూరు బసివిరెడ్డిగారు సభానిర్వహణకు తగిన యేర్పాటుజేసిరి. వీరవాసర గ్రామీణుడనగు నేనును, కృష్ణామండలవాసినే గనుక యాసభకు బోతిని. సంఘసంస్కరణసభకు దాసు మాధవరావుగా రధ్యక్షులైరి. స్త్రీపునర్వివాహవిషయమైన తీర్మానము చర్చకు వచ్చినప్పుడు సభలో నొకడు లేచి కొంత గొడవ జేసెను. ఆ విషయమై మాటలాడుమని సభాధ్యక్షులు నన్ను గోరుటచే, నేను లేచి గంభీరమైన యుపన్యాసము జేసితిని. అంతలో నాసభ నిశ్శబ్దముగా నుండెను. ఆ సభలకు నాశుకవిత్వప్రవీణులైన కొప్పరపు సోదరులు వచ్చిరి. సభలు ముగిసిన తరువాత నొకనాటి రాత్రి కొప్పరపు సోదరుల యాశుకవిత్వ

నైపుణి వినవలెనని కొందరు కుతూహలపడి యొక సభజేసిరి. ఆ సభకు నన్నధ్యక్షునిగా నేర్పరచి, యాశుకవిత్వమునకు నేదేని విషయమిమ్మని నన్ను సభాసదులు కోరిరి. నేను శకుంతలోపాఖ్యానమును నాశువుగ చెప్పవలసినదని వారిని గోరితిని. ఆ సభలో దాసు మాధవరావుగారు, కొమర్రాజు లక్ష్మణరావుగారు, వల్లూరి సూర్యనారాయణరావుగారు, తల్లాప్రగడ సూర్యనారాయణరావుగారు మొదలగువా రనేకులుండిరి. కొప్పరపు సోదరులు మూడుగంటల కాలములో, మహావేగముగ, నాలుగు వందల పద్యములు చెప్పిరి. అందు వనవర్ణనలు, పురవర్ణనలు మొదలగునవిగూడ గలవు. ఆ శక్తి యద్భుతశక్తి యనియు, ననన్యసాధ్యమనియు నేను శ్లాఘించి సభ ముగించితిని. ఆ మరునాడు నేను రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళితిని.

1910, 1911వ సంవత్సరములలో నేను రెండుమూడు మంచి పనులు చేసితిని. అవి శ్లాఘ్యములైన ఘనకార్యములు గావుకాని, నా మనసున కవి సంతుష్టి కలుగచేయుటచే మంచికార్యములంటిని. నా మిత్రుడైన గోటేటి కనకరాజుగారు చెన్నపురి దొరతనమువారికి భాషాంతరీకరణపండితుడయ్యెను (Translator to the Government of Madras). ఆ దినములు వందేమాతరము దినములు. బంగాళాదేశ విభాగముచేత, దొరతనమువారికి జనులకు సరిపడని దినములు. పత్రికలన్నియు దాదాపుగా దొరతనమువారికి వ్యతిరేకముగానే వ్రాయుచుండెను. అందుచేత దొరతనమువా రొక క్రొత్తఫక్కి కనిపెట్టిరి. ఒక వారపత్రికకు సంవత్సరమునకు మూడురూపాయలు చందా యనుకొనుడు. దొరతనమువారే మూడువేల చందాదారులవల్ల వచ్చెడి ధనము, తొమ్మిదివేల రూపాయలు, పత్రికాధిపతికిచ్చి పత్రిక పంపించవలసిన వారిపేర్లు తామే యిచ్చెడివారు. ఈ పద్ధతి బంగాళాదేశములో దొరతనమువారు చేయ నారంభించిరి. ఇట్టి పత్రికలో పత్రికాధిపతి దొరతనమువారి కనుకూల సంగతులేగాని విరుద్ధములైన విషయములు వ్రాయగూడదు. ఇట్టి పత్రికకు (Subsidised Paper) యని పేరు. కనకరాజుగారు నామీద దయచేత, తాము దొరతనమువారికి వ్రాసి నా "దేశమాత" పత్రికగూడ నటువంటి పత్రికగా జేయింపవలెనని సంకల్పించి, యది నాకిష్టమో కాదో కనుగొనుమని, మోచర్ల సుందరరామయ్యగారితోను, కందుల శ్రీమన్నారాయణగారితోను చెప్పిరట. వారిరువురు వచ్చి నన్నడిగిరి. పత్రిక నట్లు దొరతనమువారి కిచ్చుట నాయాత్మ నమ్ముకొనుట యని భావించి, ధనమునకై బానిసగనుండుట కిష్టములేక, నాకట్టిపని యిష్టములేదని వారితో చెప్పితిని. "దరిద్రుడవైన నీవు

సంవత్సరమునకు గొన్ని వేలరూపాయలు వచ్చెడి యవకాశము జెడగొట్టు కొనుచున్నా"వని నా మిత్రులు నన్ను జీవాట్లు పెట్టిరి. అయినను వారి యుపదేశములు నా తల కెక్కలేదు. పత్రికావిషయమున నేను స్వతంత్రుడనై కఠినముగా విమర్శింపవలసినప్పుడు విమర్శించుట, శ్లాఘింపవలసినప్పుడు శ్లాఘించుట మొదలైన యధికారములు కలిగియుండవలెను కాని యెల్లప్పుడు దొరతనమువారిని శ్లాఘించుట నీచమని తలంచి నేనాలాభమును నిరాకరించితిని. రెండవమంచిపని యేమనగా "మాక్మిలన్ కంపెనీ" (Macmillan Company) యని పుస్తకముల వ్యాపారముజేసెడి పెద్ద కంపెనీగలదు. వారి యేజంటు దొరస్వామయ్యంగారు కాబోలు నాకడకువచ్చి, నాలు గైదు ఫారములకు తెనుగువాచకములు వ్రాసి, తమ కంపెనీకీయవలసినదని నన్నడిగిరి. తగిన సొమ్ము నిప్పించెదననిగూడ చెప్పిరి. వారికి నేనిట్లు సమాధానము చెప్పితిని. "ఆంగ్లేయులు మనదేశములోని గనులవలనను టీ, కాఫీలవల్లను, రైలుబండ్లవల్లను మరి యితరసాధనములవల్లను, ధనమంతయు పట్టుకొని పోవుచున్నారు. తెనుగుదేశములో బుట్టి తెనుగు ముక్కలు నాలుగు వ్రాయనేర్చిన మనము, దెనుగు పుస్తకములవల్ల వచ్చు లాభ మనుభవించకుండ, నదిగూడ నాంగ్లేయులకే యీవలెనా? నేనెన్నడు నింగ్లీషు కంపెనీలకు గ్రంథములు వ్రాసి యివ్వను. స్వదేశీయు లెవరేనిజేరి యొక కంపెనీ పెట్టినపక్షమున వారికి వ్రాసియిచ్చెదను. లేదా నాకు నేను వ్రాసుకొనెదను." ఆ పలుకులు విని యేజంటు విస్మయపడి యిట్లనెను. "అయ్యా! ఈవరకెందరినో పుస్తకములువ్రాసి యిమ్మని యడిగితిని. కాని వారు ప్రతిఫలవిషయమై షరతులు పెట్టిరిగాని యీ విధముగా నెవ్వరు మాటలాడలేదు. మీ యభిప్రాయము నాకు వ్యతిరేకమైనను మిక్కిలి మంచిదే"యని పలికి వెడలిపోయెను.

1912 సంవత్సరప్రాంతమున గుంటూరు, కృష్ణామండలములలో నాంధ్రదేశాభిమానము మిక్కుటమై ప్రత్యేక మాంధ్రరాష్ట్ర మాంధ్రులకు గావలెనని గొప్ప యాందోళనము బయలుదేరెను. ఆ యాందోళనములో బనిజేసినవారిలో ముఖ్యులు కొండా వెంకటప్పయ్యగారు, గొల్లపూడి సీతారామయ్యగారు మున్నగువారు. వారితోపాటు ముట్నూరి కృష్ణారావుగారు, వల్లూరి సూర్యనారాయణరావుగారు మున్నగు బందరు నివాసులుగూడ బనిజేసిరి. వీరు దత్తమండలములకును, మరి యితరాంధ్రదేశభాగములకును బోయి, యాంధ్రరాష్ట్రావశ్యకతనుగురించి యుపన్యాసము లీయసాగిరి. ఆ

సందర్భమున శ్రీ కొండా వెంకటప్పయ్యగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చి, మా యింటనే బసచేసి, నన్ను గౌరవించి రెండు దినములుండి యాంధ్రోద్యమముగురించి టవునుహాలులో నుపన్యసించిరి. వారి యుద్యమ విషయమై రాజమహేంద్రవర పురప్రముఖు లప్పుడు దగిన సానుభూతి జూపలేదు. నామట్టుకు వారి యుద్యమము నచ్చినది. ఆంధ్రోద్యమమును గురించి మహాసభ గుంటూరుమండలములో జరుగుననియు దానికి రావలసినదనియు మా పురజనుల నాహ్వానించి వెడలిపోయిరి.

వీరేశలింగముగారి వితంతుశరణాలయములో మంగమ్మయను నొక వితంతువుండెను. ఆమెను పోతరాజు ప్రకాశరా వనువానికిచ్చి పంతులుగారు వివాహముజేసిరి. అతడు వీరేశలింగపాఠశాలలో రెండవ జిన్మాస్టికు మాష్టరుగా నుండెను. ఆ దంపతులు వీరేశలింగముగారి తోటలోనే కాపుర ముండిరి. ఆమె మిక్కిలి వినయవిధేయతలు గలిగి, రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు చనిపోయిన తరువాత వీరేశలింగముగారి యసహాయస్థితిని జూచియు, దగ్గుచే వారు బాధపడుచుండుట జూచియు జాలిపడి వీరేశలింగముగారికి తన శక్తికొలది నుపచారములు చేయుచుండెను. వర్షకాలమందు వీరేశలింగము గారికి దగ్గు హెచ్చుగా వచ్చుచుండుటచే, మంగమ్మ రాత్రులు మేడమీదనే పండుకొని, వారికి మందులు మొదలగునవిచ్చి, వారికి శ్వాసకాసలవలన వచ్చు బాధ కొంత శాంతింపజేయుచుండెను. ఆ కారణమున వీరేశలింగము గారికి మంగమ్మమీద గొంత యభిమానము గలిగెను. పితృపుత్రికాసంబంధము గలిగి వీరేశలింగముగారును, మంగమ్మయును మెలగుచున్నను, వితంతు శరణాలయములోని కొందరు వితంతువులును, నచ్చటి కొందరు యువకులును నీర్ష్యగలవారై పంతులుగారిమీదను, మంగమ్మమీదను నపవాదములు బుట్టించిరి. అవి గాలివలె పట్టణములోనికిగూడ బ్రాకెను. "వినినంతనె వేగపడక వివరింపదగున్" యను నీతివాక్యమును మరచి వినగానే దానిని వేదవాక్కుగా గొందరు విశ్వసించిరి. "గతానుగతికో లోకో నలోకః పారమార్థికః" అను సంస్కృతపుసామెత ననుసరించి నేను మొదట గొంత సంశయించినవాడనై పిమ్మట బాల్యమునుండియు వీరేశలింగము గారితో గలసిమెలసి పనిచేసిన రెబ్బాప్రగడ పాపయ్యగారితోను, కనుపర్తి శ్రీరాములుగారితోను, శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారితోను నేను మాటలాడి నా సంశయములను దీర్చుకొని, వీరేశలింగముగారి వయసును బట్టియు, దేహారోగ్యమునుబట్టియు, నిష్కళంకమైన వారి పూర్వచారిత్రమును

బట్టియు, నటువంటి యపవాదములు విశ్వసింపగూడనివనియు, నాంధ్ర దేశమునకు మహోపకారము జేసిన యా మహనీయునిమీద దిక్కులేని యవస్థలో నిటువంటి యపవాదములు వేయుట పాపహేతువనియు, వట్టి కృతఘ్నతయనియు నిశ్చయించుకొంటిని. నా మిత్రులైన దామెర్ల వెంకట రమణరావుగారు మొదలగువారు లోకములోని వాడుకను నమ్మిరి. టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు న్యాయవాదిగానుండి "కార్లీలియన్" యను పక్షపత్రిక నింగ్లీషులో నాదినములలో ప్రకటించుచుండిరి. అందలి విమర్శనములు మిక్కిలి కఠినములై జనుల మనసులకు మిక్కిలి కష్టములు గలిగించుచుండెను. వీరేశలింగముగారిమీది యపవాదములు నమ్మి యా పత్రికగూడ కఠిన విమర్శన వర్షములు గురిపించెను. ఆ పత్రిక న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులు గారిమీదను, వీరేశలింగముగారిమీదను, మరి యితర పురప్రముఖులమీదను ధ్వజమెత్తి నిష్ఠుర విమర్శనములు వ్రాయజొచ్చెను. నాళము కృష్ణారావుగారు తెనుగున ప్రకటించుచున్న మాసపత్రికలోగూడ నిందాగర్భములైన పద్యములు ప్రకటింపబడెను. నాళము కృష్ణారావుగారు, వీరేశలింగముగారియెడ నంతకు పూర్వము మిక్కిలి భక్తులై, వారిపేర వీరేశలింగపుస్తకభాండాగారమని యొక భాండాగారము పెట్టి నడుపుచుండిరి. అట్టివారుగూడ వీరేశలింగముగారిమీద ధ్వజమెత్తిరి. పురజనులు బహువిధములుగా నీవిషయమై ప్రసంగింప జొచ్చిరి. వీరేశలింగపాఠశాలలోని యుపాధ్యాయులే గొందరు వారికి వ్యతిరేకముగా ప్రవర్తింప జొచ్చిరి.

1911వ సంవత్సరమున శ్రీ జయంతి రామయ్య పంతులుగారు చెన్నపురమున ప్రెసిడెన్సీ మేజస్ట్రీటుగా నుండి, యాంధ్ర సారస్వతాభివృద్ధి కొరకై "ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్త"ను పేర నొక సంఘము స్థాపించిరి. దానికి శ్రీ వెంకటగిరి మహారాజాగారు, పిఠాపురము మహారాజాగారు, బొబ్బిలి మహారాజాగారు, వుయ్యూరు రాజాగారు మొదలగు మహాపురుషులు ప్రధాన పోషకులై, వేలకొలది ధనమును విరాళముగా నిచ్చిరి. ఆ పరిషత్తుయొక్క ప్రథమవార్షికోత్సవము 1912 సంవత్సరమున చెన్నపురిలో జరిగెను. రెండవ వార్షికోత్సవము జయంతి రామయ్య పంతులుగారును, పిఠాపురము మహారాజు గారును యీస్టరు సెలవులలో రాజమహేంద్రవరమున జరుపదలచిరి. వ్యయమంతయు శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారే భరించిరి. సభానిర్వహణము జయప్రదముగా జరిపించవలసినదని మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు నాపేర వ్రాసిరి. అందుకు నేను వందనపూర్వకముగా నంగీకరించితిని.

పిఠాపురము సంస్థానములో బనిచేయుచున్న యొక రెవిన్యూ యినస్పెక్టరును యిద్దరు జవానులను నాకు సహాయమిచ్చిరి. నేను పట్టణములో దిరుగుటకు జట్కాబండి నొకదానిని ప్రత్యేకముగా నుంచుకొమ్మనియు, దానిఖర్చు దామే భరింతుమనియు మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు నాకు వ్రాసిరి. విశాలముగా నుండుటచే వీరేశలింగముపాఠశాలలో సభ జరిపితిమి. పందిళ్ళు, పాకలు, వంటశాలలు మొదలైనవి వేయించితిమి. కావలసిన సొమ్మంతయు రాజాగారి రెవిన్యూ యినస్పెక్టరుగారే ఖర్చుపెట్టిరి. వీరేశలింగ పాఠశాల ప్రధానోపాధ్యాయులైన ముడియము సీతారామారావుగారును, సహాయోపాధ్యాయుడైన రామాప్రగడ వేంకటరామయ్యగారును, నాకు ముఖ్యముగా సహాయులై పందిళ్ళు, పాకలు వేయించి, వంటబ్రాహ్మణులను గుదిర్చి, వంటలు చేయించి, యతిథుల కేగౌరవమున లోటులేకుండ జరిపించిరి. ఆ సభకు జయంతి రామయ్య పంతులుగారును, నెల్లూరుజిల్లా కలెక్టరుగారైన తడ్ల రాఘవయ్యగారును, కొచ్చిను సంస్థానపుమంత్రియైన నెమలి పట్టాభిరామారావుగారును, సెటిలుమెంటు డిపార్టుమెంటులో గొప్ప పదవిలోనున్న ముట్నూరి యాదినారాయణయ్యగారును, వావిలాల వెంకట శివావధానులుగారును, శ్రీ పానుగంటి రామారాయణంగారును, వావిలికొలను సుబ్బారావుగారును, స్వయంపాకియైన వీరభద్ర పాకయాజిగారును మున్నగువా రనేకులు వచ్చిరి. సభ రెండుదినములు జరిగెను. వీరేశలింగము స్కూలు మేడమీద పెద్దహాలులో సభజరిగెను. వావిలాల శివావధానులుగారు ప్రార్థనములతో సభను ప్రారంభించిరి. శ్రీ పానుగంటి రామారాయణంగారు సభ కధ్యక్షత వహించిరి. రెండవదినమున శ్రీ కొక్కొండ వెంకటరత్నము పంతులుగా రధ్యక్షతవహించిరి. దివాకర్ల తిరుపతిశాస్త్రిగారు దెనుగు వాఙ్మయమునుగురించి కొన్ని చక్కని పద్యములు చదివిరి. కాశీభట్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారు మొదలగు పండితు లుపన్యసించిరి. సభ ముగిసిన తరువాత రెండవనాడురాత్రి సభకువచ్చిన యతిథుల వినోదార్థమై రాంజీరావను నతనిచేత వినోదప్రదర్శనము (Magic) జేయించితిని. అది చాల బాగుండెనని ప్రేక్షకులు సంతోషించిరి. వాని కేమైన బహుమతి నిచ్చిన బాగుండునని సుబ్బారాయుడుగారిపేర వ్రాయగ, వారు రాంజీరావున కిమ్మని పదునైదు రూపాయలు నావద్దకు బంపగా, వానికి నేనవి వెంటనే యిచ్చివేసితిని. సభ యన్నివిధముల జయప్రదముగ జరిగినదని జయంతి రామయ్యగారు సంతోషించిరి. పెత్తనము నామీద పెట్టినందుకు, సభ నిరంతరాయముగా

జరిగినందుకు, నేను ధన్యుడనని సంతోషించితిని. ఈ సభ 1913 సంవత్సరములో జరిగెను. 1914వ సంవత్సరములో నీసభ కాకినాడలో జరుగునట్లు నిశ్చయింపబడెను.

1913వ సంవత్సరము మే నెలలో మొట్టమొదట యాంధ్రమహాసభ, గౌరవనీయులైన బయ్యా నరసింహేశ్వరశర్మగారి యాధిపత్యమున బాపట్లలో జరిగెను. నేనాసభకు బోయితిని. నాటి యాంధ్రుల యుత్సాహము, నందున ముఖ్యముగా గుంటూరుమండలవాసుల యుత్సాహమును, వర్ణనాతీతము. కొండా వెంకటప్పయ్యగారు, శనగపల్లి రామస్వామిగుప్తగారు, గొల్లపూడి సీతారామయ్యగారు మున్నగు దేశభక్తులు, సభాదినమున ప్రాతఃకాలమున స్నానములు చేసి, పట్టువస్త్రములు ధరించి నూరంతయు భజనలు చేయుచు నూరేగివచ్చి ప్రార్థనలతో సభను ప్రారంభించిరి. సభ రెండు దినములు మిక్కిలి యుత్సాహముతో జరిగెను. రెండవనాడు, పవిత్రమైన యాంధ్రోద్యమమునకు ధనసహాయముచేయుడని హెచ్చరించుచు, నే నుపన్యసించితిని. ఆ దినములలో రైలుబండ్లు నడుపువారు కట్టుకట్టుటచేత బండ్లు సరిగా వచ్చుటలేదు. మూడవనాడు మేము రైలుస్టేషనులో నెంతో సేపు కనిపెట్టుకొని యుండగా, ననుభవములేని క్రొత్తపనివాండ్రు నడుపుచున్న రైలుబండ్లు వచ్చెను. క్రొత్తవారు నడుపునపు డేమి ప్రమాదము సంభవించునో యను భయముతో బండినెక్కి, ప్రాణము లరచేతబెట్టుకొని, యెట్టకేలకు మధ్యాహ్నమునకు రాజమహేంద్రవరము జేరితిమి.

ఆ సంవత్సరము గోదావరీమండలసభ మరల నుద్ధరింపబడి, మొదటిసారి కాకినాడలో జరిగెను. దానిని దుగ్గిరాల సూర్యప్రకాశరావుగారు పునరుద్ధరించిరి. రాజకీయసభకు గౌరవనీయులైన వి. శ్రీనివాసశాస్త్రిగా రధ్యక్షత వహించిరి. సంఘసంస్కరణసభకు బరంపురము నివాసులైన కోపర్గాము రామమూర్తిగా రధ్యక్షులైరి. నేను కాకినాడ బోయి యా రెండుసభలలో పాల్గొంటిని. ఆ దినములలో పిఠాపురము మహారాజావారు తెనుగులో సరసమైన పద్యకావ్యములు వ్రాసినవారికి బహుమానముల నిచ్చెదమని ప్రకటించిరి. కొన్ని కావ్యము లేటేట వచ్చుచుండెను. ఆ కావ్యములను బరీక్షించుటకు కందుకూరి వీరేశలింగముగారిని, శ్రీ పానుగంటి రామారాయణంగారిని, నన్ను నేర్పరచిరి. మొదట వీరేశలింగముగారికడకు పంపబడుచుండెను. వారు చూచినతరువాత నాకడకు బంపుచుండిరి. నేను చదివినపిమ్మట శ్రీ పానుగంటి రామారాయణంగారికి బంపుచుంటిని. మా

ముగ్గురిలో నిద్దరు బాగున్నదని యొప్పుకున్న కావ్యమునకు బహుమతి యొసంగబడుచుండెను. సరసములైన కావ్యములు రాకపోవుటచే క్రమముగా నా పద్ధతి విరమింపబడెను. ఆ సంవత్సరము జూలైలో కందుకూరి వీరేశలింగముగారు తెనుగులో నొక వ్యాసమువ్రాసి, ప్రకటనార్థము నా "దేశమాత" పత్రికకు బంపిరి. దానిని నేను ప్రకటించితిని. ఆ వ్యాసము తన్నుగూర్చి వ్రాసినట్లును, తన ప్రతిష్ఠ కది భంగకరముగా నున్నట్లును దలంచి, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు వీరేశలింగముగారిమీద, జాయింటు మేజస్ట్రేటునొద్ద పరువునష్టమున కభియోగము (Defamation) తెచ్చిరి. అప్పుడు రాజమహేంద్రవరములో తాడికొండ శీతారామయ్యగారు జాయింటు మేజస్ట్రేటుగా నుండిరి. ఆయనే యీ యభియోగము విచారించిరి. వీరేశలింగముగారిపక్షమున ధారవాడ కృష్ణారావు పంతులుగారును, కనుపర్తి శ్రీరాములుగారును న్యాయవాదులుగ బనిచేసిరి. టంగుటూరి శ్రీరాములు గారు తనపక్షమున నన్నుగూడ సాక్షిగా వేసికొనిరి. వీరేశలింగముగారు నిర్దోషియని నేను నమ్మువాడననియు, నా సాక్ష్యమువలన తమ కేమియు ప్రయోజనము లేదనియు నేను స్వయముగా శ్రీరాములుగారితో చెప్పితిని. ఇతరులచేతగూడ చెప్పించితిని. అయినను వారు నన్ను విడువలేదు. శ్రీరాములుగారిపక్షమున దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు, చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు మొదలగువారు సాక్ష్యమిచ్చిరి. ఆ సాక్ష్యములు వీరేశలింగముగారికి వ్యతిరేకముగా నుండెను. జాయింటు మేజస్ట్రేటుగారా యభియోగమును విచారించి కొట్టివేసిరి. వీరేశలింగముగారు నిర్దోషి యని తీర్పులో వ్రాసిరి.

ఆ సంవత్సర మనగా 1913వ సంవత్సరములో చెన్నపురి గవర్నరుగారి కార్యనిర్వాహకవర్గములో సభ్యులైన సర్ పి.యస్. శివస్వామయ్యగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. మా పట్టణమునకు కావలసిన కొన్ని మార్పులను వారియొద్ద విన్నవించుకొనుట కొక విజ్ఞాపనసంఘము (Deputation) యేర్పడెను. ఆ సంఘమునకు న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగా రధ్యక్షులు. అనేక పురప్రముఖులందు సభ్యులుగా నుండిరి. నేనుగూడ నం దొక సభ్యుడను. బజారు (Main Road) వెడల్పు చేయుమని మేమందరము వారిని గోరితిమి. పదిలక్షల రూపాయలు దానికి వ్యయమగుననియు, నది యప్పుడు సాధ్యముగాదనియు చెప్పిరి. నీటికుళాయిలు త్వరగ నేర్పాటు చేయింతుమని వారు చెప్పిరి. పిమ్మట వీరేశలింగముగారు, టంగుటూరి

శ్రీరాములుగారిమీదను, నాళము కృష్ణారావుగారిమీదను, సత్యవోలు అప్పారావు గారిమీదను, నప్పుడు రాజమహేంద్రవరములో జాయింటు మేజస్ట్రీటుగానున్న "బార్డ్సువెల్లు" దొరగారియొద్ద పరువునష్టమున కభియోగము దెచ్చిరి. ఏలూరునుండి మోచర్ల రామచంద్రరావుగారు వచ్చి రాజీకి ప్రయత్నము చేయగా, నాళము కృష్ణారావుగారు వారిసలహా వినలేదు. అంతట జాయింటు మేజస్ట్రీటుగారు కేసు విచారణచేసి వీరి ముగ్గురిమీదను నేరస్థాపన (Charge) చేసి, యుత్తరసాక్ష్యము దెచ్చుకొమ్మనిరి. అప్పుడు నాళము కృష్ణారావుగారును, సత్యవోలు అప్పారావుగారును వీరేశలింగముగారికి క్షమార్పణలిచ్చిరి. శ్రీరాములుగారిమీది యభియోగము జరుగుచునే యుండెను. అంతట "బార్డ్సువెల్లు" దొరగారు బదిలీకాగా వారిస్థానే "స్టీవార్డ్సు" దొరగారు వచ్చిరి. మొదటినుండియు విచారణ చేయుమని శ్రీరాములుగారు కోరిరి. శ్రీరాములుగారిపక్షమున వారియన్నగారైన ప్రకాశముగారు వచ్చి వాదించిరి. స్టీవార్డ్సు దొరగారు వీరేశలింగముగారి సాక్ష్యమొక్కటే బుచ్చుకొని కేసు కొట్టివేసిరి.

1914వ సంవత్సరములో రెండవ గోదావరీమండలసభ రాజమహేంద్రవరములో జరిగెను. దానికి మహారాజశ్రీ మోచర్ల రామచంద్రరావు పంతులుగా రధ్యక్షులైరి. ఆదిపూడి సోమనాధరావుగారు సంఘసంస్కరణసభ కధ్యక్షులైరి. ఆ రెండు సభలలో గూడ నేను పాలుగొంటిని. అవి జయప్రదముగానే జరిగెను.

రెండవ యాంధ్రమహాసభ 1914వ సంవత్సరములోనే బెజవాడలో జరిగెను. దానికి న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగా రధ్యక్షులైరి. నే నాసభకు బోయి ప్రాచీనాంధ్రకవులనుగురించి మాటలాడితిని. రాజమహేంద్రవరము నుండి వెళ్ళిన ప్రతినిధులు దాసు కేశవరావుగారి యింట బసచేసిరి. కేశవరావుగారు వారిసోదరులును మమ్ము మిక్కిలి యాదరించిరి. ఆ సంవత్సర మకాలవర్షము లెక్కువగ గురిసినందున సభకై యేర్పడిన శాలలో ప్రతినిధులు నిలుచుటకు వీలులేకపోయెను. సభాసదులు నిలువున నీరయిపోయిరి. ఆ ప్రళయవర్షములచేత సభలు దిన్నగ జరుగలేదు. పదిమంది జేరి యెట్లో సభ యైనదనిపించినారు. ఆ దినములలోనే సకలాంధ్రమండల గ్రంథాలయ మహాసభ బెజవాడ టవునుహాలులో జరిగెను. ఆ సభకు న న్నధ్యక్షునిగ సభాసన్నాహకు లేర్పరచిరి. ఆనాడు నా యుపన్యాసము మిక్కిలి బాగున్నదని సభాసదులు గొనియాడిరి. అది

'గ్రంథాలయ సర్వస్వ' పత్రికలో ప్రకటింపబడెను. అట్టి యుపన్యాసము స్థిరముగ నుండవలెనని తలంచి ప్రత్యేకపుస్తకముగాగూడ నచ్చువేసిరి. 1914వ సంవత్సరము జూను నెలలో గుంటూరుమండలసభలు వంగవోలులో జరిగెను. రాజకీయసభకు శ్రీ వింజమూరి భావనాచార్యులుగా రధ్యక్షులైరి. సంఘసంస్కరణసభ కధ్యక్షుడుగా నన్నాహ్వానించిరి. నేనును, నా మిత్రులైన చెరువు సోమయాజులుగారును, రాయవరపు రామమూర్తిగారును గలసివెళ్ళి వంగవోలులో మైనముపాటి నరసింహముగారి యింట బసచేసితిమి. రెండు సభలును చక్కగానే జరిగెను. ఆ సంవత్సరమున నాకు శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారు నా యప్పులు దీర్చుకొనుటకు సహజమైన యౌదార్యముతో, నా కారువేలరూపాయలు నోటుమీద బదులిచ్చిరి. దానితో గొన్ని యప్పులు దీర్చుకొంటిని. అదిగాక యవసరమైన గొన్ని పుస్తకము లచ్చువేయించుటకై మరి పదునైదువందల రూపాయిలు మరియొక నోటుమీద బదులిచ్చిరి. ఆ సంవత్సరము మొత్తముమీద నాకు రాజాగారు యేడువేలు నైదువందల రూపాయలు బదులిచ్చిరి. ఆ సొమ్ము వారు నాదగ్గర తిరిగి పుచ్చుకొనలేదు. ఇదిగాక మహారాజాగారు పలుమారులు నాపాలిటి చింతామణియై, కల్పవృక్షమై నా కవసరమైనపుడెల్ల వేలకొలది రూపాయల నిచ్చి నా చిక్కులు బాపి నన్నుద్ధరించిరి. ఇంతకు వారి నిర్హేతుకజాయమానకటాక్షమేగాని, వారికి నేను జేసిన సేవగాని, యుపకారముగాని లేదు. భగవంతుడు వారిలో ప్రవేశించి యసమర్థుడను, వ్యర్థుడనునైన నాకు వారిచేత బహుళోపకారములు చేయించెను. మహారాజావారి యౌదార్యమును నే నెన్నటికిని మరువలేను.

1914వ సంవత్సరమున చెన్నపురి గవర్నరుగారైన "పెంట్లండు" ప్రభువుగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు వారిని దర్శింపగా గవర్నరుగారు ప్రసంగవశమున నీపట్టణమున నంధుడైన కవి యున్నాడట బాగున్నాడాయని యడిగిరట. ఆ వార్త సుబ్బారావు పంతులుగారు టవునుహాలులో నాతోను నా మిత్రులతోను చెప్పిరి. నా విషయమై గవర్నరుగారి కెట్లు దెలిసెనని నా మిత్రు లాలోచింప నారంభించిరి. రాజకీయములలో మిక్కిలి తీవ్రములైన యుపన్యాసములిచ్చుటచే పోలీసువారి రిపోర్టులవల్ల దెలిసెనని కొందరూహించిరి. అదిగాదని కొంద రనిరి.

ఆ సంవత్సరము దెనుగులో గ్రామ్యభాష నుపయోగింపవలెనా గ్రాంథికభాష నుపయోగింపవలెనా యన్న సమస్య మిక్కిలి తీవ్రముగ నుండెను. పిఠాపురము మహారాజావారు గ్రాంథికభాషాభిమానులు.

విశాఖపట్టణము వ్యవహారికభాషాదురంధరుల కాటపట్టు. అక్కడకు వెళ్ళి గ్రాంథికభాషనుగురించి గట్టి యుపన్యాసము లీయవలసినదని మహారాజా వారు ఖర్చులిచ్చి నన్ను, పురాణపండ మల్లయశాస్త్రిగారిని, పానుగంటి లక్ష్మీ నరసింహరావుగారిని, కూచి నరసింహముగారిని బంపిరి. అక్కడ భాషావిషయమై గొప్పసభ జరిగెను. గ్రాంథికభాషావిషయమై మాటలాడుమని నాతో వచ్చిన వారు నన్నే వేదిక నెక్కించిరి. నేనొక గంటసేపు నాకు దోచిన యుక్తులు జెప్పి ప్రమాణములు జూపి గ్రాంథికభాషాప్రాశస్త్యమును బలపరచుచు నుపన్యసించితిని. ఉపన్యాసమెట్లున్నదో చెప్పజాలనుగాని, నా మనసునకు మిక్కిలి సంతుష్టిగానుండెను. ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్సభ యాసంవత్సరము (1914) కాకినాడలో జరిగెను. ఆసభకు నేనును బోయితిని. ప్రథమదినమున కిళాంబి రామానుజాచార్యులుగా రధ్యక్షత వహించిరి. రెండవనాడు శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావా రధ్యక్షత వహించిరి. ఆ సభలో నే నేమియు మాటాడలేదు. బళ్ళారినుండి యాసభకు ప్రతినిధిగ వచ్చిన శంకరలింగము పిళ్ళగారు మరుసటి సంవత్సర మీసభను బళ్ళారి రావలసినదని యాహ్వానించిరి.

కర్నూలుమండలమున నందియాలయను నొక చిన్న పట్టణము గలదు. అక్కడ దేశపాండ్య సుబ్బారావుగారని యొక దేశాభిమాని యుండిరి. ఆయనయు నేనును ననేక సభలలో గలసికొంటిమి. ఒకసారి యాయన నాతో నిట్లనిరి. "మా పట్టణములో నొకసంఘము గలదు. మేము దానికి వార్షికోత్సవము చేయదలచుకొన్నాము. ఆ సభకు మోచర్ల రామచంద్రరావుగా రధ్యక్షులుగను మీరుపన్యాసకులుగను రావలయును. మీకిద్దరకు ననుకూలమైన సమయములోనే సభపెట్టుకుందుము". అందుకు నేనొప్పుకొంటిని. కాని నందియాల వెళ్ళుటకు రామచంద్రరావుగారికిని నాకును నొక్కసమయము కుదురలేదు. కొన్ని మాసములు గడచెను. తుదకు దేశపాండ్య సుబ్బారావుగారు 1914 డిశంబరు మూడవవారములో సభ నేర్పాటుచేసి, యెట్లయినను వీలుచేసుకొని రమ్మని, నాకును రామచంద్ర రావుగారికిని వ్రాసిరి. వారి కోరిక ననుసరించి మే మిరువురమును నందియాల వెళ్ళితిమి. అప్పుడు నా గుమాస్తాయైన కామరాజు వెంకటరమణశర్మ నాతో వచ్చెను. నందియాలలో వార్షికోత్సవసభ చక్కగా జరిగెను. వారి కోరిక ప్రకారము రామచంద్రరావుగా రధ్యక్షులైరి. నేనుపన్యసించితిని. దేశపాండ్య సుబ్బారావుగారు మిక్కిలి సంతోషించిరి. రామచంద్రరావుగారును నేనును స్వస్థలములకు వచ్చుటకై బయలుదేరితిమి. అప్పుడు నేను రైలుబండిలో

రామచంద్రరావుగారి నిట్లడిగితిని. "అయ్యా! గవర్నరుగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చినప్పుడు నావిషయమై సుబ్బారావు పంతులుగారి నడిగిరట. యెందుకై యుండును? రాజకీయములలో నే నిచ్చిన యుపన్యాసములనుబట్టి పోలీసువారు నామీదచేసిన రిపోర్టులు జ్ఞాపకముండుటచేత గవర్నరుగారు నన్నడిగిరని గొందరనిరి. ఇది నిజమా?" అందుకు రామచంద్రరావుగారిట్లనిరి. గవర్నరుగారు మీపేరు జ్ఞాపకముంచుకొనుట కది కారణముగాదు. పాఠశాలలో గ్రామ్యభాష నుపయోగింపవలెనా, గ్రాంథికభాష నుపయోగింపవలెనా యను సమస్య వచ్చినప్పుడు, బయ్యా నరసింహేశ్వరశర్మగారో నేనో, గవర్నరుగారితో నిట్లంటిమి. "రాజమహేంద్రవరములో కందుకూరి వీరేశలింగముగారు, చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహముగారను నంధకవియు గలరు. వారి తెనుగు శైలి సరసముగా నుండును. వారిశైలి నవలంబించుట మంచిది. అట్లు మేము చెప్పుటచేత గవర్నరుగారికి మీపేరు జ్ఞాపక ముండియుండును గాని పోలీసు వారి రిపోర్టులవల్లగాదు." ఆ పలుకులు విన్న తరువాత నాకు నిజమైన కారణము తెలిసెను.

18. దేశీయమహాసభనిమిత్తము చెన్నపురి ప్రయాణము

ఆ సంవత్సరము (1914) జాతీయమహాసభ (Indian National Congress) చెన్నపురిలో జరుగుట కేర్పాటుచేయబడెను. కలకత్తా నివాసులైన భూపేంద్రనాథ బోసుగా రధ్యక్షులైరి. సుబ్బారావు పంతులుగారు మోచర్ల రామచంద్రరావుగారు మొదలైనవారు వెళ్ళిరి. నేనును నా మిత్రులును గూడ నాసభకు వెళ్లితిమి. ఆ దినములలోనే యావద్భారతఖండాస్తిక మహాసభ చెన్నపురిలో జరిగెను. హేరంబ మైత్రగారు దాని కధ్యక్షులైరి. నారాయణగణేశ చందావర్కారుగారు, హేమచంద్ర సర్కారుగారు, కృష్ణకుమార మైత్రగారు మున్నగు ప్రముఖు లా యాస్తికసభకు వచ్చిరి. వారి యుపన్యాసము లతిమనోహరములై యుండెను. ఆ సభలు ప్రతిదినము నాలుగుగంటలకు జరుగుచుండెను. నేను తప్పక వాటికి ప్రతిదినము వెళ్ళుచుంటిని. ఒకనా డుదయమున, నన్నపిళ్లెవీధిలో నున్న ప్రార్థనామందిరములో, శ్రీ కృష్ణ కుమార మైత్రగా రుపాసన జేసిరి. తెల్లని గడ్డముతో నాయన మహర్షివలె నుండిరి. ఆయన యుపాసన విని నేను ధన్యుడనైతిని. చందావర్కారుగారి యుపన్యాసములు గంభీరములై హృదయంగమములుగ నుండెను. ఆస్తికసభానంతరమున నొకనాటి రాత్రి ప్రీతిభోజనము జరిగెను. నన్ను గూడ వారాహ్వానించిరి. నేను వెళ్ళి కూరుచుండి నాప్రక్కస్థానములో నెవరు కూర్చుండిరని యడిగితిని. "నేను మీ మిత్రుడను చందావర్కారును" (I am your friend Chandavarkar) అని నాకు చందావర్కారుగారు జవాబు చెప్పిరి.

ఆ కాంగ్రెసు జరుగుచున్న దినములలోనే యాండ్రసనుహాలులో నిమ్నజాతుల యుద్ధరణమునుగురించి యొక సభ జరిగెను. ఆ సభ 1914వ సంవత్సరము డిశంబరు నెల ముప్పదియవ తేదీని జరిగెను. ఆ సభకు బొంబాయి హైకోర్టు న్యాయమూర్తియైన నారాయణగణేశ చందావర్కారుగా రధ్యక్షులైరి. చెన్నపురి హైకోర్టు న్యాయమూర్తియైన శంకర నాయరుగారు వారి ప్రక్కనే గూరుచుండిరి. చెన్నపురి రాజధానిలో నిమ్నజాతులగురించి

యెవ్వరెవ్వరెచ్చట నే విధముగా బనిచేయుచున్నారో తెలిసికొనుటకై యాసభ జరిగెను. మళయాళదేశస్థుడైన నా మిత్రుడొకడు, నేను గూడ నిమ్నజాతులను గురించి పనిచేయుచున్నానని విని, నన్ను గూడ సభలో మాటలాడుమని ప్రోత్సాహపరచెను. నేనా సభకు బోయితిని. మంగుళూరులో రంగారావు గారును, నితరస్థలములలో పనిచేసిన యితరులును, వారి వారి యనుభవములను చెప్పిరి. నేను గూడ యుపన్యాసవేదిక నెక్కి 1909లో నేను పంచములకు పాఠశాల పెట్టినది మొదలుకొని, యప్పటివరకు నా యనుభవముల నింగ్లీషులో నిరువదినిముషములు చెప్పితిని. చిట్టచివర నే నిట్లంటిని "I am a blind man I did this little work, I could not do more" (నేను అంధుడను, కొలదిగా కృషిచేసితిని. ఇంతకంటె చేయలేకపోతిని.) అని చెప్పి వేదికనుండి దిగబోవుచుండగా, చందావర్కారుగారు లేచి నా చేయి పట్టుకొని Shake hand Mr. Narasimham! You are not blind. we are all blind. (నరసింహముగారూ! మీరు అంధులుకారు! వాస్తవంలో మేమే గ్రుడ్డివాండ్రము) అని పలికిరి. నేను వేదికదిగి నా స్థానమున గూరుచుంటిని. న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారును, మోచర్ల రామచంద్రరావుగారును చెన్నపురిలో కాస్మపోలిటను క్లబ్బులో బసజేసిరి. నేను వారిద్దరిని చూడబోయి యిట్లంటిని. "గవర్నరుగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చినప్పుడు నన్ను దలపెట్టిరి, కావున నేను వారి దర్శనము చేసిన బాగుండునా?" యని యడిగితిని. తప్పక చూడవలసినదే యని వారిరువురును పలికిరి. ఆ సమావేశము మీరే యేర్పాటుచేయుడని వారిని గోరితిని. వెంటనే రామచంద్రరావుగారు నాకు గవర్నరుగారితో సమావేశము నేర్పాటు చేయుమని గవర్నరు గారి యాంతరంగిక కార్యదర్శియైన కాటెరెల్ (Cotteral) దొరగారిపేర వ్రాసిరి. వారు డిశంబరు ముప్పదియొకటవతేదీని మధ్యాహ్నము 12 గంటలకు, నాకు గవర్నరుగారు దర్శనమిచ్చునట్లేర్పాటుచేసి, యాసంగతి రామచంద్రరావుగారికి దెలియ పరచిరి. రామచంద్రరావుగారు నాకు చెప్పిరి.

డిశంబరు ముప్పదియొకటవ తేదీని, రావుసాహేబు గంటి వేంకటరామయ్యగారు, కాంగ్రెసునకు వచ్చిన రాజమహేంద్రవర మిత్రులకు విందుచేయదలచి, నన్నును బిలిచిరి. చెరువు సోమయాజులుగారును నేనును యాదినమున తొమ్మిదిగంటలకే వారియింట నుంటిమి. వేంకటరామయ్యగా రేదో పనిమీద, నెచటికోబోయి పదునొకండు గంటలవరకు రాలేదు. గవర్నరుగారిదర్శనసమయము దాటిపోవునేమోయని భయపడి,

సోమయాజులుగారిని దీసుకొని, ప్రక్కనేయున్న బయ్యా నరసింహేశ్వరశర్మ గారింటికి వెళ్ళి వారితో నీవిషయము చెప్పితిని. “మాయింట భోజనము చేసిన పక్షమున నా మోటారుమీద గవర్నరుగారి దర్శనమునకు బంపెద”నని శర్మగారు పట్టుబట్టిరి. నేనొప్పుకొని వారింట భోజనము చేసితిని. భోజనానంతరమున నరసింహేశ్వరశర్మగారు మోటారునిమిత్తము చూడగా దానిని నడుపునతడు (Driver) ముందుగ చెప్పకబోవుటచే, నింటికి బోయెను. అప్పుడు కాలాతీతమగుచున్నదని నేను తొందరపడుచుండగా, గంటి వేంకటరామయ్యగారువచ్చి, బండినేర్పాటుచేయుదునని మాతోచెప్పి, యా సమయమున నా వీధివెంబడి గుఱ్ఱపుబండిమీద బోవుచున్న టి. రామచంద్రయ్యరుగారి తమ్ముడైన టి. కృష్ణస్వామయ్యరుగారి బండినాపి, యా విషయమంతయుజెప్పి, తమబండి నెరువీయమని కోరిరి. ఆయన వెంటనే బండిదిగి దానిని మాకిచ్చిరి. సోమయాజులుగారిని వెంటబెట్టుకొని బండియెక్కితిని. ఆ గుఱ్ఱము మిక్కిలి చురుకైనది. అప్పటికి 11 గంటల 30 నిమిషములయినది. మాబండి గవర్నరుగారి బసకు పోవునప్పటికి పది నిమిషములు తక్కువగా 12 గంటలయ్యెను. మారాక గవర్నరుగారికి తెలియపరచుమని క్రిందనున్న గుమాస్తాలతో చెప్పితిని. వారు వెంటనే చీటివ్రాసి పైకి బంపిరి. అనంతరమున గవర్నరుగారి యంగరక్షకుడైన యొక దొర నాకడకు వచ్చి, నన్ను మేడమీదకు దీసికొనివెళ్ళి యొక సోఫామీద గూర్చుండబెట్టెను. అవ్వల గవర్నరుగారైన పెంట్లాండు ప్రభువుగారు వచ్చి నాతో కరస్పర్శనము చేసి, నాప్రక్కను గూర్చుండి నాతో మాటలాడ నారంభించిరి. ఆ ప్రసంగములో నా కంటిజబ్బునుగురించి యడిగి, నేను నిమ్నజాతులకొరకు బనిచేయుచున్నట్లదివరకే విన్నారుగనుక యా విషయమై కొంత ముచ్చటించి, పిమ్మట గ్రామ్య గ్రాంథికభాషావిషయమెత్తి యావిషయమై గవర్నమెంటువారి యుత్తరువులు త్వరలోనే పడుననిచెప్పి సంభాషణలు ముగించి లోనికి బోయి, యొక యింగ్లీషు పుస్తకముదెచ్చి యది నాకిచ్చి యిట్లనిరి. “ఇది యమెరికా దేశస్థురాలైన నొక గ్రుడ్డి మూగ స్త్రీ వ్రాసిన గ్రంథము. దీని పేరు ‘ఆప్టిమిజం (Optimism)’ ఆమె గొప్ప గ్రంథకర్త్రి. మన సమావేశము జ్ఞాపకముండుటకు మీకు నే నీపుస్తకము బహుమతిగ నిచ్చుచున్నాను” అని చెప్పి నాకు సెలవిచ్చిరి. అంగరక్షకుడు నన్నెప్పటియట్ల క్రిందికిగొంపోయి బండి నెక్కించెను. సోమయాజులుగారును నేనును జరిగిన వృత్తాంతమును నరసింహేశ్వరశర్మగారికిని, మిత్రులకును జెప్పి, యచటనుండి జాతీయ

మహాసభకు బోయి న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారిని గలుసుకొని కాంగ్రెసులో మాటలాడవలెనని కుతూహలముగా నున్నది, ఏర్పాటు చేయగలరాయని యడిగితిని. అట్లేయని వారు సభాధ్యక్షునితో మాటలాడి, దక్షిణాఫ్రికానుగురించిన తీర్మానమును బలపరచుటకై నా పేరుపన్యాసకుల పట్టికలో వేయించిరి. ఆ తీర్మానమును బంగాళాదేశస్థుడు గట్టిగా నింగ్లీషులో ప్రతిపాదించెను. తెనుగుతో నేను బలపరచితిని. ఆదినము సభలో రమారమి పదివేలమంది యుండిరి. తెనుగు దెలిసినవారు రమారమి నాలుగైదు వేలుందురు. నే నుచ్చరించిన ప్రతివాక్యమునకు సభాసదులు సంతోషించి చప్పట్లు గొట్టిరి. నా కంఠధ్వని యన్ని ప్రక్కలకు వినబడెను. పది నిముషములు మాటలాడి వేదికదిగి, యాదినమునగూడ నిమ్నజాతుల విషయమై యాంధ్రసను హాలులో సభ జరుగునని విని, చెరువు సోమయాజులుగారిని, రాయవరపు రామమూర్తిని, వెంటబెట్టుకొని యచటకు బోయితిని. ఆ దినమున గవర్నరుగా రాసభ కధ్యక్షులు. మే ముపన్యాసవేదిక ప్రక్కనే గూరుచుంటిమి. గవర్నరుగారు వేదికనెక్కి ప్రక్కనున్న నన్నుజూచి "Hallow! Mr. Narasimham, you are here" (హలో! నరసింహంగారూ మీ రిక్కడున్నారా?) అని వంగి నాకు కరస్పర్శనమిచ్చి, "He is also working for the depressed classes" (ఈయన కూడ నిమ్నజాతులకై కృషి చేయుచున్నారు) యని శంకర నాయరుగారితో జెప్పిరి. ‘ఔను నే నెరుగుదునని’ శంకర నాయరుగారు బదులుజెప్పిరి. కొన్ని యుపన్యాసములైన తరువాత సభ ముగిసెను. ఆ మరునాడు, 1915వ సంవత్సరము జనవరి యొకటవతేది టంగుటూరి ప్రకాశముగారు తమ మిత్రులమైన మా కందరకు విందుజేసిరి. పిమ్మట రెండుమూడు దినములలో చెన్నపురినుండి బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి.

1915వ సంవత్సరమున నాంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభ బళ్లారిలో జరుగుటకు నిశ్చయింపబడినదని యిదివరకే వ్రాసితిని. ఆంధ్రనాటకపితామహుడని పేరుపొందిన ధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులవారి పేర బళ్ళారిలో నొకభవనమును గట్టించి, దానిని దెరుచుటకు నన్ను రమ్మని బళ్ళారి పురజనులు ఫిబ్రవరి నెలలో నాహ్వానించిరి. సాహిత్యపరిషత్సభ యేప్రియలునెలలో జరుగునుగావున నేనప్పుడువచ్చి యా పనిచేయుదునని వారికి వ్రాసితిని. వారాపని యంతవరకు నిలుపుచేసిరి.

సాహిత్యపరిషత్సభనిమిత్తము రాజమహేంద్రవరమునుండి నేనును, రాయవరపు రామమూర్తియు, గంటి వరహాలును వెంటబెట్టుకొని వెళ్ళితిమి. మాతో బారు శ్రీరామనరసింహారావుగారు గూడ వచ్చిరి. గుంటూరు మొదలుకొని గుంతకల్లువరకును త్రోవలో మాకు విందులు జరిగెను. నరసరావుపేటలో జిల్లామునసబుగానున్న తంజావూరు జగన్నాధరావుగారు మాకు నరసరావుపేట రైల్వే స్టేషనులో భోజనములు పెట్టించిరి. మా రైలుబండి రాత్రి నందియాల చేరునప్పటికి, నచట మిషను హైస్కూలులో నుపాధ్యాయుడుగానున్న ధారవాడ రామారావుగారు మా రాక విని గృహమందు వంటలు చేయించి, ప్లాటుఫారముమీద మా కందరకు పిండివంటలతో భోజనములు పెట్టిరి. తెల్లవారునప్పటికి బండి గుంతకల్లు చేరెను. అక్కడ మరియొక బండినెక్కి బళ్లారి యుదయము 10 గంటలకు చేరితిమి. చెన్నపురి శాసననిర్మాణసభలో నప్పుడు సభ్యుడుగానున్న పి. శివరావుగారి యింట నాకు బసనేర్పాటు చేసిరి. వారి మోటారుబండి నాయుపయోగములో నుండెను. సాహిత్య పరిషత్సభ రెండుదినములు జరిగెను. ఆనెగొంది మహారాజుగారైన రంగదేవరాయలు గారు సభకధ్యక్షులైరి. ఆ రాజుగారు శ్రీకృష్ణదేవరాయలవారి వంశస్థులట! ఆనెగొంది తుంగభద్రకావల నిజామురాష్ట్రములో నున్నది. జయంతి రామయ్యగారు, గుమ్ములూరి వెంకటరంగారావుగారు, నెమలి పట్టాభిరామారావుగారు, గాడిచర్ల హరిసర్వోత్తమరావుగారు మున్నగువారనేకు లాసభకు వచ్చిరి. బళ్ళారి "సరసవినోదినీ" నాటక సమాజమువారు మానిమిత్తము రెండు నాటకములు ప్రయోగించిరి. అందొకటి రామరాజు. ఆ నాటకములో శ్రీ తాడిపర్తి రాఘవాచార్యులు గారు పఠానుపాత్రధరించి మిక్కిలి యద్భుతముగా నటించి, నాటకాంతమున విలువగల జరీ బనారసుపట్టుశాలువ యొకటి నాకు బహుమానముగా గప్పిరి. రెండవ నాటకము కృష్ణమాచార్యులవారు రచియించిన పాదుకాపట్టాభిషేకము. అందు రాఘవాచార్యులుగారు దశరధునిపాత్రయు కృష్ణమాచార్యులవారి తమ్ముడైన గోపాలాచార్యులవారు భరతునిపాత్రయు ధరించి మిక్కిలి సొగసుగా నటించిరి. బళ్లారి జిల్లాబోర్డు ప్రెసిడెంటుగారు గోపాలస్వామి మొదలియారుగారును, బళ్లారి మునిసిపలు సభాధ్యక్షుడు నెగులూరు

నారాయణరావుగారును మమ్ము మిక్కిలి గౌరవించిరి. కృష్ణమాచార్యులు గారిపేర గట్టించిన భవనమును నేనొకనాడు దెరచితిని. కోలాచలము వెంకటరావుగారిని, వారితమ్ముడైన శ్రీనివాసరావు గారిని బళ్లారిలో దర్శించితిని. ఈ శ్రీనివాసరావుగారు తెనుగులో బహు నాటకములు వ్రాసిరి. గొప్ప న్యాయవాదియైన భీమారావుగారు నాకొకనాడు విందుచేసిరి. పిమ్మట పూర్వము కృష్ణదేవరాయలువారిచేత బాలింపబడి, ప్రస్తుతము పాడుపడియున్న విజయనగరపట్టణమును జూడ వెళ్లితిమి. అది తుంగభద్రాతీరమందున్నది. ఆ పట్టణముజూచుటకు రెండుమూడు దినములు పట్టెను. ఉదయమున పట్టణముజూచి మధ్యాహ్నమునకును, మధ్యాహ్నము పట్టణముజూచి సాయంకాలమునకు తుంగభద్రదాటి మే మానెగొందె వెళ్లుచుంటిమి. ఆ దినములలో శ్రీ రంగదేవరాయలువారే వంటలుచేయించి మాకొక యాలయములో భోజనము లేర్పాటు చేయించిరి. బసమాత్రము రంగదేవరాయలవారి కోటలోనే. బళ్లారినుండి నెగలూరి నారాయణరావుగారును, శంకరలింగము పిళ్ళగారును మాతో గూడవచ్చి, మాకా స్థలములన్నియు జూపిరి. శిధిలములైన యా దేవాలయములను, పాడుపడిన యాభవనములనుజూడ యెంతటి కఠినాత్ములకైనను గన్నుల నీరువచ్చును. ఎంతో వైభవ మనుభవించిన యామహానగరము కాలవశమున నట్టిదురవస్థపాలగుట మిక్కిలి శోచనీయము. నేను తుంగభద్రలో స్నానముచేసితిని. పుట్టియను రేవుపడవనెక్కి తుంగభద్ర దాటితిని. కన్నులున్నవా రాదృశ్యములు చూడదగినవి. కొన్ని శిల్పములను నేను జేతితో తడవిజూచితిని. మరలి వచ్చునప్పుడు "హొస్పేట" పట్టణముగూడ జూచితిమి. పిమ్మట మేము రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిమి.

ఆ సంవత్సరమున (1915) మే నెలలో నాంధ్రమహాసభ విశాఖ పట్టణములో జరిగెను. శ్రీ పానుగంటి రామారాయణంగారధ్యక్షత వహించిరి. ఆసభకు నేనుబోయి, యది ముగిసినతరువాత, "బారువా"లో జరిగెడు గ్రంథాలయసభకు వెళ్లితిని. త్రోవలో నన్ను యోగి శ్రీనివాసశాస్త్రిగారు గలుసుకొనిరి. బారువా ప్రభువైన ఖడంగాగారు, మానిమిత్తము రెండెడ్లబండి, బారువా రైలుస్టేషనునకు బంపిరి. ఆ బండి మేమెక్కినతరువాత ద్రోవలో

నౌక వంతెనమీదనుండి యేటిలోబడుటకు సిద్ధమయ్యెను. అప్పుడు నా గుమాస్తా కామరాజు వెంకటరమణశర్మయు, యోగి శ్రీనివాసశాస్త్రిగారును ముందుగా క్రిందికురికి చక్రములుబట్టుకొని బండిపడకుండనాపిరి. నాకపుడొక గండముదప్పెనని సంతసించితిని. పిమ్మట బారువాపోయి ఖడంగాగారి భవనములో జరిగిన గ్రంథాలయసభలో నేను మాటలాడితిని. అచటనుండి నేను ఛత్రపురము వెళ్లితిని. అది గంజాముమండలమునకు రాజధాని. అచట నా రెండవమేనకోడలైన వేంకటరత్నమ్మ పెనిమిటి కోట శేషగిరిరా వచటనున్న జిల్లారిజిస్ట్రారుగారి యాఫీసులో, సబురిజిస్ట్రారు పదవికి పని నేర్చుకొను చుండెను. వారియింట రెండు దినములుండి యచ్చటి "యాన్‌స్లో" (Anslo) హైస్కూలులో నొక యుపన్యాసమిచ్చి, యచటనుండి బరంపురము వెళ్లితిని.

ఆ సంవత్సరము గంజాముమండలసభలు బరంపురములో జరిగెను. రాజకీయసభకు మోచర్ల రామచంద్రరావుగా రధ్యక్షులు. సంఘసంస్కరణ సభ కధ్యక్షుడుగా నన్నాహ్వానించిరి. రాజకీయసభ ముగిసిన తరువాత, నాలుగవదినమున సంఘసంస్కరణసభ జరిగెను. ఆదినమున నింతింత యనరాని యెండకాచి నిప్పులు వర్షించినట్లు గాడ్పులు వీచెను. ఆ సభకు నా ప్రాతమిత్రుడైన శొంఠిభట్ల వెంకయ్యగారు వచ్చిరి. అప్పుడాయన గోపాలపురములోని కస్టంసు సూపరెంటెండెంటుగా నుండిరి. ఆయన నన్ను గోపాలపురము రమ్మని బలవంతపెట్టిరి. గాది రాఘవరావుపంతులుగారి మోటారు నెరువుపుచ్చుకొని మేము గోపాలపురము వెళ్లితిమి. ఆయూరు సరిహద్దులకు వెళ్ళునప్పటికే చల్లగాలివీచి మాకెంతో చైతన్యము కలిగించెను. ఎండచేమాడిన మా శరీరములు హాయిహాయి యని సుఖియించెను. అక్కడ జేరినతోడనే బ్రహ్మమతమునుగురించి నేనొక గంటసేపచటి జనుల కుపన్యసించితిని. ఆరాత్రి యచటనిద్రించి మరునాడు బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరమువెళ్ళి, యచటనుండి భీమవరము వెళ్ళి యచట సభలో నొక యుపన్యాసమిచ్చి, యచటనుండి నిడమర్రు గ్రామము వెళ్లి, యచట స్థాపింపబడిన పోతన గ్రంథాలయ వార్షికోత్సవమున సభ కధ్యక్షత వహించితిని. పోతనామాత్యుని పవిత్రజీవితమునుగురించి యుపన్యసించి, యచటనుండి బయలుదేరి పూళ్ళ గ్రామము వెళ్లితిని. అచట సభజేసి మధ్యమ పాఠశాల నొకదానిని స్థాపించుకొమ్మని గ్రామజనులను హెచ్చరించుచు నుపన్యసించి, మరునాడు బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరము జేరితిని. నడి వేసవికాలములో ఛత్రపురమునుండి ప్రయాణముజేసి యెన్నో గ్రామములు

దిరిగినప్పటికి నా దేహారోగ్యము చెడక యెప్పటివలె నుండెను. అప్పటికి నాకు నలుబదియెనిమిదవయేడు నడచుచుండెను. నేను వేళకు మిత భోజనము చేయుచు, మితభుక్కునై వేళకు నిద్రించుచు, నెడనెడ నుపాహారములు తినక, కాఫీ, టీలను ద్రాగక తాంబూలమునువేయక, చుట్ట కాల్చక, పొడుముపీల్చక, యే దురభ్యాసములు లేక కాలక్షేపము చేయుటచే, యప్పుడేగాక డెబ్బదియేడవయేట నిప్పుడుగూడ నా దేహారోగ్యము సరిగా నున్నదని చెప్పవచ్చును. ముసలివాండ్రకు వార్ధక్యములో నవసరమైన నల్లమందుసైతము నా కిప్పటికిని నవసరములేదు.

ఆ సంవత్సరము (1915) సెప్టెంబరు నెలలో కాబోలు కవిబ్రహ్మయైన తిక్కనసోమయాజులువారి జయంతిమహోత్సవమును జరుపదలచి నెల్లూరు పురవాసులు తత్సభకు నధ్యక్షత వహింపుమని నన్నాహ్వానించిరి. నా వదినెగారికుమారుడైన రావూరి సూర్యనారాయణను నా సహాయార్థము దీసికొని, నెల్లూరు వెళ్లితిని. తిక్కన జయంతిమహోత్సవసభ లక్ష్మీనరసారెడ్డి టవునుహాలులో జరిగెను. అచట గవర్నమెంటు ప్లీడరైన మైదవోలు చంగయ్యగారు మొదలైన ప్రముఖులు దయచేసిరి. విశాలమైన యా పురమందిరము జనులతో నిండిపోయెను. కవిబ్రహ్మయెడ నాకు గల భక్తి విశేషముచేత నేను మహోపన్యాసము చేసితిని. నా ప్రాతగురువైన వేదము వేంకటాచలముగారు నెల్లూరులో నప్పుడు న్యాయవాదులుగా నున్నందున నేను వారి దర్శనము చేసితిని. వారప్పుడు "జండు" భాషలో గొప్ప కృషి చేయుచుండిరి. అది సంస్కృతమునకు సన్నిహితమైన భాషయని వారు నాకు జెప్పిరి. నెల్లూరు పురవాసులు నేను రెండవతరగతిలో (2nd Class) ప్రయాణము చేయునట్లు ఖర్చులిచ్చిరి. నాలుగుదినముల తరువాత నెల్లూరునుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని.

ఆ సంవత్సరము 1915 అక్టోబరు నెలలో కర్నూలుజిల్లాసభలు నందియాలలో జరిగెను. రాజకీయసభకు గౌరవనీయులు బయ్యా నరసింహేశ్వరశర్మగా రధ్యక్షత వహించిరి. సంఘసంస్కరణసభ కధ్యక్షుడుగా నన్నాహ్వానించిరి. నేను రావూరి సూర్యనారాయణను దీసికొని నందియాల వెళ్ళితిని. రాజకీయసభలకు గూడ నేను హాజరై, నాలుగవనాడు సంఘసంస్కరణ సభ కధ్యక్షత వహించితిని. కర్నూలులో జిల్లా మునసబుగానున్న సి.వి. కృష్ణ స్వామయ్యరుగారు సభకు దయచేసి, ప్రత్యేకముగా నా యుపన్యాసమును వినుటకే కర్నూలునుండి తాము వచ్చితిమని నాతో జెప్పిరి. గుత్తినుండి పత్తి కేశవపిళ్ళెగారును, కర్నూలునుండి సర్వేపల్లి నరసింహారావుగారు మొదలగు

ప్రముఖులనేకులు సభలకు వచ్చిరి. సభలు జయప్రదముగా జరిగెను. అయిదవదినమున నేనచట బయలుదేరి రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళితిని. నావద్దనున్న పిల్లవాడు జీవనాధారము లేకుండుటచే జెడిపోవునని యెంచి గంటి వరహాలును మిషను ట్రయినింగుస్కూలులో చేరిపించితిని. బోధనాభ్యసనము పూర్తియైనతరువాత నతడు మా యిల్లు విడిచి తన స్వదేశమైన విశాఖపట్టణపు జిల్లా బోయి, యచట నొక యుపాధ్యాయపదవి సంపాదించుకొని, యాలుబిడ్డలతో సుఖజీవనము చేయుచున్నాడు.

1915వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో నేను హైదరాబాదు (డక్కన్) వెళ్ళవలసివచ్చెను. ఆంధ్రభాషా దేశాభిమానులైన మాడపాటి హనుమంతరావుగారు మొదలైన యచటి యాంధ్రప్రముఖులు శ్రీకృష్ణదేవరాయలపేర నొక గ్రంథభాండాగారము స్థాపించి, దాని వార్షికోత్సవసభ కధ్యక్షుడుగా రమ్మని నన్నాహ్వానించిరి. అప్పుడు నాదగ్గర లేఖకుడుగా నుండిన కాకర్ల కొండయ్యయను నియోగియువకుని వెంటబెట్టుకొని హైదరాబాదు వెళ్ళితిని. అచటి యాంధ్రప్రముఖులు నన్ను మిక్కిలి గౌరవించి, కీర్తిశేషులైన రావిచెట్టు రంగారావుగారి ధర్మపత్నియగు లక్ష్మీనరసమ్మగారియింట నాకు బస యేర్పాటుచేసిరి. ఆమె యాదరణము మిక్కిలి బాగుండెను. సభ గొప్పగా జరిగెను. సభకు సరోజినీదేవిగారు, సర్. అక్బరు హైదరీగారు మున్నగువారు దయచేసిరి. రావిచెట్టు లక్ష్మీనరసమ్మగారు సభలో నాకు గప్పవలసినదని యొక విలువగల పట్టుశాలువను బంపిరి. ఆ శాలువను సరోజినీదేవిగారు నా మెడలో వైచిరి. సభ ముగిసినతరువాత నే నాయూరిలో రెండుదినములుండి సరోజినీదేవిగారిని, నామె భర్తయగు ముత్యాల గోవిందరాజునాయుడుగారినిజూచి, పిమ్మట సికిందరాబాదు జనులు నన్నాహ్వానింపగా నే నచటికి బోయితిని. అచ్చట సంస్కృతభాషమీదను, సంఘసంస్కరణమీదను రెండుపన్యాసములిచ్చి, తరువాత స్త్రీలకొరకు ప్రత్యేక మొకసభ గావించి, యందు స్త్రీవిద్యనుగురించి యుపన్యసించితిని. ఆసభకు డాక్టరు మల్లనగారి భార్య యధ్యక్షత వహించెను. ఆసభలు ముగించి నేను రాజమహేంద్రవరము వచ్చినతరువాత, పూర్వాచారపరాయణులైన వీరభద్ర పాకయాజిగారు, సికిందరాబాదులో సభలుజేసి యచటిసభలో నే జెప్పిన యభిప్రాయములను ఖండించిరని పత్రికలలో జదివితిని. నే నచటనుండగానే నా యభిప్రాయములను ఖండించినపక్షమున మిక్కిలి బాగుండును, నుచితముగా నుండియుండును.

ఆ సంవత్సరము 1915 అక్టోబరునెలలో నా రెండవ మేనకోడలైన వెంకటరత్నమ్మకు జ్యేష్ఠకుమారుడు పుట్టెను. తలిదండ్రులు వానికి నాపేరు పెట్టిరి. ఈ సంవత్సరమున శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారును, వారి దివానుగారైన మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారును, కుటుంబములతో రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. మహారాజుగారు మ్యూజియమువద్దనున్న వారి బంగాళాలో బసచేసిరి. మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారి భార్యయైన సోమమ్మగారికిని, నా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మకును చిన్నతనమునుండి వీరవాసరములో మిక్కిలి స్నేహమగుటచే వారు మా యింటనే బసచేసిరి. మహారాజావారు వచ్చుటకుముందు, వారిరాకనుగురించి సుబ్బారాయుడుగారు ముందుగా నాకు దెలియచేసి, వారు సెంట్రలుజెయిలు, రెండు కళాశాలలు, రామమోహన స్కూలు, టవునుహాలు చూతురుగావున తగిన యేర్పాటులు చేయించవలెనని వ్రాసిరి. దానింబట్టి నేను జెయిలు సూపరింటెండెంటుగారితోను, కళాశాలల ప్రిన్సిపాలురతోను మాటలాడి యేర్పాటులు చేసితిని. రాజాగారు నన్ను, సుబ్బారాయుడుగారిని వెంటబెట్టుకొని సెంట్రలుజెయిలును, రామమోహన స్కూలును జూచిరి. కళాశాలలు వారేబోయి చూచిరి. కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారు వారికి తోటవిందు మ్యూజియములో జేసిరి. చాలమంది పురప్రముఖులు వచ్చిరి. రాజుగారు వీరేశలింగపాఠశాలనుకూడ జూచిరి. అక్కడ నొకసభ జరుగగా దానికి శ్రీరాజాగా రధ్యక్షత వహించిరి. సభలో విద్యార్థులు వీరేశలింగముగారి ప్రహసనమొకటి ప్రదర్శించి సభాసదులను వినోదపరచిరి. నా రామమోహనపాఠశాలలో నప్పటికి నూరుమంది విద్యార్థులుండిరి. ఏడుగురుపాధ్యాయులుండిరి. ఆ సంవత్సరమునుండి శ్రీరాజాగారు మా పాఠశాలకు సహాయముచేయజొచ్చిరి. ఏటేట రు.500/-లు విరాళమీయజొచ్చిరి.

ఆ పాఠశాలలో నొక హరిజనోపాధ్యాయుని నియమించితిని. అతనిపేరు నరసింహారావు. అతనికి నెలకు రు.15/-లు జీత మేర్పరచితిని. అతడు స్కూలుఫైనలు పరీక్షయందు గృతార్థుడయ్యెను. అతని నివాసస్థానము తణుకుతాలూకాలోని పెనుమంట్రగ్రామము. అతడు క్రైస్తవులలో గలియుటకు ప్రయత్నించెను. కారణ మేమన వారు తన కిరువది యైదు రూపాయలు జీతమిత్తురని చెప్పెను. మిషను స్కూలు ప్రధానాచార్యులైన పోతుకూచి సుబ్బయ్యగారు నావద్దకు వచ్చి యిటులజెప్పిరి. "నరసింహారావునకు జీతము చాలదట! మీరు వానికి 25 రూపాయలు జీతమిచ్చిన మీ పాఠశాలలో నుండునట. క్రైస్తవులలో గలియడట. అయిదు రూపాయలు

మీకు దండుగయైనను వానిని మతాంతరులలో గలియకుండ చేసినఫలము మీకు దక్కును. కావున మీరు దీని కొప్పుకొను"దని నన్ను బ్రతిమాలిరి. హిందూమతాభిమానముచేత వానిని క్రైస్తవులలో జేరకుండ జేయుటకై నేను దాని కొప్పుకొంటిని. కాని కొన్నిమాసములైన తరువాత నతడు మరియొక క్రైస్తవపాఠశాలలో నుపాధ్యాయుడుగజేరి క్రైస్తవులలో గలసెను. క్రైస్తవమతగురువుల చేతులలో విశేషము ధనముండును గనుక వారీప్రకారముగ ధనమిచ్చియు, నుద్యోగములిచ్చియు నిమ్నజాతులవారిని దమమతములోనికి జేర్చుకొనుచుందురు.

మా ముద్రాక్షరశాల బజారులో, వాడ్రేవువారి మేడలో నుండెను. కొన్ని గారణములచేత మేము దానిని విడువవలసివచ్చెను. ఆర్యపురములో నొక యింటికి మా ముద్రాక్షరశాలను మార్చితిమి. మా ముద్రాక్షరశాలకు ముద్రా యంత్రము (మెషీను) దెచ్చి, వృద్ధి చేయవలెనని సంకల్పము గలిగెను. నాయొద్ద ధనములేదు. చిత్రపు నరసింహారావుగారు తా నా యంత్రమునకు గావలసిన సొమ్ము పెట్టుబడిపెట్టెదననియు, నిద్దరముగలసి పనిచేసుకోవచ్చు ననియు చెప్పిరి. దానిని నే నొడంబడితిని. ఆ యంత్రము దెచ్చుటకై నరసింహారావుగారును, సత్యవోలు అప్పారావుగారును చెన్నపురిపోయి కొనితెచ్చిరి. వృద్ధిచెందిన యా ముద్రాక్షరశాలకు నార్యపురములోని యిల్లు చాలనందున నా కార్యస్థానమును నిన్నీసుపేటలో నేదేని పెద్దభవనమునకు మార్చవలెనని తలంచితిమి. అప్పు డిన్నీసుపేటలో శ్రీ విజయనగరము మహారాజాగారి మేడ కాళీగానుండెను. దానినిమిత్తమై ప్రయత్నముచేయుటకు నేను విజయనగరము వెళ్ళి గురజాడ అప్పారావుగారిని మరికొందరు ముఖ్యులను జూచితిని. వారివల్ల నా కా కార్యసాఫల్యమగు నట్లగపడలేదు. అప్పుడు విజయనగర సంస్థానమునకు మేనేజరుగా ఫౌలరు (Fowler) దొరగారుండిరి. నా మిత్రుడైన చెరువు సోమయాజులుగారికిని, దొరగారికిని గొంత పరిచయముండుటచే దొరగారియొద్దకు బోయి మాటాడి యా మేడను మా కద్దెకు నిప్పింపుమని సోమయాజులుగారిని బంపితిని. ఆయన నాకు నిజమైన మిత్రుడగుటచే శ్రమపడి విజయనగరమువెళ్ళి దొరగారితో మాటాడి సంవత్సరమునకు రు. 400 లద్దెచొప్పున మా కిప్పించిరి. అంతట మేము మా కార్యస్థానమును నిన్నీసుపేటలోనికి మార్చితిమి. మా మనోరమా ముద్రాక్షరశాలగాక యా భవనములో చిత్రపు నరసింహారావుగారి సొంతమైన వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలగూడ నుండెను. దానిలో వారు కోర్టుతీర్పు లచ్చువేయుచుండిరి. ఆపని యొక్క లాభనష్టములు వారివేగాని నాకు

సంబంధములేదు. నా "దేశమాత" పత్రిక ప్రకటించెడు దినములలో రాజమహేంద్రవర మ్యునిసిపాలిటి వ్యవహారములు తృప్తి కరముగా లేనందున, దానినిగురించి కఠినవిమర్శనలను ప్రహసనములను వ్రాయుటచేతను, మరికొన్ని యితర విమర్శనములు ప్రకటించుటచేతను, నాకు గొందరు విరోధులు బయలుదేరిరి. విశేషించి వీరేశలింగముగారి పక్షమున నే నుండుటచేత, నాకు పూర్వపరిచితులైన టంగుటూరి శ్రీరాములుగారితోను నాళము కృష్ణారావుగారితోను మాటలు పోయెను.

నాళము కృష్ణారావుగారు వీరేశలింగముగారిపేర గ్రంథభాండాగారము స్థాపించి దానిని వీరేశలింగముగారి టవునుహాలులో ప్రార్థనమందిరము మేడమీదబెట్టిరి. ఆ గ్రంథాలయమునకు నే నధ్యక్షుడనుగా నుంటిని. వీరేశలింగముగారికిని నాళము కృష్ణారావుగారికిని గలిగిన మనస్పర్ధలచే గ్రంథాలయమునకు వీరేశలింగముగారిపేరు తీసివేయవలెనని, తత్పరిపాలక వర్గమునకు, కృష్ణారావుగారికిని సంకల్పము గలిగెను. ఒకసారి వా రాప్రయత్నము చేసిరిగాని వారి సంకల్పము నెరవేరలేదు. సభ్యులలో నధికసంఖ్యాకులు వీరేశలింగముగారి పేరుంచవలెనని కోరిరి. కాని వారు దాని కొక యుపాయ మాలోచించిరి. నేను దాని కధ్యక్షుడుగా నున్నంతకాలము వీరేశలింగముగారి పేరు తొలగించుటకు వీలులేదనినమ్మి మొదట నన్నధ్యక్షపదవినుండి తొలగించుటకు నిశ్చయించిరి. అది సాధ్యము గాకపోయినందున వారు మరియొకయెత్తు నెత్తిరి. ఒక్కొక్క గ్రంథాలయసభ్యుడు సంవత్సరమునకు మూడురూపాయిలు చందా నీయవలెను. ముప్పదిమంది సంవత్సరమున కీయవలసిన చందా రు.90లు నాళము కృష్ణారావుగారే యిచ్చి, తమ కనుకూలురైన ముప్పదిమంది క్రొత్తసభ్యులను చేర్చిరట. ప్రాతసభ్యులు గొందరును క్రొత్తసభ్యులు యీ ముప్పదిమంది గలసి గ్రంథాలయసభచేసి, యధ్యక్షపదవినుండి నన్ను దొలగించి, నాస్థానమున శ్రీ గంటి లక్ష్మన్నగారి నధ్యక్షులుగా నేర్పరచిరి. ఆ తరువాత గ్రంథాలయమునకు వీరేశలింగముగారి పేరు దీసివేసి, దానికి "ప్రజా గ్రంథాలయము" (Peoples Library) అని పేరుపెట్టిరి. ఆ కాలమున వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారి బావమరదియైన యద్దంకి సత్యన్నారాయణ, "వసురాయ గ్రంథాలయ" మనుపేర నొక గ్రంథాలయము స్థాపించి నడుపుచుండెను. కొంతకాలమైన తరువాత ప్రజా గ్రంథాలయమును వసురాయ గ్రంథాలయమును గలిపి "గౌతమీ" గ్రంథాలయమను పేరుపెట్టి మ్యూజియము సమీపమున నొక భవనము

గొని యందులో పెట్టిరి. అది యిప్పుడు మిక్కిలి వృద్ధిలో నున్నది. ఆంధ్రదేశములో నట్టి గ్రంథాలయము మరియొకటిలేదు.

1915వ సంవత్సరములో మాపట్టణములో నొక విశేషము జరిగెను. స్టీవర్టు దొరగారు, టంగుటూరి శ్రీరాములుగారిమీద వీరేశలింగముగారు తెచ్చిన యభియోగము కొట్టివేసినందున, వీరేశలింగముగారు నీతిబాహ్యుడనియు, టవునుహాలులోనున్న జ్యూబిలీ పఠనమందిరములో నట్టివాడు సభ్యుడుగా నుండతగడని, యాయనను సభ్యునిగా దొలగింపవలెనని యాలోచించి, పఠనమందిరములోని యీ క్రింది యారుగురు సభ్యులు నొక యర్జీవ్రాసి, జూబిలీ పఠనమందిర కార్యదర్శిగారి కిచ్చిరి. టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు, దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారు, వాడ్రేవు శంభులింగము గారు, నాళము కృష్ణారావుగారు, ఎర్రమిల్లి కామరాజుగారు, మాంధాత కామేశ్వరరావుగారు ఈ యారుగురే యని జ్ఞాపకము. ఇది చాలాకాలమునాటి విషయమగుటచే పొరపాటున్నపక్షమున పాఠకమహాశయులు మన్నింతురుగాక. ఇది మహాసభలో విచారింపవలసినవిషయము గావున, జ్యూబిలీ పఠనమందిర కార్యదర్శి పఠనమందిరసభ్యుల సభ (General body meeting) గావించెను. అప్పుడు పఠనమందిరములో నూరుమంది సభ్యు లుండిరి. ఎనుబదియిద్దరు సభ్యులు హాజరయిరి. వీరేశలింగముగారిమీద నిందారోపణ చేయుటయు వారిని దీసివేయుటయు కృతఘ్నతయనియు, నది యకార్యమనియు నేను గట్టిగా నా సభలో వాదించితిని. దొరతనమువారి కళాశాలలో తత్త్వశాస్త్రపండితులైన చక్రవర్తిగారు గూడ వీరేశలింగముగారి పక్షమున వాదించిరి. అర్జీ నిచ్చినవారిలో సభకు నలుగురు రాలేదు. ఇద్దరు మాత్రము వచ్చిరి. పఠనమందిరములో జారులుండవచ్చును. సురాపానప్రియు లుండవచ్చును. అనృతవాదు లుండవచ్చును. అట్టివారు మా జ్యూబిలీ పఠనమందిరములో నా కాలమున నుండిరేమో యని నా యభిప్రాయము. అట్టివారు సభ్యులుగా నుండవచ్చునుగాని వీరేశలింగముగారివంటి పవిత్రశీలుడు, దేశోపకారి, స్వార్థత్యాగి సభ్యుడుగా నుండగూడదని యర్జీనిచ్చినవారి కెట్లుదోచెనో నేనూహింపలేకున్నాను. వీరేశలింగముగారు, రు.7000/-లు ఖర్చుపెట్టి కట్టించిన టవునుహాలునుండి, యాయననే తరిమివేయుటకు సభ్యులు ప్రయత్నించుట మిక్కిలి హాస్యాస్పదముగా నున్నదని పఠనమందిరాధ్యక్షులైన న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు పలుకుచు వోటులను దీసికొనిరి. హాజరయిన యెనుబదియిద్దరు సభ్యులలో

డెబ్బదియెనమండుగురు వీరేశలింగముగారి కనుకూలముగా వోట్లనిచ్చిరి. ఇద్దరు తటస్థులైరి. ఇద్దరు మాత్రము వీరేశలింగముగారికి వ్యతిరేకముగా వోటుచేసిరి. దీనితో వీరేశలింగముగారికి రాజమహేంద్రవరములో నెంత గౌరవముగలదో పలుకుబడిగలదో తెలిసిపోయెను.

మేము మంచి ముద్రాయంత్రము కొని తెచ్చి యిన్నీసుపేటలో మా కార్యస్థానము స్థాపించిన తరువాత, నాకు చిరకాలపరిచితుడును, నా కిరుగుపొరుగువారు నైన నందివాడ విశ్వేశ్వరరావుగారు నాకడకు వచ్చి మా ముద్రాక్షరశాలలో దనకుగూడ నొక భాగమిమ్మని యడిగిరి. దీనిలో లాభముండదు. దీనిలోనికి దిగవద్దని రాయవరపు రామమూర్తి విశ్వేశ్వరరావు గారికి సలహా చెప్పెను. ఈ విషయమై మా భాగస్వామియైన చిత్రపు నరసింహారావుగారితో నేను చెప్పగా, విశ్వేశ్వరరావుగారిని భాగస్వామిగా జేర్చుకొనగూడదని నాతో వారు గట్టిగా జెప్పిరి. సొమ్ము పెట్టుబడికిని కార్యనిర్వహణమునకును నొకరికొకరు సహాయులుగా నుందురుగనుక విశ్వేశ్వరరావుగారిని చేర్చుకొనుట మంచిదని నేనంటిని. ఎట్టకేలకు నరసింహారావుగారు గూడ దమ పట్టువిడిచి విశ్వేశ్వరరావుగారిని మూడవ భాగస్వామిగా చేర్చుకొనిరి. అంతట మేము ముగ్గురము నొక యొడంబడిక వ్రాసుకొని రిజిస్టరు చేయించుకొంటిమి. ఆ యొడంబడిక ప్రకారము సొమ్ము పెట్టుబడి నరసింహారావుగారును విశ్వేశ్వరరావుగారును పెట్టవలెను. అచ్చుకూటములో నచ్చుపని నేను దీసుకురావలెను. పనివాండ్రచేత పనిచేయించి యచ్చుకూటమంతయు నరసింహారావుగారు మేనేజిమెంటు చేయవలెను, జమాఖర్చు లెక్కలు (Accounts) వ్రాసి సరిగా నుంచుట విశ్వేశ్వరరావుగారిపని. శ్రీ పిఠాపురము మహారాజాగారు తమ సొంతడబ్బు ఖర్చుచేసి వీరేశలింగముగారి గ్రంథములన్నియు సంపుటములుగా నచ్చువేయించి, వీరేశలింగముగారికి బహుమతి నీయదలచిరి. అది పెద్దపని. అవి యచ్చువేయుపని నా కీయవలసినదని రాజాగారికి దరఖాస్తు పెట్టి మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారితో గూడ మాటాడితిని. మచ్చునకొక సంపుట మచ్చువేసి పంపుడు, ఆ పనిని జూచి మీ కిచ్చెడి విషయమై యాలోచించెదమని సుబ్బారాయుడుగారు నాకు ప్రత్యుత్తరమిచ్చిరి. అట్లే నేనొక సంపుట మచ్చువేయించి వారికి బంపితిని. దానిని జూచి మహారాజావారు పనికి మెచ్చి, మిగిలిన పనిని మా కిచ్చిరి. మొత్తముమీద మేము తొమ్మిది సంపుటము లచ్చువేసితిమి. నా "మనోరమ"యు, నా "దేశమాత"యు మా యచ్చుకూటములోనే యచ్చు

పడుచుండెను. దానికి నేను వేరే సొమ్ము నిచ్చుచుంటిని. నా పత్రికల నిమిత్తము నా గుమాస్తాలనిమిత్తము మేడలో గొంతభాగము నాక్రింద నుంచుకొని, దానికి బాడిగక్రింద సొమ్ము కొంత వేరుగనిచ్చుచుంటిని. నేదెచ్చినపనివల్లను మొత్తముమీద మూడు సంవత్సరములకు నచ్చు కూటమునకు 10 వేల రూపాయలువచ్చెను. వీరేశలింగముగారి పనివల్లనే 7500 రూపాయలు వచ్చెను. ఇంతలో విశ్వేశ్వరరావుగారికి జబ్బు చేసెను. ఆకారణమున వారచ్చుకూటమునకు వచ్చుటయు లెక్కలు వ్రాయుటయు మానిరి. నరసింహారావుగారి మేనేజిమెంటు గూడ తృప్తికరముగా లేకపోయెను. నరసింహారావుగారి సొంత యచ్చుకూటముగూడ నచ్చటనే యుండుటచే వారు సొంతపనిమీద నెక్కుడు శ్రద్ధ వహించి యుమ్మడిపనిమీద సవతితల్లి ప్రేమ జూప నారంభించిరి. అప్పుడాయన స్వలాభపరాయణుడయ్యెననుట నిస్సంశయము; జమాఖర్చు లెక్కలు లేకపోవుటచేతను, నచ్చుపని సరిగా జరుగకపోవుటచేతను మా ముద్రాక్షరశాల క్రమముగా క్షీణదశకు వచ్చుచుండెను. సొమ్మంతయు విశ్వేశ్వరరావుగారును నరసింహారావుగారును బుచ్చుకొని యిష్టము వచ్చినట్లు ఖర్చుపెట్టి, యచ్చుపడిన వీరేశలింగముగారి సంపుటములలో గొన్నింటికట్టలు కట్టించి, కొన్నింటికి కట్టించుట మానిరి. అచ్చుపని పూర్తిచేసి యప్పగించవలసిన భారము నాది గావున కొన్ని సంపుటములకు నా సొంతడబ్బుతో నేనే యట్టలు గట్టించవలసివచ్చెను. విశ్వేశ్వరరావుగారికి నెమ్మదిగానున్నను నచ్చుకూటములో భాగమును మానుకొంటినని మాకు దెలియజేసిరి. నరసింహారావుగారు, విశ్వేశ్వరరావుగారు పనివాండ్రకు జీతములిచ్చుట మానిరి. వీరేశలింగముగారి సంపుటములు రాజమహేంద్రవరములో మ్యూజియముకడ రాజాగారి బంగాళాలో పెట్టించవలసినదని యుత్తరువులు వచ్చినందున వాటి నచ్చట చేర్చితిని. హితకారిణీసమాజ కార్యదర్శియైన రెబ్బాప్రగడ పాపయ్యగారు వీరేశలింగము గారి మరణానంతరమున రాజాగారి బంగాళాలోని సంపుటములను, వీరేశలింగముగారి పాఠశాలలో బెట్టించిరి. పైపని యటుండగా నా "మనోరమ"యు, "దేశమాత"యు నచ్చుపడుటయే కష్టమయ్యెను. అందుచేత నేను 1919వ సంవత్సరమునుండి నా పత్రికలు రెండును బ్రకటించుటమాని ముద్రాయంత్రములో భాగముగూడ నేను వదలుకొంటిని.

1916వ సంవత్సరమున నేను రాజమహేంద్రవరము బ్యాంకులో "ఓవరుడ్రాఫ్టు" (overdraft) కాతా పెట్టించుమని దరఖాస్తు చేసి కాషియరుగారైన

పునుగుపాటి సుబ్బారావుగారితో మాటాడితిని. సుబ్బారావుగారి యభిమానము వలన సంవత్సరమునకు రెండువేల రూపాయలవరకు నప్పుడప్పుడు నేను బ్యాంకులో బదులుపుచ్చుకొనవచ్చునని కాతా యేర్పడెను. నా పత్రికలకు గావలసిన కాగితములు దెచ్చి నిలువజేసికొనుటకును పత్రికావ్యాపారము సరిగా జరుపుకొనుటకును నాకు వీలు కలిగెను. కాని బ్యాంకువారి కిద్దరు పురుషులు జామీనుండవలసివచ్చెను. అప్పుడు వీరవాసరములో మాకున్న భూములు మొదలైన యాస్తి నేనును, మా తమ్ముడును గలసి బ్యాంకువారికి హామీ నిచ్చితిమి. ఇక రెండవవారు హామీ నీయవలసివచ్చెను. అప్పుడు నా ప్రియమిత్రులు చిరపరిచితులైన కనుపర్తి శ్రీరాములుగారు దన యావదాస్తియు నానిమిత్తమై బ్యాంకువారికి హామీనిచ్చిరి. లోకములో నటువంటి మిత్రు లుండుట యరిది. ఈ దినములలో మరియొకరినిమిత్తము తన యావదాస్తిని జామీనిచ్చు సాహసు లెవరుందురు? శ్రీరాములుగారి మంచితనమునకును, పరోపకారబుద్ధికిని నిది ప్రబలసాక్ష్యము కాదా! వారికీ వ్యవహారములో లేశమైన దండుగలేకుండ బ్యాంకువారికి నేనీయ వలసిన సొమ్మంతయు నిచ్చివేసి మా తమ్మునియొక్కయు, శ్రీరాములుగారి యొక్కయు జామీనులు వదలించి కృతార్థుడనైతిని.

1916వ సంవత్సరమున నాంధ్రమహాసభ కాకినాడలో జరిగెను. దానికి మోచర్ల రామచంద్రరావుగా రధ్యక్షులైరి. నేనా సభకు బోయి యేదో విషయమై మాటలాడితిని. ఆ సంవత్సరము నాలుగవ గోదావరీమండలసభ రామచంద్రపురములో జరిగెను. అపుడు రాజకీయసభకు నెవ రధ్యక్షులైరో జ్ఞాపకములేదు. సంఘసంస్కరణసభలో నధ్యక్షులు వక్తలు లేరు. సంస్కరణమునుగురించి యొక యుపన్యాసమిమ్మని సభాసదులు నన్ను గోరిరి. వారి కోరిక ననుసరించి, సంస్కరణావశ్యకతనుగూర్చి నే నొక పెద్ద యుపన్యాసమిచ్చితిని. ఆ సంవత్సరమున నెల్లూరులో నాంధ్రగ్రంథాలయ మహాసభ జరిగెను. నేను నెల్లూరుకుబోయి హాజరై యా సభాకార్యక్రమమున బాలుగొంటిని. దాని కధ్యక్షులెవరయిరో జ్ఞాపకములేదు. నెల్లూరునకు సమీపములో "పొట్లపూడి" యను నొక చిన్న గ్రామము గలదు. అచట నొక చిన్న గ్రంథాలయము గలదు. ఆ గ్రామ నివాసులైన పొణకా పట్టాభిరామరెడ్డి గారు, తమ యూరులోనున్న గ్రంథాలయవార్షికోత్సవమున నన్నధ్యక్షత వహింపుమని కోరి నన్ను దీసికొనివెళ్ళిరి. నే నా గ్రామముబోయి మా బంధువుల యింట బసజేసి, గ్రంథాలయవార్షికోత్సవము జరిపి, పిమ్మట రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని.

19. “దేశమాత” పత్రికకు చిక్కు

1917వ సంవత్సరమున “దేశమాత” పత్రికలో నేను గ్రామములో లేనప్పుడు, దొరతనమువారిని విమర్శించుచు, నొక యాక్షేపణీయమైన వ్యాసము ప్రకటింపబడెను. అందుచేత దొరతనమువారి యుత్తరువుప్రకారము, కాకినాడ జిల్లాకలెక్టరుగారు, మా ముద్రాక్షరశాలమీద వేయిరూపాయిలు ధరావతు నీయమని యాజ్ఞాపించిరి. అప్పుడు భాగస్వాములము ముగ్గురము కూడి, యుమ్మడిమీద మారువాడివద్ద యప్పుదెచ్చి, ధరావతు చెల్లించితిమి. మూడు నాలుగేండ్ల తరువాత దొరతనమువారు మా ధరావతు మాకిచ్చి వేసినందున మారువాడియప్పు పూర్తిగ దీర్చివేసితిమి.

1916వ సంవత్సరాంతమున జాతీయమహాసభ (Indian National Congress) లక్నో పట్టణమున జరిగెను. ఆ సభకు బోయి తిరిగివచ్చుచు “అనిబిసెంటు”గారు మా పట్టణములో నొకనాడాగిరి. ఏదే నొక యుపన్యాస మిమ్మని యామెను పురజనులు గోరిరి. అందుకామె సమ్మతించెను. ఆదినములలో మా కృత్తివెంటి నాగేశ్వరరావుగారు నాటకము లాడింపవలెనని, ప్రాతయూరిలో వడ్డివీధిని యొక పెద్ద డేరా వేయించిరి. బిసెంటమ్మగారిసభ యాడేరాలో జరిగెను. ఆ సభ కచ్చటజేరిన యువకులు నన్నధ్యక్షునిగ నుండమని కోరిరి. పెద్దలెందరో నుండగ నే నధ్యక్షునిగ నుండుట భావ్యము కాదని నేను చెప్పినను వినక, సభాసదులు నేనే యుండవలెనని పట్టుపట్టిరి. నక్కయెక్కడ దేవలోకమెక్కడ నన్నట్లు, నేనెక్కడ బిసెంటమ్మ యెక్కడ? ఐనను నేను బిసెంటమ్మనుగురించి యింగ్లీషులో బదునైదు నిమిషములు మాటలాడి, పిమ్మట బిసెంటమ్మను నుపన్యాసము ప్రారంభింపమని కోరితిని. ఆమె యప్పటి రాజకీయపరిస్థితులనుగురించి యొకగంటసే పుపన్యసించి, సభాసదుల నానందాబ్ధి నోలలాడించెను. ఈ తరుణమందేగాదు! గౌరవనీయులైన శ్రీనివాసశాస్త్రిగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చి సభ జేసినప్పుడు, టౌనుహాలులో న్యాయపతి సుబ్బారావుగారు నన్నే యధ్యక్షునిగ నియమించిరి. ఒకపర్యాయము స్వామి శ్రద్ధానందగారు రాజమహేంద్రవరము

వచ్చి సభ గావింపగా దానికి నే నధ్యక్షుడ నైతిని. బిపినుచంద్ర పాలుగారు వచ్చి యుపన్యసించినప్పుడు నన్ను సభాధ్యక్షునిగ నేర్పరచిరి. పండిత సీతానాథ తత్త్వభూషణగారు వచ్చి టవునుహాలులో నుపన్యసంచినపుడు నన్నే యధ్యక్షునిగ జేసిరి. ఆ సమయములందు నే నింగ్లీషులోనే మాటలాడితిని.

1916వ సంవత్సరమున పునహా నివాసులైన కార్వేపండితులు రాజ మహేంద్రవరము వచ్చిరి. వారిని సన్మానించి యతిథులుగ నుంచుకొమ్మని గౌరవనీయులైన శ్రీనివాసశాస్త్రిగారు నాకు వ్రాసిరి. కార్వేగారు వితంతు వివాహము జేసుకొన్న కార్యశూరులు. వితంతుశరణాలయము స్థాపించిన లోకోపకారులు; స్త్రీలకు ప్రత్యేక విశ్వవిద్యాలయము స్థాపించిన మహనీయులు. వారిని సన్మానించి, మా యచ్చుకూటమున్న మేడమీద వారికి బసనిచ్చి, మా యింటనుండి వంటకములు జేయించి తెప్పించి, వారికి బెట్టితిని. పిమ్మట వారు టవునుహాలులో సభచేసి తాము స్థాపింపదలచుకొన్న స్త్రీ విశ్వవిద్యా లయమునుగురించి ప్రచారముజేయుచు మాటలాడిరి.

పూర్వము రాజమహేంద్రవరములో విజయనగరము మహారాజావారి బాలికాపాఠశాల యొకటియుండెను. కొంతకాలమైన తరువాత మహారాజాగారు దాని నెత్తివేసిరి. అప్పుడు దొరతనమువారా పాఠశాలను దీసికొని నడుపజొచ్చిరి. ఆ పాఠశాలకు రుక్మిణి అమ్మాళ్ళను నొక ద్రావిడస్త్రీ చిరకాలము ప్రధానో పాధ్యాయురాలుగా నుండెను. 1913వ సంవత్సరప్రాంతమున దానిని బాలికలకు ట్రయినింగుస్కూలుగ మార్చి, మిస్ పెద్ది యను నొక యాంగ్లేయస్త్రీని ప్రధానోపాధ్యాయురాలుగ నియమించిరి. ఆమె పాఠశాలా పరిపాలనము తృప్తికరముగ లేకపోయెను. ట్రయినింగుకొరకు వచ్చిన పెద్ద స్త్రీలను గూడ దూషించుట, చెంపకాయలు కొట్టుట, బల్లమీద నిలబెట్టుట మొదలగు కఠినచర్య లామె చేయజొచ్చెను. తాబేదార్లనుగూడ నవమానింప జొచ్చెను. వెనుక ప్రధానోపాధ్యాయురాలుగనున్న రుక్మిణి అమ్మాళుగారు నాకడకు వచ్చి పెద్దిగారి చేష్టలగురించి పలుమారులు మొరపెట్టుకొనెను. అంతతోబోక పెద్దిగారు పాఠములుచెప్పక తన గదిలో నెవరితోనో మాటలాడుచు గూరుచుండుచు వచ్చెను. ఈ సంగతులు నాకు దెలియగానే నేను నా “దేశమాత” పత్రికలో నామె చర్యలు కఠినముగా విమర్శించితిని. పెద్దిగారికి మిక్కిలి కోపము వచ్చెను. ఆమె యొకసారి మా యింటికివచ్చి “నే నాంగ్లేయ స్త్రీని, నన్ను మీ రవమానబరచినారు. మీమీద చార్జినిచ్చెదను జాగ్రత”యని పరుషోక్తులు పలికెను. “మీ యిష్టము వచ్చినట్లు జేయుడు.

నేనువ్రాసిన సంగతులన్నియు నిజము. వానిని నేను రుజువుచేసెదను" అని నేను నిర్భయముగా సమాధానము చెప్పితిని. ఆమె కోపావేశముతో లేచిపోయెను. నామీద నామె యభియోగముమాత్రము తేలేదు. ఇది జరిగిన కొన్నాళ్ళకు బాలికాపాఠశాలా పరీక్షాధికారిణియైన "రీనియస్" దొరసానిగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చి యీ వృత్తాంతమంతయు విని, తనకడకు నన్నొకసారి రమ్మని, శ్రీ వల్లూరి నరసింహరాయుడుగారిచేత నాకు వర్తమానమంపెను. ఆ మరునాడు నే నామెను గలుసుకొని మాటలాడితిని. ఆమె నాతో నిట్లనియెను. "బాలికల ట్రయినింగుస్కూలు రాజమహేంద్ర వరములో మాని, కాకినాడలో బెట్టవలెనని పైయధికారుల యభిప్రాయము; నేను పట్టుబట్టి పోరాడి యీ యూరిలో బెట్టించితిని. ఈ విధముగా బాఠశాలనుగురించి వ్యతిరేకాభిప్రాయములు వెల్లడింపబడినయెడల నిచ్చట నుండి పాఠశాల యెత్తివేయబడునేమో యని భయపడుచున్నాను. కాబట్టి యికముందు పెద్దిగారేవైన పొరపాటులు చేసినపక్షమున, ముందుగ మీరు పత్రికలో వ్రాయక, నా కా సంగతులను దెలియపరచినపక్షమున, నేను వాటిని జక్కపరచెదను." ఆ పలుకులు విని నేను వెడలివచ్చితిని. ఇది జరిగిన కొన్నాళ్ళకు రీనియస్ దొరసానిగారు, పెద్దిగారిని మరియొక చోటునకు మార్చి, యామె స్థానములో వెదురుమూడి రామదాసుపంతులుగారిని నియమించిరి. అప్పటినుండియు బాలికాపాఠశాల బాగుగ జరుగజొచ్చెను.

1914, 1915వ సంవత్సరములలో నేను జాతీయపాఠశాలకు (National School) సెక్రటరీగ నుంటిని. ఆ దినములలో నేను మట్టే సుబ్బారావుగారిని ప్రోత్సాహపరచగా, వారు పాఠశాలకు 1000 రూపాయలు విరాళమిచ్చిరి. పందిరి వీరన్నగారు 1000 రూపాయల నిచ్చిరి. గంటి లక్ష్మన్నగారు 1000 రూపాయలు నిచ్చిరి. ఈ మూడువేలును మరికొంత సొమ్మును ప్రోగుచేసి, పాఠశాలాపరిపాలకసంఘమువారు పాఠశాలనిమిత్తము, అమీరుద్దీనుసాహేబు గారి తోట క్రయమునకు దీసికొనిరి. ఆ దినములలో గాడిచర్ల రామమూర్తిగారు సహాయకార్యదర్శిగా నుండి చాలపనిజేసిరి. జాతీయపాఠశాల కప్పటికి స్థిరవసతి యేర్పడెను. ఆ తోటలో రెండు బంగళాలు, నూతులు గలవు. జాతీయపాఠశాల ప్రస్తుత మా బంగళాలోనే నెలకొల్పబడి యున్నది.

పగలు చదువుకొను నిమ్నజాతుల పిల్లలకు రామమోహన పాఠశాల యున్నదిగదాయని, పగలు పనిచేసికొని రాత్రి తీరుబడిగా నుండు పెద్దవారలకు రాత్రి యొక పాఠశాల పెట్టితిని. దానికి "వివేకానంద" పాఠశాల యని

పేరుబెట్టితిని. దానికొక పంచమునే యుపాధ్యాయునిగ నేర్పరచితిని. రామమోహన పాఠశాలతోబాటు దానిని గూడ నేనే నిర్వహించుచుంటిని. 1916వ సంవత్సరమున నేను కాపురమున్న యింటివారు యనగా, రాయవరపు రామమూర్తిగారు సకుటుంబముగా నలహాబాదు వెళ్ళిరి. వారితోపాటు నా భార్యయు, మా పెదచెల్లెలు యన్నపూర్ణయు, నుత్తర హిందూస్థానము వెళ్ళి, కాశీ, గయా, ప్రయాగ, ఢిల్లీ, ఆగ్రా మొదలగు మహాస్థలములు జూచి వచ్చిరి.

1917వ సంవత్సరమున నాంధ్రమహాసభ నెల్లూరులో జరిగెను. దానికి దేశభక్త కొండా వెంకటప్పయ్యగా రధ్యక్షులైరి. ఆ సభ మిక్కిలి యుత్సాహముతో జరిగెను. నేనా సభకు బోయితిని. దొరతనమువారు మా ముద్రాక్షరశాల విషయమై వేయిరూపాయిలు ధరావతు పుచ్చుకొన్నందుకు తమ యనిష్టము తెలియజేయుచు నొక తీర్మానము జేసిరి. దొరతనమువారు మావద్ద బుచ్చుకున్న వేయి రూపాయిలు మా కాంధ్రమహాజనులు యిచ్చివేసిన బాగుండునని సభలో నొకరు ప్రతిపాదించగా భళిభళీయని యా సభాసదులు చందాలు వేసిరి. కావలసినవి 1000 రూపాయిలైయుండగా చందాలు 1600 రూపాయిలవరకు బడెను. అందరు తరువాత సొమ్ము పంపించెదమని చెప్పిరి. కాని తరువాత రమారమి మూడువందల రూపాయిలు మాత్రమే వసూలయ్యెను.

1917వ సంవత్సరమున అనిబిసెంటమ్మగారు స్వరాజ్యము (Home rule) నిమిత్తము ప్రయత్నముచేయుచు నామె పత్రికయైన "న్యూ యిండియా"లో మిక్కిలి తీవ్రప్రచారము చేయసాగెను. ఆమె విమర్శమును సహింపక దొరతనమువా రామెను, నామె మిత్రులైన వాడియాగారిని, అరండెలుగారిని నీలగిరిలో నొక బంగాళాలోనుంచి (Internment), దానినుండి బయటికిపోగూడదని శాసించిరి. అప్పుడు దేశమంతటను గొప్ప సంక్షోభము బయలుదేరెను. ప్రతిస్థలమునందు దొరతనమువారి చర్యను ఖండించుచు సభలు జరిగెను. ఈ దినములలో తూర్పుగోదావరి జిల్లాకలెక్టరుగారు (వారిపేరు బర్కెటుగారని నాకు జ్ఞాపకము) రాజమహేంద్రవరము వచ్చి యింగ్లీషు క్లబ్బులో బసచేసి, నన్ను దమయొద్దకు రమ్మని వర్తమాన మంపిరి. ఆ మరునాడు మధ్యాహ్నము నేను వారి దర్శనము చేసితిని. వారు నన్ను జూచి లేచి కరస్పర్శనముచేసి, నా యోగక్షేమమడిగి నా కంటిజబ్బు సంగతి యడిగి కడపట నిట్లనిరి. "బిసెంటమ్మగారిని వారి మిత్రులను నీలగిరిలో కట్టడిలో (Internment) నుంచిరిగదా! ఆ విషయమై దేశమంతటా సభలు

జరుగుచున్నవి. ఈ యూరిలోగూడ సభలు జరుపవచ్చును. మీరు పత్రికలలోను సభలలోను బ్రచారము తీవ్రముగా చేయుదురు. కాబట్టి మీరు జాగ్రత్తగా మాట్లాడవలసినదనియు జాగ్రత్తగ వ్రాయవలసినదనియు, మిమ్ములను హెచ్చరించుచున్నాను. మీవంటి ప్రచారకులకు హెచ్చరిక నీయవలసినదని నాకు దొరతనమువారు వ్రాసిరి”. ఆ పలుకులు నేను విని “చిత్తము” అని సెలవుగైకొని వచ్చితిని. తరువాత రాజమహేంద్రవరము టవునుహాలులో సభ జరిగెను. ఎంత తీవ్రముగా నేనుమాటలాడవలెనో అంత తీవ్రముగా మాటలాడితిని. నాయుపన్యాస మెప్పుడును మిక్కిలి వేగవంతమగుటచే దానిని పోలీసువారు వ్రాసుకొనలేకపోవుచుండిరి. న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు నన్ను పలుమారులు “మిక్కిలి వేగముగ మాటాడుదురు. మీరు కొంతవేగము తగ్గింపుడ”ని పలుకుచుండెడివారు.

1917వ సంవత్సరమున మా మేనల్లుడైన పురాణపండ వెంకట దీక్షితులునకును, నా తమ్ముడుకుమారుడైన వెంకట్రావునకును నే నుపనయనములు జేసితిని. ఆ సంవత్సర మేప్రియలు నెలలో రావు బహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగముగారికి జన్మదినమైన పదునారవ యేప్రియలు తారీఖున వారాంధ్రదేశమునకు జేసిన సేవకై వారికి బహిరంగమైన సన్మానము జేయవలెనని శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారును, మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారును సంకల్పించి, యాంగ్లేయభాషలో నొక యభినందనపత్రికను వ్రాసి యచ్చువేయించి, తాము సంతకములుచేసి రాజమహేంద్ర పురప్రముఖులచేత సంతకములు చేయించి, పిదప నాంధ్ర దేశమున ననేకస్థలములకు దానిని టపాలోబంపి, యాంధ్ర ప్రముఖులచేత సంతకములుచేయించి దెప్పింపవలసినదని యా కాగితము నాచేతికిచ్చిరి. దానిని నేను టపాలో విజయనగరము, విశాఖపట్టణము, గుంటూరు, బందరు మొదలైన స్థలములకంపి యాంధ్రమహాపురుషులచేత సంతకములు చేయించి దెప్పించితిని. 1917వ సంవత్సర మేప్రియలు నెల 16 తారీఖున రాజమహేంద్రవరము టవునుహాలులో పౌరజనమహాసభ జరిగెను. కాకినాడనుండి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు, మరికొందరు మిత్రులు సభకు దయచేసిరి. ఆ సభకు శ్రీ చిత్రపు వేంకటాచలముగా రధ్యక్షత వహించిరి. వల్లూరి సూర్యనారాయణరావుగా రాయభినందనపత్రము చదివి వారికి సమర్పించిరి. ఆనాటిరాత్రి శ్రీ వెంకటరత్నము నాయుడుగారికి రైలు దాటిపోయినందున మా యింట బసచేసి నన్ను గౌరవించిరి.

నేను యింపీరియలు బ్యాంకువారియొద్ద శ్రీ కనుపర్తి శ్రీరాములుగారి యాస్థియు, నా యాస్థియు హామీయిచ్చి యప్పుడప్పుడు కొంత సొమ్ము బదులు పుచ్చుకొంటినని యీవరకే వ్రాసితిని. ఆ బదులుమొత్తము రమారమి 2000 రూపాయిలయ్యెను. ఆబాకీ తీర్చవలసివచ్చెను. అదిగాక రెండు పత్రికలు నడుపుటచేతను, కొన్ని పుస్తకము లచ్చువేయించుటచేతను, నాచేత పోషింపబడవలసిన జన మధికమగుటచేను, మరికొంత ఋణ మధికమయ్యెను. ఈ ఋణములు తీర్చుటకు నే నొక యుపాయ మూహించితిని. నా పుస్తకములయొక్క కాపీరైటు హక్కు నైదుసంవత్సరముల వరకు 8000 రూపాయిల కెవరికైన నిచ్చివేయదలచితిని. దానిని చెన్నపుర వాసులైన శ్రీ వావిళ్ళ వెంకటేశ్వరశాస్త్రిగారు విని యా సొమ్మిచ్చి యా హక్కు తాము పుచ్చుకోవలెనని నాతో నుత్తరప్రత్యుత్తరములు జరిపిరి. నేనిచ్చుటకును, వారు పుచ్చుకొనుటకును నేర్పాటులు జరిగెను. అప్పుడప్పుడు వారు నాకు రమారమి 1700 రూపాయిల నిచ్చిరి. సొమ్మిచ్చుటలో వారు మిక్కిలి యాలస్యము చేసినందునను నాకు సొమ్ము మిక్కిలి యవసరమైనందునను వారితో నొడంబడిక రద్దుపరచుకొని రమ్మని నా గుమాస్తాయైన సత్యవోలు అప్పారావుగారిని చెన్నపురి ఖర్చులిచ్చి పంపితిని. అతడువెళ్ళి వెంకటేశ్వర శాస్త్రిగారితో మాటాడి, యొడంబడిక రద్దుపరచి, నాయిష్టమువచ్చినవారికి నే నిచ్చుకొనునట్లు శాస్త్రిగారివల్ల వ్రాతమూలకమైన సమ్మతిబడసి తిరిగివచ్చెను. పిమ్మట రాజమహేంద్రవరపుర వర్తకశిఖామణియు నాకు చిరపరచితుడునైన మట్టె సుబ్బారావుగారు నాయొద్ద నా పుస్తకముల హక్కు నైదు సంవత్సరముల వరకు 8000 రూపాయిలిచ్చి గ్రహింపదలచినందున వారితో నొడంబడిక జేసికొని దానిని రిజిష్టరుచేయించి వారివలన యా సొమ్ము పుచ్చుకొని ముందుగా బ్యాంకువారి బాకీతీర్చి హామీ యీయబడిన శ్రీరాములుగారి యాస్తిని, నాయాస్తిని విడుదలచేసితిని.

1918వ సంవత్సరము నాకు మిక్కిలి దుఃఖకరమైన సంవత్సరము. ఏలయన, నాపుస్తకముల కాపీరైటుహక్కు పరాక్రాంతమైనదికదా! నా పెద్ద మేనకోడలైన రావూరి వెంకటసుబ్బమ్మ భర్త రామకృష్ణయ్య వైద్యపరీక్షలలో నుత్తీర్ణుడై బెజవాడలో సొంత వైద్యశాలను బెట్టుకొని యచ్చట గాపురముండి వైద్యముచేయుచు, గౌరవమును సంపాదించుకొనుచు సుఖముగా జీవించు చుండెను. ఆ సంవత్సరము బెజవాడలో బొబ్బలమ్మ (Plague) జాడ్యము వ్యాపించియుండెను. దానికి సంబంధించిన టీకాలు వేసుకొనకుండా

రామకృష్ణయ్య ‘మనకేమిభయమ’ని గర్వించి మహామారి తగిలిన రోగులకు చికిత్సజేయ నారంభించెను. ఆ కారణముచేత నతడు తీవ్ర జ్వరపీడితుడై నాలుగుదినములుమాత్రమే బాధపడి 1918వ మార్చి 30వ తేదీని కాబోలు బెజవాడలో మృతినొందెను. పాపమప్పటికతని తలిదండ్రులు జీవించి యుండిరి. అప్పటి కతనికి రమారమి 10 మాసముల వయసుగల యాడు పిల్ల యుండెను. ఆమెపేరు మీనాక్షి. వైద్యవృత్తిలో నారంభకుడైనందున రామకృష్ణయ్య ధనము సంపాదింపలేదు. గౌరవముగా జీవనముమాత్రము జేయుచుండెను. భార్యయు, బిడ్డయు నసహాయస్థితిలో నుండిరి. రామకృష్ణయ్యకు జబ్బుగానున్నదని విన్నతోడనే, నేను మా పెదచెల్లెలైన యన్నపూర్ణమ్మను బెజవాడ బంపితిని. మా సుబ్బమ్మతల్లి యచ్చమ్మ నరసన్నపేటలో రెండవకూతురుదగ్గర నుండెను. మా సుబ్బమ్మకూతురు మీనాక్షి మొదటినుండి దుర్బలశరీరము గలిగి రోగపీడితురాలై యుండెను. రాజమహేంద్రవరము వచ్చినతరువాత మీనాక్షికి జబ్బు హెచ్చెను. అందుచేత నామెను, తల్లిని మిషనువారి యాసుపత్రిలో గొంతకాలము చికిత్సనిమిత్త ముంచితిని. అందుజేత నాకు వ్యయప్రయాసము లధికమయ్యెను. ఆసుపత్రిలో నెంతకాల ముంచినను నామెకు రోగము నివారణ కానందున యింటికి గొనివచ్చి మరియొక వైద్యము చేయించితిని. ఎట్టకేలకు నీశ్వరానుగ్రహము వలన బాలిక జీవించి యారోగ్యవంతురాలయ్యెను. అంతలో నాకు మరియొక దుఃఖము పిడుగుపాటువలె సంభవించెను. సుబ్బమ్మతల్లియు, నా రెండవ చెల్లెలైన యచ్చమ్మ, కూతునకు ధైర్యముచెప్పి గాపాడుచున్న దినములలో నకస్మాత్తుగా జ్వరపీడితురాలై మూడుదినములు బాధపడి నాలుగవదినమున ననగా 1918వ జూను 18వ తేదీని జ్యేష్ఠశుద్ధ యేకాదశినాడు రాత్రి మృతినొందెను. చనిపోవునపు డామెకు నాలుక గొణుగుపోయినందున సరిగా మాటాడలేక నన్ను దగ్గరకు బిలిచి, “అన్నయ్యా! ఉబ్బమ్మ, ఉబ్బమ్మ” యని వచ్చిరానిమాటలతో నాకు మేనకోడలు సుబ్బమ్మ నప్పగించెను. పాపము! మా సుబ్బమ్మ యవస్థ మిక్కిలి శోచనీయమై యుండెను. నడివయసులోనుండి పేరు ప్రతిష్ఠలు, ధనము నార్జించుచున్న భర్త పోయెను. కూతురా రోగపీడితురాలు. ధనమా లేదు. రామకృష్ణయ్యకు కూతురేగాని కొడుకులు లేనందున నతని పిత్రార్జితమైన భూమిలో బిడ్డకు భాగము లేకపోయెను. మా సుబ్బమ్మతండ్రి చనిపోయినపుడెట్టి నిరాధారస్థితిలో నుండిరో నేడును నట్టి స్థితిలోనే యామె యుండెను. కడుపులోబెట్టుకొని ధైర్యముజెప్పి

కాపాడవలసిన యామెతల్లి మృతినొందెను. ఆమెకు సోదరులు లేరు. నేనుదప్ప నామెకు దిక్కెవ్వరును లేరు. మాతృవియోగదుఃఖమునుండి మా సుబ్బమ్మ తేరినతోడనే యామెకు నేను విద్యాభ్యాసము జేయించుట మంచిదని నాకు దోచెను. అంతకుముందు నా మిత్రులైన దామెర్ల వెంకటరమణరావుగారి కుమార్తెలు వితంతువులుకాగా, వారికాయన విద్య నేర్పింపజొచ్చెను. ఆ మార్గము మంచిదని నాకు దోచెను. హిందువులలో ధనములేని బాలవితంతువులు, జీవనాధారములేక యన్నవస్త్రములకై యిబ్బందిపడుచు, నే చుట్టముల యింటనో వంటచేసి, హీనకార్యములు జేసి, మిక్కిలి శ్రమపడుచుందురు. విద్య నేర్పించినందున వారి మనసు దుఃఖమునుండి కొంత మరలును. చదువు ముగించిన తరువాత, వితంతువు లేదోయొక గౌరవమైన వృత్తివల్ల జీవింపవచ్చును. అందుచేత నా మేనగోడలికి విద్యాభ్యాసమే గర్తవ్యమని నిశ్చయించి, ముందుగా నాంధ్రప్రవేశము గలిగించుట మంచిదని, చిన్నయసూరి “నీతిచంద్రిక”, “మొల్లరామాయణము” వంటి చిన్న పద్యకావ్యములు చెప్పి పిమ్మట మహాకావ్యములు బోధించి, పిమ్మట నుభయభాషాప్రవీణ పరీక్షకు బంపదలచి, సంస్కృతము నారంభించి, మొదట గద్యపద్యాత్మకమైన విక్రమార్కచరిత్ర జెప్పి, యవ్వల “రఘు వంశము”, “కుమారసంభవము”, “మేఘసందేశము”, “భారవి” జెప్పితిని. “మాఘకావ్యము”ను మా మేనమామగారైన పురాణపండ మల్లయ్య శాస్త్రిగారియొద్ద నామె జదివెను.

1918వ సంవత్సరము జూను నెలలోనే వీరేశలింగోన్నత పాఠశాల ప్రధానోపాధ్యాయులైన ముడియము సీతారామారావుగారిని, వెంకటరత్నము నాయుడుగారును, వీరేశలింగముగారును గలసి యాలోచించి, యే కారణముననో యుద్యోగమునుండి తొలగించిరి. దీనికి దగిన కారణములు లేవు. పాఠశాల మిక్కిలి యభివృద్ధిలోనుండెను. ఒక్కొక్కతరగతి నారేసి యేడేసి డివిజనులుగా గూడనుండెను. పాఠశాలకు నష్టములేదు సరిగదా లాభముగూడ వచ్చుచుండెను. ఆయనను దీసివేయుట యన్యాయమని నాకు దోచెను. నేను సీతారామారావుగారి కేమియు సాయముచేయలేకపోతిని. వారి స్థానమున జయంతి గంగన్నగారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగా వచ్చిరి. సీతారామారావుగారిని తీసివేసినందులకు నేను విచారించితిని. గంగన్నగారు వచ్చినందుకు నాకు విచారములేదు; వారు వచ్చుట నాకు సంతోషమే. ఏలయన గంగన్నగారు నాకు మిత్రులు, మిక్కిలి సమర్థులు. ఇటువంటి

పాఠశాలకు బ్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండదగినవారు. దైవానుగ్రహమున సీతారామారావుగారికి దత్తమండలములలో మంచి యుద్యోగము దొరకి వెళ్ళిపోయిరి.

ఆ సంవత్సర మక్టోబరు నెలలో, మా మూడవచెల్లెలైన వెంకటరమణమ్మ రెండవకుమారుడగు నానందరావు సంవత్సరము వయసుగల బాలుడు; ముద్దుల మూటగట్టువాడు; నాకు మిక్కిలి ప్రియమగువాడు; దీర్ఘరోగ పీడితుడై మృతినొందెను. ఆ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో నాకు మిక్కిలి మిత్రుడును, నాయందత్యంతాభిమానముగల మహనీయుడును, శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారి మంత్రియైన మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు యిన్‌ఫ్లుయన్‌జా జ్వరముచేత బాధపడి మృతినొందిరి. ఈ మరణము నాకు దుఃఖము గలుగజేసెను. ఆయన మరణవార్త నాకు శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు దెలియపరచిరి. నేను వెంటనే పిఠాపురము వెళ్ళి, మహారాజా వారిని జూచి, పరామర్శ చేసితిని. తరువాత సుబ్బారాయుడుగారి మరణమునకు విషాదమును దెలుపుచు పిఠాపురముపౌరులు సభచేసిరి. ఆ సభకు వెంకటరత్నమునాయుడుగా రధ్యక్షులు. ఆ సభలో పానుగంటి లక్ష్మీనరసింహా రావుగారును, నేనును మాటలాడితిమి. సుబ్బారాయుడుగారు మిక్కిలి సమర్థులు, సంస్కృతాంధ్రభాషాభిమానులు, పండితపక్షపాతులు, అలాంటి మంత్రి ప్రభువులకు దొరకుటరిది.

మా ముద్రాక్షరశాల శ్రీ విజయనగరము మహారాజుగారి భవనమున, నిన్నీసుపేటలో నెలకొల్పితిమని యిదివరకే వ్రాసితిని. ఆ భవనము కాళీ చేయుమని వారు మాకువ్రాసిరి. మాకు దగిన భవనమేమియు దొరుకలేదు. అందుచే మాలో భాగస్వామియైన చిత్రపు నరసింహారావుగారి యిన్నీసుపేట భవనములోనికే మార్చితిమి. ఆ భవనములోనే యొకమూల నరసింహారావు గారి సొంతమైన వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాలగూడ నుండెను. ఇది మాలో మాకు వివాదములకు హేతువయ్యెను. నరసింహారావుగారియొద్ద నెల కారు రూపాయలద్దె నిర్ణయించుకొని, నా “దేశమాత” కార్యస్థాన మందు రెండు గదులలో బెట్టితిని.

1918వ సంవత్సర మక్టోబరు నెలలో, నా జీవితములో నొక గొప్ప విశేషము జరిగెను. లోకారాధ్యుడును, మహాకవీశ్వరుడును నైన రవీంద్రనాథ టాగూరుగారు కలకత్తానుండి పిఠాపురమువచ్చి, మహారాజావారి కతిథియై

కోటలో బసచేసియుండిరి. అప్పుడు నేను పిఠాపురమువెళ్ళి, కవీంద్రుడైన రవీంద్రుని దర్శనముచేసితిని. ఆయన నాతో రమారమి యరగంటసేపు మాటాడిరి. నే రచించిన పద్యములు గొన్ని చదువుమనికోరి యర్థము చెప్పించుకొని వినిరి. మా సమావేశమైనపిదప కోటలో నొకసభ జరిగెను. సుబ్బారాయుడుగారు నన్నాసభ కాహ్వానముజేసిరి. టాగూరుగారు దయచేసి గూర్చుండిరి. ఏదేనొక విషయమునుగురించి యుపన్యసింపుడని టాగూరు గారిని కోరవలసినదని మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు నాతో జెప్పిరి. “ప్రార్థనయొక్క ప్రయోజనమేమి?” అని టాగూరుగారి నింగ్లీషులో నడిగితిని. అంతట ప్రార్థనముయొక్క ప్రయోజనమునుగూర్చి ముప్పది నిమిషముల కాలం టాగూరుగా రాంగ్లేయభాషలో నుపన్యసించిరి. ఉపన్యాసము ప్రారంభమైనతోడనే, రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడు గారును, మహారాజుగారును దయచేసిరి. టాగూరుగారి కంఠధ్వని మిక్కిలి మధురమై, శ్రావ్యమై యుండెను. ఆ యుపన్యాసము విని సభాసదులు మహానందము నొందిరి. రాజమహేంద్రవరము రావలసినదని టాగూరుగారిని నే గోరితిని. వచ్చుట కప్పు డవకాశములేదని వారు సెలవిచ్చిరి. పిమ్మట నేను రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళితిని.

నేను వెళ్ళునప్పటికి, గంజాముజిల్లాలోని పలాసా గ్రామమునుండి యొక పెద్దమనుష్యుడువచ్చి, మా యింటివద్ద యుండి పలాసాలో జరుగు వార్షికోత్సవసభ కధ్యక్షుడుగా రమ్మని నన్నుకోరిరి. నా పెద్దవదినెగారి కుమారుడైన ద్విభాషి చిన్నయ్య యనునతనిని వెంటబెట్టుకొని బయలుదేరి నేను పలాసా వెళ్ళితిని. విశాఖపట్టణము దాటిన తరువాత, శ్రీకాకుళము ట్రయినింగుస్కూలు ప్రధానోపాధ్యాయుడైన, జటప్రోలు సర్వభద్రముగారు నన్ను రైలులో గలసికొని, శ్రీకాకుళము రమ్మని నన్ను బలవంతము జేసిరి. తిరిగివచ్చునప్పుడు వత్తునని నేను వాగ్దానముజేసితిని. నేను పలాసా స్టేషనులో దిగగానే, రవీంద్రనాథ టాగూరుగా రాబండిలోనే కలకత్తా వెళ్ళుచున్నారని తెలిసినందున, వెంటనే వారు కూరుచున్న మొదటి తరగతి బండిలోనికెక్కి వారి దర్శనము రెండవసారిచేసి ధన్యుడనైతిని. పిమ్మట పలాసావెళ్ళి యచట పురజనులు జేసిన వార్షికోత్సవసభ కధ్యక్షుడనై యుపన్యసించితిని. అప్పుడు శ్రీకాకుళములో డిప్యూటీ కలెక్టరుగానున్న జయంతి రామమూర్తి పంతులుగారా సభకువచ్చి, శ్రీకాకుళము రమ్మని నన్నుగోరిరి. పలాసా సభయైన మరునాడురాత్రి యేదోయొక నాటకము

పురజనులు ప్రయోగించిరి. పిమ్మట నేను నరసన్నపేట వెళ్ళితిని. అక్కడ నా రెండవ మేనకోడలి పెనిమిటి కోట శేషగిరిరావు సబురిజిష్ట్రారుగా నుండెను. అచట రెండు దినములుంటిని. ఆ పురజను లేదో నొక యుపన్యాసమిమ్మని కోరినందున, నాయూరి బోర్డుపాఠశాలలో సంఘసంస్కరణమునుగురించి యుపన్యసించితిని. ఆసభ కాపాఠశాల ప్రధానోపాధ్యాయుడును, శ్రీ జయంతి గంగన్నగారి జ్యేష్ఠసోదరుడునైన, బాలకృష్ణమూర్తిగా రధ్యక్షులుగ నుండిరి. అచటనుండి నేను శ్రీకాకుళముపోయి జటప్రోలు సర్వభద్రముగారింట బసచేసి, వారి పాఠశాలలో నొక యుపన్యాసమిచ్చితిని. పిమ్మట పురజనుల కోరికమీద మరియొకచోట మరియొక యుపన్యాస మిచ్చితిని. ఆసభకు శ్రీ జయంతి రామమూర్తి పంతులుగా రధ్యక్షులుగ నుండిరి. ఆమరునాడు శ్రీ జయంతి రామమూర్తి పంతులుగారు మమ్ము తమయింటికి గొనిపోయి, నామెడలో కర్పూరపుదండ వైచి గౌరవించి, గానవిశారదయైన తమకోడలిచేత శ్రావ్యముగ వీణాగానము చేయించిరి. ఆమె మిక్కిలి మనోహరముగా బాడెను. స్త్రీగానము వినదలచినవారు, కులటలగానము వినుటకంటె, శిక్షగా విద్యనేర్చుకున్న సంసారస్త్రీల గానము విని సుఖింపవచ్చునని నేనప్పుడను కొంటిని. పిమ్మట నా మిత్రుడైన బుర్రా శంకరశాస్త్రిగారి యింట నొకపూట విందారగించి యచటనుండి రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని.

1918వ సంవత్సరము నక్టోబరు 23వ తేదీని గాబోలు శ్రీ పోలవరము జమీందారుగారు కాకినాడలో మృతినొందిరి. అప్పుడు నాకును వారికిని మైత్రి లేకపోయినను, సహాధ్యాయుల మగుటచేతను, కొంతకాలము కలిసిమెలసి యుండుటచేతను, నేను విచారించితిని. ఆయన పోయిన పండ్రెండవ దినమున వారిబావమరదియు, వంగలపూడి సంస్థానాధిపతియు నైన శ్రీ రాజా వాడ్రేవు వెంకటకృష్ణారావు బహదూరువారు, 3 నవంబరు తేదీని రాజమహేంద్రవరములో మృతినొందిరి. ఆయన నాకు మిత్రులగుటచేతను, విశేషించి మా సత్యవోలు లక్ష్మీపతిగారికి పెద్దయల్లుడగుటచేతను, వీరి మరణము నాకు మిక్కిలి విచారహేతువయ్యెను. ఇట్లు బహు బంధుమిత్రుల మరణముతో 1918వ సంవత్సరము గతించెను.

1919 జనవరిలో మాతమ్మునికి రెండవ కుమారుడు పుట్టెను. వానికి మల్లయ్యశాస్త్రియని పేరు పెట్టిరి. మరి వారము దినములకు అనగా ఫిబ్రవరి మొదటివారములో కోట శేషగిరిరావునకు మా యింటివద్దనే రెండవ కుమారుడు పుట్టెను. ఆ పురిటిలో మా మేనకోడలు వెంకటరత్నమ్మకు

మశూచికము వచ్చెను. కాని యెట్టకేలకు దైవానుగ్రహమువలన నామెయు బిడ్డయు సుఖముగ స్నానము చేసిరి. ఆ పిల్లవానికి సూర్యప్రకాశమని పేరు పెట్టిరి.

ముద్రాక్షరశాలాభాగస్వాములమైన మాకు వివాదములు హెచ్చుటచే, నేను "దేశమాత" పత్రిక ప్రకటించుట యా ఫిబ్రవరినుండి మానితిని. నేనీ రెండుపత్రికలు నడుపుటచే నెన్నో గ్రంథములు రచియింపగలిగితిని. ఈ పత్రికాప్రకటన మాగిపోయిన తరువాత, గ్రంథరచనము మునుపటివలె నాకు సాగలేదు. ఆ సంవత్సర మేప్రియలు నెలలో గోదావరీమండలసభలు పిఠాపురములో జరిగెను. రాజకీయసభకు దుగ్గిరాల సూర్యప్రకాశరావుగా రధ్యక్షులైరి. సంఘసంస్కరణసభకు నన్నధ్యక్షునిగ నాహ్వానించిరి. సభ కధ్యక్షపదవి నధిష్ఠింపుమని శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు కోరిరి. అధ్యక్షోపన్యాసము నేనెప్పటియట్లె యాశుధారగా జెప్పితిని గాని వ్రాయలేదు. సభలన్నియు సలక్షణముగనే జరిగెను.

ఆ సంవత్సరము వీరేశలింగముగారు, బెంగుళూరు వెళ్ళుటమాని, యాంధ్రకవుల (చరిత్ర) రెండవభాగము సవరించి వ్రాయుటకై చెన్నపురి వెళ్ళి, కొమఱ్ఱాజు లక్ష్మణరావుగారి నివాసస్థలమైన యెళంబూరు (Egmore)లో "వేదవిలాస"మను గృహమున బసచేసి యా గ్రంథమును సవరించి వ్రాయుచుండిరి. ఆంధ్రకవుల చరిత్రము మొదటిభాగమువలెనే, రెండవ భాగముగూడ ననేక నూతనాంశములతో బయలువెడలునని మేమువ్విళ్లూరు చుంటిమి. కాని యాంధ్రదేశీయుల దురదృష్టముచేత, నమూల్యమైన యా గ్రంథము పూర్తియగు భాగ్యము పట్టలేదు. అది వ్రాయుచుండగనే వీరేశలింగము పంతులుగారికి జ్వరము తగిలెను. జ్వరము వచ్చిన నాలుగు దినములకే హెచ్చి ప్రాణముమీదికి వచ్చెను.

1919వ సంవత్సరము మే నెల 27వ తేదీ రాత్రి, రావుబహదూరు కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు, చెన్నపురిలోనే వేదవిలాసమున నాంధ్రుల భాగ్యదోషమున నస్తమించిరి. ఆనాటిపగలు వారు ముద్రిత మగుచున్న "కవులచరిత్ర" రెండవభాగములోని యొక కాగితము (Proof) దిద్దుచుండిరట. జబ్బెక్కువైన తరువాత, శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావుగారు వారికడకుబోయి, మీకేవైన కోరిక లున్నవాయని యడుగగా, లేవని వీరేశలింగముగారు బదులు చెప్పిరట. ఈయన యస్తమించుటచే సంఘ

సంస్కరణమే కొంతవర కస్తమించినదని చెప్పవచ్చును. వీరేశలింగమువంటి సంఘసంస్కర్త, యటువంటి ధైర్యశాలి, యటువంటి కార్యశూరుడు, నటువంటి స్వార్థత్యాగి, యటువంటి లోకోపకారపరాయణుడు కొన్ని వందల సంవత్సరములకుగాని మనదేశమున జన్మింపడని నా దృఢమైన విశ్వాసము. అనేకస్థలములలో వారి మరణమునుగురించి సభలు జరిగెను. రాజమహేంద్ర వరములోగూడ నొక సభ జరిగెను. రెబ్బాప్రగడ పాపయ్యగారు చెన్నపురి వెళ్లి వీరేశలింగముగారి యెముకలను, బూడిదను యొక బస్తాలో వేసి తెచ్చిరి. వీరేశలింగముగారు జీవించియుండగనే భార్యనిమిత్త మొక సమాధి గట్టించి, యామె యెముకలను నందు నిక్షేపించి, తననిమిత్త మొక సమాధి గట్టించుకొనిరి. పాపయ్యగారు దెచ్చిన యస్థికలను, బూడిదను వీరేశలింగముగారి సమాధిలో నిక్షేపించుటకై తోటలో నొక సభ జరిగెను. ఆ సభకు శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారు దయచేసి యా నిక్షేపణ కర్మ జరిపి మహోపన్యాసమిచ్చిరి. అప్పుడు కాళ్ళకూరి నారాయణరావుగారు జాలిగొలుపునట్లు రసవంతమైన పద్యములు జదివిరి. ఆ దినములలో వీరేశలింగముగారి సంపుటములను ధర తగ్గించి యమ్మిరి. దానివలన కొంతసొమ్ము వచ్చెను.

ఆ సంవత్సరము 1919వ సెప్టెంబరు నెలలో నేను మా వీరవాసరము వెళ్లితిని. నాకు సంతానములేదు. మా తమ్మునికి కప్పటికి ముగ్గురు కుమార్తెలు, నిద్దరు కుమారులు నుండిరి. అతడు కుటుంబభార మీదలేక బాధపడుచుండెను. అందుచేత నేను వీరవాసరములో నున్న నా పిత్రార్జితమైన చరస్థిరాస్థులలో నావంతు సగమును, నా స్వార్జితమైన భూమియు నుచితముగా మా తమ్మునికి దస్తావేజు వ్రాసి యిచ్చి, భీమవరమువెళ్ళి దానిని రిజిస్టరు చేయించి యిచ్చివేసితిని.

ఆ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో చెన్నపురి గవర్నరుగారైన "వెల్లింగ్డను" ప్రభువుగారు రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, నాకోరికమీద నా రామమోహన పాఠశాలకు దయచేసి, చూచి సంతోషించి "Mr. Narasimham! you are turning out good work" ("నరసింహముగారూ మీరు మంచి పనిచేయు చున్నారు") అని నన్ను ప్రశంసించిరి.

1920వ సంవత్సర ప్రారంభమున శ్రీ కట్టమంచి రామలింగారెడ్డిగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చి, నా రామమోహన పాఠశాలకు దయచేసి చూచి

సంతోషించి, తాము మైసూరురాష్ట్రమున విద్యాశాఖాధికారిగ నున్నప్పుడు, నిమ్నజాత్యుద్ధరణనిమిత్తమై తాము చేసిన పనులు గొన్ని జెప్పి, యా పద్ధతుల నిక్కడ నుపయోగింపుమని నాకు సలహాజెప్పిరి. రామలింగారెడ్డి గారికిని నాకును 1898 నుండియు స్నేహము. అప్పుడు వారు విద్యార్థిగ నుండి, కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారి యింటనున్న "విద్యాభిమానీ" సమాజములో, పింగళి సూరన్న కవిత్వమునుగురించి చక్కగ నుపన్యసించిరి. వారి కాంధ్రభాషయందు మంచి పాండిత్యముగలదు. వారు సీమలో జదువుకున్నను మాతృభాషను మరచిపోలేదు. 1907వ సంవత్సరము వేసవిలో రాజమహేంద్రవరము వచ్చి, కంచుమర్తి రామచంద్రరావుగారి యింట బసచేసి కొన్నిదినములుండిరి. నేను ప్రతిదినము మధ్యాహ్నము వారిని గలుసుకొనుచుంటిని. నాయందు వారికి నాటినుండి నేటికిని దయా భిమానములు మెండు.

1920వ సంవత్సరము మొదలుకొని, సహాయనిరాకరణోద్యమము, మన యాంధ్రదేశమున ముఖ్యముగా రాజమహేంద్రవరమున, ప్రబలెను. అనేకులా యాందోళనమున బనిజేసి చెరశాలలకు బోయిరి. త్రాగుబోతు తనము పనికిరాదని సారాగిడ్డంగులదగ్గర నుపన్యసించి, డాక్టరు పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారు, కందుల వీరరాఘవస్వామినాయుడుగారు, గజవల్లి రామచంద్రరావుగారు మొట్టమొదట చెరసాలకు బోయిరి. సహాయ నిరాకరణముమీద నాకు సానుభూతి గలదుగాని నే నంధుడనగుటచేతను, రోగపీడితుడనై నా పనులు నేను స్వయముగా జేసికొనలేనివాడనగుటచేతను సాహసించి, కారాగృహమునకు వెళ్లలేదు. పాల్‌చౌకులోను, శ్రద్ధానంద ఘట్టమునందును నేను బలుమారులు సహాయనిరాకరణమునుగురించి యుపన్యసించుచుంటిని. 1920వ సంవత్సరమున జాతీయవాదుల సభ రాజమహేంద్రవరమున జరిగెను. ఆ సభయొక్క సన్మానసంఘమునకు పౌరులు నన్నధ్యక్షునిగా నేర్పరచిరి. చెన్నపురినుండి శ్రీ పేరి నారాయణమూర్తి గారు మహాసభ కధ్యక్షులుగ వచ్చిరి. తత్కాలోచితముగా నేను తీవ్రమైన యుపన్యాసము చేసితిని. సభ శ్రీ గున్నేశ్వరరావుగారి చింతామణీ నాటక శాలలో జరిగెను.

నా రెండవ మేనగోడలి పెనిమిటి శేషగిరిరావు నరసన్నపేటలో సబురిజిస్ట్రారుగా నుండెనని, యిదివరలో జెప్పితిని. అతనికి భీమవరము బదిలీయయ్యెను. అతడు కోపస్వభావుడగుటచే ననేకులు విరోధులగుచుండిరి.

భీమవరముతాలూకాలోని యొక క్షత్రియుడు, పత్రము రిజిస్టరు చేయించు కొనుటకు కచ్చేరీకి వచ్చి, శేషగిరిరావు మర్యాదచేయనందున మిక్కిలి కోపించి, సబురిజిస్ట్రారు తన్ను లంచమడిగినట్లు డిప్యూటికలెక్టరువారియొద్ద నొక యభియోగము దాఖలు చేసెను. శేషగిరిరావు లంచము పుచ్చుకోడని నేను చెప్పను. ఎక్కడనో కొందరుతప్ప తక్కిన సబురిజిస్ట్రారులందరు సొమ్ము పుచ్చుకొన్నట్లే శేషగిరిరావుగూడ సొమ్ము పుచ్చుకొనుచుండెననియే నా నమ్మకము. ఆ క్షత్రియుడు దెచ్చిన యభియోగముమాత్రము నిజమైనది గాదు. ద్వేషముచేత జేయబడినది. శేషగిరిరావునకు సహాయము చేయుటకై నేను పలుమారులు భీమవరము వెళ్ళితిని. ఒకసారి నామిత్రులైన సోమిన కామేశ్వరరావుగారిని గూడ నాతో భీమవరము తీసుకొనివెళ్ళి, శేషగిరిరావు పక్షమున బనిచేయించితిని. డిప్యూటీ కలెక్టరుగారు శేషగిరిరావుమీద నేదో కోపముబూని కక్షవహించి యుండుటచే, కామేశ్వరరావుగారాయనయొద్ద నుండి కేసును మరియొక చోటునకు మార్పుచేయించుటకు ప్రయత్నము చేసిరి. పిమ్మట నా మేనమామ కుమారుడైన పురాణపండ కామేశ్వరరావు శేషగిరిరావుపక్షమున బందరువెళ్ళి, కేసు మరియొకచోటుకు మార్పుచేయుమని, జిల్లాకలెక్టరుగారియొద్ద నర్జీపెట్టగా, వెంటనే నరసాపురము సబుకలెక్టరు గారియొద్దకు మార్చిరి. అచట కేసు విచారణకు వచ్చునప్పటికి ఫిర్యాది చనిపోయెను. వారి సాక్షులు కొందరు చనిపోయిరి. ఋజువులేదని సబు కలెక్టరుగారా కేసును కొట్టివేసిరి. పిమ్మట శేషగిరిరావు మొదటితరగతి (First grade) న్యాయవాది పరీక్షకు చదువుకోవలెనని, సంవత్సరము సెలవుపెట్టి కుటుంబమును దీసికొని చెన్నపురి వెళ్ళెను. అక్కడతడు తరగతిలో జేరి చదువుచుండగా జబ్బుజేసెను. అది కొంకిపురుగుజబ్బు, చెన్నపురములో గొప్ప వైద్యులున్నను శేషగిరిరావు తగిన శ్రద్ధచేయనందున రోగము హెచ్చెను. పిమ్మట నతడు 1921వ సంవత్సరము మే 1వ తేదీనాటికి రాజమహేంద్ర వరము మాయింటికి వచ్చెను. సాధ్యమైనంతవరకు మంచి వైద్యము చేయించితిని. కాని విధినియోగముచేత 1922వ సంవత్సరము జూను 10వ తేదీ శనివారమునాడు రాత్రి మృతినొందెను. అప్పటికి వృద్ధుడైన యతని తండ్రి బ్రతికియుండెను. తల్లి యంతకుముందే చనిపోయెను. పోవునప్పటికి భార్యయు, నిద్దరు కుమాళ్ళు, సంవత్సరము వయస్సుగలిగిన నొక కుమార్తెయు నుండిరి. కోట రామమూర్తిగారు తమ కోడలిని, మనుమలను పిఠాపురము దీసికొని వెళ్ళిరి. వారక్కడ నాలుగు సంవత్సరము లుండిరి.

ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభ 1922వ సంవత్సరమున పిఠాపురములో శ్రీ మహారాజావారి కోటలో జరిగెను. ఆ సంవత్సరమే శ్రీ పిఠాపురము రాజుగారికి మహారాజు బిరుదము వచ్చెను. ఆ పరిషత్సభకు నేను వెళ్ళితిని. ఆ సభయొక్క సన్మానసంఘమునకు మహారాజుగారే యధ్యక్షులు. మహాసభకు శ్రీ పానుగంటి లక్ష్మీనరసింహారావుగా రధ్యక్షులైరి. మహారాజుగారి సన్మాన సంఘాధ్యక్షోపన్యాసము వారి భాషాపాండిత్యమును వెల్లడిచేయుచుండెను. పానుగంటి లక్ష్మీనరసింహారావుగారి యధ్యక్షోపన్యాసము మిక్కిలి చమత్కారముగా నుండెను. శ్రీ రాజా పానుగంటి రామారాయణంగారును, జయంతి రామయ్యగారును సభకు దయచేసిరి. సభ మిక్కిలి జయప్రదముగా జరిగెను. అంత వైభవముగా మరి యేపరిషత్సభయు జరుగలేదు. ఆ సంవత్సరము శ్రీరఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారి షష్ఠిపూర్త్యుత్సవము పిఠాపురముకోటలో జరిగెను. అది శ్రీ మహారాజావారే చేయించుటచే నిరుపమానముగా జరిగెను. సభ కోటలో జరిగెను. చెన్నపురినుండి కందసామి శెట్టిగారు వచ్చి సభ కధ్యక్షత వహించిరి. అనేక సమాజములవారు నాయుడుగారి కభినందనపత్రములు సమర్పించిరి. చెన్నపురినుండివచ్చి, చింతగుంట రాఘవరావుగా రింగ్లీషులో నాయుడుగారిని గురించి ఉపన్యసించిరి. నేను దెనుగులో నుపన్యసించితిని.

నాకు 1911వ సంవత్సరము మొదలుకొని క్రొత్తరోగము బయలుదేరెను. అండవృద్ధియై నాకు చాలబాధ కలుగుచుండెను. తరుచుగా జ్వరము వచ్చుచుండెను. నడచుటకు మిక్కిలి కష్టముగా నుండెను. అది శస్త్రవైద్యము చేతగాని, నివారణగాదని వైద్యులు చెప్పుటచే, శ్రీపిఠాపురము మహారాజాగారు మిక్కిలి దయాళురై శస్త్రవైద్యము జేయింతుమని సెలవిచ్చి, ముందుగ వైద్యులతో మాటాడిరమ్మని, 100 రూపాయిలు నాకిచ్చి, 1922వ సంవత్సరము నవంబరు నెలలో నన్ను చెన్నపురికి పంపించిరి. మాకు మిక్కిలి మిత్రులైన గంటి లక్ష్మన్నగారు హైకోర్టులో న్యాయవాదిగానున్నందున, వారి బలవంతముచే వారియింటనే భోజనముచేయుచు, మా మేనమామకుమారుడు పురాణపండ కామేశ్వరరా వొంటరిగా నుండుటచే, నతనియింట బసచేసి, పదునైదుదినము లుంటిని. శస్త్రవైద్యులలో నగ్రగణ్యుడైన డాక్టరు రంగాచారిగారిచేత నా శరీరము బరీక్ష చేయించుకొంటిని. ఆయన పరీక్షించి “ప్రస్తుతము మీరు నీరసముగానున్నారు. రెండుమాసముల తరువాత శస్త్రచికిత్స చేసెద”నని శెలవిచ్చి నన్ను బంపిరి.

1922వ సంవత్సరమున నా మేనకోడలు రావూరి వెంకటసుబ్బమ్మకు మనశ్చాంచల్యము గలిగెను. కలకత్తానుండి మందు దెప్పించి యిచ్చితిని. ఆమెకు రెండుమాసముల తరువాత మనసు కుదుటపడెను. పిమ్మట నామె యెప్పటియట్ల సంస్కృతాంధ్రములు జదువ నారంభించెను. ఒకసారి శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారును, నేనును గూర్చుండి మాట్లాడు చుండగా వారు నా సంసారస్థితి యడిగిరి. నేనిట్లంటిని. "నెలజీతము నాకు లేకపోవుటచే నాకు మహారాజుగా రెంతధన మిచ్చినను నా గ్రంథములవల్ల నా కెంత ధనము వచ్చినను, నే నిబ్బందిపడుచునే యుందును. నామీద ననేకు లాధారపడియున్నారు. గనుక నాకు నెలకు రు.125 ఖర్చున్నది." పిమ్మట నాయుడుగారు పిఠాపురము వెళ్ళిరి. వారివల్ల నాస్థితి వినికాబోలు శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారు పరమదయాళురై నాకు నెలకు నూట యిరువదియైదు రూపాయిలిచ్చుట కేర్పాటుచేసిరి. మహాదాతయైన యా మహారాజుగారి యౌదార్య మేమని కొనియాడుదును? నావలన వారి కేవిధమైన ప్రయోజనము లేకపోయినను వ్యర్థుడనైన నాకు నా యింటిదగ్గర గూర్చుండబెట్టి యెవ రంతసొమ్మిత్తురు? ఆ మహారాజుగారి కా మహారాజు గారే సాటి. అట్టి ప్రభువరేణ్యుని మరియొకరిని పేర్కొనగలమా? ఆ యౌదార్య మాయనకే చెల్లును. ఆయన దానమిచ్చెనా యేనుగుపాడి. అప్పటినుండి నేను మిక్కిలి సుఖపడజొచ్చితిని. 1923వ సంవత్సరమున మార్చినెలలో మా తమ్ముడు పెద్దకూతునకు, రెండవకూతునకు వివాహములు పిఠాపురములో చేసెను. ఆ వివాహములనిమిత్తమై నాకు శ్రీ మహారాజావారు వేయిరూపాయిల నిచ్చిరి. మరియొకవిధముగా, నేను మరి నాలుగువందల రూపాయిలు సంపాదించి, మొత్తము రు.1400 వివాహములనిమిత్తమై మా తమ్మున కిచ్చితిని. అప్పటికి నా భార్యకు నగలేమియులేవు. అయినను నామె కోపగింపక వివాహములకు నాతోగూడ పిఠాపురమువచ్చి యైదుదినములు సంతోషముగా గడపెను. నా సగమాస్థియు నా తమ్మునకు నేను వ్రాసి యిచ్చునప్పుడుగూడ నామె గోపింపలేదు. 1906వ సంవత్సరము "ఎంపైర్ ఆఫ్ యిండియా" (Empire of India) భీమా కంపెనీలో నేను రు.2000/-కు భీమా చేయించి నాయనంతర మాసొమ్ము నాభార్య కిచ్చునట్లుగా వ్రాసితిని. ఏటేట డెబ్బదియెనిమిది రూపాయిలు నేనా కంపెనీకి చెల్లించవలయును. అట్లు 1918వ సంవత్సరమువరకు నేటేట సొమ్ము చెల్లించి యెట్టకేలకు చెల్లించలేక 1919వ సంవత్సరములో మానివేసితిని. ఇది వినిగూడ నాభార్య గోపింపలేదు.

1922వ సంవత్సరమువరకు, నా రామమోహన పాఠశాలను, వివేకానంద పాఠశాలను నెట్టెటో నడపి యాపై నడపలేక గుడివాడ గ్రామ నివాసులును, దేశసేవాపరాయణులును, నిమ్నజాత్యుద్ధరణాసక్తులునైన శ్రీ గూడూరి రామచంద్రరావుగారి కప్పగించితిని. ఆయన గాంధీగారి శిష్యులు; జాతీయవాదులు. నేను గవర్నమెంటువారివల్ల యా పాఠశాలనుగురించి గ్రాంటులను పుచ్చుకొనుచుంటిని. రామచంద్రరావుగారికి సర్కారువల్ల గ్రాంటు పుచ్చుకొనుట కిష్టములేదు. అందుచేత రామచంద్రరావుగారు పాఠశాలలను జాతీయపాఠశాలలగ మార్చి దొరతనమువారి సంబంధము వదలుకొనిరి. ఆ సంబంధము వదలుకొనగానే వెనుకటి పిల్లలు మానివేసిరి. క్రొత్తపిల్లలు చేరలేదు. కొంతకాలమునకు రెండుపాఠశాలలు కృశించి నశించెను. ఇవే గాదు.

రాజమహేంద్రవరములో నిమ్నజాతులకు పాఠశాలలు పెట్టుటకై యొక సంఘ మేర్పడెను. ఆ సంఘమువారు రాజమహేంద్రవరము చుట్టుపట్ల 10 స్థలములలో పాఠశాలలు స్థాపించి, చందాలవల్లను గవర్నమెంటు గ్రాంటులవల్లను, వాటిని నడుపుచుండిరి. ఆ సంఘమునకు నే నధ్యక్షుడను. తల్లాప్రగడ ప్రకాశరాయుడుగారు కార్యదర్శి, పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారు, జయంతి గంగన్నగారు మొదలగువారు సభ్యులు. వాటిని జాతీయపాఠశాలలగా మార్చి, గ్రాంటులు పుచ్చుకొనుట మానవలెనని, గురుమూర్తిగా రొకతీర్మానము నుపపాదించిరి. వద్దని నేను వాదించితిని. నా మాట చెల్లలేదు. సభ్యులు గురుమూర్తిగారి తీర్మానమునే యొప్పుకొనిరి. ఆ పాఠశాలలు క్రమముగ క్షీణించి నశించెను.

నా రామమోహన పాఠశాలలో చదువుకున్న వెంకన్నయను పంచమ బాలుడు, మునిసిపలు స్కూలులో జేరి స్కూలుఫయినలు పరీక్షయందు కృతార్థుడయ్యెను. అతడు తెలివిగలవాడగుటచే నున్నతవిద్య చెప్పించిన బాగుండునని రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారికేర వ్రాసితిని. వారు మహారాజావారితో మాటలాడి యా బాలుని కాకినాడ కళాశాలలో జేర్పించి, బి.యే. వరకు విద్యచెప్పించిరి. అతడు పట్టపరీక్షాసిద్ధుడై దొరతనమువారి కొలువున ప్రవేశించి యిప్పుడు సేలము జిల్లాలో డిప్యూటీ తహసీలుదారుగ నున్నాడు. అతడు తన కుమారునకు లక్ష్మీనరసింహమని నా పేరు బెట్టుకొనెను. ఇతడేగాదు. మార్కండేయులను మరియొక హరిజనుడు తన

కుమారునకు నాపేరే బెట్టికొనెను. ఇంతటితో నిమ్నజాతులవిషయమై నేజేసిన పని సమాప్తమయ్యెను.

బంగాళాదేశస్థుడైన రమేశచంద్ర దత్తుగారు ఋగ్వేదము బెంగాలీ భాషలోనికి తర్జుమాచేసిరి. అట్లే ఋగ్వేదము నాంధ్రీకరింపవలెనని సంకల్పించితిని. కొందరి మిత్రుల సహాయమున నేను ఋగ్వేదవాఙ్మయమును దెప్పించి, పండితులనుబెట్టి, వారికి జీతములిచ్చి, ఋగ్వేదముచదివి, గుమాస్తానుపెట్టి, రమారమి యొక మండలమును దెనిగించి, కొంత భాగమును ప్రకటించితిని. కాని నేనాప్రయత్నములో సంపూర్ణముగా కృత కృత్యుడను గాలేకపోతిని. అది ద్రవ్యైకసాధ్యమగుటచే నావంటివానికి సులభముగాదని విడిచిపెట్టితిని.

1924వ సంవత్సరమున మా మూడవ చెల్లెలు పెనిమిటియైన, పురాణపండ వెంకన్న, తనకుమారునియొక్కయు కుమార్తెయొక్కయు వివాహములవిషయమై నాతో నాలోచించుటకు మాయింటికివచ్చెను. వచ్చిన మూడుదినములలోపుగానే యొకనాటిరాత్రి భోజనముచేసి, యెప్పటివలె నారోగ్యముగానుండి పండుకొని, నిద్రపోయి రాత్రి యొంటిగంటకు మేలుకొని, మంచితీర్థముత్రాగి, వెంటనే స్మారకముదెలియక పడిపోయెను. అది యేమి రోగమో మాకు దెలియలేదు. డాక్టరు కారుమూరి వీరభద్రస్వామిగారిచేత యింజక్షనుగూడ జేయించితిని. ప్రయోజనములేకపోయెను. తలలో నేదో రక్తనాళము పగిలిపోయి (Cerebral Haemorrhage) యుండునని వైద్యు లూహించిరి. 1924వ సంవత్సరము డిశంబరు 4 తేదీకిసరియైన రక్తాక్షి సంవత్సర మార్గశిర శుద్ధాష్టమి నాడుదయమున నైదుగంటలకు, స్వర్గస్థు డయ్యెను. అతడు దృఢకాయుడు, మహాబలశాలి. అతనికి జబ్బుచేసి మంచమెక్కినను నారుమాసములు లంఘనములుచేయుటకు సామర్థ్యము గలవాడు, అంతబలశాలి యంత హఠాత్తుగ చనిపోవునని యెవ్వరనుకొనలేదు.

నాకు మిత్రులైన తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారు, రెబ్బాప్రగడ పాపయ్య గారుగూడ నీ 1924వ సంవత్సరముననే మృతినొందిరి. నా మూడవ చెల్లెలు కొమార్తెయైన కామేశ్వరికి వివాహము చేయవలసిన యీడువచ్చెను. ఆబిడ్డ 1913వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో మా యింటనే జన్మించెను. మా బావమరది మృతినొందుటచే నతని కుటుంబభారము నాపైబడెను. అతని యాస్థి ఋణగ్రస్థమైపోయెను. అతని కుమార్తెకును కుమారునకును వివాహములు నేనే చేయవలసివచ్చెను. మాకు దగ్గరబంధువుడు పొన్నపల్లి

వెంకట లక్ష్మీనరసింహారావు, వీరేశలింగోన్నత పాఠశాలలో స్కూలుఫైనలు పరీక్షయందుత్తీర్ణుడై, పిమ్మట విశాఖపట్టణములోని యింజనీరింగు కళాశాలలో నోవరుసీరు బరీక్షకుజదివి కృతార్థుడై, యా దినములలో నిజాము రాజ్యమునం దుద్యోగములో నుండెను. నా మూడవ మేనకోడలు కామేశ్వరిని వానికిచ్చి వివాహముచేయ సంకల్పించితిని. నా వదినెగారి కుమార్తె యనగా రావూరి సీతయ్యగారి నాలుగవ కుమార్తెయగు రామాయమ్మను, బాల్యమునుండియు నాభార్య మిక్కిలి గారాబముతో బెంచెను. ఆబాలిక 1912వ సంవత్సరము నవంబరులో జన్మించెను. నా మేనల్లుడైన పురాణపండ వెంకటదీక్షితులునకు వివాహము చేయదలచితిమి. ఈ రెండు వివాహములు 1925వ సంవత్సరము మార్చినెల 14వ తేదీని నే గాపురమున్న రాయవరపువారింటనే జేసితిని. ఆ వివాహము రెండవరోజున నాకు మశూచకము గనబడెను. వృద్ధదశలో మశూచకము వచ్చిన బ్రతుకుట కష్టము. అయినను దైవానుగ్రహమున నేను జీవించితిని. అప్పుడు నావద్దనున్న సొమ్ము చాలకపోయెను. నందివాడ విశ్వేశ్వరరావుగారియొద్ద రు.200/- బదులు చేయవలసివచ్చెను. ఆయన నా కిరుగుపొరుగువాడయ్యు, చిరకాలపరిచితుడయ్యు, మున్ను నా యుచ్చు కూటములో భాగస్వామియయ్యు, మొగము నెరుగని మారువాడివలె, నెల యొకటికి నూటికి రు.1-14-0లు వడ్డీచొప్పున నోటువ్రాయించుకొని యిచ్చెను. ఆబాకీ తీర్చుటకు నాకు చాలకాలము పట్టెను. చివర కాయన నామీద వ్యాజ్యమువేసెను. ఎట్లో కష్టపడి చిల్లిగవ్వయైన మానుమని కోరకుండ వారిబాకీ తీర్చితిని.

1923వ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో కాకినాడ పట్టణమున జాతీయమహాసభ (Indian National Congress) జరిగెను. ఇటువంటి సన్నాహములు చేయుటకు గూడ నాంధ్రులు దగినవారే యని యా మహాసభవల్ల స్పష్టమయ్యెను. కాకినాడ పురవాసులు లక్షరూపాయలు ప్రోగుచేసి మిక్కిలి జయప్రదముగా సభ జరిపిరి. మహారాజశ్రీ కొండా వెంకటప్పయ్యగారు సన్మానసంఘాధ్యక్షులుగా నేర్పరుపబడిరి. సన్మాన సంఘమువారు నన్నాహ్వానించి టిక్కెట్టు బంపిరి. నేను, నా పరివారమును నా బాల్యమిత్రుడైన రాపాక కౌస్తుభముగారి యింట బసచేసితిమి. ఆయన మాకాతిథ్యమిచ్చి గౌరవించెను. మహమ్మదాలీ సాహెబుగారు కాంగ్రెసున కధ్యక్షులు. ఆ సభకుబోయి మహామహులైన దేశనాయకుల యుపన్యాసముల వింటిని.

1917వ సంవత్సరమున వావిళ్ళవారికి నా గ్రంథముల కాపీరైటుహక్కు నైదుసంవత్సరములవరకు నిచ్చుటకై కొంత వ్యవహారము జరిపితిని. వారు నాకు రు.1700ల నిచ్చి, తక్కినసొమ్ము సరిగ నీయకపోవుటచే, వారితో వ్యవహారము వదలుకొంటినని, యిదివరలో వ్రాసితిని. ఆ సొమ్ము నేను వారికి తీర్చనందున వావిళ్ళవారు నామీద చెన్నపురము హైకోర్టులో వ్యాజ్యము వేసిరి. ఆ డిక్రి రాజమహేంద్రవరము జిల్లాకోర్టుకు పంపబడెను. దేవత శ్రీరామమూర్తిగారు వావిళ్ళవారిపక్షమున న్యాయవాదిగ బనిచేసిరి. రాజ మహేంద్రవరము వచ్చినది మొదలు నాయెడ నత్యంతాభిమానము గలిగి, నాకు బలువిధముల తోడుపడుచుండిన శ్రీ సోమిన కామేశ్వరరావుగారు నా పక్షమున న్యాయవాదిగ బనిచేసిరి. వారు మిక్కిలి పట్టుదలతో పనిచేయక పోయినపక్షమున నే నా వ్యాజ్యములో మిక్కిలి చిక్కులు పడియుందును. పిమ్మట నేను వావిళ్ళవారికి కొంత రొక్క మిచ్చియు, గొన్నిపుస్తకము లెడిషను లచ్చువేసి కొనుటకు కొంతకాలమువరకు హక్కునిచ్చియు, మొత్తముమీద వారిఋణము పూర్తిగ దీర్చితిని.

1925వ సంవత్సర మేప్రియలు నెలలో నొక విశేషము జరిగెను. వీరేశలింగముగారి జన్మదినోత్సవము జరుపబడెను. ఆ సభ టవునుహాలులో శ్రీ రాయసము వెంకటశివుడుగారి యధ్యక్షతక్రింద జరిగెను. శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగా రాంగ్లభాషలో నుపన్యసించిరి. అంతకుముందు వీరేశలింగముగారిమీద దోషారోపణజేసి, వారికి మనఃకష్టము గలిగించిన నాళము కృష్ణారావుగారు వీరేశలింగముగారిమీద దాము చేసిన దోషారోపణలకు జింతించుచు, దమ యనుతాపమును పద్యరూపములుగా వ్రాసి యచ్చు వేయించి యాసభలో జదివిరి. అప్పటికైనను వారికి బశ్చాత్తాపము గలిగినందుకు నేనును నాయుడుగారును దక్కిన మిత్రులును సంతసించితిమి.

20. షష్ఠిపూర్తి

1926వ సంవత్సరమున నొకనాటి సాయంకాలమున, నేను టవునుహాలులో గూర్చుండగా నామిత్రులైన వేమూరి విశ్వనాథశర్మగా రక్కడకువచ్చి, "మీ కరువదియేం డ్లెప్పటికి నిండు"నని, నన్నడిగిరి. 1927వ సంవత్సరము సెప్టెంబరు 26వ తేదీకి నా కరువది యేండ్లు నిండునని చెప్పితిని. పిమ్మట వారు చెన్నపురివెళ్ళి, శ్రీ మునగాల రాజాగారిని గలుసుకొని, మన మందరము లక్ష్మీనరసింహముగారికి షష్ఠిపూర్తి చేయవలెనని వారితో జెప్పిరట! మునగాల రాజాగారు మిక్కిలి సంతోషించి, శర్మగారితో గలిసి, రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారిదగ్గరకు వెళ్ళిరట. అప్పుడాయన చెన్నపురి విశ్వవిద్యాలయమున కుపాధ్యక్షులుగ నచ్చటనే యుండిరి. వారును వీరి సలహా నంగీకరించిరట. పిమ్మట విశ్వనాథశర్మగారు, రాజ మహేంద్రవరమువచ్చి, షష్ఠిపూర్తిసంఘ మొకదాని నేర్పరచి, దానికి శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగా రధ్యక్షులుగను, పాలకోడేటి గురుమూర్తి గారిని గార్యదర్శిగాను, నేర్పరచిరి. "కర్పూరమంజరి" మొదటిభాగము 1907వ సంవత్సరములో వ్రాసి యప్పటినుండియు రెండవభాగము వ్రాయలేదు. పూర్వమొకసారి శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారు, మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారు జీవించియున్నప్పుడే, "ప్రహ్లాద" నాటకము రసవంతముగా వ్రాయమని నాతో జెప్పిరి. నేను దాని కొప్పుకొంటినిగాని వ్రాయలేదు. విశ్వనాథశర్మగారు నాతో నొకసారి 'కర్పూరమంజరి" రెండవ భాగమును, "ప్రహ్లాద" నాటకమును మరియు వ్రాయవలసిన గ్రంథము లేవైన యున్నపక్షమున, వాటిని షష్ఠిపూర్త్యుత్సవములోపుగ వ్రాయవలసినదని నాతో జెప్పిరి. గ్రంథములు వ్రాయుటకు నాకు లేఖకునిగా, కామరాజు వెంకటరమణ శర్మగారినిచ్చి, యాయన జీతము నెలకు ముప్పది రూపాయల చొప్పున షష్ఠిపూర్తిసంఘమువారే యిచ్చుచుండిరి. నేను గ్రంథములను వ్రాయుట కారంభించితిని. అంతకుమున్నే "భాస" నాటకములలోని "మధ్యమ వ్యాయోగము"ను, "స్వప్నవాసవదత్త"ను నాంధ్రీకరించి ప్రచురించితిని.

"భాస" నాటకముల నన్నింటిని దెనుగుచేయవలెనని నాకు మొదటినుండియు గుతూహలము గలదు. నా గ్రంథము లన్నియు షష్ఠిపూర్తి సంఘమువారు 10 సంపుటములుగా ముద్రింపించదలచిరి, అవి యీ క్రిందివిధముగా నున్నవి.

మొదటిసంపుటము, "దేశమాత"లోను, "మనోరమ"లోను నేను ప్రకటించిన హాస్యములు చాలవరకు నిందుగలవు. 2, 3, 4, 5 సంపుటములలో నా రచించిన నవలలన్నియు గలవు. ఆరవసంపుటములో నేను స్వకపోలకల్పితముగ రచియించిన నాటకములు గలవు. 7వ సంపుటములో నేనాంధ్రీకరించిన నాటకములు చాలగలవు. "కర్ణభారము" "నభిషేకనాటకము" దక్క దక్కిన "భాస" నాటకములన్నియు దెనిగించి నేనీసంపుటములలో గూర్చితిని. 8వ సంపుటములో నే వ్రాసిన "సిద్ధార్థచరిత్ర" మొదలైన జీవచరిత్రలు గలవు. 9వ సంపుటమున "భాగవతకథామంజరి", "భారతకథామంజరి", "వినోదములు" 2 భాగములు, "చమత్కారమంజరి" 2 భాగములు గలవు. 10వ సంపుటమున "రాజస్థానకథావళి" 1, 2 భాగములు, "రఘుకుల చరిత్ర", "ప్రచ్ఛన్న పాండవము" గలవు. సుబ్బారావు పంతులుగారు షష్ఠిపూర్తిసంఘమున కధ్యక్షులుగ నుండుటయేగాక, యాంధ్రదేశములోనున్న యన్ని జిల్లాలోని ప్రముఖులగు పెద్దమనుష్యులకు, షష్ఠిపూర్తిసంఘములో సభ్యులుగ నుండుమనివ్రాసి, లిఖితపూర్వకమైన వారి సమ్మతులు దెప్పించి, వారి నందుచేర్చిరి. ఆ షష్ఠిపూర్తిసంఘములో సభ్యు లిరువదితొమ్మండుగురు, వారిపేళ్ళివి.

(1) రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు, చెన్నపురి. (2) కట్టమంచి రామలింగారెడ్డిగారు, బెజవాడ. (3) కిళాంబి రామానుజాచార్యులు గారు, విజయనగరము. (4) జయంతి రామయ్యగారు, తొత్తరమూడి. (5) సర్వేపల్లి రాధాకృష్ణయ్యగారు, కలకత్తా. (6) వేపా రామేశంగారు, చెన్నపురి. (7) ముత్తా వెంకటసుబ్బారావుగారు, చెన్నపురి. (8) నాయని వెంకటరంగారావు గారు, మునగాలరాజాగారు. (9) మంత్రిప్రగడ భుజంగరావుగారు, లక్కవరం రాజాగారు. (10) వాసిరెడ్డి దుర్గాసదాశివేశ్వరప్రసాదుగారు, జయంతిపురం రాజావారు. (11) కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావుగారు, చెన్నపట్టణము. (12) వావిళ్ళ వెంకటేశ్వరశాస్త్రిగారు, చెన్నపురి. (13) చింతలపాటి నరసింహరాజుగారు, విశాఖపట్టణము. (14) భూపతిరాజు వెంకటపతిరాజుగారు, విశాఖపట్టణము. (15) మోచర్ల రామచంద్రరావుగారు, ఏలూరు. (16) వరదా కామేశ్వరరావుగారు, (పూండి) గంజాంజిల్లా. (17) వరాహగిరి వెంకటజోగయ్యగారు, బరంపురం.

(18) కొమ్మిరెడ్డి సూర్యనారాయణమూర్తిగారు, కాకినాడ. (19) కొండా వెంకటప్పయ్యగారు, గుంటూరు. (20) బి. పెరుమాళ్ళనాయుడుగారు, కందుకూరు. (21) రాయసం వెంకటశివుడుగారు, నెల్లూరు. (22) అల్లాడి కృష్ణస్వామయ్యరుగారు, చెన్నపురి. (23) సామి వెంకటాచలంచెట్టిగారు, చెన్నపురి. (24) గంటి లక్ష్మన్నగారు, చెన్నపట్టణము. (25) టి. రాఘవాచార్యులు గారు, బళ్ళారి. (26) టి. శివశంకరముగారు, పెనుగొండ. (27) మాడపాటి హనుమంతరావుగారు, హైదరాబాదు. (28) పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారు, రాజమహేంద్రవరం, కార్యదర్శి. (29) న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారు, రాజమహేంద్రవరము, అధ్యక్షులు. ఒక్క రాజమహేంద్రవర పురవాసులే యీ యుత్సవము జేసినట్లుగాకుండ దేశమందరు జేసిరని తెలియుటకై సుబ్బారావుపంతులుగారును గురుమూర్తిగారును దేశములో నానాభాగము లందున్న ప్రముఖులకు వ్రాసి వారి యనుజ్ఞ బడసిరి. ఈ సంపుటములన్నియు రాజమహేంద్రవరములో సుజనరంజనీ ముద్రాక్షరశాలాధిపతియైన పోతాప్రగడ శేషగిరిరావుగారు ముద్రించుట కంగీకరించిరి. 10 సంపుటములకు కావలసిన కాగితము షష్ఠిపూర్తిసంఘమువా రిచ్చునట్లును, ముద్రణమైన తరువాత ముద్రణమునకైన సొమ్ము సంఘమువారిచ్చునట్లును, సంఘమువారును శేషగిరిరావుగారు నొడంబడిక చేసికొనిరి. కాగితములనిమిత్తమై సంఘము వారికి శ్రీ మునగాలరాజాగారగు నాయని వెంకటరంగారావుబహదూరు వారు రు.500/-లు పెట్టుబడి పెట్టిరి. వుయ్యూరు జమీందారుగారగు శ్రీ వేంకటాద్రి అప్పారావు బహద్దరువారు రు.150/-లు పంపిరి. 10 సంపుటముల ఖరీ దిరువదియైదురూపాయిలు. చందాదారులనిమిత్తము విశ్వనాథశర్మ గారును, గురుమూర్తిగారును నరసాపురము, భీమవరము, ఏలూరు, గుంటూరు మొదలగు ననేక స్థలములకరిగి తిరిగి శ్రమపడి చందాదారులను చేర్చిరి. సంపుటములకట్ట లిక్కడ చక్కగకట్టరని, యచ్చుపడిన పుస్తకములను చెన్నపురి బంపి యట్టలుగట్టించి దెప్పించిరి. నావ్రాతయు, ముద్రణమును 1927 సెప్టెంబరులోపుగ గాలేదు. 1927 సెప్టెంబరు 26వ తేదీకి నా కరువది యేండ్లు నిండెను. తెనుగు తిథులప్రకారము ప్రభవసంవత్సర భాద్రపద బ ౧౪ నాటికి నా కరువదియేండ్లు నిండెను. ఆ రెండుతిథులనాటికి ముద్రణము ముగియనందున బహిరంగమైన షష్ఠిపూర్త్యుత్సవము సంఘమువారు జేయలేదు. ముద్రణము పూర్తియైనతరువాత యా యుత్సవము జేయవలెనని శర్మగారి సంకల్పము.

అయినను భాద్రపద బ ౧౪ నాడు నా స్వజనము నా కభ్యంగనము చేయించి బంధుమిత్రులకు భోజనములుపెట్టి గృహమందుత్సవము జేసిరి. ఆనాడు కాకినాడనుండి వి. పి. రాజునాయుడుగారు వచ్చి, మా యింట నా యారోగ్యమునిమిత్తమై దైవప్రార్థనములు సలిపిరి. రాజమహేంద్రవరములోని మిత్రులు గొందరు నా కా దినమున బుస్తకముల బహుమాన మంపిరి. శ్రీమతి బత్తుల కామాక్షమ్మగారు నాకొక విలువగల పట్టుపంచను, నా భార్యకొక పట్టుచీరయు బహుమానము జేసిరి. సంపుటముల ముద్రణము ముగియునప్పటికి 1927వ సంవత్సరముగడచి 1928వ సంవత్సరము వచ్చెను. కాబట్టి షష్ఠిపూర్తి మహోత్సవము బహిరంగముగ 1928వ సంవత్సరము మార్చి 11వ తారీఖున టవునుహాలు వెనుకనున్న యావరణలో జరిగెను. అప్పటికి ప్రభవ సంవత్సరము గడచిపోలేదు. నేను ప్రభవ సంవత్సరములో జన్మించితిని. కావున మాసము భేదించినను ప్రభవ సంవత్సరములోనే ఈ యుత్సవము జరిగెను. చెన్నపురినుండి శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావుగారు వచ్చి సభ కధ్యక్షత వహించిరి. హైదరాబాదు (డక్కను) నుండి శ్రీ మునగాలరాజాగారగు నాయని వెంకటరంగారావుగారు దయచేసిరి. ఏలూరునుండి శ్రీ మోచర్ల రామచంద్రరావుగారు దయచేసిరి. బందరునుండి శ్రీ పురాణం సూరిశాస్త్రిగారు వచ్చిరి. కాకినాడనుండి శ్రీ పిఠాపురము రాజాగారి కళాశాలాప్రధానాచార్యులైన డాక్టరు వేమూరి రామకృష్ణారావుగారు దయచేసిరి. ఆ దినమున నుదయమున శ్రీ వేమూరి విశ్వనాథశర్మగారు నాకును నా మిత్రులకును విందు చేసిరి. గురుమూర్తిగారింటివద్ద మధ్యాహ్నము 3 గంటలకు నాకు నా మిత్రులతోగలిపి ఛాయాచిత్రము (Photo) దీసిరి. ఆనాడు మోటారుబండిలో నన్ను గూరుచుండబెట్టి మంగళవాద్యములతో నూరేగించిరి. కారులో నాకొక ప్రక్క న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారును, రెండవప్రక్క శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు పంతులుగారును గూరుచుండిరి. మోటారు వెంబడి శ్రీ మునగాల రాజాగారును, మోచర్ల రామచంద్రరావు గారును, వేమూరి విశ్వనాథశర్మగారును, పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారును, వేమూరి రామకృష్ణారావుగారును, మరియు కొందరు పురప్రముఖులును, పైయూళ్ళనుండి వచ్చిన మిత్రులును నడచివచ్చిరి. సభ జరుగు టవును హాలులోనుండు వెనుకప్రక్క యావరణమంతయు జనులతో నిండెను. శ్రీ వేమూరి రామకృష్ణారావుగారు సభాప్రారంభమున దైవప్రార్థనములు సలిపిరి. సభకు రాజాలని జయంతి రామయ్య పంతులుగారు మొదలగు మిత్రులు

బంపిన జాబులును, పిఠాపురము మహారాజాగారు సభకు రాజాలనందున వారి సానుభూతిని దెలుపుచు నంపిన తంతివార్తయు జదువబడెను.

శ్రీ కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు పంతులుగారు తమ యధ్యక్షోపన్యాసములో నా నవలలనుగూర్చియు, నా నాటక రచనలనుగూర్చియు, నా వక్తృత్వమునుగూర్చియు నెంతో ప్రశంసించి మాటాడిరి. పురాణము సూరిశాస్త్రిగారు నన్నుగురించి కొంతసేపు మాటాడిరి. శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడు గారు, శ్రీ వారణాసి సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు, అడవి శంకరరావుగారు, పొన్నాడ కృష్ణమూర్తిగారు, వేదుల సత్యన్నారాయణగారు, విద్వాన్ రావూరి వెంకటసుబ్బమ్మగారు సమయోచితముగ పద్యములు వ్రాసి సభలో చదివిరి. ఎర్రగుంటల జనార్దనమ్మగారు కొంతసేపు మాటాడిరి. పాలకోడేటి గురుమూర్తి గారు (కార్యదర్శి) షష్ఠిపూర్తిసంఘముయొక్క నివేదికను జదివిరి. శ్రీ మునగాల రాజాగారు హైదరాబాదునుండి దెచ్చిన విలువగల రెండు శాలువలను నాకుగప్పి యభినందనపత్రమును స్వయముగా జదివి యద్దమమర్పబడిన యొక చట్రములో బెట్టిన యచ్చుపత్రికను నాకిచ్చిరి. ఆ సమయముననే యందమైన యట్టలు గట్టిన 10 సంపుటములు చక్కని నగిషీపెట్టెలోబెట్టి దానిని నాకు సంఘమువారు బహుమానమిచ్చిరి. ఈ షష్ఠిపూర్తి సందర్భమున విశ్వనాథశర్మగారు చేసిన కృషి యమూల్యము. వారికిని, మునగాల రాజాగారికిని, న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారికిని, పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారికిని నేను మిక్కిలి కృతజ్ఞుడను. రాజమహేంద్రవరమున షష్ఠిపూర్తిమహోత్సవము జరుగుట కదియే ప్రథమము, అది జయప్రదముగా జరిగెనని నా మిత్రుల యభిప్రాయము.

నా మేనకోడలు సుబ్బమ్మ 1925వ సంవత్సరమున నుభయ భాషాప్రవీణ పరీక్షకు దరఖాస్తుచేసి పరీక్షకు వెళ్ళెను. కాని యా సంవత్సరము గృతార్థురాలుగాక తప్పిపోయెను. అయినను బాలికాపాఠశాలాధికారిణియైన "రాజోరియా" దొరసానిగారు పరీక్షలో మరుచటి సంవత్సరము మా మేనగోడలు సిద్ధిపొందునట్టి షరతుమీద, నామెను విశాఖపట్నములోని మేరీరాణి బాలికా పాఠశాలలో, నాంధ్రోపాధ్యాయురాలినిగ నియమించిరి.

1926వ సంవత్సరమున సాహిత్యపరిషద్వార్షికసభ కాకినాడలో జరిగెను. ఆ సభకు నే నధ్యక్షుడుగ నెన్నుకొనబడితిని. నాకును ప్రతినిధులకును మంత్రిప్రగడవారి సత్రములో బసయిచ్చిరి. అన్నదానసమాజ భవనములో

సభజరిగెను. దివానుబహద్దరు కొమ్మిరెడ్డి సూర్యనారాయణమూర్తినాయుడు గారు సన్మానసంఘమునకధ్యక్షులై ప్రతినిధులకు స్వాగతమిచ్చిరి. ఆ సభకు శ్రీ గిడుగు రామమూర్తిగారు గూడ దయచేసిరి. నా ప్రారంభోపన్యాసమును నే నెప్పటియట్లు యాశుధారగా జెప్పితినిగాని వ్రాసి జదువలేదు. పిమ్మట కొంత వ్రాసి పంపగా నప్పటి సాహిత్యపరిషత్పత్రికలో బ్రచురింపబడెను. వ్యావహారికభాషావాదులైన గిడుగు రామమూర్తిపంతులుగారికిని నాకును కొంత చర్చ జరిగెను. రామమూర్తిగారు సభలో పాలుగొనక సభనుండి వెడలిపోయిరి. సభ సలక్షణముగానే జరిగెను.

1927వ సంవత్సరమున సాహిత్యపరిషద్వార్షికసభ మరల కాకినాడలోనే జరిగెను. ఆ సన్మానసంఘమునకు శ్రీ ములుకుట్ల యచ్యుతరామయ్యగా రధ్యక్షులై ప్రతినిధులకు స్వాగతమిచ్చిరి. ఆ మహాసభకు వుయ్యూరు రాజాగారైన శ్రీ వేంకటాద్రి అప్పారావుగా రధ్యక్షులైరి. ఆసభకు నేనునుబోయి పాలుగొంటిని. ఆసభకు శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారుగూడ దయచేసిరి. ఆ సంవత్సరమంతయు నేను నా షష్ఠిపూర్తికి వ్రాయవలసిన గ్రంథములను వ్రాయుచుంటిని.

1928వ సంవత్సరమున నొక విశేషము జరిగెను. టంగుటూరి శ్రీరాములుగారి రెండవ కుమారుడైన లక్ష్మీనారాయణకు జబ్బుచేసి ప్రాణము మీదికి వచ్చెను. 1913వ సంవత్సరమున నేను వీరేశలింగముగారిపక్షమున సాక్ష్యమిచ్చినది మొదలు శ్రీరాములుగారు నాతో మాటాడుట మానిరి. నేను కాపురమున్న కారణమున శ్రీరాములుగారు తన తోడల్లుడైన రాయవరపు రామమూర్తిగారియింటికి వచ్చుట మానిరి. అట్లున్నను నేను వారిపై ద్వేషము బూనక వారి కుమారుని కెక్కువ జబ్బుగా నున్నప్పుడు పిల్లవానిని జూచుటకై నా తమ్ముడు కృష్ణమూర్తిని, నా మేనల్లుడు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులిని వెంటదీసుకొని శ్రీరాములుగారి యింటికి బోయితిని. ఆజబ్బుగానున్న బాలుడు విభవసంవత్సర చైత్ర శు ౯ అనగా, శ్రీరామనవమినాటి యుదయమున మృతినొందెను. ఏ సందేహమును లేక నా మేనల్లుడు పురాణపండ వెంకట దీక్షితులను శవమును మోయుటకై నియోగించితిని. మిడమిడగాలుచున్న యెండలో పాదములు పొక్కులెక్కినను నా మేనల్లు డాపనిజేసి, శవదహనము పూర్తియైనదాక నుండి, సాయంకాలము మూడు గంట లగుసరికి యింటికి వచ్చెను. శ్రీరాములుగారి కుటుంబములోని జనుల నోదార్చుటకు మాతమ్ముని నియోగించితిని. మా తమ్ముడు వారి

నోదార్చి స్నానములుజేయించి వారికందరకు వంటజేసిపెట్టి వారి భోజనములైన పిమ్మట రాత్రి కింటికి వచ్చెను.

ఆ సంవత్సరము జూలై నెలలో (1928) అనంతపురము రావలసినదని నా కాహ్వానమంపిరి. వీరేశలింగోన్నత పాఠశాలలో వ్యాయామోపాధ్యాయుడుగా నున్న మల్లుభొట్ల వెంకయ్యను దీసికొని, యనంతపురము వెళ్ళితిని. అక్కడ వారు నాకు మిక్కిలి యాదరాభిమానములు జూపి గౌరవించిరి. నేను కళాశాలలో నొక యుపన్యాసమును, టవునుహాలులో నొక యుపన్యాసము నిచ్చితిని. అచ్చట నిరంతరము చల్లగాలి వీచుచుండును. అచటి విద్యార్థులు "వరవిక్రయ"మను నాటకమును ప్రయోగించి, దానికి నన్నాహ్వానించిరి. కళాశాలా ప్రధానాచార్యులు, యన్.ఆర్. కృష్ణమ్మగారు వారి గుర్రపుబండిమీద నన్ను నాటకమునకు దీసికొనిపోయిరి. రాజమహేంద్ర నివాసులైన మిత్రులనేకు లచట నుద్యోగములలో నుండిరి. ప్రయాగ వేంకటరామశాస్త్రిగారును, చిలుకూరి నారాయణరావుగారును, దామెర్ల వెంకటరావుగారును, కర్రా వెంకట రావుగారును, కేశరాజు సత్యనారాయణగారును, నొకరినిమించి యొకరు పిండివంటలతో నాకు విందులు చేసిరి. కాలేజ విద్యార్థు లొకనాటిరాత్రి నాకు హాస్టలులో విందుచేసిరి. యన్.ఆర్. కృష్ణమ్మగారుగూడ విందులో పాలుగొనిరి. నేను దేశభట్ల లక్ష్మీనరసింహముగారి యింటనే బసచేసితిని. వారు భార్యాభర్తలు నన్ను మిక్కిలి గౌరవించి సకలోపచారములుజేసి, నా యునికి సౌఖ్యప్రదముగా జేసిరి. కడపటి దినమున హాస్టలు విద్యార్థులు నా కొక "టీ"పార్టీ నిచ్చిరి. అందుపాధ్యాయులు విద్యార్థులు గూడ పాలుగొనిరి. ఆ దినముననే నేను వారందరికడకు సెలవు గైకొని మల్లుభొట్ల వెంకయ్యను దీసికొని బయలుదేరితిని. నా మిత్రులైన యుపాధ్యాయులును విద్యార్థులును, రైలుస్టేషనువరకు సాగనంపి యచట నాకు నూరు రూపాయలను బహుమానముగా నిచ్చిరి. రైలెక్కి గుంతకల్లు చేరితిని. గుంతకల్లు చేరగానే కడుపులో గుడగుడ శబ్దము బయలుదేరెను. అనంతపురమున జరిగిన విందులలో నేను మితముగా భుజించినను నా కా స్వల్పాహారమే యజీర్ణము జేసెను. రైలుబండిలోనే యజీర్ణ విరేచనములు ప్రారంభమయ్యెను. త్రోవలో నందియాలలోను, మార్కాపురములోను విశూచి జాడ్యము విశేషముగా వ్యాపించియుండెను. నాదిగూడ విశూచిజాడ్యమని తలంచి రైల్వేయధికారులు నన్ను రైలు దింపివేయుదురేమోయని నేను సందేహించితిని. కాని డోకులు, కాళ్లతీతలు లేవుగనుక విశూచిగాదని నాలో

నేను నిశ్చయించుకొంటిని. దొడ్డికి వెళ్ళివచ్చి పండుకొనుటయేగాని మంచినీళ్ళు గాని యాహారముగాని నేను మ్రింగలేదు. రెండుదినము లిట్లుపవసించిన తరువాత నే యౌషధ మక్కరలేకయే నాకు రోగము గుదిరెను. నేను సురక్షితముగా రాజమహేంద్రవరము జేరితిని.

1928 ఆగస్టునెలలో నా బాల్యమిత్రుడైన టంగుటూరి ప్రకాశముగారి పెద్దకుమారునకు, విజయనగరములో వివాహముచేయుటకు నిశ్చయింప బడెను. కవిపురపు వెంకటరత్నము పంతులుగారి రెండవకుమార్తెయు, గురజాడ శ్రీరామమూర్తిపంతులుగారి దౌహిత్రియునైన యహల్యను, ప్రకాశము గారి పెద్దకుమారుడైన నరసింహమునకిచ్చి వివాహముజేసిరి. ప్రకాశముగారికి నేను ముఖ్యమిత్రుడగుటచే వివాహమునకు రమ్మని నన్ను బలవంతపెట్టి దీసుకొని పోయిరి. నా మేనల్లుడు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులు నావెంట వచ్చెను. ప్రకాశముగారు, వారిభార్య, ఆయన తమ్ముడు టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు, నేను రెండవతరగతిలో ప్రయాణముజేసితిమి. అంతకు ముందు 15 సంవత్సరములనుండి నాతో మాటాడుట మానిన టంగుటూరి శ్రీరాములుగారు నన్ను బలకరించి, నాతో మాటాడుట ప్రారంభించిరి. వారికి నామీద హటాత్తుగ నంతదయ యెట్లు గలిగెనో నే నెరుగను. విజయనగరములో ప్రకాశముగారి కుమారున కేకరాత్రి వివాహము జరిగెను. మరునాడు ప్రకాశముగారును, నేనును, రాజకీయపరిస్థితులనుగురించి బహిరంగసభలో నుపన్యసించితిమి. ఆ మరునాడు రాజమహేంద్రవరమునకు బయలుదేరి వెళ్ళితిమి. సెప్టెంబరునెలలో నేను గుంటూరుజిల్లాలోని వేటపాలెము వెళ్ళితిని. ఊటకూరు సుబ్బరాయశ్రేష్ఠియను నొక వైశ్యశిఖామణి యచట నొక గ్రంథభాండాగారము స్థాపించి, దాని కేటేట వార్షికోత్సవములు జేయుచు నాన్నాయే డధ్యక్షునిగరమ్మని యాహ్వానించిరి. నా తమ్ముని జ్యేష్ఠకుమారుడైన వెంకట్రావును దీసికొని పోతిని. సభ రెండుదినములు చక్కగ జరిగెను. సుబ్బరాయశ్రేష్ఠిగారా గ్రంథభాండాగారమునకు బహువిధముల తోడ్పడుచు దానిని వృద్ధిచేయుచుండిరి.

ఆ సంవత్సరమనగా 1928లో బ్రహ్మసమాజ శతవార్షికోత్సవము వచ్చెను. కాకినాడలో రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారి సహాయమున గొప్ప యుత్సవములు జేయించిరి. నేను కాకినాడ బోయి యా యుత్సవములలో గొంత పాలుగొంటిని. ఆ సంవత్సరము నవంబరునెలలో నాకు మిక్కిలి జబ్బుచేసెను. అమితమైన

వికారము, వమనములు, నెడతెగని యెక్కిళ్ళు, నాకాజబ్బులో పొడజూపెను. నా భార్యయు, నా కుటుంబములోనివారును నావిషయమై నిరాశపడిరి. ఇరువు రింగ్లీషు వైద్యులు నాకు వైద్యముచేసిరి. కాని తగ్గలేదు. నేను వారి సలహామీదనే వారివైద్యముమాని యాయుర్వేదవైద్యశిఖామణియు, నాకు పరిచితుడును, పండిత గోపాలాచార్యులుగారి శిష్యుడునైన బ్రహ్మశ్రీ చావలి రామమూర్తిశాస్త్రిగారియొద్ద మందు పుచ్చుకొంటిని. వారి చికిత్సవలన నా రోగము నివారణమయ్యెను. వారు నాయొద్ద ధనమేమియు స్వీకరింపకయే నాకు బలుమారులు వైద్యము జేసినందులకు కృతజ్ఞుడను.

నా పెద్దమేనకోడలు రావూరి వెంకటసుబ్బమ్మ విశాఖపట్టణములో నున్న మేరీ పాఠశాలలో పనిచేయుచునే యుభయభాషాప్రవీణ పరీక్షలో గృతార్థురాలై, 1928వ సంవత్సరమున జరిగిన ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాపీఠ పట్టప్రదానసభకు (convocation) హాజరై, యుభయభాషాప్రవీణ పట్టము గ్రహించెను. ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాపీఠమున నుభయభాషాప్రవీణపట్టము గైకొన్న ప్రధమస్త్రీ యీమెయే. తరువాత స్త్రీలు పెక్కండ్రు తత్పరీక్షయందు గృతార్థతనొందిరిగాని, ప్రధమయువతి నా మేనకోడలగుటచే నా పరిశ్రమ ఫలించినదని నేను గర్వముతో సంతసించితిని.

నాతమ్ముని పెద్దకుమారుడు వెంకట్రావు పిఠాపురము హైస్కూలులో జదివి మూడు సంవత్సరములు స్కూలుఫైనలు పరీక్షలో దప్పెను. వానిని దీసుకొనివచ్చి రాజమహేంద్రవరములో జదివించితిని. అతడు 1928వ సంవత్సరమున స్కూలుఫైనలు పరీక్షయం దుత్తీర్ణుడయ్యెను. ఆ సంవత్సరము జూలై నెలలో వాని నింటరుమీడియటు తరగతిలో రాజమహేంద్రవర కళాశాలలో జేర్పించితిని. ఆ సంవత్సరమందే వుయ్యూరు రాజాగారగు శ్రీ వేంకటాద్ర్యప్పారావు బహద్దరుగారు నూజివీడులో గట్టించిన యున్నత పాఠశాలా భవనముయొక్క గృహప్రవేశ మహోత్సవమునకు నన్నాహ్వానము జేసిరి. నేను నూజివీడువెళ్ళి పాఠశాలాప్రధానోపాధ్యాయులైన జీడిగుంట సత్యన్నారాయణగారింట బసచేసితిని. అచట నేను రెండుపన్యాసము లిచ్చితిని. శ్రీ రాజాగారు నన్ను కోటలోనికి దీసికొనిపోయి రు.116ల నిచ్చిరి. ఆ తరువాత గూడ వారు నాకు గొంత ధనసహాయము జేసిరి.

1928వ సంవత్సరమున బ్రహ్మసమాజ శతవార్షికోత్సవసందర్భమున, బిపినుచంద్ర పాలుగారు రాజమహేంద్రవరమువచ్చి, బ్రహ్మమతమును

గూర్చియు రామమోహనరాయలువారినిగూర్చియు టవునుహాలునకు వెనుకప్రక్కనున్న యావరణలో రెండుసభలు జేసిరి. ఆ రెండు బహిరంగసభలకు మాయూరు ప్రార్థనసమాజమువారు నన్నే యధ్యక్షునిగ నెన్నుకొనిరి. రెండు సభలలోను నే నాంగ్లేయభాషలో మాటాడితిని. ఈ సంవత్సరమున 1929వ సంవత్సరము నవంబరు నెలలో నా పెద్దమేనకోడలు తనకుమార్తె మీనాక్షి యొక్క వివాహముజేసెను. ఆ పిల్లకపుడు 13 సంవత్సరముల వయసు. ఇదివరలో పిఠాపురసంస్థానమునం దాస్థానకవీశ్వరుడుగనుండి చనిపోయిన వేదుల రామకృష్ణశాస్త్రిగారి కుమారుడు రామచంద్రకీర్తికి నిచ్చి, యాపిల్లను వివాహముజేసితిమి. వివాహము మాయింటనే జరిగెను. కాని నా మేనకోడలి కీ వివాహమునిమిత్తము నేనేమియు ధనసహాయము చేయలేదు. ఆమె తన సొంతసొమ్ము ఖర్చుచేసికొని కూతురివివాహము జేసెను. ఆ వరునకు శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారు ఆనర్సు పరీక్షయం దుత్తీర్ణుడగువరకు విశాఖపట్టణములో జదివించిరి. ఆ రామచంద్రకీర్తి యిపుడు కాకినాడలో రాజాగారి కళాశాలలో నుపాధ్యాయుడుగ నున్నాడు. ఆ సంవత్సరము డిశంబరు నెలలో నా రెండవ మేనకోడలు కోట వెంకటరత్నమ్మ తన కుమార్తె సరస్వతికి పిఠాపురములో వివాహముచేసెను. వరుడు గొల్లప్రోలు నివాసులైన అల్లంరాజు లక్ష్మీపతిగారి కుమారుడు వెంకట్రావు. ఆమెయు తనసొంత సొమ్ముతోనే తన కూతురివివాహము జేసుకొనెను. నేనావివాహమునకు నాభార్యను దీసికొని పిఠాపురము వెళ్ళితిని. ఈ పెండ్లినుండి తిరిగివచ్చిన తరువాత యీపూరుపాలెములో జరిగిన యాంధ్రాస్తిక మహాసభకు, నా మేనల్లుడు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులను దీసుకొని వెళ్ళితిని. ఆ సభకు రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు, వేమూరి రామకృష్ణారావుగారును, కోకా వెంకటసుబ్బారావు నాయుడుగారును, పెద్దాడ రామస్వామిగారును, కొండపల్లి కళ్యాణస్వామిగారును సకుటుంబముగా వచ్చిరి. నాభి జగన్నాథ రావుగా రాసభకధ్యక్షులు.

21. భార్యావియోగము

1930వ సంవత్సరము ఫిబ్రవరినెలలో నేను గూడూరు వెళ్ళవలసి వచ్చెను. కారణమేమన, నా వదినగారియల్లుడు పెరుమాళ్ళ కోటయ్య యనునతడు, సెంట్రలుజెయిలులో నుపాధ్యాయుడుగ నుండెను. నాయుడు పేటనుండి వచ్చిన ఖయిదీ కత డుత్తరము వ్రాసిపెట్టెనన్న నేరముమోపి, గూడూరు కలెక్టరుగారియొద్ద నతనిమీద జెయిలు యధికారు లభియోగము దెచ్చిరి. అన్యాయమైన కేసని నే నభిప్రాయపడితిని. అతనికి సహాయము చేయుటకు నేను, నా గుమాస్తా కామరాజు వెంకటరమణశర్మగారిని దీసుకొని, గూడూరు వెళ్ళితిని. ఆ కేసు వెంకటగిరిలో విచారింపబడెను. వాయిదానాటికి కోటయ్యకు సహాయము చేయుటకు చెన్నపురినుండి నా మేనమామ కుమారుడు పురాణపండ కామేశ్వరరావు వకీలుగా వచ్చెను. సబు కలెక్టరుగారు కేసు విచారించి కోటయ్య నిర్దోషియని కేసు కొట్టివేసిరి.

1930వ జూను 13వ తేదీని, అనగా ప్రమోదూత సంవత్సర జ్యేష్ఠ బ 3 శనివారమునాడుదయమున రమారమీ యెనిమిది గంటల కాకస్మికముగా గుండెలలో పోటువచ్చి, నా భార్య వెంకాయమ్మ స్వర్గస్థురాలయ్యెను. ఆ వెనుకటిదినమునగూడ నిట్లె గుండెలలో పోటువచ్చి క్రిందపడగా, శిరసుమీద గాయము తగిలెను. దానికి వెంటనే చికిత్స చేయబడెను. శనివారము నా డామె యెప్పటివలె లేచి, కాలకృత్యములు దీర్చుకొని, కాఫీ పుచ్చుకొని, తరువాత తినవలెనని కొన్ని మామిడిపండ్లు తన మంచముక్రింద బెట్టుకొని, మాటాడుచు పండుకొనెను. అంతలో గుండెలలో నొప్పివచ్చెను. మంచము మీద పండుకొని బాధపడుచుండగా నామిత్రుడును, వైద్యుడునైన చామకూరి వెంకటస్వామినాయుడుగారు చేయిజూచి నాడి కనబడుటలేదనిరి. ఆ మాట వినగానే యామె కపుడు స్మృతియుండుటచే క్రిందికిదిగి నేలమీద పండుకొనెను. మంచితీర్థము నిమ్మని యడిగి త్రాగి, నా పెదచెల్లెలైన యన్నపూర్ణమ్మ దెచ్చిన తలగడామీదనే చేయిపెట్టుకొని పరుండి, మరియొక పదునైదు నిమిషములలో ప్రాణములు విడచెను. ఆమె నాతో ముప్పదిరెండు వర్షములు గాపురము

జేసెను. నా యింట నెందరో బంధువులు, వారములుచేసికొని తిను విద్యార్థులును, జాలమంది యుండినను, నా భార్య విసుగుకొనక, చికాకు పడక, మడికట్టుకొని వంటజేసి యందరను నిష్పక్షపాతముగ భోజనములుపెట్టి యాదరించుచుండెను. ఆమె మరణముచేత నే నసహాయుడ నైతిని.

మ. గరిమన్ నాకనుఁగుం గళత్రమగు వెంకాయమ్మ హృత్పీడ నా
దురదృష్టమ్ము ఫలించినందునఁ బ్రమోదూతాహ్వయాబ్దంబునం
దరిగె న్మేనుదొరంగి జ్యేష్ఠ బహుళంబందుం దృతీయాతిథిన్
స్థిరవారంబున, నామెయాత్మకిడు శాంతిన్ సత్కృపాంభోనిధీ.

మ. చెలిమిన్ ముప్పదిరెండువర్షములు జేసెన్ గాపురం బామె బి
డ్డలులేకుండిన బంధువర్గముల బిడ్డల్ స్వీయసంతానమై
మెలఁగం జుట్టలపాలికి న్సురభియై మేల్చేసె, నాయాజ్ఞ వ
ర్తిలె నిన్నేడులు, నామెయాత్మకిడు శాంతిన్ సత్కృపాంభోనిధీ.

మ. అనుఁగై యెప్పుడుఁ దోడునీడయయి కన్నై చేయియై ప్రాణమై
నను సేవించె ననేకవర్షములు, గానన్ నెమ్మనం బెంతయున్
వనటంజెందెడు; దుఃఖవారిధిఁ దరింప న్నాకుధైర్యంబు బ్రీ
తినిఁ జేకూరిచి, యామెయాత్మ కిడు శాంతిన్ సత్కృపాంభోనిధీ.

మ. ఎది సర్వేశ్వరుఁ డాచరించు నది మేలే, కీడుగాదంచుఁ గో
విదులెల్ల న్వచియింత్రు, గాన మది నిర్వేదంబునుం దక్కి యుం
డుదు నీయానతి యైనదాఁక యిహమందున్; మీఁదికార్యంబు నీ
యది; నీచిత్తము నాదుభాగ్యమఁట దేవా యోకృపాంభోనిధీ.

మ. జననిన్ రత్నమసాధ్వి మజ్జనకు వంశగ్రామణిన్ వెంకనా
ర్యుని మత్సోదరి నచ్చమాంబికను, ధీరున్ మాతులున్ మల్లయా
ర్యుని గొంపోయితివీవు నీకడకు మున్నోయన్న నీవాత్మశాం
తిని మున్నేయిడి యుందు వందఱకు తండ్రి యోకృపాంభోనిధీ.

ఆ సంవత్సరము (1930) మార్చి నెలలోనే నా తమ్ముడు కృష్ణమూర్తి కుటుంబముతోవచ్చి మా యింట ప్రవేశించెను. నా దురదృష్టముచేత కుటుంబముమీద కుటుంబమువచ్చి నామీద పడుచుండెను. నా భార్య మృతినొందిన రోజున, నా తమ్ముడు కృష్ణమూర్తియు, నా మేనల్లుడు

పురాణపండ వెంకటదీక్షితులునుగూడ గ్రామములోలేరు. అదివరకు నా భార్యకు ఛాయాపటము లేనందున శవమునకు ఛాయాచిత్రము దీయించిరి. నా భార్యకు రెండవయప్ప కుమారుడును, బాల్యమునుండియు నామె యొద్దనే పెరిగి జదువుకొన్నవాడునునైన, రావూరి సూర్యనారాయణ యగ్నిహోత్రము దీసికొని కోటిలింగాలవద్ద నామె కంత్యక్రియలు జేసెను. మరునాటికి మా తమ్ముడువచ్చి కర్మచేయ నారంభించెను. నా భార్య పోయిన దినమున శ్రీ పిఠాపురము దివానుగారు, నా మిత్రులునైన కోకా వెంకటసుబ్బారావు నాయుడుగారు రాజమహేంద్రవర మేదో పనిమీద వచ్చినందున యీ వార్త విని, మా యింటికి వచ్చి నన్ను పరామర్శచేసి, నా కేబది రూపాయలు బదులిచ్చి, తరువాత వారింటికిపోయిన పిమ్మట మరికొంత సొమ్ముగూడ నాకు బంపిరి.

శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారికి షష్ఠిపూర్తియైనది మొదలుకొని, వారి శిష్యులందరు నేటేట మహోత్సవమినాడు, వారికి జన్మ దినోత్సవము చేయుచుండిరి. నాయుడుగారి మిత్రులలో నెవరినో యొకరి నా జన్మదినోత్సవసభ కధ్యక్షులుగా బిలుచుచుండిరి. 1930వ సంవత్సరమున జరిగిన జన్మదినోత్సవసభకు నధ్యక్షుడుగా రమ్మని సుబ్బారావునాయుడుగారు నన్నాహ్వానించిరి. నేను వెళ్ళి యధ్యక్షత వహించి సభ జరిపితిని. ఆనాడు జయంతి గంగన్నగారు, కూచి నరసింహముగారు, వెంకటరత్నము నాయుడు గారిని గురించి చక్కగ మాటాడిరి.

చెన్నపురిలో యిండియన్ పబ్లిసింగుహౌస్ (Indian Publishing Company) అను గ్రంథప్రకటన సంఘముండెను. వారు తమకు కొన్ని తెనుగు వాచకములు వ్రాసి యిమ్మని నన్ను గోరిరి. వాచకమొకటికి రు.500/-లు నాకిచ్చి గుమాస్తాజీతము వారు భరించునట్లు మే మొడంబడిక జేసికొంటిమి. వివేకవాచకములనుపేర మొదటిఫారము మొద లైదవఫారము వరకు, నయిదు ఫారములు వ్రాసి యిచ్చితిని. ఒడంబడిక ప్రకారము నాకు వారాసొమ్మిచ్చిరి. ఈ సంఘముతో నే నొడంబడిక చేసికొనుట 1929 లోనో 1930 లోనో నాకు జ్ఞాపకము లేదు. కాని 1932వ సంవత్సరములోపుగా వాచకములన్నియు పూర్తిజేసి యిచ్చితిని.

1930వ సంవత్సరము డిశంబరునెలలో రెండవయాంధ్రాస్తిక మహాసభ పిఠాపురములో జరిగెను. కోకా వెంకటసుబ్బారావు నాయుడుగారు ముందు

సంవత్సరము పిఠాపురము రమ్మని, గత సంవత్సరమే యాహ్వానము జేసిరి. దానికి ఖర్చులన్నియు మహారాజుగారే భరించిరని వింటిని. వెంకట సుబ్బారావు నాయుడుగారే సన్మానసంఘమున కధ్యక్షులైరి. ఆసభకు డాక్టరు వేమూరి రామకృష్ణారావుగా రధ్యక్షులుగ నెన్నుకొనబడిరి. నేనా సభకు బోయి ప్రహ్లాదుని భక్తినిగురించి మాట్లాడితిని. రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడు గారు మొదలగు పెద్దలు చాలమంది వచ్చిరి. ఆ దినములలోనే నా పెద్ద మేనకోడలికి విశాఖపట్టణము క్వీనుమేరీ బాలికాపాఠశాలనుండి రాజ మహేంద్రవరములోని దొరతనమువారి బాలికోన్నత పాఠశాలకు బదిలీ యయ్యెను. నాటనుండియు నామె రాజమహేంద్రవరము దొరతనమువారి బాలికోన్నత పాఠశాలలోనే దెనుగు పండితురాలుగ పనిచేయుచున్నది.

1931వ సంవత్సర మక్టోబరు నెలలో శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారికి రజతోత్సవము (Silver jubilee) జరిగెను. వారు సంస్థానపరిపాలన మారంభించి యిరువది సంవత్సరములగుటచే నీ మహోత్సవము జరిగెను. కాకినాడ నుండియు నితర స్థలములనుండియు ననేకులు దయచేసిరి. ఆహ్వానము రాగానే వెళ్ళితిని. ఆ సమయమున మహారాజాగారికి బహు సమాజముల వారును బహుసంఘములవారును నభినందనపత్రములు సమర్పించిరి. ఆ సంవత్సరము నవంబరునుండి నాపరిస్థితి కొంతమారెను. ఎట్లన శ్రీ మహారాజావారు నాకు నెలకు రు.125లు యిచ్చుచుండిరి గదా! ఆ నవంబరునుండి నాకు వారు నెలకు రు.60లు మాత్రమే యీయ నారంభించిరి. ఇందుకు గారణమేమన, 1916వ సంవత్సరమున నా మిత్రుడు రాయవరపు రామమూర్తి మహారాజావారిచేత తనకు నాలుగువేల రూపాయలు ఋణమిప్పింపుమని నన్ను గోరెను. నేను పిఠాపురము వెళ్ళి మొక్కపాటి సుబ్బారాయుడుగారితో నీ విషయమై మాటాడితిని. సుబ్బారాయుడుగా రావిషయమై మహారాజాగారి యభిప్రాయమును దెలిసికొని నాతో నిట్లనిరి. "మహారాజావారు మీ మిత్రునకు బదులీయుట కొప్పుకొనిరి. గాని, వా రెరుగనివారితో వ్యవహారములు చేయుట వారి కిష్టము లేదు. కాబట్టి మీరే మహారాజావారి కాసొమ్మునకు నోటు వ్రాసియిచ్చి, సొమ్ము దీసుకొని మీరు మీ మిత్రునకిచ్చి మీ మిత్రునివల్ల నాసొమ్ము మీరే వసూలుజేసి మహారాజాగారి కీయవలెను." అట్లు చేయుటకు సమ్మతించి నేనా సొమ్ము దీసికొని నా మిత్రుడు రాయవరపు రామమూర్తి కిచ్చితిని. కాని నా మిత్రుడు నాకా సొమ్ము తీర్చలేకపోయెను. క్రమముగా నతనియాస్తి

ఋణగ్రస్తమై యన్యాక్రాంతమయ్యెను. అప్పటినుండియు మహారాజావారికి మూడేండ్ల కొకసారి యసలుఫాయిదాలు గలిపి నోటువ్రాసి యిచ్చుచుంటిని. సొమ్ము మహారాజావారికి జేరనందున బాకీ తీరుమానమునకై మహారాజావా రొక యేర్పాటుజేసిరి. నాకు వారు నెలనెలకు నిచ్చుజీతము నూటయిరువది యైదు రూపాయిలలోను, నరువది రూపాయిలుమాత్రము నాకిచ్చి తక్కిన యరువదియైదు రూపాయిలు బాకీ తీరుమానముక్రింద మినహాయించ వలసినదని మహారాజావా రుత్తరువుజేసిరి. ఆ ప్రకారము జరుగజొచ్చెను. డబ్బు తగ్గినదిగాని నా కుటుంబములోని జనము తగ్గలేదు. మునుపటి జనమునకు దోడుగా మా తమ్ముని కుటుంబమువచ్చి నామీద పడెను. మా చెల్లెలు పెనిమిటిపోవుటచే వారికుటుంబము నామీదపడెను. నా తమ్ముని పెద్దకుమారుడు ప్రథమసంవత్సరమునందే యింటరుమీడియటు పరీక్ష యందు గృతార్థుడగుటచే వానిని బి.ఏ. తరగతిలో 1930వ సంవత్సరములో జేర్పించితిని. వానికి స్కూలుజీతము, పుస్తకములు మొదలగువానికి సొమ్ము నేను భరించవలసియుండెను. అందుచేత సొమ్ముచాలక మరల గిజగిజ తన్నుకొనవలసివచ్చెను. కొన్నిమాసముల తరువాత నా తమ్ముడు వేరుండెను. అయినను వాని కుటుంబవ్యయము నేనే భరించవలసియుండెను. నా కుటుంబములో నప్పుడు నా చెల్లెలు, నామెకొడుకు, కోడలు, నేను, వేదుల కామేశ్వరరావను బాలుడు నుంటిమి. కామేశ్వరరావునుగురించి యొకమాట చెప్పవలెను. ఇతడు నా వదినగారి దౌహిత్రుడు. అతడు పుట్టినదినముననే యతనితల్లి 1914వ సంవత్సరము నవంబరునెలలో మృతినొందెను. అందుచేత నాభార్య తల్లిలేని యా పిల్లవానిపై జాలిగొని ప్రేమతో బెంచెను. నా భార్య పోయినను వాడు నాదగ్గరనే యుండెను. 1931వ సంవత్సరమున నా మూడవ మేనకోడలి పెనిమిటి పొన్నపల్లి వెంకట లక్ష్మీనరసింహారావునకు విశాఖపట్టణము యింజనీరుగారి యాఫీసులో పని ఖాయపడి, ధవళేశ్వరము బదిలీకాబడెను. అప్పటినుండియు నతడు ధవళేశ్వరములో యింజనీరింగు ఆఫీసులో పనిచేయుచున్నాడు.

ఈ 1931వ సంవత్సరము డిశంబరులో నాంధ్రాస్తికమహాసభ నెల్లూరులో జరిగెను. అప్పుడక్కడ నుద్యోగములోనున్న కంభంపాటి రామశాస్త్రిగారు నెల్లూరు పురవాసులను ప్రోత్సాహపరచి సభజేయించిరి. పెద్దాడ రామస్వామి గారా సభకధ్యక్షులు. నే నా సభకు బోయితిని. "డుకృఞ్ కరణే" యను విషయమునుగురించి మాటాడితిని. నిమ్నజాత్యుద్ధరణగురించి ప్రత్యేక

మహాసభ జరిగెను. నేను దాని కధ్యక్షుడను. నా యుపన్యాసము మిక్కిలి బాగున్నదని వేమూరి రామకృష్ణారావుగారు మెచ్చుకొనిరి. ఈ డిశంబరు 18వ తేదీని నా మేనల్లుడు వెంకటదీక్షితులునకు కుమారుడు పుట్టెను. వానికి నా పేరు పెట్టిరి.

నాకు 1932వ సంవత్సరములో కొన్నిచిక్కులు కలుగుటచే, తాలూకా బోర్డుల ప్రెసిడెంటులతో, నా పుస్తకములు లైబ్రరీ పుస్తకములుగా వేయించు కోవలెనని విశాఖపట్టణముజిల్లా బోయితిని. విశాఖపట్టణ మెప్పుడు బోయినను నేను సామాన్యముగా శ్రీ ప్రభల లక్ష్మీనరసింహముగారి యింట బసచేయు చుండెడివాడను. ఆయన గొప్పవకీలు. వేదాధ్యయనసంపన్నుడు. సంస్కృతాంధ్రభాషాభిమాని. మంచివక్త. అతిథుల నభ్యాగతుల మిక్కిలి దయతో నాదరించుచుండెడివాడు. ధర్మాత్ముడు. విశాఖపట్టణమునుండి నాకు పూర్వపరిచితులైన శ్రీ జయపురం మహారాజుగారైన విక్రమదేవవర్మగారిని జూచుటకు జయపురము వెళ్ళితిని. జయపురములో నేను కాళిదాసుని గురించి యుపన్యసించితిని. ఆ సభకు శ్రీ విక్రమదేవవర్మగా రధ్యక్షత వహించిరి. నాకు శ్రీ విక్రమదేవవర్మగారు, రు.100లు ఖర్చులక్రింద నొసంగిరి. సాలూరులో రెండుపన్యాసము లిచ్చితిని. త్రోవలో పార్వతీపురము వెళ్ళి, నా పూర్వమిత్రుడైన యాచంట సాంఖ్యాయన శర్మగారిని జూచి వారి కతిథినై వారియింట రెండు దినములుండి విజయనగరము వెళ్లితిని. అక్కడ కవిపురపు వెంకటరత్నముగారి యింట బసచేసితిని. ఆయన గురజాడ శ్రీరామమూర్తిగారి యల్లుడు.

శ్రీ కిళాంబి రామానుజాచారిగారి పుత్రుడును, విజయనగరము మునిసిపల్ సంఘాధ్యక్షుడునైన శ్రీ రంగాచార్యులుగారొక సభచేయించి, యా సభలో నన్ను గౌరవించి, మిక్కిలి చక్కని నగిషీచెక్కిన వెండి సజ్జలో రు.116లు బోసి, యా సొమ్మును, సజ్జను నాకు బహుమాన మొసంగిరి. అచ్చటనుండి విశాఖపట్టణము వెళ్ళితిని. అక్కడ శ్రీ గురజాడ శ్రీరామమూర్తి గారి జ్యేష్ఠకుమారుడు దుర్గాప్రసాదరావుగారు న్యాయవాదిగ నుండిరి. నేను ప్రభలవారి యింట నుండగ, దుర్గాప్రసాదరావుగారు బలవంతపెట్టి దమ యింటికి తీసుకొనిపోయి, నన్ను మిక్కిలి యాదరించి, వారి యింటనే నన్ను నిలుపుకొనిరి. నేనాయూరులో మూడో నాలుగో యుపసన్యాసము లిచ్చితిని. ఆ పురజనులు నా యుపన్యాసములకు సంతసించి, టవునుహాలులో సభచేసి, యాసభకు ప్రభల లక్ష్మీనరసింహముగారి నధ్యక్షులుగజేసి, నా

కభినందనపత్రము సమర్పించి, రు.116లు బహుమానము జేసిరి. ఆ సభలో శ్రీ ప్రభల లక్ష్మీనరసింహంగారు నన్నుగూర్చి యుపన్యసించుచు యాసభ వారు నాకు "సాహిత్యచక్రవర్తి" యను బిరుద మొసగినట్లు చెప్పిరి. వారికి నేను సమాధానముగా నుపన్యసించుచు నేనా బిరుదున కర్హుడనుగానని చెప్పితిని. బిరుదములు పుచ్చుకొనుట నాకిష్టములేదు. బిరుదములు మనుష్యుని గర్వప్రమత్తుని జేయునని నాయభిప్రాయము. అందుచేతనే శ్రీ బుర్రా శేషగిరిరావుగారు "ఆరాను" యూనివర్శిటీకి వ్రాసి డాక్టరను బిరుదము నాకు దెప్పించి యాపట్టా నాకు బంపించినప్పటికిని, నా బిరుదము నెప్పుడు నేనుపయోగించుకొనలేదు. పిమ్మట నచ్చటనుండి యనకాపల్లికిని, బిమ్మట చోడవరమునకును, నవ్వల నరిసీపట్టణమునకు వెళ్లి, యాయాపురజనుల ప్రేరణముచేత నుపన్యాసము లిచ్చితిని. వారందరు నన్నభినందించి ధనరూపముగా బహుమానములిచ్చిరి. తాలూకా బోర్డుల ప్రెసిడెంటు లెవరును నా పుస్తకములను పాఠశాలలలోగాని లైబ్రరీలలోగాని పెట్టి నాకుపకారము చేయలేదు. కాని మొత్తముమీద నాకీయాత్రలో నైదువందల రూపాయలు బహుమానరూపములుగా వచ్చెను. ఈ ప్రయాణములలో నావెంబడి నాగుమాస్తాయైన కామరాజు వెంకటరమణశర్మ వచ్చెను. ఈ తూర్పుమండలములలో నేను రెండు మాసములు తిరిగినను, రొంపయైన పట్టక దేహారోగ్యము యెప్పటియట్లుండెను. ఆ సంవత్సరము 1932 ఏప్రియలులో నే నింటికి వచ్చితిని. ఈ మే నెలలో మా తమ్ముని కుమారుడు వెంకట్రావును దీసుకొని చెన్నపట్టణము వెళ్ళితిని. నా మేనమామ కుమారుడు పురాణపండ కామేశ్వరరావు గృహమందు బసచేసితిమి. ఆ దినములలో రఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారు చెన్నపట్టణములో డన్‌మూరు హౌసులో నుండిరి. వేమూరి రామకృష్ణారావుగారుకూడ వారివద్దనుండిరి. నేను తరుచు వారిని దర్శించుచుంటిని. నే నచట సుమారొక నెలదినము లుంటిని. ఆ దినములలో కుమారస్వామినాయుడు కంపెనీవారికి నాలుగైదు ఫారములకు తెనుగువాచకములు వ్రాసియిచ్చుటకు వారితో నే నొడంబడిక చేసుకొంటిని. జూనునెలలో రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని.

1932వ సంవత్సరము రెండవభాగమున రాజమహేంద్రవరములో రెండు పండితసన్మానములు జరిగెను. ఒకటి శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారికి "కవిగండపెండేరము" వేయబడిన యుత్సవము. ఆ యుత్సవము గౌతమీ గ్రంథాలయావరణములో జరిగెను. ఆ యుత్సవమునకు వెళ్ళవలెనన్న

యుద్దేశము నాకు లేదుగాని, కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారు స్వయముగావచ్చి బిలుచుట చేతను, టేకుమళ్ళ యచ్యుతరావుగారి బలవంతముచేతను నేను వెళ్ళితిని. కాని నే నా సభలో పాలుగొనలేదు. ఆ యుత్సవమునకు వ్యతిరేకముగా నెవరో తీవ్రమైన వ్యాసమొకటి వ్రాసి "చి॥ల"యని సంతకముజేసి ప్రకటించిరి. "చి॥ల" యనగ నేనే యని చాలమంది భ్రమపడిరి. కాని యది నేను వ్రాయలేదు. అది యెవరు వ్రాసిరో నిలుకడమీద నిజము లోకులకును శాస్త్రిగారికినిగూడ దెలిసెను. ఆ యుపన్యాసము వ్రాసినవారు పత్రికలో ప్రకటింపక మునుపే, ఆ యుత్సవమునాటి మధ్యాహ్నము 12 గంటలకు నా కందునట్లు టపాలో నాకొక వ్రాతప్రతి బంపి, దాని నా సాయంకాలము సభలో జదువుమని నాకొక యుత్తరముగూడ వ్రాసిరి. ఆ వ్రాతప్రతి వెంటనే జదివించుకొని వింటిని. దానిమీదగూడ పత్రికలోవలెనే "చి॥ల"యని సంతకముండెను. సభలో దానింజదువుట యనుచితమైన పనియని నేను జదివింపలేదు. సభకు నేను వెళ్ళదలచుకొనలేదని వ్రాసితిని. యేలయన; శాస్త్రిగారికిని నాకును జిరకాలమునుండి మనస్పర్థలు గలవు. వారి పత్రికలలో మా నాటకసమాజమును విమర్శన మను పేరుపెట్టి మిక్కిలి దూషించిరి. నా "ప్రసన్నయాదవ" నాటకమును, "గయోపాఖ్యాన" నాటకమును వారి "కళావతీ" పత్రికలోను, "కృష్ణాపత్రిక" (బందరు)లోను విమర్శన యని పేరుపెట్టి దూషించిరి. నేను నా "దేశమాత"లో "వెట్టిపప్పీయమ"ని యొక ప్రహసనము వ్రాయగా, నది తన భారతముమీద వ్రాసితినని భ్రమపడి, నన్ను దూషించుచు నొక ప్రహసనము వ్రాసి, శాస్త్రిగారు ప్రకటించిరి. ఆయన భారతము రచియించుచున్నందు కాయనను బహూకరించుటకై కొంతమంది సంతకములుజేసి, నోటీసు లచ్చువేసి పంచిపెట్టి, టవునుహాలులో నొక సభ జేసిరి. ఆ సభకు చిత్రపు వేంకటాచలముగా రధ్యక్షత వహించిరి. శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారికి బంధువులైన శ్రీపాద లక్ష్మీపతిశాస్త్రిగారును, శ్రీపాద పాపయ్యశాస్త్రిగారును, మరికొందరును శాస్త్రిగారి భారతమును పొగడుచు మాటాడిరి. ఆ సభకు నేను బోయితిని. కాని శాస్త్రిగారి కనుకూలముగాగాని, వ్యతిరేకముగాగాని మాటాడలేదు. పిమ్మట నా "దేశమాత" పత్రికలో సభను గురించి విమర్శించితిని. వారిని నే నెంతమాత్రము దూషించలేదు. కవిత్రయమువారు రసవంతముగా నాంధ్రీకరించిన భారతమునే శాస్త్రిగారు మరల నాంధ్రీకరించిరి. కాని యిటువంటి సభజేసి బహూకరించుటకు వారుజేసిన ఘనకార్యమేమియులేదని నేను వ్రాసితిని. సంస్కృతమునుండి

తెనిగింపవలసిన గ్రంథము లనేకములుండగా బూర్వపుకవులు మిక్కిలి చక్కగా రసవంతముగా రచియించిన భారతముండగా మరల వీరేల యా భారతమునే యాంధ్రీకరింపవలెనని నేనావిమర్శనములో వ్రాసితిని. అదిగాక, వారి భారతము కవిత్రయమువారి భారతమంత రసవంతముగా లేదనిగూడ, విమర్శించితిని. ఆ కోపముచేత కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారును, మరికొందరు నా "గయోపాఖ్యాన" విమర్శనమునకై టవునుహాలులో నొకసభపెట్టి, దానికి శ్రీ చెళ్ళపిళ్ళ వెంకటశాస్త్రిగారిని బిలిపించిరి. వెంకటశాస్త్రిగారు చమత్కారముగా మాటాడిరేగాని, నన్ను దూషించలేదని వింటిని. పిమ్మట టవునుహాలులో సభ పెట్టించినవారే, నాళమువారి సత్రములో నొకసభ పెట్టించి, కాశీభట్ట బ్రహ్మయ్యశాస్త్రిగారి నధ్యక్షులుగా నేర్పరచి నా "గయోపాఖ్యానము"ను విమర్శించుటకై, చెళ్ళపిళ్ళ వెంకటశాస్త్రిగారిని మరల బిలిచిరి. వెంకటశాస్త్రి గారు నన్ను దూషింపలేదు సరిగదా తప్పులెల్లవారికి నుండుననిచెప్పి నా కవిత్వమును మెచ్చిరట. నాటిసభలో విద్యార్థులు మొదలయినవారు కొందరు, సభలో నుపన్యసించువారికి వ్యతిరేకముగా నల్లరిచేసిరట. 1901వ సంవత్సరము మొదలుకొని నాకును శాస్త్రిగారికిని సంబంధ మీ విధముగా నుండెను. అందుచేతనే, నేను వారి "గండపెండేర" సభకు బోవుట కిష్టము లేదని వ్రాసితిని. కాని శాస్త్రిగారు స్వయముగావచ్చి, టేకుమళ్ళ యచ్యుతరావు గారు బలవంతముజేసిన వెంటనే, క్రోధము చిరకాలముంచుకొను టుచితముగాదనియు, సాధులక్షణముగాదనియు నేననుకొని సభకుబోతిని. సభలో నేనేమియు పాలుగొనలేదు. రెండవది వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారి సన్మానము. సుబ్బారాయుడుగారు చిరకాలమునుండి బహునాటకములను కావ్యములను రచియించి మాతృభాషాసేవ చేయుచున్నను వారికి దగిన సన్మానము జరుగలేదు. ఆకొరత తీర్చుటకై పాలకొడేటి గురుమూర్తిగారును, నేనును వారికొక సన్మానము చేయించవలెనని తలపెట్టితిమి. ఆ సన్మానసభా సన్నాహము గురుమూర్తిగారు చేసిరి. సభ టవునుహాలులో జరిగెను. ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాలయమున కుపాధ్యక్షులుగానున్న సర్వేపల్లి రాధాకృష్ణయ్యగా రా సభ కధ్యక్షులుగ నుండిరి. అనేకులు సుబ్బారాయుడుగారినిగురించి మాటాడిరి. వారినిగురించి నేనుగూడ మాటాడితిని. సభ సలక్షణముగా జరిగెను. ఆ సంవత్సరమే (1932) నా తమ్ముని జ్యేష్ఠకుమారుడైన వెంకట్రావునకు నొక కుమారుడు గలిగెను. వానికిగూడ నా పేరే పెట్టిరి.

1932వ సంవత్సరము మహర్నవమినాటికి రఘుపతి వెంకటరత్నము

నాయుడుగారికి డెబ్బది సంవత్సరములు నిండెను. వారికి జన్మదినోత్సవ సభ పిఠాపురములో జరిగెను. ఆ సభకు కలకత్తానుండి శ్రీ సీతానాథ తత్వభూషణగారు వచ్చి ప్రార్థనాదికములు జరిపిరి. ఆ సభకు నేనుబోయి పాలుగొంటిని. అచటనుండి తత్వభూషణగారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. రెండుసభలు జరిగెను. సభలకు నే నధ్యక్షుడను. వా రుపన్యాసకులు.

ఈ 1932వ డిశంబరులో నాంధ్రాస్తిక మహాసభ మచిలీపట్టణములో జరిగెను. ఆసభకు శ్రీ పాలావర్ఝుల లక్ష్మీనారాయణగా రధ్యక్షులైరి. శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగా రనారోగ్యముగా నుండుటచే గత సంవత్సరము నెల్లూరుగాని, బందరుగాని రాలేదు. తక్కిన బ్రహ్మమతస్థులు చాలమంది వచ్చిరి. నేను వెంకట్రావును దీసుకొని బందరుసభకుబోయి "తృణ"మను విషయమునుగురించి సుమారొక గంటకాల ముపన్యసించితిని. ఈ యుపన్యాసము మిక్కిలి బాగున్నదని నా మిత్రులు డాక్టరు వేమూరి రామకృష్ణారావుగారును, తదితరులును చాల ప్రశంసించిరి.

1933వ సంవత్సర ప్రారంభమున శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులు గారికి రాజమహేంద్రవరములో గొప్పసన్మానము జరిగెను. చెన్నపురి శాసన నిర్మాణసభలో నారు సంవత్సరములును, గవర్నరు జనరలుగారి శాసన నిర్మాణ సభలో 3 సంవత్సరములును సభ్యుడుగా నుండి, దేశీయమహాసభకు 3 సంవత్సరములు కార్యదర్శిగానుండి, సుబ్బారావుపంతులుగారు హిందూ దేశమునకు జేసిన యపారసేవను గుర్తించి, రాజమహేంద్రవర పురజనులు పంతులుగారికి తమ కృతజ్ఞతను దెల్పుటకీ సభగావించి సన్మానము జేసిరి. ఆ సభకు శ్రీ చిర్రావూరి యజ్ఞేశ్వర చింతామణి (C.Y. Chintamani) గారు ప్రయాగ (Allahabad) నుండి వచ్చి యధ్యక్షత వహించిరి. శ్రీ చింతామణి గారికి సుబ్బారావుపంతులుగారియెడ మిక్కిలి గౌరవమును, భక్తియును గలవు. ఆ సభకు రాజాలనందున రైటానరబుల్ శ్రీనివాసశాస్త్రిగారు, సర్ పి.యస్. శివస్వామి అయ్యరుగారు మొదలగు దేశనాయకులు రాజాలనందున, తమ సానుభూతిని దెలుపుచు జాబులు వ్రాసిరి. బందరునుండి వావిలాల వెంకట శివావధానులుగారును, గుంటూరునుండి కొండా వెంకటప్పయ్యగారు మొదలగు నాంధ్రనాయకులుగూడ దయచేసి సభలో పాలుగొనిరి. ఆ సభలో నాకు పంతుగారియెడగల భక్తియు, గౌరవమును వెల్లడియగునట్లు చాలసేపు మాటాడితిని. వెంకటప్పయ్యగారు, శివావధానులుగారు గూడ మాటాడిరి. ఈ సభాసన్నాహమంతయు శ్రీ పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారు

చేసిరి. ఈ సభ రెండుదినములు హిందూసమాజభవనములో జరిగెను. పురజను లమితోత్సాహముతో హాజరై పాలుగొనిరి. చింతామణిగారి యుపన్యాసములు మిక్కిలి గంభీరములై, రసవంతములై, జనాకర్షకములై యుండెను.

ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభ 1933వ సంవత్సర మేప్రియలు నెలలో రాజమహేంద్రవరములో చేయ సంకల్పించిరి. ఒకరిద్దరు రాజమహేంద్రపుర వాసులు సభ రాజమహేంద్రవరములో జేయుమనియు తామందుకు తోడుపడుదుమనియు జయంతి రామయ్యగారితో జెప్పి మార్చి నెలలో శక్యముగాదని చెప్పిరట. అప్పుడు రామయ్యగారు సాహిత్యపరిషత్తునకు మేనేజరైన క్రొత్తపల్లి సూర్యారావుగారిని నావద్దకు బంపిరి. సూర్యారావుగారు నాతో మాట్లాడిరి. "సభ నీపురజనులు జరుపలేనిపక్షమున జయంతి రామయ్యగారే నూరో నూటయేబది రూపాయిలో తమ సొంతసొమ్ము ఖర్చు పెట్టి నీయూరనే సభ చేయించదలచుకున్నారు." ఆ మాటలు విని నే నిట్లంటిని. "ఇది రామయ్యగారింట వడుగా! పెండ్లియా! ఆయన సొంత సొమ్మేల ఖర్చుపెట్టవలెను? ఆయన సొంతసొమ్ము ఖర్చుపెట్టుట రాజమహేంద్రవరమున కప్రతిష్ఠ. కావున నీసభ రాజమహేంద్రపురజనులే చేయవలెను. ఆపూచీ నేను పడియెదను." అని చెప్పి సూర్యారావుగారిని బంపితి. ఈవిషయమై నేను హిందూసమాజములో మద్దాల వెంకటచలం గారితోను, పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారితోను చెప్పగా, వారు నాతో నేకీభవించి పురమువెంట దిరిగి రమారమి రు.150/-లు ప్రోగుచేసిరి. ఆ సొమ్ముతో పరిషత్సభ మిక్కిలి జయప్రదముగా జరిగెను. అతిథులకు బసలు భోజనములు నాళమువారి సత్రములో నేర్పాటుచేయబడెను. సభలు చింతామణీ నాటకశాలలో జరిగెను. సన్మానసంఘమునకు శ్రీ రాజా కాంద్రేగుల శ్రీనివాస జగన్నాథరావు పంతులుగారును, మహాసభకు శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడు గారును నధ్యక్షులైరి. సుబ్బారాయుడుగారు తమ యుపన్యాసమును వ్రాసి జదివిరి. పండితులు చాలమంది వచ్చిరి.

1933వ సంవత్సరమున నేను భాసుని "యభిషేక" నాటకమును దెనిగించితిని. షష్ఠిపూర్తినాటి కీగ్రంథమును దెనిగింపలేదు. 1932లో యాంధ్రాస్తిక మహాసభ బందరులో జరిగినప్పుడు, మరుచటి సంవత్సరము రాజమహేంద్రవరము రావలసినదని, నేనే బిలిచితిని. శ్రీ రఘుపతి వెంకట రత్నము నాయుడుగారు దేహారోగ్యము బాగులేక, శ్రీ సోమిన కామేశ్వరరావు

గారియొద్ద నౌషధము పుచ్చుకొనుటకై, యా సంవత్సర మక్టోబరు మొదలుకొని రాజమహేంద్రవరములో పిఠాపురము మహారాజావారి బంగాళాలో నుండిరి. సెప్టెంబరు నెలలో రామమోహనరాయ జయంతి కాకినాడలో శ్రీ నాయుడు గారు మహావైభవముతో జరిపించిరి. ఆ యుత్సవదినములలో బ్రహ్మ మందిరము, మహారాజావారి కళాశాల మొదలగు ముఖ్యస్థలములు విద్యుద్దీపములతో మిక్కిలి శృంగారముగా నలంకరింపబడెను. బీదల కన్నదానము జరిగెను. బ్రహ్మమతస్థు లనేకు లనేక స్థలములనుండివచ్చి పాలుగొని యుపన్యాసము లిచ్చిరి. ఆ సందర్భమున నేనును కాకినాడవెళ్ళి, రామమోహనరాయల జీవితమునుగురించి యుపన్యసించితిని. అంతకుమున్నే నేను రచియించిన "కృపాంభోనిధి" యను భక్తిరసప్రధానమైన నిర్గుణపరబ్రహ్మ స్తవపద్యకావ్యమును రామమోహనరాయలవారి జయంత్యుత్సవ సందర్భమున బ్రకటించితిని. దానిని శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు రచ్చు వేయించిరి. 1933వ సంవత్సరమున జరిగిన యాంధ్రాస్తిక మహాసభయొక్క సన్మానసంఘమునకు నాయుడుగారు మున్నగువారు నన్నధ్యక్షునిగ నేర్పరచిరి. కంభంపాటి రామశాస్త్రిగారిని, ముత్తంగి జగ్గారావుగారిని సన్మానసంఘమునకు కార్యదర్శులుగా నేర్పాటుచేసిరి. పేరునకు నేను సన్మానసంఘాధ్యక్షుడ నన్నమాటయేగాని, సొమ్మునంతయు కార్యదర్శులే ప్రోగుచేసి సభను జయప్రదముగా జరిపిరి. మహాసభ వీరేశలింగోన్నతపాఠశాలలో జరిగెను. ప్రతినిధుల బసలు భోజనములుగూడ నచటనే యేర్పాటు చేయబడెను. నా సన్మానసంఘాధ్యక్షోపన్యాసమును నేను వ్రాసి నా మిత్రులు జయంతి గంగన్నగారిచేత సభలో జదివించితిని. శ్రీ కొండపల్లి కళ్యాణస్వామిగారు సభ కధ్యక్షులు. రఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారు, కోకా వెంకటసుబ్బారావు గారు, తదితర స్థలములనుండి యనేకమంది ప్రముఖులును యాసభకు విచ్చేసిరి. ఈ 1933వ సంవత్సరమున శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు హిందూసమాజములో నన్నొక గౌరవసభ్యునిగా జేర్చుకొనిరి. అప్పటినుండియు, నేను ప్రతిదినము సాయంకాలము హిందూసమాజమునకుబోయి, యచట జేరు మిత్రులతో గాలక్షేపముజేసి యానందించుచుంటిని. సుబ్బారావుపంతులు గారు ప్రతిదిన మచటికి వచ్చుచుండెడివారు. చిత్రపు వెంకటాచలముపంతులు గారు కడుపులో నేదో నొప్పిచే బాధపడి, 1933వ సంవత్సరము డిశంబరు 27వ తేదీని చనిపోయిరి. వారి మరణమునకు విషాదమును దెలుపుటకై పురజనులు టవునుహాలులో నొకసభ నేర్పాటుచేసి యాసభకు నన్నధ్యక్షుని

జేసిరి. వేంకటాచలముగారు మిక్కిలి సజ్జనులు; స్నేహపాత్రులు. వారి మరణమువలన రాజమహేంద్రవరమునకు మిక్కిలి లోటు గలిగినదని నేను చెప్పితిని. ఆ దినములలోనే విఠలుభాయి పటేలుగారును, సేనుగుప్తా గారును గూడ మృతినొందిరి. వారి మరణమునుగూర్చిగూడ విషాదము తెలియపరచుటకై నా యధ్యక్షతక్రింద పురజనులు సభలు గావించిరి.

ఈ 1933లోనే నా మిత్రులైన రాయవరపు రామమూర్తికి నేదో జబ్బు జేసెను. దానికి జికిత్స జేయించుకొనుటకై యతడు కాకినాడ వెళ్ళెను. కాని యతను యెన్నిమందులు పుచ్చుకొన్నను రోగము హెచ్చెనేగాని తగ్గలేదు. జూను నెలలో నతనికి మిక్కిలి యెక్కువగానున్నదని విని, నేను కాకినాడ వెళ్ళితిని. నేను కాకినాడ చేరినతరువాతకూడ కొన్నిదినము లతడు వ్యాధిచేత బాధపడి, జూను 21వ తేదీ యుదయమున 5 గంటలకు మృతినొందెను. ఇతనికి నేను చిన్నతనమున నింటియొద్ద పాఠములు చెప్పుటచే మా కిరువురకును మైత్రి గలసెను. మా మేనమామగారు రాజమహేంద్రవరము నుండి వెళ్ళిపోయిన తరువాత నేనొక్కడనే యుండుటచే కొంతకాలము వీరి యింటనే యుంటిని. రామమూర్తి మరణము నాకు మిక్కిలి విషాదము గలిగించెను.

1934వ సంవత్సరము జూలై నెలలో శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు కాకినాడ కళాశాలనుండి మా తమ్ముని కుమారుడు వెంకట్రావును ట్రయినింగుకు బంపిరి. ఈ 1934 సెప్టెంబరులోనో యక్టోబరులోనో, గుంటూరుజిల్లాలోని కనగాల గ్రామములోని గ్రంథభాండాగార వార్షికోత్స వమునకు నధ్యక్షత వహించవలెనని కోరుచు నన్నాహ్వానించిరి. నా మేనల్లుడు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులను దీసికొని నే నాయూరు పోయి సభ జరిపించితిని. ఆ సభకు నా మిత్రులు రాయసం వెంకటశివుడుగారుకూడ దయచేసి సభలో నుపన్యసించిరి. అచటనుండి నేను వెంకటశివుడుగారితో గలిసి గుంటూరు వెళ్ళి, యచట వారింటనే నాలుగైదు దినములుంటిని. అచట క్రిష్టియను కాలేజి భవనములో కాళిదాసునుగూర్చి యొక్క యుపన్యాసము రమారమి 2 గంటలసేపు చెప్పితిని. తరువాత నచట ప్రార్థనసమాజములో నొకనాడును, స్త్రీలసమాజములో నొకనాడును, నుపన్యాసమిచ్చితిని. పిమ్మట రాజమహేంద్రవరము వెళ్ళితిని.

ఆంధ్రాస్తికమహాసభ యా సంవత్సరము మాధవరములో జరిగెను. ఆ

సభకు శ్రీమతి జ్ఞానాంబగా రధ్యక్షతవహించి చక్కని యుపన్యాసమిచ్చిరి. కుగ్రామమైనను తమ్మిసెట్టి వీరన్నగారి కృషిచేత సభ సలక్షణముగానే జరిగెను. నే నాసభకు బోయి బ్రహ్మమతమునుగురించి మాటాడితిని. వెంకటరత్నము నాయుడుగారు మొదలగు బ్రహ్మమతస్తులు చాలమంది వచ్చిరి. నరసాపురమువాసులు తమ గ్రామమువచ్చి నన్ను కొన్ని యుపన్యాసము లిమ్మని కోరినందున, నేను 1935వ సంవత్సర ప్రారంభమున నరసాపురము బోయి కొన్ని యుపన్యాసములు చేసితిని. అప్పుడక్కడ న్యాయవాదిగానున్న భమిడిపాటి సత్యన్నారాయణగారి యింట బసచేసితిని. ఆ యూరిలో మూడో నాలుగో యుపన్యాసములిచ్చితిని. నా మిత్రుడైన చేబియ్యపు వేంకట్రామయ్యగారి కుమారుడు బుచ్చబ్బాయి రాజవోలులో న్యాయవాదిగా నుండెను. అతని జూచుటకై నరసాపురమునుండి రాజవోలు వెళ్ళితిని. ఆ పురజనులు నన్ను విడిచిపెట్టక కొన్ని యుపన్యాసములిమ్మని కోరిరి. వారి కోరిక ననుసరించి నాలు గైదుపన్యాసము లచట నిచ్చితిని. అప్పు డమలా పురములో గూడా హరిశ్చంద్రుడుగారు న్యాయవాదిగనుండిరి. అతనిని జూచి చాలకాలమైనందున యతనిని చూచుట కమలాపురము వెళ్ళితిని. నే నతనిని బాల్యమునుండియు నెరుగుదును. వారియింట బసచేసి, కొన్ని దినములుండి యా పురజనుల కోరికమీద నచట కొన్ని యుపన్యాసములిచ్చితిని. అమలా పురములోను, రాజవోలులోను, నరసాపురములోను, నా యుపన్యాసములు విని నాకు కొంతధనము సభలలో బహుమానములుగా నిచ్చుచుండిరి. ఈ సంవత్సరమందే యేలూరులోనున్న వెంకట్రామ అండు కో వారితో మాటలాడవలసి యుండుటచే నే నేలూరు వెళ్ళితిని. అప్పుడక్కడ నా మిత్రుడు తల్లాప్రగడ చలపతిరావుగారి కుమారుడు నరసింహారావు న్యాయవాదిగానుండెను. ఆతని బలవంతముమీద నేను వారియింటనే మూడు మాసము లుంటిని. ఆ పట్టణమున వివిధస్థలములలో నే నారుపన్యాసము లిచ్చితిని. శ్రీ పార్థి రాఘవేంద్రరావుపంతులుగారును, నేను గలిసి, పాఠశాలలలోని క్రిందితరగతులకు వెంకట్రామ అండు కో వారి కారు వాచకములు వ్రాసియిచ్చుటకు నిర్ణయించుకొంటిమి. పిమ్మట రాజమహేంద్ర వరము వచ్చి వాచకములు వ్రాయుట కారంభించితిని.

ఆంధ్రాస్తిక మహాసభ 1935వ సంవత్సరము డిశంబరులో శ్రీ తల్లాప్రగడ ప్రకాశరాయుడుగారి యాధిపత్యమున రామచంద్రపురములో జరిగెను. చెన్నాప్రగడ భానుమూర్తిగారి కుమారుడు సుబ్బారావుగారు

రామచంద్రపురములో వైద్యులుగ నుండిరి. వారి యింట బసచేసి సభలకు హాజరగుచుంటిని. ఒకనాటి సాయంకాలము నేను సభలో విశ్వరూప సందర్శనమునుగురించి మాటాడితిని.

నా రెండవ మేనకోడలు తన యిద్దరు కుమారులు స్కూలు ఫైనలు పరీక్షయం దుత్తీర్ణులైనందున, వారిని కళాశాలలో జదివించుటకు కాకినాడ బోయి, యచట రెండుసంవత్సరములు గాపురముండెను. ఆమెకు కాకినాడలో మిక్కిలి జబ్బుచేసెను. ఆమెకు ప్రాణముమీదికి వచ్చినదని నాకు తంతివార్త రాగా, నేను కాకినాడవెళ్ళి యామెకు నిమ్మళించినదాక నే నచ్చట నుంటిని. ఆ దినములలోనే నాకు చిరమిత్రులైన కోకా వెంకటసుబ్బారావు నాయుడు గారికి పిఠాపురములో షష్టిపూర్త్యుత్సవము జరిగెను. పిఠాపుర సంస్థానపు రైతులును, సంస్థానపుటుద్యోగస్తులును ఈ యుత్సవమును మహావైభవముతో జేసిరి. ఆ మహాసభకు శ్రీ కనకపల్లి రంగనాయకులు నాయుడుగా రధ్యక్షత వహించిరి. ఆహ్వానము రాగానే నా సభకుబోయి సుబ్బారావు నాయుడుగారి సామర్థ్యమును, రాజభక్తిని, సంఘసంస్కరణాభిమానమును బ్రశంసించుచు మాటాడితిని. నేను కాకినాడలో నున్నకాలములోనే బెజవాడ వాస్తవ్యులైన నిడుముక్కల సుబ్బారావుగారువచ్చి, నా "గయోపాఖ్యానము"ను సినిమా ఫిలిము దీయించుకొనుటకు హక్కు నిమ్మని యడుగగా నేను దానికి ప్రతిఫలము రు.500/-లు బుచ్చుకొని, గయోపాఖ్యానము ఫిలిము దీసికొను హక్కునుమాత్రము వారి కిచ్చితిని. అదిగాక నా గయోపాఖ్యాన నాటకమును రంగస్థలమున బ్రదర్శించుహక్కు తనకే యుండునట్లిమ్మని యడుగగా కొంతసొమ్మును బుచ్చుకొని మూడేండ్లవరకు నట్టి హక్కు వారి కిచ్చితిని. కాని వారు నా గయోపాఖ్యానము ఫిలిము నిప్పటికిని దీయించలేదు.

ఆంధ్రాస్తిక మహాసభ 1936వ సంవత్సరము డిశంబరులో అనకాపల్లి గ్రామములో జరిగెను. నాకు దీరికలేకపోవుటచే నేనా సభకు వెళ్ళలేదు. ఆ సంవత్సరమునందే పూర్వము నాచే వివేకవాచకములు వ్రాయించుకొన్న "ఇండియన్ పబ్లిషింగు హౌసు" వారు మొదటి తరగతి మొద లైదువరకు వాచకములు వ్రాసియిమ్మని నన్నడిగిరి. ప్రతిఫలముగా నేను రు.2000/- వారివలన గ్రహించి వాచకములను 1937వ సంవత్సరము డిశంబరులోపుగా వ్రాసియిచ్చితిని. ఆ కంపెనీవా రావాచకములకు సదాశివవాచకములని పేరు పెట్టుకొనిరి.

1937వ సంవత్సరము ఆంధ్రాస్తిక మహాసభ డిశంబరులో కాకినాడలో జరుగునట్లు నిర్ణయింపబడెను. కాని యట్లు జరుగక మరుచటి సంవత్సర మా యూరనే ఫిబ్రవరిలో జరిగెను. దానికి శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగా రధ్యక్షులైరి. ఆసభకు నేనుబోయి "మరణమ"ను విషయము మీద మాటలాడితిని. ఆ సంవత్సరమే కాకినాడలో జీవకారుణ్య మహాసభ జరిగెను. ఆ సభసన్నాహకులు నన్నధ్యక్షునిగ నాహ్వానించిరి. నేను బోయి యధ్యక్షుడుగ నుండి సభజరిపితిని. ఆ సభకు హైదరాబాదునుండియు, చెన్నపురినుండియు, యితరస్థలములనుండియు ననేకప్రతినిధులు వచ్చిరి.

1937వ సంవత్సరము మార్చినెలలో నా మేనల్లుడు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులునకు రెండవ కుమారుడు గలిగెను. ఆ పిల్లవానికి దీక్షితులు తన తండ్రియైన వెంకన్నగారి పేరుపెట్టెను. ఆ సంవత్సరముననే రఘుపతి వెంకటరత్నమునాయుడుగారు హితకారిణీసమాజాధ్యక్ష పదవి వదలుకొనిరి. వదలుకోవలదని సభలో తీర్మానముజేసి వారిని బ్రతిమాలినను వారంగీకరింపక మానుకొనిరి. వీరేశలింగముగారు చనిపోయినది మొదలుకొని నాయుడుగా రధ్యక్షులుగను, నేనుపాధ్యక్షుడుగాను నుంటిమి. నాయుడుగారు మానుకొనగానే పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారు మొదలగువారు నన్నధ్యక్షునిగ నెన్నుకొనిరి. 1936వ సంవత్సరమున చెన్నపురి శాసననిర్మాణ సభ్యత్వముల కెన్నికలు జరిగెను. ఆ ఎన్నికలలో గెలిచి ప్రకాశము పంతులుగారు సభ్యుడై పిమ్మట రెవిన్యూమంత్రి యయ్యెను. ఆ మహాపదవిలో నుండి వారు రాజమహేంద్రవరము వచ్చిరి. వారిని గౌరవించుటకై పాలుచౌకులో నొక మహాసభ జరిగెను. ఆ సభకు నన్నధ్యక్షులుగ జేసిరి. ప్రకాశముగారు నాకు బాల్యమిత్రుడగుటచేత పురజనులు నన్నిట్లు గౌరవించిరి. ఆ సభానంతరము పాలకోడేటి గురుమూర్తిగారు ప్రకాశముగారికి విందుజేసిరి. ఆ విందుకు నన్నును, న్యాయపతి సుబ్బారావు పంతులుగారిని, మరికొందరు పుర ప్రముఖులను గూడ నాహ్వానించిరి.

కాకినాడలోనున్న "స్కేప్ అండు కో" యనువారి ముద్రాక్షరశాలలో గొన్ని పుస్తకము లచ్చువేయించితిని. కాగితములు పెట్టుబడి వారేపెట్టి కొన్ని పుస్తకము లచ్చువేసిరి. అచ్చుఖర్చునకు, కాగితముఖర్చునకు వారు నామీద వ్యాజ్యముదెచ్చిరి. అది నామీద డిక్రీ చేయబడెను. ఆ వ్యవహారము పూర్తి యగుసరికి చాలకాలము పట్టెను. ఆ వ్యవహారములో నాకు మిత్రుడైన దర్భా వెంకట శివరామదాసుగారు మిక్కిలి శ్రద్ధతో నాపక్షమున బనిచేసిరి. దానికి

ప్రతిఫలముగా వారికి నేనేమియు నీయలేదు. వారి ప్రయత్నమువల్లనే నేను స్కేపు అండు కో వారితో రాజీపడి రాజీప్రకారము సొమ్మంతయు దీర్చివేసితిని. ఈ విషయములో దాసుగారు నాకుజేసిన యుపకారము మరువజాలను. నేను పూర్వము గాపురముండిన రాయవరపువారి యిల్లు, ఋణగ్రస్థమై వేలము వేయబడినందున నేనాయిల్లు విడిచి, యాయింటికి వెనుకప్రక్క నున్న చిన్నయింటిలో 1938 ఏప్రియలు నెలలో ప్రవేశించితిని.

1937వ సంవత్సరము కడపట శ్రీ వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారికి సహస్రమాస జీవితోత్సవము జరిగెను. ఆ యుత్సవము జరుగుటకు నేను మిక్కిలి ప్రయత్నము జేసితిని. అందులో చెరుకువాడ వెంకట్రామయ్యగారు మిక్కిలి సహాయముజేసిరి. ఆ సమయమున సుబ్బారాయుడుగారికి రాగిపలకమీద నభినందనపత్రమును జెక్కించి, దానికి వెండిపూతబెట్టించి సమర్పించితిమి. ఈ గౌరవమునకు సుబ్బారాయుడుగారు మిక్కిలి సంతసించిరి. 1938వ సంవత్సరమున పక్షవాతముచే బాధపడి, మార్చి నెల మొదటి వారములో సుబ్బారాయుడుగారు స్వర్గస్థులైరి. ఆయనయెడల నాకు మిక్కిలి గౌరవము గలదు. ఆయనశవమువెంట స్మశానమునకుబోయి నాకడపటి గౌరవము జూపితిని.

1938వ సంవత్సర మాగస్టులో మా తమ్ముడు తన నాలుగవ కుమార్తెయైన కృష్ణవేణికి వివాహముజేసెను. అప్పుడు నాదగ్గర ధనము లేనందున నేనేమియు రొఖ్ఖరూపకముగా సహాయము చేయలేదు. వరుడు వేదుల నారాయణశాస్త్రిగారి కుమారుడు సత్యనారాయణశాస్త్రి.

1938వ సంవత్సరము 21 ఆగస్టు తారీఖున నా మేనల్లుడు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులునకు నాడుపిల్ల పుట్టెను. అతని రెండవ కుమారుడు కడుపులో బల్లపెరిగి మాసమురోజులు బాధపడి, ఆగస్టు 25వ తేదీ మధ్యాహ్నము మృతినొందెను. అప్పటి కా బాలుడు 17 మాసములు వయసు గలవాడు. పాపము తల్లి పచ్చిబాలింతరాలు. దుఃఖపడుటకైన వీలులేకపోయెను. ఆ సంవత్సరమే సెప్టెంబరు నెలలో మా తమ్ముని భార్య రామలక్ష్మమ్మ నాలుగుదినములు బాధపడి, సెప్టెంబరు 9 తారీఖునకు సరియగు భాద్రపద శు ౧౫ నాడుదయమున చనిపోయెను. ఆమె కపుడు 48 సంవత్సరముల వయసు. ఆమె మా మేనమామగారు పురాణపండ మల్లయశాస్త్రిగారి కుమార్తె. ఆమె పోవునప్పటి కామె కెనమండుగురు పిల్లలు.

ఆమె తల్లి చెన్నపురిలో రెండవ కుమారునియొద్ద పక్షవాతముచే బాధపడుచు జీవించి యుండెను. అది మిక్కిలి శోచనీయము. మా మరదలు మిక్కిలి సుగుణవతి. ఆమె యోపిక మిక్కిలి ప్రశంసనీయము. ఆ మరణము మా కుటుంబమునకు గొప్పలోపము. నావలెనే నా తమ్ముడుగూడ కళత్రహీను డగుట మిక్కిలి విచారకరము. 1938 సెప్టెంబరు 25వ తారీఖు మొదలుకొని 10 దినములు నేను జబ్బుపడితిని. దైవానుగ్రహమువలన నెమ్మదిగా నుండెను. వడ్డాది సుబ్బారాయుడుగారు జీవించియుండగా నా ఛాయా పటమును టవునుహాలులో పెట్టించవలెనని వారి కభిలాషగా నుండెడిది. వారు చనిపోయిన తరువాత సుబ్బారాయుడుగారి ప్రియశిష్యుడును, నాకు మిత్రుడునైన శ్రీ చెరుకువాడ వెంకట్రామయ్యగారును, ముడుంబై శ్రీ రామాచార్యులుగారును తగు ప్రయత్నముజేసి సుబ్బారాయుడుగారి యభిలాష దీర్చవలెనని శ్రమపడి ధనము ప్రోగుచేసి, చామకూర భాష్యకారులు నాయుడుగారిచేత నాఛాయాపటమును (Oil Painting) వ్రాయించిరి. అది ది 30-10-1938 తేదీని టవునుహాలులో ప్రతిష్ఠింపబడెను.

ఆ దినమున టవునుహాలావరణములో గొప్ప సభ జరిగెను. ఆ సభకు కాకినాడ కళాశాలాప్రధానాచార్యులును, నా మిత్రులునైన శ్రీ పెద్దాడ రామస్వామిగా రధ్యక్షత వహించిరి. టవునుహాలు పరిపాలక సంఘాధ్యక్షులైన న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులుగారు నా ఛాయపటమును టవునుహాలులో బెట్టుటకు దమ యంగీకారమును దెలుపుచు, సభలో నన్నుగురించి మాటాడిరి. తరువాత శ్రీ భమిడిపాటి కామేశ్వరరావుగారు నా గ్రంథము లన్నిటిమీదను ననుకూలమైన యొక పెద్ద విమర్శనమును వ్రాసి చదివిరి. ఆ సభలోనే మార్కండేయుడను హరిజను డిట్లు మాట్లాడెను. "లక్ష్మీనర సింహముగారు నాకును నా సంఘమునకును జేసిన యుపకారమునకు నా కుమారునకు లక్ష్మీనరసింహమని పేరు పెట్టుకొంటి"నని చెప్పి, యా బాలుని సభాసదులకు చూపెను. ఈ సభ నా షష్ఠిపూర్తి సభకంటె వైభవముగా జరిగినదని వేమూరి విశ్వనాథశర్మగారు నాతో ననిరి. శ్రీ తాళ్ళూరి రామచంద్రరావుగారు పద్యములు వ్రాసి జదివిరి. ఇంకను ననేకు లుపన్యాసము లిచ్చిరి. భాష్యకారులు నాయుడుగారు ఛాయాపటము మిక్కిలి బాగున్నదని సభాసదులు మెచ్చిరి. శ్రీ పిఠాపురము మహారాజాగారు భాష్యకారులు నాయుడుగారికి సంవత్సరమునకు రు.500/- వేతనమిచ్చి, బొంబాయిలోని చిత్రకళాశాలకు బంపి నాలుగు సంవత్సరములు చిత్రలేఖనము

నేర్పించిరి. ఆ దినమున నా మిత్రులైన రఘుపతి వెంకటరత్నముగా రొక వెండి గిన్నెయు, వెండి పళ్ళెరమును చేయించి, కాకినాడనుండి బహుమానముగ నాకు పంపిరి. మా యూరి వైశ్యశ్రేష్ఠులలో నొకరైన తటవర్తి శీతారామయ్యగారొక శాలువను గప్పిరి. డాక్టరు బెజవాడ వెంకటస్వామి నాయుడుగారు బంగారపు టుంగరమును నా వ్రేలికి దొడిగిరి. ఇచట నొక విశేషము వ్రాయవలెను.

కీర్తిశేషులైన కల్లూరి వెంకటరామశాస్త్రిగారి జీవితము వ్రాయవలసినదని, వారి రెండవ కుమారుడైన రామచంద్రమూర్తిగారు నన్ను గోరిరి. వ్రాయుటకు నేనంగీకరించితిని. తండ్రిగారు వ్రాసిన గ్రంథములను, మరి యితర సాధన సామగ్రులను రామచంద్రమూర్తిగారు నాకిచ్చిరి. తీరుబడిలేక వ్రాయుటకు నేను కొంత యాలస్యము చేసినందున, నేను వ్రాయననుకొని, రామచంద్ర మూర్తిగారు నా కిచ్చిన కాగితములు మొదలైనవి తీసుకొని, వాటిని చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారి కిచ్చి వారిచేత తండ్రిగారిజీవితము వ్రాయించిరి. వీరభద్రరావుగారు చాల పెద్దగ్రంథమువ్రాసి, యందు వెంకటరామశాస్త్రి గారికిని, శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారికిని జరిగిన వివాదవిషయ మెత్తుకొని, కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారినిగురించి కొన్ని యనవసర వాక్యములు వ్రాసిరి. అవి తమ ప్రతిష్ఠకు భంగకరముగానున్నవని యెంచి, వ్రాసినందుకు వీరభద్రరావు గారిమీదను, వ్రాయించినందుకు రామచంద్రమూర్తిగారిమీదను, పరువు నష్టమునకు కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారు క్రిమినలుఛార్జి నిచ్చిరి. తండ్రిగారి జీవితమును వ్రాయమని నన్ను కోరినపుడు రామచంద్రమూర్తిగారు కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారిని దూషింపుమని నాతో నెన్నడు చెప్పలేదు. ఆ యభియోగమును మొదటి తరగతి మేజస్ట్రీటుగారు (First class Magistrate) విచారించిరి. రామచంద్ర మూర్తిగారు నన్ను తమపక్షమున సాక్ష్యము వేసుకొనిరి. కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారిని దూషింపుమని రామచంద్రమూర్తిగారు నాతో నెన్నడు చెప్పలేదని నేను సాక్ష్య మిచ్చితిని. ఆ యభియోగఫలిత మేమనగా, వీరభద్రరావుగారికి రు.200/-లు జరిమానా విధింపబడెను. రామచంద్రమూర్తిగా రేశిక్షలేకయే బయటపడిరి.

1938వ సంవత్సరము డిశంబరు 8వ తేదీని నా దేహారోగ్యము నిమిత్తము నా మేనల్లుడు పురాణపండ వెంకటదీక్షితులును దీసుకొని చెన్నపురిబోయి, నా మేనమామ కుమారుడైన పురాణపండ కామేశ్వరరావుగారి గృహమందు బసచేసితిమి. శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు తమ కన్నులు జబ్బుగా నున్నందున చికిత్స చేయించుకొనుచు నా దినములలో చెన్నపురిలో నుండిరి. నేను పలుమారులు వారి దర్శనము

చేసితిని. వారినేగాక నా పూర్వమిత్రులైన గంటి లక్ష్మన్నగారిని, బులుసు సాంబమూర్తిగారిని, టంగుటూరి ప్రకాశముగారిని, మంత్రిప్రగడ నరసింహం గారిని, కోకా సాంబశివరావునాయుడుగారిని, సూరతు వీరాస్వామి నాయుడు గారిని, సర్. కూర్మా వెంకటరెడ్డి నాయుడుగారిని, పిళ్ళారిసెట్టి నారాయణరావు నాయుడుగారిని మరికొందరిని జూచెడి యవకాశము గలిగినది. ఒకనాటి శాసననిర్మాణసభకు వెళ్ళి, జమీందారి బిల్లునుగురించి ప్రకాశముపంతులు గారియొక్కయు, రాజగోపాలాచారిగారియొక్కయు నుపన్యాసములను మరియు నా బిల్లుమీద నితర ప్రముఖులుచేసిన చర్చయు వింటిని.

చెన్నపురిలోని యాంధ్రులందరు నొక సంఘముగాగూడి, యాంధ్ర మహాసభ యనుపేర నొకసభ స్థాపించి నడుపుచుండిరి. దాని నదివరకున్న జార్జిటవునునుండి, 1939 జనవరిలో విక్టోరియా టవునుహాలు భవనములోనికి మార్చిరి. ఆ నూతన గృహప్రవేశసందర్భమున గొప్పసభ జరిగెను. నాటిసభకు చెన్నపురిలోని యాంధ్రులందరు వచ్చిరి. బులుసు సాంబమూర్తిగా రాహ్వానింపగా నేనా సభకు బోయితిని. ఆ దినమున సభలో శ్రీ పిఠాపురము మహారాజాగారు, శ్రీ బొబ్బిలి మహారాజాగారు, మంత్రిప్రగడ నరసింహముగారు, సర్. కె.వి. రెడ్డినాయుడుగారు, న్యాయమూర్తి వెంకటరమణరావుగారు, మంత్రి గోపాల రెడ్డిగారు, వెంకటస్వామినాయుడుగారు, గద్దె రంగయ్యనాయుడుగారు మొదలగు ప్రముఖులందరు నాంధ్రుల గొప్పతనమునుగూర్చియు, నట్టి మహాసభయొక్క యావశ్యకతనుగూర్చియు మాటాడిరి.

ఈ సభయైన కొన్నిదినముల కాంధ్రమహాసభవారు, జనవరి 29వ తేదీని, నన్ను సగౌరవముగా రావించి స్వాగతమిచ్చి తెనుగులో నొక యభినందనపత్రమును సమర్పించిరి. ఆ సందర్భమున నన్ను ప్రశంసించుచు, నాటి సభాధ్యక్షులైన బులుసు సాంబమూర్తిగారును, సర్. కె.వి. రెడ్డినాయుడు గారును, శతావధాని దోమా వెంకటస్వామిగుప్తగారును, తాడిపర్తి రాఘవా చార్యులుగారును, వాసా సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారును, దేవులపల్లి కృష్ణశాస్త్రి గారును, కృత్తివెంటి సుబ్బారావుగారును మరికొందరు ప్రముఖులును మాటాడిరి. ఆంధ్రమహాసభవారు నాడు నాకొక పట్టుశాలువను కప్పిరి. ఆనాడే నన్నాంధ్రమహాసభలో గౌరవసభ్యునిగా చేర్చుకొన్నట్లు నాటిసభకేగాక యాంధ్రమహాసభకే శాశ్వతాధ్యక్షులైన బులుసు సాంబమూర్తిగారు ప్రకటించిరి.

ఆ దినములలోనే రేడియో కార్యస్థానమువారు నన్నాహ్వానించి

రేడియోలో నొక యుపన్యాసమిమ్మని కోరిరి. "ఆంధ్రభాషయందలి వచన రచన" గురించి నే నాశుధారగ నిరువదినిమిషములు మాటాడితిని. అది తాత్కాలికము గాకుండ ఎలిక్ట్రికలు రికార్డు (Electrical Record) తీసికొనిరి. 1939 ఫిబ్రవరి మొదటివారములో నాకు నెలనెలకు మునుపిచ్చు రు.60/-ల జీతము తగ్గించి, యప్పటినుండి నెలకు రు.30/-లు మాత్రమే యివ్వబడునని, పిఠాపురము మహారాజావారి కార్యస్థానమునుండి నాకు హుకుము వచ్చెను. ఆ సంవత్సర మేప్రియలు 8వ తేదీని బయలుదేరి 9వ తేదీ నుదయము రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని.

శ్రీ రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారు చెన్నపురిలో తమ కంటిజబ్బు కుదురనందున నచ్చట లాభములేదని కాకినాడవచ్చి యచ్చట మరిరెండుమాసములు బాధపడి, మే 26వ తేదీ రాత్రి చనిపోయిరి. ఆవార్త నాకు తెలియగానే మరునాడుదయమున బయలుదేరి కాకినాడవెళ్ళి, యా మహాత్ముని యంత్యక్రియలలో పాలుగొంటిని. వారు పోయినచోట శిష్యులు ప్రార్థనలుజేసి, పిమ్మట బ్రహ్మమందిరమువద్ద ప్రార్థనముచేసి, శవము ననాథశరణాలయమువద్దకు గొంపోయి, యచట ప్రార్థనలుసలిపి, యూరేగింపుచు రుద్రభూమి చేర్చిరి. నేను కూడ వెళ్ళితిని. చాలమంది జనులు వచ్చిరి. రుద్రభూమికడకు శ్రీ దురిశేటి శేషగిరిరావుగారు, శ్రీ లక్కరాజు సుబ్బారావుగారు, చావలి రామసోమయాజులుగారు మొదలగు పురప్రముఖులు వచ్చిరి. అచట డాక్టరు వేమూరి రామకృష్ణారావుగారు, పెద్దాడ రామస్వామిగారు, లక్కరాజు సుబ్బారావుగారు, చావలి రామ సోమయాజులుగారు, నేనును నాయుడుగారి పరిశుద్ధజీవనమునుగురించి యుపన్యసించితిమి. కోకా వెంకటసుబ్బారావునాయుడుగారు శవముతల క్రింద హారతికర్పూరముపెట్టి పుత్రునివలె నగ్నిసంస్కారము జేసిరి. రెండు గంటలలో నాయుడుగారి శరీరము భస్మావశేషమయ్యెను.

ఆ మరునాడు నేను రాజమహేంద్రవరము వచ్చితిని. నేను వ్రాసిన "మహాపురుషముక్తావళి" యను వచనగ్రంథమును పాఠ్యపుస్తక నిర్ణయ సంఘమువారిచే నామోదింపబడినట్లు 1939 మే 16వ తేదీ గెజిటులో ప్రకటింపబడెను. ఈ సంవత్సరమున నాయుడుగారికి ప్రియశిష్యుడును, నాయుడుగారి తరువాత కాకినాడ కళాశాలాప్రధానాచార్యుడును, నాజన్మ బ్రహ్మచారియు, మహావిద్వాంసుడునైన డాక్టరు వేమూరి రామకృష్ణరావుగారు, నవంబరునెలలో బందరు పట్టణమున మృతినొందిరి. ఆయన నాకు

చిరమిత్రుడగుటచేతను, నాకన్న చిన్నవాడయ్యు గుణవృద్ధుడగుటచేతను, నాయనమరణముగూడ నాకు విచారము గలుగజేసెను. పండితుడును, గుణసంపన్నుడును, మహాకవియు, నందుచేత శ్రీ పిఠాపురము మహారాజావారి కాపుడును, నాకు బంధువునైన, ఓలేటి వెంకటరామశాస్త్రిగారు కూడ నీ సంవత్సరమే మరణించిరి.

పాలావర్జుల లక్ష్మీనారాయణగారు సకుటుంబముగా బ్రహ్మమతస్థుడై, యనేకబ్రహ్మమతగ్రంథములు వ్రాసి, 1935వ సంవత్సరమున నరసాపురములో చనిపోయిరి. నరసాపురవాసులు లక్ష్మీనారాయణగారి ఛాయాపటమును దీయించి, టెయిటరు హైస్కూలులో దానిని ప్రతిష్ఠించి, దానిని బహిష్కరణము చేయుటకు రమ్మని నన్నాహ్వానించిరి. 1940 మార్చి 17వ తేదీని నేనా పనిచేయుటకు నా తమ్ముని కుమారుడు మల్లయ్యశాస్త్రిని వెంటబెట్టుకొని నరసాపురము వెళ్ళితిని. ఆయుత్సవమునిమిత్తమే పెద్దాడ రామస్వామిగారు నరసాపురము దయచేసిరి. మార్చి 17 సాయంకాలము టెయిలరు హైస్కూలు భవనములో సభజరిగెను. ఆసభకు నేనధ్యక్షుడనై లక్ష్మీనారాయణగారి సుగుణసంపద నభినందించుచు వారి ఛాయాపటము నావిష్కరణము చేసితిని. పెద్దాడ రామస్వామిగారును, మరికొందరు నరసాపురవాసులును గూడ లక్ష్మీనారాయణగారివిషయమై మాటాడిరి. నరసాపురమునకు నాలుగైదు మైళ్లదూరములో మత్స్యపురియను గ్రామమున్నది. అక్కడ మాకు జ్ఞాతులు గొందరున్నారు. వారిలో నొకడు చిలకమర్తి నరసింహమనునతడు నన్ను మత్స్యపురిరమ్మని తీసుకొనిపోయెను. ఆగ్రామవాసులు నన్ను టంజాములో గూర్చుండబెట్టి, బ్యాండు మేళముతో నూరేగించి, జనార్దనస్వామివారి యాలయమునకు గొంపోయి, యచట నొకసభచేసి యేదేని యొక యుపన్యాస మిమ్మని నన్ను గోరిరి. ఆంధ్రవాఙ్మయమునుగురించి నేనుపన్యసించితిని. పిమ్మట నచటనుండి నరసాపురమువెళ్లి, కాళిదాసుని గురించి యొక యుపన్యాసమిచ్చితిని. అచటనే రెండవ యుపన్యాసము పండితరాయలవారినిగురించి యిచ్చితిని. అచ్చటనుండి పాలకొల్లువెళ్ళి నాలుగో యైదో యుపన్యాసములిచ్చితిని. అచటనుండి రాజోలుమీదుగా నమలాపురమువెళ్ళి, గూడా సత్యహరిశ్చంద్రుడుగారి యింట బసచేసితిని. అప్పుడు శ్రీరామనవమి యుత్సవములు జరుగుచుండెను. పురజనులు కోరగా శ్రీరాముని గుణగణములనుగురించి యుపన్యసించితిని. ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాపీఠమువారు శ్రీ జయంతి రామయ్యపంతులుగారికి కళాప్రపూర్ణ

బిరుదమిచ్చినందున నమలాపురవాసులు వారిని సన్మానించుటకై ముక్తేశ్వరము నుండి వారినిరావించి యొక సభజేసి, యాసభకు నన్నధ్యక్షునిగనుంచిరి. రామయ్యపంతులుగారు చేసిన భాషాసేవ నుగ్గడించుచు యుపన్యసించితిని. ఆ పురవాసులు మరికొందరుగూడ వారినిగూర్చి మాటాడిరి. ఆ పురవాసులు నాకు గొంత ధనము బహుమానముజేసి బంపిరి. అచటినుండి బయలుదేరి ధవళేశ్వరములో మా మూడవ మేనగోడలిపెనిమిటి పొన్నపల్లి వెంకట లక్ష్మీనరసింహారావుగారి యింట గొన్నిదినములుండి, పిమ్మట రాజమహేంద్ర వరము వెళ్ళితిని. అప్పటికి రాజమహేంద్రవరములో హితకారిణీ సమాజ పరిస్థితులు మారెను. ఆ సమాజమునకు నే నధ్యక్షుడుగాను, పెద్దాడ సుందరశివరావుగారు కార్యదర్శిగాను నుంటిమి. ఆయన కార్యదర్శిగా నున్న కాలమున, శ్రమపడి, చెన్నపురి, కాకినాడ మొదలగు ననేకస్థలములలో దిరిగి, సొమ్ము ప్రోగుచేసి వీరేశలింగముగారి శిలావిగ్రహమును జేయించి, యిన్నీసుపేటలో వీరేశలింగోన్నత పాఠశాల కెదురుగా, రాచబాటమీద దానిని ప్రతిష్ఠించిరి. అప్పుడు గొప్పసభ జరిగెను. ఆ సభకు "మోడరన్ రెవ్యూ" (Modern Review) పత్రికాధిపతియైన రామానంద చటర్జీగారు కలకత్తానుండి వచ్చి, యధ్యక్షత వహించిరి. ఆ సభలో నేను దెనుగున మాటాడితిని. పెద్దాడ సుందరశివరావుగారి కుమార్తె కామేశ్వరమ్మగా రింగ్లీషులో మాటాడిరి. మరికొందరు గూడ మాటాడిరి. సుందరశివరావుగారు కార్యదర్శిగానున్న కాలమున వీరేశలింగముగారి తోటశిస్తు యేడాదికి రు.1600/-లు వరకు పెరిగెను. వితంతుశరణాలయమునకు, క్రొవ్విడి శేషవెంకటకాశీపతిగారిని మేనేజరుగ నుంచి, శరణాలయమును, తోటను, సుందరశివరావుగారు చక్కగ నడుపుచుండిరి. శరణాలయములో వితంతువివాహములు జరుగు చుండెను. ఇట్లుండగా నే నధ్యక్షుడుగానున్న మూడు సంవత్సరములకాలము ముగిసెను. క్రొత్త యధ్యక్షుని యెన్నుకొనవలసి వచ్చెను. సుందరశివరావుగారు తమ కార్యదర్శిపదవిని వదలుకొనిరి. వారిస్థానమున శ్రీ రెబ్బాప్రగడ సుబ్బరామయ్యగారిని కార్యదర్శిగా నెన్నుకొనిరి. అధ్యక్షునిగా శ్రీ కనుపర్తి శ్రీరాములుగారి నెన్నుకొనిరి. సమాజసభ్యులలో అధికారవాంఛలు, పరస్పర ద్వేషములు, నసూయలు పెరిగెను. వీరేశలింగముగారు, రఘుపతి వెంకట రత్నము నాయుడుగారు వేసిన పద్ధతులనుమీరి, సమాజము వేరుగ వర్తింప జొచ్చెను. అనుష్ఠానిక బ్రహ్మమతస్థుడును, విద్యాధికుడును, సజ్జనుడునునైన కంభంపాటి రామశాస్త్రిగారిని, హితకారిణీసమాజసభ్యులు కార్యనిర్వాహక

వర్గములో నుండకుండ చేసిరి. సంఘసంస్కరణముమీదను, బ్రహ్మమతము మీదను నభిమానములేనివారు సభ్యులైరి. ఆ పరిస్థితులలో, నేను సభ్యుడుగానుండి చేయవలసిన పనేమియు లేకపోవుటచే, నా యావజ్జీవ సభ్యత్వమును వదలుకొని, హితకారిణీసమాజముతో 1940వ సంవత్సర మాగష్టునెలలో సంబంధము వదలుకొంటిని. కుందూరి వెంకటరత్నముగారు పూర్వము వీరేశలింగోన్నత పాఠశాలలో చాలకాలము సహోయోపాధ్యాయుడుగ నుండిరి. అందుచేత వారు పాఠశాలాపరిపాలకసంఘములో సభ్యులుగా నుండగూడదని, శ్రీ రఘుపతి వేంకటరత్నమునాయుడుగారు స్పష్టముగా చెప్పిరి. దానికి వ్యతిరేకముగా వెంకటరత్నముగారిని పాఠశాలాపరిపాలక సంఘములో సభ్యునిగా జేయుటయేగాక, దానికి కార్యదర్శిగా గూడ జేసిరి. వేంకటరత్నముగారు పాఠశాలాసంఘమువారిమీద వ్యాజ్యమువేసి కోర్టు కెక్కించిరి. ఇటువంటి పరిస్థితులలో నేను పాఠశాలాపరిపాలకసంఘములో గాని, హితకారిణీసమాజములోగాని సభ్యుడుగా లేనందుకు సంతసించు చున్నాను.

1940 సెప్టెంబరులో రామమోహనరాయలవారి వార్షికోత్సవమునకు రమ్మని నాకు నాహ్వానము యేలూరునుండి వచ్చెను. నే నేలూరు వెళ్లి యా యుత్సవమున కధ్యక్షుడనై యుపన్యసించితిని. ఆ సభ జరిగిన మరునాడే నా జన్మదినమైనందున నా పురవాసులు నా డెబ్బదినాలుగవ జన్మదినోత్సవము జేసి నన్ను గౌరవించిరి.

1941 జనవరి 6వ తేదీనా డుదయమున నే నొక పనిమీద కాకినాడ పోతిని. ఆ క్రిందటిదినము సాయంకాలము శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులు గారు రాజమహేంద్రవరములో పరమపదించిరి. ఆ వార్త నాకు తెలియ కుండగనే, నేను కాకినాడ వెళ్ళితిని. ఆ సమయమునకు రాజమహేంద్ర వరమున నుండి వారికి నా కడపటి గౌరవము జూపలేకపోతినని మిక్కిలి విచారించితిని. వారికి నామీద దయ మెండు. కాని కాకినాడలో సుబ్బారావు పంతులుగారి మరణమునుగురించి విషాదము తెలుపుటకై పురజనులు టవునుహాలులో నొక సభ జేసిరి. ఆ సభలో నేను పంతులు గారినిగురించి మాటాడి తృప్తి చెందితిని. నే నక్కడనున్నప్పుడే శ్రీ జయంతి రామయ్య పంతులుగారు ముక్తేశ్వరములో ఫిబ్రవరి 9 తేదీని మృతినొందిరి. వారి మరణమునుగూర్చి విషాదము దెలుపుటకై పురమందిరములో సభ జరిగెను.

ఆ సభ కధ్యక్షుడనైతిని. శ్రీ దుగ్గిరాల సూర్యప్రకాశరావు పంతులుగారు మరికొందరుకూడ మాటాడిరి. కాకినాడలో నే నున్న కాలములో నీశ్వరపుస్తక భాండాగారములో రెండుపన్యాసము లిచ్చితిని. పిమ్మట రాజమహేంద్రవరము వచ్చి వేసవికాలములో గొంత సౌఖ్యముగా నుండునని నా పెద్ద మేనగోడలి యింట దానవాయిపేటలో నెలదినము లుంటిని.

ఆ సంవత్సరము జూను నెలలో నేను పూర్వముండెడి బస విడిచి యార్యపురము మారితిని. ఆర్యపురములో నుండగా గలిగిన యుద్ధభయము వల్ల 1942 ఏప్రియలు 6వ తేదీని బయలుదేరి, పడమటిగోదావరిజిల్లా తణుకుతాలూకాలోని కాకరపఱ్ఱు గ్రామము వెళ్ళితిని. ఆ యూరిలోనున్న నా పెద్దవదినగారి కుమాళ్ళయిన ద్విభాషి చిన్నయ్య, కనకయ్య యను సోదరుల యింట గాపురముంటిని. వారు నాకు సకలసౌకర్యములు జేసిరి. కాకరపఱ్ఱు గ్రామవాసులు నన్ను సన్మానింపదలచి యొక సభ చేసిరి. నన్ను మేనాలో గూర్చుండబెట్టి వేదపండితులు స్వస్తిచెప్పుచు, ప్రతి గుమ్మముకడ హారతు లిచ్చుచు, బి.ఏ., యమ్.ఏ., పరీక్షలయం దుత్తీర్ణులైన యువకులు, బోయీలచే మోయింపక, తామే మేనాను మోయుచు, సభకు గొంపోయిరి. ఆ సభకు శ్రీ చర్ల భాష్యకారశాస్త్రిగారు, వేదుల వెంకటశాస్త్రిగారు మొదలగు పండితులు వచ్చిరి. కాకరపర్తి వెంకటశాస్త్రిగా రా సభ కధ్యక్షత వహించిరి. కొందరు నామీద పద్యములు రచియించి చదివిరి. కాకరపర్తి సత్యనారాయణ గారు మొదలగు యువకులు కొందరు ప్రశంసాపూర్వకముగా నన్నుగురించి మాటాడిరి. కట్టకడపటసభలో నా కరువదిరెండు రూపాయిలు బహుమానము చేసిరి. కాకరపర్తి గ్రామము నా యత్తవారి గ్రామమగుటచే, "ఆలివంకవార లాప్తబంధువులున్నట్లు" నా భార్యవంకవా రందరితో గలిసి, యా గ్రామస్తులు నన్నీవిధముగ గౌరవించినందున మిక్కిలి సంతసించితిని.

కృతజ్ఞత

1942వ సంవత్సరము ఏప్రియలు నెలలో, నేను రాజమహేంద్రవరము నుండి కాకరపఱ్ఱు వచ్చితిని. 1943వ సంవత్సరము మార్చి నెలవరకు నేను ద్విభాష్యం చిన్నయ్యగారింట కాపురముండి యది యిరుకుగ నున్నందున యా మార్చినెలలో మరియొకగృహ మద్దెకు దీసుకొని, యందు ప్రవేసించితిని. ఈ 43వ సంవత్సరాంతమున నాంధ్రవిశ్వవిద్యాపీఠమువారు నాకు 'కళాప్రపూర్ణ' బిరుదొసంగిరి. ఆ పట్టము నందుకొనుటకు నేను స్వయముగ గుంటూరు వెళ్ళదలచితిని. గాని నా దేహారోగ్యము సరిగలేనందున వెళ్ళలేకపోతిని. చెన్నపురి గవర్నరుగా రధ్యక్షులై యీసభ జరిపి, నేనాసభలో హాజరు లేకుండగనే యా బిరుదు నా కొసంగిరి. అత్తరి జయపురము మహారాజుగారైన శ్రీశ్రీశ్రీ విక్రమదేవవర్మ మహారాజుగారు నామీది యభిమానముచేత నాకు బంపుమని విలువగలిగిన యొక జరీశాలువ విద్యాపీఠము రిజిస్ట్రారుగారైన శ్రీ కూర్మా గోపాలస్వామిగారి కిచ్చిరట. ఆయన యా శాలువను, బిరుద పట్టమును, టపాలో నాకు బంపిరి. వాటిని నేను కృతజ్ఞతాపూర్వకముగ నందుకొంటిని.

రాజమహేంద్రవర నివాసులైన శ్రీ కుర్రా మావుళ్ళయ్యగారు, యమ్.వి. క్రిష్ణయ్యనాయుడుగారు, అంగర నారాయణరావుగారు, తిమ్మరాజు వెంకట శివరావుగారును గలసి, మరికొందరిమిత్రుల ప్రోత్సాహముచేతను, సహాయము వల్లను, నాయందలి భక్తిగౌరవములచేత సుప్రసిద్ధమైన నటకులను బిలిపించి నే రచియించిన గయోపాఖ్యాన నాటకమును ప్రదర్శించి దానివల్ల వచ్చిన ధనమును వ్యయములు పోగా మిగిలిన మొత్తమును తమయొద్ద నిలువయుంచి 1943 డిశంబరు మొదలుకొని నెలకు నలుబదిరూపాయలు చొప్పున బంపుచున్నారు.

ఆ నాటకప్రదర్శనమునాటి రాత్రి మహాసభలో తూర్పుగోదావరి జిల్లా మోరి గ్రామనివాసులైన శ్రీ కుందెం సత్యనారాయణగారను నొక యుదారశీలుడు ముందుకువచ్చి "బ్రహ్మశ్రీ చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహముగారు జీవించినంతకాలము వారికి నెలయొకటికి పది రూపాయలు బంపుదు"నని వాగ్దానము జేసిరట. సత్యసంధులైన యా సత్యనారాయణగారు ప్రతినెలకు నయిదారు తారీఖులలోపుననే పంపి ప్రతిజ్ఞాపాలనము చేయుచున్నారు.

1943వ సంవత్సరమునందే పడమటిగోదావరిజిల్లా పెనుగొండ గ్రామ నివాసులైన జవ్వాది లక్ష్మయ్యనాయుడుగారు తమ గ్రామమున శ్రీశ్రీశ్రీ విక్రమదేవవర్మగారి యాధిపత్యమున జరిగిన యొక మహాసభకు నన్నుగూడ నాహ్వానించిరి. నేనాసభకు వారు బంపిన మోటారుమీద వెళ్ళితిని. నాటి సభలో శ్రీ లక్ష్మయ్యనాయుడుగారు నెలకు పదిరూపాయలవంతున యావజ్జీవము బంపుదుమని వాగ్దానముజేసిరి. ఆ వాగ్దానము ప్రకారము వారు నాకు బంపుచున్నారు. ఈ విధముగ నేను కాలక్షేపము జేయుచు నీ గ్రంథమును సమాప్తము చేయగలిగితిని. నేను జేసిన స్వల్ప దేశసేవను, భాషాసేవను గుర్తించి యాంధ్రదేశస్థులలో గొందరు నాయందభిమానము గలిగి చేయుచున్న యీ సహాయమునకు వారికెంతయు కృతజ్ఞుడను.

1944వ సంవత్సరమున రాజమహేంద్రవర నివాసులును, శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారి కుమారులును నైన శ్రీ న్యాపతి కామేశ్వరరావు పంతులుగారు తమతండ్రిగారిపేర నే నిరువదియైదువందలకు వ్రాసి యిచ్చిన ప్రామిసరీనోటు, ఒకరూపాయియైనను నావల్ల పుచ్చుకొనకుండ నోటు చెల్లువ్రాసి నాకు బంపివేసిరి. ఆ హా హా! ఎంత యౌదార్యము, యెంతయభిమానము, యెంతత్యాగము! నాకృతజ్ఞత దెలియజేయుటకు మాటలు చాలవు. ఈ కామేశ్వరరావుగారికే గాక తమ తండ్రిగారైన శ్రీ న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులుగారికి గూడ నాయందత్యంతాభిమానమే. కాబట్టి యీ కామేశ్వరరావుగారికి నాయందభిమానము వంశక్రమాగతమైనదే.

కృతజ్ఞత

సామాన్యగృహస్థులయ్యు ధనవ్యయమునకు వెనుదీయక ధనము ఖర్చుపెట్టి నాచే నీ గ్రంథము వ్రాయించిన శ్రీ విస్సా అప్పారావుగారికిని, శ్రీ రాయసము వెంకటశివుడుగారికిని, వేలకొలది ధనము వెచ్చబెట్టి గ్రంథ మచ్చువేయించి యాంధ్రమహాజనుల కొసంగిన ఆంధ్రాభ్యుదయ రచయితల సంఘమువారికిని, మొదటినుండియు ననేకవిధముల నాకు సహాయము జేసిన మహనీయులకును, నా కన్నతల్లియైన యాంధ్రదేశమునకును, డెబ్బదియెనిమిది వత్సరములు నాకు దీర్ఘాయురారోగ్యముల నిచ్చి నాచే నీ గ్రంథమును వ్రాయించిన జగత్పితయైన పరమేశ్వరునకును, కృతజ్ఞతాపూర్వక వందనసహస్రము లర్పించి విరమించుచున్నాను.

ఓం శాంతి శ్శాంతి శ్శాంతిః

స్వీయచరిత్రము సమాప్తము.

సింహావలోకనము

నా జీవితకాలములో నాంధ్రదేశమునందు నెన్నో మార్పులు జరిగినవి. నా చిన్నతనమునందు కందుకూరి వీరేశలింగముగారు సంఘసంస్కరణ మారంభించిరి. ఆయన మొట్టమొదట నుద్యోగస్తులు లంచములు పుచ్చుకొనకుండ జేయవలయుననియు, వివాహాదిశుభకార్యములలో భోగము మేళములు పెట్టకుండ జేయవలయుననియు, మగపెండ్లివారు దురాశచే నాడుపెండ్లివారిని గొప్పకట్నములు తెమ్మని బాధించకుండ జేయవలయు ననియు, నుద్యోగస్తులు, ప్లీడరులు భోగమువాండ్ర నుంచుకొనకుండ జేయ వలయుననియు సంకల్పించి, పిమ్మట వితంతువివాహముల నారంభించిరి. ఈ సంకల్పములలో వీరేశలింగముగారు చాలవరకు కృతార్థులైరి. ఒక గవర్నమెంటు ప్లీడరుయొక్కయు, నొక డిస్ట్రిక్టుమునసబుయొక్కయు నాత్మ హత్యలతో లంచగొండులసంఖ్య కొంతకాలము చాలవరకు తగ్గినది.

పూర్వకాల మాంగ్లేయవిద్యరాని యుద్యోగస్తులే లంచగొండులుగ నుండెడివారు. ఆంగ్లేయవిద్య నేర్చినవారికి గొప్ప యుద్యోగము లిచ్చిన పక్షమున లంచగొండితనము చాలవరకు తగ్గిపోవునని జిల్లాకలెక్టరులు, జిల్లాజడ్జీలు మొదలగువా రాంగ్లేయవిద్య నేర్చినవారికే నుద్యోగముల నీయ నారంభించిరి. కాని వారుకూడ వెనుకటివారి దారినే త్రొక్కి, రెండుచేతుల లంచముల నందుకొన నారంభించిరి. ధన మెంతవారినైన భ్రమపెట్టును గదా! శాస్త్రమెంత జదివినప్పటికి దుర్జనుడు సజ్జనుడుకాడు. మైనాక పర్వతము లక్షలకొలది యేండ్లు సముద్రములోనున్నను లేశమైన మెత్తపడ లేదు. అట్లే దుర్జనుడు బహుశాస్త్రపారంగతుడైనను మంచివాడు కానేరడు. ఆ విషయమై దేశస్థితి యించుమించుగ మునుపటివలెనే యున్నది. కోర్టులలో బనియుండి మనము వెళ్ళినపక్షమున, యెక్కడనో ముగ్గురు నలుగురుతప్ప తక్కినవారందరు చేయిజాపువారే. వీరందరు పరీక్షలయందు గృతార్థులైనవారే! దీని ముఖ్యకారణము దారిద్ర్యమేయని నా యభిప్రాయము. గుమాస్తాలకు కుటుంబము పెరిగి ఖర్చు లెక్కువైనవి. దానికి దోడుగ

జీతములు తక్కువ. రాజబంధువు లగుటచే కాబోలు నాంగ్లేయులకు ప్రతి శాఖలోను జీతము లెక్కువ. మనవారికి గూడ నధికారులు తగిన జీతము లిచ్చినపక్షమున లంచగొండితనములు మనదేశములో నిర్మూలన మగును. అంతవరకు నిది ప్రతిశాఖలోను నుండెడిదే. గృహమందు తండులములు లేనపుడు గుమాస్తా లంచములుపట్టక, తప్పుడువ్రాతలు వ్రాయక, దారా పుత్రులను మాడ్చి చంపునా? కష్టస్థితిలో నీతిమంతులైయుండుట దుర్లభము. ఇక భోగముమేళములమాట జూతము.

వివాహాదిశుభకార్యములలో నాంగ్లేయవిద్యాభ్యాసము జేసిన యుద్యోగస్తులు, న్యాయవాదులు భోగముమేళము పెట్టుట మానిరి. ఇప్పటికిని మిక్కిలి పల్లెటూళ్ళయందును, వైశ్యులు మొదలైనవారి యిండ్ల యందును భోగముమేళము లేనిపక్షమున శోభస్కరముగాదనియు, నలుగురు జేరరనియు వేశ్యల కాదరణము జరుగుచున్నది. ఈ వేశ్యానిరసనమును గురించి వీరేశలింగముగారేగాక, రఘుపతి వెంకటరత్నముగారును కృషిజేసిరి. వారితో నేనును మహోపన్యాసములుచేసియు, పత్రికలలో వ్రాసియు, పనిచేసితిని. మేము చేసినపనికి ఫలితములు కనపడినందుకు సంతసించు చున్నాను.

వివాహములయందలి కట్నములు లేకుండ చేయవలెనని వీరేశలింగము పంతులుగారు చాల శ్రమపడిరి. వారితోబాటు నేనును మొదటినుండియు యేకీభవించుచున్నాను. కాని యీ విషయమై యెంద రెంత ప్రయత్నము జేసినను మంచి ఫలితములు కనబడలేదు. విద్యావంతులీ విషయమున ముందంజవేసి, మార్గదర్శకు లౌదురని మే మాశించితిమి. గాని మా యాశ నిరాశయైనది. విద్యావంతులైనకొలది పెండ్లికొడుకులకును, వారి తలిదండ్రులకును, ధనాశారోగము క్రమక్రమముగ హెచ్చినది. అది చికిత్సకు సాధ్యమగునట్లు తోచదు. గొడ్లను కటికివాని కమ్ముకొన్నట్లు తండ్రి కన్నకూతును ముసలివానికో మూర్ఖునకో దరిద్రునకో కొన్ని వందల రూపాయల కమ్ముకొనుట యెంత పాడుపనియో పిల్లవానికి కట్నము పుచ్చుకొనుట గూడ నంత పాడుపనియే. ఈ విషయమై చాలకాలము బహువిధములుగ పత్రికలలో వ్రాసియు, వేదికలపైనుండి యుపన్యాసములిచ్చియు ప్రబోధము జేసితిమి. కాని యది బూడిదలోబోసిన పన్నీరైనది. వివాహములవిషయమై యాడు పిల్లల తలిదండ్రులు తమపుత్రికలకు మంచి వరులను దేవలెనని ఋణములనుజేసి, యవి దీర్చలేక, గృహారామక్షేత్రములను విక్రయించుకొని,

దరిద్రావస్థల పాలగుచున్నారు. ఆడపెండ్లివారు తమకు గులాములని మనసులో మగపెండ్లివారు భావించి, యాడుపెండ్లివారి కొంపలు బందిపోటు దొంగలవలె దోచుకొనుచున్నారు. ఈ దురభ్యాస మడుగంటినగాని దేశము బాగుపడదు. విద్యావంతులైన యువకులు గొందరు బయలుదేరి, యాడుపెండ్లివారు కట్నము లిచ్చెదమని చెప్పినను, తలిదండ్రులు తీసికొనుటకు బలవంతపెట్టినను, ధైర్యముబూని వారి మాట నిరాకరించి, నీతిమంతులై కట్నములు, కానుకలు, లాంచనములు దీసికొనకుండ వివాహముచేసికొన్నపక్షమున నీ దురాచారము తుదముట్టును. దేశాభి మానముగలవా రట్టియువకులను దగినట్లు ప్రోత్సాహపరచి, యట్టి వివాహములనే ప్రశంసింపవలెను. పిల్ల నమ్ముకొన్నవాని నెంతనీచముగ మనము జూచుచున్నామో, కట్నము బుచ్చుకొన్న తండ్రిని గూడ నంత నీచముగ జూచి నిరసింపవలెను. కట్నము దీసికొనుట గౌరవమని భావించుట దేశములో నశింపవలెను. అది నీచమనియు, నవినీతి యనియు జనులలో భావమేర్పడవలెను. ఇది పూర్వ మగ్రజాతులలోనే యుండెడిది. గాని క్రమముగ నంటువ్యాధివలె నన్ని జాతులలోనికి వ్యాపించినది. ఇది ముఖ్యముగ వైశ్యులలోను, కమ్మవారిలోను హెచ్చుగనున్నది. దీనికి కారణము, వారు మిక్కిలి ధనవంతులగుట. ధనమున్న పక్షమున, ధర్మకార్యములుజేసి సంస్థల నేర్పరచి జేయవలసిన పనులెన్నియేని గలవు. అంతియేగాని యదివరికే భాగ్యవంతుడై ధనముతో తులతూగుచున్న పెండ్లికొడుకులకు వివాహకాలమున మంగళస్నానములతోబాటు కనకాభిషేకముచేయుట శ్రేయస్కరముగాదు. గుణవంతుడైన మరియొక బీదపెండ్లికొడుకునుదెచ్చి యాధనమతనికి కట్నముగ నిచ్చి, పిల్లనిచ్చినపక్షమున నట్టిదంపతులు చిర సౌఖ్యమునందుందురు.

సంఘసంస్కరణములో వితంతువివాహము మిక్కిలి ముఖ్యమైనది. ఈ యుత్కృష్టకార్యమునిమిత్తమై వీరేశలింగముగారు తమ యావజ్జీవము ధారపోసిరి. ఈ సంస్కరణములో వీరేశలింగముగారి భార్య రాజ్యలక్ష్మమ్మగారు సర్వవిధముల భర్తకు తోడుపడి, సహధర్మచారిణియను మాట సార్థకము జేసినది. ఆమె తోడ్పాటులేనిపక్షమున వీరేశలింగముగారా కార్యమున కృతకృత్యులుగాకపోయియుందురు. పండితులు, పామరులు, బంధువులు, మిత్రులు, వేయేల-దేశస్థులందరు వ్యతిరేకభావముజూపినను జంఝా మారుతముల కించుకేనియు గదలని హిమాలయపర్వతమువలె ధైర్యము

బూని నిలిచి స్వాములవారి యాంక్షలకు, కులమువారి నిరాదరణమునకు, వెరువక పంతులుగారు నిరాటంకముగ తాముపూనినపని కొనసాగించిరి. వివాహముకంటె ముఖ్యమైనది వితంతుశరణాలయస్థాపనము. వితంతువుల దుర్దశదొలగించుట కీశరణాలయమును వారు స్థాపించిరి. ఈ శరణాలయ నిర్వహణమునందు నేనును వారికించుక తోడ్పడితిని. నాయెడ వారికి మిక్కిలి గౌరవమును, దయయు నుండెడివి.

వితంతువివాహములు పంతులుగారు జీవించినకాలమున జరిగినట్లు నేడంత విజృంభణముగ జరుగుటలేదు. వివాహములు విశేషముగ జరుగవలెనన్న వితంతుబాలికల తలిదండ్రులు సామాన్యవివాహములవలెనే తమయిండ్లలో వివాహములు చేయవలెను. మన యువకులుగూడ కట్నములకు, కానుకలకు నాశపడక, స్వార్థత్యాగముజేసి గుణవతులు, విద్యావతులు, సద్వంశజాతలునైన బాలవితంతువులను వివాహమాడవలెను.

వీరేశలింగముగారివంటి ధైర్యవంతులు దేశమున బయలుదేరి యీ సంస్కరణమును జేపట్టిన నది దేశమంతటను వ్యాపించును. వీరేశలింగము గారు వారియనుచరులు కష్టపడి యెంత ప్రబోధము జేసినను సంఘమింకను గాఢనిద్రనుండి మేలుకొనలేదు. ఈ కుంభకర్ణనిద్రనుండి సంఘమును మేలుకొలుపుట కష్టసాధ్యముగ దోచుచున్నది. ప్రౌఢవివాహములు జేసిన పక్షమున బాలవితంతువుల సంఖ్య కొంతవరకు క్షీణమగునేమోయని తోచుచున్నది. కాని యీ విషయమునగూడా సంఘము ముందంజవేయుట లేదు. తలిదండ్రులు రజస్వలలైనపిల్లలకు, రజస్వలలుగాలేదని బొంకులు బొంకి, వివాహములు చేయుచున్నారు గాని, ధైర్యముబూని సత్యము పలుకుటలేదు. ఈ విషయమున బ్రాహ్మణ, వైశ్యులకంటె క్షత్రియులు, శూద్రులు ప్రశంసనీయులు. వారి కులాచారము చిన్నబిడ్డలకే వివాహములు చేయుమని వారిని నిర్బంధించుటలేదు. పూర్వకాలమున బ్రాహ్మణులలోగూడ రజస్వలలైన కన్యలకే వివాహములు జరిగినట్లు పురాణములలోను, కావ్య, నాటకములలోను, స్పష్టముగ వ్రాయబడియున్నది.

ప్రాచీనకాలమునుండియు హిందూసంఘమున నెన్నో సంస్కరణములు జరిగినట్లు మన మతగ్రంథములలో నుండినను, వాటిని లెక్కసేయక, మహా పండితులు సయితము పామరులట్లె మూఢవిశ్వాసములకు లోనై, "గతాను గతికో లోకో నలోకః పారమార్థికః" యను లోకోక్తినిబట్టి వారుజేయుచున్నారని

వీరు, వీరు జేయుచున్నారని వారు జనులు వెనుకటి పుంతనే బోవుచున్నారు. సంఘసంస్కరణవిషయమున మునుపటివలె ప్రబోధముగూడ లేదు. పూర్వము రాజకీయవిషయమున నేటేట జిల్లాసభలు జరుగుచుండెడివి. ఆ సభలతోపాటు సంఘసంస్కరణ సభలుగూడ జరుగుచుండెడివి. కొంతకాలము నుండి రాజకీయసభ లంతరించినవి. వానితోపాటు సంస్కరణసభలు గూడ మటుమాయమైనవి. రాజకీయసభల మాటటుండగ సంఘసంస్కరణసభలు ప్రతి మండలములోనున్న నాయకులు ప్రతి సంవత్సరము జరిపి ప్రబోధము జేసిన బాగుండును. రాజకీయవిషయములు దొరతనమువారి యధీనము లోనివి. సాంఘికవిషయములు మనచేతిలో నున్నవేగనుక, మనమే వాటిని చక్కపరుచుకోవలెను.

మతస్థితి

1828వ సంవత్సరమున రాజారామమోహనరాయలు బంగాళా దేశమున బ్రహ్మసమాజమతము స్థాపించెను. ఆగాలి దక్షిణముగ వీచినందున నేకేశ్వరారాధనము జేయింపదలచి వీరేశలింగముగారు 1878లో నొక ప్రార్థన సమాజమును రాజమహేంద్రవరమున స్థాపించిరి. కొందరు యువకు లాయనచుట్టును చేరి ప్రతివారము పరబ్రహ్మమునుగూర్చి నిర్గుణముగ ప్రార్థనములు చేయజొచ్చిరి. బ్రహ్మమతవ్యాప్తికై బంగాళాదేశమునుండి బిపిను చంద్ర పాలు, శివనాథశాస్త్రి మొదలగువా రాంధ్రదేశమువచ్చి బ్రహ్మమతమును గూర్చి ప్రబోధముజేసిరి. క్రమముగ వీరేశలింగముగారికా సిద్ధాంతములు రుచించినందున వారు 1906వ సంవత్సరమున ననుష్ఠానిక బ్రహ్మమతస్థు లైరి. అనగ యజ్ఞోపవీతమును త్యజించుట, కర్మలు మానుట, జాతిభేదము పాటింపకుండుట. కొందరు యువకులు వారిమార్గము ననుసరించిరి. నాటనుండి బ్రహ్మసమాజము వెలసినది. వీరికిదోడుగ శ్రీ రఘుపతి వేంకట రత్నము నాయుడుగారుకూడ బ్రహ్మమతావలంబకులై కాకినాడలోని కళాశాల కధ్యక్షులుగవచ్చి యచ్చటగూడ బ్రహ్మసమాజబీజములు నాటిరి. అది కొంతకాలమచట వృద్ధిపొందెను. ఆంధ్రదేశములో పెక్కు ప్రార్థనసమాజములు స్థాపింపబడెను. వీరేశలింగముగారును, నాయుడుగారును గతించిన తరువాత బ్రహ్మమతము క్షీణంచుచున్నది. మనదేశములోనున్న బ్రహ్మమతస్థులను వ్రేళ్ళమీద లెక్కపెట్టవచ్చును. ఎందుచేతనో మనదేశమున బ్రహ్మమతవృక్ష మేపుగ బెరుగలేదు. అది మనదేశ విరుద్ధమైన మతము గాకపోయినను

మహర్షిసమ్మతమై యుపనిషన్మతమైనను పూర్వము బౌద్ధమత, జైన మతములకు స్థానమిచ్చిన యాంధ్రదేశము నేడీ పరిశుద్ధాస్తికమతమునకు నాశ్రయ మియ్యకపోవుట మిక్కిలి శోచనీయము. నా కీమతమునం దత్యంతాభిమానము గలదు. ఈ మత మవలంబించినవారికి మూఢవిశ్వాసము లుండవు. బంగాళాదేశమునం దిది బాగుగ వ్యాపించినది.

రాధాస్వామిమతము మనదేశమున నెక్కువగ వ్యాపించుచున్నది. దానియందు నా కెంతమాత్రము విశ్వాసములేదు. కాని వారు చేయుచున్న పరిశ్రమలుమాత్రము మిక్కిలి శ్లాఘాపాత్రములు.

ఆర్యసమాజమతము మన యాంధ్రదేశమున నించుమించుగ లేనేలేదని చెప్పవచ్చును.

దివ్యజ్ఞాన సమాజములు మట్టుకు మన యాంధ్రదేశమున నెల్ల యడల నున్నవి. దివ్యజ్ఞానసమాజ మొక మతముగాదు. దాని సిద్ధాంతము లుదారభావములు గలిగియున్నవి. నాకు దానియందును విశ్వాసములేదు. చిన్ననాడు నేనొకసారి కొందరు మిత్రుల ప్రోత్సాహముచేత దివ్యజ్ఞాన సమాజికుడనైతినిగాని తరువాత మానుకొంటిని.

నిమ్నజాత్యుద్ధరణము

గొప్ప సమస్యలలో నిదియొకటి. మన హిందూదేశములో నిమ్నజాతుల వారు రమారమి యారుకోట్లమంది యున్నారు. వీరి యవస్థ పశువుల యవస్థకన్న దీనముగ నున్నది. వీరి సంఖ్య క్రమక్రమముగ తగ్గుచున్నది. ఏమన నొకవంక క్రైస్తవులు, మరియొకవంక మహమ్మదీయులు వారిని జేరదీసి తమతమ మతములలో గలుపుకొనుచున్నారు. దీని కుత్తరవాదు లెవరన్న నగ్రజాతులమని విఱ్ఱవీగుచున్న బ్రహ్మ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రులే. ఈ వర్ణములవారు పంచములు మొదలైన నిమ్నజాతులచేత తమకు గావలసిన సేవలన్నియు జేయించుకొని, వారిని యిండ్లకు రానీయక దరికి చేరనీయక యంటరానివారనియు, చెప్పరానివారనియు, వారి కసహ్యములైన పేళ్ళుపెట్టి హీనముగ జూచుచున్నారు. పశువులు మన యింట నుండవచ్చును. కుక్కలుండవచ్చును. కాని పంచములు మట్టుకు మన గృహావరణములోనికి రాగూడదు. వారు మన పశువులను మేపవచ్చును. కాని మనము నోరువిచ్చి వారితో మాటలనైన నాడజాలము. వారు భగవంతునిచే సృష్టింపబడిన మనుష్యులే యనియు, నగ్రవర్ణములవారి కున్నట్లే వారికిగూడ క్షుత్పిపాసలు,

సుఖదుఃఖములు గలవనియు మనవారు తలంపరు. తలంచినపక్షమున వారి నా రీతిగ నుంచుదురా?

మనదేశములో ధనవంతులు లేకపోలేదు. విజ్ఞానవంతులు లేకపోలేదు. వేలకొలది ధనము వెచ్చించి పేరుప్రతిష్ఠలకై సత్రములు, సావడులు గట్టించి, సంతర్పణములు, సమారాధనలు చేయింతురుగాని, మాలపల్లి యవస్థనుజూచి దానిని బాగుచేయుటకై ప్రయత్నించువారు లేరుగదా! వారుండు పల్లెలు గ్రామమునకు వెలుపల నుండి దుర్గంధభూయిష్టములై, హేయములై, మానవులు వసించుటకు వీలుగనుండవని యెవ్వరెరుంగరు? మనదేశమున ననేక పండితులు గలరు. వారిలో ననేకులు భగవద్గీత జదివియుందురు. అందు శ్రీకృష్ణభగవానుడు చెప్పిన యీ క్రింది శ్లోకమును వారు పలుమారు పఠించియే యుందురు.

శ్లో॥ విద్యావినయసంపన్నే
బ్రాహ్మణే గవి హస్తిని
శుని చైవ శ్వపాకే చ
పండితా స్సమదర్శినః॥

దీనికి తిక్కన సోమయాజి మహాభారతమునందు పద్యమిట్లు వ్రాసినాడు.

చ. వినయము విద్యయుం గలుగు విప్రునియందును గోవునందు నొ
ప్పు నెరయు హస్తియందు నొక పోకకుబోవని కుక్కయందు దా
ని నడచితెచ్చి వండి తిను నీచపు మాలనియందు తుల్యద
ర్శనులు తదంతరాత్ముని నిరంజనునిం గను పండితోత్తముల్.

భగవద్గీతాపారాయణము జేయునట్టియు, పంచమవేదమైన భారతము చదువునట్టియు, వినునట్టియు నగ్రజాతులవారందరు పై శ్లోకమును నోటితో పఠించుటయేగాని మనసునకు పట్టించుకొనరు. హిందువు లందరి చేత భగవంతుడని సేవింపబడుచున్న శ్రీకృష్ణభగవానుని మాటలయందే మనవారికి లక్ష్యము లేనప్పుడు నిమ్నజాతుల నుద్ధరింపుడోయని మొరవెట్టు నీనాటి నవనాగరికుల మాటయందు లక్ష్యముండునా?

హిందూదేశమందలి యితరభాగములందువలెనే మన యాంధ్ర దేశమునగూడ నీ సమస్య జనుల నాకర్షించినది. శ్రీ పిఠాపురము మహారాజుగారు పంచమబాలబాలికలకై రెండు వసతిగృహము లేర్పరచి, యన్నవస్త్రము

లిచ్చి, విద్యాబుద్ధులు గరపి, చాలకాలము పోషించిరి. వారి కళాశాలలోను, పాఠశాలలోను జీతము లేకుండ పంచములకు జదువు చెప్పించుచున్నారు. శ్రీ వీరేశలింగముగారు కూడ పంచమబాలురకు తమ పాఠశాలలో నుచితముగ విద్య చెప్పించిరి. రఘుపతి వేంకటరత్నము నాయుడుగారు కూడ నీసమస్యయందు మిక్కిలి యభిమానము గలవారు.

ఈ సమస్య నాకు మిక్కిలి యిష్టమైనది. ఉడుతభక్తిగ నేను గూడ పంచమోద్ధరణముగూర్చి పనిజేసితిని. 1909వ సంవత్సరము "రామమోహన" పాఠశాల యనుపేర నొక పాఠశాల స్థాపించితిని. మొదట పదిమంది విద్యార్థులే చేరినను, క్రమముగ నది నూటయేబదిమంది విద్యార్థులతో నిండియుండెను. ఏడుగురుపాధ్యాయులు బనిజేసిరి. విద్యార్థుల కుచితముగ పుస్తకములిచ్చి, నుచితముగ జదువు చెప్పించితిని. ఆ దినములలో నా పుస్తకములవల్ల నాకు మంచిరాబడి వచ్చుచుండినందున, నా స్వంత ధనముతోనే పాఠశాలను నిర్వహించుచుంటిని. శ్రీ పిఠాపురము మహారాజా వారు గూడ దీనికి కొన్ని వందల రూపాయలు సహాయముజేసిరి. ఈ విధముగ నే నా పాఠశాలను వ్యయప్రయాసలకోర్చి పదమూడు సంవత్సరములు నడిపి, నా స్వంతసొమ్ము మూడువేలరూపాయలు ఖర్చుపెట్టి, చిట్టచివరకు దానిని వదలుకొంటిని. నే నీ పాఠశాల నారంభింపకముందు మన యాంధ్రదేశమున మరియెవరును నిమ్నజాతులనిమిత్తమై ప్రత్యేకముగ పాఠశాలను పెట్టలేదు. ఇటీవల బోర్డువారు వారినిమిత్తమై పాఠశాలల నచ్చటచ్చట బెట్టుచున్నారు.

భాగ్యవంతులు తమ ధనమును దేవాలయములక్రింద సత్రముల క్రింద ఖర్చుపెట్టక, ఈ సమస్యను తీసుకొని నిమ్నజాత్యుద్ధరణముకొరకై వినియోగించిన మన దేశమునకు, మన జాతికి నెంతో మేలుకలుగును. ఆ జాతులవారు క్రైస్తవ, మహమ్మదీయులలో కలియకుందురు గనుక సనాతనమై యతి పవిత్రమైన మన హిందూమతము వృద్ధిపొందును.

స్త్రీవిద్య

విద్య పురుషుల కెంత యవసరమో స్త్రీలకుగూడ నంత యవసరమే యని నా యభిప్రాయము. భరతఖండము మిక్కిలి యెక్కువ నాగరికత గల దశలో నున్నకాలమున, హిందూస్త్రీలు విద్యావతులై యుండిరని, మన పురాణాది గ్రంథములు వేనోళ్ల చాటుచున్నవి. వేదమంత్రములు రచియించిన

వారిలో కొందరు స్త్రీలు గూడ గలరు. వేదాంతవిద్యాపారంగతుడై, బ్రహ్మ వేత్తలలో నగ్రగణ్యుడై, జనకమహారాజునకు గురువై, యాతనిచేత పలు మన్ననలు బడసిన యాజ్ఞవల్క్యమహామునితో, జనకభూపాలుని సభలో గార్గియను నొకానొక స్త్రీరత్నము, వేదాంతవిద్యావాదముజేసి యా మునిని పెక్కుచిక్కులు పెట్టెను. స్త్రీలకు బ్రహ్మవిద్యాధికారములేదని తెలియక వాదింతురు గాని, పురాణబ్రహ్మవాదియైన యాజ్ఞవల్క్యమహామునియే, తన ప్రియభార్యయైన మైత్రేయికి, బ్రహ్మవిద్యోపదేశము చేసెనని, బృహదారణ్యకోపనిషత్తులో స్పష్టముగ చెప్పబడియున్నది. కావ్యనాటకాలంకారాది గ్రంథములలో గూడ స్త్రీలు పాండిత్యము సంపాదించి పేరువడసినట్లు మన గ్రంథములవల్ల దెలియుచున్నది. కాని కాలక్రమమున నేమికారణముననో స్త్రీలకు మనవారు మునుపటి యున్నతస్థానము తప్పించి, వారి నధోగతిపాలు జేసిరి. ఈ యధఃపతనములో స్త్రీలకు విద్యాభ్యాసముగూడ తగదని మన పెద్దలు శాసించిరి. బాలికాపాఠశాలలకు యాడుబిడ్డలను బంపుటయే యరుదైపోయెను. గతశతాబ్దముయొక్క మధ్యభాగమునుండి యాంగ్లేయ విద్యావంతులైనవారు తమబిడ్డలను బాలికాపాఠశాలకు పంపదొడగిరి. అప్పుడు మనవారు మేలుకొని పూర్వకాలమునుండి మనలో నున్న స్త్రీవిద్య యవసరమని పాశ్చాత్యులవలన మనవారు గ్రహింపవలసినంతటి దురవస్థ పట్టినది. స్త్రీవిద్యావిషయమున వీరేశలింగముగారు మిక్కిలి కృషిచేసిరి. బాలికలకు పాఠశాలలు స్థాపించిరి. వారినిమిత్తమై సులభమైన గ్రంథములు వ్రాసిరి. తమ యున్నత పాఠశాలలో బాలికల కుచితముగ విద్యచెప్పునట్లు శాసించిరి. వారును వారి యనుచరులును చేసిన కృషినిబట్టి స్త్రీవిద్య గౌరవనీయమైనదే గాని నింద్యముగాదని దేశస్థులలో సదభిప్రాయము చాలవర కేర్పడినది. దీనినిబట్టి యాంగ్లేయవిద్యయే ప్రధానమని నేదలంచినట్లు మీ రభిప్రాయపడగూడదు. సంస్కృతాంధ్రములు మన బాలికలకు చెప్పించినను నా కిష్టమే. స్త్రీలు వీటియందున్నతవిద్యావతులగుట మిక్కిలి శ్రేష్ఠమని నా యభిప్రాయము. ఆంగ్లేయవిద్య నేర్చుకొని మన పురుషులలో చాలమంది దేశాభిమానము, భాషాభిమానము, జాత్యభిమానము మరచి, మన కట్టుబాటులను పద్ధతులనురోసి, మద్యపానాది దురభ్యాసముల కలవాటుపడి భ్రష్టులగుచున్నారు. స్త్రీలు లోకజ్ఞానముకొరకు నాంగ్లేయవిద్య నభ్యసింప వచ్చునుగాని, వారి యాచార వ్యవహారముల నవలంబించుట గర్హ్యమని నా యభిప్రాయము. స్త్రీ లేవిషయమున బనిచేసినను మన భారతజాతి

కట్టుబాటులను విసర్జింపక, వాటి ననుసరించి కాలానుగుణముగ పనిచేయుట కర్తవ్యము. అరవభాషలో నవయారను నామెయు, నాంధ్రమున మొల్లయు, తరిగొండ వెంకమ్మయు, చక్కని కవిత్వముజెప్పి ప్రఖ్యాతిగాంచిరి. ఈనాటి మన యాంధ్రస్త్రీలుగూడ వారిమార్గము ననుసరించుట శ్రేయస్కరము. ఈ విషయమున నా స్వవిషయము కొంతవ్రాయవలసి వచ్చినందులకు క్షమించవలెను. నా మేనకోడలైన శ్రీమతి రావూరి వెంకటసుబ్బమ్మ యిరువది రెండేండ్ల వయసున తన భర్తను గోలుపోయెను. అప్పటికామె కొక కుమార్తె గలదు. వారిరువురను నాయొద్ద నుంచుకొని నా యాశయము ననుసరించి యామెకు సంస్కృతాంధ్రములు చెప్పితిని. మిక్కిలి శ్రద్ధాభక్తులతో నామె విద్యకరచి, యుభయభాషాప్రవీణలో గృతార్థురాలై, 1928వ సంవత్సరమున నాంధ్ర విశ్వవిద్యాపీఠముయొక్క పట్టమును పొందెను. ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాపీఠమున నీపట్టమునుపొందిన మొదటి స్త్రీ నా మేనకోడలే యైనందుకు నేను సంతోషించుటయేగాక గర్వించుచున్నాను. ఆమె యిప్పుడు రాజమహేంద్రవరమున దొరతనమువారి బాలికాపాఠశాలలో నాంధ్రపండితురాలై నెల కరువదిరూపాయిలు వేతనము దీసికొనుచున్నది. స్త్రీవిద్యావిషయమున నాకు మొదటినుండియు నభిమానముగలదని దెలియజేయుటకు మరియొక్క యుదాహరణము చెప్పుచున్నాను. నే కాపురమున్న యింటి యజమానుని యొక్క మఱదలు నిమిషకవి సీతాయమ్మయను నామె దురదృష్టమున బాల్యమునందే భర్తను గోలుపోయి, తనసోదరి యింటికివచ్చి యుండి తెనుగు తనకుజెప్పుమని కోరినందున నేనామెకు నాంధ్రము జెప్పితిని. ఆమె చదివి పాండిత్యము సంపాదించి పెద్దతరగతులకుగూడ పాఠములు చెప్పగలిగిన సామర్థ్యము సంపాదించెను. నా రెండవ మేనకోడలు కోట వెంకటరత్నమ్మగూడ భారత, భాగవతాదిగ్రంథములు చక్కగ చదువగలదు. ఆమెకుగూడ నేను గొంతప్రవేశము గలిగించితిని.

లలితకళలు

ఇందు ముఖ్యమైనది గానము. గానమునకు దక్షిణదేశము మిక్కిలి ప్రసిద్ధము. ఆంధ్రదేశమున గొప్ప గాయకులు మిక్కిలి యరుదుగ నున్నారు. గానకళానిధియైన త్యాగరాజు తెనుగువాడెయైనను ద్రవిడదేశమున గాపుర ముండుటచేత గానరసమంతయు దక్షిణాత్యులకే పట్టినది. ఆంధ్రదేశమున నెవరియింటనైనను శుభకార్యము జరుగునపుడు దాక్షిణాత్యగాయకులనే బిలిపించుచున్నారు. ఇది మిక్కిలి శోచనీయము. ఆపాతమధురమైన

గానరసము గ్రోలుటలో మనవారు వెనుకబడియుండుట మిక్కిలి విచారకరము గదా! ధనవంతులు దేశమున గానపాఠశాలలను నెలకొలిపి, యీ కళను మిక్కిలి యభివృద్ధిచేయుదురుగాక. మనము వారి పాండిత్యముజూచి దక్షిణాత్యులను బిలిపించుకొన్నట్లే దాక్షిణాత్యులు గానసభలనిమిత్తమై యాంధ్ర గాయకులను పిలిపించుకొనవలసినంతటి యుత్తమస్థితి మన యాంధ్ర దేశమునకు రావలెను. ఆ సుదినముకొరకు మనమెదురుచూచి సరియగు మార్గమున పనిచేయవలెను.

ఈ లలితకళలలో రెండవది చిత్రలేఖనము. ఇందు మనయాంధ్రులు కొంత ప్రజ్ఞను సంపాదించి పేరు వడయుచున్నారు. ఐనను, నిది ప్రారంభ దశయందే యున్నది. ఇంకను బహువిధములుగ వృద్ధి పొందవలెను. శిల్పమునందుగూడ దాక్షిణాత్యులే మనవారికంటె నధికులు. ఏలయన నచటనున్న యాలయములమీదను, యాలయములలోను గల శిల్పము భరతఖండమునందెచ్చటను లేదు. ఇది పాశ్చాత్యులనుగూడ నాశ్చర్యరసమున మగ్నముజేయుచున్నది. ఈ విషయమున నాంధ్రదేశములో శిల్పము లేనే లేదని చెప్పవలయును. ఇందు మన యాంధ్రులు దేశములోని నితర భాగములకుబోయి శిల్పకళను నేర్చుకొని, ప్రజ్ఞాధికులై, మన యాంధ్ర దేశమున నీ కళలను వృద్ధిపొందించుటకు ప్రయత్నములు చేయవలెను.

నాట్యకళ :- ఇది కులటా వృత్తివల్ల జీవించు వేశ్యల పాలగుటచే గాబోలు ప్రజలకు దీనియందు గౌరవాదరములులేవు. ఇదియు బ్రశస్తమైన కళలో నొకటి. శుంగవంశస్థుడైన యగ్నిమిత్రమహారాజు తన ప్రియురాలైన యిరావతికిని, దనయింటనుండిన మాళవికకును, హరదత్త గణదాసు లనెడు నాట్యాచార్యులచేత నాట్యము నేర్పించినట్లు కాళిదాసమహాకవి తన మాళవికాగ్నిమిత్ర నాటకములో వర్ణించియున్నాడు. ఇదిగాక విరాటుడు యుక్తవయస్కురాలైన తన కూతు రుత్తరకు బృహన్నలచేత నాట్యము నేర్పించినట్లు మహాభారతములో నున్నది. దీనినింబట్టి మగవారుగూడ నీ విద్యను నేర్చుకొన్నట్లు, రాజులు తమ యంతఃపురస్త్రీలకు నేర్పించినట్లును స్థిరపడుచున్నది. ఈ విద్య నేర్చినవారు పూర్వము కూచిపూడి భాగవతులలో నెక్కువగ నుండెడివారు. ఇప్పుడుకూడ కొందరున్నారు. నాట్యాభినయమునం దభిరుచిగల యాంధ్రు లీవిద్య తమ చిన్న పిల్లలకు నేర్పించిన బాగుండును. కళవృద్ధిపొందును.

భాషాసంస్కరణము

రమారమి ముప్పది సంవత్సరముల క్రిందట గ్రంథములలో గూడ వ్యాకరణవిరుద్ధమైన వ్యావహారికభాషనే వాడవలయునని యొక వాదము బయలుదేరినది. ఈ వాదము లేవదీసినవారు, మహారాజశ్రీ గిడుగు రామమూర్తిపంతులుగారును, గురజాడ అప్పారావుపంతులుగారును. ఇందు రామమూర్తిపంతులుగారు సంస్కృతాంధ్రభాషలయందు గొప్ప పండితులు. వారివాదముతో నే నేకీభవింపకపోయినను వారియెడ నా కత్యంత గౌరవాభిమానములు గలవు. వ్యావహారిక భాషయను మారుపేరుపెట్టి, గ్రామ్యమునే గ్రంథములో వాడుట నా కెంతమాత్ర మిష్టములేదు. అట్లు వాడుట భాషను నాశనముచేయుటగాని, వృద్ధిచేయుటగాదని నా దృఢ విశ్వాసము. వారి యనుచరులమని పేరుపెట్టుకొని కొందరు మిక్కిలి యశ్లీలములు, నసభ్యములు, హేయములు నైన గ్రంథములు వ్రాయుచున్నారు. భాష మాట యటుండగ మన సాంప్రదాయములకు విరుద్ధములైన వ్రాతలు వ్రాయుచున్నారు. సీత, సావిత్రి మొదలగు మహాపతివ్రతలకు గూడ దోషము లారోపించి గ్రంథములలో వ్రాయుచున్నారు. దీనినిబట్టి మన భాషయు, పవిత్రాశయములు, నెంతటి దుస్థితిలోనికి వచ్చినవో గ్రహింపవచ్చును. ఇందు కుదాహరణములు గావలసినవారు నా మిత్రులు బ్రహ్మశ్రీ కాశీభట్ల సుబ్బయ్యశాస్త్రిగారు వ్రాసిన "సాహిత్యకళ" యను గ్రంథము చూడవచ్చును. వ్యావహారిక భాష సులభముగ నందరకు దెలియునని వారు వాదింతురు. వేమన సలక్షణమైన భాషలో వ్రాసినను నా మహాత్ముని కవిత్వ మెల్లరకుం దెలియుటలేదా? అంతకంటె సులభముగ కవిత్వము జెప్పగల కవి మరియొకడుగలడా? శ్రీ వీరేశలింగముగారికంటె వచనము సులభముగ వ్రాయగలవారు మరియొకరు గలరా? ఆయన సలక్షణమైన భాషను వాడిరిగదా? కావున వ్యావహారికభాష గ్రంథములలో వాడగూడదని నేను త్రికరణశుద్ధిగ నొక్కి చెప్పుచున్నాను.

రాజకీయ సంస్కరణము

1905వ సంవత్సరము మొదలుకొని రాజకీయసంక్షోభము దేశములో జరుగుచున్నది. స్వరాజ్యసంపాదనము దీని ముఖ్యోద్దేశము. ఇందు మన యాంధ్రదేశముగూడ పాల్గొన్నది. విదేశవస్తు బహిష్కారము, స్వదేశవస్తు ప్రోత్సాహము స్వరాజ్యసంపాదనకు సాధనములుగ మన పెద్ద లేర్పాటు

చేసినారు. స్వదేశవస్త్రము కొంతవరకు వాడబడుచున్నది. కాని యీకృషి యింకను చాలదు. వస్త్రమేగాక యితర వస్తువులుగూడ స్వదేశమం దుత్పత్తి యైనవే వాడుట శ్రేయస్కరము. ఇంచుమించుగ సమస్తవస్తువులకు మనము విదేశీయులపై నాధారపడుట లజ్జాకరము. ఈవిధముగ బ్రతుకుచున్న జాతి ప్రపంచమున మరియొకటి లేదని నా నమ్మకము. గాఢ దేశాభిమానమున్న పక్షమున స్వదేశవస్తు ప్రోత్సాహము విశేషముగ జరుగును. ఇది మనవారి కుండవలసినంత లేదు. అది దృఢముగనున్నపక్షమున మనదేశములో నొక్క విదేశవస్తువు ఖర్చుపడునా? అట్టి వ్యాపారము జేయువారు తమ యంగళ్ళు కట్టిపెట్టుకొని పోరా?

ఆంధ్రులు గొప్పజాతివారు. వారల పూర్వచరిత్రము మిక్కిలి ప్రసిద్ధ మైనది. ఆంధ్రవంశపురాజులు మగధరాజ్యమును జయించి నాలుగువందల సంవత్సరము లవిచ్ఛిన్నముగ బరిపాలించిరి. పల్నాటివీరులయొక్కయు, బొబ్బిలి మొదలగు వెలమసంస్థానములయందలి స్త్రీపురుషులయొక్కయు తేజము శౌర్యము జగత్ప్రసిద్ధములుగదా! దేశ మభివృద్ధిపొందవలెనన్న తీవ్ర దేశాభిమానము, స్వార్థత్యాగము స్త్రీలనక పురుషులనక యాబాలగోపాలమున కుండవలసినదే. దేశాభిమానమే మన మతముగనుండవలెను. దేశమాతృ పూజయే ప్రత్యాంధ్రుడు నీమముగ నాచరించవలెను. ప్రతి గృహము దేశ మాతృదేవత యాలయముగ నుండవలెను. గృహయజమానుడు దాని యర్చకుడు. దీనికి దేశములో నైకమత్యము విశేషముగనుండవలెను. "ఐకమత్యము" అను పంచాక్షరీ మహామంత్రము ప్రతిమానవుడు పునశ్చరణము జేసి యాచరింపవలెను. బ్రాహ్మణ బ్రాహ్మణేతర సమస్య రూపుమాసిపోవలెను. హిందూ-మహమ్మదీయ సమస్య గూడ సమసిపోవలెను. అందరము భారతమాతయొక్క యనుంగుబిడ్డలమేయన్న భావము ప్రబలవలెను. విశ్వమానవసౌభ్రాతృత్వము నుపన్యాసములవల్లను, గ్రంథములవల్లను సమర్థులైనవారు దేశమునకు ప్రబోధము చేయవలెను. హిందువులు, మహమ్మదీయులు, బ్రాహ్మణులు, బ్రాహ్మణేతరులు, నిమ్నజాతులు వేలకొలది యేండ్లనుండి, యిక్కడనే పుట్టి యిక్కడనే బెరిగి, యిక్కడ గాలిపీల్చి, యిక్కడ నీరుద్రావి, యిక్కడి పాడిపంట లనుభవించి, భారతమాతృస్తన్య పానముజేసి యిచ్చటనే వర్ధిల్లిరి. పరస్పరద్వేషములు వినాశకారకములు గాని, శ్రేయోదాయకములుగావు. పేదసాదలను భేదముండకూడదు. శ్రీరాము డెవరు? బ్రాహ్మణేతరుడు గాడా? వారలను భగవంతుడని యన్నివర్ణముల

వారు పూజించుటలేదా? పన్నిద్దరాళ్వార్లలో బెక్కండ్రు బ్రాహ్మణేతరులు లేరా? వారిని దేవతార్చనపెట్టెలో నుంచుకొని పూజించుటలేదా? భారతము బ్రాహ్మణేతరులైన పాండవుల చరిత్రమే గదా? దానికి పంచమవేదమని పేరు పెట్టి దానిని బ్రాహ్మణులు పారాయణము జేయుటలేదా? విశ్వామిత్రుడు బ్రాహ్మణేతరుడుగాడా? మహాపవిత్రమైన గాయత్రీమంత్ర మతడు గాదా నిర్మించినది. వేదవ్యాసుడెవరు? పల్లెదానికొడుకు. అతడే పంచమవేద రచయిత. అతడే నాలుగువేదములు విభజించెను. అతడే పదునెనిమిది పురాణములు రచియించెను. అతడే బ్రహ్మజ్ఞానగర్భితములైన బ్రహ్మ సూత్రములు రచియించెను. వాటినన్నిటిని బ్రాహ్మణాదులు శిరసావహించుట లేదా? బ్రాహ్మణేతరు లెవరు? బ్రాహ్మణులెవ్వరు? చలికి, వానకు, నెండకు, లెక్కసేయక నేలదున్ని పంటలు పండించి మన కన్నముపెట్టినవారెవరు? బ్రాహ్మణేతర సోదరులు గాదా? ఒక కుటుంబములోనివారు తలకొక పనినిబూని కుటుంబరక్షణము జేసికొన్నట్లు దేశమునందలి యన్ని జాతులవారు తలకొక పరిశ్రమను బూని దేశరక్షణము జేయవలదా? అది మన కర్తవ్యము గాదా? జ్ఞానముగల మనుష్యులు హీనమైన పశువులు, కుక్కలువలె కొట్లాడుకొనుట, కాట్లాడుకొనుట ధర్మమా? జంతువులకు మనకు భేదముండ వలదా? ఐకమత్యము సర్వార్థసాధకము. ఐకమత్యముండుటచేతనే గదా గాలి కెగిరిపోవు గడ్డిపోచలు వెంటిగ నల్లబడి మదపుటేనుగును బంధింపగలవు? ఐకమత్యముచేతనేగదా చిన్నిచిన్ని మర్రియాకులు గుమిగూడి, గలసియుండి, బ్రహ్మాండమంతను దగ్ధముచేయగల సూర్యతాపము నడ్డుకొని, క్రిందనున్న ప్రాణికోటికి నీడొసగి, సౌఖ్యమొందజేయుచున్నవి! పరమాణువులు పర్వతముగ గూడి జంఝూమారుతము నెదుర్కొని చలియింపక నిలిచియున్నవి.

అనుబంధం-1

బంధువులు-బంధుత్వాలు

పేరయ్య, చిలకమర్తి - పితామహుడు

లక్ష్మీదేవమ్మ/అచ్చమ్మ, చిలకమర్తి - నాయనమ్మ

సుబ్బమ్మ, చామర్తి - మేనత్త (చామర్తి రాజన్న భార్య)

వెంకన్న, చిలకమర్తి - తండ్రి

భద్రయ్యశాస్త్రి, పురాణపండ - తల్లితండ్రి/మాతామహుడు

వెంకటరత్నమ్మ, చిలకమర్తి - తల్లి (భద్రయ్యశాస్త్రి రెండవకూతురు)

మల్లయ్యశాస్త్రి, పురాణపండ - మేనమామ

వెంకటశాస్త్రి, చిలకమర్తి - పెదతల్లి భర్త

లచ్చమ్మ - పెద్ద అక్క

సుబ్బమ్మ, పొదిలి - చిన్న అక్క (పొదిలి రాయప్ప భార్య)

పున్నమ్మ, చామర్తి - మేనత్త కూతురు

కృష్ణమూర్తి, చిలకమర్తి - పెద్దతమ్ముడు

అన్నపూర్ణ/పున్నమ్మ, అద్దంకి - పెద్దచెల్లెలు (అద్దంకి వేంకటరామయ్య భార్య)

సుబ్బారాయుడు, చిలకమర్తి - చిన్నతమ్ముడు

అచ్చమ్మ, మధునాపంతుల - రెండవచెల్లెలు (మధునాపంతుల రామస్వామి భార్య)

వెంకటరమణమ్మ, పురాణపండ - మూడవచెల్లెలు (బావమరది పురాణపండ వెంకన్న భార్య)

కుటుంబము, వరదా - తండ్రికి పినతల్లి కొడుకు

పళ్ళాలమ్మ, వరదా - పొదిలి రాయప్ప కూతురు (వరదా కుటుంబం భార్య)

సూరమ్మ, ముల్లంగి - పినతల్లి (ముల్లంగి వెంకయ్య భార్య)

వెంకటదీక్షితులు, పురాణపండ - మామ

వెంకాయమ్మ, చిలకమర్తి - భార్య (పురాణపండ వెంకటదీక్షితులు మూడవ కుమార్తె)

భద్రయ్యశాస్త్రి, పురాణపండ II - మేనమామ పెద్దకొడుకు

వెంకటసుబ్బమ్మ, రావూరి - పెద్ద మేనకోడలు (రెండవచెల్లెలి కూతురు, రావూరి రామకృష్ణయ్య భార్య)

రామలక్ష్మమ్మ, చిలకమర్తి - కృష్ణమూర్తి భార్య, మేనమామ కూతురు

వెంకటరత్నమ్మ, కోట - రెండవ మేనకోడలు (రెండవచెల్లెలి కూతురు, కోట శేషగిరిరావు భార్య)

సూర్యనారాయణ, రావూరి - రెండవవదినె కొడుకు

వెంకట్రావు, చిలకమర్తి - కృష్ణమూర్తి కొడుకు

వెంకట దీక్షితులు, పురాణపండ II - మేనల్లుడు (మూడవచెల్లెలి కొడుకు)

చిన్నయ్య, ద్విభాషి - పెద్దవదినె కొడుకు

కామేశ్వరరావు, పురాణపండ - మేనమామ కొడుకు

కామేశ్వరి, పొన్నపల్లి - మేనకోడలు (మూడవచెల్లెలి కూతురు, పొన్నపల్లి వెంకటలక్ష్మీ నరసింహారావు భార్య)

రామాయమ్మ, పురాణపండ - వదినె కూతురు (వెంకటదీక్షితులు భార్య)

కృష్ణవేణి, వేదుల - తమ్ముని కూతురు (వేదుల సత్యనారాయణశాస్త్రి భార్య)

మల్లయ్యశాస్త్రి, చిలకమర్తి - తమ్ముని కొడుకు

అనుబంధం-2

రచనావ్యాసంగ ప్రస్తావనలు

1887 విక్టోరియా జ్యూబిలీ సందర్భంలో మరొకరికి పద్యాలు వ్రాసిచ్చుట (పే53)

1888 వేదము వేంకటాచలముగారి వీడ్కోలుకు పద్యాలు వ్రాసి చదువుట (పే61)

1889 కీచకవధ, ద్రౌపదీపరిణయము, శ్రీరామజనననాటకాల రచన (పే66-73)

1890 గయోపాఖ్యానము, పారిజాతాపహరణము, నలనాటకము (అముద్రితం), సీతాకళ్యాణము (పే71-76); పండిత శివనాథశాస్త్రి మీద పద్యాలు (పే77, సునీతి)

1891 ఏలూరి రామచంద్రరావు పుస్తకం (వ్యాయామశాస్త్రము)లో శరీర పరిశ్రమగూర్చి పద్యాలు (పే82)

1891? పారుపల్లి లక్ష్మీనారాయణకి పద్యాలతో పరామర్శలేఖ (పే94)

1892 నలచరిత్ర నాటక 5వ అంకం (పే92)

1893 వీరేశలింగంగారి సన్మానసభలో 'నవరత్నములు' (పే96, చింతామణి); న్యాపతి సుబ్బారావు పంతులు శాసననిర్మాణసభలో సభ్యులైన సందర్భంగా ప్రశంసపద్యాలు (పే98, చింతామణి)

1894 రామచంద్రవిజయము సాంఘికనవల (పే99, చింతామణి)

1895 మొట్టమొదటి గోదావరీమండలసభ, కాకినాడలో చదివిన పద్యాలకు గురజాడ అప్పారావుచే ఆంగ్లానువాదం (పే113-119); పరిశుద్ధ జీవనమునుగూర్చి ధర్మోపన్యాసము (పే123, రాజయోగి)

1896 హేమలత చరిత్రాత్మక నవల; దేవుని యూరేగింపులో భోగము మేళములను గర్హించు పద్యాలు (పే125); సబుకలెక్టరు ఎల్ఫిన్‌స్టన్ పుష్కరసమయంలో చేసిన సేవను ప్రశంసించు పద్యాలు, మెట్కాఫ్ వీడ్కోలు సభలో ప్రశంసపద్యాలు (పే127,128)

1896-99 పృథ్వీరాజీయము నష్టపోయిన పద్యకావ్యము (పే131-132)

1897 అహల్యాబాయి నవల (పే132); విక్టోరియారాణి పరిపాలన వజ్రోత్సవ సందర్భంలో ప్రశంసపద్యాలు (పే136-143, చింతామణి); కందుకూరి

చెన్నపురికి వెడుతున్నసందర్భంలో వీడ్కోలు సభలో ప్రశంసపద్యాలు (పే145)

1898 కృష్ణామండలసభలో గ్లాడ్‌స్టన్ మృతికి సంతాపపద్యాలు (పే150)

1898-99 సౌందర్యతిలక నవల మొదటిభాగం (పే156-159, సరస్వతి)

1899 పార్వతీపరిణయము నాటకానువాదం (పే198)

1900 సౌందర్యతిలక నవల రెండవభాగం (పే162)

1901 గోదావరీమండలసభలో పద్యపఠం (పే171, దేశోపకారి)

1903 కాదంబరి కొంతభాగం అనువదించి విరమించుట (పే190,193)

1905-06 ప్రసన్నయాదవ నాటకం (పే211-215, మనోరమ)

1905-06 కొన్ని నాటకాల ప్రచురణకై గున్నేశ్వరరావుతో ఒప్పందం పారిజాతాపహరణము, ప్రసన్నయాదవము ప్రచురణ (పే212)

1906 మహాపురుషుల జీవిత చరిత్రములు 1 భా (పే216, మనోరమ)

1906 రాజస్థాన కథావళి 1 భా (పే216, మనోరమ)

1907 రాజస్థాన కథావళి 2 భా (పే216, మనోరమ)

1907 మహాపురుషుల జీవితచరిత్రములు 2 భా (పే216, మనోరమ)

? మహాపురుషుల జీవితచరిత్రములు 3 భా (పే216, మనోరమ)

1906 కర్పూరమంజరి నవల 1 భా (పే216, మనోరమ)

1908? సుధాశరచ్చంద్రము అనువాదనవల 1,2 భా (పే243-244)

? వాల్మీకిరామాయణ సంగ్రహము వచనకావ్యము (పే260-61) (ఆర్యచరితనుండి అనువాదము)

? భాగవతకథామంజరి వచనకావ్యము (పే260-261)

? ధర్మవిజయము (నవలరూపంలో భారతకథ, అనువాదం, అముద్రితం, పే261-262)

? కృష్ణవేణి నవల, మణిమంజరి నవల (పే265, దేశమాత)

1909 గయోపాఖ్యాన నాటకసవరణ, ప్రచురణ (పే212)

1922? ఋగ్వేదము (ఒక మండలం అనువాదం, అముద్రితము పే317)

1926-27 ప్రహ్లాదనాటకము, కర్పూరమంజరి నవల రెండవ భాగం (పే320)

?	భాసనాటకాల అనువాదం : మధ్యమవ్యాయోగము, స్వప్నవాసవదత్త (పే320)
1928	షష్టిపూర్తికి 10 సంపుటులుగా రచనల ప్రచురణ (పే321)
1930-32	ఇండియన్ పబ్లిషింగు హౌసుకి "వివేకవాచకములు" (పే332)
1933	భాసుని "అభిషేక" నాటకానువాదం (పే340); కృపాంభోనిధి శతక ప్రచురణ (పే341)
1937	ఇండియన్ పబ్లిషింగు హౌసుకి "సదాశివవాచకములు" (పే344)
1939	మహాపురుషముక్తావళి పాఠ్యపుస్తకమగుట (పే350)

అనుబంధం-3

సంఘటనల క్రమం

1832	గోదావరిమండలానికి తాతగారివలస (పే3)
1866	తల్లితండ్రి పురాణపండ భద్రయ్యశాస్త్రి మరణం (పే7)
1867	లక్ష్మీనరసింహం (పున్నయ్య) జననం, తణుకు తాలూకా ఖండవల్లిలో (పే7)
1872	చిన్న తిరుపతిలో చిన్నక్క వివాహంతోబాటు ఉపనయనం (పే10)
1877	పెద్దచెల్లెలు అన్నపూర్ణ బాల్యవివాహం (పే18)
1878	వీరవాసరం ప్రభుత్వపాఠశాలలో మొదటి తరగతిలో ప్రవేశం (పే16)
1879	నాయనమ్మ మరణం (పే20)
1881	వీరవాసరం పాఠశాలనుండి నాలుగవ తరగతి (లోవరు ఫోర్తు) ఉత్తీర్ణత (26)
1882	నరసాపురం మిషను పాఠశాలలో ప్రవేశం (పే32)
1884	ఐదవ తరగతి తప్పినకారణంగా చదువుమాని పిల్లలకు పాఠాలు చెప్పుట (పే40-44); మేనమామతో రాజమహేంద్రవరం మకాం; గుంటూరు మొదటి నాటకసమాజం ప్రదర్శనలు (పే73-74)
1885	కళాశాలలో మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో ప్రవేశం (పే45)
1886	మరల మెట్రిక్యులేషను తరగతిలో టౌన్ అండ్ ఇన్నీస్‌పేట స్కూలులో ప్రవేశం (50)
1887	విక్టోరియారాణి పరిపాలన స్వర్ణోత్సవసందర్భంలో పద్యరచన; మెట్రిక్యులేషను పరీక్షలో ఉత్తీర్ణత (పే51-56)
1888	వేదము వేంకటాచలముగారి వీడ్కోలుకు పద్యాలు వ్రాసి చదువుట (పే61); ఏలూరు నాటకసమాజం ప్రదర్శనలు (పే58-59)
1889	కీచకవధ, ద్రౌపదీపరిణయ నాటకరచన, ప్రదర్శన, నాటకసమాజ స్థాపన; ఆర్యను హైస్కూలులో తెలుగు పండితునిగా నియామకం (పే63-68)
1890	పండిత శివనాథశాస్త్రిచే స్థానిక షేక్స్పియరుగా ప్రశంస (పే77)

1891 అమలాపురంలో సామాజికులముందు తొలి అష్టావధానం (పే80); ధవళేశ్వరంలో పురప్రముఖులముందు అష్టావధానం (పే93); ఆర్యను పాఠశాలలో ఉద్యోగసమాప్తి (పే82)

1892 ఇన్నీసుపేట మిడిలుస్కూలులో ఉపాధ్యాయునిగా నియామకం (పే92)

1893 చిన్నతిరుపతిలో వెంకాయమ్మతో వివాహం, మొట్టమొదటిసారిగా రైలుప్రయాణం (పే102-104); కందుకూరి వీరేశలింగంగారికి రావుబహదూరు బిరుదుసందర్భంగా సన్మానసభ (పే96)

1894 రాజమహేంద్రవరంలో బోధనాభ్యసన కళాశాల స్థాపన, సెకండరీ గ్రేడు ట్రైనింగుకు చేరుట (పే107-108); చెన్నపురిలో జాతీయ మహాసభ (పే110-111)

1895 మ్యునిసిపలు మిడిలుస్కూలు అధ్యాపకునిగా నియామకం (పే112); తండ్రి మరణం (పే120)

1896 రాజమహేంద్రవరంలో రెండవగోదావరీమండలమహాసభ, సంఘ సంస్కరణసభ (పే125-126)

1898 కృష్ణామండలసభ, సంఘసంస్కరణసభ, గుంటూరు (పే149); విశాఖమండలసభ, విజయనగరం (పే150); గోదావరీమండలసభ, పసలపూడి (పే152-154); మ్యునిసిపలు మిడిలుస్కూలులో ఉద్యోగానికి రాజీనామా (పే154-155); సరస్వతి మాసపత్రిక ప్రారంభం (పే156); జాతీయ (దేశీయ) మహాసభ, చెన్నపట్టణము (పే158)

1899 హిందూ లోవరు సెకండరీ పాఠశాల స్థాపన (పే159)

1901 గోదావరీమండలసభ, అమలాపురం (పే170-171)

1894-1901 రాజమహేంద్రవర హిందూనాటకసమాజ నిద్రాణత (పే172)

1901 రాజమహేంద్రవర హిందూనాటకసమాజ అధ్యక్షత (పే173)

1902 ఉన్నతపాఠశాల ప్రారంభించే ప్రయత్నం, ఒడిదుడుకులు, మూసివేత (పే179-195); చెన్నరాష్ట్రసభ, రాష్ట్రీయసంఘసంస్కరణసభ, కాకినాడ (పే181); మూడు వితంతువివాహాల నిర్వహణ (పే184)

1903 వితంతువివాహంగురించి గుంటూరులో ఉపన్యాసం (పే189); ఆరవ గోదావరీమండలసభ, పెనుమంట్ర (పే189); వీరేశలింగం ఆధ్వర్యంలో వితంతువివాహ నిర్వహణ, విందు (పే191); జాతీయమహాసభ,

చెన్నపట్టణము (పే190-191); యావద్భారతవర్ష సంఘసంస్కరణ మహాసభ (పే193)

1904 హిందూసంఘస్థాపనకై మహాసభ (పే194); భీమవరంలో ఉన్నత పాఠశాల స్థాపన, మూసివేత (పే196-198)

1905 టంగుటూరి ప్రకాశం సీమనుండి తిరిగివచ్చిన సందర్భంగా విందు, శ్రీముఖము (పే208)

1906 మనోరమ పత్రిక ప్రచురణ ప్రారంభం (పే215); వీరేశలింగం అనుష్ఠానిక బ్రహ్మమతస్థులగుటగురించి సభ (218); తల్లిమరణం (219); హిందూ లోవరు సెకండరీ స్కూలును తమకిమ్మని వీరేశలింగం కోరుట (పే220); బెంగాలు విభజనను వ్యతిరేకించుతూ బిపిను చంద్రపాలు ప్రసంగాలు (పే228)

1907 నానామతములవారితో సహపంక్తి భోజనము (పే225); అన్ని వర్ణములవారికి వీరేశలింగంగారిచ్చిన విందు (పే227); కాకినాడలో సంఘసంస్కరణసభ, మతసంస్కరణసభ (పే227); చెన్నరాష్ట్ర రాజకీయసభ, సంఘసంస్కరణసభ, విశాఖపట్టణము (పే230); లాలా లజపతిరాయికి మాండలే ప్రవాసశిక్ష (పే230-31); వీరేశలింగంగారి అభ్యర్థన మేరకు పాఠశాలను హితకారిణీ సమాజానికి స్వాధీనపరచుట (పే232); విదేశవస్తుబహిష్కరణ ఆందోళన (పే234); జాతీయ పాఠశాలకై చందాల వసూలు సందర్భంగా వేశ్యల యిండ్లకు వెళ్ళుట, పాఠశాలలో మతవిద్యాబోధన గురించి న్యాపతి సుబ్బారావుతో భిన్నాభిప్రాయము (పే235-36)

1908 రాజమహేంద్రవరహిందూనాటకసమాజమును గున్నేశ్వరరావు; నాగేశ్వరరావులకు అప్పగించుట (పే233-234); జాతీయ పాఠశాల స్థాపన (పే236); వీరేశలింగంగారి షష్ఠిపూర్తి; బందరులో ప్రార్థనా సమాజమందిర ప్రారంభోత్సవం (పే240); తెనాలిలో కృష్ణామండల రాజకీయసభ, సంఘసంస్కరణసభకు అధ్యక్షత (పే242); రసికాభిలాష ప్రబంధకర్తృత్వ నిర్ధారణ, సెట్టి లక్ష్మీనరసింహంతో పొరపొచ్చాలు (పే242-243); హితకారిణీ సమాజపు ధర్మకర్తలలో నౌకరిగా నియామకం (పే249); యేట్సు వీరేశలింగంగారికిచ్చిన సలహా దృష్ట్యా హితకారిణీ పాఠశాలా పరిపాలకసంఘ సభ్యత్వంనుంచి తప్పుకొనుట (పే250)

1909 నిమ్నజాతులకొరకు రామమోహన పాఠశాల స్థాపన (పే252); కృష్ణా మండల రాజకీయసభ, సంఘసంస్కరణసభ, భీమవరం (పే253-254); జాతీయ పాఠశాలాపరిపాలక సంఘంలో సభ్యత్వం (పే256); మింటో-మార్లే రాజకీయసంస్కరణలు (పే259)

1910 దేశమాత వారపత్రిక ప్రచురణ ప్రారంభం (పే260); పూర్తిగా అంధత్వం వచ్చుట (పే8)

1910-11 దేశమాత పత్రికను ప్రభుత్వ ఆర్థికసహాయం పొంది ప్రభుత్వ అనుకూలపత్రికగా చేయ నిరాకరణ (పే272); విదేశీ కంపెనీయైన మాక్మిలను కంపెనీకి పాఠ్యపుస్తకాలు రాసి యిచ్చుటకు నిరాకరణ (పే273)

1911 విశాఖపట్టణమండల రాజకీయసభ, సంఘసంస్కరణసభ, విజయ నగరము (పే265-266); స్వంత భవన నిర్మాణమైన సందర్భంలో హితకారిణీ పాఠశాల పేరు వీరేశలింగాస్తికోన్నత పాఠశాలగా మార్పు (పే271); జయంతి రామయ్యపంతులుచే ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తు స్థాపన (పే275)

1912 కృష్ణామండల రాజకీయసభ, సంఘసంస్కరణసభ, నిడదవోలు (271-272); ప్రత్యేకాంధ్రరాష్ట్రోద్యమ ప్రచారానికై కొండా వెంకటప్పయ్య రాక (పే274); మరొకసారి వీరేశలింగంగారిపై అపవాదు (పే274)

1913 ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తు రెండవవార్షికోత్సవం, రాజమహేంద్రవరం (పే275); మొట్టమొదటి ఆంధ్రమహాసభ, బాపట్ల (పే277); గోదావరీ మండలసభ, సంఘసంస్కరణసభ, కాకినాడ (పే277); వీరేశలింగం గారిపై టంగుటూరి శ్రీరాములు పరువునష్టం దావా (పే278)

1914 గోదావరీమండలసభ, సంఘసంస్కరణసభ, రాజమహేంద్రవరం (పే279); రెండవ ఆంధ్రమహాసభ, బెజవాడ (పే279); సకలాంధ్ర మండల గ్రంథాలయ మహాసభ అధ్యక్షత, బెజవాడ (పే279); గుంటూరుమండలసభ, సంఘసంస్కరణసభ, వంగవోలు (పే280); గ్రాంథికభాషపక్షాన విశాఖపట్టణంలో చర్చ (పే281); ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్సభ, కాకినాడ (పే281); చెన్నపురిలో జాతీయమహాసభ, యావద్భారతఖండాస్తిక మహాసభ, నిమ్నజాతుల యుద్ధరణసభ (పే283-286)

1914-15 జాతీయపాఠశాల కార్యదర్శి బాధ్యత, పాఠశాలకు స్థిరవసతి యేర్పాటు (పే301)

? వయోజనవిద్య కొరకు రాత్రి పాఠశాలగా 'వివేకానందపాఠశాల' యేర్పాటు (పే301)

1915 బళ్ళారిలో ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభ (పే286-288); ఆంధ్రమహాసభ, విశాఖపట్టణము (పే288); బారువాలో గ్రంథాలయసభ (పే289); బరంపురంలో గంజాముమండలసభ, సంఘసంస్కరణసభకధ్యక్షత (పే283); నెల్లూరులో తిక్కన జయంతి మహాసభ కధ్యక్షత (పే290); నందియాలలో కర్నూలు జిల్లా సభ, సంఘసంస్కరణసభకధ్యక్షత (పే290); శ్రీకృష్ణదేవరాయాంధ్రభాషానిలయ వార్షికోత్సవ సభాధ్యక్షత (పే291); టవునుహాలులోని వీరేశలింగం గ్రంథాలయాధ్యక్షతనుండి తొలగింపు, ప్రజాగ్రంథాలయంగా పేరుమార్పు (పే294); జ్యూబిలీ పఠనమందిర సభ్యత్వంనుంచి వీరేశలింగంగారిని తొలగించే ప్రయత్నాన్ని నిరోధించుట (పే295)

1915? అచ్చుకూటమిలో భాగస్వాములు, వారినుండి యిబ్బందులు, వీరేశలింగం రచనలు 9 సంపుటులు ముద్రణ (పే296)

1916 కాకినాడలో ఆంధ్రమహాసభ (పే298); ఆంధ్రగ్రంథాలయసభ, నెల్లూరు (పే298); గోదావరీమండలసభ, సంఘసంస్కరణసభ, రామచంద్రపురము (పే298); లక్నోలో జాతీయమహాసభనుండి తిరుగు ప్రయాణంలో అనిబిసెంటు రాక, రాజకీయ పరిస్థితులగురించి ఉపన్యాసము (పే299)

1917 ఆంధ్రమహాసభ, నెల్లూరు (పే302); అనిబిసెంటు గృహనిర్బంధాన్ని ఖండించుతూ సభలు (పే302); వీరేశలింగంగారిని అఖిలాంధ్రజనుల పక్షాన సన్మానించుచూ పౌరజన మహాసభ (పే303); రచనలపై హక్కులగురించి వావిళ్ళవారితో ఒప్పందం రద్దుపరచి, మట్టే సుబ్బారావుతో ఒప్పందం (పే304)

1918 బెజవాడలో ప్లేగువ్యాధి (పే304); రవీంద్రనాథటాగూరు పిఠాపురము రాక, పరిచయం (పే308); ఉత్తరాంధ్రలో - పలాస, నరసన్నపేట, శ్రీకాకుళం - ఉపన్యాసాలు (పే308)

1919 మనోరమ, దేశమాత పత్రికల మూసివేసి అచ్చుకూటమినుంచి విరమించుకొనుట (పే297); గోదావరీమండలసభ, సంఘసంస్కరణ

సభాధ్యక్షత, పిఠాపురము (పే310); వీరేశలింగంగారి మరణం (పే310); వెంకటరత్నంనాయుడుగారి అభ్యర్థనమీద హితకారిణీ పాఠశాలా పరిపాలకసంఘ సభ్యత్వ స్వీకారం (పే250)

1920 సహాయనిరాకరణను సమర్థించుతూ ఉపన్యాసాలు (పే312)

1922 పిఠాపురములో ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభ, రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారి షష్ఠిపూర్తిసభ (పే314); రామమోహన, వివేకానంద పాఠశాలలను మరొకరికప్పగించుట (పే316)

1923 కాకినాడలో జాతీయమహాసభ (పే318)

1924 బాకీవసూలుకై విశ్వేశ్వరరావు, వావిళ్ళవారు వేసిన వ్యాజ్యములు, వావిళ్ళవారికి కొన్ని రచనల ప్రచురణహక్కులిచ్చుట (పే318-319)

1926-27 కాకినాడలో ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్సభలకధ్యక్షత (పే324-325)

1928 షష్ఠిపూర్తి సన్మానము; అనంతపురము కళాశాలలో ఉపన్యాసము, నందియాలప్రాంతంలో విశూచి (పే326); విజయనగరములో ప్రకాశం పంతులుతోబాటు బహిరంగసభలో రాజకీయపరిస్థితుల గురించి ఉపన్యాసము (పే327); కాకినాడలో బ్రహ్మసమాజ శతవార్షికోత్సవసభ (పే327); రాజమహేంద్రవరంలో బిపినుచంద్రపాలు సభలు (పే329); నూజివీడులో ఉన్నతపాఠశాలాభవన ప్రారంభము (పే328)

1929 ఆంధ్రాస్తిక మహాసభ, ఈపూరుపాలెము (పే329)

1930 భార్యమరణం (పే330); రెండవ ఆంధ్రాస్తికమహాసభ, పిఠాపురము (పే332)

1931 నెల్లూరులో ఆంధ్రాస్తికమహాసభ, నిమ్నజాత్యుద్ధరణగురించి సభాధ్యక్షత (పే334-335)

1932 జయపురము, పార్వతీపురము, విజయనగరము మొదలగుచోట్ల ఉపన్యాసాలు (పే335); కుమారస్వామినాయుడు కంపెనీకి వాచకములు వ్రాయుటకు ఒప్పందం (పే336); మచిలీపట్నంలో ఆంధ్రాస్తికమహాసభ (పే339)

1933 కాకినాడలో రామమోహనరాయ జయంత్యుత్సవాలు; రాజమహేంద్రవరములో ఆంధ్రాస్తికమహాసభాసన్మానసంఘాధ్యక్షత; హిందూ సమాజంలో గౌరవసభ్యత్వము (పే341)

1934 కనగాల, గుంటూరుల్లో ఉపన్యాసాలు, మాధవరములో ఆంధ్రాస్తిక మహాసభ (పే342)

1935 నరసాపురము, రాజవోలు మొదలగుచోట్ల ఉపన్యాసాలు; వెంకట్రామ అండు కోతో వాచకములు వ్రాయుటకు ఒప్పందం; రామచంద్ర పురములో ఆంధ్రాస్తిక మహాసభ (పే343)

1936 గయోపాఖ్యానము సినిమాదీయుటకు ఒప్పందం (పే344)

1937 జీవకారుణ్యమహాసభ, కాకినాడ, అధ్యక్షత; చెన్నపురి శాసననిర్మాణసభ కెన్నికై రెవిన్యూమంత్రియైన ప్రకాశం పంతులు సన్మానసభాధ్యక్షత; స్కేపు అండు కో వేసిన వ్యాజ్యంలో ఓటమి, రాజీ (పే345)

1938 కాకినాడలో ఆంధ్రాస్తిక మహాసభ (పే345); టవునుహాలులో చిలకమర్తి ఛాయాపట ప్రతిష్ఠాపన, సన్మానము (పే347)

1939 చెన్నపురి ఆంధ్రమహాసభచే సన్మానము, గౌరవసభ్యత్వము (పే349); చెన్నపురి రేడియోలో ప్రసంగము (పే350); రఘుపతి వెంకటరత్నము నాయుడుగారి మరణం (పే350)

1940 నరసాపురము, మత్స్యపురి, పాలకొల్లు మొదలగుచోట్ల ఉపన్యాసాలు (పే351); హితకారిణీసమాజ సభ్యత్వము వదిలివేయుట (పే352); ఏలూరులో రామమోహనరాయ వార్షికోత్సవాధ్యక్షత (పే353)

1941 న్యాపతి సుబ్బారావుపంతులు, జయంతి రామయ్యపంతులు మరణం (పే353)

1942 రాజమహేంద్రవరాన్ని విడిచి కాకరపఱ్ఱు వెళ్ళుట, సన్మానము (పే354); స్వీయచరిత్ర రచన

1943 ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయముచే కళాప్రపూర్ణ బిరుదు (పే355); విక్రమ దేవవర్మ అధ్యక్షతన పెనుగొండలో సభ (పే356)

1944 స్వీయచరిత్రము ప్రచురణ, ఆంధ్రరాష్ట్ర అభ్యుదయ రచయితల సంఘంవారిచే సన్మానము

పదసూచిక

అ

అక్బరు హైదరీ, సర్ 291
అచ్చమ్మ, మధునాపంతుల 27, 32, 51, 52, 70, 124, 157, 162, 188, 200, 219, 229, 238, 251, 305
అచ్యుతరామయ్య, పోరుపల్లి 47, 48, 51, 53, 54, 59
అచ్యుతరామయ్య, ములుకుట్ల 186, 325
అచ్యుతరావు, టేకుమళ్ళ 337, 338
అనంతరామభాగవతారు 177
అనంతరావు, చెరుకుమిల్లి 185
అనంతరావు, సుసర్ల 52, 62, 134
అనంతాచార్యులు, కొమాండూరి 46
అనిబిసెంటు 194, 299, 302
అప్పారావు, గురజాడ 119, 151, 293
అప్పారావు, రాయవరపు (చూ. శ్రీరామఅప్పారావు)
అప్పారావు, వైజర్సు 75
అప్పారావు, సత్యవోలు 212, 237, 238, 279, 293, 304
అబ్బాయి, సింగితపు 75, 84, 85
అరండెలు 302
అష్టావధానము 80, 93, 226
అహల్యాబాయి (నవల) 132
అళహసింగరావునాయుడు (చూ. బుచ్చి అబ్బాయినాయుడు, సామినేని)

ఆ

ఆదినారాయణప్పనాయుడు, చిళంబి 52
ఆదినారాయణయ్య, ముట్నూరి 276
ఆంధ్ర ఆస్తిక మహాసభ 329, 332, 334, 339-345
ఆంధ్రమహాసభ 277, 279, 288, 298, 302
ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తు 275, 281, 286, 287, 314, 324, 325, 340
ఆంధ్రోద్యమము 273, 274
ఆనందమోహన బోసు 158
ఆనందరావు, కంచి 75
ఆనందాచార్యులు, పనప్పాకం 109, 110, 261
ఆరాను యూనివర్సిటీ 336
ఆర్బుతునాటు కంపెనీ 218
ఆర్యచరితము 260, 261
ఆర్టుమను 42, 43
ఆస్తిక మహాసభ (యావద్భారతఖండ) 283

ఇ, ఉ, ఋ

ఇండియన్ పబ్లిషింగు హౌస్ 332, 344
ఇంపీరియలు బ్యాంకు 304
ఉత్తరహరివంశము 133, 134
ఉత్తరహరిశ్చంద్రచరిత్రము 46
ఉదయనారాయణరావునాయుడు 90
ఉమామహేశ్వరరావు, దావులూరి 218
ఋగ్వేదము 317

ఎ, ఏ, ఐ, ఓ

ఎడ్వర్డు ప్రభువు (Prince of Wales) 46
ఎంపైర్ ఆఫ్ ఇండియా భీమా కంపెనీ 315
ఎల్ఫిన్‌స్టన్ 127
ఎల్విన్ (Elvin) 267, 268
'ఏనాదిపిల్లలు' (మదరాసు) 186
ఐజాక్ సాహేబు, డాక్టరు 129
ఓరియంటల్ (భీమా) కంపెనీ 200

క, ఖ

కందసామిశెట్టి (చెన్నపురి) 314
కనకం, ద్విభాష్యం 47, 54, 59
కనకయ్యశాస్త్రి, మండవల్లి 44
కనకరాజు, అడవికొలను 218
కనకరాజు, గోటేటి 100, 202, 203, 272
కరూథర్సు, డాక్టరు (జిల్లా సర్జను) 66
కర్పూరమంజరి (నవల) 216, 320
కవులట్లయ్య, మంత్రిప్రెగడ 80
కళ్యాణస్వామి, కొండపల్లి 329, 341
కాటెరెల్ (Cotteral) 284
కాదంబరి 190, 193
కాంతయ్య, ఓరుగంటి 62, 63
కాంతారావునాయుడు, ఇమానేని 80, 81
కామయ్య, నవుడూరి 39
కామరాజు, ఎర్రమిల్లి 295
కామరాజు, బుద్ధవరపు 226
కామాక్షమ్మ, బత్తుల 323
కామాయమ్మ, కొచ్చర్లకోట 4, 58
కామేశ్వరరావు, న్యాపతి 109, 262
కామేశ్వరరావు, పురాణపండ 313, 314, 330, 336, 348
కామేశ్వరరావు, భమిడిపాటి 347
కామేశ్వరరావు, మాంధాత 295
కామేశ్వరరావు, వక్కలంక 62, 63, 65, 93
కామేశ్వరరావు, వరదా (గంజాం జిల్లా) 321
కామేశ్వరరావు, వేదుల 334
కామేశ్వరరావు, సరిపల్లె 175
కామేశ్వరరావు, సోమిన 313, 319, 340
కార్వే పండితుడు 300
కాలభైరవశాస్త్రి, మధునాపంతుల 21, 51
కాశీవిశ్వనాథము, దుగ్గిరాల (రాజమహేంద్రవరము) 89-91
కుటుంబము, వరదా 8, 10, 20, 21
కుప్పుస్వామిశాస్త్రి, చంగల్వల 127
కుమారస్వామినాయుడు కంపెనీ 336
కృపాంభోనిధిశతకము 341
కృష్ణకుమార మైత్ర 283
కృష్ణమాచార్యులు, ధర్మవరము 75, 109
కృష్ణమాచార్యులు, మరంగంటి 108, 111
కృష్ణమూర్తి, చిలకమర్తి 10, 29, 40, 52, 121, 130, 164, 165, 200, 201, 219, 251, 325, 331
కృష్ణమూర్తి, పొన్నాడ 324
కృష్ణమూర్తి, రాయసం 196
కృష్ణమూర్తి శాస్త్రి, శ్రీపాద 223, 224, 336-338, 348
కృష్ణమ్మ, యన్.ఆర్. 326
కృష్ణయ్య, దేశరాజు 185
కృష్ణవేణమ్మ, నాళ్ళచెరువు 184
కృష్ణవేణి (నవల) 265
కృష్ణశాస్త్రి, దేవులపల్లి 349
కృష్ణస్వామయ్య, అల్లాడి 1, 322
కృష్ణస్వామయ్యరు, సి.వి. 290
కృష్ణస్వామి అయ్యరు, వి. (హైకోర్టు న్యాయమూర్తి) 261
కృష్ణస్వామినాయుడు 43
కృష్ణారావు, ద్రోణంరాజు 44
కృష్ణారావు, నాళము 249, 275, 279, 294, 295, 319
కృష్ణారావు, నాళ్ళచెరువు 184, 259, 260, 267, 268
కృష్ణారావుపంతులు, జిల్లెళ్ళ 43
కృష్ణారావు, ముట్నూరి 241, 273
కేశవపిళ్ళై, పత్తి (గుత్తి) 290
కేశవరావు, దాసు 279

కొండయ్య, కాకర్ల 291
కొండయ్య, యనమండ్ర 87-91
కొండలరాయుడు, నక్కా 161
కొప్పరపు సోదరులు 271, 272
కోటయ్యదేవర 178
కోటయ్య, పెరుమాళ్ళ 330
కోదండరామస్వామి, దిగుమర్తి 187
కోయంబత్తూరు తాయి 186
కౌస్తుభము, రాపాక (కాకినాడ) 318
క్రాసు (Lord Cross) 97
ఖడంగా (బారువా ప్రభువు) 288, 289

గ

గంగన్నపంతులు, జయంతి 233, 249, 306, 316, 332, 341
గంగాధర రామారావు (పిఠాపురము) 109
గయోపాఖ్యానము (కావ్యము) 71
గవరరాజు, బసవరాజు 45, 56, 58
గవరరాజు, వక్కలంక 65
గున్నేశ్వరరావు, సత్యవోలు 174, 176, 204, 208, 209, 211, 213, 215, 225, 233, 234, 258, 271
గురుమూర్తి, పాలకోడేటి 144, 312, 316, 320, 322-324, 338-340, 345
గోదావరి పుష్కరము 44, 126, 127, 241
గోదావరి భవనము (లండను) 128
గోపాలకృష్ణారావు, దుర్గి 69, 70, 75, 81, 86, 90, 92, 109, 110, 123, 174
గోపాలస్వామి మొదలియారు 287
గోపాలాచార్యులు, ధర్మవరము 287
గోపీనాథము, చెదలవాడ 50
గోవిందరాజునాయుడు, ముత్యాల 291
గౌతమీ గ్రంథాలయము 294, 336
గ్రాంథికభాషావివాదము 280-282
గ్లాడ్‌స్టను 150

చ, ఛ

చంగయ్య, మైదవోలు 290
చంగారెడ్డి 170
చటర్జీ 170
చంద్రరేఖావిలాపము 2
చమత్కారమంజరి 321
చలపతిరావు, తణుకు 184
చలపతిరావు, తల్లాప్రగడ 47, 48, 53, 56-60, 65, 66, 110, 208, 209, 317
చలపతిరావు, మాదిరెడ్డి 70, 88-91
చాటుపద్యమణిమంజరి 123
చిత్రభారతము 71
చింతామణీ ముద్రాక్షరశాల 204, 212, 215, 237
చిన్నయసూరి 38, 133
చిన్నయ్య, ద్విభాషి 308, 354
చిన్నారాయణ, ఇనుగంటి 83
చెన్నపురి ఆంధ్రమహాసభ 349
చెన్నరాష్ట్ర రాజకీయసభ 181, 230, 231

జ

జగన్నాథము, ఢేరము 131
జగన్నాథరావు, డి. 82
జగన్నాథరావు, తంజావూరు 287
జగన్నాథరావు, నాభి 329
జగన్నాథశాస్త్రి, ఉపద్రష్ట 265
జగ్గకవి, కూచిమంచి 2
జగ్గయ్య, ప్రక్కి 56
జగ్గరాజు, ముప్పిడి 214
జగ్గారావు, అంకితము 151, 152
జగ్గారావు, ముత్తంగి 167, 341
జనార్దనమ్మ, ఎర్రగుంటల 324
జంబులింగము మొదలియారు 126, 170

జలదుర్గప్రసాదరాయుడు, నిడమర్తి 42, 43, 63, 97, 112, 129, 135, 143, 154, 155, 207
జాతీయమహాసభ (కాంగ్రెసు) 110, 111, 157, 158, 181, 190, 193, 283, 299, 318
జీవకారుణ్యమహాసభ 345
జోగయ్య, బయ్యపునీడి 69
జోగారావు, వక్కలంక 152
జోగిలింగము, ప్రగళ్ళపాటి 38, 43
జోషి, వామనభట్ట 58

ట, డ

టెయిలరు 31
డంకన్ 22, 107

త, థ

తంతి తపాలా
పోస్టలు డిపార్టుమెంటు 68
రిప్లయి కార్డు (1884) 39
తాతయ్యనాయుడు, ఐనవోలు 72, 73, 80, 86, 87, 90, 173-175, 211, 219
తిమ్మరాజు, కందర్ప 219
తిరుపతి వేంకటేశ్వరకవులు 93
తిరుపతిశాస్త్రి, దివాకర్ల 276
తిలకు, బాలగంగాధర 230
తూర్పు ఇండియా కంపెనీ 4
త్రియంబకరావు నాయుడు, పిళ్ళారిసెట్టి 68, 88
థారంటను (జిల్లా జడ్జి) 214

ద, ధ

దక్షిణామూర్తిశాస్త్రి, కోడూరి 161, 198
దక్షిణామూర్తిశాస్త్రి, క్రోవి 15
దుర్గయ్య, నిడమర్తి (చూ. జలదుర్గప్రసాద రాయుడు)
దుర్గాప్రసాదరావు, గురజాడ 266, 335
దుర్గా సదాశివేశ్వరప్రసాదు, వాసిరెడ్డి (జయంతిపురంరాజా) 321
దేవళరాజు, దుగ్గిరాల 48
దేవులపల్లి సోదరులు 226
దేవేంద్రనాధు, బుర్రా 160
దేశీయమహాసభ (చూ. జాతీయ మహాసభ)
ధనం (వేశ్య, చెన్నపురి) 185, 186
ధర్మవిజయము 261, 262
ధాతసంవత్సరపుక్షామము 21, 51

న

నందనసంవత్సరపుకరవు (1832) 3
నరసమ్మ, పెద్దాడ (అప్పాయి) 11, 28, 29
నరసయ్య, అక్కాపంతుల 21
నరసయ్య, కొల్లా 63
నరసరాజు, వెలివెల 32, 35
నరసింహము, కాళ్ళకూరి 254
నరసింహము, కూచి 130, 215, 281, 332
నరసింహము, మంత్రిప్రగడ 349
నరసింహము, మాచిరాజు 78
నరసింహము, మైనముపాటి 280
నరసింహరాజు, చింతలపాటి (విశాఖపట్టణము) 321
నరసింహరాయుడు, వల్లూరి 108, 112, 122, 128, 301
నరసింహశాస్త్రి, చిలకమర్తి 13, 21, 32
నరసింహశాస్త్రి, యనమండ్ర (అభినవ విరూపాక్ష మఠాధిపతి) 209, 216, 217
నరసింహారావు, కొచ్చర్లకోట 57
నరసింహారావు, చిత్రపు (వెంకట) 64, 76, 124, 131, 156, 175, 205, 230, 231, 233, 237, 238, 293, 296, 297, 307

నరసింహారావు, తల్లాప్రగడ 66, 185, 343
నరసింహారావు, సర్వేపల్లి (కర్నూలు) 290
నరసింహేశ్వరశర్మ, బయ్యా 230, 231, 233, 277, 282, 285, 290
నవాబు ఖాజా అహమ్మదుల్లాఖాన్ సాహేబు 60
నాగభూషణము, పురాణం 149, 150
నాగభూషణము, మద్దూరి 70
నాగయ్యా, వేమూరి 26, 27
నాగరాజు, పెద్దాడ 3, 4
నాగరాజు, పెద్దాడ (II) 4
నాగేశ్వరరావు, కాశీనాధుని 310, 321, 323, 324
నాగేశ్వరరావు, కృత్తివెంటి 173, 174, 233, 234, 299
నాగోజీరావుపంతులు, సి. 47, 53, 58, 63, 64, 145
నాచనసోముడు 133

నాటకములు

అభిషేకనాటకము 340
ఉత్తరరామచరిత 188
ఉన్మత్తరాఘవము 156
కీచకవధ 62, 66, 68, 69
గయోపాఖ్యానము 70-73, 78, 81, 109, 174, 175, 177, 211-213, 234, 258, 259, 337, 338, 344
చమత్కార రత్నావళి 77, 174
చిత్రనళీయము 75, 76, 174, 175, 177
జూలియస్ సీజరు 169
ద్రౌపదీపరిణయము 69, 70, 83, 174, 211-213
ద్రౌపదీవస్త్రాపహరణము 79
నలనాటకము 75, 76, 92, 110, 174
నలచరిత్ర 92
పాండవాజ్ఞాతవాసము 62
పాండవాశ్వమేధము 77
పాదుకాపట్టాభిషేకము 287
పారిజాతాపహరణము 73, 75, 84, 173-175, 177, 211-213, 258
పార్వతీపరిణయము 198
ప్రసన్నయాదవము 174, 211-213, 215, 234, 258, 259, 337
ప్రహ్లాద 320
మధ్యమవ్యాయోగము 320
మాలతీమాధవము 156
యుగంధరవిజయము 74
రత్నావళి 174
రామరాజు 287
రుక్మిణీ పరిణయము 145
వరవిక్రయము 326
విక్రమోర్వశీయము 174, 175
వెనీసు వర్తకుడు 53
వెఱ్ఱిపప్పీయము 337
వేణీసంహారము 134-136, 174, 175, 177, 178, 229
శాకుంతలము 174, 175, 177
శ్రీరామజననము 71, 72, 174
శ్రీరామవిజయము 145
సత్యహరిశ్చంద్ర 174, 175
సారంగధర 77, 177
సిరియాళరాజుచరిత్ర 77
సీతాకళ్యాణము 76, 174, 211, 212
సునందినీపరిణయము 177
సౌగంధికాపహరణము 79
స్వప్నవాసవదత్త 320
హరిశ్చంద్రనాటకము 62, 67, 68, 74, 80

నాటకసమాజములు

ఏలూరు కంపెనీ 58
గుంటూరు మొదటి (ప్రథమ) నాటక సమాజము 73, 177
చింతామణీ నాటకసమాజము 233, 234
ధారవాడ నాటకసమాజము 33, 58, 59
రాజమహేంద్రవర హిందూనాటక సమాజము (నాయుడుల కంపెనీ) 67, 74, 78, 81, 83, 85, 88, 90, 91, 94, 109, 172, 183, 211, 213-215, 229, 233, 266, 337
సరసవినోదిని నాటకసమాజము 76, 109, 287
సురభినాటకసమాజము 176
హిందీనాటకోజ్జీవకసమాజము 134
హిందూనాటకసమాజము 233, 234

నాధముని మొదలియారు 38
నారాయణగజపతిరావు, (రాజా) గోడే 152
నారాయణ గణేశ చందావర్కారు 193, 194, 283, 284
నారాయణదాసు, ఆదిభట్ల 100
నారాయణమూర్తి, పేరి 1, 91, 183, 184, 312
నారాయణరావు, కాళ్ళకూరి 311
నారాయణరావు, చిలుకూరి 326
నారాయణరావు, దామోజీపురపు 224, 225
నారాయణరావునాయుడు, పిళ్ళారిసెట్టి 68, 119, 213, 215, 265, 349
నారాయణరావు, నెగులూరు 288
నారాయణరావుపంతులు, బెన్నూరి 25
నారాయణస్వామినాయుడు, గోపిసెట్టి 240
నిమ్నజాతుల బాలబాలికా శరణాలయము 220
నీతిచంద్రిక 38

ప, ఫ

పట్టాభిరామయ్య, గురజాడ 25, 26
పట్టాభిరామయ్య, నాళము 264
పట్టాభిరామరెడ్డి, పొణకా 298
పట్టాభిరామారావు, నెమలి (కొచ్చిను సంస్థానపు మంత్రి) 276, 287
పట్టాభిసీతారామయ్య, భోగరాజు 240
పతితస్త్రీ శరణాలయము 220

పత్రికలు

అముద్రితగ్రంథచింతామణి 143
ఆంధ్రకేసరి వారపత్రిక 204, 213, 217, 234, 237
ఆంధ్రప్రకాశిక వారపత్రిక 259
ఆర్యమతబోధిని 203
కళావతి 337
కార్లీలియన్ (ఆంగ్ల పక్షపత్రిక) 275
కృష్ణాపత్రిక 337
గ్రంథాలయసర్వస్వము 280
చింతామణి (మాసపత్రిక) 96, 98-100, 132, 133, 143, 148
దేశమాత (వారపత్రిక) 260, 265, 267, 268, 269, 272, 278, 294, 296, 297, 299, 300, 307, 310, 321, 337
దేశోపకారి 171
న్యూఇండియా 302
మదరాసుమెయిలు (ఇంగ్లీషు దినపత్రిక) 230
మనోరమ (మాసపత్రిక) 215, 216, 237, 238, 242, 259, 265, 296, 297, 321
మానవసేవ (మాసపత్రిక) 264
రాజయోగి (వారపత్రిక) 106, 123
వివేకవర్ధని 96

వైజయంతి (మాసపత్రిక) 109
సత్యవాదిని (వారపత్రిక) 201, 202-204, 208, 248
సరస్వతి (మాసపత్రిక) 148, 155, 156, 159, 160, 162, 183
సునీతి 77
సువర్ణలేఖ (మాసపత్రిక) 202
హిందూసమాజాభివర్ధని పత్రిక 221

పద్మనాభము, నాళము 198
పళ్ళాలమ్మ, వరదా 9

పాఠశాలలు

ఆర్యను హైస్కూలు/న్యూ మిడిల్‌స్కూలు 63, 69, 76, 82, 88, 161
ఆస్తిక పాఠశాల, రాజమహేంద్రవరం 43, 63, 67, 106
బోధనాభ్యసన (ఉపాధ్యాయ) కళాశాల, ట్రైనింగు స్కూలు 23, 107-109, 112, 128, 174, 176, 180, 192, 195, 223, 245
జాతీయ పాఠశాల, రాజమహేంద్రవరము 234-236, 255, 256, 301
టెయిలరు/టయిలరు హైస్కూలు/ సెంట్రల్ స్కూలు 31, 32, 36, 38, 40, 47, 130, 163, 351
టౌన్ అండ్ ఇన్నీస్‌పేట్ హైస్కూలు 50
నరసాపురము మిషను స్కూలు 31, 32, 36, 38, 40, 61
నరసాపురము హైస్కూలు 27
నార్మలు స్కూలు, నరసాపురం 20, 31, 39
నార్మలు స్కూలు, రాజమహేంద్రవరం 20, 107
పేట్రియాటిక్ స్కూలు 44, 63
బోర్డు పాఠశాల, వీరవాసరం 5
మహారాష్ట్రోన్నత పాఠశాల 106
మిషను పాఠశాల, రాజమహేంద్రవరము 42, 43, 63, 180, 198, 249
యాన్‌స్లో హైస్కూలు, ఛత్రపురం 289
రాజమహేంద్రవరోన్నతపాఠశాల 64, 107
రామమోహన పాఠశాల 252, 264, 292, 301, 311, 316
విజయనగరము మహారాజావారి బాలికా పాఠశాల 61, 300
వివేకానందపాఠశాల 301, 316
వీరేశలింగాస్తికోన్నత పాఠశాల 271, 274-276, 292, 306, 318, 341
వేదసంస్కృత పాఠశాల, మోడేకుర్రు 127
హితకారిణీ హైస్కూలు 249, 250, 270
హిందూ లోవరు సెకండరీ పాఠశాల 171, 179, 198, 220

పాపమ్మ, జమ్మి 29, 30
పాపయ్య, రెబ్బాప్రగడ 111, 122, 274, 297, 311, 317
పాపయ్యశాస్త్రి, బులుసు 152
పాపయ్యశాస్త్రి, శ్రీపాద 337
పారిజాతాపహరణము (కావ్యము) 135
పార్థసారథి అయ్యంగారు 222, 240
పార్థసారథి చెట్టి 143
పార్వతీశము, అజ్జరపు 161
పార్వతీశము, మానాప్రగడ 76
పావకేశ్వరరావు, బుద్ధిరాజు 240, 241
పిండారిదండు 2
పుండరీకాక్షుడు, పారుపల్లి 38-40, 47, 48, 54, 55, 66
పున్నమ్మ (అన్నపూర్ణ), అద్దంకి 17, 28, 32, 52, 110, 129, 330

పురుషోత్తమునాయుడు, మాదిరెడ్డి 144
పురుషోత్తముపంతులు, మధ్వపతి 26
పుల్లయ్య, చిలకమర్తి 17, 18
పూర్ణయ్య, తనికెళ్ళ 187
పృథ్వీరాజీయము (పద్యకావ్యము) 131, 132
పెంట్లండు (చెన్నరాష్ట్రగవర్నరు) 280, 282, 284-286
పెదబాపయ్య, దేశరాజు 185, 218, 245, 246
పెద్ది, మిస్ 300, 301
పెన్నీ రీడింగ్సు 101
పెరుమాళ్ళునాయుడు, బి. (కందుకూరు) 322
పేరయ్య, చిలకమర్తి 2, 3, 5
పేరయ్యశాస్త్రి, ఏలేశ్వరపు 44, 50, 64
పేరయ్యశాస్త్రి, మల్లంపల్లి 44, 112
పేర్రాజు, నందివాడ 58
పేర్రాజుపంతులు, కృత్తివెంటి 118, 153, 171, 181
పోతన గ్రంథాలయము (నిడమర్రు) 289
పోపు (నేత్రవైద్యుడు) (Pope) 111
ప్రకాశము, ఆకెళ్ళ 50
ప్రకాశము, టంగుటూరి 67- 70, 72-75, 77, 78, 80, 84-92, 94, 95, 109, 110, 172, 173, 208-210, 213, 216, 218, 286, 327, 345, 349
ప్రకాశరాయుడు, తల్లాప్రగడ 316, 343
ప్రకాశరావు, పోతరాజు 274
ప్రచ్ఛన్నపాండవము 321
ప్రణుతార్తిహరయ్యరు, అణుచ్చిదంబర 31, 36, 40, 184
ప్రార్థనామందిరము/సమాజము 121, 122, 240, 294, 329
ఫిరోజిషా మెహతా 191
ఫోర్టు సెంటు జార్జి గెజిటు 37, 350
ఫౌలరు (Fowler) 293

బ

బంగారమ్మ, కొచ్చెర్లకోట 257
బంగారురాజు, సత్యవోలు 175
బజరుల్లా సాహేబు 91
బరోడా సంస్థానము 244
బర్కెటు 302
బసవరాజు, దామరాజు 44, 56, 213
బసివిరెడ్డి, కొవ్వూరు 271
బాపిరాజు, గోటేటి 41
బార్న్సువెల్లు 279
బాలకృష్ణమూర్తి, జయంతి 309
బిందుమాధవరావు, న్యాపతి 89, 90
బిపిను చంద్ర పాల్ 178, 228, 239, 300, 328
బీరు, ఛార్లెసు 32, 36
బీరు, రివరెండు జాను విలియము 32, 39
బుచ్చబ్బాయి, చేబియ్యపు 343
బుచ్చి అబ్బాయినాయుడు, సామినేని 67, 98
బుచ్చి కృష్ణమ్మ పంతులు, పాగాకు 33
బుచ్చి తమ్మయ్య, ఇనుగంటి (కిర్లంపూడి జమీందారు) 83
బుల్లి కృష్ణయ్య, నెప్పల్లి 70, 73, 80
బోడారాజు (కాకినాడ) 88, 89
బ్రహ్మయ్యశాస్త్రి, కాశీభట్ల 203, 204, 224, 276, 338
బ్రహ్మయ్యశాస్త్రి, చర్ల 1, 93
బ్రహ్మసమాజము మతము 32, 43, 122, 218, 222, 225, 227, 245, 246, 289, 327-329, 343, 351, 353

బ్రహ్మాజీరావు, చల్లపల్లి 176
బ్రాడి (జిల్లా కలెక్టరు) 136
బ్రేడు వుడ్డు 221

భ

భద్రయ్యశాస్త్రి, పురాణపండ 6-8
భద్రయ్యశాస్త్రి, పురాణపండ II 42, 103
భాగవతకథామంజరి 261, 321
భానుమూర్తి, చెన్నాప్రగడ 16, 54, 61, 240
భారతకథామంజరి 321
భావనాచార్యులు, వింజమూరి 280
భావనారాయణ, జయంతి 75
భాష్యకారశాస్త్రి, చర్ల 354
భాష్యకారులునాయుడు, చామకూర 347
భాష్యమయ్యంగారు (వకీలు, చెన్నపురి) 109
భాస్కరరావు, నిమిషకవి 93
భాస్కరలక్ష్మీనరసింహశాస్త్రి, వలివేటి 32, 35, 38, 130
భాస్కరవిలాసము (నవల) 152
భీమశంకరం, వెంపరాల 76
భీమశంకరము(రావు), సారంగు 50, 208, 222
భీమశంకరము, సోమంచి 44, 146, 149, 150, 160
భీమసేనరావు, అనేసాలు 75
భుజంగరావు, మంత్రిప్రగడ (లక్కవరంరాజా) 321
భూపేంద్రనాథ బోసు 283

మ

మంగమ్మ 274
మండలరాజకీయ/సంఘసంస్కరణసభలు
కర్నూలుజిల్లా సభలు 290
కృష్ణామండల మహాసభ 148, 149, 241, 253, 271
గంజాము మండలసభ 289
గుంటూరు మండలసభ 280
గోదావరి మండల మహాసభ 113, 125, 126, 148, 152, 170, 189, 277, 279, 298, 310
విశాఖపట్టణ మండల మహాసభ 148, 150, 265
మణిమంజరి (నవల) 265
మదనమోహన మాలవ్యా 111
మనోరమా ముద్రాక్షరశాల 8, 238, 293
మందయ్యశాస్త్రి, శ్రీపాద 76
మన్రో, అలెగ్జాండరు 23
మల్లయ్యశాస్త్రి, పురాణపండ 1, 6, 13, 34, 39, 41, 42, 45, 50, 65, 49, 66, 103, 120, 130, 164, 165, 170, 189, 201, 209, 219, 226, 240, 281, 306
మల్లిఖార్జునుడు, పెద్దాడ 4
మహమ్మద్ ఆజమ్ 164, 167-170
మహమ్మదాలీ సాహెబు 318
మహమ్మదిబ్రహీము సాహెబు 226
మహాదేవము పంతులు, పూడిపెద్ది 23
మహాపురుషముక్తావళి 350
మహాపురుషుల జీవచరిత్రములు 216
మాక్మిలన్ కంపెనీ 273
మాధవరావు, దాసు 271, 272
మారిసు (Morris) 19, 20, 22
మార్కండేయపురాణము 156, 157
మార్కు హంటరు 180, 188, 195, 239
మార్సుడన్ 195
మాసు 53
మింటో-మార్లే రాజకీయ సంస్కరణలు 259
ముఖ్యప్రాణరావు, అద్దంకి 130

ముత్తుస్వామిశాస్త్రి 43, 106
మృత్యుంజయరావు, సత్యరాజు 53, 107, 108, 202
మెకంజీ (జిల్లా జడ్జి) 128
మెట్కాఫ్ 42, 45, 50, 52, 53, 55, 63-65, 79, 106, 107, 108, 127
మెడోసు టెయిలరు 125
మోబర్లె 65

య

యజ్ఞేశ్వర చింతామణి, చిత్రావూరి 230, 231, 339, 340
యువరాజ హిందూస్థాన సందర్శనము 46
యేట్సు 232, 250
యోగానందము, కనుపర్తి 244

ర

రంగదేవరాయలు (ఆనెగొంది మహారాజు) 287, 288
రంగనాయకులునాయుడు, కనకపల్లి 344
రంగనాయకులునాయుడు, కనుపర్తి
రంగనాయకులునాయుడు, తటవర్తి 54, 55
రంగయ్యపంతులు, చల్లపల్లి 127
రంగయ్యసెట్టి, సమ్మర్ధి 198
రంగాచార్యులు, కిళాంబి 335
రంగాచార్యులు, మాలూరి 46, 50, 54, 145
రఘుకులచరిత్ర 321
రఘునాథరావు, తంజావూరు 222, 259
రండలు 41
రమణయ్య, బెడదకోట 176, 177
రమేశచంద్ర దత్తు 243, 244, 317
రవీంద్రనాథ టాగూరు 307, 308
రసికాభిలాషము (పద్యప్రబంధము) 242, 243
రహిముద్దీన్ సాహెబు 5
రాఘవయ్య, కొట్టు 145, 205, 238
రాఘవయ్య, తడ్ల (నెల్లూరుజిల్లా కలెక్టరు) 276
రాఘవరావు, చింతగుంట (చెన్నపురి) 314
రాఘవరావు పంతులు, గాది 289
రాఘవాచార్యులు, తాడిపర్తి (బళ్ళారి) 287, 322, 349
రాఘవులునాయుడు, నల్లమురెడ్డి 37
రాఘవేంద్రరావుపంతులు, పార్శి 343
రాజగోపాలం (సూత్రధారి) 86
రాజన్న, చామర్తి 3
రాజయ్య, మేడా 253
రాజలింగశాస్త్రి, బుర్రా 45, 160
రాజశేఖరచరిత్ర (నవల) 100, 125
రాజస్థాన కథావళి 216, 321
రాజునాయుడు, వి.పి. (కాకినాడ) 323
రాజ్యలక్ష్మమ్మ, కందుకూరి 222, 226, 240, 244, 269, 270, 274
రాణీనృసింహచయనులు 226
రాధాకృష్ణయ్య, సర్వేపల్లి 321, 338
రామకవి 71
రామకృష్ణమాచార్యులు, ధర్మవరము 286
రామకృష్ణమ్మనాయుడు, పిళ్ళారిసెట్టి 73, 75, 86, 87
రామకృష్ణయ్య, పూండ్ల 143
రామకృష్ణయ్య, ముత్తంగి 167
రామకృష్ణయ్య, రావూరి 239, 244, 262, 304, 305
రామకృష్ణారావు, ద్రోణంరాజు 63, 106

రామకృష్ణారావు, వేమూరి 323, 329, 333, 336, 339, 350
రామచంద్రకీర్తి, వేదుల 329
రామచంద్రమూర్తి, కల్లూరి 348
రామచంద్రరావు, ఆలమూరు 39, 40
రామచంద్రరావు, ఏలూరి 82
రామచంద్రరావు, కంచుమర్తి 145, 206, 228, 237, 240, 241, 266, 292, 312
రామచంద్రరావు, గజవల్లి 236, 312
రామచంద్రరావు, గూడూరి (గుడివాడ) 316
రామచంద్రరావు, తాళ్ళూరి 347
రామచంద్రరావు, మోచర్ల 170, 207, 253, 279, 281-284, 289, 298, 321, 323
రామచంద్రరావు, వెన్నేటి 54
రామచంద్రవిజయము (నవల) 99, 100, 125
రామచంద్ర వెంకట కృష్ణారావు, కొచ్చెర్లకోట (పోలవరము జమీందారు) 3, 4, 56, 58, 110, 146, 149-151, 155, 157-160, 182, 183, 259, 309
రామదాసుపంతులు, వెదురుమూడి 266, 301
రామమూర్తి, కోట 251
రామమూర్తి, కోపర్గాము 270, 277
రామమూర్తి, గాడిచర్ల 173, 256, 301
రామమూర్తి, గుండవరపు 216, 217
రామమూర్తి పంతులు, గిడుగు 325
రామమూర్తి పంతులు, జయంతి 308, 309
రామమూర్తి, రాయవరపు 57, 65, 66, 83, 93, 105, 108, 176, 181, 182, 191, 205, 208, 225, 248, 267, 280, 286, 287, 296, 325, 333, 342
రామమూర్తిశాస్త్రి, చావలి 328
రామయ్య, ఆత్మూరి (నరసాపురము) 89-91
రామయ్యపంతులు, జయంతి 215, 234, 259, 275, 276, 287, 314, 321, 323, 340, 351-353
రామయ్య, బొడ్డు 243
రామయ్య, వాజపేయయాజుల 220
రామరాజు, కతారి (వడ్డూరు వైద్యులు) 213
రామలక్ష్మమ్మ, చిలకమర్తి 165, 346
రామలింగారెడ్డి, కట్టమంచి 311, 312, 321
రామలింగేశ్వరప్ప, బోడపాటి 135
రామశాస్త్రి, కంభంపాటి 334, 341, 352
రామశాస్త్రి, లొల్ల 46, 49
రామస్వామిగుప్త, శనగపల్లి 277
రామస్వామి, చిలకలపూడి 19
రామస్వామి, పెద్దాడ 329, 334, 347, 351
రామస్వామి, మధునాపంతుల 51, 110, 124, 131, 200
రామస్వామిశాస్త్రి, వావిళ్ళ 1
రామానంద చటర్జీ 352
రామానుజయ్య, సాతాని (సూత్రధారి) 68, 74, 86
రామానుజాచార్యులు, కిళాంబి 151, 265, 266, 281, 321
రామానుజాచార్యులు, ముడుంబై 64, 77
రామాయణం, పానుగంటి 276, 277, 288, 314
రామారావు, ఉదయగిరి 257
రామారావు, కస్తూరి 237, 238
రామారావు, ధారవాడ 287
రామారావు పంతులు, పొగాకు 32, 33, 41
రాములీసు 80
రామేశం, వేపా 321
రాయప్ప, పాదిలి (రాయప్పావధానులు) 9, 11, 17

రాయప్ప, భద్రాచలము, వెలిచేటి 13
రాసు (జిల్లా జడ్జి) 97
రిప్పను (గవర్నరు జనరలు) 47
రీనియస్ 301
రుక్మిణి అమ్మాళ్ 300
రైలు
గోదావరి (రైలు) వంతెన 162
తూర్పుతీరపుటినుపదారి (రైలు) 103
దక్షిణ మహారాష్ట్ర ధూమశకటము (రైలు) 111
రైలు కంట్రాక్టరు 57
రైలుపనివారికట్టు (సమ్మె) 277
రొజోరియా 324

ల

లక్ష్మణరావు పంతులు, కొమఱ్ఱాజు 272, 310
లక్ష్మణశాస్త్రి, ఏలేశ్వరపు 32
లక్ష్మన్న, గంటి 1, 218, 230, 235, 255-258, 265, 266, 294, 301, 314, 322, 349
లక్ష్మయ్య, పాదిలి 10, 11
లక్ష్మీదేవమ్మ (అచ్చమ్మ), చిలకమర్తి 2, 3, 6, 20
లక్ష్మీనరసమ్మ, రావిచెట్టు 291
లక్ష్మీనరసయ్య, చెన్నాప్రగడ 16, 19, 21, 23, 28
లక్ష్మీనరసయ్య, చెరుకువాడ 44
లక్ష్మీనరసింహము, ఏలూరి(రు) 43, 45, 63, 64, 67, 96, 97, 106, 112
లక్ష్మీనరసింహము, గుడిపాటి 56
లక్ష్మీనరసింహము, చెరుకూరి 164
లక్ష్మీనరసింహము, ప్రభల 335, 336
లక్ష్మీనరసింహము, సెట్టి 242, 243
లక్ష్మీనరసింహరావు, పానుగంటి 281, 307, 314
లక్ష్మీనరసింహశాస్త్రి, దుర్భా 44
లక్ష్మీనరసింహశ్రేష్ఠి, ఆత్మూరి 209
లక్ష్మీనరసింహాచార్యులు 196, 197
లక్ష్మీనరసింహారావు, చిలుకూరి 79
లక్ష్మీనరసింహారావు, తాడూరి 90, 156
లక్ష్మీనర్సునాయుడు 193, 194
లక్ష్మీనరసింహము, దేశభట్ల 326
లక్ష్మీనారాయణ, ఉన్నవ 184, 240
లక్ష్మీనారాయణనాయుడు, ఇమానేని 81
లక్ష్మీనారాయణ, పొరుపల్లి 85, 93, 105
లక్ష్మీనారాయణ, పాలావర్ఝుల 32, 339, 351
లక్ష్మీపతి, ఆచంట 19
లక్ష్మీపతిశాస్త్రి, శ్రీపాద 337
లక్ష్మీపతి, సత్యవోలు 44, 92, 163, 169, 170, 172, 175-180, 192, 198, 205, 215, 222-224, 233
లాల్‌మోహన ఘోషు 190, 191, 193
లాలాలజపతిరాయి 230, 231
లింగమూర్తి, చిలకమర్తి 18
లింగరాజు, ఆచంట 191

వ

వందేమాతరము 272
వరదరాజులు మొదలియారు 31
వరదారావు, తుమ్మలపల్లి 185, 186
వరహాలు, గంటి 266, 268, 287, 291
వాడియా 302
వార్డు (ప్లీడరు) 90
వాల్టను 162
వాల్మీకిరామాయణసంగ్రహము 261

వావిళ్ళవారు 319
వాసుదేవశాస్త్రి, వావిలాల 45, 52, 99, 100
విక్రమదేవవర్మ 152, 243, 335
విక్టోరియారాణి 46, 52, 136, 150
విక్టోరియారాణిచరిత్రము 143
విజయరామయ్య, వాడ్రేవు 82
వితంతు శరణాలయము 144, 205, 220, 221, 227, 244, 248, 274, 352
విద్యాభిమానినీసమాజము 145, 206, 312
వినోదములు 216
విలియమ్సు పిళ్ళె 180, 181, 188, 192, 195
వివేకవర్ధనీ ముద్రాక్షరశాల 134, 135, 156, 237, 293
వివేకవాచకములు 332, 344
వివేకవిజయము (నవల) 100
విశ్వనాథయ్యరు (అధ్యాపకుడు) 45
విశ్వనాథయ్యరు (జిల్లా మునసబు) 188, 189
విశ్వనాథశర్మ, వేమూరి 320, 322-324, 347
విశ్వేశ్వరరావు, నందివాడ 296, 297, 318
వీరన్న, తమ్మిసెట్టి 343
వీరన్న, పందిరి 235, 256, 257, 301
వీరన్న, పరిటాల 174
వీరభద్రపాకయాజి 276, 291
వీరభద్రయ్య, దువ్వూరి 48, 62, 63, 235, 257
వీరభద్రయ్య, హోతా (హుకుంపేట జమీందారు) 190, 196
వీరభద్రరావు, చిలుకూరి 199, 204, 213, 217, 234, 240, 253, 278, 348
వీరభద్రరావు, బుద్ధిరాజు 56
వీరభద్రస్వామి, కారుమూరి 144, 232, 317
వీరయ్య, అజ్జరపు 196
వీరరాఘవస్వామినాయుడు, కందుల 144, 312
వీరాస్వామినాయుడు, సూరతు 349
వీరేశలింగముపంతులు, కందుకూరి 45-47, 49, 52, 58, 65, 77, 83, 96, 97, 99, 100, 105, 121, 125, 126, 132-136, 143-145, 148, 156, 179, 181, 182, 184, 185, 191, 192, 193, 198, 201-205, 217, 218, 220-227, 230, 232, 233, 238, 240, 244-250, 254, 259, 267, 269, 271, 274, 275, 277, 278, 282, 295, 296, 303, 306, 310, 311
వెంకటకృష్ణారావు పంతులు, ధారవాడ 205, 208, 222, 227, 230, 231, 249, 278
వెంకటకృష్ణారావు, వాడ్రేవు 158, 225, 309
వెంకటచలం, మద్దాల 340
వెంకటజోగయ్యపంతులు, వరాహగిరి (బరంపురం) 265, 321
వెంకటదీక్షితులు, పురాణపండ 102, 181
వెంకటదీక్షితులు, పురాణపండ II 303, 318, 325, 327, 332, 342, 345, 346, 348
వెంకటనరసన్నపంతులు, కొక్కొండ 25
వెంకటనారాయణ, వంగల 196, 197
వెంకటపతిరాజు, పూసపాటి 150
వెంకటపతిరాజు, భూపతిరాజు (విశాఖపట్టణము) 321
వెంకటప్పయ్య, (దేశభక్త) కొండా 74, 241, 273, 274, 277, 302, 318, 322, 339
వెంకటప్పయ్య, పురాణం 149
వెంకటప్పయ్య, బొప్పూడి 241
వెంకటప్పయ్యశాస్త్రి, ఏలేశ్వరపు 32, 36, 61

వెంకట రంగారావు, గుమ్మలూరి 44, 287
వెంకట రంగారావు, నాయని (మునగాల రాజా) 321-324
వెంకటరత్నము, దొడ్డిపట్ల 41, 201
వెంకటరత్నమునాయుడు, రఘుపతి 106, 132, 149, 150, 204, 227, 240, 245, 249, 250, 271, 303, 306-308, 310, 311, 314-316, 319-321, 327, 329, 332, 333, 336, 338-343, 345, 348, 350
వెంకటరత్నముపంతులు, కవిపురపు 266, 327, 335
వెంకటరత్నముపంతులు, కొక్కొండ 46, 186, 201, 206, 276
వెంకటరత్నం, బాదం 118
వెంకటరత్నమ్మ, చిలకమర్తి 6, 24, 38, 49, 219, 220
వెంకటరమణమ్మ, పురాణపండ 49, 52, 70, 102, 161, 188, 189, 307
వెంకటరమణయ్య, నరసింహదేవర 162
వెంకటరమణరావు, కోపల్లె 75, 145
వెంకటరమణరావు, దామెర్ల 53, 58, 83, 156, 163, 168, 169, 189, 190, 205, 206, 208, 219, 235, 255, 257, 266, 275, 278, 295, 306
వెంకటరమణశర్మ, కామరాజు 281, 289, 320, 330, 336
వెంకటరమణశాస్త్రి, వేదం 46, 50
వెంకటరమణసరస్వతి 236, 255
వెంకటరామశాస్త్రి, ఓలేటి 351
వెంకటరామశాస్త్రి, కల్లూరి 44, 112, 348
వెంకటరావు, కర్రా 326
వెంకటరావు, కోలాచలము 193, 194, 288
వెంకటరావు, దామెర్ల
వెంకటరెడ్డినాయుడు, కూర్మా 91, 349
వెంకటరెడ్డినాయుడు, కోకా 68
వెంకటలక్ష్మీనరసింహారావు, పొన్నపల్లి 317, 334, 352
వెంకటలింగము, కొరళ్ళ 190
వెంకటశాస్త్రి, కాకరపర్తి 354
వెంకటశాస్త్రి, చిలకమర్తి 6, 34
వెంకటశాస్త్రి, వెంపటి 185
వెంకటశాస్త్రి, వేదుల 354
వెంకటశివరామదాసు, దర్భా 345
వెంకటశివరావు, గోటేటి 40
వెంకటశివరావు, ధరణీప్రగడ 175
వెంకటశివావధానులు, వావిలాల 276, 339
వెంకటశివుడు, రాయసం 50, 107, 202, 319, 322, 342
వెంకటసుబ్బమ్మ, రావూరి 125, 238, 239, 262, 315, 324, 328
వెంకటసుబ్బారావు, తురుమెళ్ళ 175, 181, 191, 238
వెంకటసుబ్బారావు, తోలేటి 62, 67, 68
వెంకటసుబ్బారావునాయుడు, కోకా 329, 332, 333, 341, 344, 350
వెంకటసుబ్బారావు, ముత్తా 321
వెంకటసుబ్బారావు, రెంటాల 170
వెంకటసూర్యప్రకాశరావు, దుగ్గిరాల 181, 182
వెంకటసోమయాజులు, ఆనిమళ్ళ 2
వెంకటసోమయాజులు, నేతి 215
వెంకటస్వామిగుప్త, దోమా 349
వెంకటస్వామినాయుడు, చామకూరి 330
వెంకటస్వామినాయుడు, బెజవాడ 348
వెంకటాచలపతి, ఆచంట 19, 22, 23

వెంకటాచలంచెట్టి, సామి (చెన్నపురి) 322
వెంకటాచలము, జంప 32, 36
వెంకటాచలంపంతులు, చేవెంద్ర 13
వెంకట్రామ అండ్ కో 343
వెంకట్రామయ్య, ఈవన 164
వెంకట్రామయ్య, చెరుకుమిల్లి 82, 83, 175, 182, 183, 186, 190, 194, 224
వెంకట్రామయ్య, చెరుకువాడ 346, 347
వెంకట్రామయ్య, దిగుమర్తి 270
వెంకట్రామయ్య, నిడమర్తి 109
వెంకట్రామయ్య, విలియము 270
వెంకట్రావు, అల్లంరాజు 329
వెంకట్రావుపంతులు, ఎర్రమిల్లి 65, 69
వెంకట్రావు, చిలకమర్తి 303, 327, 328, 336, 338, 339, 342
వెంకటేశ్వరశాస్త్రి, వావిళ్ళ 304, 321
వెంకటేశ్వర్లు, జోస్యుల 253
వెంకటేశ్వర్లు, ఢేరము 184
వెంకన్న, చిలకమర్తి 2, 6, 20, 25, 26, 33, 34, 55
వెంకన్నపంతులు, వింజమూరి 91
వెంకన్న, పురాణపండ 102, 317
వెంకయ్య, చిలకమర్తి 165
వెంకయ్య, చిలుకూరి 26
వెంకయ్య, మల్లుభొట్ల 226, 270, 326
వెంకయ్య, శొంభట్ల 289
వెంకాయమ్మ, చిలకమర్తి 103, 315, 330
వెన్‌లక్ (చెన్నరాష్ట్ర గవర్నరు) 101
వెల్లింగ్డను (చెన్నరాష్ట్ర గవర్నరు) 311
వేంకటకృష్ణమ్మనాయుడు, పసుపులేటి 149
వేంకటరత్నము, కుందూరి(రు) 63, 69, 70, 76, 82, 161, 162, 163, 166, 184, 195, 199
వేంకటరత్నము, గంజాము 118, 150, 170, 189
వేంకటరత్నమునాయుడు, మాదిరెడ్డి 67, 136
వేంకటరత్నము, మల్లాది 223
వేంకటరత్నము, వాలి 90
వేంకటరామయ్య, అద్దంకి 17, 18, 34, 35, 55, 129
వేంకటరామయ్య, గంటి 241, 266, 284, 285
వేంకటరామయ్య, రామాప్రగడ 180, 184, 187, 201, 220, 226, 240, 250, 266, 276
వేంకటరామశాస్త్రి, ప్రయాగ 188, 190, 250, 326
వేంకటరావు, బంధకవి 82
వేంకటశాస్త్రి, చెళ్ళపిళ్ళ 1, 338
వేంకటశివరావు, కొవ్వలి 130
వేంకటాచలము, కురుమద్దాలి 38
వేంకటాచలము పంతులు, చిత్రపు 145, 208, 222, 266, 303, 337, 341, 342
వేంకటాచలము, వేదము 50, 61-64, 290
వేంకటాద్రి అప్పారావు (ఉయ్యూరు జమీందారు) 322, 325, 328
వేంకట్రామయ్య, చేబియ్యపు 110, 129, 143, 156
వేంకట్రామయ్య, వేలూరి 135
వేంకట్రాయశాస్త్రి, వేదము 1, 46
వేణురావుపంతులు, పొగాకు 32, 33
వైద్యనాథయ్యరు 43
వ్యాసమూర్తిశాస్త్రి, ఆకొండి 1, 42, 44, 50, 64, 157, 159, 161, 198, 250

శ

శకుంతలాపరిణయము 3
శంకరనాయరు 283, 286
శంకరరావు, అడవి 324
శంకరలింగము పిళ్ళ (బళ్ళారి) 281, 288
శంకరశాస్త్రి, బుర్రా 309
శంభులింగము, వాడ్రేవు 295
శంభుశాస్త్రి, గడ్డము 45
శరభయ్య, భట్టిప్రోలు 184, 185
శరభరాజు, పాలెపు 225
శాసననిర్మాణసభ 97, 98, 101
శివకుమారశాస్త్రి, టి. 43
శివనాథశాస్త్రి, పండిత 43, 77, 227
శివరావు, ధరణీప్రగడ 50, 143
శివరావుపంతులు, తిమ్మరాజు 170
శివరావుపంతులు, పొగాకు 32, 33
శివరావు, పి. 287
శివశంకరము, టి. (పెనుగొండ) 322
శివశంకరశాస్త్రి, కస్తూరి 46
శివస్వామయ్య, సర్ పి.యస్. 278, 339
శీతారామయ్య, తటవర్తి 348
శీతారామయ్య, తాడికొండ 278
శేషగిరిరావు, కోట 262, 263, 289, 309, 312, 313
శేషగిరిరావు, కోపల్లె 85, 134
శేషగిరిరావు, దురిసేటి 126, 350
శేషగిరిరావునాయుడు, తాయి 58
శేషగిరిరావు, నెప్పలి 93
శేషగిరిరావు, పోతాప్రగడ 322
శేషగిరిరావు, బుర్రా 336
శేషమ్మ, తటవర్తి 31
శేషయ్యశాస్త్రి, నరసింహదేవర 196
శేషవెంకటకాశీపతి, క్రొవ్విడి 352
శేషాచార్యులు, దేవరకొండ 29
శ్యామసుందర రాజగురు 85
శ్యామారావు, డి. 221, 222
శ్రీనివాసజగన్నాథరావుపంతులు, కాంద్రేగుల 340
శ్రీనివాసయ్యంగారు, పి.టి. 152, 231
శ్రీనివాసరావు, కోలాచలము 288
శ్రీనివాసరావుపంతులు, పార్థి 42, 56
శ్రీనివాసరావు, సి. (కర్నూలు) 230, 231
శ్రీనివాసరావు, సుసర్ల 134
శ్రీనివాసశాస్త్రి, యోగి 288, 289
శ్రీనివాసశాస్త్రి, వి. 204, 277
శ్రీనివాసాచార్యులు, పనప్పాకం 110
శ్రీమన్నారాయణ, కందుల 272
శ్రీరామ అప్పారావు, రాయవరపు 56, 57, 65, 103, 129, 155
శ్రీరామజగన్నాథరావు, తాడూరి (కొణితివాడ జమీందారు) 253
శ్రీరామనరసింహారావు, బారు 287
శ్రీరామమూర్తి, గురజాడ 105, 150, 266
శ్రీరామమూర్తి, దేవత 319
శ్రీరామాచార్యులు, ముడుంబై 347
శ్రీరాములు, ఉచ్చ 23
శ్రీరాములు, కనుపర్తి 134, 179, 205, 208, 215, 222, 249, 274, 278, 298, 304, 352
శ్రీరాములు, టంగుటూరి 189, 208, 222, 225, 228, 275, 278, 279, 294, 295, 325, 327
శ్రీరాములు, దాసు 126, 156
శ్రీరాములునాయుడు, పుప్పాల 40, 49

స

సకలపాఠశాలాసమ్మేళనము (రాజమహేంద్రవరము) 63, 64
సకలాంధ్రమండల గ్రంథాలయ మహాసభ 279
సంజీవరావుపంతులు, కళానిధి 15
సత్యనారాయణ, అద్దంకి 294
సత్యనారాయణ, కేశరాజు 326
సత్యనారాయణ, వెన్నేటి 236
సత్యనారాయణశాస్త్రి, వేదుల 346
సత్యన్నారాయణ, భమిడిపాటి 343
సత్యన్నారాయణ, వేదుల 324
సత్యరాజు, యరగర్ల 77, 80
సదాశివవాచకములు 344
సభాపతి మొదలియారు (బళ్ళారి) 98
సయ్యద్ ఉద్దీన్ సాహేబు 48
సరవయ్య, సోమంచి 13, 16, 17
సరోజినీదేవి 291
సర్వభద్రము, జటప్రోలు 308, 309
సహాయనిరాకరణోద్యమము 312
సాంఖ్యాయనశర్మ, ఆచంట 335
సాంబమూర్తి, ఆదిభట్ల 19
సాంబమూర్తి, బులుసు 349
సాంబశివరావునాయుడు, కోకా 68, 349
సాంబశివరావు, పెద్దాడ 27, 28, 184
సిద్ధార్థచరిత్ర 321
సీతానాథ తత్వభూషణ 300, 339
సీతారామచంద్రరావు, కంచుమర్తి 126, 127
సీతారామయ్య, గొల్లపూడి 273, 277
సీతారామయ్య, చిలకలపూడి 47, 53, 59
సీతారామయ్య, పెమ్మరాజు 27, 202, 203
సీతారామయ్య, సత్యరాజు 171
సీతారామాచార్యులు, బహుజనపల్లి 133
సీతారామారావు, దేశరాజు 185
సీతారామారావు, ముడియము 249, 276, 306
సుజనరంజనీముద్రాక్షరశాల 322
సుధాశరచ్చంద్రము/(Lake of Palms) 244
సుందరంపంతులు, నిడదవోలు 143
సుందరరామయ్య, ఆచంట 93, 99, 100, 125, 132, 145
సుందరరామయ్య, మోచర్ల 176, 272
సుందరరామశాస్త్రి, సూరి 48
సుందరరావుపంతులు, క్షీరసాగరము 53
సుందరశివరావు, పెద్దాడ 109, 352
సుబ్బమ్మ, చామర్తి 2, 3, 7, 15
సుబ్బమ్మ, పొదిలి 9, 11, 17
సుబ్బయ్య, గాడేపల్లి 58
సుబ్బయ్య, నేతి 174, 175
సుబ్బయ్య, పోతుకూచి 258, 292
సుబ్బరాజు, పెనుమత్స (ఆలమూరు) 189
సుబ్బరామయ్య, రెబ్బాప్రగడ 352
సుబ్బారాయుడు, కొరళ్ళ (కాకినాడ) 89, 90, 91, 190
సుబ్బారాయుడు, గరికపాటి 58, 164
సుబ్బారాయుడు, దువ్వూరి 23
సుబ్బారాయుడు, మొక్కపాటి 131, 132, 226, 249, 258, 271, 275, 276, 292, 296, 303, 307, 308
సుబ్బారాయుడు, వడ్డాది 42, 43, 52, 53, 64, 123, 125, 128, 134-136, 146, 157, 158, 175, 324, 338, 340, 346, 347
సుబ్బారాయుడు, సవితాల 12
సుబ్బారాయుడు, సోమంచి 12
సుబ్బారావు, అరవపల్లి 184, 189

సుబ్బారావు, ఓరుగంటి 109
సుబ్బారావు, గుగ్గిలము 219
సుబ్బారావు, చెన్నాప్రగడ 16, 343
సుబ్బారావు, దేశపాండ్య (నందియాల) 281
సుబ్బారావునాయుడు, మాకర్ల 67
సుబ్బారావు, నిడుముక్కల 344
సుబ్బారావుపంతులు, తంజావూరు 108, 195
సుబ్బారావుపంతులు, న్యాపతి 25, 58, 61, 69, 93, 96-101, 113, 118, 119, 123, 125, 132, 133, 136, 145, 148, 155, 157, 158, 170, 194, 204, 221, 230, 231, 234, 235, 236, 255, 256, 259-262, 264, 266, 267, 274, 275, 278-280, 283, 284, 286, 295, 299, 303, 320-324, 339, 341, 345, 347, 353
సుబ్బారావుపంతులు, పత్రి 25, 26
సుబ్బారావు, పాలకోడేటి 254
సుబ్బారావు, పునుగుపాటి 298
సుబ్బారావు, పులవర్తి 246
సుబ్బారావు, మట్టే 301, 304
సుబ్బారావు, వావిలికొలను 276
సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరు 109
సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరు, జి. 181
సుబ్రహ్మణ్యమయ్యరు, సర్ 194
సుబ్రహ్మణ్యము, చంద్రపాటి 175
సుబ్రహ్మణ్యము, నందివాడ 62
సుబ్రహ్మణ్యము, వారణాసి 227, 231
సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి, కొండుభట్ల 73
సురేంద్రనాథ బెనర్జీ 111, 193
సూరమ్మ, ముల్లంగి 27
సూరిశాస్త్రి, పురాణం (బందరు) 323, 324
సూర్యనారాయణ, అత్తిలి 218, 234
సూర్యనారాయణ, దుర్భా 188, 229
సూర్యనారాయణమూర్తినాయుడు, కొమ్మిరెడ్డి (కాకినాడ) 322, 325
సూర్యనారాయణరాజు, ఆచంట 56
సూర్యనారాయణరావు, తల్లాప్రగడ 202, 272
సూర్యనారాయణరావు, వల్లూరి 240, 241, 272, 273, 303
సూర్యనారాయణ, రావూరి 290, 332
సూర్యనారాయణశాస్త్రి, బలిజేపల్లి 151
సూర్యనారాయణశాస్త్రి, వారణాసి 324
సూర్యనారాయణశాస్త్రి, వాసా 349
సూర్యనారాయణశాస్త్రి, వేదుల 198
సూర్యప్రకాశరావు, దుగ్గిరాల 277, 310, 354
సూర్యప్రకాశరావునాయుడు, తాయి 46
సూర్యప్రకాశరావు, బుర్రా 240
సూర్యప్రకాశరావు, వల్లూరి 68, 72, 74, 75
సూర్యారావు, కొత్తపల్లి 159, 160, 340
సేతూరావు, బసవరాజు 58
సోమనాథరావు, ఆదిపూడి 279
సోమనాథశాస్త్రి, చావలి 43, 112
సోమయాజులప్పన్న, అయ్యల 225
సోమయాజులు, చెరువు 151, 175, 199, 208, 248, 252, 253, 264, 267, 268, 280, 284-286, 293
సోమరాజు, గోటేటి 41
సౌందర్యతిలక (నవల) 156, 159, 162, 183
స్కాటు 92, 192
స్కేప్ అండ్ కో 345, 346
స్థానిక స్వపరిపాలనము 47
స్వామి శ్రద్ధానంద 299
స్టీవార్డు/స్టీవర్టు 279, 295
స్టోను 169

హ

హంటరు 223
హనుమంతరావు, కామరాజు 245, 246, 269
హనుమంతరావు, దినవహి 75
హనుమంతరావునాయుడు, ఇమానేని 62, 67-74, 76, 78-81, 84-86, 88-90, 92, 94, 95, 97, 100, 109, 112, 129, 143, 154, 172-175, 177, 211, 213, 214, 221
హనుమంతరావుపంతులు, శిడింబి 241
హనుమంతరావు, మాడపాటి 291, 322
హనుమంతరావు, రాయవరపు 74, 75
హనుమంతాచార్యులు, జమ్మి 29
హరిప్రసాదరావు 177
హరిశ్చంద్రుడు, గూడా 156, 343, 351
హరిసర్వోత్తమరావు, గాడిచర్ల 287
హారిసన్ 13
హితకారిణీసమాజము 223, 232, 233, 246, 249, 297, 345, 352, 353
హిందూదేశపు వీరవనితలు 131
హిందూసంఘము 194
హిందూసమాజము 45, 194, 221, 224, 261, 340, 341
హెన్సుమన్ 55
హేడెన్, డాక్టరు 49
హేమ్‌నెటు 133
హేమచంద్ర సర్కారు 283
హేమలత (నవల) 125, 131
హేరంబచంద్ర మైత్ర 271, 283
హోంరూలు 302
హోలీ 80

గ్రామాలు, పట్టణాలు మొ.

అద్దంకి/అద్దంకిసీమ 2, 8, 21, 51
అనకాపల్లి 23, 152, 336, 344
అనంతపల్లి 124
అనంతపురము 326
అంతర్వేది 7, 21, 22
అమలాపురము 15, 23, 47, 65, 66, 78, 79, 80, 81, 82, 86, 88, 94, 120, 130, 155, 170, 171, 201, 219, 268, 343, 351
ఆనెగొంది 287, 288
ఆలమూరు 189
ఈపూరుపాలెము 329
ఉండి 4
ఉత్తరసర్కారు 2, 23, 128
ఎర్రగూడెము 15
ఏలూరు 15, 27, 41, 47, 58, 66, 146, 147, 148, 150, 151, 154, 170, 171, 234, 253, 343, 353
ఏలేశ్వరము 29
కనగాల (గుంటూరు జిల్లా) 342
కర్నూలు/కర్నూలు మండలము 281, 290
కలకత్తా 43, 77, 308
కసింకోట
కాకరపర్రు 2, 102, 103, 181, 198, 354
కాకానిపాలెము 8
కాకినాడ 15, 47, 48, 51, 75, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 105, 111, 113, 119, 153, 154, 157, 159, 160, 161, 162, 170, 181, 182, 183, 203, 204, 277, 281, 298, 303, 309, 318, 327, 341, 342, 344, 345, 350
కిర్లంపూడి 74
కొండపల్లి 14, 16

కొణితివాడ 253
కొలంబో 244
కొవ్వూరు 57, 162, 253
కోపల్లె 254
క్రొత్తపట్టణము 67
ఖండవల్లి 6, 7, 12, 14, 220
గంజాము 107
గరగపర్రు 254
గుంటూరు/గుంటూరు మండలము 2, 3, 73, 148, 149, 188, 189, 342
గుంతకల్లు 111, 326
గురజాల 150
గూడూరు 158, 330
గోదావరిమండలము 2, 3
గోపాలపురము 289
చిన్న తిరుపతి 10, 49, 103, 104
చిలకమఱ్ఱు 2
చెన్నపురి/చెన్నపట్టణము 27, 36, 46, 61, 68, 76, 95, 107, 109, 110, 111, 133, 144, 146, 149, 152, 156, 157, 158, 184-186, 190-192, 205, 233, 262, 275, 283, 304, 310, 311, 314, 320, 336, 345, 348
చేబ్రోలు 103, 258
చోడవరము 336
ఛత్రపురము 289
జయపురము 335
తంజావూరు 133
తణుకు 6, 9, 15, 27, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 201, 202, 219
తాడిపఱ్ఱు 12
తాడేపల్లిగూడెము 10, 159, 253, 258
తామరాడ 188
తిరునల్వేలి 107
తుని 15
తెనాలి 241
ద్వారకాతిరుమల (చూ. చిన్నతిరుపతి)
ధవళేశ్వరము 51, 80, 88, 93, 94, 267, 334, 352
నందియాల 111, 281, 287, 290, 326
నరసన్నపేట 305, 309
నరసాపురము 3, 4, 5, 13, 15, 17, 20, 21, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 44, 47, 54, 55, 110, 129, 130, 176, 177, 196, 240, 241, 343, 351
నరసరావుపేట 287
నరిసీపట్నము 336
నవద్వీపము 109
నిజామురాష్ట్రము/రాజ్యము 2, 44, 287, 318
నిడదవోలు 271
నిడమర్రు 289
నీలగిరి 302
నూజివీడు 328
నెల్లూరు/నెల్లూరుమండలము 21, 26, 119, 290, 298, 302, 334
పర్లాకిమిడి 84, 101
పలాసా 308
పల్నాడు 150
పసలపూడి 148, 152, 153, 154, 171
పాలకొలను/పాలకొల్లు 4, 31, 103, 351
పిఠాపురము 15, 74, 227, 307, 310, 314, 332, 339
పార్వతీపురము 335
పూళ్ళ 200, 289
పెదతాడేపల్లి 10

పెద్దదేవము/పెద్దేవము 57, 59
పెద్దాపురము 15, 29
పెనుగొండ (అనంతపురం జిల్లా) 143
పెనుగొండ (ప.గోదావరి జిల్లా) 356
పెనుమంట్ర 189, 292
పొట్లపూడి 298
ప్రయాగ 339
బంగాళాదేశము 227, 272
బరంపురము 228, 269, 270, 289
బలుసులపాలెము 238
బళ్ళారి 75, 281, 286
బాపట్ల 149, 185, 277
బారువా 288, 289
బెంగుళూరు 248, 249, 269
బెజవాడ 13, 14, 98, 111, 158, 229, 239, 279, 304, 305
బొంబాయి 166, 193
బోదుగల్లు 2
భీమడోలు 10, 103
భీమవరము 4, 15, 26, 196, 211, 253, 254, 289, 312, 313
మచిలీపట్నము/బందరు 3, 68, 149, 184, 240, 313, 339, 340
మంచిలి 9, 12, 27
మండపేట
మత్స్యపురి 13, 14, 21, 32, 165, 351
మద్దిపాడు 2
మన్నంపల్లి 267, 268
మాండలే 230
మాధవరము 342
మాధవాయిపాలెము 4
మార్కాపురము 326
ముక్కిరాలపాడు 2
ముక్తేశ్వరము 353
మేదరమెట్ట 21
మొగలితుర్రు 3, 15, 17, 18, 32, 33
మొయ్యేరు 15
మొల్లి 268
రాజమహేంద్రవరము 3, 5, 15, 20, 23, 25, 27, 38, 42, 43, 44, 47, 49, 52, 56, 57, 58, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 94, 95, 106, 107, 110, 112, 118, 120, 121, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 134, 144, 151, 154, 156, 158-160, 162, 163, 165, 167, 169, 170, 173, 176, 181, 183, 184, 185, 188, 192, 194, 195, 199, 201, 203, 205, 207, 208, 211, 216, 217, 220, 227, 228, 230, 236, 255, 269, 274, 275, 279, 280, 311, 339, 340
రాజవోలు (రాజోలు) 41, 343, 351
రామచంద్రపురము 15, 298, 343, 344
రుస్తుంబాద
రెడ్డి పోలవరము 209
రేణిగుంట 158
రేపల్లె 150
ర్యాలి 185
లక్నో 299
లింగంపర్రు 29, 30, 40
వంకాయలపాడు 18
వంగవోలు/వంగవోలు మండలము 2, 67, 68, 280
వడ్లూరు 213
విజయనగరము 12, 13, 119, 148, 150, 233, 265, 293, 327, 335
విజయనగరము (హంపీ) 288

విజయేశ్వరము 219
విశాఖపట్టణము 15, 69, 107, 151, 152, 228, 230, 266, 281, 288, 318, 334
విస్సాకోడేరు 254
వీరవాసరము 3, 4, 5, 7, 10, 13, 14, 16, 21, 23, 25, 26, 27, 30, 31, 33, 38, 40, 42, 49, 55, 56, 60, 61, 70, 73, 83, 103, 110, 121, 124, 125, 129, 130, 131, 158, 159, 162, 196, 201, 203, 220, 254, 311
వెంకటగిరి 330
వెలగదుఱ్ఱు 12, 196
వెలుగుబంద 156
వేటపాలెము 327
శివకోడు 41, 42
శ్రీకాకుళము 129, 170, 308, 309
సాలూరు 335
సికిందరాబాదు 204, 291
సేరిగపాలెము 18
సోమవారపుపాడు 21
హైదరాబాదు (దక్కను) 291, 345

పుస్తకాల ప్రచురణలు

పద్య సాహిత్యం : సంఘచరిత్ర (1900-1950) - బూదరాజు రాధాకృష్ణ
1/8 డెమ్మీ IV+60 పేజీలు రు. 25/-

తెలుగులో సమస్యాపూరణలు - బూదరాజు రాధాకృష్ణ
అష్టావధానంలో సమస్యాపూరణ ఒక ప్రధానమైన ప్రక్రియ; అష్టావధానంతో నిమిత్తంలేని పద్యక్రీడ కూడా. గతంలో ప్రసిద్ధులైన కొందరు చేసిన సమస్యాపూరణలను మళ్ళీ పరిచయం చేసే చిరు ప్రయత్నం.
1/8 డెమ్మీ 48 పేజీలు రు. 20/-

పుణ్యభూమి - బూదరాజు రాధాకృష్ణ
బూదరాజు రాధాకృష్ణ .. తెలుగు సాహిత్యలోకంలో ఆయనదో విలక్షణముద్ర. పదహారేళ్ళ పాటు ఈనాడులో ప్రతి ఆదివారం పుణ్యభూమి శీర్షికను నిర్వహించారు. సమకాలీన సమాజ పోకడలపై విలువైన విశ్లేషణాత్మక వ్యాఖ్యానాలు చేశారు. భావితరాలకు మార్గదర్శిగా ఆ వ్యాసపరంపరనుంచి ఎంచిన ఆణిముత్యాలివి.
1/8 డెమ్మీ VIII+199 పేజీలు రు. 90/-

సూక్తి ముక్తావళి - మహీధర జగన్మోహనరావు
200 సంస్కృతగ్రంథాలనుంచి ఎంపికచేసి తేటతెలుగు తాత్పర్యం చేర్చి కూర్చిన 2100 ముత్యాలహారం. ధర్మార్థకామమోక్షాలతోబాటు ఆరోగ్యం, విద్య, సంస్కృతి, సౌందర్యం మొదలగు ఎన్నో విషయాలగూర్చిన సూక్తులు, శ్లోకానుక్రమణిక, గ్రంథసూచికలతో.
1/8 డెమ్మీ XXXVI+434 పేజీలు రు. 200/-

ప్రాచీనాంధ్ర నౌకాజీవనము - భావరాజు వేంకటకృష్ణరావు
రెండువేల సంవత్సరాల ప్రాచీనాంధ్ర నౌకాజీవనచరిత్రను సాక్ష్యాధారాల సమన్వయంతో సాక్షాత్కరింపజేసే ఏకైక అక్షరనీరాజనం.
1/8 డెమ్మీ 173 పేజీలు రు. 75/-

వంతెన (కథాసంకలనం) - ఉషారాణి భాటియా
"చెప్పాలనుకున్నదాన్ని సూటిగా క్లుప్తంగా చెప్పి మెప్పించే రచయితలు కొందరు ఉంటారు. వారిలో ఉషారాణి భాటియా ఒకరని చెప్పొచ్చు... వంతెన కథాసంపుటిలో 20 చిన్నకథలున్నాయి. ప్రతి కథలో మనకు అనుభూతి అనే ఒక మంచి బహుమతి లభిస్తుంది."
ఆంధ్రజ్యోతి, 20 ఏప్రిలు 2003
1/8 డెమ్మీ 123 పేజీలు రు. 50/-

ఆధునిక వ్యవహారకోశం - బూదరాజు రాధాకృష్ణ
ఈ గ్రంథంలో వైద్య, న్యాయశాస్త్రాలకు సంబంధించిన ప్రాథమిక పరిభాష ఉంది. పాత్రికేయులకి, అనువాదకులకి, తెలుగులో శాస్త్రవిషయాలు రాసేవారికి ఉపయోగించే గ్రంథం.
1/8 డెమ్మీ అచ్చులో

సంస్కృతాంధ్ర నిఘంటువు - వెత్సా వేంకటశేషయ్య
సంస్కృత విద్యార్థులకు, తెలుగు విద్యార్థులకు, సంస్కృతభాషాభిమానులకు ఉపయోగకారి; క్లుప్తమూ స్పష్టమూ ఐన నిఘంటువు.
1/8 డెమ్మీ 400 పేజీలు రు. 125/-

పురాణనామచంద్రిక - యెనమండ్రం వెంకట్రామయ్య
పురాణాల్లో తారసిల్లే దేవతలు, ఋషులు, రాజులు, ప్రదేశాలు మొదలగువాటి గురించి వివరణలు సంక్షిప్తంగా ఉన్నా విషయలోపంలేని అకారాది నిఘంటువు. సాహిత్యాభిమానులకు, పురాణేతిహాసాలు అధ్యయనంచేసేవారికి కరదీపిక.
1/8 రాయల్ 252 పేజీలు రు. 95/-

కావ్యాత్మ - శే.వెం. రాఘవయ్యంగారు
సంస్కృతంలో అలంకారశాస్త్రాల సారాంశాన్ని సుబోధకంగా సంక్షిప్తంగా విశదపర్చే గ్రంథం. అలంకారశాస్త్ర విద్యార్థులకూ, అభిమానులకూ అధ్యయనీయం.
1/8 క్రౌను 359 పేజీలు రు. 70/-

ప్రాకృత గ్రంథకర్తలూ ప్రజాసేవానూ - పంచాగ్నుల ఆదినారాయణశాస్త్రి
ప్రాకృత సాహిత్యవైభవాన్నీ, చరిత్రనీ స్థూలంగా వెల్లడించే గ్రంథం.
1/8 డెమ్మీ 128 పేజీలు రు. 30/-

మాధవ నిదానము - డి.వి. గోపాలాచార్యులు
వ్యాధి నిర్ణయంలో చికిత్సకులకు కరదీపిక యీ గ్రంథం.
1/8 రాయల్ 535 పేజీలు రు. 300/-

ఆంధ్ర వాఙ్మయసూచిక - కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు
1816-1927 మధ్యకాలంలో అచ్చయిన తెలుగు పుస్తకాల గురించిన సమాచారానికి సాధికారికమైన ఆధారగ్రంథం.
1/4 క్రౌను 624 పేజీలు రు. 480/-

పోరాటాలబాటలో అనుభవాలు, జ్ఞాపకాలు - యస్.వి.కె. ప్రసాద్, సుగుణ
తెలంగాణా పోరాటానికి పూర్వరంగాన్ని సిద్ధంచేసిన, పోరాటనాయకత్వంలో ఒకరైన యస్.వి.కె. ప్రసాదు; బాల్యంనుంచీ పోరాటాన్ని అంటిపెట్టుకున్న సుగుణల జ్ఞాపకాలు యీ చిన్న పుస్తకం.
1/8 డెమ్మీ 143 పేజీలు రు. 40/-

కాంగ్రెసు చరిత్ర - మొదటి సంపుటం (1885-1935)
- భోగరాజు పట్టాభి సీతారామయ్య
1/8 రాయల్ *XXIV+684* పేజీలు H.B. రు. *450/-*

ఆర్యాద్విశతి - దుర్వాసమహర్షి - టీక : నాగపూడి కుప్పుస్వామి
1/8 డెమ్మీ *IV+172* పేజీలు రు. *60/-*

కుంతలమానసరామం (స్వరాంజలి) - కనకగిరి శకుంతల
1/8 డెమ్మీ *VI+136* పేజీలు రు. *60/-*

Recollections and Reflections *– K.L. Mahendra*
1/8 Demy X+220 Pages, P.B. Rs. 100/-

Events and Movements *– K.L. Mahendra*

A Selection of articles, seminar papers and booklets, spanning over five decades, wherein the author tries to analyse, understand various events and movements from a nationalistic, secular, democratic perspective of the working class to react and respond to them as a political activist and trade union leader. He shared his understanding through the available fora, in the common cause.
1/8 Demy X+492 Pages, P.B. Rs. 285/-

Random Writings *– Dr. Raj Bahadur Gour*

The articles in this collection reflect profound study of some of the events in recent history, of political trends and of the great personalities and intellectuals who were harbingers of renaissance in Indian culture.
1/8 Demy XXII+206 Pages, P.B. Rs. 250/-

Gandhi in the Twenty First Century An Alternative Approach to Development *– Ed. Vasant Kumar Bawa*

The articles in this book explain the relevance of Gandhian ideas regarding development in the context of current economic, political crisis.
1/8 Demy XVIII+106 Pages, H.B. Rs. 125/-

Rasaramya (Radio Plays) *– K. Chiranjeevi*

Translated by G. Kalyan Singh, Vakati Panduranga Rao and M. Nagabhushana Sarma from Telugu. In these five plays of rare artistry, art and social purpose are blended skillfully.
11x20.5 cm 112 Pages, P.B. Rs. 120/-

Occasional Papers in language and literature
– Budaraju Radhakrishna

The author tries to present linguistic and literary problems alongside of theoritical constraints and offers practical solutions with down to earth philosophy.
1/8 Demy X + 155 Pages, H.B. Rs. 200/-

Public Administration : Model Answers *– D.M. Ravikumar*
1/4 Demy 144 Pages, P.B. Rs. 120/-

Rau's IAS Titles

My Talks - Essays

Essay is a form of English literature. It is officially described as a short literary composition.

Keeping these ideas in view some general essays (imaginary headlines) have been chosen to present essays to serve as models. After this segment, every title has been selected from areas like education, history, science, arts and finally some theses which are contemporary in nature.
1/8 Demy X+546 Pages, P.B. Rs. 275/-

Story of India

The Story of India covers 5 million years. Since the task is so gigantic, what is stated in this book is mostly in the form of directions for further study of the history of India.

No radical views have been suggested except a few hints on how we should further pursue the subject matter.
1/8 Demy VI+119 Pages, P.B. Rs. 50/-

World History

World History rightly has to cover chronologically events from times immemorial to present day. However, keeping in view the revised syllabus relating the World History, material has been re-arranged to meet the requirements. An overview of the syllabus is given to understand the rationale of the coverage – from Renaissance to the disintegration of Soviet Union, traversing among others, the Americal Revolution, Industrial Revolution, Disintegration of empires through the emergence of nationalities, Revolutions and counter-revolutions, etc.
1/8 Demy X+179 Pages, P.B. Rs. 90/-

Personality Test

The material in the book was experienced and felt for a period of 60 years. The teller and the tone of the personality test boards have not changed. Here and there, the experiences have been given in a graphic manner in the book.

1/8 Demy *177 Pages, P.B.* *Rs. 90/-*

Sociology

Concepts, Theories and Authors.

1/8 Demy *VIII + 130 Pages, P.B.* *Rs. 90/-*

SOME BOOKS ON AUTISM

Autism: A Practical Guide for Parents and Teachers *– Prithvi Perepa*

This book, while enriching your theoretical understanding, provides a number of tried and tested ideas, exemplifying with case studies.

Prithvi Perepa has a long and varied experience in the field and is presently working as a Development Officer with the National Autistic Society, UK. He has authored several booklets and articles.

21.5 x 27.5 cm *X + 168 Pages, P.B.* *Rs. 200/-*

Autism: Diagnosis and After *– Mythily Chari*
Published by Institute of Remedial Intervention Services (IRIS), Hyderabad.

This book is helpful to parents and other family members caring a child with autism by providing an understanding of autism and strategies of dealing with the child. It has a wealth of case studies.

Mythily Chari, M.Ed., Ed.S., is a special educator, who has trained many special educators and counseled hundreds of families for the past nearly two decades. She is the founder director of IRIS.

18.0 x 24.0 cm *117 Pages, P.B.* *Rs. 100/-*

For Sale in SAARC Countries only

Everybody is Different *– A book for young people who have brothers or sisters with autism*
– Written and illustrated by Fiona Bleach

This book is aimed at young people who have brothers and sisters with autism. Written in a simple style, this book can be useful for anyone who wants to understand autism.

Fiona Bleach is an art therapist and has real insight into living and working with people with autism spectrum disorders.

14.0 x 21.5 cm *80 Pages, P.B.* *Rs. 60/-*

Why does Chris do that? *– Tony Attwood*

Tony Attwood is a practicing clinical psychologist and a world authority on Asperger syndrome with an experience of over 30 years in the field.

This useful and readable book examines the problems of people with high functioning autism and Asperger syndrome. The book is full of useful advice on management of unusual behaviour of children and adults with autism and Asperger syndrome.

14.0 x 21.5 cm *80 Pages, P.B.* *Rs. 60/-*

Autism: How to help your young child *– Leicenstershire County Council and Fosse Health Trust*

This book systematically organizes the behavioural challenges of the three impairments associated with autism: social interaction, communication and imagination; at the same time providing strategies that could be tried. This makes it easy for making connection between the difficulties faced by children with autism and strategies to overcome those difficulties.

21.5 x 27.5 cm *56 Pages, P.B.* *Rs. 80/-*